ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 7

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΦΗ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 15ο ΚΑΙ 16ο ΑΙΩΝΕΣ

ΑΘΗΝΑ 2000

Ιερά Μονή Αγίας Αικατερίνης
Σινά, Cod. 1234, fol. 1r.
Βλ. σελ. 453

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΦΗ
ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 15ο ΚΑΙ 16ο ΑΙΩΝΕΣ

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

INTERNATIONAL SYMPOSIUM 7

THE GREEK SCRIPT
IN THE 15th AND 16th CENTURIES

ATHENS 2000

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΔΙΕΘΝΗ ΣΥΜΠΟΣΙΑ 7

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΦΗ

ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 15ο ΚΑΙ 16ο ΑΙΩΝΕΣ

ΑΘΗΝΑ 2000

Επιμέλεια έκδοσης: Σοφία ΠΑΤΟΥΡΑ

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών,
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών,
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, ή
Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ
Α.Ε-Ε.Ε., Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα. FAX: 36 06 759

Editor: Sophia PATOURA

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
Vassileos Constantinou 48, 116 35 Athens-GR

Distribution: The National Hellenic Research Foundation; or
ESTIA, Solonos 60, GR-106 72 Athens. FAX: 36 06 759

ISSN 1106-1448
ISBN 960-371-012-1

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 9-10

Herbert HUNGER, Gebrauchsschriften und Stilisierungsversuche in griechischen Handschriften des 15. und 16. Jahrhunderts 11-30

Δέσποινα ΜΙΧΑΛΑΓΑ, Μάριος ΜΠΛΕΤΑΣ, Νίκος Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Νοταριακή γλώσσα και γραφή τον 16ο αιώνα. Οι νοταριακοί κώδικες της Κεφαλονιάς 31-51

Nikos OIKONOMIDÈS, Réflexions sur le monocondyle épiscopal du 16e s. 53-63

Μάχη ΠΑΪΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Γραφεῖς Ἐπισήμων. Στοιχεῖα γιά τή λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας τήν περίοδο 1454-1500 65-82

Annaclara CATALDI PALAU, Bartolomeo Zanetti stampatore e copista di manoscritti greci 83-144

Brigitte MONDRAIN, Les Éparque, une famille de médecins collectionneurs de manuscrits aux XVe-XVIe siècles 145-163

Paul CANART, L'Écriture de Georges Basilikos. De Constantinople à la Calabre en passant par Venise 165-191

Antonio BRAVO GARCIA, Once more on Darmarios' Collaborators 193-213

Maria Luisa AGATI, Pietro Devaris di Corfù, Scriba Librarius Vaticanus: L'identificazione di uno «Pseudo-Onorio» 215-259

Costas N. CONSTANTINIDES, Scriptoria in Sixteenth-Century Cyprus 261-282

Παναγιώτης Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, Ἱερώνυμος Τραγωδιστὴς ὁ Κύπριος: Ἕνας γραφέας καὶ μουσικὸς τῆς Ὄψιμης Ἀναγέννησης 283-300

Robert W. ALLISON, Kallinikos, Calligrapher of Dionysiou and Abbot of Philotheou 301-321

Δημήτρης Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Γραφεῖς καὶ βιβλιογραφικὰ Ἐργαστήρια τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων (15ος-16ος αἰ.) 323-347

Αγαμέμνων ΤΣΕΛΙΚΑΣ, Ἱεροσολυμιτικὰ χειρόγραφα τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα 349-396

Michel CACOUROS, Georges Scholarios et le *Paris. gr.* 1932: Jean Chortasménos, l'enseignement de la logique, le thomisme à Byzance 397-441

George GALAVARIS, The Ornamentation of 15th/16th Century «Sinaitic» Manuscripts 443-463

Όλγα ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, Επαγγελματίες γραφείς και περιστασιακοί μικρογράφοι κατά το 16ο αιώνα. 465-483

Βασιλική ΛΙΑΚΟΥ, Τα διακοσμητικά στοιχεία των χειρογράφων του κρητός κωδικογράφου Γεωργίου Τριβιζία 485-498

Axinia DŽUROVA, La Synthèse Slavo-Byzantine dans les manuscrits grecs dits de «grand luxe», créés en Valachie et en Moldavie aux XVIe-XVIIe siècles 499-521

Κρίτων ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, Τό βιβλιογραφικό ἐργαστήριο τῆς Μονῆς Ἰβήρων στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰῶνα 523-568

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ ἐξέλιξη τῆς ἑλληνικῆς γραφῆς καί ἡ ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ βιβλίου δέν σταματοῦν οὔτε μέ τήν ἅλωση τῆς Κωνσταντινούπολης οὔτε μέ τήν ἐφεύρεση καί ἐξάπλωση τῆς τυπογραφίας. Στόν 15ο καί 16ο αἰώνα τό ἑλληνικό χειρόγραφο μεταναστεύει καί σταδιοδρομεῖ στή Δύση, ἀλλά συγχρόνως παραμένει καί γνωρίζει νέα ἀκμή στήν Ἀνατολή.

Ἡ φυγή τῶν Ἑλλήνων λογίων στή Δύση τῆς Ἀναγέννησης καί κυρίως στήν Ἰταλία συνοδεύθηκε ἀπό τήν προσπάθεια γιά τήν διατήρηση τῶν γραπτῶν μνημείων τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ προσπάθεια αὐτή, πού συνέπεσε χρονικά μέ τήν ἐκδήλωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν οὐμανιστῶν στήν Εὐρώπη γιά τά ἔργα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γραμματείας καί τίς κλασικές σπουδές, ἐκφράσθηκε καταρχήν μέ τήν μαζική καί συστηματική συλλογή χειρογράφων ἀπό τήν Ἀνατολή καί τήν δημιουργία βιβλιοθηκῶν ἤ συλλογῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων.

Ἡ συνέχεια, ὅμως, τῆς παράδοσης τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας ἐκφράσθηκε στή Δύση καί μέ τήν ζωηρή ἀντιγραφική δραστηριότητα σημαντικοῦ ἀριθμοῦ βυζαντινῶν γραφέων καί τῶν ἐπιγόνων τους πού κατέφυγαν ἐκεῖ. Ἐπαγγελματίες ἀντιγραφεῖς ὀργάνωσαν καλλιγραφικά ἐργαστήρια, ἐξασφαλίζοντας τά πρός τό ζῆν μέ τήν μαζική παραγωγή χειρογράφων, μέ περιεχόμενο, κυρίως ἔργα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς γραμματείας, μιά καί αὐτά εἶχαν μεγάλη ζήτηση τήν ἐποχή αὐτή. Ἡ δραστηριότητά τους ἀναπτύχθηκε παράλληλα καί καταρχήν ὄχι ἀνταγωνιστικά πρός τήν νέα μέθοδο παραγωγῆς βιβλίων, τήν τυπογραφία, ἐφόσον συνέβαλαν ἀποφασιστικά στή διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς ἐκδοχῆς της.

Ἡ παραγωγή βιβλίων στίς παλιές περιοχές τῆς βυζαντινῆς Ἀνατολῆς δέν διακόπηκε οὔτε στήν τελευταία πεντηκονταετία τῆς χριστιανικῆς βασιλείας, οὔτε καί μετά τήν ὀθωμανική κατάκτηση. Νέα ἀκμή τῆς καλλιγραφικῆς δραστηριότητας παρατηρεῖται κατά τόν 16ο αἰώνα καί συμπίπτει μέ τήν γενικότερη ἀνάκαμψη, κυρίως στά μεγάλα μοναστικά κέντρα, ὅπως τό Ἅγιον Ὄρος καί τά Μετέωρα, ἀλλά καί σέ ἄλλα μοναστήρια πού ἀναβιώνουν ἤ ἱδρύονται τήν ἐποχή αὐτή. Λειτουργικές καί ποιμαντικές ἀνάγκες ἀλλά καί πνευματικές ἀναζητήσεις ὁδηγοῦν στήν παραγωγή βιβλίων κυρίως λειτουργικῆς πρακτικῆς, πατερικῆς καί ἀσκητικῆς

φιλολογίας, ἀλλά καί βιβλίων μέ περιεχόμενο συγγράμματα τῶν σύγχρονων λογίων. Ταυτόχρονα καί ἀνανεώνεται ἡ βυζαντινή παράδοση τῆς διακόσμησης τῶν χειρογράφων. Ἡ ἔρευνα γιά τούς πολυπληθεῖς βιβλιογράφους καί διακοσμητές τῆς πρώιμης Τουρκοκρατίας ἔχει πολλά ἀκόμη νά δώσει.

Ἑλληνικά κείμενα μέ τήν μορφή ἐγγράφων συνέχισαν νά γράφονται καί νά παράγονται τήν ἐποχή αὐτή, ἐφόσον ἐξυπηρετοῦσαν τίς γραμματειακές ἀνάγκες τῶν διοικητικῶν ὀργανισμῶν τῶν Ὀρθοδόξων, ἰδίως τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, τῶν ἐπισκοπῶν καί τῶν μονῶν, πού συνέχισαν ἀπρόσκοπτα νά λειτουργοῦν μέσα στό ὀθωμανικό κράτος. Οἱ γραμματεῖες καί οἱ νοτάριοι τῶν ἱδρυμάτων αὐτῶν διατηροῦν ἀλλά καί διαφοροποιοῦν, προσαρμοζόμενοι σέ νέες πραγματικότητες, τήν παράδοση τῆς βυζαντινῆς διπλωματικῆς.

Προβλήματα πού ἀφοροῦν τήν ἑλληνική γραφή καί τό χειρόγραφο στόν 15ο καί 16ο αἰώνα ἀπετέλεσαν τήν θεματολογία διεθνοῦς συμποσίου μέ θέμα «Ἡ ἑλληνική γραφή κατά τούς 15ο καί 16ο αἰῶνες», πού πραγματοποιήθηκε στό Ἐθνικό Ἵδρυμα Ἐρευνῶν ἀπό τίς 18 ὥς τίς 20 Ὀκτωβρίου 1996. Τό συμπόσιο ὀργανώθηκε ἀπό τό κοινοῦ μέ τό Μορφωτικό Ἵδρυμα τῆς Ἐθνικῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος, τό ὁποῖο μέ εἰδικό τμῆμα, τό Ἱστορικό καί Παλαιογραφικό Ἀρχεῖο, ὑπηρετεῖ χρόνια τώρα ποικίλους τομεῖς τῆς ἑλληνικῆς παλαιογραφίας.

ΚΡΙΤΩΝ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ

HERBERT HUNGER

GEBRAUCHSSCHRIFTEN UND STILISIERUNGSVERSUCHE IN GRIECHISCHEN HANDSCHRIFTEN DES 15. UND 16. JAHRHUNDERTS

Die Thematik dieses Symposiums ist breit und reich gefächert. Für den von mir für einen Beitrag gewählten Titel gibt es einen konkreten Anlaß. Vor wenigen Jahren übte Herr Kollege Robert W. Allison, Rezensent der beiden ersten Bände unseres Wiener *Repertoriums der griechischen Kopisten* 800-1600 (erschienen 1981 und 1989), Kritik an der Terminologie der von mir erstellten paläographischen Charakteristika, die jeweils in Teil B der beiden Bände erschienen waren[1]. Der Rezensent tadelte vor allem die mangelnde Differenzierung von Gebrauchsschrift und Kalligraphie und das Fehlen näherer Angaben über den Charakter der sogenannten Gebrauchsschrift[2].

Ich begrüße daher die Möglichkeit, im Rahmen dieses Symposiums meine Ansicht über die Gebrauchsschrift zu präzisieren und anhand einiger Schriftproben vor Augen zu führen. Vorweggeschickt sei ein Wort über das Verhältnis von Kursive und Gebrauchsschrift. Jede Kursive kann man, wenn man will, auch als Gebrauchsschrift bezeichnen, aber nicht jede Gebrauchsschrift ist eine Kursive. Diese zeichnet sich durch weitgehende Buchstaben- und/oder Wortverbindungen aus und wirkt schon dadurch, aber auch durch Gedrängtheit und Kleinformatigkeit raumsparend. Dieses Element ist für die Gebrauchsschrift unwesentlich. Gemeinsam ist beiden Schriftarten das Fehlen eines Stilisierungsversuches, d. h. eines deutlichen ästhetischen Elementes. So ist auch in meinen paläographischen Charakteristiken des Repertoriums die häufige Bezeichnung «ohne (jeden) Stilisierungsversuch» oder «ohne (jeden) ästhetischen Anspruch» zu verstehen, was konkret zugleich die Zuordnung zur Kategorie der Gebrauchsschrift bedeutet.

1. Robert W. Allison, *Speculum* 66 (1991), SS. 679-683.

2. Nur nebenbei sei auf ein Mißverständnis in Bezug auf den von mir wiederholt, genannten Minuskel-Kanon ausgeräumt: Der Verfall des Kanons ist nicht für die Dauer vom 13. bis zum 16. Jh., sondern von ca. 1100-1350 zu rechnen. Vgl. dazu schon H. Hunger, «Minuskel und Auszeichnungsschriften im 10.-12. Jh.», in: *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris 21-25 Octobre 1974 [Colloques Internationaux du C.N.R.S., n. 559], Paris 1977, SS. 201-220, hier 208f.

1. Das erste und wesentliche Kennzeichen einer Gebrauchsschrift ist also ein Negativum, vielmehr das Fehlen der Ausrichtung auf einen Stil, d. h. der Ausführung von Buchstaben, Ligaturen und Kürzungen in bestimmten sich regelmäßig wiederholenden Formen. Die Häufigkeit und Dichte dieser einem Stil zuzuordnenden Formen wird von Kopist zu Kopist und von Handschrift zu Handschrift jeweils variieren.

Diese Schwankungen müssen bei der Qualifikation der Gebrauchsschrift nicht nur in Kauf genommen werden, sie haben vielmehr als ein selbstverständliches Kennzeichen dieser Schriftart zu gelten. Einzelne Buchstaben, aber auch Buchstabengruppen werden immer wieder, in Größe und Dichte unmotiviert wechselnd, in Erscheinung treten. Die Ebenmäßigkeit der Schriftneigung (senkrecht, rechts oder links geneigt) spielt wiederum nur eine negative Rolle; Unregelmäßigkeit der Schriftneigung ist bei Gebrauchsschriften eher zu erwarten als bei verschiedenen Stilgattungen.

2. Die Erfahrung hat gezeigt, daß bei dieser Klassifizierung der Handschriften jene Beispiele, die sich mehr oder weniger einem Schriftstil oder auch nur dem weiteren Umkreis eines solchen Stils zuordnen lassen, einer grossen Zahl von Codices gegenüberstehen, welchen diese Merkmale nicht zugesprochen werden können. Gerade bei dem Versuch einer Gruppierung der überlieferten griechischen Handschriften des 15. und 16. Jahrhunderts wird die zweite Gruppe, d. h. die einem Schriftstil oder zumindest einem Stilisierungsversuch nahestehenden Codices, vielleicht sogar in der Minderheit bleiben gegenüber der Masse der in Gebrauchsschrift, d. h. so gut wie «merkmalfrei» geschriebenen Handschriften. «Merkmal» meint hier eine gewisse Zahl von Charakteristika, die in Richtung ästhetischer oder zumindest bewußt gestalteter Formen weisen. Angaben über interne, formale Eigenschaften – Grössenverhältnisse der Ober- und Unterlängen, Ausbildung der NW-SO und NO-SW- Diagonalen, Überwiegen von runden oder spitzen Formen, Rolle der Haar- und Schattenstriche, Verhältnis von Schrift und Ornamentik, Mise en page– sind für unsere Einteilung irrelevant, wenngleich sie für die Beschreibung des einzelnen Objektes natürlich ihren Wert behalten.

3. Um die angedeutete Gruppierung zu verdeutlichen, seien drei Arten von Codices in Beispielen vorgestellt:

a) Gebrauchsschriften

b) Schriften in Stilisierung bzw. Stilisierungsversuchen im Bereich bekannter Stilformen

c) Stilisierungsversuche im Individualstil, d. h. Schriften *sui generis*.

Die knappen Bemerkungen zu verschiedenen Schriftbeispielen bzw. einzelnen Buchstabenformen sind mehr oder weniger aleatorisch. Sie wollen kein Ersatz für ausreichende Charakteristiken der jeweiligen Schriften sein.

Gebrauchsschriften

1. Ambrosius Leo a. 1522

Z. 2. 4. καὶ mit überdehnter Verbindung von *Alpha* und *Kappa*; vereinzelt.

Z. 10. hochgezogenes *Tau* mit übergroßer Horizontale und spitzwinkligem Knick. Abweichung von anderen *Tau*-Formen desselben Kopisten. Z. 4. 7. 9. v. u. *Psi* in mehrfach variierender Form der Horizontale.

2. Demetrios Kykandyles a. 1445

Z. 1. [5.] 7. *Lambda* in reduzierter Form (ohne Unterlänge) gegenüber Z. 1. 3. 8 u.ö. mit deutlich unter die Grundzeile reichendem Abstrich in flacher Schwingung, Z. 8 und vorletzte Z. mit gerader Unterlänge.

Z. 3. 7 (dreimal). 10. *Epsilon-Iota* in Kleinstform gegenüber (Z. 7) gerundetem *Epsilon* mit schlank geschwungener Unterlänge.

7. Z. v. u. vergrößertes Majuskel-*Epsilon* mit horizontal angehängtem *Iota*. - Ansatz zu Haar- und Schattenstrichen.

3. Georgios 16. Jh. 1. H.

Z. 5. 13. 14. [16]. Minuskel-*Alpha* mit weit ausschwingender Unterlänge in den rechten Freiraum hinein; desgleichen *Lambda* Z. 8, *Sigma* Z. 13. Weitgehend richtungslos. «Sperrigkeit» z. B. Z. 12 *βασιλέων*.

4. Georgios Amurites Siderakis 16. Jh. 3. V.

Allgemeine Unsicherheit, z. B. Z. 9 *γνωριzόμενος ἡνωμένας*, Z. 14 *ἠργμένος*: dreifache Ausführung der Silbe *μεν*.

Stilisierung nach Vorbildern

5. Perlschrift: Sophianos a. 1531

Der im 13./14. Jh. häufige «sterile» Typ in Nachahmung der klassischen Perlschrift des 10./11. Jh.

Z. [1.] 11 übermäßig hochgezogenes *Gamma*. Z. 7. 8 Majuskel-*Epsilon* mit Knoten in der Waagrechten. -Suprapositionen. -[Z. 4 und letzte Z. Überschreitung des Schriftspiegels rechts durch Unterlängen von *Alpha*].

6. Hodegon: Moyses 16. Jh. A.

Charakteristika: z. B. a, Z. 3. 7 *Rho-Omikron/Pi-Rho-Omikron;* b, Z. 6. 16. 19 *Epsilon-Rho*; b, 8. Z. v. u. *Epsilon-Tau*; a, 5. Z. v. u. *Tau-Eta*; b, 9, 10. und [letzte Z. Xi].

7. Fettaugen: Ambrosios 1558

Fettaugen: *Epsilon*, *Zeta*, *Omikron*, *καί*

Z.1 eckiges *Omega* aus der epigraphischen Auszeichnungsmajuskel.

Z. 15 *Alpha* aus Kaiserurkunden entlehnt.

letzte Z. Ligatur *Tau-Eta-Ny* in «vorbarocker» Form.

8. Druckminuskel: Nikolaos Eparchos 1481

Z. 2. 4. 5 passim hochgezogenes *Tau*; Z. 4. 8. u.ö. hochgezogenes *Gamma*; Z. 9 (Zweimal). 14 u.ö. schlankes Majuskel-*Theta*.

9. Metochites-Stil: Georgios Dokeianos 1422

Allgemeine Neigung zu runden Formen. Unterscheidung von Haar- und Schattenstrichen.

13. Z. v. u. *Beta*; Z. 4. 10 Xi leicht links geneigt; Z. 9 Minuskel-*Eta*; [Z. 1 Schlußsilbe -*ται*]. Z. 4 *Rho-Omikron* (Steigbügelform); Verbindung von Buchstaben mit Akzenten, z. B. Z. 4. 12 *Ypsilon* und Zirkumflex, 12. Z. v. u. *Ypsilon* und Akut.

Individualstilisierung

10. Demetrios Kantakuzenos 1475

Z. 1. 3. 4 und passim hochgezogenes *Tau*, stark rechts geneigt, derb; Z. 12. 16. 2o Majuskel-*Delta* mit ausholendem Dach nach links; Z. 10, 11, 15, 16 u. ö. eingeringelte Unterlängen von *Lambda*, *Rho* und *Iota* in *και*.

11. Paulos 1509

Z. 2. 8. 10. 14. 15. 16. 17. 19 u. ö. Hochgezogenes *Tau* in mehrfach wechselnden Formen dominiert, gemeinsam mit überlangen Graves das Schriftbild. Z. 5. 18. 20. 21. und 5. Z. v. u. schlankes *Theta* gegenüber Z. 3. 8. 11. 15. 21. und 4. Z. v. u. dickem *Zeta* und Xi. Spitze Haken an den Unterlängen des (6. Z. v. u.) *Lambda*, 10. Z. v. u. *kappa* und Z. 1. 2. *Chi*.

12. Anonymus 16. Jh. 2. H.

Ausgeprägt Z. 1. 3. 4. und passim hochgezogenes *Tau*, Z. 2. 6 hochgezogenes *Gamma* und -Z. 7. 8, in ungewöhnlicher Form hochgezogenes *Epsilon*. -Z. 6. 9

eigenständige Kürzung von *μετά*, wobei *Tau* über dem schalenförmigen, nach rechts verlängerten *My* steht-ähnlich 3. Z. v. u. *Epsilon -Ny* als Endung über *Sigma*.

13. Symeon 16. Jh. 3. V.

In dem unharmonischen Schriftbild «kämpfen» die diagonalen Elemente gegeneinander. 9. Z. v. u. stellt sich *Rho* gegen *Alpha-Gamma* (*σφραγίδα*), vorletzte Z. analog *Rho* gegen *Chi* (*ἔρχονται*). Wiederholt sind Kürzungen ungewöhnlich horizontal ausgewalzt: Z. 7 und 8. Z. v. u. das *ου* in *μου*, 5. Z. v. u. das *αν* in *παρῆσαν*.

14. Methodios 1586

Schlanke Schlingen bestimmen das eher dichte Schriftbild. Charakteristisch und gleichmäßig hochgezogen passim *Tau*, analog Z. 2. 10 u.11. v. u. Oberlängen von *Delta*; spiegelbildlich dazu passim Unterlängen von *Gamma*, *Iota*, *Lambda* und *Rho*, Schluß*sigma*.

15. Nikolaos Bevegnuda 1498

Die Schrift wirkt nervös, ja aggressiv. Die aufdringlichen Spitzen von Unterlängen, insbesondere des *Lambda* in den Namen Alexios, Michael und Manuel beherrschen das Schriftbild. Ähnlich, aber bescheidener sind a, Z. 12 u. 5. Z. v. u. sowie b, Z. 12. 17. u. ö. von *Delta* gestaltet.

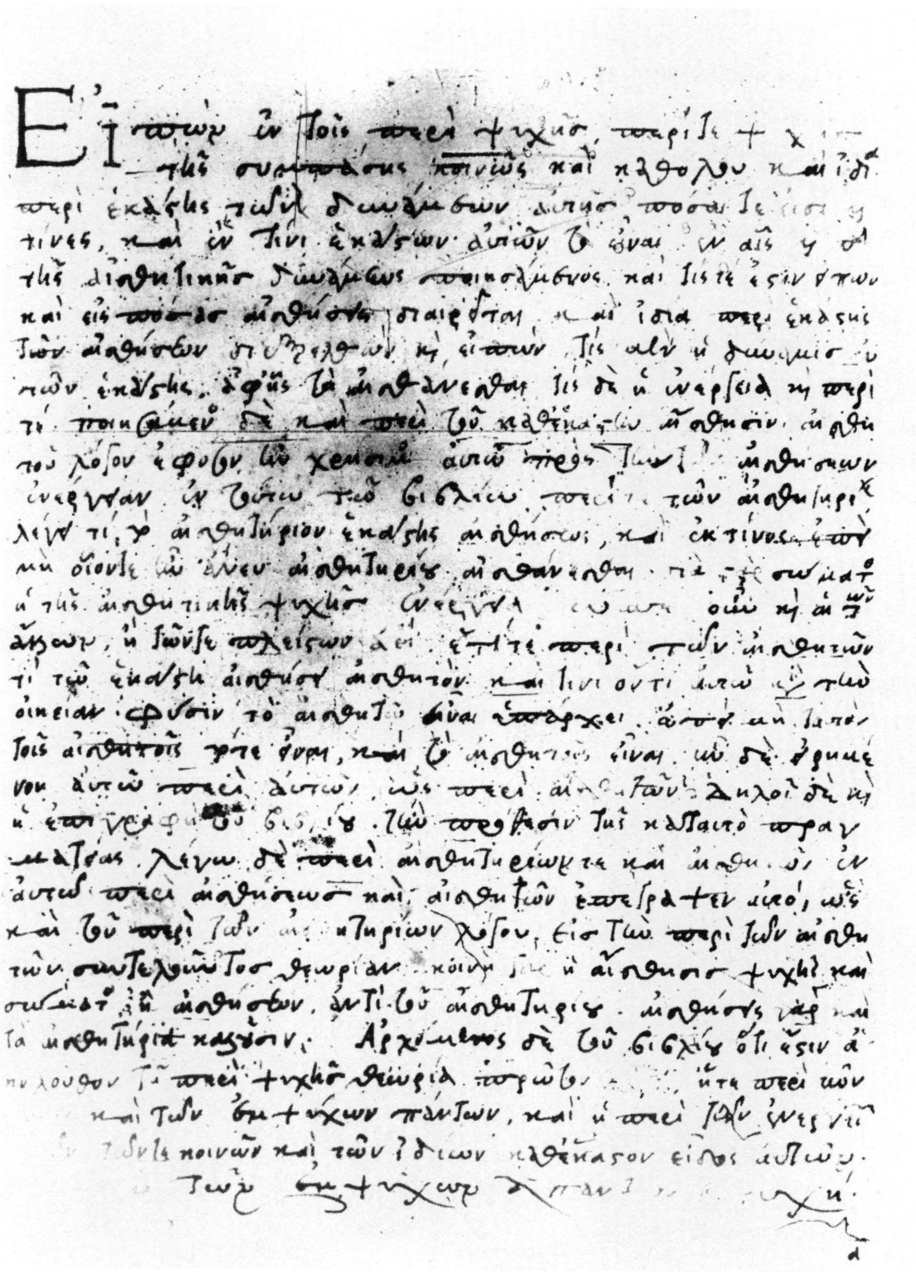

1. Ambrosius Leo a. 1522, Rep. I Nr. 9bis

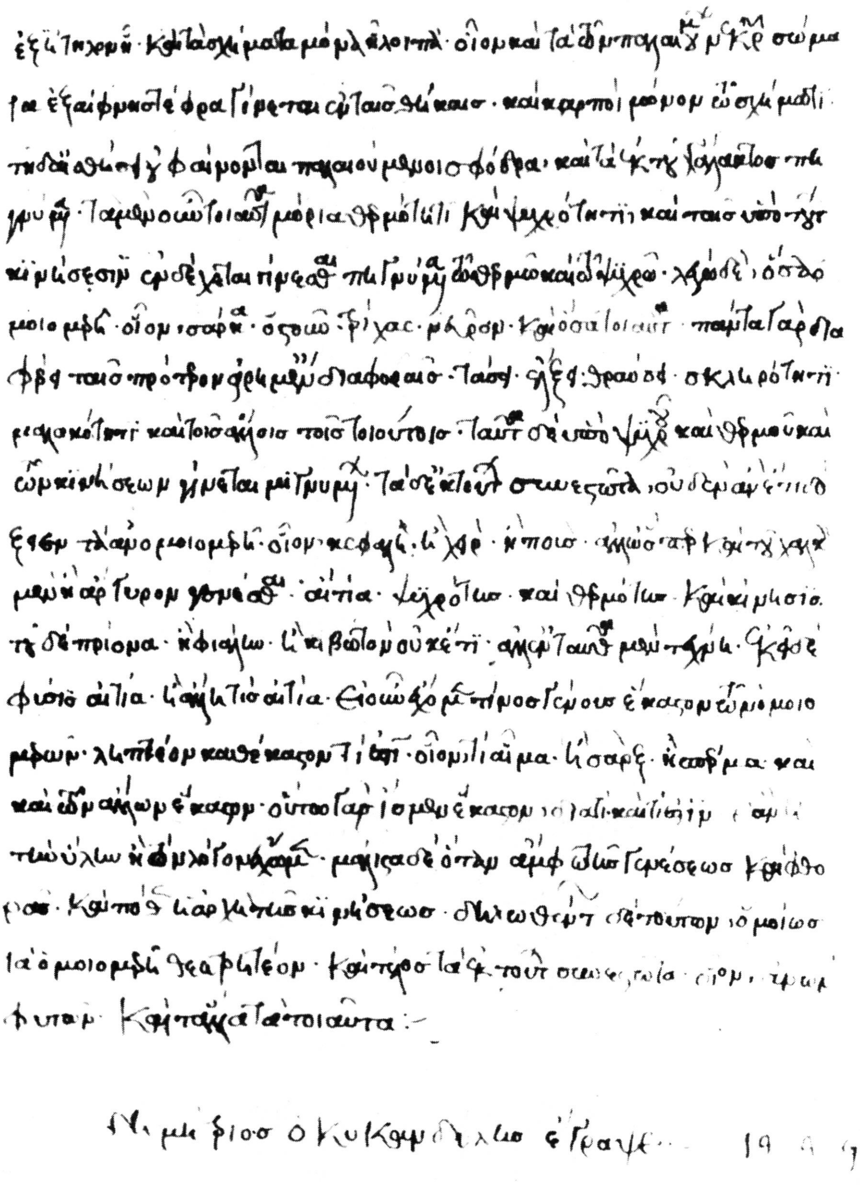

2. Demetrios Kykandyles a. 1445, Rep. I Nr. 96

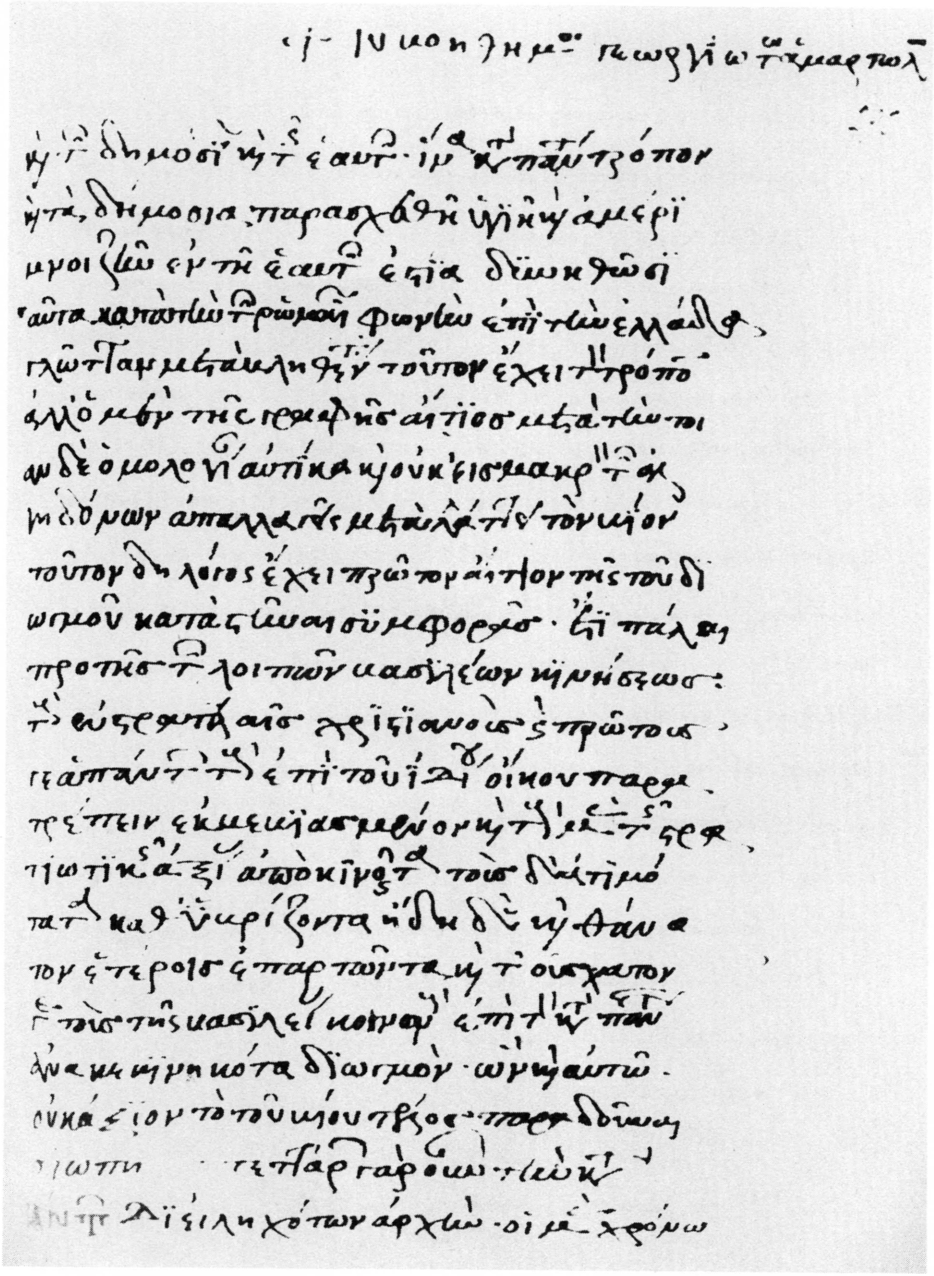

3. Georgios 16. Jh. 1. H., Rep. I Nr. 78

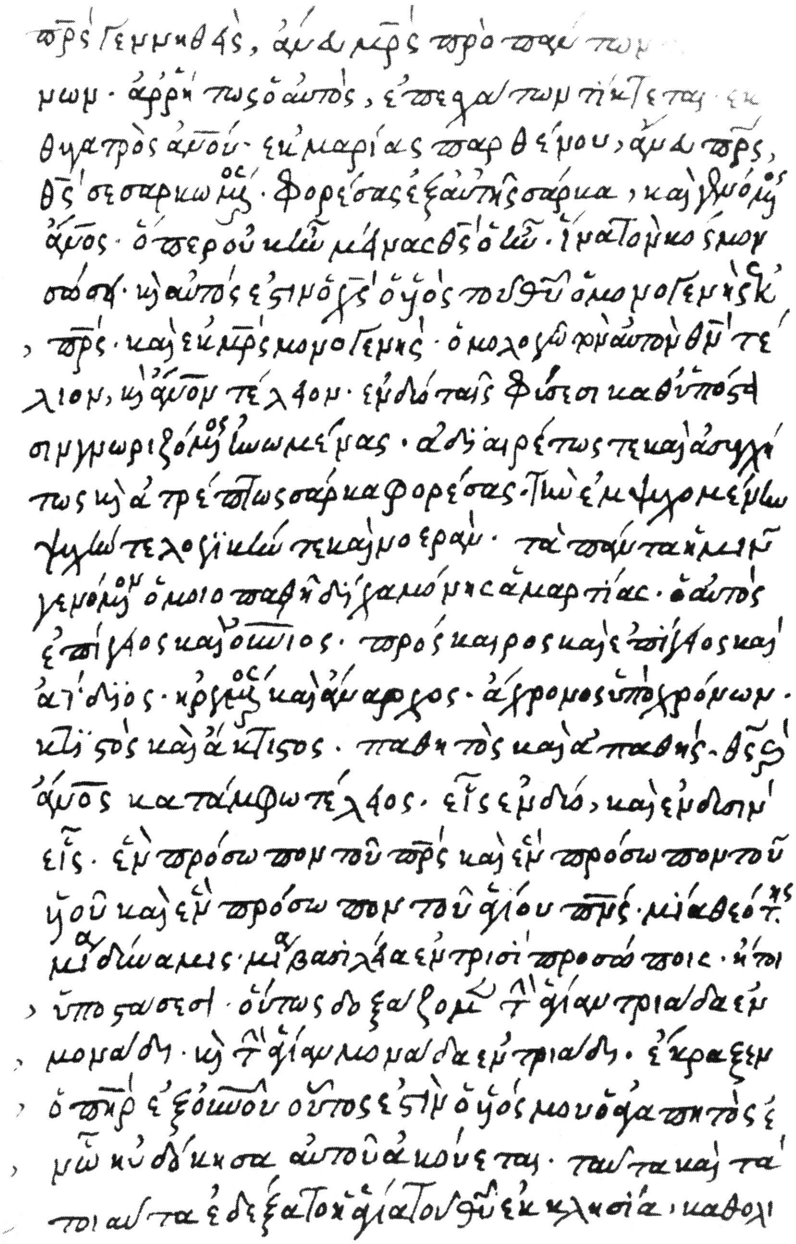

4. Georgios Amurites Siderakis 16. Jh. 3. V., Rep. II Nr. 73 Taf. 41

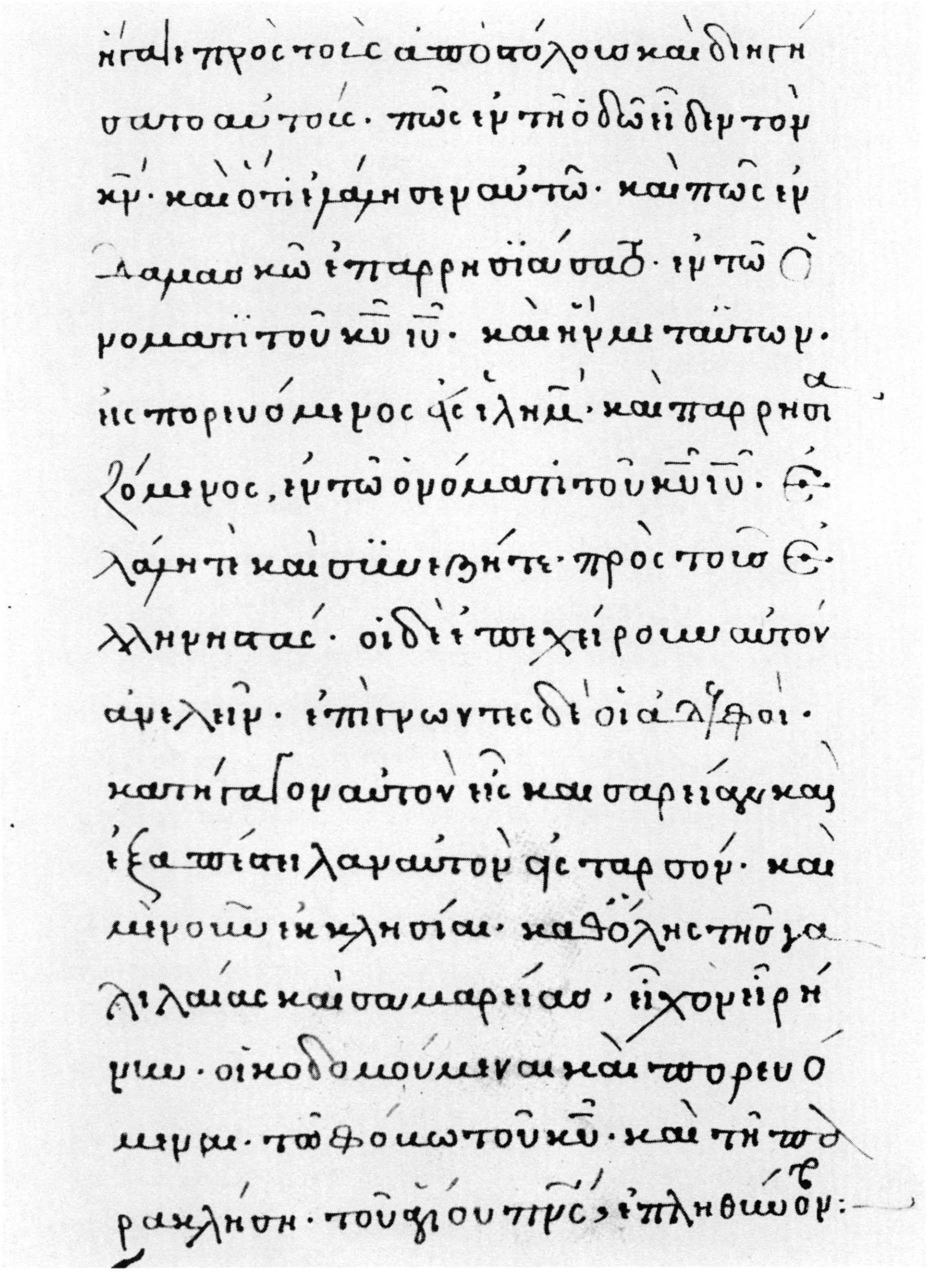
ἤγαγε πρὸς τοὺς ἀποστόλους καὶ διηγή-
σατο αὐτοῖς· πῶς ἐν τῇ ὁδῷ εἶδεν τὸν
κν̄· καὶ ὅτι ἐλάλησεν αὐτῷ· καὶ πῶς ἐν
δαμασκῷ ἐπαρρησιάσατο ἐν τῷ ὀ-
νόματι τοῦ κῡ ιῡ· καὶ ἦν μετ' αὐτῶν·
εἰσπορευόμενος εἰς ἱλημ· καὶ παρρησι-
αζόμενος, ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κῡ ιῡ· ἐ-
λάλει τε καὶ συνεζήτει πρὸς τοὺς ἑ-
λληνιστάς· οἱ δὲ ἐπεχείρουν αὐτὸν
ἀνελεῖν· ἐπιγνόντες δὲ οἱ ἀδελφοὶ·
κατήγαγον αὐτὸν εἰς καισάρειαν καὶ
ἐξαπέστειλαν αὐτὸν εἰς ταρσόν· αἱ
μὲν οὖν ἐκκλησίαι· καθ' ὅλης τῆς γα-
λιλαίας καὶ σαμαρείας, εἶχον εἰρή-
νην· οἰκοδομούμεναι καὶ πορευό-
μεναι· τῷ φόβῳ τοῦ κῡ· καὶ τῇ πα-
ρακλήσει· τοῦ ἁγίου πνς, ἐπληθύνοντο:

5. Sophianos a. 1531, Rep. I Nr. 363

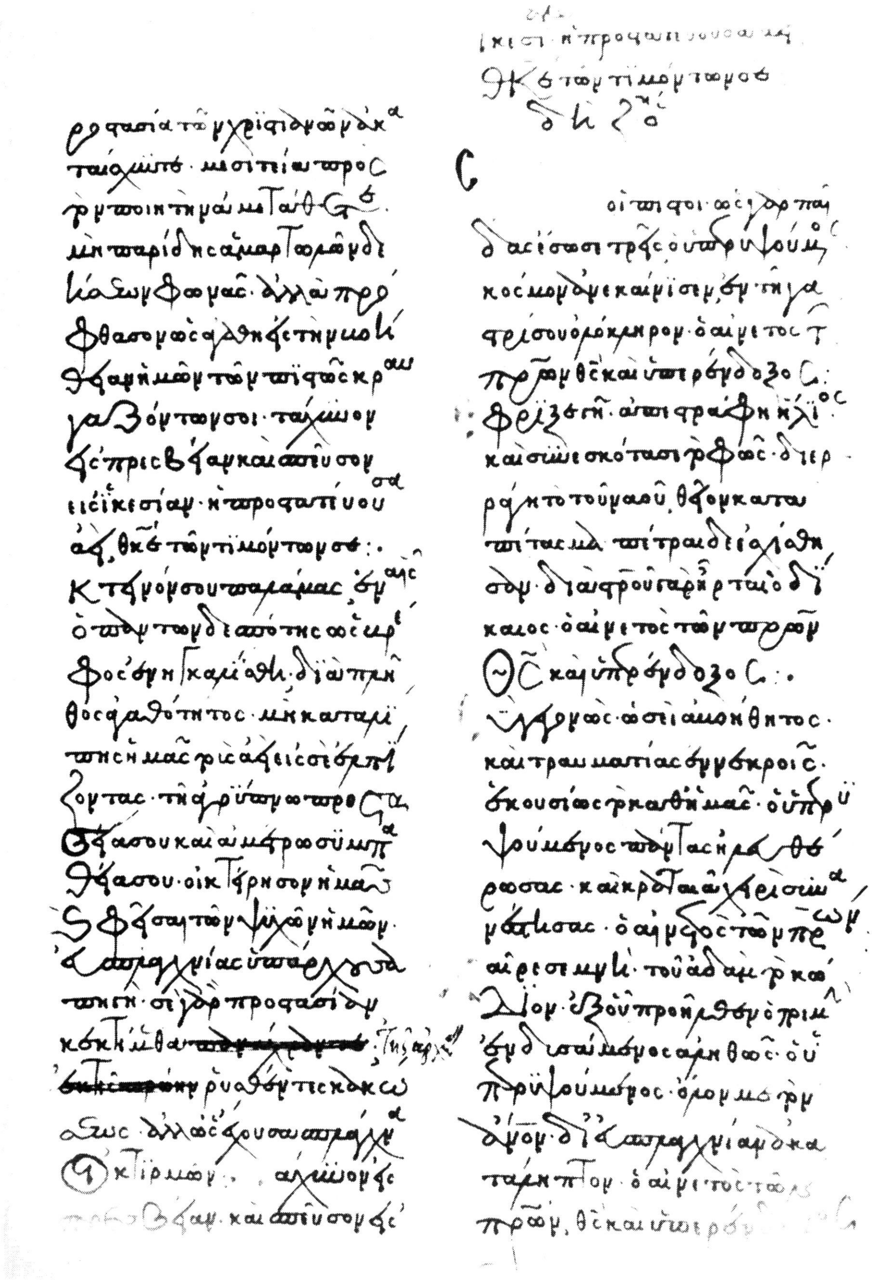

6. Moyses 16. Jh. A., Rep. II Nr. 404 Taf. 228

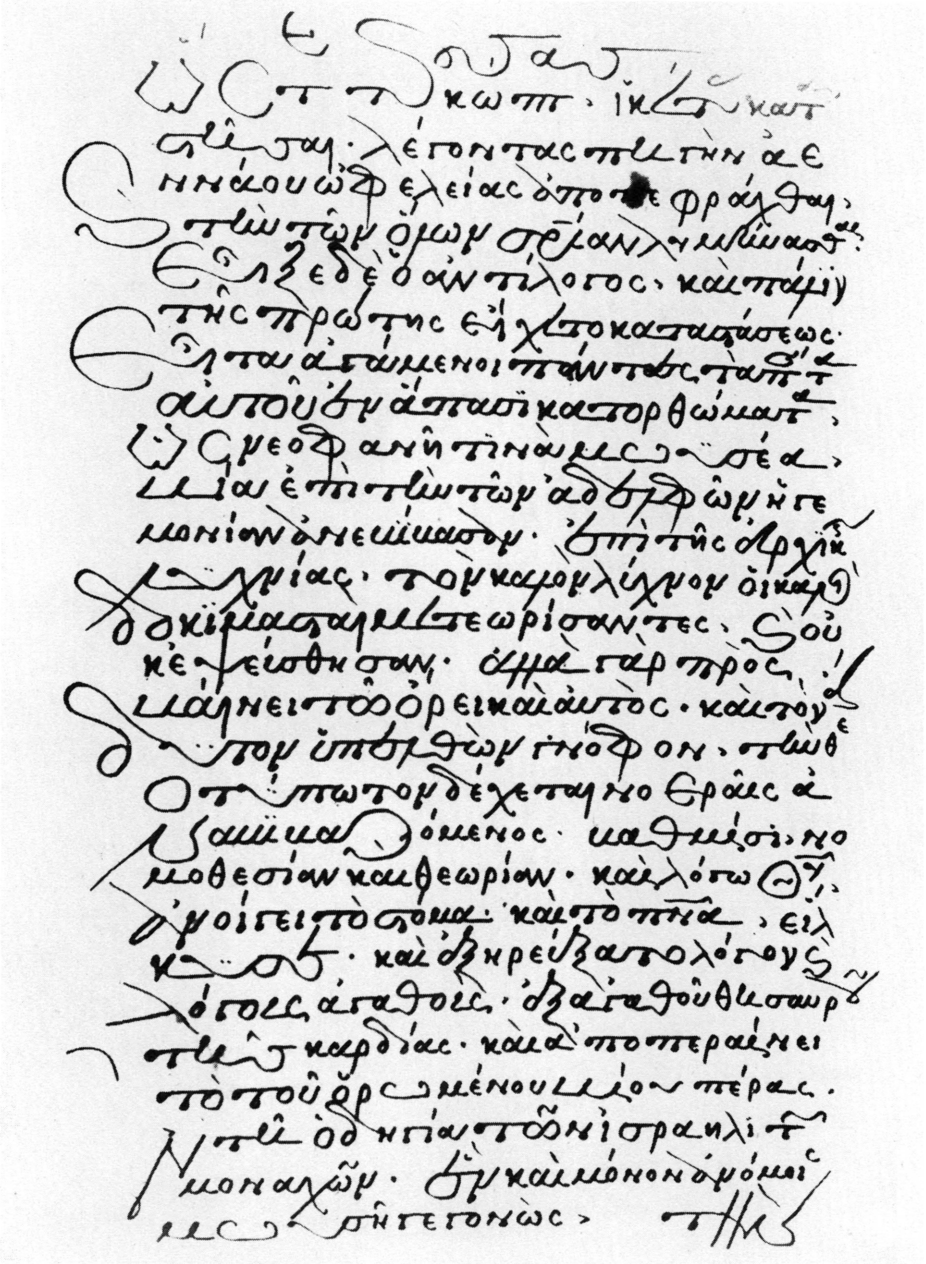

7. Ambrosios a. 1558, Rep. II Nr. 18 Taf. 11

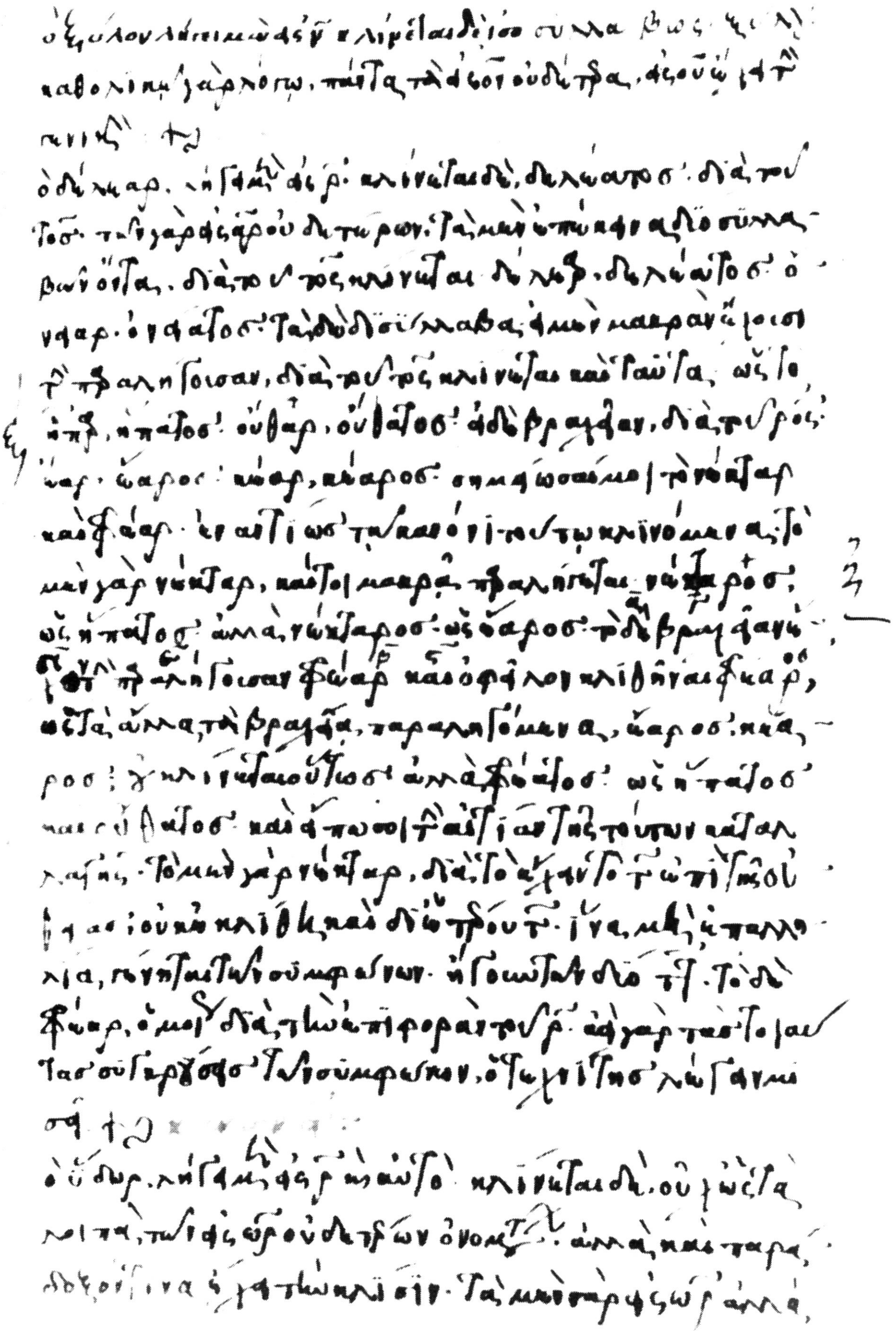

8. Nikolaos Eparchos a. 1481, Rep. II Nr. 427 Taf. 244

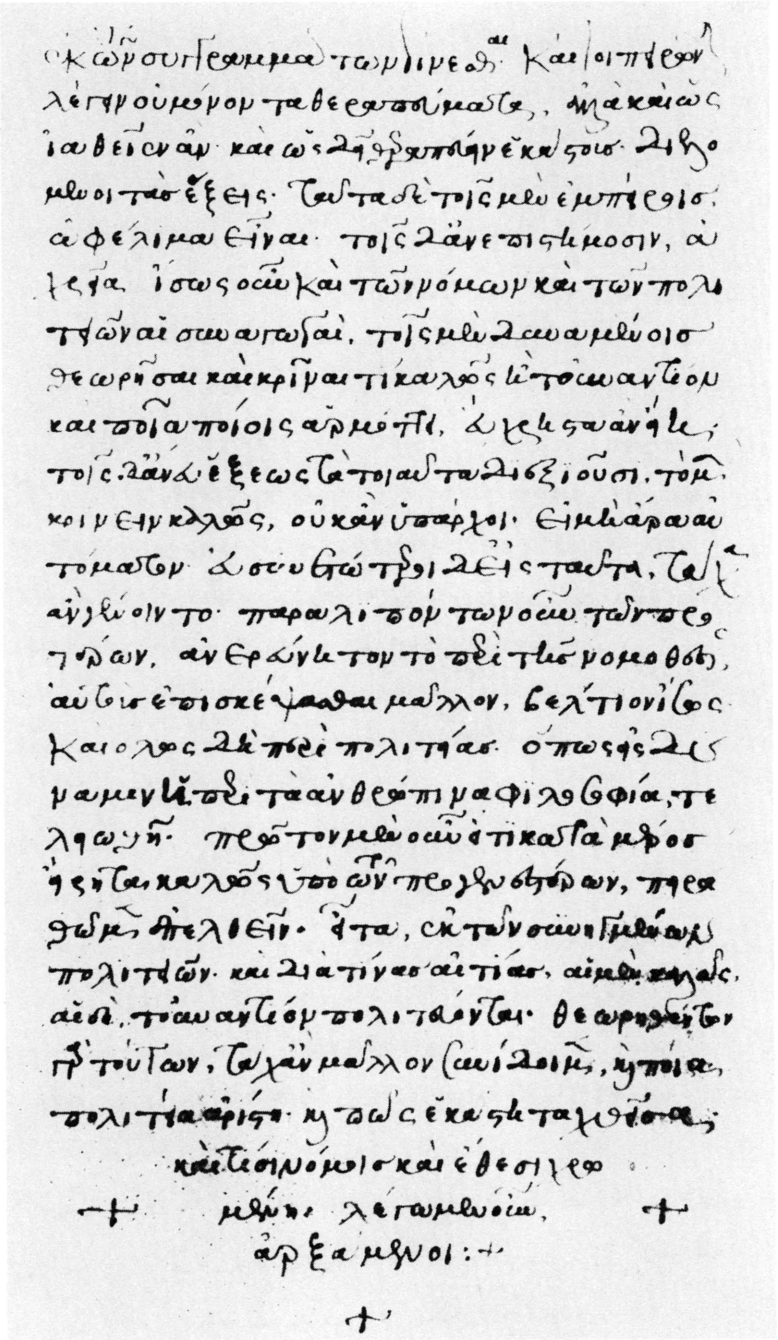

9. Georgios Dokeianos a. 1422, Rep. III Nr. 100 Taf. 55

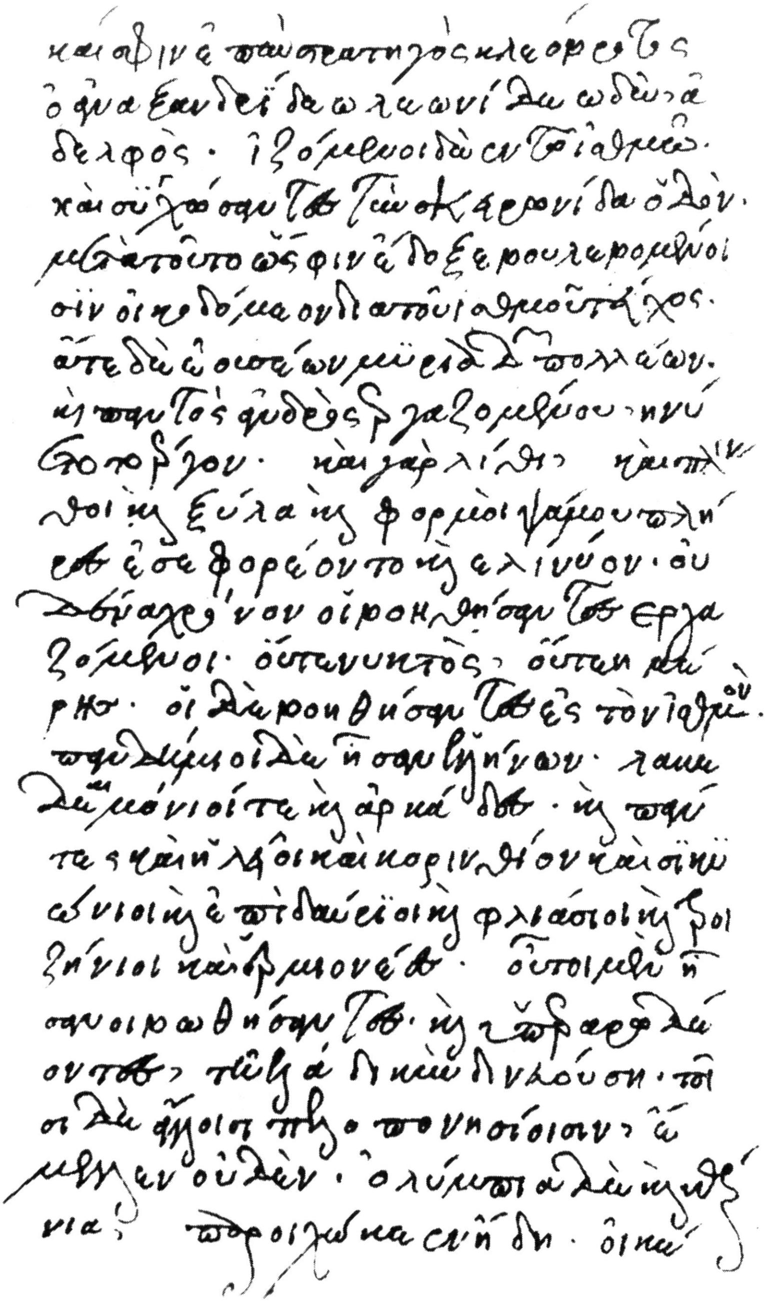

10. Demetrios Kantakuzenos a. 1475, Rep. II Nr. 129 Taf. 72

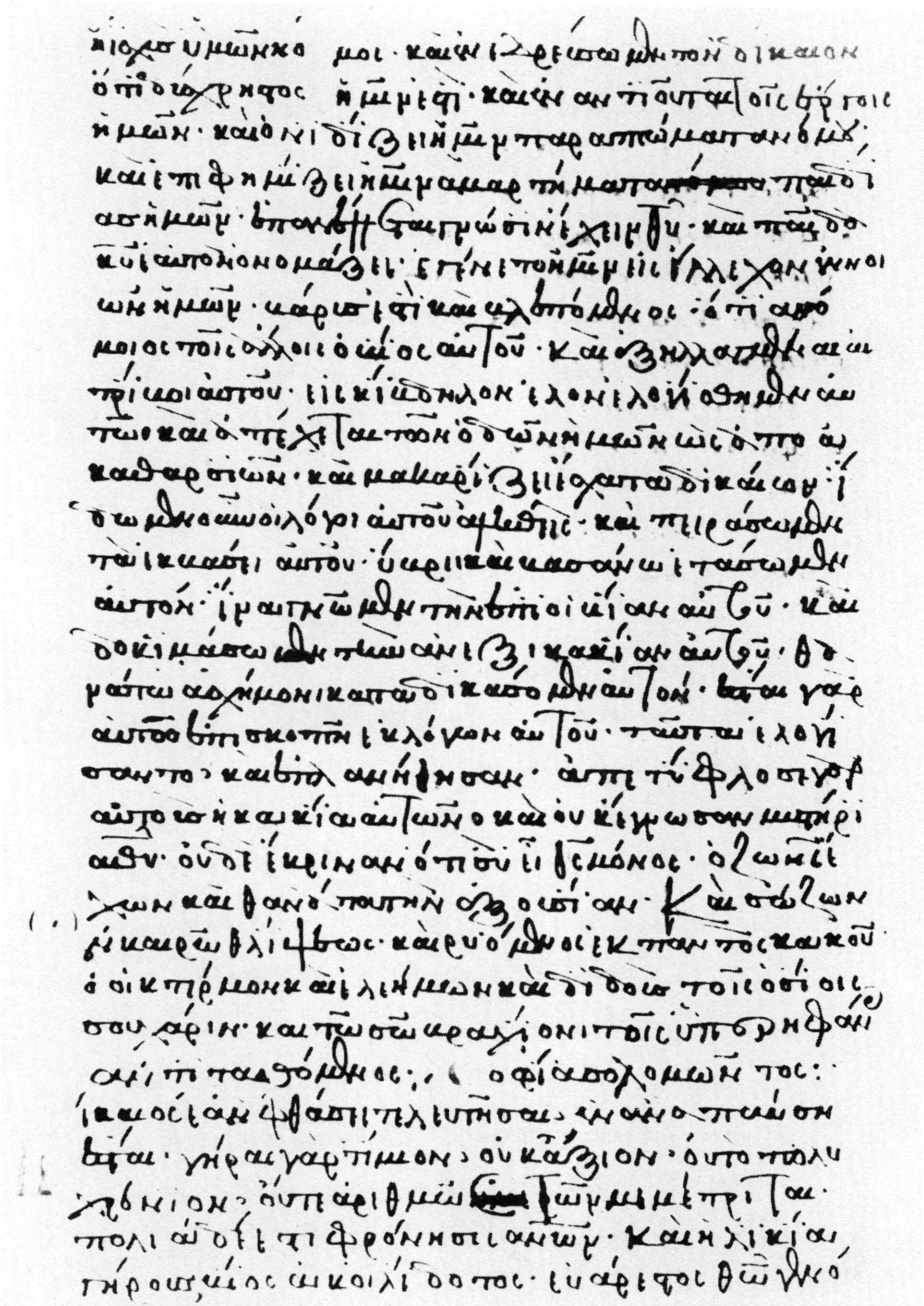

11. Paulos a. 1509, Rep. II Nr. 461 Taf. 263

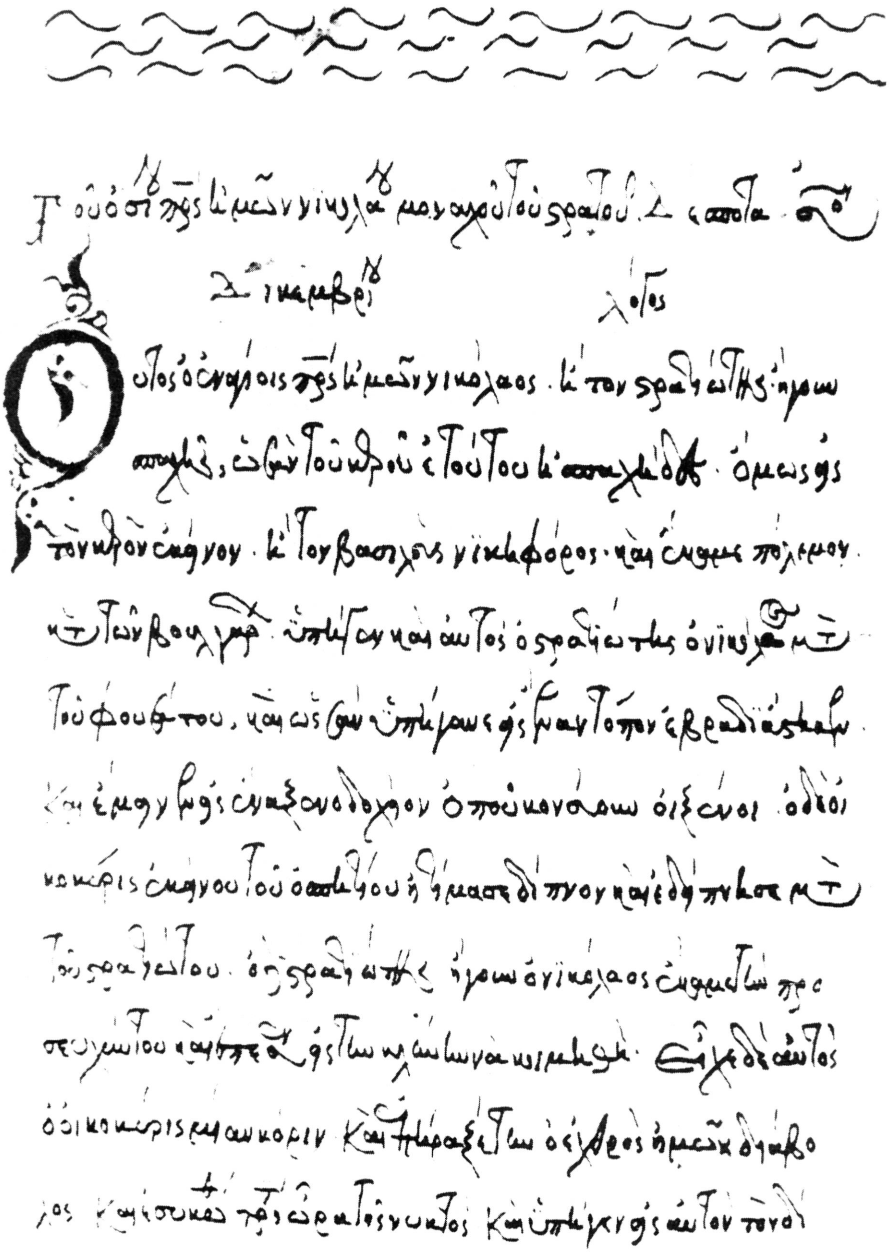

12. Anonymus 16. Jh. 2. H., Brit. Libr. Add. 34.554, f. 141v

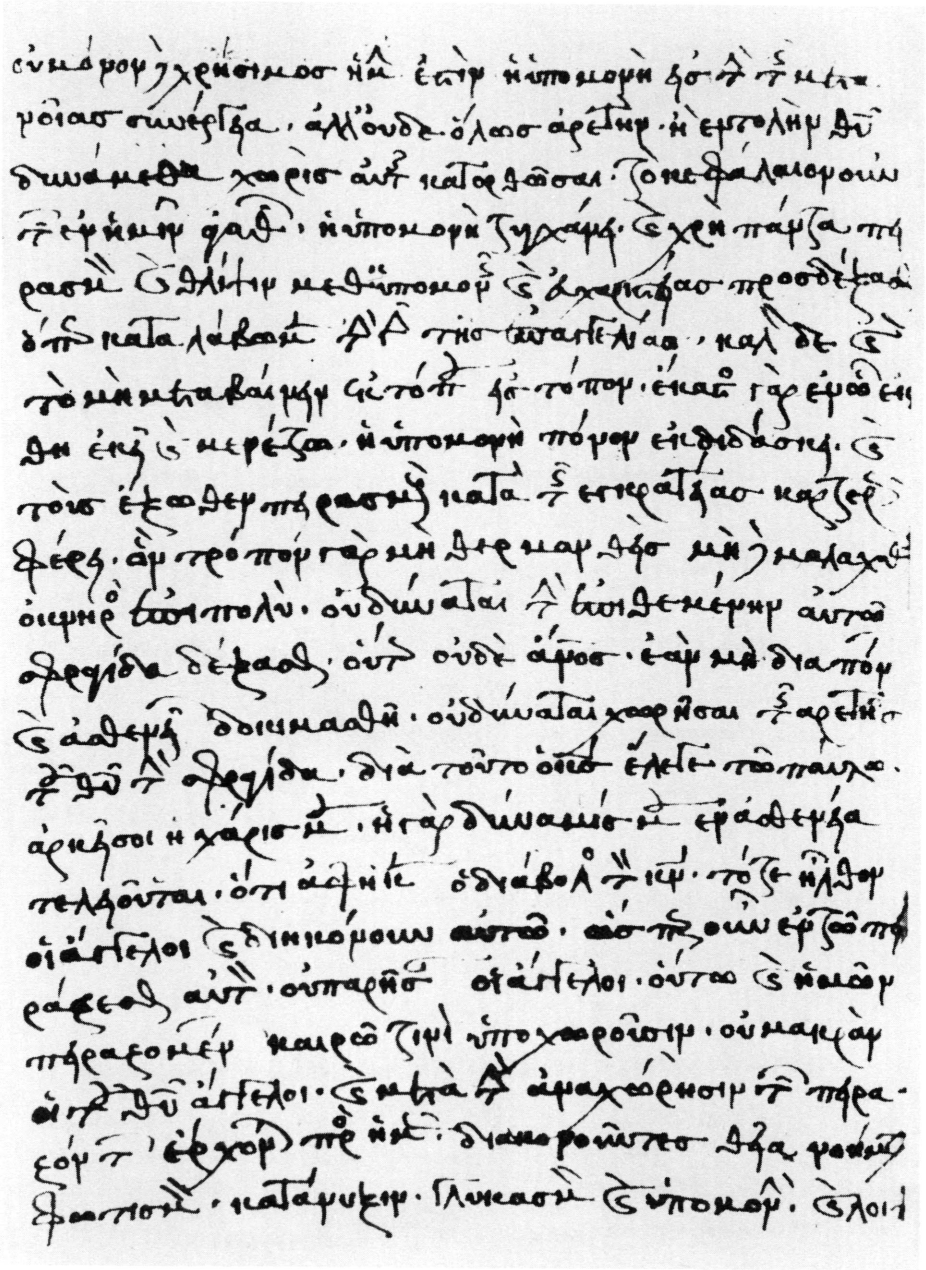

13. Symeon 16. Jh. 3. V., Rep. II Nr. 508 Taf. 293

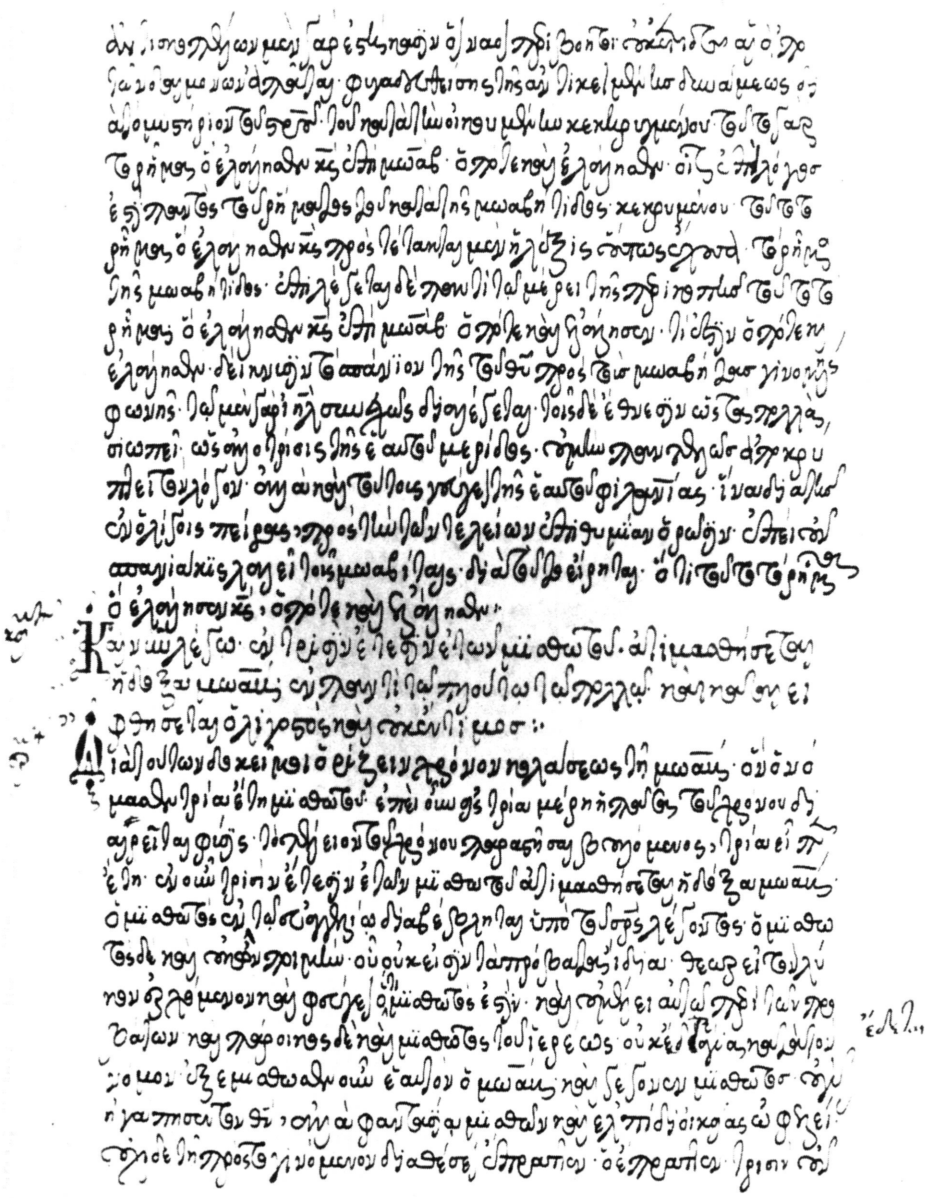

14. Methodios a. 1586, Rep. III Nr. 447 Taf. 248

15. Nikolaos Bevegnuda a. 1498, Rep. III, Nr. 498 Taf. 276

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΙΧΑΛΑΓΑ, ΜΑΡΙΟΣ ΜΠΛΕΤΑΣ,
ΝΙΚΟΣ Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΝΟΤΑΡΙΑΚΗ ΓΛΩΣΣΑ ΚΑΙ ΓΡΑΦΗ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ. ΟΙ ΝΟΤΑΡΙΑΚΟΙ ΚΩΔΙΚΕΣ ΤΗΣ ΚΕΦΑΛΟΝΙΑΣ

Στο Ιστορικό Αρχείο της Κεφαλονιάς, και στο ιδιαίτερο τμήμα του που αποτελεί το νοταριακό αρχείο, εναπόκεινται τα πρωτόκολλα των νοταρίων του νησιού από τον 16ο αιώνα και εξής. Ειδικότερα από τον 16ο αιώνα έχουν διασωθεί τα πρωτόκολλα 24 συνολικά νοταρίων[1].

Η ανακοίνωσή μας είναι απόρροια ενός ευρύτερου σχεδίου έκδοσης και μελέτης (κωδικολογικής, παλαιογραφικής και περιεχομένου) των κεφαλληνιακών νοταριακών κωδίκων του 16ου αιώνα. Αφετηρία στάθηκε η ενασχόληση με την προπαρασκευή έκδοσης του πρωτοκόλλου του νοταρίου ιερέα Ανδρέα Αμάραντου από ερευνητικό όμιλο που σχηματίστηκε στα πλαίσια του Φροντιστηρίου Ιστορικών Επιστημών του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών[2]. Με την επεξεργασία του κώδικα αυτού αρχικά, καθώς και των άλλων που επίσης μελετούμε με σκοπό τη μελλοντική τους έκδοση, σχηματίσαμε μια εικόνα –ασφαλώς όχι εξαντλητική– της νοταριακής γραφής στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, της οποίας την παρουσίαση θα επιχειρήσουμε εδώ.

Στόχος μας είναι η διερεύνηση της νοταριακής γραφής την εποχή αυτή σε ένα χώρο νησιωτικό, τον χώρο του Ιονίου, ο οποίος τελεί υπό ξένη κυριαρχία, και στον οποίο είναι γνωστό ότι διασταυρώνονται επιρροές από την Ανατολή και από την

---

1. Για το Νοταριακό Αρχείο της Κεφαλονιάς βλ. Αναστασία Σιφωνίου-Καράπα, Μ. Α. Τουρτόγλου, Σπ. Ν. Τρωϊάνος, «Το Νοταριακόν Αρχείον Κεφαλληνίας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 16-17 (1969-1970), σελ. 41-231 (ειδικότερα για τους νοταρίους του 16ου αιώνα βλ. σελ. 49-53). Βλ. επίσης, Ν. Γ. Μοσχονάς, «Τοπικόν Ιστορικόν Αρχείον Κεφαλληνίας· εργασίαι ταξινομήσεως και αρχειοθετήσεως», *Σύμμεικτα* 2 (1970), σελ. 480-483· του Ίδιου, «Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς· εργασίες ταξινομήσεως και αρχειοθετήσεως κατά τα έτη 1971-1976», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 2 (1977), σελ. 339-343· Γ. Μοσχόπουλος, «Συμπληρωματικός κατάλογος του Νοταριακού Αρχείου Κεφαλληνίας», *Επετηρίδα των Γενικών Αρχείων του Κράτους 1990* [=Βιβλιοθήκη Γενικών Αρχείων του Κράτους, 19], Αθήνα 1992, σελ. 139-151.

2. *Ανδρέας Αμάραντος, Νοταριακές πράξεις 1548-1561*, εκδ. Χ. Βαγιωνάκης, Όλγα Κατσίβελα, Δέσποινα Μιχάλαγα, Βάσω Μπελαβγένη, Μ. Μπλέτας, επιστ. διεύθυνση Ν. Γ. Μοσχονάς (υπό έκδοση).

Δύση, ένα χώρο στον οποίο θα περίμενε κανείς την ισχυρή παρουσία νεοτεριστικών στοιχείων, αλλά και όπου –όπως θα φανεί– η παράδοση διατηρεί ισχυρές ρίζες.

Από το πλούσιο υλικό του Αρχείου που εξετάσαμε[3], καταλήξαμε στις περιπτώσεις των τριών νοταρίων που θα παρουσιάσουμε. Τα τρία αυτά δείγματα θεωρούμε ότι αποτελούν την έκφραση ισάριθμων τάσεων γραφής και ταυτόχρονα ότι ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένα ανθρωπογεωγραφικά και κοινωνικά κριτήρια. Χρονολογικά η δραστηριότητά τους καλύπτει σαράντα χρόνια, ακριβώς στην καρδιά του 16ου αιώνα, από το 1536 έως το 1576. Προέρχονται από τρεις διαφορετικές περιοχές του νησιού, που αντικατοπτρίζουν διαφορετική κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα, δηλαδή διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα[4].

Ο πρώτος νοτάριος είναι ο ιερέας Σταμάτιος Δε Μοντεσάντος από την περιοχή του Ελιού, που εκτείνεται στα νότια παράλια της Κεφαλονιάς, περιοχή αγροτική, σχετικά εύφορη, και με καλή επικοινωνία και σχέσεις με άλλα μέρη, καθώς βρίσκεται κατά μήκος του νότιου οδικού άξονα του νησιού (εικ. 8). Ο κώδικας του Μοντεσάντου[5] καλύπτει την περίοδο από το 1536 έως το 1553 και είναι ο αρχαιότερος νοταριακός κώδικας που σώζεται στο Αρχείο της Κεφαλονιάς. Ο δεύτερος νοτάριος είναι ο –επίσης ιερέας– Ανδρέας Αμάραντος από την περιοχή Αράκλι, στο νοτιοανατολικό μέρος της Κεφαλονιάς, μια περιοχή περίκλειστη, από τις πιο απομονωμένες, ημιορεινή και αποκλειστικά αγροτική. Η παλαιότερη σωζόμενη πράξη του κώδικα[6] είναι του 1548, ενώ η νεότερη φέρει χρονολογία 1561. Τέλος, ο τρίτος νοτάριος είναι ο Νικόλαος Καπιάνος, από το κάστρο του Αγίου Γεωργίου. Είναι λαϊκός και εξασκεί το επάγγελμά του στο *μπούργο* ή *εξώμπουργο του Κάστρου της Κεφαλονίας*, όπως σημειώνει ο ίδιος, σε περιβάλλον αστικό ή ημιαστικό, με συμβαλλόμενους που έχουν δοσοληψίες και συμφέροντα στην ύπαιθρο. Από το πρωτόκολλό του[7] σώζονται οι πράξεις από το 1571 έως το 1576, είναι ωστόσο βέβαιο ότι άρχισε το επάγγελμά του πολύ νωρίτερα.

---

3. Εξετάσαμε το σύνολο του νοταριακού υλικού που καλύπτει τον 16ο αιώνα, από το 1536, που αρχίζει ο παλαιότερος κώδικας, και μετά.

4. Γεωμορφολογική εξέταση της Κεφαλονιάς, με στοιχεία οικονομικής γεωγραφίας βλ. στον Ι. Πάρτς, *Κεφαλληνία και Ιθάκη: γεωγραφική μονογραφία* (μετάφρ. Λ. Γ. Παπανδρέου), Αθήνα 1892 (ανατύπ. Αθήνα 1982)· ιδιαίτερα για τις περιοχές Κάτω Ελιού και Αρακλίου βλ. σελ. 183-192 και 192-197 αντίστοιχα. Βλ. επίσης Α. Μηλιαράκης, *Γεωγραφία πολιτική νέα και αρχαία του νομού Κεφαλληνίας*, Αθήνα 1890, σελ. 36-38 και 41-43.

5. Ιστορικό Αρχείο Κεφαλονιάς (=ΙΑΚ), Νοταριακό Αρχείο, αρ. 1 (στο εξής *Μοντεσάντος*). Βλ. Σιφωνίου-Καράπα-Τουρτόγλου-Τρωϊάνος, *ό.π.*, σελ. 49. Στοιχεία από νοταρίους του 16ου αιώνα έχει αξιοποιήσει ο Γ. Η. Πεντόγαλος, «Ήθη και ανθρώπινες σχέσεις στην Κεφαλονιά τον ΙΣΤ΄ αιώνα», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 22 (1975), σελ. 68-145.

6. ΙΑΚ, Νοταριακό Αρχείο, αρ. 2 (στο εξής *Αμάραντος*). Βλ. Σιφωνίου-Καράπα Τουρτόγλου-Τρωϊάνος, *ό.π.*, σελ. 49.

7. ΙΑΚ, Νοταριακό Αρχείο, αρ. 6 (στο εξής *Καπιάνος*). *Ό.π.*, σελ. 50.

Στις σελίδες των πρωτοκόλλων των τριών νοταρίων διαγράφεται ο μικρόκοσμος που τους περιβάλλει. Από τον κώδικα του Μοντεσάντου προβάλλουν αγρότες, επιτηδευματίες και άλλοι (το όνομά τους εισάγεται με την προσφώνηση «κυρ»), αλλά και επιφανέστεροι (που αποκαλούνται «μισέρ», ή «σερ»)[8]. Οι δικαιοπραξίες που καταγράφονται μαρτυρούν κυρίως αγροτικές δραστηριότητες, ωστόσο δεν λείπουν περιπτώσεις αναφοράς σε άσκηση τεχνικών επαγγελμάτων[9]. Οι περισσότερες πράξεις αφορούν σε δοσοληψίες μεταξύ των κατοίκων της περιοχής, αλλά επίσης αγρότες από γειτονικές περιοχές, όπως το Αράκλι, κατεβαίνουν στον Ελιό για να νοικιάσουν χωράφια και να τα καλλιεργήσουν[10], ενώ μαρτυρείται και η περίπτωση Κερκυραίου κτηματία που ενεργεί στον Ελιό για τη ρύθμιση υποθέσεών του[11]. Κάτοικοι της περιοχής, που εργάζονται ως τεχνίτες, έχουν σχετική οικονομική ευχέρεια που τους επιτρέπει να δανείζουν[12], κι ένα παιδί στέλνεται με συμβόλαιο μαθητείας στον μάστορα *για να το μάθη την τέχνην της τζαγγαρηκής*[13].

Στα χωριά του Αρακλιού, όπου ασκεί το νοταριακό λειτούργημα ο Ανδρέας Αμάραντος, ο πληθυσμός καταγίνεται με τις αγροτικές ασχολίες σε μια οικονομία αυτάρκη, με ελάχιστες εξωτερικές επεμβάσεις, που δεν ξεπερνά κατά πολύ το όριο της επιβίωσης, αν κρίνει κανείς από τα μικρά μεγέθη των δοσοληψιών· τα χωράφια έχουν μικρή έκταση, η τύχη *μιας* αγελάδας ή *μισής* ελιάς (πώληση ιδανικού μεριδίου) είναι γεγονός σημαντικό[14] και η οικοσκευή που περιγράφεται στα προικοσύμφωνα είναι φτωχική[15]. Άλλα επαγγέλματα εμφανίζονται σπάνια, όπως ένας γιατρός,

8. Ενδεικτικά παραδείγματα: *μισέρ Ανδρέας Γαβριηλόπουλος* (*Μοντεσάντος*, φ. 41r), *του μισέρ Τζαμαρία Συβιλιάνου* (*ό.π.*, φ. 34v), ενώ οι ταπεινότεροι αναφέρονται ως: *κυρ Θωμάς Ρικιαρδόπουλος* (*ό.π.*, φ. 43v), *κυρ Ταβιάνος Αμπάτης* (*ό.π.*, φ. 44r), *κυρ Ζαχαρίας ο Πλεμένος* (*ό.π.*, φ. 16r). Η ίδια τακτική ακολουθείται και από τους άλλους δύο νοταρίους: *ο μισέρ Γαμπριέλης Παντόγαλος* (*Αμάραντος*, φ. 52v), *του μισέρ Τομάω Κρασά* (*ό.π.*, φ. 38r), *του ποτέ μισέρ Πιέρο Λευκόκηλου* (*ό.π.*, φ. 53r), *ο ευγενής μισέρ Τζαν Δάντουλος* (*Καπιάνος*, φ. 9v), *τον μισέρ Γιάκουμον Δα Πρέσα* (*ό.π.*, φ. 7v), *έσωθεν την οικίαν του μισέρ Χριστόφορου Κρασά* (*ό.π.*, φ. 10r). Για τον τελευταίο βλ. Γ. Η. Πεντόγαλος, «Χριστόφορου ή Χριστόδουλου Κρασσά διαθήκη (1584) και η ακύρωσή της (1589)», *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 1 (1976), σελ. 144-156). Πρβλ. και όσα αναφέρει για την Κέρκυρα ο Ν. Καραπιδάκης, «Από την ιστορία των πόλεων. Η διαμόρφωση της ομάδας των Κερκυραίων πολιτών (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αιώνες)», *Εώα και Εσπέρια* 1 (1993), σελ. 140.

9. Όπως, για παράδειγμα, γιατρός (*Μοντεσάντος*, φ. 27v), οικοδόμος (*ό.π.*, φ. 16r).

10. *Μοντεσάντος*, φ. 37v.

11. *Ο κυρ Λουκάς ο Δελα<μ>ππόντας από το νησί των Κοριφών* (*Μοντεσάντος*, φ. 36r-v).

12. *Μοντεσάντος*, φ. 42r.

13. *Μοντεσάντος*, φ. 35r-v.

14. *Αμάραντος*, φφ. 19r και 25v αντίστοιχα.

15. Βλ. χαρακτηριστικά το προικοσύμφωνο του Μιχάλη Παπαδάτου και της συζύγου του για την κόρη τους Μάρω (*Αμάραντος*, φ. 25v) και το προικοσύμφωνο του Στέφανου Πογκόπ-Μαστρομιχάλη και της συζύγου του για την κόρη τους Καλή (*ό.π.*, φ. 4v).

ένας ράφτης, και κάποιοι ξυλουργοί που αναλαμβάνουν να κατασκευάσουν κατάρτι για ένα μικρό πλεούμενο[16]. Ωστόσο, υπάρχουν και άλλοι στην περιοχή, εκτός από τον νοτάριο, που γνωρίζουν γραφή και μάλιστα συντάσσουν πράξεις (κάποτε ατελείς), τις οποίες ο ίδιος μετά τις καταχωρίζει στο πρωτόκολλο· αρκετοί από αυτούς είναι ιερωμένοι[17]. Άλλωστε και ο ίδιος ήξερε να συντάσσει πράξεις προτού γίνει νοτάριος (όπως το λέει με τα δικά του λόγια, *καιρόν απερασμένον, προτού να γενώ νοδάριος)*[18].

Τέλος οι πράξεις του Καπιάνου, λιγότερες τον αριθμό, που αφορούν κυρίως σε αγοραπωλησίες γης, μας αφήνουν να ρίξουμε μια σύντομη ματιά σε ένα κόσμο που κατοικεί στο Κάστρο, την πρωτεύουσα του νησιού, αλλά έχει τα συμφέροντά του στην ύπαιθρο. Σε ορισμένες περιπτώσεις γινόμαστε μάρτυρες πολυπλοκότερων διαδικασιών, όπως π.χ. όταν ένας παραγωγός αναλαμβάνει να παραδώσει σε τακτή προθεσμία ορισμένη ποσότητα προϊόντων στο Αργοστόλι (πιθανότατα για εξαγωγή)[19], ή όταν ένας γαιοκτήμονας ευγενής μεταβιβάζει σε άλλον *το κέρδος του από την κριθαροδεκατίαν του παρόντος χρόνου*[20].

Και οι τρεις νοτάριοι υπογράφουν τις πράξεις τους (ο Αμάραντος σπάνια, οι άλλοι δύο δεν το παραλείπουν ποτέ) με τυποποιημένες φράσεις που παρουσιάζουν μεταξύ τους μικρές αλλά αξιοπρόσεκτες διαφορές (εικ. 4). Ο Αμάραντος υπογράφει ως εξής: *Παπα-Αντρέας Αμάραντος, νοδάριος υπό αποστολικής και βασιλικής εξουσίας έγραψα* ή *ενοδάρισα,* προσθέτοντας μάλιστα σε δύο περιπτώσεις στην κεφαλή το νοταριακό του «σημείον» (signum tabellionatus/tabellionis), στοιχείο καθαρά δυτικό, τόσο στη σύλληψη όσο και στον σχεδιασμό[21]. Ο Μοντεσάντος υπογράφει: *Σταμάτης Δε Μουντεσάντος, υπό αποστολικής εξουσίας δημόσιος νοτάριος πάντα τα άνωθεν γεγραμμένα πιστώς έγραψα εις πίστωσιν και ασφάλειαν*

---

16. Βλ. *Αμάραντος*, φ. 6v (γιατρός), φ. 20r (ράφτης), φ. 4r (ξυλουργοί).

17. Μεταξύ άλλων ο Ιωάννης Σολδάτος (*Αμάραντος*, φ. 5r), ο Ανδρέας Νομικόπουλος (*ό.π.*, φ. 5v), ο Κωνσταντής Καλλιγάς (*ό.π.*, φ. 10v), ο αρχαιότερος μαρτυρούμενος νοτάριος Τζουάνης Κρασάς (*ό.π.*, φ. 9v), ο πρωτοπαπάς Αντώνιος Θεριανός (*ό.π.*, φ. 26r), ο ιερέας Παύλος Πεκατώρος (*ό.π.*, φ. 28v), κ.ά.

18. Επανειλημμένες μνείες, όπως στα φφ. 5v, 23v, 37r.

19. *Ομπληγάρεται ο ριθής κυρ Σταμάτης να του δώσι στην εσωδία την ερχόμενη μαλή λήτρες πεντακόσιαις και λινάρι λήτρες πενήντα ... και λινοκόκι κάρτες δόδεκα ήμησι ... να του τα παραδώσι στο 'ργοστώλη* (24 Ιανουαρίου 1586, *Καπιάνος*, φ. 18v).

20. Δικαιοπραξία μεταξύ των ευγενών Ανδρέα και Ρολάνδου Φωκά (23 Ιανουαρίου 1586, *Καπιάνος*, φ. 18r-v).

21. Αμάραντος φφ. 7v και 8v. Μελέτη των νοταριακών «σημείων» των νοταρίων της Κεφαλονιάς βλ. Σταματούλα Σ. Ζαπάντη, «Το βραχυγραφικό νοταριακό σημείο (signum tabellionis) σε ελληνικά δικαιοπρακτικά έγγραφα (15ος-17ος αι.)», *Πρακτικά ΙΣΤ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (1995)*, Θεσσαλονίκη 1996, σελ. 21-38.

των δηλουμένων, ενώ ο Καπιάνος δηλώνει: *Εγώ, Νικόλαος ο Καπιάνος, υπό βασιλικής εξουσίας δημόσιος νοτάριος έγραψα.*[22]

Η παρουσία της βενετικής εξουσίας είναι φευγαλέα. Ορισμένες φορές οι συμβαλλόμενοι ζητούν από τον νοτάριο να συντάξει και να καταχωρίσει πράξη σε εφαρμογή απόφασης των αρχών[23]. Τις υπόλοιπες φορές έχουμε απλά μια έμμεση αναφορά, όταν στις ποινικές ρήτρες επαπειλούνται πρόστιμα που θα πληρωθούν *της Αφεντίας*, και μάλιστα θα πάνε *εις την φάμπρικα του κάστρου*[24], στοιχείο που αναφέρεται στην πρακτική των βενετικών αρχών να διοχετεύουν τα έσοδα από τα πρόστιμα στη μακροχρόνια και πολυδάπανη επισκευή του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου (για την οποία άλλωστε είχαν καθιερωθεί ειδικοί φόροι αμέσως μετά την κατάληψη του νησιού από τη Βενετία) ή και σε άλλους δημόσιας ωφελείας σκοπούς[25].

Οι κώδικες των νοταρίων είναι και οι τρεις ακέφαλοι και κολοβοί. Γραμμένοι σε υπόλευκο χαρτί, χωρίς υδατόσημο αλλά με πυκνές οριζόντιες νευρώσεις, αποτελούνταν αρχικά από φυλλάδια των δέκα διφύλλων, από τα οποία σήμερα αρκετά φύλλα έχουν εκπέσει. Η διατήρησή τους είναι σχετικά καλή, με λίγες φθορές ιδιαίτερα στο άνω τμήμα του φύλλου, και όχι πολλές απώλειες του κειμένου. Από τις επάλληλες φυλλαριθμήσεις (τις αρχικές, όσο και τις μεταγενέστερες που οφείλονται στους αρχειοφύλακες, από τις οποίες η τελευταία είναι του 19ου αιώνα) είναι δυνατόν να αντιληφθούμε την τύχη του κάθε κώδικα και να υπολογίσουμε το μέγεθος της απώλειας από την αρχική του κατάσταση. Έτσι από το πρωτόκολλο του Καπιάνου διαπιστώνουμε ότι έχουν διασωθεί μόνο 19 φύλλα (από το φ. 127 της αρχικής αρίθμησης έως το φ. 145), γεγονός που σημαίνει ότι ο κώδικας, εφόσον είναι κολοβός, είχε αρχικά περισσότερα από 145 φύλλα. Από το πρωτόκολλο του Αμάραντου σώζονται 54 φύλλα (από το φ. 2 έως το φ. 56 της αρχικής αρίθμησης), ενώ από του Μοντεσάντου 49 φύλλα (από φ. 19 έως φ. 71 της αρχικής αρίθμησης), δεδομένα που δεν επιτρέπουν να προσδιοριστεί ο αρχικός όγκος των αντίστοιχων κωδίκων.

---

22. Το ενδεχόμενο οι σημειούμενες διαφορές διατύπωσης να έχουν αυτή την εποχή ουσιαστική σημασία, είναι θέμα που πρέπει να διερευνηθεί.

23. ...*με ορισμόν του εκλαμπροτάτου αφεντός του πρεβεδούρου του νισίου της Κεφαλονίας, του μισέρ Ζαχαρία Μπάρ<μ>παρου* (*Αμάραντος*, φ. 41v), ...*με ορισμόν του αφεντός του πρεβεδούρο και του αφεντός του πησκόπου* (*ό.π.*, φ. 5v).

24. Βλ. *Αμάραντος*, φ. 10v, *και σε πολλά άλλα σημεία με παραπλήσιες διατυπώσεις* (π.χ. *εις το κάστρο του Αγίου Γεοργίου, ό.π.*, φ. 37r). Βλ. επίσης *Μοντεσάντος εις την φάμπρηκα του κάστρου* (φ. 23r), αλλά και *εις την φάπρικα του Αγίου Μάρκου* (φ. 37r), ενώ ο *Καπιάνος* (φ. 5v) *εις την φάμπρικα και πσε σκλάβους*.

25. Βλ. Α. Μ. Ανδρεάδης, *Περί της οικονομικής διοικήσεως της Επτανήσου επί Βενετοκρατίας*, τόμ. 2, Αθήνα 1914, σελ. 123. Βλ. επίσης Κ. Ν. Σάθας, *Μνημεία ελληνικής ιστορίας*, τόμ. 5, Παρίσι 1883, σελ. 157 και 163.

Η γλώσσα που χρησιμοποιούν και οι τρεις νοτάριοι είναι αποκλειστικά η ελληνική, γεγονός που δεν πρέπει να μείνει ασχολίαστο. Η Κεφαλονιά είναι ένα νησί με ελληνόφωνο πληθυσμό, αλλά κάτω από ξένη κυριαρχία, με συνέπεια η επίσημη γλώσσα της εξουσίας και της διοίκησης να μην είναι –τουλάχιστο τυπικά– η ελληνική από τρισήμισι περίπου αιώνες[26]. Η βενετική κατάληψη του νησιού (Δεκέμβριος 1500)[27] έχει συμβεί πριν από δύο ή τρεις γενιές. Παρ' όλα αυτά η ελληνική γλώσσα των κωδίκων είναι καθαρή. Βέβαια, υπάρχει συχνή παρουσία λατινογενών λέξεων –και μάλιστα στη βενετική διαλεκτική τους μορφή– πρόκειται όμως κυρίως για όρους νομικούς (ορολογία των δικαιοπραξιών και των εγγείων σχέσεων)[28]. Ας σημειωθεί ότι από τη βενετική νομοθεσία γινόταν διάκριση σε νοταρίους της υπαίθρου και νοταρίους των αστικών κέντρων. Στις πόλεις, όπου η παρουσία του λατινικού στοιχείου ήταν εντονότερη (χωρίς αυτό να σημαίνει αριθμητική υπεροχή έναντι του ελληνικού), διορίζονταν νοτάριοι ιταλόφωνοι ή ιταλομαθείς και λατινομαθείς, ενώ στην ύπαιθρο διορίζονταν αποκλειστικά ελληνόφωνοι νοτάριοι[29]. Φυσικά, όπως δείχνει και η περίπτωση του Καπιάνου, τα ελληνικά χρησιμοποιούνται και στις δικαιοπραξίες της πρωτεύουσας. Με βάση το σωζόμενο υλικό στο αρχείο της Κεφαλονιάς, όπου τα πρωτόκολλα των νοταρίων είναι γραμμένα σε ελληνική γλώσσα, εύλογα συνάγεται το συμπέρασμα ότι τα ελληνικά είναι το κυρίαρχο γλωσσικό

---

26. Είναι γνωστό, ότι η απόσπαση της Κεφαλονιάς από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία συντελέστηκε πρωιμότατα με την κατάληψή της από τον νορμανδικό στόλο το 1185. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους* (μετάφρ. Ι. Παναγόπουλος), Αθήνα 1981, τόμ. 3, σελ. 69 και 73. -P. Soustal-J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia* , Tabula Imperii Byzantini 3, Βιέννη 1981, σελ. 58 (πρβλ. και σελ. 168, 176, 278).

27. Βλ. Δ. Α. Ζακυθηνός, «Κεφαλληνίας ιστορικά και τοπωνυμικά», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 6 (1929), σελ. 187-192. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 76-77. Εκτενέστερα Cogo, «La guerra di Venezia contro i Turchi (1499-1501)», *Nuovo Archivio Veneto* 18 (1899), σελ. 1-76, 348-421 και 19 (1900), σελ. 97-138.

28. Βλ. ενδεικτικά *κουντετζίον*<condizion (=όρος, υποχρέωση), *κουντζεσίον*<concezion (=παραχώρηση), *απελατζίον* < apellazion (=έφεση), κ.ά. Επίσης τα ρήματα: *διαφεντάρω* < diffendere (=παρεμβαίνω υπέρ του δικαιοπαρόχου), *ομπλιγάρομαι* < obbligarsi (=αναλαμβάνω υποχρέωση) και *ομπλιγάδος* < obbligato (=υπόχρεος), *ρεφουδάρω* < refudare (=αποποιούμαι), *στιμάρω* < stimare (=εκτιμώ) και τα ουσιαστικά *πρόβα* < prova (=αποδεικτικό στοιχείο), *στρουμέντο* < stromento (=δικαιοπρακτικό έγγραφο) κ.ά.

29. Για τις προϋποθέσεις του διορισμού ενός νοταρίου σε περιοχές υπό το καθεστώς της βενετικής κυριαρχίας (έντιμος πρότερος βίος, προηγούμενη μαθητεία σε άλλον νοτάριο), βλ. Λ. Βροκίνης, «Παλατινής Κομητείας προνομιακά δικαιώματα εν Κερκύρα», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 17 (1973), σελ. 118. Βλ. επίσης, Ν. Γ. Μοσχονάς, «Τροπισμοί της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου στη μεταβυζαντινή περίοδο», *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού* (= *Σύμμεικτα* 9), Αθήνα 1994, μέρος Β, σελ. 76-77. Αντίστοιχη μαρτυρία από την Κρήτη (με επιπρόσθετη ρητή υποχρέωση αφοσίωσης στο καθεστώς), βλ. Μαρία Χαιρέτη, «Διοριστήριο έγγραφο Έλληνα νοταρίου της Κρήτης (1365)», *Θησαυρίσματα* 3 (1964), σελ. 62-69.

όργανο του πληθυσμού. Αλλά και από άλλα δεδομένα είναι γνωστό ότι οι ξένοι έποικοι πολύ γρήγορα αφομοιώνονταν γλωσσικά από το γηγενές στοιχείο[30].

Η γλώσσα είναι παρόμοια και στους τρεις νοταρίους. Είναι βέβαια γλώσσα μικτή, με κυρίαρχο στοιχείο τον λαϊκό λόγο, διανθισμένο με λόγιες εκφράσεις, που έχουν προέλευση νομική ή συνηθέστερα εκκλησιαστική. Ο λαϊκός χαρακτήρας τονίζεται ακόμα περισσότερο από τους ιδιωματισμούς που διαφυλάσσονται τόσο στο λεξιλόγιο, όσο και στην απόδοση της προφοράς (έτσι λ.χ. γράφεται *ελές, δέντρη, απιδίες, μοιρασία, εμολόγησεν, ένε* (= είναι), ενώ συχνότατα απαντούν φωνητικά παρεφθαρμένες λέξεις. Και όσες φορές ο νοτάριος για διάφορους λόγους ξεφεύγει από την εκφραστική τυποποίηση που του επιβάλλουν οι λογότυποι («φόρμουλες») και γράφει ό,τι ακριβώς ακούει (αυτό συμβαίνει πιο συχνά στον Αμάραντο), αναδύεται η ιδιοτυπία του προφορικού λαϊκού λόγου, συναρπαστική στην απλότητα και την ταπεινοσύνη της.

Όσον αφορά στην εσωτερική δομή των πράξεων, η ομοιογένεια και στους τρεις είναι κάτι που προκαλεί ζωηρή εντύπωση. Υπάρχουν λογότυποι, σταθερές δηλαδή και στερεότυπες εκφράσεις, γύρω από τις οποίες δομείται η πράξη, και φυσικά υπάρχουν οι κατάλληλοι τύποι για κάθε είδους δικαιοπραξία.

Οι περισσότερες πράξεις αφορούν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο σε μεταβίβαση γης ή άλλες έγγειες σχέσεις. Άλλη κατηγορία πράξεων είναι οι εξωδικαστικοί συμβιβασμοί *(κουμπρομέσα)*, που γίνονται *δια να λείψουν κρίσες και έξοδες ανάμεσα την μίαν μερίαν και την άλλην*, αφού οριστούν επιδιαιτητές (*άλμπιτρες*, ή *εριτέ κριτέ* = αιρετοί κριταί) και εκτιμητές *(ξετιμητάδες)*. Υπάρχουν επίσης προικοσύμφωνα και διαθήκες. Μάλιστα σ' αυτά τα τελευταία, το κείμενο συντάσσεται στο πρώτο ενικό πρόσωπο. Στο τέλος της πράξης σημειώνεται ότι ο νοτάριος καταγράφει *τα άνωθεν εις πίστωσιν και ασφάλειαν των δηλουμένων*, ενώπιον μαρτύρων που είναι πάντοτε *αξιόπιστοι, τίμιοι άνθρωποι* και συχνά *παρακαλεστοί*.

Η γραφή πάνω στην επιφάνεια του χαρτιού παρέχει μια γενική εντύπωση τάξης. Η μία πράξη ακολουθεί την άλλη χωρίς κενά, συχνά χωρισμένη από την επόμενη και την προηγούμενη με μία γραμμή. Η γραφή απλώνεται συνήθως σε όλη την επιφάνεια την προορισμένη γι' αυτό τον σκοπό. Άλλωστε το χαρτί ως υλικό δεν είναι άφθονο· είναι είδος εισαγόμενο, γεγονός που υποχρεώνει τους νοταρίους σε μια νοοτροπία εξοικονόμησης χώρου. Εξαίρεση σ' αυτό αποτελούν ο Καπιάνος, σε μεγάλο μέρος του διασωζόμενου τμήματος του κώδικά του, και ο Μοντεσάντος στην αρχή του δικού του πρωτοκόλλου. Και οι δύο στοιχίζουν το κείμενο αφήνοντας αριστερά ευρύτερο περιθώριο, όπου στην αρχή κάθε πράξης σημειώνεται εμφατικά η χρονολογία. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Καπιάνος και ο Αμάραντος χρησιμοποιούν

30. Βλ. Μοσχονάς, *ό.π.*, σελ. 80.

ελληνικά ψηφία στις χρονολογίες και γενικότερα στην αναγραφή αριθμών, ενώ ο Μοντεσάντος νεοτερίζει με αραβικά.

Το γεγονός όμως ότι το νοταριακό πρωτόκολλο συντάσσεται –όπως η φύση του το απαιτεί– τμηματικά, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, κάτω από διαφορετικές κάθε φορά συνθήκες και διαθέσεις, αντανακλάται στις αλλαγές του γραφικού χαρακτήρα από σελίδα σε σελίδα. Άλλοτε το κείμενο γράφεται με άνεση, άλλοτε με βιασύνη. Το μελάνι είναι φαιό, αλλού ανοικτότερο έως καστανόξανθο, αλλού εντονότερο που τείνει προς το μαύρο. Τα γράμματα είναι χαραγμένα με επιμέλεια, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις είναι φανερά τα σημάδια της κούρασης: το μέγεθος των γραμμάτων μεγαλώνει, η φθαρμένη γραφίδα δεν αντικαθίσταται (ίσως και από οικονομική στενότητα), οι στίχοι δεν ακολουθούν την ευθεία, κι όλα αυτά μπορούν να συμβούν στη μέση της σελίδας, ακόμα και στη μέση μιας φράσης. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες συντάσσονται οι πράξεις δεν είναι συνθήκες ενός οργανωμένου γραφείου γραμματείας ή ενός εργαστηρίου χειρογράφων[31].

Η γραφή του Μοντεσάντου (εικ. 1) είναι ρευστή, επισυρμένη, με ελαφρά κλίση προς τα δεξιά. Παρατηρείται μια ευδιάκριτη διαφορά στο πάχος μεταξύ οριζοντίων και καθέτων γραμμών και σαφείς διαφορές στα σχετικά μεγέθη των γραμμάτων. Γράφει εντελώς ελεύθερα και πολλές φορές ο *οφθαλμός* (το σώμα) του γράμματος γράφεται καθ' υπέρβαση των δύο εσωτερικών διαστίχων γραμμών. Συχνά υπάρχουν υπερκείμενα γράμματα. Αρέσκεται στις καμπύλες και κάποτε αφήνεται σε μια διακοσμητική διάθεση. Φανερή είναι η τάση να συμπτυχθούν τα γράμματα στην οριζόντια διάταξη, με αντίστοιχη επιμήκυνση της κάθετης διάταξής τους. Η συστηματική και έντονη χρήση συντομογραφιών με αποκοπή καθιστά το κείμενό του κάπως δυσπρόσιτο (εικ. 5). Όλα αυτά συνδυαζόμενα του προσδίδουν ένα ύφος επιδεικτικό. Με

---

31. Επανειλημμένα απαντώνται περιπτώσεις όπου στην ίδια σελίδα ο γραφικός χαρακτήρας μεταβάλλεται εμφανώς. Βλ. χαρακτηριστικότερα *Μοντεσάντος* φφ. 26r, 35v, *Καπιάνος* 17r. Αλλαγή μελανιού στη μέση της πράξης, βλ. *Αμάραντος* φ. 7r, 49v (δύο φορές στην ίδια πράξη). Σε άλλη περίπτωση (διαθήκη Αντώνη Αμπατιέλου, 7 Νοεμβρίου 1553, *Αμάραντος*, φ. 26v-27v), το μέγεθος των γραμμάτων σταδιακά μεγαλώνει, πράγμα που θα μπορούσε να οδηγήσει στην υπόθεση ότι η πράξη καταχωρίστηκε υπό συνθήκες ελλιπούς φωτισμού. Ας σημειωθεί ότι ανομοιογένεια δεν παρουσιάζεται μόνο στη μορφή της γραφής –πράγμα που ερμηνεύεται από το γεγονός ότι το περιεχόμενο του πρωτοκόλλου δεν αποτελεί συνεχές και ενιαίο κείμενο, αλλά συντάσσεται τμηματικά και κατά περίπτωση– αλλά και στη συνολική μορφή του χειρογράφου. Το νοταριακό πρωτόκολλο δεν αποτελεί αμιγή κώδικα, εφόσον ανάμεσα στα φύλλα των φυλλαδίων του επισυνάπτονται αυτοτελή έγγραφα που αφορούν σε συγκεκριμένες καταχωρισμένες στο πρωτόκολλο πράξεις (π.χ. *Καπιάνος*, φ. 14r-v)· επιπλέον, ορισμένες από τις πράξεις καταχωρίζονται αναγκαστικά σε μεταγενέστερο χρόνο για λόγους πρακτικούς, όπως στην περίπτωση που το πρωτόκολλο έχει αποσταλεί στη γραμματεία της διοίκησης για την απαραίτητη τακτική θεώρηση, όπως ρητά δηλώνεται από τον Αμάραντο: *έσοντας ότι μου έλλπε το προτόκολο εις το ρετζιμέντον του Αφεντός* (...) *και ήτον εις την κατζελαρίαν* (*Αμάραντος*, φ. 39v).

αυτά τα δεδομένα, ο Μοντεσάντος εμφανίζεται ως γραφέας που ξέρει καλά να ασκεί τη δεξιοτεχνία του, με τόση άνεση ώστε να επιτρέπει στον εαυτό του την υπέρβαση.

Η γραφή του Αμάραντου (εικ. 2) είναι καθαρή και τακτική, όρθια με μια ελαφρά κλίση προς τα δεξιά, εμφανέστερη σε ορισμένα γράμματα, όπως τα «μ», «π», «ν», «τ». Αριστερή κλίση εμφανίζουν τα γράμματα «δ», «φ», «ρ». Το σχήμα των γραμμάτων είναι αρκετά γωνιώδες· επικρατούν οι ευθείες χαράξεις και αποφεύγονται οι καμπύλες. Τα γράμματα συγκρατούνται λίγο-πολύ μέσα στις δύο διάστιχες γραμμές χωρίς έντονες υπερβάσεις. Συχνές είναι οι συνδέσεις γραμμάτων χωρίς να αποτελούν πραγματικά συμπλέγματα (εικ. 6). Τα συμπλέγματα είναι λιγοστά και ακόμη λιγότερες οι βραχυγραφίες, που περιορίζονται σε λέξεις όπως: *άσπρα, βατζέλια, μηνός, χωράφιον, παπάς* και τα nomina sacra ή κύρια ονόματα και συνήθεις λέξεις *(Θεοτόκος, Θεός, άνθρωποι, Ιωάννης, Δαβίδ).* Λείπουν εντελώς οι συντομογραφίες με αποκοπή. Ο γραφέας διστάζει στην απόδοση αρκετών φθόγγων (ιδίως στο συνδυασμό έρρινου με κλειστό ηχηρό, δηλ. «ντ», «μπ», «γκ») που τους αποδίδει με διαφορετικό τρόπο ακόμα και μέσα στην ίδια πράξη. Ακόμη και με ένα σύντομο κοίταγμα γίνεται φανερή η επιδίωξη του νοταρίου να καταγράψει τις λέξεις ολογράφως. Προσπαθεί να φτιάξει γράμματα απλά, σταθερά, περισσότερο τυποποιημένα και με στοιχεία αρχαϊκότερα της εποχής του. Είναι ευδιάκριτος ένας ενδόμυχος δισταγμός που δεν του επιτρέπει να ξεφύγει από τα λίγα πράγματα που ξέρει, έτσι όπως τα έχει μάθει. Είναι δηλαδή ο Αμάραντος ένας γραφέας που διεκπεραιώνει όσο πιο ευσυνείδητα μπορεί το έργο του με τις περιορισμένες δυνατότητες που έχει.

Η γραφή του Καπιάνου (εικ. 3) είναι κι αυτή ρέουσα και άνετη. Η κλίση προς τα δεξιά είναι πιο ευδιάκριτη. Όμως τα γράμματα, σε αντίθεση με του Μοντεσάντου, είναι ισοπαχή, πολύ πιο καθαρά, και δεν συμπιέζονται οριζόντια· αντίθετα τα κενά ανάμεσα στα γράμματα και στα συμπλέγματα επιτρέπουν στο κείμενο να «αναπνέει». Συνδέσεις γραμμάτων υπάρχουν σε περιορισμένη κλίμακα, αλλά συνήθως τα γράμματά του είναι αυτόνομα. Αγαπά κι αυτός τις καμπύλες. Σε αντίθεση με τη γραφή του Μοντεσάντου, ο οφθαλμός του γράμματος παραμένει σχεδόν τυπικά μέσα στις δύο διάστιχες γραμμές. Ωστόσο, οι κεραίες των γραμμάτων και οι ουρές σύρονται με εμφανή επιτήδευση. Χρησιμοποιεί λίγα συμπλέγματα γραμμάτων (εικ. 7). Απουσιάζουν τα συνήθη για την εποχή του «αρ», «ερ» κ.ά. Επίσης χρησιμοποιεί με αρκετή φειδώ τις συντομογραφίες με αποκοπή. Τις μεταχειρίζεται σκόπιμα και κάπως επιδεικτικά μόνο στην υπογραφή του, η οποία είναι τυποποιημένη και χαρακτηριστική: ξεκινά με σταυρό, έτσι όπως θα υπέγραφε ένας αρχιερέας, και περιλαμβάνει ατελείς μονοκονδυλιές. Αξιοσημείωτο μάλιστα το αρχικό γράμμα «ε» της λέξης «εγώ», που θυμίζει έντονα λατινικό πρωτόγραμμα, της λεγόμενης «λομβαρδικής μεγαλογράμματης», μοναδικό επείσακτο δυτικό στοιχείο στη γραφή. Η γενική εικόνα που παρέχεται είναι η εικόνα μιας πολύ καθαρής γραφής. Υποδηλώνει άνθρωπο

που έχει δεξιοτεχνία στην καλλιγραφία, αλλά που την υποτάσσει σε ένα περισσότερο χρηστικό και εξυπηρετικό αποτέλεσμα.

Μια παρατήρηση που ισχύει και για τους τρεις, αλλά όχι στον ίδιο βαθμό, είναι η ελλειπής ορθογραφία. Στον Αμάραντο είναι φαινόμενο τόσο συχνό, ώστε καταντά πολλές φορές να δυσκολεύει και την ανάγνωση. Για τους άλλους δύο κάτι τέτοιο δεν ισχύει σε τόσο έντονο βαθμό αλλά αυτό διόλου δεν σημαίνει ότι είναι άψογοι. Το ίδιο ασταθής πολλές φορές είναι και ο τονισμός. Ειδικά παρατηρούμε, όπως σημειώσαμε και πρωτύτερα, μια ανομοιομορφία και αδεξιότητα στην απόδοση του συνδυασμού έρρινων φθόγγων με κλειστά ηχηρά, «μπ», «ντ», «γκ». Βλέπουμε λ.χ. το όνομα «Αντώνης» γραμμένο ως *Αντόνης*, και (στην ίδια πράξη) *Ανττόνης*, ενώ σε άλλο σημείο *Αττώνης*[32]. Γράφεται επίσης *Ματελένα* (=Μαντελένα)[33], *εξόπουργο* (=εξώμπουργο)[34], *Πέμπο* (=Μπέμπο)[35]. Ίσως η αιτία να είναι ότι την εποχή αυτή δεν έχουν ακόμη οριστικοποιηθεί οι τρόποι απόδοσης των ξενικότροπων αυτών φθόγγων, πράγμα που επηρεάζει και τους αντίστοιχους ελληνικούς. Έτσι οι φθόγγοι b, d αντί να γράφονται με τα ελληνικά «μέσα» γράφονται με τα «ψιλά» π, τ. Δηλαδή γράφεται τ ή ττ ως «d» ως «b» μπ ως «mb» ντ ως «nd» αυτών των φθόγγων. Πάντως η συνολική εντύπωση είναι ότι και οι τρεις γνωρίζουν γραφή αλλά όχι γραμματική· έχουν διδαχθεί τη γλώσσα, αλλά σε μέτριο επίπεδο που δεν φθάνει τη λογιοσύνη.

Και στις τρεις περιπτώσεις είναι φανερός ο επαρχιακός, «αγροτικός» χαρακτήρας της γραφής, θα λέγαμε, ένα είδος «scriptura rustica». Δεν πρόκειται φυσικά για γραφή επιμελημένη. Περισσότερο παρέχεται η εντύπωση ότι πρόκειται για γραφή πρακτικογράφου, διαφορετική τόσο από τη γραφή του κωδικογράφου όσο και από τη γραφή της γραμματείας, μολονότι ενυπάρχουν κοινά στοιχεία και από τις δύο παραδόσεις. Σε μια τέτοια γραφή δεν είναι εύκολο να αναζητηθούν αυτούσια πρότυπα και συγγένειες ύφους. Μεμονωμένα γράμματα απαντούν σε κώδικες παλαιοτέρων εποχών αλλά και σύγχρονους των νοταρίων αυτών[36]. Εξάλλου μια γενικότερη

32. *Αμάραντος*, φφ. 20r και 36v.

33. *Αμάραντος*, φ. 1v.

34. *Καπιάνος*, φ 7v.

35. *Αμάραντος*, φ. 39v.

36. Για παράδειγμα, γράμματα ή συμπλέγματα παρόμοια με του Μοντεσάντου εντοπίζονται στους πατμιακούς κώδικες *808*, του έτους 1444 (π.χ. τα γράμματα «κ», «ρ», «π»), και *418*, του έτους 1463 («π», «φ»), καθώς και στους κώδικες του Μουσείου Μπενάκη *Μπ 1*, του 16ου αι. (τα «φ», «ω», «μ», «π») και *ΤΑ 56*, επίσης του 16ου αι. («στ», «φ», «ρ», «π», «β»). Ομοιότητες με τη γραφή του Αμάραντου εντοπίζονται αντίστοιχα στους πατμιακούς κώδικες *418*, του 1463 («β», «θ») και *671*, του έτους 1523 («β», «θ», «ν», «δ», «α»), καθώς και στους κώδικες *Μπ 72*, του 16ου αι. («θ», «λ», «γ», «z»), και *ΤΑ 14*, του 15ου αι. («στ», «μ», «δ», «θ») του Μουσείου Μπενάκη. Γράμματα όμοια με του Καπιάνου βρίσκονται στους πατμιακούς κώδικες *671*, του έτους 1532 («β», «κ», «μ», «φ», «θ», «α») και *687*, του έτους 1543 («β», «θ», «κ»,

συγκριτική μελέτη του ύφους γραφής των νοταρίων της Κεφαλονιάς του 16ου αι., τόσο ως προς τα μεμονωμένα στοιχεία όσο και ως προς τη γενικότερη οπτική εντύπωση που παρέχεται στον αναγνώστη, αποκαλύπτει από τη μία το έκδηλο προσωπικό ύφος του καθενός και από την άλλη τη διάχυτη τάση ανάμιξης κοινών στοιχείων, γεγονός που δεν ευνοεί την κατάταξή τους σε αυστηρά περιχαρακωμένες ομάδες[37].

«ρ», «λ», «δ»), καθώς και στους κώδικες του Μουσείου Μπενάκη *Μπ 32*, του 15ου αι. («θ», «κ», «π», «ρ», «μ» και το χαρακτηριστικό σύμπλεγμα «ετ»), *Μπ 49*, του 16ου αι. (βλ. το ασυνήθιστο κεφαλαίο αρχικό «Ε») και *ΤΑ 14*, του 15ου αι. («φ», «ρ», «π», «θ»). Για τους πατμιακούς κώδικες βλ. Α. Δ. Κομίνης, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακών κωδίκων*, Αθήνα 1968. Για τους κώδικες του Μουσείου Μπενάκη βλ. Ευριδίκη Λάππα Ζίζηκα-Ματούλα Ρίζου Κουρουπού, *Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων του Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αι.)*, Αθήνα 1991.

37. Για λόγους πρακτικούς περιορίζουμε εδώ τα παραδείγματα στους νοταρίους εκείνους που η δράση τους δεν επεκτείνεται χρονολογικά πέρα από τον 16ο αιώνα. Μια διαπίστωση που γεννάται αμέσως με την πρώτη σύγκριση, είναι το πόσο έντονη είναι η ιδιοτυπία του Μοντεσάντου. Την εκζήτησή του δεν την μιμείται κανείς άλλος νοτάριος, και, ως προς αυτό το σημείο τουλάχιστο, θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο ένα άκρο του δείγματος, αποτελώντας σχεδόν ξεχωριστή περίπτωση. Οι υπόλοιποι (από όσους εξετάστηκαν) θα μπορούσαν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες:

(α). Γραφείς με στρωτό, προσεκτικό γραφικό χαρακτήρα, που συνηθίζουν να τηρούν το όριο των δύο διαστίχων γραμμών στη χάραξη του γράμματος, αφήνοντας μάλιστα ένα ελάχιστο διάκενο μεταξύ των γραμμάτων, ώστε αυτά να «αναπνέουν». Στην κατηγορία αυτή θα μπορούσαν να ενταχθούν ο Αμάραντος, ο Φράγκος Καγκελάρης (ΙΑΚ, Ν.Α. 3), ο Νικόλαος Ρωμανός (ΙΑΚ, Ν.Α. 4), ο Ανδρέας Μαυροϊωάννης (ΙΑΚ, Ν.Α. 5), ο Καπιάνος, ο Βάρβαρος Φαρακλός (ΙΑΚ, Ν.Α. 11), ο Αντώνιος Σάρλος (ΙΑΚ, Ν.Α. 12) και ο Γεώργιος Καραντινός (ΙΑΚ, Ν.Α. 14). Από αυτούς, ο Φράγκος Καγκελάρης, ο Νικόλαος Ρωμανός και ο Ανδρέας Μαυροϊωάννης παρουσιάζουν αρκετή ομοιότητα μεταξύ τους, ώστε να μπορούν οι γραφές τους να χαρακτηριστούν συγγενικές. Ο Γεώργιος Καραντινός τους πλησιάζει πολύ, αλλά όχι τόσο ώστε να μπορεί να συμπεριληφθεί στην ομάδα. Ο Καπιάνος παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια στο ύφος, διατηρεί όμως τη δική του, ευδιάκριτη προσωπικότητα. Ο Αμάραντος, ο Βάρβαρος Φαρακλός και Αντώνιος Σάρλος, ο καθένας για δικούς του λόγους, αποτελούν ιδιαίτερες περιπτώσεις μέσα στη μεγαλύτερη κατηγορία: ο Αμάραντος για το τραχύ, ανεπεξέργαστο ύφος του· ο Βάρβαρος Φαρακλός για τον υπερβολικά επιτηδευμένο, στρογγυλευτό, αλλά και άκομψο γραφικό του χαρακτήρα, που θα άξιζε να χαρακτηριστεί «σκωληκόμορφος», με ελαφρά τάση για «σφαιρικές» απολήξεις σε ορισμένες κεραίες των γραμμάτων· τέλος, ο (ιερέας) Αντώνιος Σάρλος, γιατί το ύφος του θυμίζει έντονα γραφή λειτουργικών βιβλίων.

(β) Γραφείς με εντότερα επισεσυρμένη και ανισοπαχή γραφή, που επιμένουν στη σύναψη γραμμάτων, χρησιμοποιούν μεγάλες συνδετικές καμπύλες, με άφθονα συμπλέγματα και χαράζουν τα γράμματα εντός και εκτός των ορίων των διαστίχων γραμμών. Η γενικότερη εντύπωση είναι ότι πρόκειται για γραφές ακατάστατες, ατημέλητες. Στην κατηγορία αυτή, προσομοιάζει ο Μοντεσάντος και συναριθμοῦνται ο Μάρκος Λευκόκιλος (ΙΑΚ, Ν.Α. 7), ο Γιάκουμος Σουριάνος (ΙΑΚ, Ν.Α. 8), ο Αθανάσιος Λευκόκιλος (ΙΑΚ, Ν.Α. 10) και ο Σπύρος Περδίκης (ΙΑΚ, Ν.Α. 13). Οι τέσσερις αυτοί γραφείς θα μπορούσαν να τοποθετηθούν σε ένα κλιμακωτό σχήμα –με κριτήριο την επίταση του επισυρμένου και τη φθίνουσα αναγνωσιμότητα της γραφής τους– ως εξής: Μάρκος Λευκόκιλος, Σπύρος Περδίκης, Γιάκουμος Σουριάνος,

Ωστόσο, αν επιχειρούσαμε –αντίθετα με την αμέσως προηγούμενη παρατήρηση– να χαρακτηρίσουμε με μία φράση τον καθένα, θα λέγαμε ότι το ύφος του Αμάραντου πιθανότατα απορρέει από την εικόνα της ελληνικής γραφής που έχει αποκομίσει από λειτουργικούς κώδικες. Ο Μοντεσάντος ακολουθεί μάλλον τα πρότυπα των κοσμικών γραμματειών, συνδυάζοντας μάλιστα παλαιότερους τύπους γραμμάτων με νεότερους[38]. Τέλος, ο Καπιάνος, τόσο στην υπογραφή, όσο και στο σώμα της πράξης δείχνει να ακολουθεί τα πρότυπα των εκκλησιαστικών γραμματειών. Οπωσδήποτε, το τελικό συμπέρασμα είναι ότι ενιαίο ύφος νοταριακής γραφής δεν υπάρχει· ο κάθε γραφέας-νοτάριος διαπλάθει το προσωπικό του ύφος σύμφωνα με τον χαρακτήρα του[39].

Από όσα εκτέθηκαν γίνεται φανερό το γεγονός ότι στην Κεφαλονιά, μια μεθοριακή βυζαντινή περιοχή, που αποσπάστηκε πολύ ενωρίς από την Αυτοκρατορία και τέθηκε κάτω από δυτική κυριαρχία, η ελληνική γλώσσα και η ελληνική γραφή εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται αδιάλειπτα και σε γενική κλίμακα. Η ελληνική γλώσσα δέχεται ορισμένες αναγκαστικές και φυσικές επιρροές από τη Δύση. Προσπαθεί να αποδώσει ή να ενσωματώσει επείσακτους νεολογισμούς. Ωστόσο παραμένει το κυρίαρχο όργανο έκφρασης που εισχωρεί και στην άρχουσα τάξη, η οποία το χρησιμοποιεί. Αλλά και η ελληνική γραφή παρουσιάζεται ζωντανή και πολύμορφη. Διδάσκεται και χρησιμοποιείται από έμπειρους γραφείς, τόσο στο διοι-

---

Αθανάσιος Λευκόκιλος. Ο Μάρκος Λευκόκιλος υπενθυμίζει κατά ένα πολύ γενικό τρόπο το ύφος του Μοντεσάντου. Περισσότερο απομακρυσμένοι είναι ο Σπύρος Περδίκης και ο Γιάκουμος Σουριάνος. Τέλος ο Αθανάσιος Λευκόκιλος παρουσιάζει την πιο επισυρμένη, ρευστή και «ατημέλητη» γραφή απ'όλους.

38. Το ύφος του Μοντεσάντου αποτελεί οπωσδήποτε ιδιοτυπία για το επαγγελματικό περιβάλλον των νοταρίων της Κεφαλονιάς μέσα στο οποίο εξασκεί το λειτούργημά του, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι δεν ανευρίσκονται δείγματα παρόμοιου ύφους σε άλλους χώρους. Στενότατη συγγένεια με αυτόν παρουσιάζει η γραφή του πολύ γνωστού Μανουήλ Μαλαξού. Το γεγονός ότι ο Μαλαξός διετέλεσε νοτάριος δεν θα πρέπει να είναι τυχαίο. Βλ. Γ. Σ. Μάρκου, «Τρία ιδιόγραφα γράμματα του νοταρίου Θηβών (16ος αι.) Μανουήλ Μαλαξού», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 22 (1975), πίνακες 2 και 3 (σελ. 32-33).

39. Δεν νομίζουμε ότι απέχει από την πραγματικότητα η υπόθεση ότι οι νοτάριοι διαμόρφωσαν το γραφικό τους χαρακτήρα κατά την περίοδο της στοιχειώδους εκπαίδευσης, και ότι ακολούθησαν ως πρότυπο τον γραφικό χαρακτήρα του δασκάλου τους, όπως συμβαίνει άλλωστε με όλους όσους μαθητεύουν σε κάτι. Από αυτή την άποψη θα είχε πολύ ενδιαφέρον η συγκέντρωση στοιχείων για τον τρόπο λειτουργίας και τις μεθόδους της στοιχειώδους εκπαίδευσης στο χώρο του Ιονίου. Μαρτυρίες για το θέμα αυτό στην Κεφαλονιά, αλλά από μεταγενέστερη εποχή (17ο και 18ο αιώνα) συγκεντρώνει ο Γερ. Η. Πεντόγαλος, «Κεφαλληνιακά έγγραφα παροχής στοιχειώδους εκπαιδεύσεως επί βενετοκρατίας», *Παρνασσός* 14 (1972), σελ. 285-97. Μαρτυρίες από την ίδια περίπου περίοδο, αλλά σε άλλο χώρο, την Κέρκυρα, παρέχει η Κατερίνα Ζαρίδη, «Πληροφορίες για τη στοιχειώδη εκπαίδευση στην Κέρκυρα τον 16ο αιώνα», *Εώα και Εσπέρια* 2 (1994-96), σελ. 110-133.

κητικό κέντρο όσο και στην ύπαιθρο. Δεν είναι λοιπόν αδικαιολόγητη η αναγνώριση της ελληνικής γλώσσας και γραφής ως ισότιμων οργάνων της εξουσίας. Ας μην παραβλεφθεί άλλωστε το γεγονός ότι τον 13ο αιώνα, σε αυτόν ακριβώς τον χώρο, όταν η λατινική αρχιεπισκοπή χρειάστηκε να καταγράψει την κτηματική της περιουσία, χρησιμοποίησε την ελληνική[40], ενώ τον 15ο αιώνα η σύζυγος του Παλατίνου Κόμητα της Κεφαλονιάς, υπέγραφε στα ελληνικά με κιννάβαρι ως "Φραγκίσκα, χάριτι Θεού βασίλισσα Ρωμαίων"[41].

---

40. Θ. Τζαννετάτος, *Το Πρακτικόν της Λατινικής Επισκοπής Κεφαλληνίας του 1264 και η Επιτομή αυτού,* Αθήνα 1965.

41. Σ. Λάμπρος, «Άννα η Καντακουζηνή· βυζαντιακή επιγραφή εξ Αιτωλίας», *Νέος Ελληνομνήμων* 1 (1904), σελ. 40-41. Φωτογραφία της υπογραφής βλ. στον Ου. Μίλλερ, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα, 1204-1566* (μετάφρ. Σπ. Π. Λάμπρος), Αθήνα (ανατύπ. 1972), τόμ. 2, σελ. 9. Σχετικά με τη γλώσσα στα Ιόνια νησιά· πρβλ. και Μοσχονά, «Τροπισμοί», *ό.π.*, σελ. 75 κ.ε.

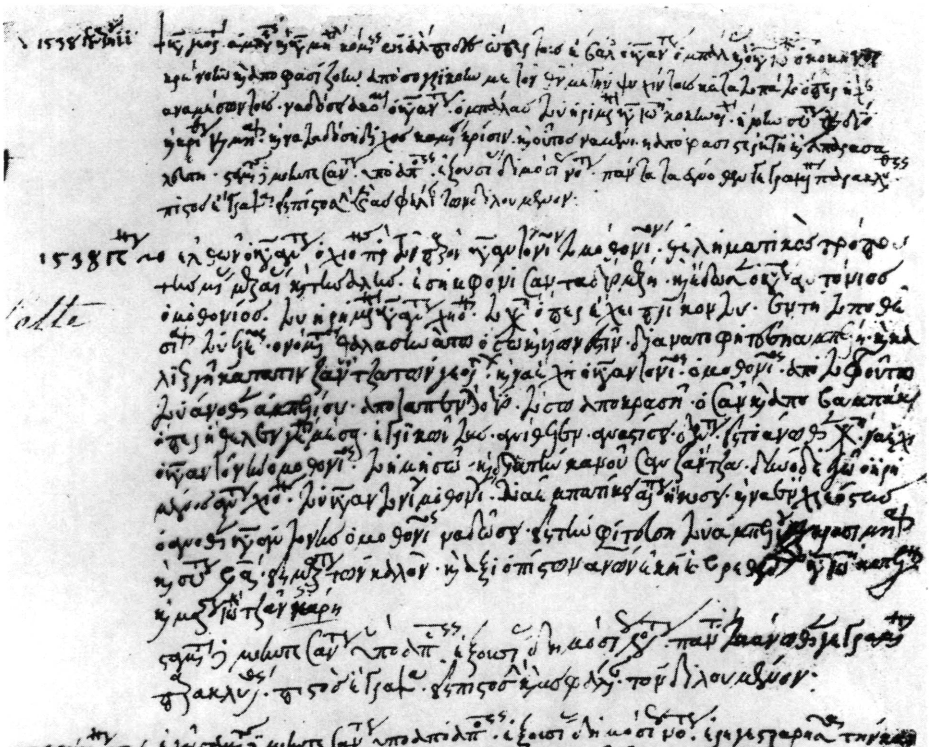

Εικ. 1. Σελίδα από το πρωτόκολλο του Σταμάτη (Δε) Μοντεσάντου
(Ι.Α.Κ., Νοταριακό Αρχείο 1, φ. 7r)

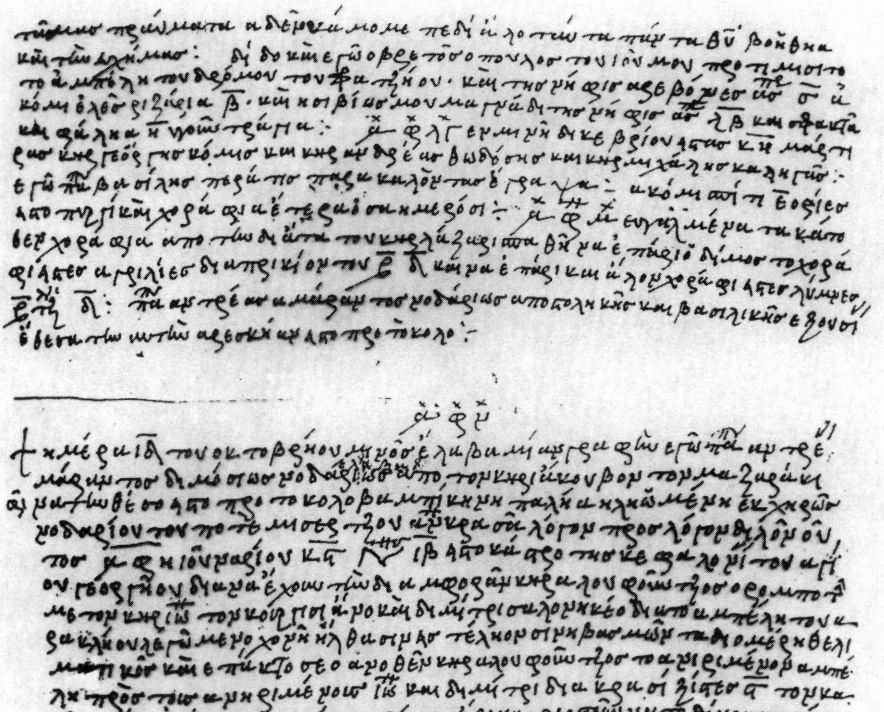

Εικ. 2. Σελίδα από το πρωτόκολλο του Ανδρέα Αμάραντου
(Ι.Α.Κ., Νοταριακό Αρχείο 2, φ. 9v)

Εικ. 3. Σελίδα από το πρωτόκολλο του Νικόλαου Καπιάνου
(Ι.Α.Κ., Νοταριακό Αρχείο 6, φ. 10r)

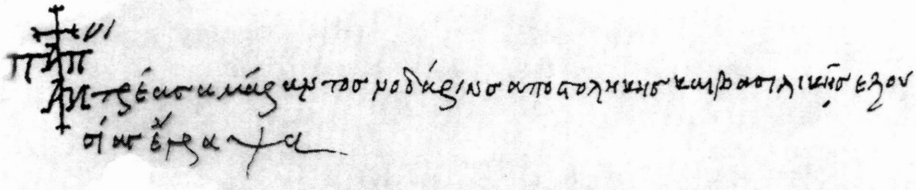

ΑΜΑΡΑΝΤΟΣ (1548-1561)

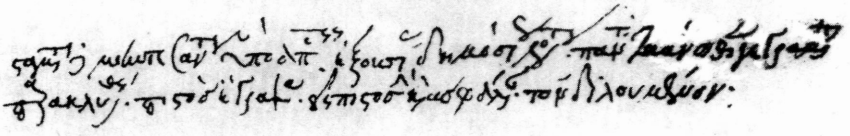

ΜΟΝΤΕΣΑΝΤΟΣ (1536-1553)

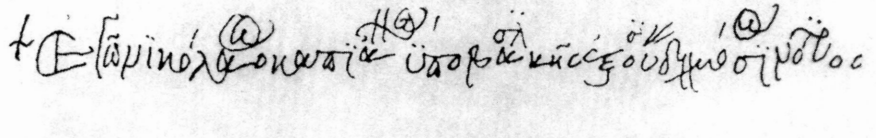

ΚΑΠΙΑΝΟΣ (1571-1576)

Εικ. 4. Υπογραφές των τριών νοταρίων: Αμάραντου (φ. 8v), Μοντεσάντου (φ. 7r) και Καπιάνου (φ. 19r)

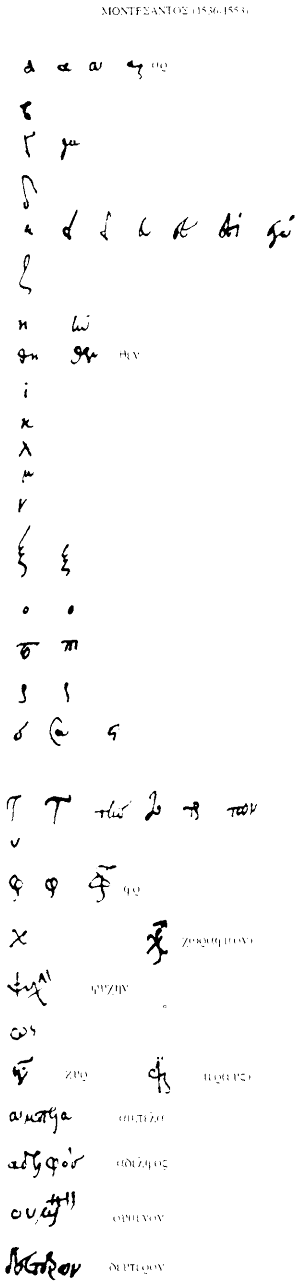

Εικ. 5. Πίνακας γραμμάτων και συμπλεγμάτων του Μοντεσάντου.

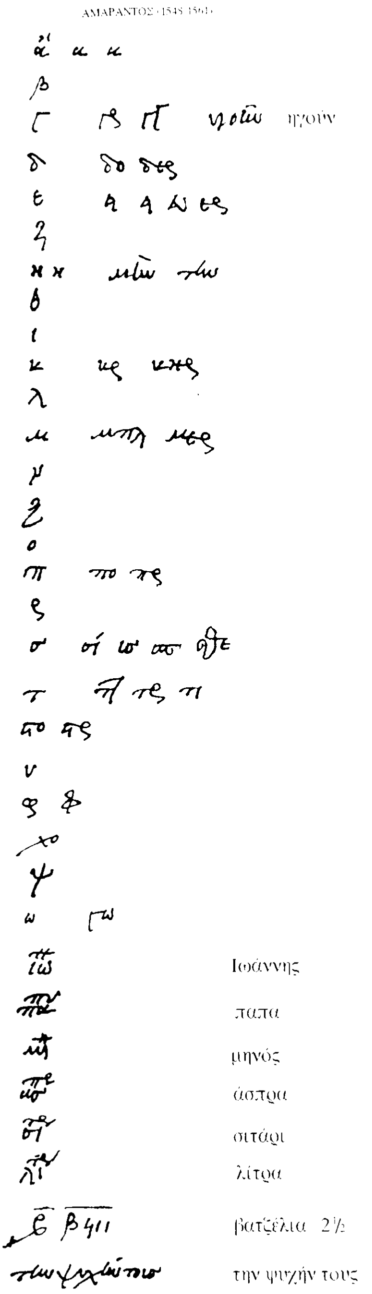

Εικ. 6. Πίνακας γραμμάτων και συμπλεγμάτων του Αμάραντου

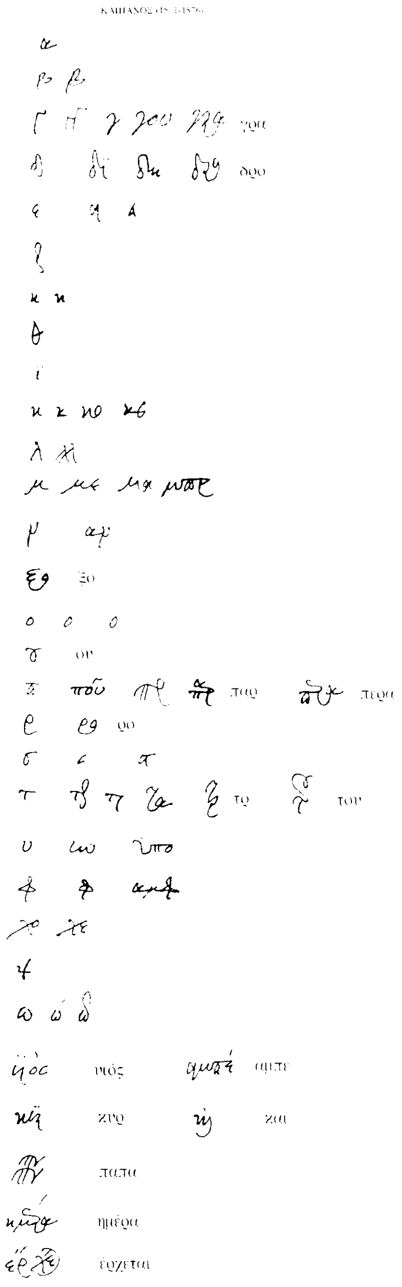

Εικ. 7. Πίνακας γραμμάτων και συμπλεγμάτων του Καπιάνου

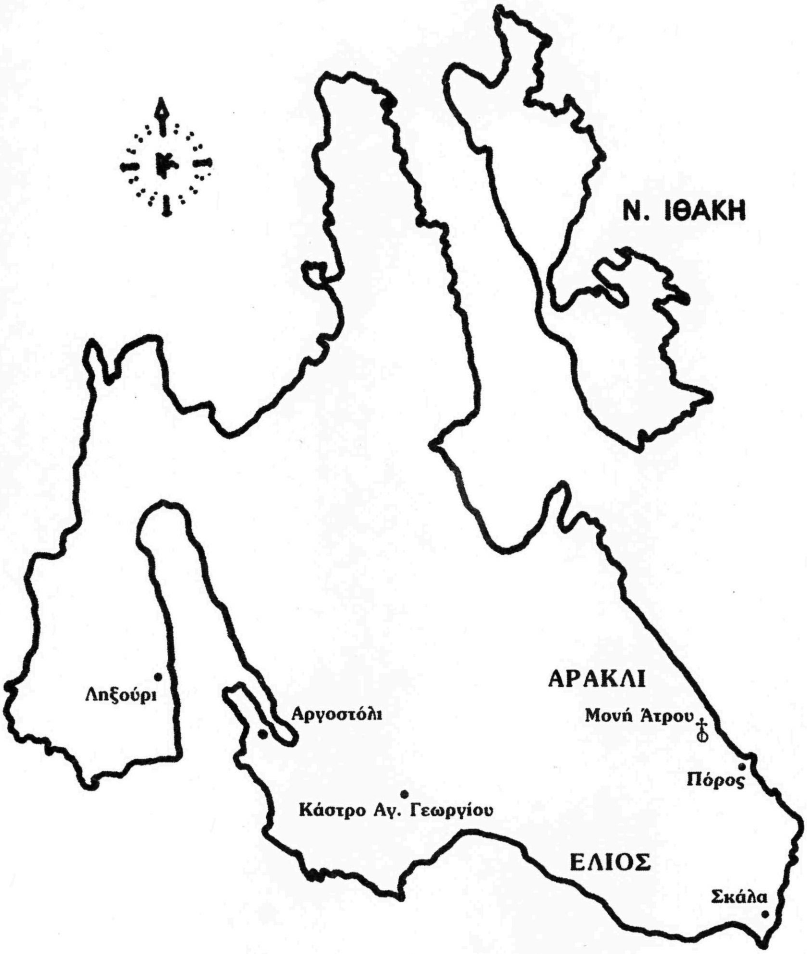

Εικ. 8. Χάρτης Κεφαλονιάς

NIKOS OIKONOMIDÈS

RÉFLEXIONS SUR LE MONOCONDYLE ÉPISCOPAL DU 16e S.

Le monocondyle est souvent le cauchemar des éditeurs d'actes médiévaux à cause des difficultés que pose son déchiffrement. Les actes patriarcaux, surtout s'ils sont émis entre le 16e et le 19e siècle, contiennent plusieurs monocondyles à leur terme: ce sont les signatures des membres du synode, écrits d'un bout à l'autre sans lever la plume du papier - ou, pour dire la vérité, en soulevant la plume aussi rarement que possible. Que l'écriture en monocondyle trahisse une attitude fantaisiste ne fait aucun doute.

Pour y parvenir, le signataire est obligé de tracer plusieurs lignes, surtout des courbes, parfaitement inutiles à la compréhension, mais qui lui permettent d'unir les lettres, jusqu'à les déformer parfois. Si bien qu'à la fin, on se trouve devant un gribouillage indescriptible, souvent illisible - et plus encore, à mesure que le temps passe. Malgré la simplicité de la formule utilisée dans ces signatures (article+nom du siège au génitif +prénom au nominatif: p. ex. *Ὁ Θεσσαλονίκης Νικόλαος*), malgré le fait que le nom du siège peut être déduit par son ordre hiérarchique, il arrive souvent que le déchiffrement de ces monocondyles soit impossible ou, pire, que plusieurs déchiffrements différents soient possibles.

C'est le même problème qui se pose avec certaines signatures d'aujourd'hui, à la différence que nos signatures sont d'ordinaire illisibles parce qu'elliptiques, alors que les monocondyles souffrent d'un surplus de lignes, qui déforment les lettres. Mais le but recherché dans les deux cas est le même: former un signe personnel dont la contrefaçon est rendue difficile par sa complexité même.

Initialement il s'est agi de la nécessité de lier les lettres dans l'écriture cursive, et plus particulièrement dans la minuscule. Ces ligatures, utiles parce qu'accélerant le processus de l'écriture, n'étaient pas possibles avec l'écriture onciale, aussi largement utilisée jusqu'au 11e siècle. Pour en trouver les origines, il faut se tourner vers les tachygraphes, donc les notaires de chancellerie, pour qui la rapidité de l'écriture était de toute première importance, comme l'était aussi la protection de l'authenticité de leurs écrits.

Nous n'allons pas nous occuper ici des origines du monocondyle. Nous rappellerons seulement que le monocondyle byzantin nous est connu sous deux types principaux.

1er type. Signature normale enrichie à la fin d'un monocondyle. La pratique est connue dès le 11e s. et est assez généralisée au 14e. D'habitude le haut fonctionnaire auteur d'un acte n'ajoute de sa propre main que le dernier mot de sa signature, le plus souvent son nom de famille (parfois aussi son prénom)[1], ou son titre le plus important[2], le reste étant écrit par le scribe. Cette addition personnelle, constituant la "signature" au sens que nous lui attribuons aujourd'hui, est souvent (pas toujours) écrite en monocondyle. À partir du 13e s. les exemples de cette pratique sont nombreux, se rencontrent même dans quelques signatures de moines[3] et sont encore plus spectaculaires lorsqu'il s'agit de documents émis par un collège de fonctionnaires, où les scribe laisse en différents endroits le blanc nécessaire à ses supérieurs hiérarchiques pour introduire leurs mots autographes[4].

Un point à souligner: l'usage du monocondyle n'est point obligatoire ni même généralisé.

2e type. Puis il y a le monocondyle long, qui contient toute ou presque toute la signature et le témoignage qui parfois l'accompagne. Il est attesté dès le 12e s. et est très répandu au 14e et au 15e, couramment utilisé par les administrateurs ecclésiastiques, les diacres-offikialioi, ainsi que les évêques. On citera ici l'exemple d'une décision synodale de 1295[5] et de quelques autres actes émis par le personnel des métropoles de Serres, Ainos ou Thessalonique[6]. Ici aussi, le monocondyle est

1. *Ἔγγραφα Πάτμου* II, éd. M. Nystazopoulou-Pelekidis, Athènes 1980, no. 66 (1261); *Actes de Lavra*, éd. P. Lemerle, N. Svoronos, A. Guillou, D. Papachryssanthou, I-IV, Paris 1970-1982, nos. 73, 160 (1284, 1407); *Actes de Docheiariou*, éd. N. Oikonomidès, Paris 1984, nos. 11, 29 (1311, 1355); *Actes du Pantocrator*, éd. V. Kravari, Paris 1991, no. 7 (1368).

2. *Ἔγγραφα Πάτμου*, nos. 71, 72 (1273); *Actes d'Iviron*, éd. J. Lefort, N. Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari, H. Métrévéli, I-IV, Paris 1985-1995, no. 75 et *Actes de Xénophon*, éd. D. Papachryssanthou, Paris 1986, no. 12 (1318: Kalognômos signe en monocondyle avec son titre); *Actes de Lavra*, no. 136 (1355); *Actes de Saint-Pantéléèmôn*, éd. P. Lemerle, G. Dagron, S. Ćirković, Paris 1982, no. 12 (1358); *Actes du Pantocrator*, no. 7 (1368); *Actes de Lavra*, no. 145 (1374).

3. *Actes de Docheiariou*, no. 24 (1345); *Actes de Dionysiou*, éd. N. Oikonomidès, Paris 1968, no. 4, copie B, pl. V (fin XIVe s.) et no. 34, l. 8 (1481).

4. Exemples: les collèges de recenseurs des 14e et 15e s.: Démétrios Apélméné (1300, 1301: *Actes de Xénophon*, no. 3; *Actes d'Iviron*, no. 70); Kounalès, Konténos, Kalognômos (1318: *Actes d'Iviron*, no. 75, *Actes de Xénophon*, no. 12); Pérgamènos et Pharisaios (1320, 1321; *Actes d'Iviron*, no. 79; *Actes de Xénophon*, no. 15); *Actes de Lavra*, no. 136 (1355); Sébastopoulos et Cheilas (1388: *Actes du Pantocrator*, no. 12); Gazès et Prinkips (1409: *Actes de Dionysiou*, no. 12); Gazès et Joasaph (1415: *Actes de Lavra*, no. 164); les frères Rhadènos et Oinaiotes (1420: *Actes de Lavra*, no. 165).

5. *Actes d'Iviron*, no. 68.

6. Par exemple *Actes de Kutlumus*, éd. P Lemerle, Paris 1988 (2e éd.), nos. 7, 8; *Actes d'Iviron*, no. 84; *Actes de Lavra*, no. 143, 148; *Actes de Docheiariou*, no. 40.

utilisé par choix personnel et il n'est point constant: voir par exemple l'acte de 1374, où seule une signature sur six est en monocondyle[7].

Avec le 15e s. le monocondyle long est adopté par presque tous les notaires ou tabullaires, qu'ils soient ecclésiastiques ou non. Exemples caractéristiques de la métropole de Thessalonique des années 1415-1420, entre les deux occupations de la ville par les Ottomans[8].

Même certains prôtoi de l'Athos du 14e s., comme Isaac (1317-1343), Charitôn (1370-1378), Jérémie (1395), ou Gabriel (1525) ont constamment utilisé le monocondyle[9].

Les deux types de monocondyles que je viens de mentionner forment un ensemble écrit dans le sens de la longueur, même dans les cas de monocondyles d'un seul nom. C'est la nature même de l'écriture grecque qui conduit à des signatures allongées. Cela est d'ailleurs normal, étant donné que l'écriture byzantine s'écrit en fait sur deux niveaux, la ligne principale et l'interligne, où se situent surtout les signes d'abréviation mais aussi quelques lettres, souvent celles des terminaisons. L'écriture sur deux niveaux est essentielle pour le monocondyle, car elle permet d'unir facilement les lettres les unes aux autres.

Ce type général de monocondyle se poursuit sans interruption jusqu'au milieu du 16e siècle et plus tard. Mais dans la deuxième moitié du siècle une nouvelle mode apparaît qui recueillera un grand succès dans les siècles suivants. C'est la tendance à écrire non seulement sur deux mais sur trois ou quatre niveaux superposés, de sorte que la signature devient plus haute et plus courte. L'aspect général de la signature change radicalement et son déchiffrement devient plus difficile encore, surtout aux siècles suivants, lorsque cette mode s'imposera et se compliquera. C'est le cas des signatures de métropolites du 18e et du 19e s.

D'où vient cette innovation?

Les autorités ottomanes n'utilisaient pas de signature à proprement parler. Le sultan avait son signe, la tughra, écrite par le scribe en calligraphie sophistiquée sur plusieurs niveaux, de sorte que son aspect général était proche du carré[10]. Les

---

7. *Actes du Pantocrator*, no. 9.

8. *Actes de Dionysiou*, nos. 14, 19; *Actes de Docheiariou*, no. 57; *Actes d'Iviron*, no. 97

9. Par exemple, pour Isaac voir *Actes de Kastamonitou*, éd. N. Oikonomidès, Paris 1978, nos. 3, 4, *Actes de Kutlumus*, nos. 12, 15, et *Actes d'Iviron*, no. 82. Pour Charitôn voir *Actes de Kutlumus*, nos. 30, 36 et *Actes de Docheiariou*, no. 46. Pour Jérémie, voir *Actes de Dionysiou*, no. 7 et *Actes du Pantocrator*, no. 19. Pour Gabriel, voir *Actes d'Iviron*, no. 102.

10. F. Babinger, «Die grossherrliche Tugra. Ein Beitrag zur Geschichte des osmanischen Urkundenwesens», *Jahrbuch der Asiatischen Kunst* 2 (1925), pp. 188-196 [= *Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante* II, München 1966, pp. 99-109]; P. Wittek, «Notes sur la

autorités provinciales utilisaient le pendje, qui était également un signe, un seing plutôt qu'une signature[11]. Lui aussi était écrit sur plusieurs niveaux.

Il me semble que le monocondyle métropolitain subit l'influence de ces signes ottomans et essaya de s'adapter à la nouvelle mode indiquant l'autorité. Entendons-nous: les métropolites n'ont pas imité l'écriture arabe, ils ont gardé leur écriture traditionnelle. Mais ils ont voulu se doter eux aussi –au moins certains d'entre eux – d'un signe donnant une impression esthétique analogue à celle du signe des autorités. La substance était tout à fait orthodoxe et ecclésiastique; la forme aspirait à exprimer les ambitions de leadership qu'avait alors l'Église, et la rapprocher du siècle, dominé par les Ottomans.

Cette mode concernant le monocondyle épiscopal s'accentuera avec le temps et l'influence ottomane se manifestera plus encore. Comme la tughra et la pendje se compliquent avec le temps, de même le monocondyle épiscopal du 18e devient plus compliqué et ressemble de plus en plus aux seings des sultans et des fonctionnaires des autorités de l'État.

Le problème qui se pose maintenant est d'interpréter cette nouvelle mode. Y a-t-il là plus que le simple désir d'imiter les puissants du jour? Plus que la tendance, naturelle, de se présenter comme un être "magnifique", comme le faisait le sultan et son entourage? Je crois que oui. Une telle interprétation est possible –et certainement intéressante.

Le 16e s. est l'époque à laquelle les peuples chrétiens dominés des Balkans commencent à bouger. Non seulement les Ottomans connurent alors leurs premières grandes défaites face aux puissances chrétiennes à Vienne et à Lépante, mais aussi le monde chrétien de l'Occident, jusqu'alors monolithique sous l'autorité du pape, connaissait pour la première fois la division. La Réforme et la Contre-réforme ne pouvaient qu'intéresser les chrétiens d'Orient, et plus particulièrement les ecclésiastiques, qui voyaient pour la première fois une possibilité de manoeuvrer face aux Occidentaux. Par ailleurs, les protestants et les catholiques avaient tout intérêt maintenant à mener une politique souple en Orient, dans l'espoir de s'attirer les sympathies de l'Orthodoxie. Il y a donc eu des ouvertures, qui ne sont pas passées inaperçues du côté grec.

Nous n'entrerons pas dans le détail. Nous rappellerons seulement que la présence de Jésuites à Constantinople au 16e s., peu après la fondation de l'ordre en 1540, aboutit à l'apparition d'un parti pro-Romain dans le patriarcat et le synode.

---

tughra ottomane», *Byzantion* 18 (1948), pp. 311-334 et 20 (1950), pp. 286-288; M. Sertoğlu, *Osmanlí Türklerinde Tuğra*, Istanbul 1975.

11. I. H. Uzunçarşili, «Tuğra ve penceler ile ferman ve buyuruldulara dair», *Belleten* 5 (1941), pp. 101-157.

Le patriarche Métrophane semble même être allé si loin que le synode, défenseur de l'Orthodoxie traditionnelle, le déposa en 1572. Le problème du rapprochement avec les catholiques, qui n'était plus discuté depuis 1484 lorsque l'union de Florence avait été dénoncée par le patriarcat, réapparut en force vers le milieu du 16e s., pour survivre aux siècles suivants[12].

Dans cette deuxième moitié du 16e s. les contacts ont commencé à s'établir entre l'Eglise de Constantinople et les protestants, grâce à Stephan Gerlach et Théodore Zygomalas. Malgré certaines positions qui semblaient inacceptables aux orthodoxes, le patriarche Jérémie II accepta le dialogue et fit tout pour ne pas couper les ponts avec les antipapistes de l'Occident. Des amitiés protestantes étaient en train de se manifester, qui aboutiront au patriarcat de Cyrille Loukaris, dont les initiatives ont provoqué la réaction tant des Jésuites que des orthodoxes traditionnels du synode et, pour finir, des autorités ottomanes[13].

Ces offensives d'amitié ne pouvaient que déranger les évêques pour qui la sauvegarde de la pureté de l'Orthodoxie était leur seule mission sur terre. Aux siècles précédents, cela avait été assuré grâce aux Ottomans et à la séparation quasi complète des ecclésiastiques d'avec l'Occident. Mais dès lors tout était remis en question - et cela provoquait la réaction des orthodoxes conservateurs du synode, opposés à toute tentative de manoeuvre de la part des patriarches.

Il me semble que dans ce contexte on peut comprendre pourquoi une nouvelle esthétique a pu s'établir, donnant à certaines signatures épiscopales un aspect proche des pendjes des fonctionnaires ottomans. Cette ressemblance montre non seulement que les métropolites tenaient leur autorité du sultan qui les avait nommés — ils en étaient donc les fonctionnaires et signifiaient ainsi leur allégeance — mais elle affirme aussi leur distance à l'égard des Occidentaux et de leurs amis de Constantinople.

Je dois souligner que je parle ici d'une mode esthétique, qui n'était naturellement ni généralisée ni obligatoire. On ne peut même pas savoir si les raisons de ce changement dans la forme de la signature étaient claires dans l'esprit de chaque individu qui l'a accepté ou refusé. Il me semble que ce changement esthétique était le resultat d'une ambiance générale - et pour cette raison il aurait eu une importance accrue.

---

12. Voir S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, p. 226 et suiv.

13. Runciman, *op.cit.*, p. 247 et suiv.; G. Herring, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik*, Wiesbaden 1968.

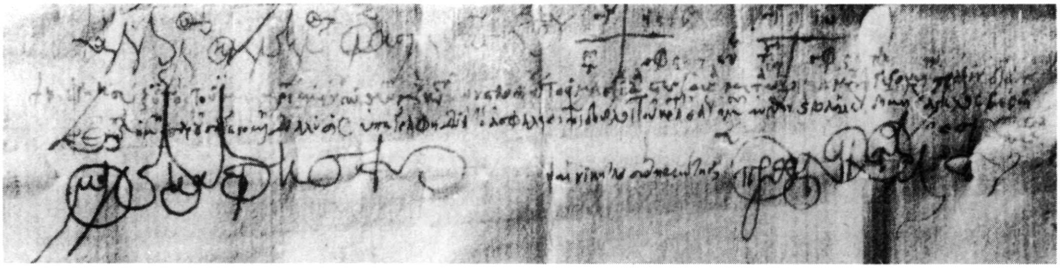

1. Monocondyle de type 1 (signature où seulement le nom de famille ou le titre sont autographes et en monocondyle). *Actes de Lavra* III, no. 145 (février 1374). Οἱ δοῦλοι τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως Δημήτριος Ἄγγελος ὁ *Μανικαΐτης* † καὶ Νικήτας Σωτηριώτης ὁ *πρωτονοτάριος*†

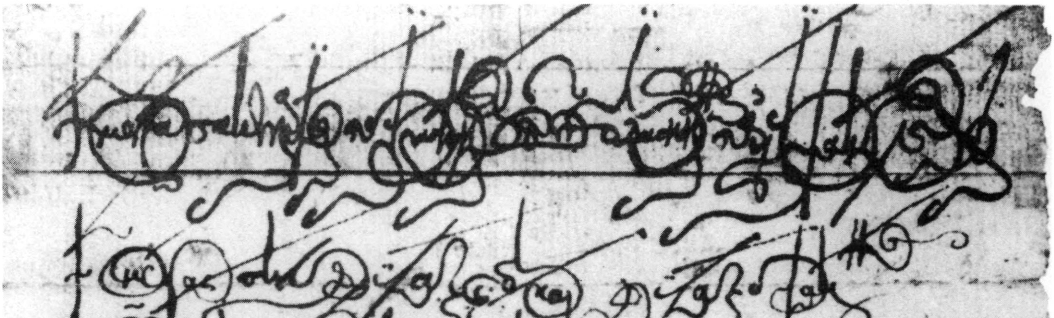

2. Monocondyle de type 2, long. La signature est entièrement autographe et en monocondyle. *Actes de Docheiariou*, no. 40 (1370-1371)
† Ὁ μέγας σακελλάριος καὶ διδάσκαλος τῶν διδασκάλων καὶ ἀρχιδιάκονος†
† Ὁ μέγας σκευοφύλαξ καὶ δικαιοφύλαξ διάκονος Γεώργιος ὁ Περδίκης†

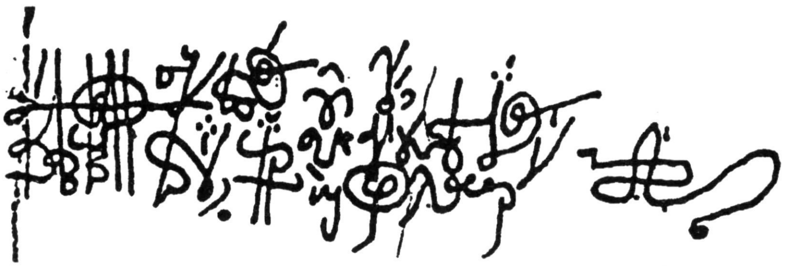

3. Monocondyle de type 2, long mais à plusieurs niveaux. La signature est entièrement autographe et en monocondyle.
Γαβριὴλ Σταυρονικητιανός, dans *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 15 (1931), p. 230; cf. N. Οἰκονομίδης, *Σύμμεικτα* 2 (1970), p. 444, no. 7 (5 Ἰουλίου 1571).
†Ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Ἱερισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους Λαυρέντιος†

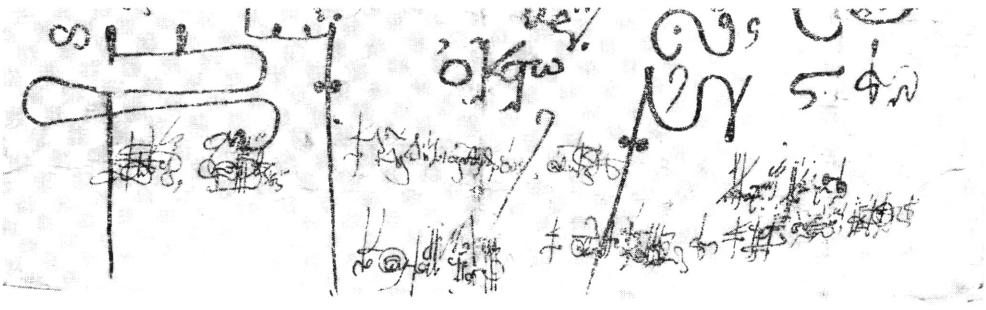

4. Signatures épiscopales au bas d'un acte patriarcal d'octobre 1577. Monocondyles variés.
Π. Γουναρίδη, *Αρχείο της Ι. Μ. Ξηροποτάμου* [Αθωνικά Σύμμεικτα 3], Αθήνα 1993, no. 8.
†Ὁ Κίτρους Ζωσιμᾶς † †Ὁ Ἐρκουλίων ἤτοι Ἀρδαμέρεως Ἀκάκιος†
†Ὁ Καμπανίας Νικόδημος† †Ὁ Πολιανῆς Γεράσιμος†
†Ὁ Κασσανδρείας Κοσμᾶς† †Ὁ Ἱερισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους Ἰγνάτιος†

5. Deux signatures épiscopales au bas d'un acte patriarcal de 1580 conservé à Iviron. Monocondyles à plusieurs niveaux. Inédit.

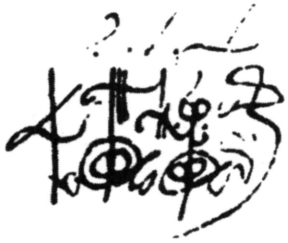

†Ὁ Φαναρίου (?) *Ἐπιφάνιος†*

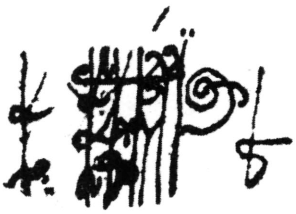

†Ὁ Ἀμασείας (?) *Μελέτιος†*

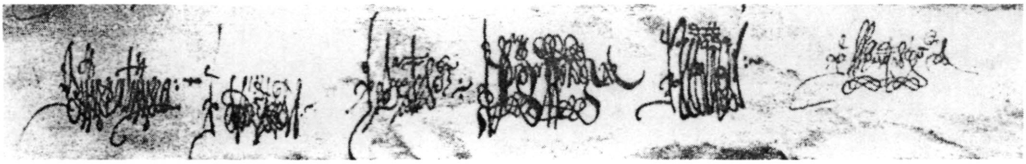

6. Signatures en monocondyle au bas d'un acte patriarcal de février 1791 conservé à Iviron. Monocondyles à plusieurs niveaux particulièrement fantaisistes, déchiffrées par Dölger.
F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, Munich 1948, no. 92.
†Ὁ Δέρκων (?) Ἀνανίας (?)†
†Ὁ Προύσης (?) Ἄνθιμος (?)†
†Ὁ Λαρίσσης Μελέτιος†
†Ὁ Σερρῶν (?) Ματθαῖος (?)†
†Ὁ Ξάνθης Ναθαναήλ†
†Ὁ Μαρωνείας Νεόφυτος†

7. Tughras du 16e siècles, d'après Sertoglu, planche 32

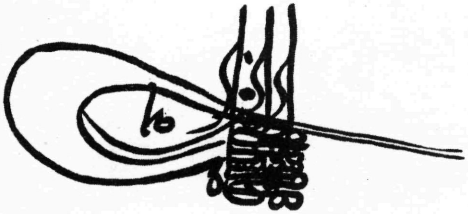

Tughra du prince Mehmed, fils de Sahinsah fils de Bayezid II

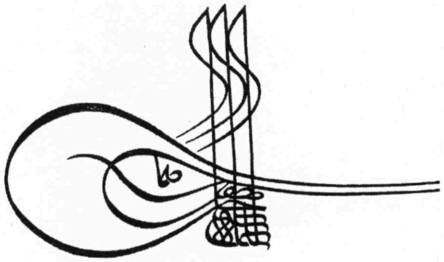

Tughra du sultan Süleyman Ier le Magnifique

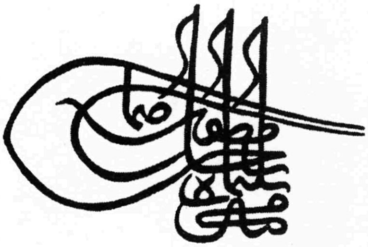

Tughra du prince Mehmed, fils de Süleyman

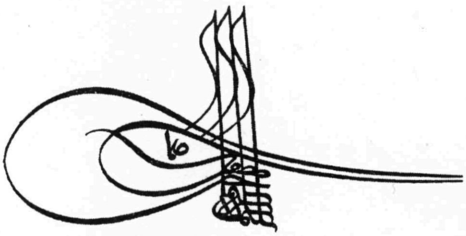

Tughra du Sultan Selim II

8. Pendjes d'après Babinger, Die grossherrliche Tughra.

no. 35: Mahmud 'Adeni-pacha-i veli, 1463

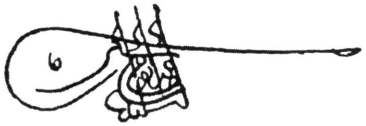

no. 30: Iskender Husein-pasha, sandjakbeg d'Herzegovine, 1516

no 34: Iskender-beg, gouverneur de la Bosnie

no. 38: Mustafa-beg, 1490

no. 40: Hamza-beg, 1472

no. 44: Cheikh ul-islam Sa'di Sa'd-ullah Tchelebi

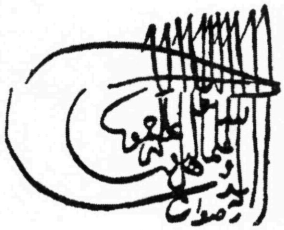

no. 45: Cheikh ul-islam Tchelebi 'Ala ed-din al-'Arabi Efendi

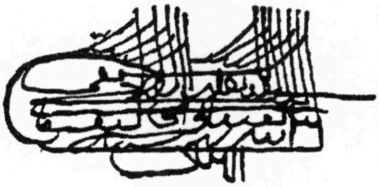

no. 43: Cheikh ul-islam Kemalpashazade Ahmed Chems ed-din

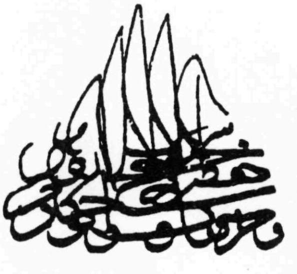

no. 47: Cheikh ul-islam 'Abd al-qadir Tchelebi Efendi.

ΜΑΧΗ ΠΑΪΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΡΑΦΕΙΣ ΕΠΙΣΗΜΩΝ
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1454-1500

Ἡ μελέτη πού ἀκολουθεῖ ἀξιοποιεῖ ἕνα μέρος τοῦ ὑλικοῦ πού ἔχει συγκεντρωθεῖ στό ἐρευνητικό πρόγραμμα «Θεσμοί καί ἰδεολογία στή νεοελληνική κοινωνία: 15ος-19ος αἰ.» τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν καί εἰδικότερα στό «ἔργο» πού ἐκπονεῖται στό πλαίσιό του καί στόχο ἔχει νά μελετήσει τήν ὀργάνωση καί τή λειτουργία τῆς γραμματείας τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά τήν Ἅλωση.

Ἕνας ἀπό τούς στόχους τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἶναι νά ἐντοπιστοῦν οἱ ἄνθρωποι πού ἔγραψαν τά ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας, ἐκεῖνοι δηλαδή πού ἐπάνδρωσαν καί ἐργάστηκαν στό πατριαρχεῖο ἀμέσως μετά τήν ἀνασύστασή του τό 1454. Ὅταν ἡ ἔρευνα αὐτή ὁλοκληρωθεῖ, θά γνωρίζουμε ἐκείνους πού πρόσφεραν τίς ὑπηρεσίες τους ὡς γραφεῖς στό χῶρο τοῦ πατριαρχείου, ἐνῶ παράλληλα θά ἔχει ἐμπλουτιστεῖ τό corpus τῶν γραφέων πού ἔδρασαν στόν χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Μέ τόν τρόπο αὐτό θά αὐξηθοῦν, πιστεύω, οἱ γνώσεις μας καί γιά τήν προσωπογραφία τοῦ 15ου αἰώνα καί γιά τή λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας.

Ἡ πρώτη συγκομιδή πού παρουσιάζουμε ἐδῶ καί πού ἀφορᾶ τά πρῶτα πενήντα χρόνια μετά τήν Ἅλωση εἶναι τέσσερα πρόσωπα, ἀπό τά ὁποῖα κανένα, ὅπως φαίνεται, δέν κατεῖχε τό ὀφφίκιο τοῦ «νοταρίου», ἐκείνου δηλαδή πού διεκπεραίωνε τή γραφική ἐργασία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας[1]· οἱ περισσότεροι ἦταν ὑψηλοί ἀξιωματοῦχοι, πρόσωπα πού θέλησαν, παράλληλα μέ τά ἄλλα τους καθήκοντα, νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους γιά νά καλυφθοῦν τρέχουσες ἀνάγκες τοῦ πατριαρχείου.

I

Τό ζήτημα τῆς γραμματείας τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καί τοῦ τρόπου πού ἀνασυγκροτήθηκε καί λειτούργησε, μετά τήν ἀνασύστασή του τό 1454

---

1. Γιά τό ἀξίωμα αὐτό στό πλαίσιο τῆς βυζαντινῆς πατριαρχικῆς γραμματείας βλ. τή μελέτη τοῦ J. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine*, Παρίσι 1970, σελ. 379-385.

στό κράτος τῶν 'Οθωμανῶν, δέν εἶχε ὥς πρόσφατα ἀπασχολήσει τήν ἐπιστήμη[2], καθώς ἀπό τή μιά μεριά ἦταν γνωστό ὅτι δέν ἔχει σωθεῖ στά 'Αρχεῖα τοῦ πατριαρχείου κάποια ἑνότητα ἀπό τόν κώδικα τοῦ 15ου αἰώνα οὔτε κανένα πρωτότυπο ἔγγραφο ἀπό τήν περίοδο αὐτή[3].

'Από τήν ἄλλη, ὁ ὄγκος τοῦ σωζόμενου πρωτογενοῦς ὑλικοῦ πού εἶχε ἐντοπιστεῖ διάσπαρτο σέ διάφορα ἀρχεῖα δέν θεωρεῖτο ἀρκετός γιά νά ἐπιτρέψει στούς ἐρευνητές κάποια ἀσφαλή συμπεράσματα. Ὅμως, τά δεδομένα ἄρχισαν νά ἀλλάζουν καί οἱ γνώσεις μας γιά τό ζήτημα αὐτό ἄρχισαν νά αὐξάνουν κάπως, ὅταν ἀποκαλύφθηκε, ὕστερα ἀπό πρόσφατες ἔρευνες, ὅτι κείμενα πού τά θεωρούσαμε ἀντίγραφα πατριαρχικῶν πράξεων τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ 15ου αἰ. εἶναι αὐθεντικά ἐπίσημα κείμενα τοῦ πατριαρχείου καταχωρισμένα στόν «ἱερόν κώδικα» τῆς πρώτης μετά τήν Ἅλωση περιόδου[4]. Τά κείμενα αὐτά, ἐκτός ἀπό τό γεγονός ὅτι συνέβαλαν ἀποφασιστικά, λόγω τοῦ ἰδιαίτερου διπλωματικοῦ τους χαρακτήρα, στή γνώση μας γιά τόν τρόπο πού ξαναλειτούργησε ἡ γραμματεία καί γιά τόν τρόπο πού κατέγραφε τή δράση του τό πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, μᾶς ἔδωσαν καί δείγματα γραφῆς τῶν ἀνθρώπων πού ἐπάνδρωσαν τή γραμματεία του.

'Από τήν ἴδια ὀπτική βοήθησαν τήν ἔρευνα τέσσερα ἀκόμα κείμενα πού πιστεύαμε πώς ἦταν ἁπλά ὕστερα ἀντίγραφα πατριαρχικῶν ἀποφάσεων, ἐνῶ πρόκειται γιά τά «παρασχέδια» τῶν πράξεων αὐτῶν, τό πρόχειρο δηλαδή σχεδίασμα τοῦ κειμένου τους, ὅπως τό ἐπεξεργάστηκε ὁ συντάκτης του πρίν τοῦ δώσει τήν τελική μορφή εἴτε γιά νά καταχωριστεῖ στόν κώδικα εἴτε γιά νά ἀποτελέσει «ἐξερχόμενο» πατριαρχικό γράμμα[5]. Τό δεῖγμα γραφῆς λοιπόν πού σώζουν τά τέσσερα αὐτά κείμενα εἶναι

2. Μολονότι γιά τήν ὕστερη βυζαντινή περίοδο διαθέτουμε τή θαυμάσια μελέτη τοῦ J. Darrouzès, *Le registre synodal du patriarcat byzantin au XIVe siècle*, Παρίσι 1971, γιά τούς αἰῶνες πού ἀκολούθησαν τήν Ἅλωση δέν ὑπάρχει εἰδική μελέτη· βλ. ὅσα ἀναφέρω στό βιβλίο μου *'Ανεπίσημα ἀπό τό Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Παρασχέδια καί μαρτυρίες τοῦ 1476*, 'Αθήνα 1988, στό κεφάλαιο «Μαρτυρίες γιά τή λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας», σελ. 70-80 καί ὅσα στοιχεῖα δίνονται στό κεφάλαιο «'Ο ἱερός κῶδιξ στό β΄μισό τοῦ ιε΄ αἰώνα» τῆς μελέτης τοῦ Δ. Γ. 'Αποστολόπουλου, *'Ο «ἱερός κῶδιξ» τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στό β΄ μισό τοῦ ιε΄ αἰώνα. Τά μόνα γνωστά σπαράγματα*, 'Αθήνα 1992, σελ. 71 κ.ε.

3. Βλ. ὅσα σημειώνονται στή σχετική μελέτη μου «Archives détruites du Patriarcat de Constantinople XVe-XIXe s. Pièces manquantes et reconstitution», *Archivum* 42 (1996), σελ. 207-214, ὅπου καί ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία.

4. 'Ανάμεσα στά φύλλα ἑνός χειρογράφου πού σώζεται σήμερα στή βιβλιοθήκη τῆς Μητροπόλεως Σάμου ὁ Δ. 'Αποστολόπουλος ἐντόπισε 16 πρωτότυπα φύλλα ἀπό τόν ἐπίσημο κώδικα τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας μέ πράξεις πού ἐκδόθηκαν τήν περίοδο 1474-1498· βλ. τά πανομοιότυπά τους στή μελέτη του *'Ο «ἱερός κῶδιξ»...*, σελ. 17-48.

5. Τά τέσσερα αὐτά κείμενα, μέ τήν ἰδιαίτερη διπλωματική σημασία, εἶναι ἀποτυπωμένα στό φ. 224 τοῦ χειρογράφου *Vind. hist. gr.* 48 πού ἀποτελεῖ, ὅπως εἶναι γνωστό, ἑνότητα τοῦ βυζαντινοῦ «ἱεροῦ

φυσικό νά ἀνήκει σέ ἀνθρώπους πού ἔζησαν στό β΄ μισό τοῦ 15ου αἰ. καί προσέφεραν τίς ὑπηρεσίες τους στήν πατριαρχική γραμματεία.

Τά εὑρήματα αὐτά ἔδωσαν τή δυνατότητα νά προχωρήσουμε πέρα ἀπό ὑποθέσεις σέ σταθερές γνώσεις: μᾶς ἐπιβεβαίωσαν ὅτι ἡ πατριαρχική γραμματεία, γρήγορα μετά τήν κατάκτηση καί τήν ἀνασύσταση τοῦ πατριαρχείου, ἄρχισε πάλι νά τηρεῖ κώδικα, στόν ὁποίο κατέγραφε τίς πράξεις καί τίς συνοδικές ἀποφάσεις της ἀκολουθώντας ὅσο ἦταν δυνατό τή βυζαντινή παράδοση. Οἱ διαπιστώσεις αὐτές ἐπέτρεψαν νά δοῦμε ἀπό μιά νέα ὀπτική τά σωζόμενα 21 ἐπίσημα ἔγγραφα τοῦ πατριαρχείου ἀπό τήν περίοδο 1454–1500 καί νά τά θεωρήσουμε ὄχι πλέον «ἐλάχιστα δείγματα» ἀλλά ζωντανές ἀποδείξεις μιᾶς γραμματειακῆς ὀργάνωσης ἀρκετά σχολαστικῆς καί πάντως δραστήριας. Βεβαίως ἡ συγκομιδή σέ πρωτότυπα ἐπίσημα ἔγγραφα ἐξακολουθεῖ νά μήν εἶναι ἐντυπωσιακή καί θά ἤμασταν εὐτυχέστεροι, ἄν σώζονταν περισσότερα φύλλα ἀπό τόν ἱερό κώδικα. Νομίζω ὅμως ὅτι καί μέ τό ὑπάρχον ὑλικό μποροῦμε νά ἔχουμε μιά πρώτη εἰκόνα γιά τήν ἐπάνδρωση καί τή λειτουργία τῆς γραμματείας τήν ἀποφασιστική περίοδο τῶν πρώτων πενήντα χρόνων μετά τήν Ἅλωση.

II

Ἀναζητώντας τήν ταυτότητα ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἔγραψαν τό σωζόμενο ὑλικό πού περιγράψαμε πιό πάνω πρέπει νά ξεκινήσουμε μέ μιά διαπίστωση: στό ὑλικό πού σώζεται ἀπό τήν πρώτη μεταβυζαντινή περίοδο δέν ὑπάρχουν, στά ἴδια τά κείμενα, κάποια ρητά στοιχεῖα γιά τήν ταυτότητα τῶν ἀνθρώπων πού τά συνέταξαν καί πού ἴσως νά εἶναι οἱ ἴδιοι πού τά ἔγραψαν στήν τελική τους ἐπίσημη μορφή. Ἡ διαπίστωση αὐτή ἔρχεται νά ἀντιπαρατεθεῖ σέ κάποιες πληροφορίες πού σώζονται στό ἀντίστοιχο ὑλικό ἀπό τήν βυζαντινή ἐποχή. Συγκεκριμένα, στίς ἑνότητες τοῦ «ἱεροῦ κώδικος» τῆς ὕστερης βυζαντινῆς ἐποχῆς ὑπάρχουν μερικές πληροφορίες γιά τούς συντάκτες κάποιων κειμένων. Γιά παράδειγμα, σέ συνοδικά γράμματα τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1364, τοῦ Μαρτίου τοῦ 1365 καί τοῦ Ἰουνίου τοῦ ἴδιου ἔτους σημειώνεται στήν ἀρχή τοῦ κειμένου *Τό προοίμιον τοῦ πρωτονοταρίου τοῦ Πεπαγωμένου*, ἐνῶ σέ πιττάκιο τοῦ Μαρτίου τοῦ 1397 σώζεται στήν ἀρχή ἡ σημείωση *Τοῦ πρωτονοταρίου κῦρ Βαλσαμῶν*[6]. Αὐτοί καί μερικοί ἀκόμα ξέφυγαν ἀπό τήν ἀνωνυμία καί ἔτσι τό ὄνομα καί τό πόνημά τους διασώθηκε στούς ἑπόμενους αἰῶνες.

κώδικος» τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας. Γιά τό χειρόγραφο βλ. τήν εἰδική μελέτη τοῦ J. Darrouzès, *Le registre*... καί γιά τό συγκεκριμένο φύλλο τή σχετική μελέτη μου *Ἀνεπίσημα*...

6. Τά τέσσερα σημειώματα τῆς βυζαντινῆς περιόδου σώζονται ἀντίστοιχα στό χφ. *Vind. hist. gr.* 47, φ. 232r, 239r-v, 241v-242v· βλ. τήν ἔκδοση τῶν κειμένων στό Fr. Miklosich-Jos. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* [*Acta Patriarchatus Constantinopolitani*], τ. 1, Βιέννη 1860, σελ. 450, 465, 468· 2, Βιέννη 1862, σελ. 275. Πρβλ. καί J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat*

Στό σωζόμενο ὅμως ἀντίστοιχο ὑλικό ἀπό τήν μετά τήν Ἅλωση πεντηκονταετία οἱ συντάκτες τῶν κειμένων παρέμειναν ἀφανεῖς. Σέ κανένα ἀπό τά κείμενα πού ἐξετάζουμε δέν σώζεται κάποια ἔνδειξη –σημείωμα εἴτε τοῦ ἴδιου τοῦ γραφέα εἴτε μεταγενέστερου– πού νά ἀναφέρει τήν ταυτότητα τοῦ δημιουργοῦ του. Μοναδική ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἕνα σημείωμα πού σώζεται στό περιθώριο τοῦ κειμένου ἑνός συνοδικοῦ τόμου πού ὑπάρχει καταχωρισμένος στόν κώδικα τοῦ πατριαρχείου. [*Ταῦ*]*τα τά μελίρητα* [*ἐκπε*]*πόνηται τῷ μεγάλῳ* [*ῥήτο*]*ρι κῦρ Μανουήλ*, σημείωσε κάποιος μεταγενέστερος, ὑπονοώντας πώς τό κείμενο τοῦ συνοδικοῦ τόμου ἔχει συνταχθεῖ ἀπό τόν Μανουήλ Κορίνθιο –ἄλλωστε καί τό κείμενο, ὅπως θά δοῦμε, πού καταχωρίστηκε, εἶναι γραμμένο μέ τό χέρι του[7].

Στήν ἔρευνα λοιπόν πού ἐπιχειρήσαμε δέν ἔμενε νά ἀκολουθήσουμε ἄλλο δρόμο ἀπό ἐκεῖνον πού περνᾶ ἀπό τήν παλαιογραφία. Τό ἐγχείρημα δέν εἶναι εὔκολο, καθώς τά δείγματα πού ἔχουμε γιά τούς γραφεῖς πού ἔμειναν καί ἔδρασαν τόν 15ο αἰώνα στήν Κωνσταντινούπολη εἶναι λιγοστά[8].

III

Ἀπό τά πρόσωπα πού ἐντοπίσαμε καί θά παρουσιάσουμε πιό κάτω προτάξαμε τήν περίπτωση ἐκείνων τῶν δύο πού γνωρίζουμε ὅτι κατεῖχαν κάποτε τό ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος καί κατά τεκμήριο βρέθηκαν γιά κάποια περίοδο ἐπικεφαλῆς τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας[9]· πρόκειται γιά τόν Θεόδωρο Ἀγαλλιανό καί γιά τόν διάκονο Δημήτριο. Ὁ πρῶτος εἶναι πρόσωπο γνωστό, μέ τό ὁποῖο ἔχει ἀσχοληθεῖ ἡ ἔρευνα καί μᾶς ἔχει δώσει πολύτιμα στοιχεῖα γιά τήν πολυσχιδή δράση του πρίν καί ἰδίως μετά τήν Ἅλωση[10]. Ἀντίθετα, ὁ Δημήτριος εἶναι ἕνα πρόσωπο τοῦ ὁποίου

---

de Constantinople, τ. 5: *Les regestes de 1310 à 1376*, Παρίσι 1977, αρ. 2463, 2488, 2491 καί τ. 6: *Les regestes de 1377 à 1410*, Παρίσι 1979, αρ. 3041.

7. Γιά τό σημείωμα πού ἀπαθανάτισε τό ὄνομα τοῦ Μανουήλ Κορίνθιου βλ. Ἀποστολόπουλος, Ὁ «*ἱερός κῶδιξ*...», σελ. 62 καί τό πανομοιότυπο στή σελ. 38 (φ. 198v).

8. Ἐνῶ γιά τούς γραφεῖς τοῦ 15ου αἰώνα πού κατέφυγαν καί ἔδρασαν στή Δύση καί στίς βενετοκρατούμενες περιοχές ὑπάρχει ἄφθονο ὑλικό, ἐκεῖνο πού διαθέτουμε γιά τούς γραφεῖς τῆς Ἀνατολῆς εἶναι περιορισμένο· ἀρκεῖ νά διεξέλθει κανείς τούς σχετικούς καταλόγους καί νά συγκρίνει τά ἀντίστοιχα λήμματα (ἐνδεικτικά βλ. M. Vogel-V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λιψία 1909· Χ. Γ. Πατρινέλης, «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρίς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1958-1959), σελ. 63-124· N. Wilson, *Medieval Greek Bookhands*, Καίμπριτζ Μασσαχουσέτης 1973· H. Hunger - E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, τ. 1. *Grossbritannien*, Βιέννη 1981· τ. 2. *Frankreich*, Βιέννη 1989.

9. Γιά τά καθήκοντα καί τίς ἁρμοδιότητες τοῦ ἀξιωματούχου αὐτοῦ τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς βλ. Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια*..., σελ. 19-28.

10. Τή σημαντική αὐτή προσωπικότητα μελέτησε ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης στο βιβλίο του *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός ταυτιζόμενος πρός τόν Θεοφάνην Μηδείας καί οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του*, Ἀθήνα 1966· γιά

γνωρίζαμε μόνο τό ὄνομα καί τό ὅτι μιά συγκεκριμένη ἱστορική στιγμή κατεῖχε τό ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπό ἕνα ἔγγραφο πού ἔφερε τρεῖς ὑπογραφές ὀφφικιαλίων τοῦ πατριαρχείου· ἡ μία ἀνῆκε στόν Δημήτριο, πού σημείωσε μαζί μέ τό ὄνομα καί τό ἀξίωμά του. Πέραν αὐτοῦ τοῦ στοιχείου, τή γραφή τοῦ Δημητρίου καθώς καί τή δράση του δέν τίς γνωρίζαμε, ἀφοῦ τήν παρουσία του δέν τήν μαρτυροῦν ἄλλες πηγές. Σήμερα, μέ βάση τά παλαιογραφικά χαρακτηριστικά τῆς γραφῆς του, ἐντοπίσαμε ὅτι ὁ ἄνθρωπος πού ὑπέγραψε στό ἔγγραφο ἐκεῖνο ὡς μέγας χαρτοφύλαξ ἦταν ὁ ἴδιος μέ αὐτόν πού ἔγραψε καί τό κείμενο τοῦ ἐγγράφου. Ἀναδείχθηκε ἔτσι ἕνας πολύτιμος συνεργάτης τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας, ἀπό τό χέρι τοῦ ὁποίου ἔχουν γραφεῖ ὀκτώ κείμενα, περίπου τό 38% τῶν σωζόμενων πρωτότυπων ἐπίσημων κειμένων τῆς πρώτης περιόδου.

Θεόδωρος Ἀγαλλιανός. Τό ἀρχαιότερο ἐπίσημο πατριαρχικό ἔγγραφο στό ὁποῖο ἀναγνωρίσαμε τήν ταυτότητα τοῦ γραφέα του εἶναι τοῦ 1467. Πρόκειται γιά μιά συνοδική πράξη πού ἀφορᾶ τόν νεοεκλεγέντα μητροπολίτη Παλαιῶν Πατρῶν Κύριλλο καί πού σήμερα ἀπόκειται στό ἀρχεῖο τῆς μονῆς Βατοπεδίου. Τό χέρι πού ἔγραψε τό ἐπίσημο αὐτό ἔγγραφο εἶναι τοῦ Θεόδωρου Ἀγαλλιανοῦ.

Ἡ γραφή του μᾶς εἶναι γνωστή[11]· πρόκειται γιά ἕνα χέρι ἔμπειρο πού γράφει ὅμως κάπως ἄτεχνα, μέ γράμματα ὄρθια, στρογγυλά καί ἀραιά, χρησιμοποιώντας λίγα συμπλέγματα καί συντομογραφίες. Τά παλαιογραφικά χαρακτηριστικά του εἶναι τό *βῆτα* καί τό *θῆτα*, τό *κάππα*, τό *ξί* στραμμένο δεξιά, τό *φί*[12].

Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός εἶχε διατελέσει πρίν ἀπό τήν Ἅλωση ἱερομνήμων στό πατριαρχεῖο· γνώριζε ἑπομένως καλά τή λειτουργία τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας[13]. Ὅταν ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, μετά τήν ἀνασύσταση τοῦ πατριαρχείου τό 1454, ἀνέλαβε τήν εὐθύνη τῆς διοίκησης τῆς ἐκκλησίας, ἀνέθεσε τά καθήκοντα τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος στόν Ἀγαλλιανό, ἔμπιστο συνεργά-

---

τήν πρό τῆς Ἁλώσεως δράση του, σελ. 34-38. Γιά τή θέση τοῦ Ἀγαλλιανοῦ στό νεοσύστατο πατριαρχεῖο βλ. καί Ἀποστολόπουλος, *Ὁ «ἱερός κῶδιξ...»*, σελ. 73 κ.ε.

11. Βλ. Vogel-Gardthausen, *ὅ.π.*, σελ. 2· Πατρινέλης «Ἕλληνες κωδικογράφοι...», σελ. 67. Πανομοιότυπα ἀπό αὐτόγραφα τοῦ Ἀγαλλιανοῦ βλ. Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός...*· συγκεντρωμένες πληροφορίες γιά τή βιβλιογραφία καί τά χειρόγραφα στά ὁποῖα ἔχει ἐντοπιστεῖ ἡ γραφή του βλ. *Repertorium der griechischen Kopisten...*, τ. 1. Α, ἀρ. 126. Ἐδῶ βλ. τόν πίνακα 1.

12. Βλ. καί ὅσα παραθέτει ὁ Hunger στό *Repertorium der griechischen Kopisten...*, τ. 1. Β, ἀρ. 126.

13. Γιά τό ἀξίωμα αὐτό βλ. τή μελέτη τοῦ Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια...*, σελ. 368-373.

τη του πού ἀσφαλῶς βοήθησε πολύ, στά πρῶτα δύσκολα χρόνια, καί στήν ἀναδιοργάνωση τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας.

Ὁ Ἀγαλλιανός ἀπομακρύνθηκε ἀπό τό ἀξίωμά του τό 1463 ἀπό τόν Ἰωάσαφ Κόκκα καί τρία χρόνια ἀργότερα, τό 1466, καθαιρέθηκε, ὅταν στόν πατριαρχικό θρόνο ἦταν ὁ Μάρκος Ξυλοκαράβης. Ὅμως, στίς 15 Ἰανουαρίου τοῦ 1467 ὁ Διονύσιος Α΄ αἴρει τήν καθαίρεση πού εἶχε ἐπιβάλει στόν Ἀγαλλιανό ὁ προκάτοχός του καί τόν ἀποκαθιστᾶ, ἀπονέμοντάς του τό ἀνώτερο ὀφφίκιο στήν ἱεραρχία τοῦ πατριαρχείου, ἐκεῖνο τοῦ μεγάλου οἰκονόμου[14].

Τό ἔγγραφο πού εἶναι γραμμένο μέ τό χέρι τοῦ Ἀγαλλιανοῦ ἀναγράφει τή χρονολογία «Ἰανουάριος 1467»· ἐπομένως φαίνεται πώς ἀμέσως μετά τήν ἀποκατάστασή του –ἴσως καί νωρίτερα μποροῦμε νά ὑποθέσουμε, ἀφοῦ ὁ εὐνοϊκά πρός αὐτόν διακείμενος πατριάρχης εἶχε ἀναλάβει τόν πατριαρχικό θρόνο ἤδη τό φθινόπωρο τοῦ 1466– ἄρχισε νά προσφέρει καί πάλι τίς ὑπηρεσίες του στό πατριαρχεῖο καί προφανῶς καί στήν πατριαρχική γραμματεία. Στό πλαίσιο αὐτῶν τῶν ὑπηρεσιῶν φαίνεται πώς ἔγραψε καί τή συνοδική πράξη τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1467 γιά τόν μητροπολίτη Παλαιῶν Πατρῶν.

Ὅταν σκεφθοῦμε πώς ὁ Ἀγαλλιανός, κατέχοντας τό ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου οἰκονόμου, ἔγραφε μέ τό χέρι του ἐπίσημα πατριαρχικά κείμενα, εὔκολα φανταζόμαστε τή δραστηριότητα πού θά εἶχε ὅταν κατεῖχε τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος καί, κατ' ἐπέκταση, εἶναι δυνατό νά ἀποτιμήσουμε τόν ἀριθμό τῶν τεκμηρίων πού λανθάνουν σήμερα.

Δημήτριος, μέγας χαρτοφύλαξ. Τό ἔγγραφο πού μᾶς ἀποκάλυψε τόν γραφικό χαρακτήρα τοῦ Δημητρίου σώζεται στό ἀρχεῖο τῆς μονῆς Ἰβήρων. Πρόκειται γιά ἕνα ἔγγραφο μέ τό ὁποῖο διευθετοῦνται κάποια προβλήματα πού εἶχαν ἀνακύψει ἀνάμεσα στίς μονές Ἰβήρων καί Χιλανταρίου γιά τήν κυριαρχία τους ἐπί τῆς τοποθεσίας Κομίτισσας. Στό ἔγγραφο σημειώνεται ὁ μήνας καί ἡ ἰνδικτιώνα, ὄχι ὅμως καί τό ἔτος ἔκδοσής του, γιά τό ὁποῖο ἔχουν προταθεῖ δύο χρονολογίες: τό 1488 καί τό

14. Γνωρίζουμε τήν πράξη μέ τήν ὁποία ἀθωώνεται ὁ Ἀγαλλιανός, αἴρεται ἡ καθαίρεσή του καί ἐπιβάλλεται ποινή καθαιρέσεως στούς ὀφφικιαλίους πού τόν διέβαλαν καί πού ἐξαιτίας τους εἶχε καθαιρεθεῖ. Τό κείμενο τῆς πράξης δημοσιεύτηκε δύο φορές, ἀπό τόν Ἀθ. Παπαδόπουλο-Κεραμέα, «Μάρκος Ξυλοκαράβης, πατριάρχης οἰκουμενικός καί εἶτα πρόεδρος Ἀχριδῶν», *Vizantijskij Vremennik* 10 (1903), σελ. 413-415 καί L. Petit, «Déposition du patriarche Marc Xylocaravi», *Revue de l'Orient Chrétien* 8 (1903), σελ. 147-149. Στήν πράξη δέν ἀναφέρεται τό ὄνομα τοῦ Ἀγαλλιανοῦ· γιά τήν ταύτιση τοῦ προσώπου βλ. ὅσα σημειώνει ὁ Πατρινέλης, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός*..., σελ. 40 καί σχετικά μέ τίς διώξεις πού ὑπέστη καί τούς ἀπολογητικούς λόγους πού συνέταξε, passim.

1503[15]. Φέρει τήν ἐπιγραφή: *συνοδικόν τῶν σταυροφόρων*[16]. Οἱ ὑπογραφές πού τέθηκαν ἰδιοχείρως καί σώζονται κάτω ἀπό τό κείμενο εἶναι: *ὁ μέγ(ας) οἰκονόμος τῆς Μεγάλης 'Εκκλησί(ας) ἱερεῦς Γεώρ(γ)ιος, ὁ μέγας σκευοφύλαξ τῆς Μεγάλ(ης) 'Εκκλησί(ας) Μιχαὴλ ἱερεῦς, Δημήτρι(ος) διάκονος ὁ χαρτοφύλαξ τ(ῆς) Μεγάλης 'Εκκλη(σίας)*[17]. 'Η ὁμοιότητα πού παρατηρεῖται ἀνάμεσα στή γραφή τοῦ κειμένου καί στήν ὑπογραφή –ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ σύγκριση τῶν λέξεων «μεγάλης ἐκκλησίας» στήν ὑπογραφή καί στήν τελευταία σειρά τῆς πρώτης σελίδας τοῦ κειμένου– σέ συνδυασμό μάλιστα μέ τό ἀξίωμα πού ἔφερε ὁ ὑπογράφων, θεωρῶ πώς ἐπιτρέπουν νά ταυτίσουμε τόν γραφέα μέ τόν Δημήτριο, ἐκεῖνον δηλαδή ἀπό τούς ὑπογραφόμενους πού ἔφερε τό ἀξίωμα τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος[18].

Μέ κριτήριο πλέον τό γραφικό του χαρακτήρα ἐντοπίστηκε ἕνας ἀρκετά μεγάλος ἀριθμός πρωτότυπων κειμένων πού εἶναι γραμμένα μέ τό χέρι τοῦ Δημητρίου. Πρόκειται γιά ὀκτώ κείμενα, ἀπό τά ὁποῖα τό ἀρχαιότερο εἶναι ἕνα πατριαρχικό γράμμα τοῦ Μαξίμου Γ´ τοῦ ἔτους 1477 πού σώζεται στή μονή Διονυσίου τοῦ Ἄθω[19]. Εἶναι ἕνα γράμμα μέ τό ὁποῖο ὁ πατριάρχης Μάξιμος Γ´ λύει τόν ἀφορισμό πού εἶχε ἐκφωνήσει ἐναντίον τοῦ ἄρχοντα Μανουήλ τοῦ 'Αμπέρτου ὁ πρώην πατριάρχης Διονύσιος Α´.

Τόν βρίσκουμε ξανά νά καταγράφει στόν ἱερό κώδικα τοῦ πατριαρχείου πράξεις τοῦ 1484 καί τοῦ 1488[20]. 'Η πρώτη ἀποτελεῖ ἕνα συνοδικό ψήφισμα μέ τό ὁποῖο ἐπιβεβαιώνεται ἡ καταδίκη τῆς σιμωνίας πού εἶχε ἀποφασιστεῖ ἐπί Μαξίμου Γ´. 'Η δεύτερη εἶναι ἡ συνοδική πράξη μέ τήν ὁποία ἀποκαθίσταται στόν οἰκουμενικό θρόνο ὁ Διονύσιος Α´.

'Εντοπίζουμε ἀκόμα τέσσερα λυτά ἔγγραφα πού εἶναι γραμμένα μέ τό χέρι του. Τό πρῶτο ἐκδόθηκε ἀπό τόν πατριάρχη Συμεών Α´ τόν 'Απρίλιο τοῦ 1486 καί ἐπικύ-

15. Τό ἔτος 1503 τό εἶχε προτείνει ὁ Μ. Γεδεών ἐκδίδοντας τό ἔγγραφο (*Πατριαρχικαί 'Εφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας 1500-1912*, 'Αθήνα 1936-1938, σελ. 14-18 (πανομοιότυπο: σελ. 19), ἄποψη πού ἀκολούθησαν καί οἱ νεότεροι ἐκδότες του (βλ. *Actes d'Iviron*, τ. 4, Παρίσι 1995 [Archives de l'Athos XIX], σελ. 184-188· πανομοιότυπο: Pl. XLI). 'Ο 'Αποστολόπουλος (*'Ο «ἱερός κῶδιξ...»*, σελ. 62 σημ. 3) καί ὁ Κρ. Χρυσοχοΐδης ('Αρχεῖο 'Ι. Μ. 'Ιβήρων. 'Επιτομές μεταβυζαντινῶν ἐγγράφων, ὑπό ἔκδοση) προτείνουν τό 1488.

16. Σταυροφόροι ὀνομάζονταν οἱ ὀφφικιάλιοι τῆς α´ πεντάδας πού εἶχαν τό δικαίωμα νά φέρουν στό κάλυμα τῆς κεφαλῆς σταυρό (Ducange, *Glossarium*, 1436-1437· βλ. ἀκόμα Darrouzès, *Recherches sur les ὀφφίκια...*, σελ. 126, σημ. 5).

17. Γιά τίς ἐκδόσεις τοῦ ἐγγράφου βλ. ὅσα ἀναφέρω στή σημ. 15.

18. Βλ. τόν πίνακα 2.

19. Ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπό τόν Ν. Οἰκονομίδη, *Actes de Dionysiou*, Παρίσι 1968 [Archives de l'Athos IV], σελ. 167 κ.ε. (πανομοιότυπο: Pl. XXXVII].

20. Τίς δύο αὐτές πράξεις, πού σώζονται στά φύλλα τοῦ ἱεροῦ κώδικα πού ἐντοπίστηκαν πρόσφατα (βλ. σημ. 4) ἔχει ἐκδώσει ὁ 'Αποστολόπουλος, 'Ο «*ἱερός κῶδιξ...*», σελ. 135-139 (πανομοιότυπο: σελ. 33-34) καί σελ. 141-150 ἀντίστοιχα (πανομοιότυπο: σελ. 35-36).

ρωνε τήν ὑπαγωγή ἑνός μονυδρίου στή μονή Βατοπεδίου· σώζεται στό ἀρχεῖο τῆς μονῆς καί εἶναι ἀνέκδοτο[21]. Τό δεύτερο ἐκδόθηκε ἀπό τόν ἴδιο πατριάρχη τόν Ἰούλιο τῆς ἴδιας χρονιᾶς· ἐπικύρωνε τήν κυριαρχία τῆς μονῆς Ἰβήρων στήν τοποθεσία Κομίτισσα καί σώζεται στό ἀρχεῖο τῆς μονῆς[22]. Τό ἔτος 1489/1490 ὁ πατριάρχης Διονύσιος Α΄ καί ἡ σύνοδος ἐξέδωσαν συνοδικές πράξεις μέ τίς ὁποῖες ἐφοδίασαν τούς δύο νεοεκλεγέντες μητροπολίτες, τόν Λαρίσης Βησσαρίωνα καί τόν Βερροίας Μεθόδιο. Καί αὐτά τά δύο ἐπίσημα ἔγγραφα εἶναι γραμμένα ἀπό τόν Δημήτριο· τό πρῶτο σώζεται σήμερα στήν Ἱστορική καί Ἐθνολογική Ἑταιρεία[23], ἐνῶ τό δεύτερο στό ἀρχεῖο τῆς μονῆς Βατοπεδίου[24].

Ἡ γραφή τοῦ Δημητρίου εἶναι στρογγυλόσχημη, πυκνή, γρήγορη ἀλλά ἐπιμελημένη, μέ τάση καλλιγραφική. Τό ὕφος τοῦ γραφέα εἶναι προσωπικό. Ἔμπειρος καί σίγουρος, χρησιμοποιεῖ συμπλέγματα καί συντομογραφίες –ἰδιαίτερα συχνή εἶναι ἡ σύντμηση τῆς κατάληξης *ων*–, συνηθίζει νά γράφει τίς καταλήξεις τῶν λέξεων πάνω ἀπό τά τελευταῖα γράμματα· ὅταν σπάνια συντομογραφεῖ τόν συμπλεκτικό σύνδεσμο *καί*, τό κάνει μέ ἕναν ἰδιαίτερο τρόπο. Χαρακτηριστικά του: τό μεγάλο κομψό *κάππα* πού κυριαρχεῖ μέσα στό κείμενο· τό *νί* στό ἀριστερό περιθώριο, μεγάλο, μέ τήν κεραία νά ξεφεύγει ἀπό τό κατακόρυφο ὅριο, τό *λάμβδα* ὅταν συμπλέκεται μέ τό *ἔψιλον* καί τό *ἦτα*.

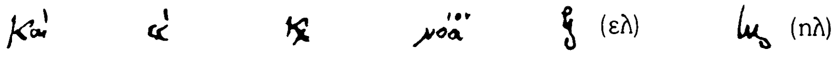

Ἡ ἀναφορά τοῦ ἀξιώματος τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος πλάι στό ὄνομα τοῦ Δημητρίου στό ἔγγραφο πού φέρει τήν ἐπιγραφή *συνοδικόν τῶν σταυροφόρων*, ἀποτελεῖ τή μοναδική πληροφορία πού διαθέτουμε γιά τόν πολυγράφο αὐτόν ὑψηλό ἀξιωματοῦχο τοῦ πατριαρχείου. Δέν γνωρίζουμε πότε ἀνέλαβε τό ἀνώτερο ἀξίωμα τοῦ μεγάλου χαρτοφύλακος οὔτε σώζονται ἄλλα στοιχεῖα γιά τήν προσωπικότητά

21. Τό ἔγγραφο (τό ἀναφέρει ὁ Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, «Ἱστορικά μνημεῖα τοῦ Ἄθω», *Ἑλληνικά* 3 [1930], σελ. 46), τό μελέτησα ἀπό φωτογραφία πού μοῦ παραχώρησε, μέ τή γνωστή γενναιοδωρία του, ὁ Paul Lemerle.

22. Τό ἔγγραφο ἐκδόθηκε πρόσφατα στό *Actes d'Iviron*, 4 ..., σελ. 169-173 (πανομοιότυπο: Pl. XXXVII). Γιά τήν ὑπόθεση στήν ὁποία ἀναφέρεται τό ἔγγραφο βλ. Δ. Γ. Ἀποστολόπουλος, «Τό Ἅγιον Ὄρος στά σωζόμενα πατριαρχικά ἔγγραφα τῆς πρώτης μετά τήν Ἅλωση περιόδου (1454-1500)», *Ὁ Ἄθως στούς 14ο-16ο αἰῶνες* [Ἀθωνικά Σύμμεικτα 4], Ἀθήνα 1997, σελ. 89 κ.ε.

23. Τό κείμενο τῆς πράξης ἔχει ἐκδώσει ὁ Ἰω. Σακελλίων, «Σιγίλλιον πατριαρχικόν», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 2 (1885), σελ. 18-20 καί ὁ J. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani acta selecta*, 2, Ρώμη 1967, σελ. 12-14.

24. Τό κείμενο τῆς πράξης ἔχει δημοσιεύσει ὁ Oudot, *ὅ.π.*, σελ. 16-20 ἀπό τό χφ. *Vat. gr.* 2416, ὅπου σώζεται ἀντίγραφο τῆς πράξεως ἀπό τόν Σταυράκη Ἀριστάρχη.

του. Ὅμως, παρακολουθώντας τά ἔγγραφα πού εἶναι γραμμένα ἀπό τόν ἴδιο, διαπιστώνουμε πώς ἡ δράση του στήν πατριαρχική γραμματεία ἐκτείνεται σέ μιά μεγάλη χρονική περίοδο, ἀπό τό 1477 ὥς τό 1490 τουλάχιστον, κατά τήν ὁποία τέσσερις διαφορετικοί πατριάρχες πέρασαν ἀπό τό θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης.

Μανουήλ Χριστώνυμος-Μάξιμος Γ΄. Τό 1480 ὁ πατριάρχης Μάξιμος Γ΄ ἀπηύθυνε στόν Δόγη τῆς Βενετίας Μοτσενίγο ἕνα πατριαρχικό γράμμα μέ μορφή πιττακίου, μέ τό ὁποῖο ἀναφερόταν στά δικαιώματα τοῦ πατριαρχείου στίς βενετοκρατούμενες περιοχές. Τό γράμμα αὐτό σώζεται στήν πρωτότυπη μορφή του στή Μαρκιανή Βιβλιοθήκη καί γραφέας του πιστεύω πώς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Μάξιμος.

Τό ἴδιο χέρι πού ἔχει γράψει τό γράμμα πρός τόν Δόγη τῆς Βενετίας τό συναντοῦμε καί σέ ἕνα κείμενο τοῦ 1476. Γιά τό τελευταῖο αὐτό εἶχα ὑποστηρίξει τήν ἄποψη πώς πρέπει νά γράφτηκε ἀπό τό χέρι τοῦ Μανουήλ Χριστώνυμου, πρίν ἀνέβει στόν πατριαρχικό θρόνο τήν ἄνοιξη τοῦ 1476 καί πάρει τό ὄνομα Μάξιμος[25]. Πρόκειται γιά τό πρόχειρο σχεδίασμα μιᾶς πατριαρχικῆς ἀποφάσεως, πού σήμερα βρίσκεται ἐνσωματωμένο στό χειρόγραφο *Vind. hist. gr.* 48, ὡς φύλλο 224.

Οἱ συνθῆκες ὑπό τίς ὁποῖες γράφτηκαν τά δύο αὐτά κείμενα ἐνισχύουν τήν ὑπόθεση ὅτι καί τά δύο γράφτηκαν ἀπό τό ἴδιο πρόσωπο.

Ἐξηγοῦμαι. Ὁ γραφέας τοῦ παρασχεδίου ἐπεξεργάστηκε, στίς ἀρχές τοῦ 1476, τό κείμενο μιᾶς ἀποφάσεως πού εἶχε λάβει ἡ σύνοδος καί ἀφοροῦσε τήν τύχη μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας. Ἦταν περίοδος μεσοπατριαρχίας: ὁ πατριάρχης Ραφαήλ εἶχε ἐκδιωχθεῖ ἀπό τόν πατριαρχικό θρόνο καί δέν εἶχε ἀκόμα ἀναδειχθεῖ ὁ διάδοχός του. Ὅλα ὅμως ἔδειχναν πώς εἶχε ἔρθει ἡ ὥρα τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχη τοῦ πατριαρχείου, τοῦ Μανουήλ Χριστώνυμου –ὁ ὁποῖος, ἕνα μήνα ἀργότερα, θά ἐκλεγεῖ πατριάρχης. Εἶναι εὔλογο νά ὑποθέσουμε πώς ὁ ὑποψήφιος γιά τόν πατριαρχικό θρόνο λόγιος ὀφφικιάλιος παρεῖχε τίς ὑπηρεσίες του στήν πατριαρχική γραμματεία καί ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρθηκε νά διατυπώσει ὁ ἴδιος τό κείμενο μιᾶς ἀπόφασης, ἡ ὁποία σέ λίγο θά τόν ἀφοροῦσε προσωπικά, καθώς μέ αὐτήν ρυθμιζόταν ἡ τύχη μιᾶς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας πού σύντομα θά περιερχόταν στή δικαιοδοσία του.

Ὅσο γιά τό κείμενο τοῦ 1480, τό πατριαρχικό δηλαδή γράμμα πού ἀπηύθυνε ὁ Μάξιμος στή βενετική ἀρχή, πιστεύω πώς ἦταν φυσικό νά θελήσει ὁ ἴδιος ὁ λόγιος πατριάρχης νά ἐπιμεληθεῖ ὄχι μόνο τή σύνταξη ἀλλά καί τή γραφή του, καθώς δέν ἦταν ἕνα ἔγγραφο ρουτίνας ἀλλά ἕνα ἐπίσημο κείμενο πού ἀπευθυνόταν σέ σημαῖνον πρόσωπο καί ἀναφερόταν σέ σημαντική γιά τό πατριαρχεῖο ὑπόθεση.

Καί στά δύο κείμενα ἡ γραφή ἔχει δυναμισμό, τά γράμματα ὄρθια, ἀνισοϋψή καί ἀραιά· ὑπάρχουν λίγα συμπλέγματα ἀλλά πολλές συντμήσεις τῶν καταλήξεων·

---

25. *Ἀνεπίσημα...*, σελ. 76-77. Βλ. στούς πίνακες 3α και 3β πανομοιότυπα ἀπό τά δύο κείμενα.

στό *γιώτα* καί τό *ὕψιλον* ὑπάρχει διπλή στιγμή, ἐνῶ μεγάλοι τόνοι, ὀξεῖες καί περισπωμένες, στολίζουν τά φωνήεντα τοῦ κειμένου. Χαρακτηριστικά γράμματα: τό *δέλτα*, μέ ἔντονη κλίση πρός τά δεξιά· τό *πί* καί τό *ταῦ*, ἡ συμπλοκή τῶν γραμμάτων *ἔψιλον -ρο -ώμέγα*.

῾Ο Μανουήλ Χριστώνυμος ἦταν μιά ἰσχυρή προσωπικότητα, πού κινήθηκε στό χῶρο τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἤδη ἀπό τά πρῶτα χρόνια τῆς ἀναδιοργάνωσής του. Κατά τήν μαρτυρία τοῦ Θεόδωρου ᾿Αγαλλιανοῦ, ὁ Μανουήλ Χριστώνυμος ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στήν Κωνσταντινούπολη στό διάστημα 1456-1462, ἐπί τῆς πατριαρχίας τοῦ ᾿Ισιδώρου, ἀκολουθώντας τόν ἄρχοντα Δημήτριο ᾿Απόκαυκο, ὁ ὁποῖος και τόν ἐπέβαλε στήν πατριαρχική αὐλή ὡς μεγάλο ἐκκλησιάρχη[26]. Παλιός μαθητής τοῦ Θεόδωρου ᾿Αγαλλιανοῦ, συγκρούστηκε μαζί του καί ἡ διαμάχη αὐτή διάρκεσε γιά μία σχεδόν εἰκοσαετία, στήν πραγματικότητα ὥς τό θάνατο τοῦ ᾿Αγαλλιανοῦ. Τό ὀφφίκιο τοῦ μεγάλου ἐκκλησιάρχη τό ἔχασε ὅταν καθαιρέθηκε τό 1467. Λίγο ἀργότερα ὅμως ἀποκαταστάθηκε στό ἀξίωμά του, τό ὁποῖο διατήρησε ὥς τήν ἄνοιξη τοῦ 1476, ὁπότε ἔγινε πατριάρχης[27]. Διοίκησε τήν ἐκκλησία ἐπί ἕξι χρόνια, χρόνια κατά τά ὁποῖα ... *τά τῆς ἐκκλησίας ἅπαντα εἰρηνικῶς διέκειντο*, σύμφωνα μέ τά χρονικά[28]. Ἄν γιά τή δράση του πρίν γίνει πατριάρχης διατυπώθηκαν ἐπιφυλάξεις, κανείς δέν ἀμφισβήτησε τήν λογιοσύνη του καί ὁ συντάκτης τῆς *᾿Εκθέσεως Χρονικῆς* δέν δίστασε νά γράψει: ... *ὑπῆρχε γάρ λογιώτατος καί ἡδύς ἐν τῷ λέγειν, ἔχων πλάτος γλώσσης ὡς οὐδείς τῶν τότε εὑρισκομένων φιλοσόφων*[29]. Τεκμήρια ἄλλωστε τῆς λογιοσύνης του ἀποτελοῦν καί τά δύο κείμενα τά ὁποῖα πιστεύω πώς συνέταξε καί ἔγραψε μέ τό χέρι του.

Μανουήλ Κορίνθιος. Ἕνας ἀκόμα γραφέας ἐπίσημων κειμένων πού ἐντοπίζεται νά δρᾶ στό χῶρο τοῦ πατριαρχείου τήν πρώτη πεντηκονταετία μετά τήν Ἅλωση εἶναι ὁ Μανουήλ Κορίνθιος[30]. Τό ἀρχαιότερο ἐπίσημο κείμενο πού ἐντοπίσαμε

26. Βλ. Πατρινέλης, *῾Ο Θεόδωρος ᾿Αγαλλιανός...*, σελ. 81-82.

27. Βλ. Πατρινέλης, *῾Ο Θεόδωρος ᾿Αγαλλιανός...*, ἰδίως σελ. 78-85.

28. Βλ. γιά παράδειγμα, *Ἔκθεσις Χρονική*, ἔκδ. Σπ. Λάμπρος, Λονδίνο 1902, σελ. 35· πρβλ. καί *Πατριαρχική Κωνσταντινουπόλεως ῾Ιστορία*, ἔκδ. Im. Bekkeri, Βόννη 1849, σελ. 115 κ.ἑ.

29. *Ἔκθεσις Χρονική*, στό ἴδιο. Σύμφωνα μέ τήν ἐκτίμηση τοῦ Μ. Γεδεών («Μάξιμος ὁ Λόγιος», *᾿Εκκλησιαστική ᾿Αλήθεια* 20 [1900], σελ. 12): «Πιθανῶς ἔρευναι μέλλουσαι ἀποδείξουσι τόν Μάξιμον ὑπέρτερον τοῦ Γενναδίου Σχολαρίου».

30. Γιά τό ἄν τό «Κορίνθιος» ἦταν ἐθνικό ἤ οἰκογενειακό ἐπώνυμο βλ. Μ. Ι. Μανούσακας, «᾿Αρχιερεῖς Μεθώνης, Κορώνης καί Μονεμβασίας γύρω στά 1500», *Πελοποννησιακά* 3-4 (1958-1959), σελ. 118, σημ. 2.

γραμμένο ἀπό τό χέρι του εἶναι μιά καταχώριση στόν ἱερό κώδικα τοῦ πατριαρχείου. Πρόκειται γιά τό κείμενο ἑνός συνοδικοῦ τόμου πού ἐκδόθηκε τόν Ἰούνιο τοῦ 1497 κατά τῆς σιμωνίας ἀπό τόν πατριάρχη Νήφωνα Β΄[31]. Τόν Μανουήλ Κορίνθιο τόν βρίσκουμε ξανά δύο χρόνια ἀργότερα, τόν Μάϊο τοῦ 1499, νά γράφει ἕνα πατριαρχικό ἐπιβεβαιωτήριο γράμμα μέ τό ὁποῖο ὁ Ἰωακείμ Α΄ ἐπικύρωνε τά ὅρια τῶν μονῶν Βατοπεδίου καί Χιλανταρίου. Τό ἔγγραφο σώζεται σήμερα στό ἀρχεῖο τῆς μονῆς Βατοπεδίου καί εἶναι ἀνέκδοτο[32].

Ἡ γραφή του μᾶς εἶναι γνωστή ἀπό αὐτόγραφα χειρόγραφά του: πρόκειται γιά τά χφ. Ἰβήρων 512 καί Διονυσίου 221[33]. Γράφει πυκνά, γρήγορα, μέ μικρά γράμματα, κομψά, μέ ἐλαφρά κλίση δεξιά· χρησιμοποιεῖ λίγες συντμήσεις καί συμπλέγματα· χαρακτηριστικά γράμματα τό *βῆτα*, τό *ζῆτα*, τό *σίγμα* καί *ταῦ*, τό σύμπλεγμα *ἔψιλον -πί*.

Ὁ Μανουήλ Κορίνθιος δέν ἐντοπίζεται γιά πρώτη φορά στό περιβάλλον τοῦ πατριαρχείου τό 1497· ἡ παρουσία του στό χῶρο τῆς μεγάλης ἐκκλησίας πρέπει νά χρονολογηθεῖ δεκαπέντε τουλάχιστον χρόνια νωρίτερα, ἀφοῦ τό 1482 ἐκφώνησε τόν ἐπικήδειο λόγο στόν πατριάρχη Μάξιμο Γ΄. Κατέλαβε διάφορα ἐκκλησιαστικά ἀξιώματα: λογοθέτης καί ρήτωρ ἤδη τό 1489, μαρτυρεῖται ἀπό τό 1504 ὡς μέγας ρήτωρ, ὀφφίκιο πού διατήρησε ὥς τό θάνατό του τό 1530/1[34].

Δέν γνωρίζουμε σαφῶς ποιό ἀξίωμα κατεῖχε ὁ Μανουήλ τό 1497, πού τόν ἐντοπίζουμε νά καταχωρίζει στόν ἱερό κώδικα τό κείμενο κατά τῆς σιμωνίας. Νομίζω πάντως πώς ἡ συμμετοχή του στά ἔργα τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας σχετίζεται καί

---

31. Βλ. τήν πρόσφατη ἔκδοση τοῦ κειμένου, Ἀποστολόπουλος, *Ὁ «ἱερός κῶδιξ...»*, σελ. 151-162 (πανομοιότυπο: σελ. 37-46)· τά σχετικά μέ τήν ταυτότητα τοῦ γραφέα βλ. στή σελ. 61-62. Ἐδῶ βλ. τόν πίνακα 4.

32. Τό ἔγγραφο ἀναφέρει ὁ Εὐστρατιάδης, «Ἱστορικά μνημεῖα...», σελ. 46, ὅπου καί δημοσιεύει τίς ὑπογραφές τῶν συνοδικῶν (πρβλ. τή σημ. 21).

33. Βλ. L. Vranoussis, «Les "Conseils" attribués au Prince Neagoe (1512-1521) et le manuscrit autographe de leur auteur grec», *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, 4, Ἀθήνα 1978, σελ. 377-383, ὅπου καί πανομοιότυπα ἀπό τά δύο χειρόγραφα καθώς καί ἀπό ἕνα αὐτόγραφο κτητορικό σημείωμα τοῦ Μανουήλ Κορινθίου πού ὑπάρχει στό χφ. Βατοπεδίου 255.

34. Βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Οἱ Μεγάλοι Ρήτορες Μανουήλ Κορίνθιος, Ἀντώνιος Μανουήλ Γαλησιώτης καί ὁ χρόνος τῆς ἀκμῆς των», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 16 (1962), σελ. 17-25· βλ. καί Δ. Ζ. Σοφιανός, «Ὁ νεομάρτυρας Μιχαήλ Μαυροειδής ὁ Ἀδριανουπολίτης († ca. 1490, Ἀδριανούπολη)», *Θεολογία* 54 (1983), σελ. 791 κ.ε., ὅπου καί ἡ νεότερη βιβλιογραφία καί Ἀποστολόπουλος, *Ὁ «ἱερός κῶδιξ...»*, σελ. 61.

μέ τή λογιοσύνη του[35]. Καθώς λοιπόν ἡ σύνταξη ἑνός κειμένου πού καταδίκαζε τή σιμωνία καί ρύθμιζε οἰκονομικά ζητήματα τῆς ἐκκλησίας ἀπαιτοῦσε γνώσεις καί ἐμπειρία, ἀρετές πού διέθετε ὁ Μανουήλ, φαίνεται πώς τοῦ ἀνατέθηκε νά συντάξει τό σημαντικό ἐκεῖνο κείμενο, τό ὁποῖο ὁ ἴδιος τό καταχώρισε μετά στόν ἱερό κώδικα. Αὐτό ἄλλωστε ὑποδήλωνε καί τό σημείωμα πού κάποιος μεταγενέστερος χρήστης τοῦ κώδικα, ἀναγνωρίζοντας τό χέρι τοῦ Μανουήλ, σημείωσε στό περιθώριο[36].

Συνοψίζοντας ὅσα ἡ ὥς τώρα ἔρευνα ἔφερε στό φῶς, μποροῦμε νά καταλήξουμε στίς ἀκόλουθες διαπιστώσεις.

α) Μετά τήν ἀνασύσταση τοῦ 1454, στό πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως ὀργανώθηκε σύντομα μιά γραμματεία. Ἡ τήρηση κώδικος στόν ὁποῖο καταγράφονταν οἱ πράξεις, τό εἶδος καί ἡ ποικιλία τῶν ἐγγράφων πού ἐκδίδονταν καθώς καί ἡ ὁρολογία πού χρησιμοποιήθηκε δείχνουν καθαρά τή βούληση νά τηρηθεῖ ἡ βυζαντινή παράδοση καί να ἀξιοποιηθεῖ ἡ συσσωρευμένη πείρα τοῦ παρελθόντος.

Τά εἴδη τῶν πράξεων πού ἐντοπίσαμε —καί ἀναφέρομαι μόνο σέ ἐκεῖνες πού γράφτηκαν ἀπό γραφεῖς πού ἀναγνωρίστηκε ἡ ταυτότητά τους[37]— τό ἀποδεικνύουν. Θυμίζω πώς ἐντοπίσαμε τρεῖς συνοδικές πράξεις μέ τίς ὁποῖες ἐφοδιάστηκαν νεοεκλεγμένοι ἀρχιερεῖς, τρία πατριαρχικά γράμματα ἐπικυρωτικά παλαιότερων ἀποφάσεων, ἕνα πατριαρχικό πιττάκιο, δύο συνοδικά ψηφίσματα καί ἕνα συνοδικό γράμμα, ἕναν συνοδικό τόμο καί μία ἄρση ἀφορισμοῦ. Ποικιλία πλούσια, πού δείχνει μιά καλά ὀργανωμένη γραμματεία.

β) Ἡ κατανομή τῶν ἁρμοδιοτήτων στήν πατριαρχική γραμματεία, τά πρῶτα τουλάχιστον πενήντα χρόνια μετά τήν ἀνασύσταση τοῦ 1454, δέν φαίνεται νά ἦταν αὐστηρή. Δέν μπορέσαμε νά ἐντοπίσουμε πρόσωπα μέ ἀποκλειστική ἀπασχόληση στή γραμματεία καί μέ διακεκριμένες ἁρμοδιότητες. Μέ ἄλλα λόγια, δέν διαπιστώσαμε ὅτι ἄλλος ὀφφικιάλιος συνέτασσε τά κείμενα καί ἄλλος εἶχε τό καθῆκον νά καθαρογράφει τίς τελικές πράξεις. Φαίνεται πώς οἱ ἴδιοι ἄνθρωποι πού συνέτασσαν τό κείμενο τῶν ἐγγράφων ἔγραφαν καί τήν τελική μορφή τους· ἦταν, σέ ὅλες τίς περιπτώσεις, ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι. Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός ἦταν μέγας οἰκονόμος, ὁ Δημήτριος μέγας χαρτοφύλαξ, ὁ Μανουήλ Κορίνθιος ἦταν καί αὐτός ἀξιω-

---

35. Γιά τή θέση τοῦ Μανουήλ Κορίνθιου στήν πνευματική ζωή τῆς ἐποχῆς βλ. Χ. Γ. Πατρινέλης, «Δύο ἀνέκδοτα κείμενα περί τοῦ Μανουήλ Κορινθίου (Μιά ἐπιστολή τοῦ Ἰουστίνου Δεκαδίου καί μιά «ἐνθύμηση»)», *Πελοποννησιακά* 8 (1971), σελ. 137 κ.ε.· πρβλ. καί τήν κρίση τοῦ Βρανούση, ὅτι ὁ Μανουήλ Κορίνθιος ἦταν «une des plus grandes personnalités les plus remarquables de l'Orient orthodoxe de son temps» («Les "Conseils"..., σελ. 382).

36. Το κείμενο τού σημειώματος βλ. πιό πάνω, σελ. 68.

37. Ἀπό τά εἴκοσι ἕνα πρωτότυπα ἐπίσημα ἔγγραφα πού σώζονται, παρουσιάσαμε ἐδῶ τούς γραφεῖς τῶν δώδεκα. Τά ὑπόλοιπα είναι γραμμένα ἀπό ἀταύτιστα, γιά τήν ὥρα, πρόσωπα.

ματοῦχος, λογοθέτης ἤ ρήτωρ, ἐνῶ σέ μία περίπτωση τό ἔγγραφο εἶναι γραμμένο μέ τό χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ πατριάρχη.

Ἕνας μόνο ἀξιωματοῦχος μέ εἰδικό ὀφφίκιο ἐντοπίστηκε, ὁ μέγας χαρτοφύλαξ Δημήτριος. Καί ἀξίζει νά σημειώσουμε πώς, ἄν δέν εἶχε τήν πρόνοια νά σημειώσει ὁ ἴδιος πλάι στό ὄνομα καί τήν ἰδιότητά του, ὅταν ὑπέγραφε τό ἔγγραφο τοῦ 1488, δέν θά γνωρίζαμε τίποτε γιά τό τόσο δραστήριο αὐτό ἀνώτερο στέλεχος τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας.

Λιτή λοιπόν καί ὀλιγοπρόσωπη ἦταν ἡ πατριαρχική γραμματεία —ὅπως τό ἐπέβαλλε ἄλλωστε ἡ «οἰκονομία» τῶν καιρῶν. Ὡστόσο, ἀπό τά στοιχεῖα πού διασώθηκαν ὥς σήμερα διαφάνηκε, ὅτι διέθετε μιά ὀργάνωση ἀρκετά ἀποτελεσματική καί τό ἔργο της συνέδραμαν λόγιοι ὀφφικιάλιοι.

Μένουν ἀναμφίβολα πολλά νά γίνουν. Οἱ ἄνθρωποι πού ἐπέλεξαν νά παραμείνουν στή Βασιλεύουσα μετά τήν κατάκτηση καί δέν ζήτησαν καταφύγιο στή Δύση, ὅλοι ἐκεῖνοι πού ἔδρασαν στό χῶρο τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καί πρόσφεραν τίς ὑπηρεσίες τους στήν πατριαρχική γραμματεία τό διάστημα 1454-1500, προδιέγραψαν κατά κάποιον τρόπο καί τήν ὑστεροφημία τους. Μολονότι κινήθηκαν καί ἐργάστηκαν στήν ἐπίσημη γραμματεία τοῦ ὀρθόδοξου χριστιανικοῦ κόσμου, ἡ δραστηριότητά τους ὡς γραφέων ἐπίσημων ἐγγράφων τοῦ πατριαρχείου ἔμεινε στή σκιά καί ἡ φήμη τους περιορίστηκε στό χῶρο τῆς Ἀνατολῆς. Πιστεύω ὡστόσο πώς ἡ ἔρευνα γιά τόν ἐντοπισμό τους πρέπει νά ἐνταθεῖ· τούς ὀφείλουμε τήν ἀναγνώριση.

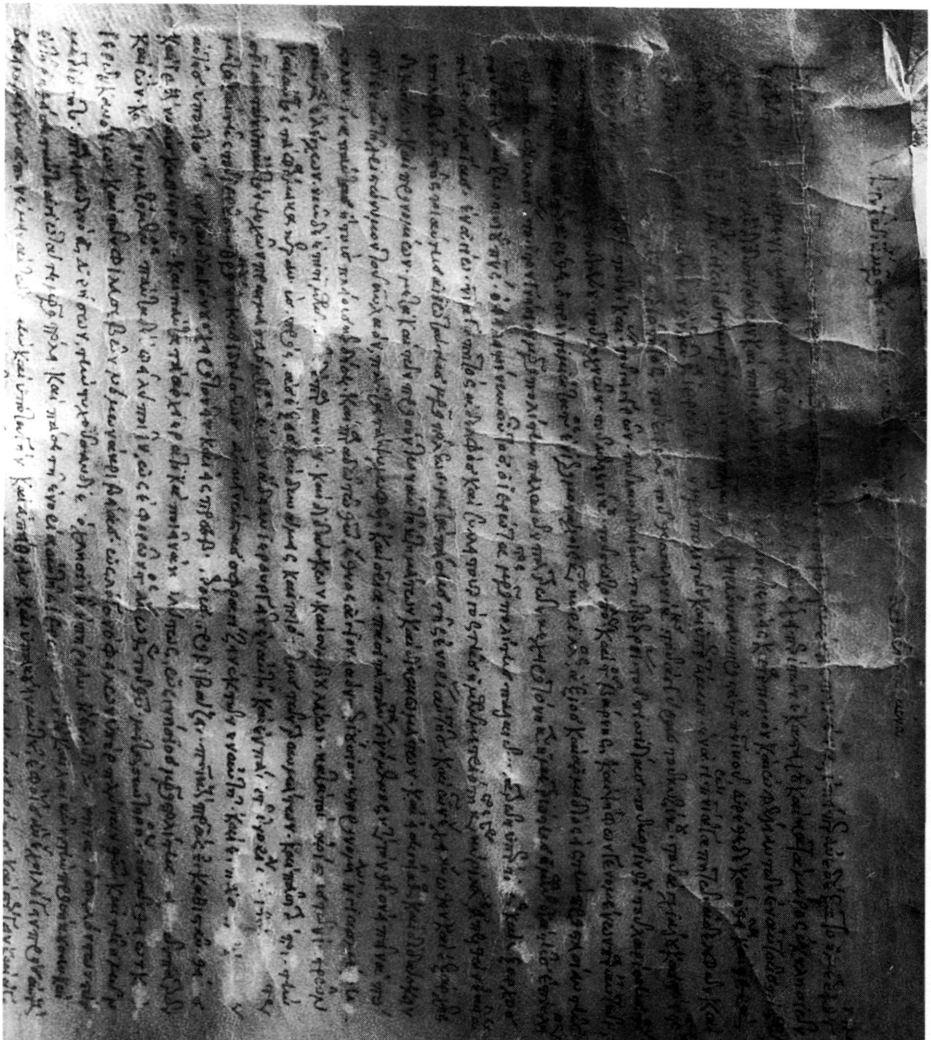

Πίνακας 1. Συνοδική πράξη τοῦ 1467. Χείρ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ.
(Ἀρχεῖο Μονῆς Βατοπεδίου)

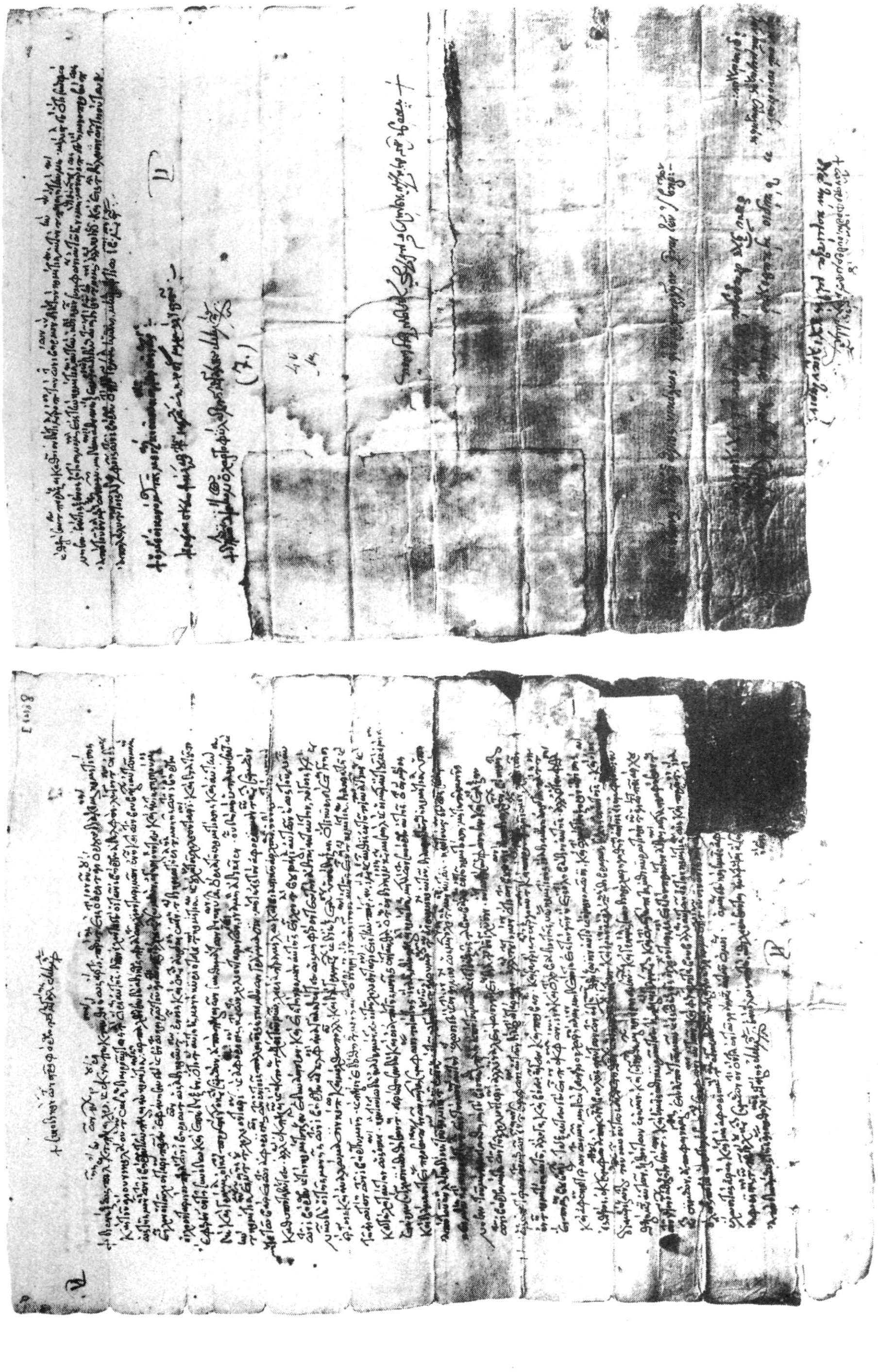

Πίνακας 2. «Συνοδικόν τῶν σταυροφόρων» [1488]. Χείρ Δημητρίου, μ. χαρτοφύλακος.
(Ἀρχείο Μονῆς Ἰβήρων)

Πίνακας 3α. Τό παρασχέδιο συνοδικῆς ἀπόφασης τοῦ 1476.
Χείρ Μανουήλ Χριστώνυμου. (Χφ. *Vind. hist. gr.* 48, φ. 224v)

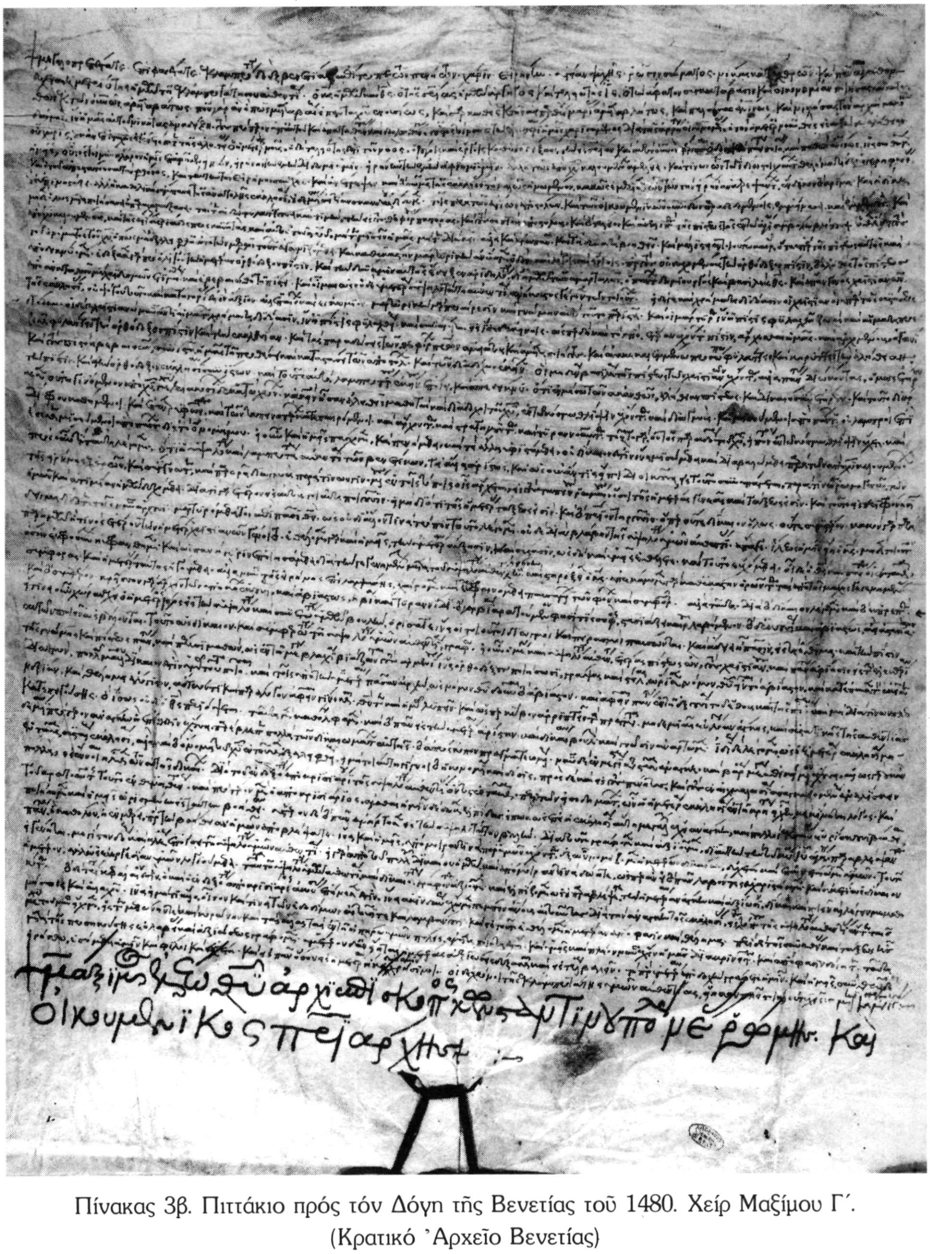

Πίνακας 3β. Πιττάκιο πρός τόν Δόγη τῆς Βενετίας τοῦ 1480. Χείρ Μαξίμου Γ΄.
(Κρατικό ᾿Αρχεῖο Βενετίας)

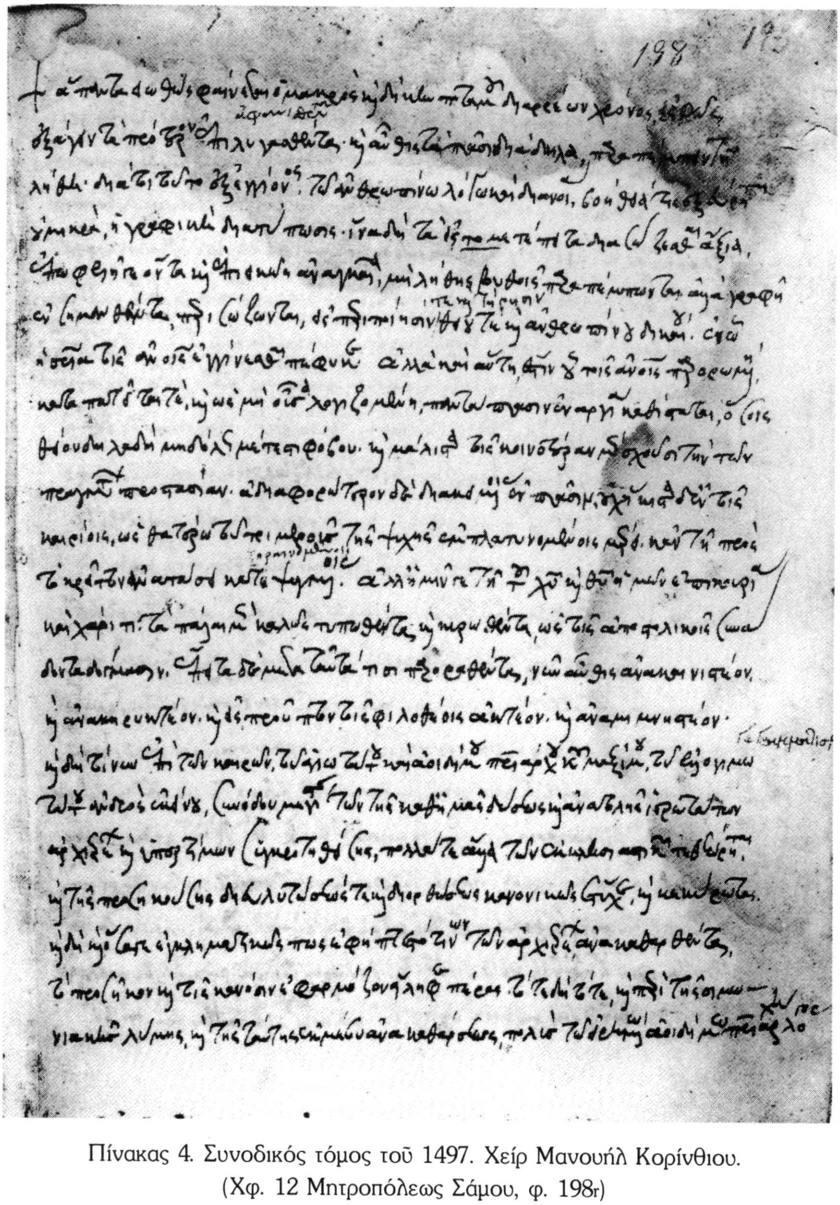

Πίνακας 4. Συνοδικός τόμος τοῦ 1497. Χείρ Μανουήλ Κορίνθιου.
(Χφ. 12 Μητροπόλεως Σάμου, φ. 198r)

ANNACLARA CATALDI PALAU

BARTOLOMEO ZANETTI STAMPATORE E COPISTA DI MANOSCRITTI GRECI*

Bartolomeo Zanetti (Casterzago [Brescia] ca. 1486/7-ca. 1552) è tra i copisti di manoscritti greci più conosciuti, oltre che tra i più fertili; quasi tutte le recenti pubblicazioni dedicate agli scribi di codici greci nel XVI secolo segnalano nuove copie a lui attribuite. Anche la sua carriera di stampatore, svoltasi a Firenze e a Venezia,

---

* Abbreviazioni utilizzate:

Ahmanson-Murphy=AA. VV., *A Catalogue of the Ahmanson-Murphy Aldine Collection at UCLA*, Los Angeles 1989-1994.

BL=Londra, British Library.

BN=Parigi, Bibliothèque Nationale de France.

Briquet=C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique ...*, Amsterdam 1968².

Cessi=R. Cessi, «Bartolomeo e Camillo Zanetti tipografi e calligrafi del '500», *Archivio Veneto-Tridentino* 8 (1925), pp. 174-182.

DBI=*Dizionario biografico degli Italiani*, Roma 1960-.

EISS=*Le edizioni italiane del XVI secolo*, Roma, I (1990)², II (1989), III (1993), IV (1996).

Harlfinger=D. und J. Harlfinger, *Wasserzeichen aus griechischen Handschriften*, Berlin, I (1974), II (1980).

Layton=E. Layton, «Notes on some Printers and Publishers of 16th Century Modern Greek Books in Venice», *Thesaurismata* 18 (1981), pp. 119-144; cf. E. Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, Venice 1994, che non ho potuto utilizzare (B. Zanetti, pp. 513-521).

Legrand=É. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au XVe et XVIe siècles*, I-IV, Paris 1885-1906 (rist. Paris 1962).

Lugano=P. Lugano, «Del tipografo Bresciano Bartolomeo de Zanettis al servizio di Camaldoli e della «Regula Vite Eremitice» stampata a Fontebuono nel 1520», *La Bibliofilia* 14 (1912-1913), pp. 177-183, 210-227, 285-294, 338-344.

Martini=E. Martini, «Chi era il copista Camillo Veneto?», *Atti della Reale Accademia di Archeologia, Lettere e Belle Arti*, n. s. 2 (1910), pp. 269-277.

Renouard=A. A. Renouard, *Annales de l'imprimerie des Alde*, Paris 1834³.

Repertorium I=E. Gamillscheg, D. Harlfinger, H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 1. *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, Wien 1981.

Repertorium II=E. Gamillscheg, D. Harlfinger, H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 2. *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs*, Wien 1989.

Repertorium III=E. Gamillscheg, D. Harlfinger, P. Eleuteri, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 3. *Rom mit dem Vatikan*, Wien 1997.

fu proficua. Alcuni recenti articoli sulle edizioni di Bartolomeo Zanetti hanno contribuito a chiarificare gli anni oscuri degli inizi della sua carriera, quando viveva a Firenze, nel secondo e terzo decennio del secolo, e ad aggiungere un buon numero di titoli alla lista delle sue edizioni[1]; alcune sue pubblicazioni sconosciute sono venute alla luce di recente, una greca (*Cato Maior*, testo tradotto da Teodoro Gaza [no 37])[2], segnalata in un articolo di Francesca Niutta[3], una latina (*Catullo* [no 13]), trovata da me[4]. Questo ha fatto sì che il numero di volumi stampati da Bartolomeo Zanetti, dai trenta che gli si attribuivano agli inizi del secolo[5], sia ora più che raddoppiato.

Non sarà inutile riesaminare i dati conosciuti della vita di Bartolomeo Zanetti e riproporne le fasi più salienti, alla luce dei nuovi elementi che emergono dalle sue edizioni segnalate di recente e dai manoscritti che copiò, considerando che, seguendo gli indizi forniti dai codici vergati direttamente da Bartolomeo Zanetti o dai suoi collaboratori e integrando questi dati alle precise indicazioni di tempo e di luogo che si ricavano dalle sue pubblicazioni, si può disegnare un profilo della sua vita senz'altro più completo di quello di molti suoi contemporanei.

1. Bartolomeo Zanetti stampatore (Firenze 1514-1524; Venezia 1535-1544)

Bartolomeo Zanetti, figlio di Cristoforo, nacque a Brescia, o, più precisamente, a Casterzago, nel 1486 o 1487 da una famiglia di artigiani. La data della sua nascita si deduce da un documento d'archivio datato 1517, la polizza d'estimo dei beni della famiglia Zanetti, da cui si apprende che Bartolomeo, trentenne, abitava a Firenze e

---

Rhodes=D. E. Rhodes, «L'attività tipografica di Bartolommeo Zanetti a Firenze, 1514-1524», *Copyright 1984-1985. Miscellanea di studi in onore di Clementina Rotondi*, Roma 1985, pp. 25-32.

Sicherl, *Trincavelli*=M. Sicherl, *Die griechischen Erstausgaben des Vettore Trincavelli* [Studien zur Geschichte und Kultur des Altertums. Neue Folge, 1. Reihe, 5. Band], Paderborn, München, Wien, Zürich, 1993.

STC=A. F. Johnson, V. Scholderer, *Short-Title Catalogue of Books Printed in Italy and of Italian Books Printed in Other Countries from 1465 to 1600, now in the British Museum*, London 1958.

STC North American Libraries=Short-Title Catalog of Books Printed in Italy and of Books in Italian Printed Abroad 1501-1600 Held in Selected North American Libraries, I-III, Boston 1970.

Zappella=G. Zappella, *Le marche dei tipografi e degli editori italiani del Cinquecento. Repertorio di figure, simboli e soggetti e dei relativi motti*, Milano 1986.

1. Cf. particolarmente gli articoli di Rhodes e di Layton.

2. I numeri in parentesi quadre rinviano alla lista delle edizioni di Bartolomeo Zanetti in calce all'articolo; quelli preceduti da «?» rinviano alla lista delle edizioni dubbie.

3. F. Niutta, «Su un'edizione veneziana sconosciuta di Bartolomeo Zanetti», *I fondi., le procedure, le storie: raccolta di studi della Biblioteca*, Roma 1993 [Biblioteca Nazionale], pp. 207-217.

4. Cf. *infra*, nota 19. Tav. 1.

5. Cf. la lista di edizioni elencata in Martini, precisamente pp. 272-274, nota 6.

non era sposato (un dettaglio che permette di stabilire il *terminus post quem* per la data di nascita dei suoi figli)[6]. La data delle sue nozze è da porsi poco tempo dopo; infatti, suo figlio Cristoforo morì nel 1582, a 62 anni, era quindi nato nel 1519 o 1520[7] ed era probabilmente il primogenito, avendo lo stesso nome del nonno paterno.

Le prime notizie precise su Bartolomeo Zanetti provengono dalle sue edizioni. Negli anni 1514-15 egli stampò a Firenze, presso la tipografia di Filippo Giunta, due grammatiche greche, una di Emanuel Chrysoloras (1 febbraio 1514/1515) [no 1], una di Teodoro Gaza (28 marzo 1515) [no 2][8], ambedue con il colophon in greco.

Lo studioso E. Martini riteneva che Bartolomeo Zanetti si fosse poco dopo recato a Roma, sulla base di una indicazione erronea riguardo a un'edizione zanettiana datata Roma 1516; è stato ora dimostrato che questa edizione era opera di un Zanetti vissuto circa un secolo dopo il nostro[9].

Bartolomeo Zanetti rimase probabilmente a Firenze fino al 1524; abbiamo infatti edizioni sue ivi pubblicate fino a quell'anno: due nel 1518[10], due nel 1519[11], due nel 1520[12], due nel 1522[13], un'altra nel giugno 1523[14], l'ultima il I aprile 1524[15]. Nulla indica che egli abbia ancora lavorato per i Giunta dopo le edizioni stampate presso di loro negli anni 1514 e 1515, e il confronto tra le due *Grammatiche* giuntine e le altre edizioni di Bartolomeo Zanetti in quegli anni, più convincente di mille

6. Cessi, p. 175: «Queste sono le teste et beni de Comino, Bortholomeo, Francesco et Baptista figli de Christophoro di Zanetti in Castrezago, citadini de Bressa, li quali habitano in diversi loci... Bertholomeo, fratello del soprascritto Comino, el qual habita in Fiorenza, de anni 30». Che Bartolomeo non fosse sposato si arguisce e *silentio*; la moglie del fratello sposato, infatti, è menzionata nella lista degli appartenenti alla famiglia Zanetti.

7. Cf. Rhodes, p. 27.

8. I caratteri greci usati per ambedue queste edizioni sono quelli di Zaccaria Calliergi, passati ai Giunta. Cf. Layton, p. 137 e nota 45.

9. L'indicazione era tratta da G. W. Panzer, *Annales Typographici*, VIII, Norimbergae 1800, p. 258, no 110: *Διδασκαλία Χριστιανικὴ πρὸς τὴν τάξιν καὶ συνήθειαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Romae apud Bartholomaeum Zanetum*, 1516. Cf. Martini, p. 271, nota 1 e p. 273. Layton, p. 137 e Rhodes, p. 26, hanno dimostrato che si tratta della traduzione della *Dottrina Cristiana* di S. Roberto Bellarmino (1542-1621), e pertanto non può essere stata stampata nel 1516.

10. *Comedia Floriana* ... [no 3]; Rhodes, pp. 28-29, no 3; *Regulae Nicolai Perotti*... [no 4]; Rhodes, p. 29, no 4.

11. *Marco Franco*... [no 5]; Rhodes, p. 29, no 5; *Nox illuminata*... [no 6]; Rhodes, p. 30, no 6.

12. *Acutissime observationes*... [no 7]; Rhodes, p. 30, no 7; *Regula* ... [no 8].

13. *Ordo diuini officii*... [no 9]; Rhodes, pp. 30-31, no 8; *Ciriffo Calvaneo*... [no 10]; Rhodes, p. 31, no 9.

14. *Comedia spirituale di Cleophas et Luca*... [no 11]; Rhodes, p. 31, no 10.

15. *Psalterium beate Marie virginis*... [no 12]; Rhodes, pp. 31-32, no 11.

prove, conferma che la sua collaborazione con l'impresa di stampatori fiorentini si limitò a quei due volumi. Si tratta infatti di libri importanti, solidi, di 144 e 216 fogli rispettivamente, mentre le altre edizioni di Bartolomeo Zanetti di quell'epoca sono libricini minuscoli, di poche pagine e, presumibilmente, di poca spesa.

Nel 1520 fu pubblicata un'edizione di Bartolomeo Zanetti stampata a Fontebuono (in provincia di Arezzo), la *Regula vite Eremitice* del monastero di Camaldoli [no 8][16].

Dopo il 1524 vi è un periodo di circa undici anni durante il quale non si conoscono edizioni di Bartolomeo Zanetti. Si sa che si trasferì a Venezia; in questa città, il 28 gennaio 1527 (*m. V.*), egli appose la sua firma sul testamento di Faustina, moglie di Nicolò Canal[17].

Il nucleo principale di edizioni stampate da Bartolomeo Zanetti inizia a comparire nel 1535, a Venezia e continua ininterrottamente fino al 1540. Sono quarantanove pubblicazioni in cinque anni, volumi bellissimi e importanti. Una delle sue prime edizioni, *Catullo* [no 13] (Tav. 1), è rimasta ignota[18]; ne ho scoperto un esemplare alla Pierpont Morgan Library a New York, dove è indicata dal catalogo come una contraffazione aldina, databile al 1520, con la marca di stampa di Trincavelli[19]. Questa edizione è senza data e senza colophon ma può essere attribuita con certezza a Bartolomeo Zanetti, la cui marca tipografica (Zappella no 988) figura sul frontespizio, e datata con una certa precisione tra le sue prime, grazie agli indizi forniti dalla lettera dedicatoria, di Gerolamo Avanzi ad Alessandro Farnese (1520-1589)[20]. Il giovane principe, figlio di Pier Luigi e nipote di Alessandro Farnese, papa Paolo III (13 ottobre 1534), fu nominato cardinale il 18 dicembre 1534 e ufficialmente presentato con questa carica agli altri porporati il 21 maggio 1535; nel titolo della prefazione a *Catullo*, Alessandro Farnese è chiamato «cardinale»[21]; nel

16. Questa edizione è stata descritta da Lugano. Il colophon è riprodotto a p. 292; cf. P. Scapecchi, *Aldo Manuzio. I suoi libri, i suoi amici tra XV e XVI secolo. Libri, biblioteche e guerre in Casentino*, Firenze 1994, pp. 74-76, no 37.

17. Martini, p. 270, nota 3; Cessi, p. 177.

18. Non è segnalata in nessuno degli usuali repertori né nel III volume di *EISS*, alla voce 'Catullo'.

19. Pierpont Morgan Library, *PML* 1211. Cataldi Palau, *Gian Francesco d'Asola* ..., cit. nota 26, Tav. 78 p. 801. L'edizione proviene da J. Toovey, cf. *Catalogue of a Collection of Books formed by James Toovey... The Property of J. P. Morgan*, New York 1901, p. 14. Ho trovato un altro esemplare della stessa edizione a Oxford, Bodleian Library, Auct. L. IV. 38.

20. *DBI*, 45 (1995), s. v. Farnese, Alessandro, pp. 52-65 (S. Andretta); pp. 65-70 (C. Robertson).

21. Titolo: *D. Alexandro Farnesio cardinali felicissimo, Hieronymus Avancius Veronensis Dei Gratiam.*

testo è menzionata la sua presentazione al corpo cardinalizio, ed è citato Paolo III[22]. Poco oltre, viene ricordato Gerolamo Aleandro come nunzio apostolico a Venezia, carica che ricoprì dall'8 marzo 1533 al 14 agosto 1535[23]. Tenendo conto di questi elementi, l'edizione è databile dopo il 18 dicembre 1534 (nomina di Alessandro Farnese a cardinale), più precisamente dopo il 21 maggio 1535 (data della sua presentazione ai cardinali) e prima del 14 agosto dello stesso anno (a partire da questo momento Gerolamo Aleandro non era più nunzio a Venezia).

Tra il 1535 e il 1537 la tipografia di Bartolomeo Zanetti pubblicò quindici volumi in greco[24], nove dei quali, per lo più edizioni di commentatori di Aristotele preparate per la stampa da Vittore Trincavelli (Venezia 1491-1563), pubblicati a spese di suo figlio Gian Francesco[25]; altre tre non sono edizioni di Vittore Trincavelli ma la loro pubblicazione fu ugualmente finanziata da suo figlio: *Horologion* [no 14], Arriano, *De ascensu Alexandri* [no 18], Aristotele, *Organon* [no 23]. Si aggiungano Ioannikios Kartanos, *Ἄνθος* [no 24], Costantino Lascaris, *Grammatica* [no 35], Teodoro Gaza, traduzione di *Cato maior* [no 37].

Vittore Trincavelli aveva dato alle stampe la sua prima edizione in greco, i *Commenti* di Temistio ad Aristotele, nel 1534, presso Gian Francesco d'Asola, che, con il fratello Federico e i figli di Aldo Manuzio, dirigeva allora la tipografia aldina[26]. In quel periodo la situazione all'interno dell'officina, che aveva da poco ripreso a stampare dopo quattro anni di inattività, era molto tesa a causa dei pessimi rapporti esistenti tra gli eredi dei soci fondatori, Andrea Torresani d'Asola e Aldo Manuzio,

---

22. *DVrus atque etiam ingratus sim: Nisi cum uniuersis Christiani orbis gentibus geminato gaudio exultem. Primum q(uod) obuijs supremoru(m) Antistitum suffragijs Alexander Farnesius olim Hostien. Cardinalis, Iam PAVLVS III. Maximus Pontifex Apostolicae Sedis Maiestatem suis uirtutibus illustret, Et uenerabiliorem cunctis nationibus reddat. Deinde q(uod) non ita multo post ijdem purpurati Patres te Christiani Cardinis custodem libentissime declararint. Ac jam nemo fit qui te tantae dignitati parem fore non uideat ac laetetur.*

23. *DBI*, 2 (1960), s. v. Aleandro, Girolamo, pp. 128-135 (G. Alberigo). Cf. il testo della prefazione: *Me, qui ab Alexandri Farnesii obseruantia discedere non possum. Cum mirifica ista morum tuorum indoles, et ingenij acumen, tum uester ad Venetos Legatus Hieronymus Aleander, uir non minus Christiana pietate insignis... me inquam adeo studiosum reddidit uirtutum tuarum quas homo iam prouecta aetate in te adolescente, tum maxima se admiratum praedicat, cum in Bononiensi congressu Clementis VII. et K(a)roli Imperatoris.*

24. no 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 30, 35, 37.

25. no 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 28, 30. Per le notizie biografiche e la bibliografia su questo personaggio, cf. Sicherl, *Trincavelli*, pp. 1-7.

26. *Τὰ τοῦ Θεμιστίου Εὐφράδους ἅπαντα...*, Renouard, p. 111; Ahmanson-Murphy, no 234. *BL*: C. 48.1.2. Cf. A. Cataldi Palau, *Gian Francesco d'Asola e la tipografia aldina. La vita, le edizioni, la biblioteca dell'Asolano*, Genova 1998, no 133, p. 659.

al punto che Vittore Trincavelli, nella prefazione dedicata a Gaspare Contarini, ritenne di dovervi accennare. In seguito, sia perché non doveva essere facile lavorare con una tipografia i cui dirigenti erano in lite tra di loro, sia perché si poteva presagire un nuovo periodo di stasi (che effettivamente ebbe luogo negli anni 1537-1539), sia per altri motivi che non conosciamo, dopo quel primo volume Vittore Trincavelli decise di pubblicare le sue successive edizioni presso un'altra tipografia, e, tra tutti gli stampatori esistenti a Venezia, scelse proprio Bartolomeo Zanetti. Lo considerava, quindi, «second best» dopo la celeberrima tipografia aldina.

Certamente lo studioso non avrebbe affidato la sua produzione letteraria e scientifica ad uno stampatore di secondo piano né avrebbe voluto mettere a rischio il capitale investito da suo figlio per la pubblicazione[27]; se aveva scelto, tra tutti, proprio Bartolomeo Zanetti, significa che era ragionevolmente certo del risultato. L'esiguo numero di edizioni zanettiane precedenti al 1535 non poteva costituire una sufficiente raccomandazione né rappresentare il motivo della scelta di Zanetti per stampare le edizioni di Trincavelli; fino al 1534 Bartolomeo Zanetti doveva essere, per quanto possiamo giudicare, assolutamente sconosciuto a Venezia come stampatore. E'certo, però, che egli conosceva bene il greco, e questa particolarità doveva essere abbastanza rara, per un italiano di estrazione sociale non alta come Bartolomeo Zanetti; è possibile che questo sia stato il motivo che decise Vittore Trincavelli a pubblicare le sue edizioni presso di lui, finanziandolo, con un investimento che doveva essere importante. Un secondo motivo era forse costituito dai loro rapporti personali; è fuori di dubbio che tra lo stampatore e lo studioso vi fossero ottime relazioni; nella prefazione alla sua edizione di Esiodo (giu. 1537) [no 30], dedicata a Pietro Vettori (1499-1585), Vittore Trincavelli menziona Bartolomeo Zanetti con le parole «Bartholomaeus noster»[28], segno che lo stampatore era conosciuto e stimato sia da lui che dal dedicatario.

Qualunque sia stato il motivo che spinse Trincavelli a scegliere Bartolomeo Zanetti per stampare le sue opere, il risultato fu molto felice. Le edizioni in greco di Vittore Trincavelli sono bellissime. Cinque sono grandi volumi in-folio, dedicati ai

---

27. Il colophon, in tutte le edizioni in greco di Vittore Trincavelli, è: *Venetiis in aedibus Bartholomaei Casterzagensis, aere uero, & diligentia Ioannis Francisci Trincaueli.*

28. *...et nos ad aliqua maiora attentanda alacriores deinde rederemur, rem mihi gratissimam fecit Bartholomaeus noster, qui litteras tuas humanissimas tradidit legendas. ratus enim sum occasionem optatissimam mihi praestitam, si tuo nomini illa dicata publicarem, tuam, quam semper prae tua singulari eruditione tuisq; praeclaris uirtutibus optaueram, amicitiam mihi (quae tua tamen est humanitas) hoc munusculo conciliandi.*

commentatori di Aristotele[29]; le edizioni in-8o e in-4o non sono meno importanti[30]. Nei colophon Bartolomeo Zanetti si definisce, più spesso che «Brixianus» o «da Bressa», come nelle edizioni fiorentine, «Castrezagensis» o «da Casterzago» o «Casterzagense», desiderando forse, con questo cambiamento, differenziare la sua produzione attuale dalla precedente[31].

La cura posta nella stampa di queste edizioni è osservabile sia dalla qualità della carta, forte e molto bella, che dai caratteri greci, bellissimi, e dall'ornamentazione; alcune edizioni hanno una decorazione in rosso e nero, tutte hanno iniziali ornate e bordure, semplici ma raffinate, ispirate alle decorazioni contemporanee dei manoscritti greci. Le lettere dedicatorie sono tutte, meno una [Arriano, *De ascensu Alexandri* [no 18], prefazione di Gian Battista Egnazio ad Andrea de'Franceschi (...-1551)], opera di Vittore Trincavelli, e sono indirizzate a personaggi tra i più in vista del tempo: G. Filopono, *Contra Proclum* [no 15], a Lorenzo Bragadin (1474-1538); G. Filopono, Commento a *De naturali auscultatione* [no 16], al cardinale Gaspare Contarini (1483-1552); G. Filopono, Commento a *De anima* [no 19], al cardinale Niccolò Ridolfi (1501-1550); G. Filopono, Commento ad *Analytica priora* [no 22], al cardinale Ercole Gonzaga (1505-1563); Alessandro di Afrodisia, *Quaestiones naturales* [no 28], a Pierre Danès (1497-1577), in quegli anni al seguito di Georges de Selve, vescovo di Lavaur, ambasciatore di Francesco I presso la Repubblica (1534-1537); Arriano, *Epitteto* [no 17], a Georges de Selve; Stobeo [no 20], al cardinale Pietro Bembo (1470-1547); Esiodo [no 30], a Pietro Vettori (1499-1585). La scelta dei personaggi a cui vennero dedicate queste prime edizioni[32] mostra l'impegno e l'importanza che sia l'editore che lo stampatore vi annettevano[33].

29. Giovanni Filopono, *Contra Proclum* (mag. 1535) [no 15], Commento a *De naturali auscultatione* (set. 1535) [no 16], a *De anima* (nov. 1535) [no 19], ad *Analytica priora* (apr. 1536) [no 22], Alessandro di Afrodisia, *Quaestiones naturales* (1536, senza indicazione del mese) [no 28].

30. In-8o, Arriano, *Epitteto* (1535, senza indicazione del mese) [no 17] e *De ascensu Alexandri* (set. 1535) [no 18]; *Horologion* (1535, senza indicazione del mese) [no 14], Aristotele, *Rhetorica* (gen. 1536) [no 21] e *Organon* (ago. 1536) [no 23]; in-4o, Stobeo, *Ecloghe* (feb. 1536) [no 20], Esiodo, *Opera* (giu. 1537) [no 30].

31. Il toponimo sembra variare con il committente dell'opera; in tutte le edizioni di Vittore Trincavelli (no 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 30), e in 31 (I, II), 32, 35, 37, 40, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 57, Bartolomeo Zanetti si definisce Castrezagensis (o con espressioni similari); in quelle di Antonio Brucioli (v. *infra*) (no 31 [III, IV], 38, 39, 41, 42, 43, 45, 58, 60, 61, 62), lo stampatore mette invece in rilievo la sua origine «da Brescia», definendosi «Brixianus».

32. Le altre, *Horologion* (1535) [no 14]; Aristotele, *Rhetorica* (gen. 1536) [no 21]; *Organon* (ago. 1536) [no 23], non hanno lettere dedicatorie.

33. Sicherl, *Trincavelli*, ha analizzato le edizioni di Vittore Trincavelli e fornisce le principali informazioni cronologiche e biografiche sui dedicatari.

Anche il libro di Ioannikios Kartanos, *Τὸ Ἄνθος*, in neogreco [no 24][34], fu stampato a spese dei Trincavelli, anche se non sono menzionati nel colophon, a giudicare dalla richiesta di privilegio per la sua pubblicazione che Gian Francesco Trincavelli presentò al Senato veneto il 17 settembre 1536[35].

La tipografia di Bartolomeo Zanetti non restò sempre dipendente dall'aiuto finanziario dei Trincavelli, anche se, all'inizio, molto del suo successo certamente dipese da loro. Quando, nel giugno 1537 (data della pubblicazione di Esiodo [no 30], ultima edizione stampata a spese di Trincavelli), il sodalizio si sciolse, le edizioni di Bartolomeo Zanetti continuarono tuttavia ad uscire numerose e belle, confermando che egli era un editore ormai conosciuto, che non aveva difficoltà a stampare per conto suo e a trovare finanziatori per le edizioni progettate; del resto, fin dai primi anni della sua attività Bartolomeo aveva stampato edizioni in proprio[36].

L'officina era rimasta di sua proprietà, a giudicare dai colophon, da cui risulta che una buona parte dei volumi fu stampata presso di lui: «In aedibus Bartholomaei Zanetti Casterzagensis...»; per le edizioni in italiano: «per Bartholomeo Zanetti da Brescia [o Casterzagense]». Dopo l'interruzione dei rapporti con i Trincavelli, però, diminuirono le edizioni in greco; le poche esistenti sono quasi tutte stampate a spese di altri tipografi, ad eccezione di un'edizione del 1538, parzialmente in greco, stampata presso di lui: Dionigi Areopagita, *De divinis nominibus* [no 51]. Melchiorre Sessa finanziò due edizioni nel 1537 (Costantino Lascaris, *Graecae institutiones* [no 35][37], Teodoro Gaza [no 37]), due nel 1538 (Aristofane [no 40], Emanuel Chrysoloras, *Grammatica greca* [no 47]); Giovanni Farri finanziò due edizioni nel 1539 (Teocrito, *Idilli* [no 53] e *Scoli* [no 54]); nello stesso anno, Federico Torresani pagò le spese per una nuova edizione della *Grammatica greca* di Emanuel Chrysoloras [no 55][38].

---

34. Legrand, I, pp. 226-233, no 95. Cf. Layton, pp. 138-141; la studiosa segnala un nuovo esemplare di questo rarissimo volume, pp. 138-139, nota 49 (Cambridge University Library).

35. Layton, p. 139, nota 50, citando dall'articolo di E. Kakoulidi-Panou, «Ἰωαννίκιος Καρτάνος. Συμβολὴ στὴ δημώδη πεζογραφία τοῦ 16ου αἰώνα», *Thesaurismata* 12 (1975), pp. 218-256, pp. 231-235.

36. Nel 1535, *Catullo* [no 13], con la sua marca di stampa, senza colophon; nel 1536, Benedetto da Venezia, *Libro della preparatione dell'anima*... [no 25], e la traduzione *dell' Ecclesiaste* [no 26] e del *Cantico dei Cantici* [no 27] di Antonio Brucioli.

37. Cf. Layton, p. 142: «This edition is made up of the unsold copies of a 1510 edition of the work printed in Ferrara by Giovanni Mazzocchi... Only the title-page, leaves A2 and n8 are reset with Bartolomeo Zanetti's type».

38. Cf. Layton, pp. 142-143. La studiosa ne ha dedotto che Bartolomeo Zanetti aveva venduto i suoi caratteri greci a Giovanni Farri, e osserva che le sole altre sue edizioni in greco, nel 1544 [no 62, ?5 e ?6], sono stampate con i caratteri greci di Nicola Sofiano.

Anche alcune edizioni di Bartolomeo Zanetti in latino o in italiano furono stampate a spese di terzi; nel 1536, Benedictus Victorius, *Liber de pleuritide* [no 29], con l'insegna di Bartolomeo Zanetti sul frontespizio, stampata da Andrea Arrivabene; nel 1537, *Sphera*, di Giovanni Ortega de Carion, tradotta in italiano da Mauro Fiorentino [no 33], finanziata dall'autore; Iacopo, di Giovanbattista Rimbotti, fornì il denaro per stampare una traduzione in italiano dei Salmi [no 34]; nel 1538, Giovanni Giolitto finanziò tre opere, il *Decamerone* [no 38], Cicerone, *Rhetorica*, tradotta da Antonio Brucioli [no 44] e Petrarca, con il commento di Alessandro Vellutello (che partecipò alle spese di edizione) [no 46]; nello stesso anno, Giovanni Della Chiesa finanziò i *Commentarii* di Giulio Cesare [no 45] e le *Contemplationes idiotae*, nell'edizione di J. Le Fèvre d'Étaples [no 50] e, nel 1539, la riedizione dei *Commentarii* di Giulio Cesare [no 52]; sempre nel 1538, Federico Torresani fornì il denaro per la stampa della traduzione della *Bibbia* di Antonio Brucioli [no 56].

Nel 1539 è segnalata una rara edizione di Zanetti, in latino, dal titolo *Veritatis redivivae militia*, di Angelo di Forte [dubbie, no 1][39]; i cataloghi della londinese British Library non ne segnalano esemplari, ma ritengo che possa essere identificata in un volumetto appartenente a questa biblioteca sulla base dei caratteri di stampa[40]. È un'edizione in rosso e nero di 24 fogli, in-8o, stampata in corsivo; il frontespizio è un foglio bianco che reca unicamente il titolo, in rosso, a lettere capitali; non vi è colophon[41].

Molte delle edizioni stampate da Bartolomeo Zanetti tra il 1536 e il 1540 sono opere di Antonio Brucioli o di suoi amici; se ne deduce che Bartolomeo Zanetti conosceva probabilmente molto bene Antonio Brucioli (Firenze, ca. 1498-Venezia 1566)[42], un'amicizia interessante per le sue implicazioni culturali e religiose. Brucioli era infatti un personaggio controverso, dalle chiare simpatie riformiste, che si trovò spesso, per le sue pubblicazioni, in contrasto con l'Inquisizione.

È possibile che Zanetti e Brucioli si fossero conosciuti, se non a Venezia, a Firenze, dove Brucioli restò fino al 1522, quando, implicato nella congiura dei Pazzi per uccidere il cardinale Giuliano de' Medici, dovette lasciare la città e si rifugiò a Venezia. Non rimase tuttavia che poco tempo nella Repubblica e peregrinò per alcuni anni, recandosi a Lione e in Germania. Rientrò poi a Firenze, ma si trasferì definitivamente a Venezia nel 1529, essendo stato nuovamente bandito dalla sua città con l'accusa di avere fatto pubblica professione di luteranesimo.

---

39. Cf. Legrand, III, p. 384, no 386; Martini, p. 274, no 30.
40. Segnatura: 1039.e.3. (3).
41. Cf. Cataldi Palau, *Gian Francesco d'Asola...*, Tav. 79, p. 802.
42. Cf. *DBI*, 14 (1972), s. v. Brucioli, Antonio, pp. 480-485 (R. N. Lear).

Del Brucioli, Zanetti pubblicò alcune traduzioni in italiano del *Vecchio* e del *Nuovo Testamento*, nel 1536 [no 26 e 27] e nel 1537 [no 36]; nel 1539 stampò i suoi *Commenti* alla *Bibbia* [no 56], sebbene fossero avversati per il contenuto considerato poco ortodosso, tanto che oggi gli esemplari di questa edizione sono molto rari[43]. Stampò inoltre i *Dialogi* del Brucioli [no 31, no 42], una sua riedizione del Boccaccio [no 38], e Orationi *et preci de'santi padri...* [no 39], identificata come l'unica traduzione italiana esistente nel Cinquecento del controverso libro di Otto Brunfels, *Precationes biblicae SS patrum...*, Strasbourg 1528[44]; infine, la traduzione della *Rhetorica* di Cicerone [no 44]. Un altro volume stampato da Bartolomeo Zanetti nel 1537, le *Croniche* del Villani [no 32], è edito da Giacomo Fasolo, che, a giudicare dal modo in cui menziona Antonio Brucioli nella prefazione ai lettori, certamente era un suo buon amico. È molto probabile che queste edizioni fossero finanziate dall'autore, anche se non ve ne è parola nel colophon.

Tra le pubblicazioni di Bartolomeo Zanetti va segnalato un gruppetto di cinque edizioni del 1538 e del 1540, che hanno sul frontespizio una bellissima xilografia; vi è rappresentato, in genere, l'autore dell'opera, raffigurato in un ovale o in un rettangolo, di profilo (Tav. 1e, Tav. 4)[45].

La chiusura della tipografia di Bartolomeo Zanetti ebbe luogo, forse, alla fine del 1540; Evro Layton afferma che egli vendette i suoi caratteri latini e il suo equipaggiamento a Gabriele Giolito dei Ferrari qualche tempo dopo il 1541[46].

Negli anni 1541-1542 non vi è nessuna edizione di Bartolomeo Zanetti. La sua attività editoriale riprese nel 1543, molto rallentata e senza più il carattere continuativo degli anni precedenti, con un'edizione di Bartolomeo da Civitavecchia, *In Antidotarium*, in-folio [no 61][47] e continuò nel 1544, con la stampa di Plutarco, *Παιδαγωγός*, tradotto in neogreco da Nicola Sofiano [no 62], stampata con i caratteri greci di quest'ultimo[48]. Due edizioni in greco, una dello stesso anno, l'altra senza data, sono attribuite a Bartolomeo Zanetti anche se non vi è una precisa indicazione a questo riguardo, perché i caratteri sono gli stessi del *Παιδαγωγός*[49]. Si

---

43. Non ve ne sono esemplari né a Londra, British Library, né a Oxford, Bodleian Library.

44. *DBI*, 14 (1972), s. v. Brucioli, Antonio, cit., p. 482.

45. Nel 1538: Boccaccio [no 38], Giulio Cesare [no 45], Petrarca [no 46]; nel 1540: P. Aretino, *Umanità di Cristo* [dubbie, no 2], un'edizione senza indicazioni precise di essere stata stampata da Zanetti, che anche per questo dettaglio può essergli attribuita; F. Priscianese [no 59].

46. Layton, p. 142.

47. *EISS*, II, no 664.

48. Layton, pp. 142-143 e nota 56.

49. Layton, p. 143.

tratta del *Lamento per la Grecia*, di Antonio Eparco [dubbie, no 5][50], che reca la data sul frontespizio: «Venetiis. MDXLIIII» e, in calce: «*ἐνετίησιν· ἔτει τῶ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας, ͵αφμδ´· μηνὶ σεπτεβρίω ε´*», e di un componimento di Nicola Sofiano, intitolato *Νικολάου Σοφιανοῦ περὶ κατασκευῆς και χρήσεως κρικωτοῦ ἀστρολάβου* [dubbie, no 6], un quaternione, senza colophon[51], datato da *STC* al 1545, con un punto interrogativo[52]; nella lettera dedicatoria di Nicola Sofiano a Paolo III (1534-1549), vi è un riferimento ai «nuovi caratteri di stampa», il che può far pensare che questo opuscoletto sia stato il primo dei tre, e non l'ultimo: ...*ὕστερον δὲ κατὰ κέλευσιν τοῦ παντ᾽ ἀρίστου καὶ θερμοτάτου τοῖς σπουδαίοις προξένου ΜΑΡΚΕΛΛΟΥ τοῦ σεβασμιωτάτου καρδινάλεως* [il cardinale Marcello Cervini] *ἐκδέδοται τοῖς νεοχαράκτοις τουτοισὶ χαρακτῆρσι, τοῖς ὑπὸ τῆς σῆς ἁγιότητος ἐς μεγίστην τοῖς φιλολόγοις ὠφέλειαν καθεστηκόσιν*[53].

2. Bartolomeo Zanetti copista di manoscritti greci (1539-1542)[54]

Si osserva, nella vita di Bartolomeo Zanetti, un'alternanza tra la sua attività di stampatore e quella di copista di manoscritti greci; a quanto sembra, l'una escludeva l'altra. Che egli, tra il 1535 e il 1538, limitasse la sua produzione unicamente alle stampe sembra molto probabile; il numero di edizioni pubblicate in quel periodo lascia immaginare che Bartolomeo Zanetti fosse occupato interamente dal suo lavoro di stampatore. Non si conoscono, effettivamente, manoscritti da lui copiati che siano datati o databili in quegli anni. Si noterà anche che in nessuna delle edizioni uscite dalla sua tipografia tra il 1535 e il 1540 vennero usati, come modello per la stampa, codici contemporanei, o manoscritti ai quali egli avesse collaborato in qualche modo; i modelli usati per la stampa di queste edizioni sono, per lo più, codici Marciani,

---

50. Il *Threnos* comprende 103 distici (f. α3r-β3r); seguono tre lettere di Eparco, a Marco Antonio Antimaco, Venezia 1544 (ff. β4r-γ1v); al cardinale Gaspare Contarini, Venezia 1541 (ff. γ1v-δ1r); a Filippo Melanchtone, Venezia 1543 (ff. δ1r-δ5r).

51. Queste tre opere sono riunite in un volume a Oxford, Bodleian Library: 8o. S. 241. Th.; un esemplare di Eparco è alla *BL:* G. 17306; così pure un esemplare di Sofiano, *Astrolabio*: Royal Ms. 16.C.XII.

52. *STC*, p. 633.

53. Legrand, I, pp. 265-266, no 111, attribuiva questa edizione ai tipi di Antonio Blado e Nicola Sofiano, dopo aver paragonato i caratteri di questo opuscolo con quelli dell'*Horologion*, dello stesso Sofiano, del 1545, e averli riconosciuti identici.

54. Ho trattato questo argomento in alcuni articoli e a questi, con la bibliografia e i manoscritti ivi citati, rinvio: A. Palau, «Les copistes de Guillaume Pellicier, évêque de Montpellier (1490-1567)», *Scrittura e civiltà* 10 (1986), pp. 199-237, precisamente pp. 215-217, pp. 230-231; A. Cataldi Palau, «Une collection de manuscrits grecs du XVIe siècle (ex-libris: «Non quae super terram»), *Scriptorium* 43 (1989), pp. 35-75, precisamente pp. 54-56; cf. Repertorium I, II, III, no 31, no 45, no 56.

provenienti dal lascito di Bessarione, databili alla seconda metà del XV secolo[55], vergati da copisti di qualche decennio più vecchi di Bartolomeo Zanetti, come Demetrio Damilas[56], Giorgio Tribizias[57], Cesare Strategos[58].

Considerando congiuntamente da un lato la diminuzione e la graduale cessazione delle edizioni di Bartolomeo Zanetti, che dal 1535 al 1538 si erano succedute numerose e con ritmo sostenuto; dall'altro la comparsa di codici greci nei quali si riconosce la sua grafia, si può dedurre che Bartolomeo Zanetti, all'incirca nel 1539, cominciò ad integrare la sua attività editoriale con quella di copista. Il grosso della produzione di manufatti nei quali si riconosce la sua grafia si ha, infatti, negli anni 1539-1542. Questo mestiere, iniziato in sordina, dovette ben presto prendere molto spazio nella vita di Bartolomeo Zanetti, tanto che, nel colophon di una delle sue ultime edizioni, egli si definiva «Bartolomeo calligrafo»[59].

I primi codici in cui figura la grafia di Bartolomeo Zanetti sono databili intorno al 1539. Tuttavia, ho recentemente notato una grafia molto somigliante alla sua in un codice londinense, *Add.* 10968[60], databile dalle filigrane agli anni 1515-18[61], nel quale ho identificato il modello per la stampa della *Bibbia* aldina, pubblicata nel 1518.

---

55. Sicherl, *Trincavelli*, p. 38: Arriano, *De ascensu Alexandri*, modello *Marc. gr.* VII 9 (coll. 1098); p. 48: Filopono, *De physica ausc.*, modello *Marc. gr.* 230 (coll. 579) per i primi tre libri; per il IV libro, *Marc. gr.* IV 20 (coll. 1189); p. 55: Stobeo, modello *Marc. gr.* IV 29 (coll. 1063); p. 59: Filopono ad *Anal. priora*, modello *Marc. gr.* 235 (coll. 721); pp. 63-64: Alessandro d'Afrodisia, *Quaestiones, De fato*, modello *Marc. gr.* IV 10 (coll. 833); pp. 69-70: Esiodo, modello *Marc. gr.* IX 6 (coll. 1006). Sul *Marc. gr.* IV 29, cf. A. L. Di Lello-Finuoli, «A proposito di alcuni codici Trincavelliani», *Rivista di studi bizantini e neoellenici*, n. s. 14-16 (1977-1979), pp. 349-376, precisamente pp. 354-355.

56. Demetrio Damilas ha copiato il modello di Stobeo, *Marc. gr.* IV 29 (coll. 1063) (Sicherl, *Trincavelli*, p. 55, p. 83) e il modello di Esiodo, *Marc. gr.* IX 6 (coll. 1006) (pp. 69-70, p. 83).

57. Giorgio Tribizias ha vergato il *Marc. gr.* 480, in parte modello di stampa dell'edizione di Esiodo (Sicherl, *Trincavelli*, p. 71).

58. Cesare Strategos ha copiato il *Marc. gr.* IV 10 (coll. 833), modello di stampa dell'edizione di Alessandro di Afrodisia (Sicherl, *Trincavelli*, pp. 63-64; p. 83).

59. Edizione del 1544, Plutarco, *Paidagogos*, traduzione in neogreco di Nicola Sofiano [no 62]; colophon: *Τέλος καὶ τῷ θεῷ χάρις. ἐτυπώθη εἰς τὴν Βενετίαν ἐν οἰκίᾳ Βαρθολομαίου τοῦ καλλιγράφου· ͵αφμδ΄ μηνὸς ἰανουαρίου β΄.*

60. Misura mm. 305 x 211. Una descrizione completa si troverà nel mio libro *Gian Francesco d'Asola e la tipografia aldina. La vita, le edizioni, la biblioteca dell'Asolano*, Genova 1998, pp. 451-459.

61. Ff. 1-39: simile a Briquet «Ancre» 587 (Bamberg, 1506, var. sim. Laibach 1516); –ff. 40-71; 104-113: abbastanza simile a Briquet «Chapeau» 3507-8; 3512-13; 3515 (varie città del Veneto, secondo quarto del XVI secolo); –ff. 72-88: molto simile a Briquet «Couronne» 4902 (Trévise, 1520); ha il contrassegno P; –ff. 90; 91-95: simile a Briquet «Balance» 2569 (Udine, 1479), 2599 (Udine, 1512); –ff. 96-103: molto simile a Briquet «Oiseau» 12193 (Vérone, 1517-1521); f. 114: Harlfinger «Lettres 66» (Venezia, 1543); è l'ultimo foglio, estraneo al codice, bianco eccetto alcune note di mano di Arnoldo Arlenio (*Repertorium* I, no 28).

È un manoscritto cartaceo, lacunoso ma omogeneo, formato di undici parti rilegate senza ordine. È fuori di dubbio che questi siano i resti di un codice vergato in data molto vicina a quella della stampa, forse proprio con il proposito di essere utilizzato come modello dell'edizione, e che il manoscritto sia stato adoperato per questo uso; lo attestano la corrispondenza esatta tra la divisione delle pagine nella *Bibbia* aldina e i vistosi segni a squadra (indicanti il cambio di pagina) tracciati su ogni foglio del manoscritto, accompagnati in margine dalla segnatura della pagina corrispondente dell'edizione aldina. L'identificazione dello scriba con Bartolomeo Zanetti è invece problematica, tanto è vero che Ernst Gamillscheg, al quale ho sottoposto il quesito, dopo avere esaminato alcune fotografie del manoscritto si è pronunciato contro tale ipotesi. Le somiglianze tra la grafia dell'ignoto scriba dell'*Add.* 10968 e quella di Bartolomeo Zanetti sono però notevoli (il *delta* appuntito, la legatura *rho-omicron*, l'inclinazione delle lettere verso destra, il colore marrone pallido dell'inchiostro, il *ductus* e l'aspetto generale)[62], per cui propongo due riproduzioni di questo manoscritto (Tav. 2, Add. 10968, f. 29v; Tav. 3, f. 26)[63], sperando che ne risulterà l'identificazione del copista. Se apparisse che si tratta, effettivamente, di Bartolomeo Zanetti, sarebbe attestata la sua attività di scriba più di vent'anni prima di quanto normalmente si considera. Alla copia dell'*Add.* 10968 ha partecipato, tra gli altri, anche uno scriba dalla grafia disordinata, somigliante a quella di Costantino Mesobotes (f. 91v)[64].

---

62. «Bartolomeo Zanetti» ha copiato i ff. 26-39; 42-45v; 47v-49, alternando con un altro scriba; 49v-51v; 52-53, alternando con un altro scriba; 53v-56; 57-58; 58v-59v, a metà, alternando con un altro scriba; 60-62; 62v, 63rv, alternando con un altro scriba; 64rv; 65-67, alternando con un altro scriba; 68-73v; 74-75v; 76-77v, alternando con un altro scriba; 78-84v. La superficie scritta è di mm. 235 x 120, linee per pagina 30 (f. 29).

63. Il f. 29v (Tav. 2) contiene le ultime righe del II libro dei *Paralipomeni* (edizione aldina, f. uυ6v, 128v), da *τῇ*] *βασιλείᾳ αὐτοῦ* alla fine, *ἀναβήτω*, seguito da *Isaia*. In margine vi sono diverse indicazioni per il tipografo; a fianco alla fine del testο dei *Paral.*, II, è scritto: «Seguita *εσρα* Lass. ». Sotto è scritto: «θθ hh Xa seguita Isaia», nel testo vi è il titolo centrato, *Ησαΐας*, affiancato dalla scritta in stampatello «ROS SO». Nell'aldina, ai *Paralipomeni* seguono *Esdra*, *Ester*, e altri testi. Il testo corrisponde precisamente alla decima facciata del fascicolo hhθθ, f. hhθθ5v, 249v, dove inizia *Isaia*. Il f. 26 (Tav. 3) corrisponde al testo contenuto tra la tredicesima e la quattordicesima facciata del fascicolo *ο§* della *Bibbia* aldina, e contiene la divisione tra il f. *ο§*7r, 111, e *ο§*7v, indicata da un segno a squadra tracciato tra *γαβα-ωνίται*, | *οὐχί* (riga 6 a.i.); a fianco, nel margine esterno, è indicato: *ο§*14. Il testo è *Reg.* II, 21, 2 (*οἱ Γαβαωνῖται οὐχ υἱοὶ Ἰσραήλ*).

64. Il f. 91v contiene il testo di *Ecclesiasticus* 34,14-35, 10; il cambio di pagina è indicato in margine dalla scritta «θθ hh p(ri)ma», e, nel testo, è tracciata una riga che divide a metà *πάντα γὰρ ταῦ|τα χάριν ἐντολῆς, προσφορὰ δικαίου*, corrispondente alla divisione tra il f. gg nn8v, 244v, e il f. hh θθ1r, 246r [ma 245]. Nel margine inferiore, alla rovescia, è scritto: *Suauissimo quanto fratello.* A fianco, le iniziali «*ZT*»; sopra, una parola incomprensibile e le iniziali «*RT*». Sembrano frasette di commento dei tipografi. Il

Lasciando da parte questo codice problematico, l'attività di copista di manoscritti greci di Bartolomeo Zanetti è attestata, come si è detto, dal 1536 circa. Con ogni probabilità egli non era solo uno scriba ma era a capo di uno *scriptorium* attrezzato per la copia di codici greci. L'*atelier* non è attestato da nessuna documentazione esplicita, ma sia la sua esistenza che gli anni in cui iniziò la produzione si deducono da numerosi indizi, con buona sicurezza.

In data 20 novembre 1539 è conservata una lettera che Pietro Bembo scrisse a Gian Battista Ramusio[65], pregandolo di far trascrivere «da Bartolomeo» un codice greco della *Poetica* di Aristotele; quasi certamente lo scriba così denominato è Bartolomeo Zanetti e doveva essere molto noto, se bastava il nome proprio ad identificarlo:

> Mi Rammusio. Vi prego, per quanto amor mi portate, che subito mi facciate transcrivere a Bartolomeo, o ad alcun altro buon scrittore, la *Poetica* di Aristotele che è in quel bel libro e grande della libreria del Niceno che mi mandaste a Padova, e subito transcritta me la mandiate. Fatela transcrivere in carta bombasina buona, e di grazia sia corretta quanto più si può. Né guardate a spesa, pur che sia tosto e ben scritta.

In accordo con la richiesta del Bembo, a partire dal 1539 si comincia a trovare nei codici greci la caratteristica grafia di Bartolomeo Zanetti; egli copiava interi manoscritti o lunghi brani di essi; più spesso, trascriveva solo la prima pagina di un testo, a guisa di modello per gli scribi che poi continuavano la copia, o apponeva qualche correzione nei margini dei testi vergati da altri copisti. Proprio da questo si deduce che egli non era un semplice scrivano ma uno dei capi, o il padrone, dello *scriptorium*[66].

---

copista che assomiglia a Costantino Mesobotes ha vergato i ff. 90rv, 91-95v, 96-103; 1-4; 112-113. La superficie scritta è di mm. 235 x 125, linee per pagina 30 (f. 90v). Le filigrane sono, ff. 91-95: simile a Briquet «Balance» 2569 (Udine, 1479) [più grande, diametro di mm. 40]; simile a Briquet 2599 (Udine 112); ff. 96-103, molto simile a Briquet «Oiseau» 12193 (Vérone, 1517-1521).

65. Pietro Bembo, *Lettere*, a cura di E. Travi [Collezione di opere inedite o rare, 141], Bologna 1987-1992, *Ep.* 2136 (IV, 270).

66. Cf. D. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift Περὶ ἀτόμων γραμμῶν. Ein kodikologisch-kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum*, Amsterdam 1971, precisamente p. 293: «Bartolomeo war, wie die Liste der von ihm gefertigten Manuskripte deutlich zeigt, an der Herstellung vieler dieser Handschriften nur beteiligt, was eindeutig auf eine Gemeinschaftsarbeit innerhalb eines Schreibateliers hindeutet. Nichts spricht dagegen, dass es in vielen Fällen das von ihm geleitete gewesen ist»; cf. *Ibidem*, nota 4: «Unter den Berliner Handschriften bestätigt sich diese Vermutung z. B. schon durch die schreibtechnische Anlage des im Jahre 1542 entstandenen Phill. 1518: Bartolomeo hat den drei anderen Kopisten des Manuskripts durch das Vorschreiben der ersten Seite (f. 1r) ein Muster für ihre Arbeit an die Hand gegeben».

Verso il 1540 Bartolomeo Zanetti diminuì la sua attività di editore; cessano così le informazioni sulla sua vita che si potevano trarre dalle sue edizioni, con l'appoggio preciso delle date desunte dai colophon; questa preziosa fonte di notizie può essere in parte sostituita dalle informazioni tratte dai manoscritti greci che egli copiò, interamente o in parte. Anche se pochissimi sono i codici datati da Zanetti o dai suoi collaboratori, i manufatti si lasciano situare con una certa esattezza, sia grazie alle filigrane, sia per altri elementi, nel periodo 1539-1543.

1539. Quattro manoscritti cartacei che Bartolomeo Zanetti copiò interamente o in parte figurano in una lista di codici acquistati a Venezia e portati a Fontainebleau da Gerolamo Fondulo nel 1539; erano stati probabilmente copiati nella Repubblica durante quell'anno. Si tratta dei codici: *Par. gr.* 467, contenente Eusebio, *Evangelica praeparatio*; *Par. gr.* 1659, *Par. gr.* 1660, contenenti Diodoro Siculo, rispettivamente *Historiarum libri* I-V; *Historiarum libri* XI-XX; *Par. gr.* 2338, contenente Giorgio Pachimere, *Quadrivium*[67]. Hanno tutti rilegature veneziane, «alla greca», sulle quali sono state aggiunte le iniziali di Henri II e di Diane de Poitiers e lo stemma reale[68].

1540. Un codice alla copia del quale Bartolomeo Zanetti ha partecipato, il *Par. gr.* 810, è stato in parte copiato da un suo collaboratore, Giorgio Cocolos, che vi ha apposto la data: 9 settembre 1540; il luogo, Venezia, è determinabile dalle filigrane, dai dati biografici che si conoscono di Giorgio Cocolos[69] e dall'affinità di questo codice con gli altri manoscritti che sia lui che Bartolomeo Zanetti hanno copiato in questo periodo. Intorno al *Par. gr.* 810 si possono raggruppare altri sei codici copiati da Bartolomeo Zanetti, che, avendo esattamente le stesse filigrane e identiche caratteristiche codicologiche, sono attribuibili allo stesso periodo, anche se non sono datati[70].

1541-1542. I rari codici con una sottoscrizione di Bartolomeo Zanetti sono riconducibili agli anni 1541-1542; si tratta dei manoscritti di Berlino, *Phill.* 1639 (Venezia, maggio 1541)[71]; *Phill.* 1518 (a. 1542)[72], mentre il *Phill.* 1630 ha solo il suo

67. A. Hobson, «Les reliures italiennes de la bibliothèque de François Ier», *Revue française d'histoire du livre* 36 (1982), pp. 409-426: tra i manoscritti di un gruppo di codici definito «Deuxième groupe vénitien» sono citati i *Par. gr.* 1659 e 1660 (p. 413); tra i manoscritti del «Troisième groupe vénitien» sono citati i *Par. gr.* 467 e 2338 (pp. 414 e 416). Cf. *Repertorium* II, no 45, per i fogli copiati da Zanetti.

68. Hobson, «Les reliures italiennes...», precisamente p. 406 e pl. 2.

69. Palau, «Les copistes...», pp. 207-208 (cit. a nota 54).

70. Cf. Palau, «Les copistes...», tabella p. 231. I codici sono Londra, British Library, *Add.* 19060, Milano, Biblioteca Ambrosiana, *Ambr.* G. 115 inf., Oxford, Bodleian Library, *Auct.* E. 2. 22, *Auct.* T. 3. 20, Parigi, Bibliothèque nationale, *Par. gr.* 1965.

71. (f. 332): *᾿Εγράφη ᾿Ενετίησι παρὰ Βαρθολομαίου βριξιανοῦ, ἔτει ,αφμα´ μαΐῳ ς´.*

72. (f. 330v): *Hoc opus per me Camillum Barthol. de Zannettis Briscian. scriptu(m) e(st) sub anno a virginis puerperio MSo D XXXXII in alma Venetiar(um) urbe.*

nome[73] ed è databile, dalle filigrane, al secondo periodo di attività di copista di Bartolomeo Zanetti, circa dieci anni più tardi (v. *infra*).

La maggior parte dei codici vergati, in tutto o in parte, da Bartolomeo Zanetti, è databile con una certa precisione, anche se i manoscritti non hanno la sottoscrizione sua o dei suoi collaboratori; i codici sono infatti entrati in collezioni importanti che hanno, per un motivo o per l'altro, un preciso appiglio cronologico, per cui anche i manoscritti che ne hanno fatto parte ne risultano indirettamente datati.

Guillaume Pellicier, vescovo di Montpellier, ambasciatore di Francesco I a Venezia dal 1539 al 1542, possedette diciassette codici copiati interamente o in parte da Bartolomeo Zanetti, o da lui corretti. I manoscritti furono certamente vergati a Venezia durante il soggiorno di Pellicier e da lui acquistati prima del suo ritorno in Francia[74].

Quattro codici appartennero a Gian Francesco d'Asola (Venezia, 1495?-1557), cognato di Aldo Manuzio, a capo della tipografia aldina dopo la sua morte; sono i parigini *Par. gr.* 825, 1886, 2924, 2972. I codici dell'Asolano entrarono a far parte della Biblioteca francese nel 1542[75], per cui il solo fatto di avere il suo *ex libris* precisa il *terminus ante quem* per la loro copia. Le filigrane (Harlfinger «Lettres 66» [*Par. gr.* 825, 2924] e «Arbalète 62» [*Par. gr.* 2972]) confermano una datazione intorno agli anni 1541-1542. Uno di questi manoscritti, il *Par. gr.* 1886, è in parte databile prima del 1534, perché fu il modello di stampa dell'edizione aldina di Temistio (maggio 1534); la mano di Bartolomeo Zanetti vi figura però solo per

---

73. (f. 237): *Θεοῦ τὸ δῶρον· ἠδὲ Βαρθολομαῖος πόνος.*

74. Si tratta dei seguenti codici: *Berlin. Phill.* 1413 (Pell. 21), 1509 (Pell. 100), 1513 (Pell. 98), 1516 (Pell. 108), 1518 (datato a. 1542) (Pell. 177), 1521 (Pell. 107), 1527 (Pell. 79), 1541 (Pell. 59), 1548 (Pell. 179), 1567 (Pell. 66), 1586 (Pell. 37+38), 1610 (243), 1639 (datato a. 1541) (Pell. 129), *Londin. Add.* 15242 (Pell. 146), *Add.* 15276 (Pell. 147), *Leid.* BPG 2 C (Pell. 121), *Oxford. Auct.* T. I. 22 (Pell. 14+35). L'Oratore francese possedeva anche quattro edizioni stampate da Bartolomeo Zanetti: Filopono, *De naturali auscultatione* [no 16] (H. Omont, «Catalogue des manuscrits grecs de Guillaume Pelicier», *Bibliothèque de l'École des Chartes* 46 (1885), pp. 45-83, 594-624, precisamente p. 602, no 191); Arriano, *Epitteto* [no 17] (Idem, *Ibidem*, p. 605, no 209); Arriano, *De ascensu Alexandri* [no 18] (Idem, *Ibidem*, p. 605, no 208); Alessandro di Afrodisia, *Ζητήματα φυσικά* [no 28] (Idem, *Ibidem*, p. 604, no 201).

75. La data dell'entrata dei circa ottanta codici di Gian Francesco d'Asola nella biblioteca di Fontainebleau è attestata da una lettera scritta da Guillaume Pellicier a Jacques Duchastel, vescovo di Tulle, «Maître de la Librairie du Roi», datata 15 febbraio 1542; Pellicier vi preannunciava l'arrivo nella capitale francese di Gian Francesco d'Asola con i manoscritti. La lettera è pubblicata da Omont, «Catalogue des manuscrits grecs de Guillaume Pelicier...», p. 624. Cf. Cataldi Palau, *Gian Francesco d'Asola...*, pp. 356, 386.

qualche correzione in margine, su una parte del testo databile, dalle filigrane, ad un periodo posteriore al 1534.

1539-1547. Almeno un manoscritto copiato da Bartolomeo Zanetti, contenente una miscellanea di testi religiosi, appartenne a Diego Hurtado de Mendoza (1504-1575), ambasciatore di Carlo V a Venezia (1539-1547), che lo fece rilegare con la sua caratteristica rilegatura in cuoio bicolore, rosso e nero, decorata con una «plaquette»[76]. Anche questo manoscritto fu, con tutta probabilità, acquistato a Venezia dall'Oratore spagnolo durante la sua permanenza nella Repubblica; è dunque databile agli anni in cui egli ebbe l'incarico di ambasciatore.

Un'esemplare di un'edizione di Bartolomeo Zanetti contenente Filopono, *Commentarii contra Proclum* [no 15], ha alcune note manoscritte del bibliotecario di Hurtado de Mendoza, Arnoldo Arlenio, visibili ai ff. A2v, in greco; A4r, in greco e latino; B3v, in greco; si osserva il caratteristico *delta* appuntito, la legatura *epsilon iota* con l'accento circonflesso, molto prolungata verso l'alto, *rho* con la gamba discendente arrotondata, in legatura con la vocale seguente[77].

3. Caratteristiche dei manoscritti di Bartolomeo Zanetti (1539-1547)

Si tratta, generalmente, di manoscritti di grande formato (mm. 330/350 x 230/247); la carta ha filigrane di tipo Harlfinger «Ancre 51», «Arbalète 62», «Chapeau 51», «Flèche 24», «Lettres 66», tutte localizzabili a Venezia e databili agli anni 1540-1543. Queste filigrane compaiono nei diciassette codici che Bartolomeo Zanetti copiò, o annotò, per Pellicier, in tre manoscritti che appartennero a Gian Francesco d'Asola e in altri sei codici che, per la similarità delle caratteristiche codicologiche, sono databili allo stesso periodo[78].

I manoscritti sono per lo più composti di quaternioni, con richiami verticali; i fascicoli hanno segnature in lettere minuscole greche nel margine inferiore, angolo esterno, del primo foglio, la superficie scritta è di ca. mm. 215 x 125, con trenta righe

---

76. Oxford, Bodleian Library, *Auct.* E. I. 11. Cf. H. Thomas, «Diego Hurtado de Mendoza and his Plaquette Bindings», *Studies in Art and Literature for Belle da Costa Greene*, Princeton, New Jersey, 1954, pp. 474-480; A. Hobson, «Two Venetian Bindings for Diego Hurtado de Mendoza», *The Book Collector* 24 (1975), pp. 33-36, riproduzione della rilegatura, Plate 7; A. Hobson, *Humanists and Bookbinders. The Origins and Diffusion of the Humanistic Bookbinding 1459-1559 with a Census of Historiated Plaquette and Medallion Bindings of the Renaissance*, Cambridge 1989, precisamente *Census of Plaquette and Medallion Bindings*, tipo no 71 bb, p. 235; tipo no 73 v, p. 235. Si tratta, con il *Basil.* F. II. 1b, di uno dei rari codici greci di Hurtado de Mendoza fuori dell'Escorial.

77. *BL* 29.f.13.

78. Nel mio precedente articolo, ho radunato i dati rilevanti in tabelle: «Les copistes...», pp. 230-231, tabelle XII e XIII.

per pagina per i manoscritti di grande formato; mm. 165 x 110, ventitré linee per pagina, per i codici di formato medio[79].

Tutti gli scribi che parteciparono alla copia di questi manoscritti possono essere considerati collaboratori di Bartolomeo Zanetti, impiegati nel suo *scriptorium*. Osservando i dati che si possono trarre dai manoscritti vergati da Bartolomeo Zanetti per Guillaume Pellicier e per Gian Francesco d'Asola, per i quali il momento della copia è ben determinato tra il 1539 ed il 1542 circa, integrando quelli copiati dai suoi collaboratori ed aggiungendo i codici strettamente correlati per le filigrane e i dettagli codicologici, le relazioni di Bartolomeo Zanetti si chiarificano e si allargano a macchia d'olio.

I copisti dei manoscritti appartenuti a Pellicier ai quali si può dare un nome sono: Nicola e Giorgio Cocolos, Valeriano Albini, Nicola Murmuris, figure ben note nel mondo degli scribi attivi a Venezia intorno alla metà del XVI secolo; si aggiunga Nicola Pachys, recentemente studiato da Ernst Gamillscheg, che ha riconosciuto la sua grafia in diciotto manoscritti[80]. Insieme a loro figurano diversi scribi rimasti anonimi, tra i quali, particolarmente fertile, uno «scriba X», la cui grafia si riconosce in ventisette codici di Pellicier, in sei dei quali è attestato con Bartolomeo Zanetti[81]. Ciascuno di loro ha vergato numerosi manoscritti in un ristretto lasso di tempo, precisamente determinabile, sia dalle filigrane, sia dai dati ricavabili dalle collezioni in cui si trovano.

È impossibile esaminare le caratteristiche di tutti i collaboratori di Bartolomeo Zanetti in questa sede; vorrei tuttavia aggiungere una nota a proposito di Nicola Pachys, uno scriba specializzato nella copia di testi medici, del quale si conosce un solo codice datato, anch'esso di contenuto medico, appartenuto a Guillaume Pellicier, il *Par. gr.* 2152, che reca il suo nome e la data (Venezia, 22 settembre 1539)[82]. La biografia di Nicola Pachys si può ora arricchire di un altro dato preciso; egli ha infatti copiato i ff. 248-257 del *Par. gr.* 2170 (*Repertorium* II, no 435), utilizzati come modello per la stampa dell'edizione *princeps* di Galeno (edizione aldina, Venezia, 1525).

---

79. Cf. le tabelle in Palau, «Les copistes...», pp. 230-231.

80. E. Gamillscheg, «Nikolaos Pachys, ein Kopist aus dem Umkreis des Bartolomeo Zanetti» *JÖB* 41 (1991), pp. 283-292. Tabelle sulle caratteristiche codicologiche di N. Pachys in «Les copistes...», pp. 230-231.

81. «Les copistes...», p. 235; i codici sono: Berlino, *Phill.* 1413, 1521, 1548, 1567, Londra, *Add.* 15242, 15276.

82. No 64 nel catalogo dei manoscritti di Guillaume Pellicier. Cf. «Les copistes...», p. 229.

Il *Par. gr.* 2170[83], è un codice cartaceo che appartenne a Gian Francesco d'Asola (*ex libris* f. 1), formato da tre diverse parti provenienti dallo stesso *scriptorium* e databili, dalle filigrane, al primo quarto del XVI secolo. Contiene due trattati di Galeno, e per ambedue è servito di modello per la stampa dell'edizione *princeps*. I ff. 2-246v, *De simplicium medicamentorum facultatibus libri* XI, in parte vergati da Costantino Mesobotes, sono stati il modello per questo trattato (aldina, II volume, ff. 1-86v, fascicoli aa-ll)[84]; i ff. 248-257, *Adversus eos qui de formis siue circuitibus scripserunt*, copiati da Nicola Pachys, sono stati il modello per questo trattato (aldina, III volume, ff. 142-145, ttt8r-uuu3r). Nicola Pachys era pertanto già attivo come copista circa quindici anni prima del 1539.

Il quinione copiato da Nicola Pachys (ff. 248-257) proviene da un altro manoscritto; vi è una sola segnatura, δ′ (f. 248), di mano dello scriba, nel margine inferiore esterno del primo foglio. La filigrana è quasi identica a Briquet «Chapeau» 3440 (Trévise, 1524), «Chapeau» 3441 (Vérone, 1538? [così in Briquet]). Il copista utilizza un inchiostro marrone chiaro; la superficie scritta è di mm. 210 x 145, con 30 linee per pagina.

I segni di preparazione del manoscritto per la stampa sono numerosi e molto evidenti. Nella parte copiata da Nicola Pachys, il cambio di pagina è indicato con una riga attraversata da tre tratti verticali; nel margine, a fianco, sono indicate le lettere che rinviano alla facciata e al fascicolo corrispondente dell'edizione.

Il primo cambio di pagina è evidenziato nel codice con un segno inciso nel testo (f. 249, riga 2 a. i., *καθ'ἑκάστην* | *ἡμέραν*), mentre nel margine è annotato, in due circoletti: «16» «ttt»; indicano la divisione, nell'aldina, tra il f. ttt8r, 142r e ttt8v, sedicesima facciata del fascicolo segnato «ttt». Il secondo cambio di pagina è segnato sul f. 250v, riga 7 a.i., *χρόνον* | *συνεληλυθυίας*; in margine, in un circoletto, è scritto «p.» (prima facciata del fascicolo «uuu»), in un altro circoletto è scritto «3» (terza facciata dall'inizio del trattato); corrisponde al f. uuu1r, 143r[85].

83. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, I-IV, Paris 1886-1898, II, p. 209. Misura mm. 342 x 235, ff. 257.

84. Anche i *Par. gr.* 2164 e 2165, che non ho visto, sono stati esemplari di stampa per l'edizione aldina di Galeno, come ha indicato brevemente Sicherl, *Trincavelli*, p. 15. Anche in questi manoscritti Nicola Pachys e Costantino Mesobotes hanno collaborato alla copia.

85. Il terzo cambio di pagina è al f. 252 (ms.) = f. uuu1v, 143v (ed.); è segnato in margine, in un circoletto, «4» (quarta facciata dall'inizio del trattato) e sotto «2» (seconda facciata del fascicolo «uuu»). Il quarto cambio di pagina è al f. 253v (ms.) = f. uuu2r, 144 (ed.); è segnato in margine, in un circoletto, «5» (quinta facciata dall'inizio del trattato), ma questo numero è stato cancellato da una riga attraversata da tre righe verticali; sotto è scritto «3» (terza facciata del fascicolo). Il quinto cambio di pagina è al f. 254v (ms.) = f. uuu2v, 144v (ed.), *εὔδηλον ὡς* | *πλείους*. La riga divisoria è tirata due righe sotto; a fianco,

Lo spazio da inserire è indicato al tipografo con un quadratino, in inchiostro di colore diverso dal testo, tracciato in margine nel luogo idoneo e accompagnato da un segno di inserimento; la lettera che segue è poi scritta maiuscola (cf. ms. f. 252v, riga 4 a. i., dove è indicato di mettere uno spazio tra *τοιοίδε* ed *Επισκέπτεσθαι*, il che è stato fatto nell'edizione, f. uuu1v, 143v, riga 35). Le correzioni del manoscritto sono state accolte nell'edizione[86].

Vi è un altro codice di contenuto medico, copiato da Nicola Pachys in collaborazione con Costantino Mesobotes, databile allo stesso periodo; sono i ff. 1-47v del *Par. gr.* 2151, contenenti Rufo di Efeso, *Nomenclatura partium corporis humani*; la filigrana è identica a Briquet «Ancre» 590, contrassegno A e B (Vérone 1523, etc., Udine 1527); molto simile a Harlfinger «Ancre 65», a. 1522[87].

4. Bartolomeo Zanetti a Firenze (1547)

Dopo il 1544 circa si perdono le tracce di Bartolomeo Zanetti per alcuni anni. Lo stampatore ricompare a Firenze prima del 1547. Lo testimonia una lettera di Anton Francesco Doni a Francesco Strozzi; nell'*Indice* al II libro delle *Lettere* del Doni (edizione Firenze 1547)[88], la missiva è indicata così: «Francesco Strozzi Fiorentino, Diceria del Vecchio, dove disegna i uitij di Maestro Bartolomeo Zanetti da Brescia, uergogna delle stampe». Nel testo, Anton Francesco Doni, che, a quanto sembra su raccomandazione dello Strozzi, aveva chiamato Bartolomeo Zanetti a Firenze per aiutarlo a dirigere la propria tipografia, si scaglia contro di lui e lo accusa di averlo rovinato, accumulando sulla sua testa tutti gli insulti possibili. Le sue frasi

«4» (quarta facciata del fascicolo) e in un circoletto, cancellato, «6» (sesta facciata dall'inizio del trattato). Al f. 256 inizia l'ultimo f. dell'edizione, uuu3r, 145r, con *περι* | *γραφομένους*. Nel manoscritto il cambio di pagina è indicato da una riga nel testo, attraversata da tre righe verticali; in margine è scritto in un circoletto «7» (settima facciata dall'inizio del trattato) e vi è tirata sopra una riga; a fianco è scritto «5» (quinta facciata del fascicolo).

86. E. g., nel f. 248v, dopo *ὥραις*, vi sono undici righe di testo, cancellate da due righe incrociate, che non figurano nell'edizione.

87. Sono cinque fascicoli, quattro quinioni e un quaternione in fine, segnati di mano del copista nell'angolo inferiore esterno, nella prima metà del fascicolo, con lettera minuscola greca seguita da «i», «ii», etc., visibile da α΄ (f. 1) a ε΄ (f. 41) (si tratta della segnatura caratteristica di Costantino Mesobotes). I richiami sono orizzontali. La superficie scritta è di mm. 260 x 150, con 39 linee per pagina.

88. *Lettere del Doni, Libro secondo*, In Fiorenza MDXLVII, (in-4o), colophon: *Stampate in Fiorenza Appresso il Doni Adi ix di Settembre* MDXLVII; la prima lettera del secondo libro si trova alle carte 5-6v. Non ho visto questa edizione e le frasi che cito sono tratte dall'edizione del 1552: *Tre libri di lettere del Doni. E i termini della lingua Toscana*, colophon: *In Vinegia per Francesco Marcolino* MDLII. *BL*: 94.k.23. Lugano ha pubblicato la lettera, pp. 339-342.

ingiuriose confermano il fallimento della stamperia di Zanetti[89] e costituiscono la prova che Zanetti nel 1547 era vivo, poiché un attacco di questo genere, in cui egli viene trattato di «vecchio, rimbambito, balordo, bestia, bue»[90] e insolentito in mille modi, sarebbe stato considerato di pessimo gusto se rivolto a un morto. Quando la stessa lettera fu ristampata nel 1552[91], era scomparso il riferimento nell'*Indice* a Bartolomeo Zanetti, che permetteva di individuarlo nel «Vecchio» insolentito nella lettera. È possibile che questa menzione sia stata tolta perché Zanetti era morto nel frattempo.

Non si possono contare come prova che Bartolomeo Zanetti fosse vivo, invece, alcune annotazioni apposte nel Registro dei prestiti della Biblioteca Vaticana da un impiegato della biblioteca addetto al servizio di prestito, di nome Bartolomeo, originario di Brescia[92]. Il suo nome si trova in calce a numerosi documenti di prestito, con questi termini: «don Bartholomeo; Dominus Bartholomeus; don Bartholomeo da Brescia; Don Bartholomeus Brixiensis». Non credo che si tratti del nostro tipografo e copista; infatti, il Bartolomeo Bresciano attestato nel registro dei prestiti della biblioteca Vaticana vi figura come regolare impiegato, in note datate dal 17 febbraio 1540 al 18 aprile 1547[93]. Bartolomeo Zanetti, per contro, nel 1540 pubblicò tre edizioni a Venezia[94]; negli anni tra la fine del 1540 e il 1542, copiò, sempre a Venezia, numerosi manoscritti, tre dei quali datati e localizzati (v. *supra*); negli anni 1543-1544 stampò ancora almeno quattro edizioni (v. *supra*). Questa attività, sia di stampatore che di copista, autorizza a pensare che in quegli anni egli

89. «...che questo parassitaccio uecchio, hauendo mandato male, in precipitio, alla mal hora, la sua stampa; non fosse bastante a mantener la mia...»; ed. Venezia 1552, p. 254; Lugano, p. 341.

90. «Qui cominciai io a far buono il mio giuditio, che questo rimbambito fusse un balordo, cioè una bestia, idest, un bue»; ed. Venezia 1552, p. 253; Lugano, p. 340.

91. Edizione citata a nota 88. In questa edizione la lettera è l'ultima del Secondo libro, pp. 251-256; il titolo è: «A M. Francesco Strozzi Fiorentino», *inc.*: Voi mi scusate Propheta, mi siate amico.

92. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen...*, pp. 292-293, ha proposto di identificare Bartolomeo Zanetti in questo impiegato: «... [Bartolomeo Zanetti] begab sich daher nach Rom. Hier finden wir seine Spur in den Ausleihregistern der Vaticana wieder. In der Funktion eines Angestellten der Bibliothek hat er mehrere Male, zuletzt am 18.4.1547, mit seiner Unterschrift die Ausleihe von Handschriften an fremde Personen abgezeichnet bzw. die Rückgabe der Bücher quittiert». Vi è il rinvio (p. 293, n. 1) a M. Bertòla, *I due primi registri di prestito della Biblioteca Apostolica Vaticana. Codici Vaticani Latini 3964, 3966*, Città del Vaticano 1942, pp. 64, 69, 101, 104, 105, 109, 114, 115.

93. Bertòla, *I due primi registri...*, p. 104 (17 febbraio 1540; 25 novembre 1540); p. 64 (23 marzo 1545); p. 69 (27 gennaio 1545); p. 101 (10 febbraio 1545); pp. 104-105 (4 giugno 1546); p. 109 (15 aprile 1545); p. 115 (18 giugno 1544); p. 114 (18 aprile 1547).

94. *Nuovo Testamento* di Antonio Brucioli [no 58]; F. Priscianese, *Della lingua romana* [no 59]; quattro volumi della *Bibbia* di Brucioli (ottobre 1560) [no 60].

risiedesse a Venezia in maniera continuativa, il che non esclude qualche viaggio a Roma, ma rende improbabile un suo impiego regolare in un'altra città.

Il «Bartolomeo Bresciano» della Biblioteca Vaticana si firma spesso «Don Bartholomeo»[95] e in due note di prestito è indicato come «presbitero»[96]; in una nota, infine, egli si firma con quello che era probabilmente il suo nome: «Ego D. Bartholomeus Quechia Brixiensis»[97]; la grafia è la stessa di quella delle precedenti scritture. Questo personaggio era dunque, credo, un religioso, originario di Brescia, di nome Bartolomeo Quechia, un impiegato della biblioteca Vaticana che non ha nulla a che vedere con Bartolomeo Zanetti[98].

5. Bartolomeo Zanetti copista di manoscritti greci (1547-1552)

Dopo la parentesi con Anton Francesco Doni a Firenze, Bartolomeo Zanetti ritornò a Venezia. Qui stampò ancora un'edizione in italiano, i *Salmi* (1548) [no 63]; riprese inoltre l'attività di copista e correttore di manoscritti. Questo suo secondo periodo di attività è stato individuato da Dieter Harlfinger; lo studioso ha proposto di porre la data di morte di Bartolomeo Zanetti dopo il 1552 in base a tre manoscritti da lui copiati, uno dei quali reca una annotazione di Michele Sofiano, che informa di avere corretto il codice il 24 aprile 1552[99]. Non abbiamo nessun manoscritto datato di Bartolomeo Zanetti in questo periodo, ma le sue tracce si possono seguire in moltissimi codici databili, dalle filigrane, tra il 1548 ed il 1552 circa[100], grazie, da un

95. Bertòla, *I due primi registri...*, pp. 64, 101, 104-105, 109, 115.

96. Bertòla, *I due primi registri...*, p. 104: 17 febbraio 1540: «Dominus Nicolaus Maioranus habet opera Luciani graeca, in forma parva, per manus domini Bartholomei presbiteri Brixiensis, de mandato reverendi domini bibliothecarii, die, mense et anno predicto». «A dì 25 di 9bre 1540», Matteo Salentino prese in prestito un Basilio «per manus domini Bertholomei presbeteri Prisiensis, de mandato reverendi domini bibliothecarii, die, mensis et anno».

97. Bertòla, *I due primi registri...*, p. 114: 18 aprile 1547: il cardinale di Viseo prende in prestito Simplicio, lo attesta «Ego D. Bartholomeus Quechia Brixiensis».

98. Il nome di Bartolomeo Zanetti compare tuttavia nel Registro dei prestiti di quella biblioteca, seppure indirettamente, in una nota datata 24 febbraio 1546, quando Guglielmino Guidi prese in prestito un manoscritto contenente l'*Aritmetica* di Diofanto; la nota dice: «...quale libro ò dato a Camillo Vinitiano, figlio di Bertolomeo Bresciani, a chopiare...». Bertòla, *I due primi registri....*, p. 74; cf. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen...*, p. 291, n. 3.

99. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen...*, pp. 296-297. I tre manoscriti sono: *Monac. gr.* 81, ff. 443-457v, *Ven. Marc.* gr. XI. 11 e *Mediol. Ambr.* D 124 inf.

100. Si trovano spesso le seguenti filigrane: Harlfinger «Ancre 24» (1556), «Ancre 42» (1556), «Ancre 57» (1556), «Lettres 57», «Lettres 75» (1548, 1556), «Couronne 25» (1561); cf. Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen...*, p. 295; i miei articoli «Les copistes...», tabella p. 231; «Une collection de manuscrits grecs du XVIe siècle...», p. 56.

lato, alla sua grafia dai tratti ben riconoscibili, dall'altro alla sua professionalità, che lo portava a produrre copie di estrema regolarità, con caratteristiche codicologiche costanti; le filigrane dei suoi codici, in questo periodo, sono sempre le stesse, così pure la *mise en page* (superficie scritta, linee per pagina, posto in cui sono vergate le segnature) e questo facilita l'attribuzione dei manoscritti che Bartolomeo ha copiato entro date abbastanza precise.

Anche in questa seconda fase di attività troviamo i suoi manoscritti in biblioteche importanti. In una ricca collezione che ho identificato dall'*ex libris* «Non quae super terram», scritto sul foglio di guardia di quarantasei manoscritti greci, il cui possessore, quasi certamente un francese vissuto nel XVI secolo, è rimasto anonimo, vi sono diciassette codici copiati da Bartolomeo Zanetti o con correzioni di sua mano[101]; sei di questi hanno anche l'*ex libris* di Ludovico Beccadellli (Bologna 1501-Prato 1572)[102]. Beccadelli fu nunzio apostolico a Venezia tra il 1550 e il 1554[103]; ogni codice con il suo *ex libris* reca l'indicazione del luogo dell'acquisto e del prezzo pagato, nonché la data, 1553, che fornisce il *terminus ante quem* per la copia: «Meus Ludovici Beccadelli quem Venetiis emi scutis aureis [segue il prezzo, che varia per ogni manoscritto] ... 1553»[104]. Il nunzio possedette anche altri tre manufatti acquistati nella stessa città e nello stesso anno, due dei quali vergati da Bartolomeo Zanetti, il terzo, databile all'inizio del XVI secolo, con sue correzioni marginali[105]. Dei nove codici greci appartenuti a Beccadelli, otto (cioè tutti quelli databili al XVI secolo) provengono pertanto dallo *scriptorium* di Bartolomeo Zanetti, segno della posizione di quasi monopolio che egli aveva nel mercato veneziano della copia di manoscritti.

Ho identificato molti altri codici, che, avendo le stesse filigrane e le identiche caratteristiche codicologiche, mostrano di essere stati copiati da Bartolomeo Zanetti nello stesso lasso di tempo[106]. Bartolomeo Zanetti si occupava, oltre che della revi-

---

101. «Une collection de manuscrits grecs du XVIe siècle...», cit. nota 54, lista dei manoscritti provenienti dall'atelier Zanetti, pp. 55-56.

102. *DBI*, 7 (1965), s. v. Beccadelli, Ludovico, pp. 407-412 (G. Alberigo).

103. Cf. A. Cataldi Palau, «Il cardinale François de Tournon e i suoi rapporti con Ludovico Beccadelli e altri umanisti», *Res publica litterarum Studies in the Classical Tradition* 11 (1988), pp. 77-82, precisamente p. 80.

104. Berlino, *Phill.* 1417, 1444, 1471, 1499, 1515 (databile ai secoli XIII-XIV), Oxford, *Auct.* T. I. 3.

105. Berlino, *Phill.* 1443, 1628 (copiati, in tutto o in parte, da Bartolomeo Zanetti), 1629 (corretto da Bartolomeo Zanetti).

106. «Les copistes...», p. 231; i codici attribuibili a questo periodo sono: Berlino, *Phill.* 1443, 1471, 1499, 1545, 1552, 1628; Bologna, *B. U.* 2048; Budapest, *B. U. Fol.* 28; Londra, *Royal* 16. D. 18; Milano, *Ambr.* D 124 inf.; Oxford, *Auct.* T. I. 17, *d'Orv.* 1; Parigi, *Par. gr.* 1867; Venezia, *Marc. gr.* XI, 11; Vienna,

sione e correzione dei codici, attività che, in questo periodo, prendono il sopravvento su quella di copista, anche del restauro e, probabilmente, della rilegatura e della vendita di codici antichi[107].

L'immagine di Bartolomeo Zanetti che emerge dall'insieme di edizioni e di codici a lui attribuibili con certezza non è mai quella del derelitto che viene dipinto nella lettera di Anton Francesco Doni; al contrario, da quanto abbiamo visto, egli ebbe successo sia come editore che come copista e direttore del suo *scriptorium*. Il numero delle sue edizioni, ora che sono meglio conosciute (ne ho contate sessantotto, mentre E. Martini ne conosceva trenta[108]), la loro qualità e bellezza, lo pongono senza discussione tra gli editori importanti di Venezia, per il breve periodo in cui fu attivo.

Per quanto riguarda l'attività di copista di codici greci, si può parlare di un quasi monopolio del suo *scriptorium* a Venezia. Come per le sue edizioni, basta del resto vedere un gruppo di manoscritti usciti dal suo *atelier* per rendersi conto che si trattava di manufatti di lusso, di qualità molto alta. Il solo fatto che i suoi codici si trovassero nelle biblioteche di Guillaume Pellicier, Gian Francesco d'Asola, Diego Hurtado de Mendoza, Ludovico Beccadelli, l'ignoto possessore dei codici con l'*ex libris* «Non quae super terram», indica che Bartolomeo Zanetti doveva essere un commerciante di manoscritti rinomato e un copista stimato, probabilmente tra i migliori di Venezia. La produzione dell'*atelier* di copia Zanetti, se paragonata con i codici che uscivano da altri *scriptoria*, più o meno alla stessa epoca, appare molto più accurata, più raffinata, e, soprattutto, più rispettosa dei lettori; non vi è neppure un esempio, tra la produzione di Bartolomeo Zanetti che ho visto, dei manoscritti vergati con lettere grossissime, con poche parole per pagina, per aumentare il numero dei fogli scritti e, di conseguenza, il prezzo del manoscritto, quali si trovano per esempio tra i codici di Andrea Darmario[109].

Vind. Phil. gr. 11 (questi tre ultimi ed il manoscritto di Milano sono stati identificati da Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen...*, p. 294 e s., e cf. la sua lista p. 417). Si aggiungano almeno altri otto codici, nei quali si riconosce la mano di Zanetti, riconducibili, dalle filigrane e dalle caratteristiche codicologiche, allo stesso periodo: Berlino, *Phill.* 1416, 1425, 1426, 1441, 1542, 1554, 1630, 1631.

107. Il Doni, nella sua lettera (riprodotta nell'articolo di Lugano, p. 342), lo chiamava infatti «attempato vendiscartafacci»: «Un attempato uendiscartafacci, che si uanta essere il primo nelle stampe et non è secondo lauorante»; Cf. «Une collection de manuscrits grecs du XVIe siècle...», p. 54.

108. Martini, pp. 272-274, nota 6.

109. O. Kresten, «Die Handschriftenproduktion des Andreas Darmarios im Jahre 1564», *JÖB* 24 (1975), pp. 147-193.

6. Elenco delle edizioni di Bartolomeo Zanetti

Legenda Le due marche di stampa di Bartolomeo Zanetti sono riprodotte in Zappella, no 987, no 988. Le stesse marche figurano, talvolta, con delle varianti rispetto al tipo riprodotto; vi ho aggiunto una lettera per distinguerle.

Putto grande, senza frasette greche: Zappella no 987.

Putto grande, con frasette greche, non in Zappella: 987a.

Putto piccolo, con frasette greche: Zappella no 988.

Putto piccolo, sensa frasette greche, non in Zappella: 988a.

Frontespizio È riprodotto con gli stessi caratteri dell'edizione; «|» indica «a capo».

Marca = Marca tipografica; le marche di stampa sono indicate con i numeri di Zappella.

Prefazione Il titolo è riprodotto con gli stessi caratteri dell'edizione; non il testo, del quale è dato l'*incipit*.

Segnature = Segnature dei fogli; non sono riportate con i caratteri dell'edizione.

Lingua Latino, greco, italiano.

Colophon Riprodotto con gli stessi caratteri dell'edizione.

Bibliographia Ogni scheda è accompagnata da un essenziale riferimento bibliografico contratto.

Bl = British Library, Londra. Di ogni edizione, ho elencato gli esemplari che ho visto, non tutti quelli che la biblioteca possiede.

Pml = Pierpont Morgan Library, New York.

Le città e i nomi delle altre biblioteche sono dati per esteso. Ho marcato con* le edizioni che ho visto; con + quelle che non ho visto. La descrizione che ho dato per le edizioni che non ho visto proviene dall'esemplare citato in bibliografia. Nella seconda lista (Edizioni dubbie) sono elencate le edizioni attribuite a Bartolomeo Zanetti in base ai caratteri ma senza una indicazione precisa di essere state stampate da lui; i numeri sono preceduti da «?»

Firenze

*1] Emanuel Chrysoloras, Grammatica greca. [8o]. 1514/15

Frontespizio : ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΝ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ | ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΕΚ ΔΙΑΦΟ | ΡΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ | ΣΥΛΛΗΦΘΕΝ. | ΕΝ ΤΩιΔΕ ΤΩι ΒΙΒΛΙΩι ΤΑ | ΔΕ ΠΕΡΙΕΧΕΤΑΙ. | Ερωτήματα τοῦ χρυσολωρᾶ. |... | Κάτωνος ῥωμαίου γνῶμαι παραινετικαὶ δίστιχοι ἃς | μετήνεγκεν ἐκ τῆς λατίνων φωνῆς εἰς τὴν ἑλλη- | νίδα διάλεκτον μάξιμος μοναχὸς ὁ πλανούδιος.

Prefazione : (f. alv) Eufrosino Bonino ad Aloisio Alamanno. *Titolo* : EVPHROSYNVS BONINVS ALOY-| SIO ALAMANNO. S. P. D. | *Inc.* CVM graiae te arduum Thespiados montem promptius in dies affectare uideam.

Segnature : a-s⁸=ff. 144.

Lingua : Greco.

Colophon : (f. s7v) Τὸ παρὸν ἐγχειρίδιον ἀκριβῶς ἐντυπωθὲν πέρας | εἴληφεν ἤδη σὺν Θεῷ ἐν Φλωρεντίᾳ, ἀναλώμασι | μὲν Φιλίππου τοῦ ἰοῦντα φλωρεντίνου· πόνῳ δὲ | καὶ δεξιότητι Βαρθολομαίου Βρισιανέως τῶν ἑλλη | νικῶν λόγων ἐφιεμένων χάριν, ἔτει τὸ ἀπὸ τῆς | Χριστοῦ γεννήσεως χιλιοστῷ πεντακοσιοστῷ τετάρ | τῳ καὶ δεκάτῳ μηνὸς φεβρουαρίου α΄.

Marca : (f. s8v) Zappella no 654.

BL C.66.d.9. [Esemplare con una bellissima rilegatura contemporanea a «plaquette», in cuoio marrone impresso a piccoli ferri, che ha, in centro, un medaglione incavato, con il busto di Giulio Cesare, incoronato d'alloro, volto a destra. *Ex libris* di Lorenzo Benivieni sul frontespizio: «Laure(n)tij Beniuenij καὶ τ(ῶν) φίλ(ων)»].

Bibliografia : Rhodes, p. 28, no 1; Hobson, *Humanists and Bookbinders...*, *Census...*, tipo no 15n, p. 221.

1515 *2] Theodorus Gaza, Grammatica greca. [8o].

Frontespizio : ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ | ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΒΙΒΛΙΑ Δ΄.| Τοῦ αὐτοῦ περὶ μηνῶν. | Γεωργίου τοῦ λεκαπηνοῦ περὶ συντάξεως τῶν | ῥημάτων. | THEODORI GRAMMATICES INTRO | DVCTIONIS LIBRI QVATVOR. | *Eiusdem de mensibus.* | *Georgij lagapeni de constructione uerborum.*

Prefazione : (f. a1v) Eufrosino Bonino a Ludovico Martelli. *Titolo* : EVPHROSYNVS BONINVS LVDOVI- | CO MARTELLO LAVRENTII | FILIO. S.P.D. | *Inc. CVm nouis Theodori grammaticen iam iam typis excudere mens sit.*

Segnature : a-z⁸ A-D⁸=ff. 216.

Lingua : Greco.

Colophon : (f. D6r) Τὸ παρὸν βιβλίον ἀκριβῶς ἐντυπωθὲν πέρας εἴλη | φεν ἤδη σὺν Θεῷ ἐν τῇ Φλωρεντίᾳ, ἀναλώμασι | μὲν Φιλίππου τοῦ ἰοῦντα φλωρεντίνου· πόνῳ δὲ | καὶ δεξιότητι Βαρθολομαίου τοῦ Βρισιανέως τῶν | ἑλληνικῶν λόγων ἐφιεμένων χάριν. Ετι τῷ ἀπὸ | τῆς χριστοῦ γεννήσεως χιλιοστῷ πεντακοσιοστῷ πέμ | πτῳ καὶ δεκάτῳ μηνὸς Μαρτίου κz. ἄρχοντος με | γίστου ἀρχιερέως ἡμῶν Λέοντος δεκάτου ἔτει | τρίτῳ. | *Impressum est hoc opus grammatices Theodori* | *Georgijq; sane acri calamo castigatum Floren-*| *tiae. in Aedibus Philippi Iuntae Florentini biblio* | *polae. Pontificatus sanctissimi Leonis. X. Papae* | *nostri anno tertio. Anno dominicae incarnatio-* | *nis.* M. D. XV. *Quinto cal. Aprilis.*

Marca : (f. D8v) Zappella no 654.

BL G. 16799 (1).

Bibliografia : Rhodes, p. 28, no 2.

Nota : I caratteri greci usati per ambedue queste edizioni sono quelli di Zaccaria Calliergi, che passarono, in seguito, ai Giunta. Cf. Layton, p. 137 e nota 45.

+3] Comedia Floriana. [8o]. 1518

Frontespizio : [cornice ornamentale] COMEDIA FLORIANA | NVOVAMENTE | IMPRESSA. | CVM GRATIA ET | PRIVILEGIO.

Prefazione : (f. 1v) Bartolomeo Zanetti a Gian Battista della Stufa. *Titolo* : Bartholomeus de zanettis Brixianus: | Io. Baptistae Stuphae. Sal.

Segnature : a-i⁴=ff. 36.

Lingua : Italiano.

Colophon : (f. i3v) FINIS. | Impressa in Florentia & diligentemente eme(n)- | data per Bartholomeo de zanetti da | Bressa: nel anno della incar | natione di Christo. M. | D. XVIII. Leone | X. P. Ma(x).

Bibliografia : Rhodes, pp. 28-29, no 3, da cui ho tratto la descrizione; *STC North American Libraries*, I, p. 447.

+4] Niccolò Perotti, Regula. [4o].

Frontespizio : [xilografia] REGVLAE NICOLAI PEROTTI | PONTIFICIS SYPONTINI.

Colophon : Impressum Florentiae per Bartholomeum Brixianum sumptu Fra(n) | cisci Iacobi bibliopolae florentini anno... | D. XVIII. Supra Mille.

Bibliografia : Rhodes, p. 29, no 4, da cui ho tratto la descrizione; non cita alcun esemplare.

+5] Francesco Villani, Marco Franco. [4o]. 1519

Frontespizio : [xilografia] MARCHO. FRANCHO.

(f. 1v) MARCO FRANCO COMPOSTO PER FRANCE | SCO VILLANI CITTADINO | FIORENTINO. | LOPERA MIA DIRIZZO AGLIAMATORI | DELLE VIRTV PERCVI LE MIE VIGILIE | HO SPESE ET NON PER ALTRI PREMIATORI.

Segnature : a-c⁸ d⁶=ff. 30.

Lingua : Italiano.

Colophon : (f. 29v) FINIS. | PRIEGO OGNVNO CHE NON FACCI COME MOMO | MA TOLLERI GLI ERRORI SE NHA TROVATI | CHE CHI FA ET NON ERRA NONE HOMO. | Impresso in Florentia per Bartholomeo de Zanetti | da Bressa nel anno della incarnatione del | nostro Signore Iesu Christo. | M.D.XIX. Adi | > Aprile | [tre croci nere disposte a triangolo] CVM GRATIA ET PRIVILEGIO.

Bibliografia : Rhodes, p. 29, no 5, da cui ho tratto la descrizione.

+6] Filippo Baldacchini, Nox illuminata. [8o].

Frontespizio : PHILIPP. BALDACHINI | CORITANI. | NOX ILLVMINATA.

Prefazione : L'autore a Silvio Passerino Coritano.

Segnature : a-m⁴ n²=ff. 50.

Lingua : Latino.

Colophon : (f. 50r) Impressioni florentiss. fluentiae datum .vii. kl'. | Nouemb. M.D.XIX. op(er)a & cura uigili | Bartholomaei Brixiensis.

Marca : (f. 50v) raffigura una gru coronata, in equilibrio con una zampa sola su una bilancia, mentre con l'altra zampa, ripiegata, regge un sasso; motto: CVM SAEPE.

Bibliografia : Rhodes, pp. 29-30, no 6, da cui ho tratto la descrizione; *EISS*, II, no 140.

1520 +7] Pier Maria Bonini, Acutissime observationes. [4o].

Frontespizio : ACVTISSIME | OBSERVATIONES NOBILISSIME DISCI | PLINARVM OMNIVM MVSICES | PIERMARIE BONINI FLO- | RENTINI FELICITER | INCIPIVNT.

Prefazione : L'autore a papa Leone X.

Segnature : a-c^4 d^6=ff. 18.

Lingua : Italiano.

Colophon : (f. d5r) Impressa nella excelsa Cipta di Firenze per Bartholomeo | de Zanetti da Bressa adi 15 di nouembre 1520 | [in un disegno xilografico, con rami e foglie] CVM | GRATIA | ET PRIVI | LEGIO.

Bibliografia : Rhodes, p. 30, no 7, da cui ho tratto la descrizione; *EISS*, II, no 3143.

+8] Regula vite Eremitice del monastero di Camaldoli. [4o].

Frontespizio : In hoc volumine continentur. Proemialis epistola in qua de origine cenobitice et eremitice vite... agitur...

Segnature : ff. 142.

Lingua : Latino.

Colophon : Impressa sunt hec omnia in monasterio Fontis boni quod sacre | camaldulensis eremi hospitium dicitur et ab ea per unius miliarii | spatium distat camaldulensium eremitarum iussione et impen | sis: arte uero et industria Bartholomei de za | nettis brixiensis. Anno dominice incar | nationis MDXX abso | luta die Xiiii Augusti. Laus Deo.

Bibliografia : Lugano, da cui ho tratto la descrizione, p. 292; *EISS*, III, no 612; *Catalogue of Books Printed on the Continent of Europe 1501-1600 in Cambridge Libraries*, Cambridge 1967, I, p. 231, no 400; P. Scapecchi, *Aldo Manuzio. I suoi libri...*, pp. 74-76, no 37.

1522 +9] Ordo diuini officii. [8o].

Frontespizio : [gotico, in rosso] Ordo diuini officii p m | [tondo] Ecclesiam Florentinam p(er)annis | tribus & me(n)sibus septem | proxime futuris. | M.D.XXIII. | M.D.XXIIII. | M.D.XXV. | M.D.XXVI.

Segnature : a-g^8 =ff. 56.

Lingua : Latino.

Colophon : (f. g6r) FINIS ANNI. M.D.XXVI. | [in nero] Ordo diuini officii trium annorum & septem | mensium editus per [rosso] Iacobum Guidone(m) | [nero] Clericum florentinu(m): atque impres | sus floretie per Bartholomeu(m) | de Zanettis de Brixia. | Anno d(omi)ni. M.D. | XXII. Die ue | ro. XVI. | Mar | tii. | Feliciter finitur. | Laus Deo.

Bibliografia : Rhodes, pp. 30-31, no 8, da cui ho tratto la descrizione.

+10] [Luca Pulci], Ciriffo Calvaneo. [8o].

Frontespizio : CIRIFFO | CALVANEO NVOVAMENTE | STAMPATO ET RI | CORRECTO. [xilografia].

Segnature : a-n^8=ff. 104.

Lingua : Italiano.

Colophon : (f. n8v) Finito Cyriffo Caluaneo Impresso in Fi | renze adi. xxix. di Marzo. M.D.XXII. | p(er) Bartholomeo zanetti Brixiano | a petitione di Bernardo Pa | cini da Pescia | + | [due marche di P. Pacini].

Bibliografia : Rhodes, p. 31, no 9, da cui ho tratto la descrizione.

*11] [Domenico Tregiani], Comedia spirituale di Cleophas e Luca. [16o]. 1523

Frontespizio : [cornice xilografica] COMEDIA SPI | RITVALE DI | CLEOPHAS | ET LVCA. + + | +

Segnature : a-c^4=ff. 12.

Lingua : Italiano.

Carattere : Romano.

Colophon : (f. c4r) Stampata in Fiore(n)za per Bartholomeo | de zanetti da Bressa: nel M. D. XXIII | adi xii di giugno: a petitione di Bartho | lomeo di Matheo Castelli.

Marca : (f. c4v) Zappella no 218.

BL 11715. aa. 17.

Bibliografia : Rhodes, p. 31, no 10.

*12] Salterio. [16o]. 1524

Frontespizio : [in rosso] Psalteriu(m) beate Marie vir | ginis. Compositum per | deuotisimu(m) docto- | re(m) Sanctum | Bernar | dum. | Et | Psalterium beati Hie | ronymi p(re)sbyteri.

Segnature : a-q^8=ff. 128.

Lingua : Latino.

Carattere : Gotico.

Decorazione : Iniziali xilografiche in nero e in rosso.

Colophon : (ff. q7v, 8r) [in nero] C [in rosso] Explicit psalterium beate | Marie virginis editum a bea | to Bernardo abbate: simul cu(m) | nonnullis alijs orationibus pul | chris: et psalterio paruo beati | [f. q8r] Hieronymi. Impressit Floren. | Bartholomeus de Gianettis | Brixianus: impensis heredu(m) | Angeli Flore(n)tini. Die p(ri)mo | mensis Aprilis. 1524.

BL C.104.dd.16. [Esemplare con rilegatura contemporanea, in cuoio marrone impresso a piccoli ferri; chiusura originale di metallo a forma di conchiglia].

Bibliografia : Rhodes, pp. 31-32, no 11.

Venezia

1535 *13] Catullo. [8o]. [Edizione senza data].

Frontespizio : CATVLLUS, TIBVLLVS, PRO= | PERTIVS, GALLVS | RESTITVTI PER HIERONYMVM | AVANCIVM, CARDINALI | FARNESIO DICANTVR. | *Dictiones emendate habent primas litteras maiuscu=| las. Quod ab alijs fit in nominibus tantum proprijs.* | [*MARCA* : Zappella no 988] [L'edizione contiene solo Catullo] (Tav. 1).

Prefazione : (ff. A2r-3v) Gerolamo Avanzi al cardinale Alessandro Farnese. *Titolo* : D. ALEXANDRO FARNESIO | CARDINALI FELICIS= | SIMO, HIERONYMVS | AVANCIVS VE= | RONENSIS | DEI GRA | TIAM. | *Inc.* DVrus atque etiam ingratus sim: Nisi cum uniuersis Christiani orbis gentibus geminato gaudio exultem.

Segnature : A^4 B-F^8 G^4=ff.48.

Lingua : Latino.

Carattere : Corsivo.

Colophon : -.

PML 1211. [Esemplare con rilegatura contemporanea, in cuoio marrone, veneziana; provenienza Burham Abbey, James Toovey, Victor Albert George Child Villiers, Earl of Jersey]. Oxford, BODLEIAN LIBRARY, *Auct.* L. IV. 38.

Bibliografia : Toovey, *Catalogue of a Collection of Books...*, p. 14. Non in *EISS* III; Cataldi Palau, *Gian Grancesco d'Asola...*, Tav. 78, p. 801.

*14] Horologion. [8o].

Frontespizio : [in rosso] ΩΡΟΛΟΓΙΟΝ | [*MARCA* Zappella no 988, in nero; le frasette in greco, in rosso]. | [in rosso] αφλε΄.

Segnature : A-Z^8 AA-FF^8=ff. 232.

Lingua : Greco.

Decorazione : Titoli in rosso; numerose bordure decorative in nero, iniziali

decorate in rosso o in nero, circondate da ghirigori, del tipo di quelle che figurano sui manoscritti contemporanei.

Colophon : (f. FF7v) Τὸ παρὸν ὡρολόγιον ἐνετίαις, ἐτυπώσατο μὲν Βαρ | θολομαῖος ὁ καστερζαγεὺς, ἀναλώμασιν δὲ Οὐϊκεν | τίου καὶ ἰωάννου Φραγκίσκου τῶν τρινκαουελῶν. | ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς ἐν σάρκου οἰκονομίας | τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ, | χιλιοστῷ πεντακοσιοστῷ | τριακοστῷ πέμπτῳ.

Marca : (f. FF8v) [in nero] Zappella no 988.

BL 843.d.1.

Bibliografia : Legrand, I, p. 226, no 94; Martini, p. 273, no 7.

*15] Ioannes Philoponus, Commentarii contra Proclum de mundi aeternitate. [fol.].

Frontespizio : ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΡΑΜΜΑ | ΤΙΚΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΠΟΝΟΥ ΚΑΤΑ | ΠΡΟΚΛΟΥ ΠΕΡΙ ΑΙΔΙΟΤΗΤΟΣ ΚΟΣΜΟΥ. | IOANNIS GRAMMA | TICI PHILOPONI ALEXANDRINI | CONTRA PROCLVM DE MVN- | DI AETERNITATE. | [*MARCA* : Zappella 987a] | *Cautum est Veneti Senatus consulto nequis librum hunc imprimat | impune, uel alibi impressum uendat.*

Prefazione : (f. AIv) Vittore Trincavelli a Lorenzo Bragadin. *Titolo* : CLARISSIMO ET DOCTISSIMO LAVRENTIO | BRAGADENO VICTOR TRINCAVELVS MEDICVS. S. | *Inc.* ETSI clarissime pariter & doctissime Laurenti medica negocia, quibus adeo.

Segnature : A^4 B-L^8=ff. 84.

Lingua : Greco.

Decorazione : Bordure ornamentali e iniziali decorate, in nero. Edizione stampata da un codice lacunoso; molto spesso vi si trova la scritta *λείπει*, a cominciare dall'inizio (f. A2r) dove il titolo è seguito da metà pagina bianca, con la scritta: *λείπει ἡ ἀρχή.*

Colophon : (f. L8v) Venetiis in aedibus Bartholomaei Casterzagensis, aere uero, & di= | ligentia Ioannis Francisci Trincaueli. Anno a nostra sa= | lute. M.D.XXXV. Mense Maio.

BL 29.f.13. [Esemplare con alcune note manoscritte di Arnoldo Arlenio, visibili ai ff. A2v, in greco; A4r, in greco e latino: B3v, in greco].

Bibliografia : Martini, p. 273, no 3; Sicherl, *Trincavelli*, pp. 33-36.

*16] Ioannes Philoponus, Commentarii in Aristotelis De naturali auscultatione libros. [fol.].

Frontespizio : ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΡΑΜΜΑ= | ΤΙΚΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ ΦΥΣΙΚΗΣ ΤΕΣΣΑ= | ΡΑ ΠΡΩΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ. | IOANNIS GRAMMA: | TICI IN PRIMOS QVATVOR ARISTOTELIS DE NATV | RALI AVSCVLTATIONE LIBROS

COMENTARIA. | [*MARCA* : Zappella 987a] | Priuilegio Senatus Veneti cautum est, nequis hosce libros per decennium impune, aut im | primat, aut alibi impressos in hac ciuitate, uel aliis ueneto imperio subditis uendat. | MDXXXV.

Prefazione : (f. 2r) Vittore Trincavelli a Gaspare Contarini. *Titolo* : GASPARI CONTARENO CARDINALI REVERENDISSIMO | VICTOR TRINCAVELVS, FELICITATEM. | *Inc.* MAximo quide(m) gaudio & supra ferè q(uam) dici possit Gaspar Reuerendissime nuncius ille me affecit.

Segnature : [2], a-l^8 m^{10} n-t^8 v^4=ff. 160.

Lingua : Greco.

Decorazione : 'Porta' e iniziale in rosso all'inizio del libro I (f. a1r); bordure e iniziali in nero agli inizi dei libri II, III, IV (ff. e7r, i4v, n1r).

Colophon : (f. v3r) Venetiis in aedibus Bartholomaei Zanetti Casterzagensis, aere uero, & | diligentia Ioannis Francisci Trincaueli. Anno a partu uirginis. | M D XXXV. Mense Septembri.

MARCA : (f. v4v) Zappella no 987a.

BL 520.h.13. [Esemplare con alcune note manoscritte contemporanee nei ff. a1r-b4r].

Bibliografia : Omont, «Catalogue des manuscrits grecs de Guillaume Pelicier...», p. 602, no 191; Martini, p. 273, no 8; Ahmanson-Murphy, no 245; Sicherl, *Trincavelli*, pp. 47-50. Il modello di questa edizione è stato il manoscritto *Ven. Marc. gr.* 230 (coll. 579) e, per il IV libro, *Ven. Marc. gr.* IV 20 (coll. 1189) (Idem, *Ibidem*, p. 48).

*17] Flavius Arrianus, Epictetus. [8o].

Frontespizio : ΑΡΡΙΑΝΟΥ | ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ. | ARRIANI EPICTETVS. | [*MARCA* : Zappella no 988] | Non sine priuilegio. | M D XXXV.

Prefazione : (ff. *1v-3v) Vittore Trincavelli a Georges de Selve. *Titolo* : GEORGIO A SELVA VAVRENSI | episcopo, ac Christianissimi Gallorum | Regis ad Senatum uenetu(m) Ora- | tori amplissimo, Victor Trin | cauellus, felicitatem. | *Inc.* HOMO, qui inter utrunq; mundum, orator amplissime, superiorem.

Segnature : $*^8$ A-Ω^8 AA-BB^8=ff. 216.

Lingua : Greco.

Decorazione : Bordure in nero (e. g. f. Θ1v), iniziali adornate con giragli neri, simili a quelle dei manoscritti greci contemporanei.

Colophon : (f. BB5v) Venetiis in aedibus Bartholomaei Zanetti | Casterzagensis, aere uero, & diligentia | Ioannis Francisci Trincaueli. | Anno a partu virginis. | M D XXXV. | Mense Septembri.

BL 525.a.6. [Rilegatura in pergamena liscia naturale, ripiegata su piatti di cartone rigido, forse di poco più tarda, probabilmente francese a giudicare dalla filigrana, simile a Briquet «Raisin» 13080].

Bibliografia : Omont, «Catalogue des manuscrits grecs de Guillaume Pelicier...», p. 605, no 209; Martini, p. 273, no 4; Sicherl, *Trincavelli*, pp. 42-46.

*18] Flavius Arrianus, De ascensu Alexandri. [8o].

Frontespizio : ΑΡΡΙΑΝΟΥ | ΠΕΡΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ | ΑΝΑΒΑΣΕΩΣ. | Arriani de ascensu Alexandri. | [*MARCA* : Zappella no 988] | Non sine priuilegio. | MDXXXV.

Prefazione : (f. *2rv) Gian Battista Egnazio ad Andrea de'Franceschi. *Titolo* : ANDREAE FRANCISCO MA- | gno Veneti Senatus cancellario, Ioan- | nes Baptista Egnatius. S. | *Inc.* ARriani nicomediensis libros, quos ille non minus.

Segnature : $*^4$ α-ω^8 $\alpha\alpha$-nn^8=ff. 252.

Lingua : Greco.

Carattere : Romano (per il latino).

Decorazione : Iniziali ornate, bordure in nero, simili a quelle frequenti nei manoscritti greci, sottili rettangoli neri con nastri risparmiati in bianco; uguali a quelle di Aristotele, *Organon* (1536).

Colophon : (f. nn7v) Venetiis in aedibus Bartholomaei Zanetti | Casterzagensis, aere uero, & diligentia | Ioannis Francisci Trincaueli. | Anno a partu uirginis. | MDXXXV. | Me(n)se Septe(m)bri.

Marca : (f. nn8v) Zappella no 988.

BL 294.a.6.

Bibliografia : Omont, «Catalogue des manuscrits grecs de Guillaume Pelicier...», p. 605, no 208; Martini, p. 273, no 5 e no 16; Sicherl, *Trincavelli*, pp. 37-41; il modello di questa edizione è stato il *Ven. Marc. gr.* VII 9 (coll. 1098) (*Ibidem*, p. 38 e s.); *EISS*, I, no 3082.

*19] Ioannes Philoponus, Commentarii in Aristotelis De anima libros. [fol.].

Frontespizio : ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΡΑΜΜΑ: | ΤΙΚΟΥ ΤΟΥ ΦΙΛΟΠΟΝΟΥ ΥΠΟΜΝΗΜΑ ΕΙΣ ΤΑ ΠΕΡΙ | ΨΥΧΗΣ ΒΙΒΛΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ. | IOANNIS GRAMMA: | TICI PHILOPONI COMENTARIA IN LIBROS | DE ANIMA ARISTOTELIS. | [*MARCA* : Zappella no 987a] | Priuilegio Senatus Veneti cautum est, nequis hosce libros per decennium impune, aut im- | primat, aut alibi impressos in hac ciuitate, uel aliis Veneto imperio subditis uendat. | M D XXXV.

Prefazione : (f. *2rv) Vittore Trincavelli a Niccolò Ridolfi. *Titolo* : NICOLAO RODVLPHO CARDINALI MAXIMO OMNIQUE VENE | ratione dignissimo. Victor

Trincauellus. Felicitatem. | *Inc.* PHilosophiam: disciplinam suapte natura liberam, immo donum nobis.

Segnature : *2 A-S8=ff. 146.

Lingua : Greco.

Decorazione : 'Porta' e iniziale decorata, ambedue in rosso (f. A1r). All'inizio della seconda parte (f. F7r) cornice e iniziale in nero.

Colophon : (f. S7v) Venetiis in aedibus Bartholomaei zanetti casterzagensis, aere uero, & | diligentia Ioannis Francisci Trincaueli. Anno a partu vir | ginis. M D XXXV. Mense Nouembri.

Marca : (f. S8v) Zappella no 987a.

BL G. 8011.

Bibliografia : Martini, p. 273, no 6; Ahmanson-Murphy, no 246; Sicherl, *Trincavelli*, pp. 51-53.

1536 *20] Stobaeus, Florilegium. [4o].

Frontespizio : ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ | ΣΤΟΒΑΙΟΥ | ΕΚΛΟΓΑΙ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑΤΩΝ. | IOANNIS | STOBAEI | COLLECTIONES SEN | TENTIARVM. | [*MARCA* : Zappella no 988] | *Non sine priuilegio.* | M D XXXVI.

Prefazione : (f. *2rv) Vittore Trincavelli a Pietro Bembo. *Titolo* : *Doctissimo Petro Bembo Victor Trincauellus.* S. | *Inc.* CVm his diebus Bembe eruditionis decus et splendor Ioannis Stobaei.

Segnature : *4 A-Z8 aa-pp8 qq6=ff. 314.

Lingua : Greco.

Decorazione : Bordura decorativa e iniziale in rosso (f. A1r), le altre in nero, molto simili alle bordure dei manoscritti greci di questo periodo.

Colophon : (f. qq5v) Venetiis in aedibus Bartholomaei Zanetti Casterzagensis, | aere vero & diligentia Ioannis Francisci Trincaueli. | Anno a partu Virginis. M. D. XXXV. | Mense Februarii.

Marca : (f. qq6v) Zappella no 987a.

BL 653.a.7. [Provenienza Charles Burney].

Bibliografia : Martini, p. 273, no 2 e no 14; Sicherl, *Trincavelli*, pp. 54-57.

*21] Aristoteles, De arte rhetorica. [8o].

Frontespizio : ΑΡΙΣΤΟΤΕ | ΛΟΥΣ ΤΕΧΝΗΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ | ΒΙΒΛΙΑ Γ'. | *Πρὸς Ἀλέξανδρον περὶ ῥητορικῆς βιβ. α' | Περὶ ποιητικῆς βιβ. α'* | ARISTOTE | LIS DE ARTE RHETO | RICA LIB. TRES. | Ad Alexandru(m) de Rhetorica Lib. unus. | De Poetica Lib. unus. | Haec uero omnia quanto potuit stu | dio ac diligentia emenda | ta nuperq; excussa.

Segnature : a⁴ β-ω⁴ A-P⁴=ff. 156.

Lingua : Greco.

Decorazione : Due bordure decorative, in nero (ff.a2r, Λ2r); due iniziali decorate, in nero.

Colophon : (f. P3v) *Venetijs in aedibus Bartholomaei Zanetti Casterza- | gensis, aere uero, et diligentia Ioannis Fra(n) | cisci Trincaueli. Anno à partu uir- | ginis.* M D XXXVI. | *Mense Ianuarij.*

Marca : (f. P4v) Zappella no 988.

BL 518.a.35. [Ex libris «Cat. inscr. C 6 Coll. Rom. Societ. Iesu»].

Bibliografia : Martini, p. 273, no 11; *EISS*, I, no 2867.

*22] Ioannes Philoponus, Commentarii in Aristotelis Analytica priora. [fol.].

Frontespizio : ΙΩΑΝΝΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΟΥ ΤΟΥ | [trifoglio nero] ΦΙΛΟΠΟΝΟΥ [trifoglio nero] | ΕΙΣ ΤΑ ΠΡΟΤΕΡΑ ΑΝΑΛΥΤΙΚΑ ΤΟΥ ΑΡΙ= | ΣΤΟΤΕΛΟΥΣ, ΥΠΟΜΝΗΜΑ. | ΜΑΓΕΝΤΙΝΟΥ ΣΧΟΛΙΑ ΕΙΣ ΤΑ ΑΥΤΑ | ΣΥΝΟΨΙΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΩΝ. | IOAN. GRAM. | PHILOPONI | COMENTARIA IN PRIORA ANALYTICA | ARISTOTELIS. | MAGENTINI COMENTARIA IN EADEM | LIBELLVS DE SYLLOGISMIS. | [*MARCA* : Zappella no 988] | Priuilegio Senatus Veneti cautum est, nequis hosce libros per decennium | impune, aut imprimat, aut alibi impressos in hac ciuitate | uel aliis Veneto imperio subditis uendat. | M D XXXVI.

Prefazione : (f. A2r) Vittore Trincavelli ad Ercole Gonzaga. *Titolo* : HERCVLI GONZAGAE CARDINALI MAXIMO | VICTOR TRINCAVELLVS. S. | *Inc.* NOn possum equidem Hercules optime & amplissime his temporibus rei litterariae.

Segnature : A⁶ B-E⁸ f-o⁸ p¹⁰ aa-ee⁸ ff⁶=ff. 166.

Lingua : Greco

Decorazione : Bordura decorativa e iniziale, ambedue in rosso ruggine, all'inizio del testo (f. A3r).

Colophon : (f. ff5v) Venetiis in aedibus Bartholomaei Zanetti Casterzagensis, aere uero, & | diligentia Ioannis Francisci Trincaueli. Anno a partu virginis. | MDXXXVI. Mense Aprili.

Marca : (f. ff6v) Zappella no 987a.

BL G. 8013.

Bibliografia : Martini, p. 273, no 12; Sicherl, *Trincavelli*, pp. 58-61. Il modello di questa edizione è stato il codice *Ven. Marc. gr.* 235 (coll. 721) (*Ibidem*, p. 59).

*23] Aristoteles, Organon. [8o].

Frontespizio : ΟΡΓΑΝΟΝ | ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ. | [*MARCA* : Zappella no 988; sono stampate soltanto le frasette in greco laterali] | En uobis Iuuenes bonarum

litterarum | philosophiaequ; studiosi, Aristotelis Orga | num, ac primum Aristotelicorum oper(um) | uolumen, nuper ex plurimoru(m) uetustor(um) | exe(m)plarium lectione, recognitum, & ab | infinitis ferè mendis diligenti examine | emendatum, & quanta potuit cura for- | mis excussum, quod interim dum caetera | parantur, emite & fruimini.

Segnature : a-z^{8} aa-ll^{8} mm^{10}=ff. 282

Lingua : Greco

Decorazione : Bordure decorative e iniziali, in nero, all'inizio di ogni capitolo.

Colophon : (f. mm10r) Venetiis in aedibus Bartholomaei Zanetti Casterzagensis, aere vero, & dilige(n)tia | Ioannis Francisci Trincaueli. | Anno a partu Virginis. | M D XXXVI. | Me(n)se Augusti.

Marca : (f. mm10v) Zappella no 988 | MDXXXVI.

BL G. 16789 [esemplare con *ex libris*: «Petrus Piclotius» sul frontespizio, secolo XVI].

Bibliografia : Martini, p. 273, no 10; *EISS*, I, no 2868.

+24] Ioannikios Kartanos, Vecchio e Nuovo Testamento. [8o].

Frontespizio : ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΒΙΒΛΙΟΝ ΕΝΑΙ Η | παλαιά τε καὶ νέα διαθίκη, ἤτοι τὸ ἄνθος | καὶ ἀναγγαῖον αὐτῆς. ἔστι δὲ πα- | νυ ὠφέλιμον καὶ ἀναγγαῖον πρὸς πᾶσα χριστιανόν | Non sine Priuilegio. | [*MARCA* : Zappella no 988].

Prefazione : Ioannikios Kartanos, grande protosincello di Corfù, ai lettori. *Titolo* : ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΣ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ ὁ καρτᾶνος, καὶ μέγας πρωτοσύγκελος κερκύρων, τοῖς ἀναγινώσκουσιν, ἐν κῷ χαίρειν.

Segnature : ff. 404.

Lingua : Greco.

Decorazione : Otto vignette xilografiche.

Colophon : Venetiis in aedibus Bartholomaei Zanetti Casterzagensis. Anno a partu Virginis. MDXXXVI. mense Novembri.

Bibliografia : Legrand, I, pp. 226-333, no 95, da cui ho tratto la descrizione, segnalava un esemplare a Monaco di Baviera, *B. Hist.* 243, 8°, proveniente dal Collegio dei Gesuiti di Monaco, ritenuto l'unico conosciuto; Martini, p. 273, no 15; Layton, pp. 138-141, e nota 49, segnala un altro esemplare a Cambridge, *Catalogue of Books Printed on the Continent of Europe, 1501-1600 in Cambridge Libraries*, Cambridge 1967, I, p. 609, no 5.

+ 25] Benedetto da Venezia, Libro della preparatione dell'anima. [8o].

Frontespizio : Libro della preparatione dell'anima rationale alla diuina gratia.

Segnature : ff. 104.

Lingua : Italiano.

Colophon : In Venetia, per Bartholomeo de Zanetti, 1536.

Bibliografia : *EISS*, II, no 1428, da cui ho tratto la descrizione.

+26] Antonio Brucioli, Vecchio Testamento. Ecclesiaste. [4o].

Frontespizio : L'Ecclesiasto di Salomo, tradotto dalla ebraica verità in lingua toscana, et con nuovo commento dichiarato. Per Antonio Brucioli.

Segnature : ff. 50.

Lingua : Italiano.

Colophon : In Venetia, per Bartholomeo Zanetti, 1536.

Bibliografia : Martini, p. 273, no 9; *EISS*, II, no 2083, da cui ho tratto la descrizione.

+27] Antonio Brucioli, Vecchio Testamento. Cantico dei cantici. [4o].

Frontespizio : La cantica di Salomo, tradotta dalla ebraica verita in lingua toscana, & con nuouo commento dichiarata per Antonio Brucioli.

Segnature : ff. 40.

Lingua : Italiano.

Colophon : In Venetia, per Bartholomeo Zanetti, 1536.

Bibliografia : Martini, p. 273, no 17; *EISS*, II, no 2084, da cui ho tratto la descrizione.

*28] Alessandro di Afrodisia, Quaestiones naturales. [fol.].

Frontespizio : ΖΗΤΗΜΑΤΑ | ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΟΥ | ΑΦΡΟΔΙΣΙΕΩΣ ΦΥΣΙΚΑ. ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ. ΗΘΗΚΑ. | Μετάφρασις ἐκ τῶν δαμασίου εἰς τὸ πρῶτον περὶ οὐρανοῦ βιβλίον. | Επιτομὴ... | Πρισκιάνου λύδου μετάφρασις τῶν θεοφράστου περὶ αἰσθήσεως καὶ φαντασίας. | QVAESTIONES | ALEXANDRI APHRO: | DISIENSIS NATVRALES. DE | ANIMA. MORALES. | *Metaphrasis ex Damascio in primum librum de coelo et mundo.* | *Epitome...* | *Prisciani lydi metaphrasis in libros Theophrasti de sensu et phantasia.* | [*MARCA* : Zappella no 987a] | MDXXXVI.

Prefazione : (f. a2r) Vittore Trincavelli a Pierre Danès. *Titolo* : PETRO DANESIO VICTOR | TRINCAVELVS. S. | *Inc.* EA sunt officia Danesie optime pariter ac doctissime, quibus tu me arctissime deuinxisti.

Segnature : a-f^{8}=ff. 48.

Lingua : Greco.

Decorazione : Bordure e iniziali decorative, in rosso sul primo foglio del testo (f. a3r), le altre in nero.

Colophon : -.

BL 29.d.1.; 672.i.7 (3) [questo esemplare ha una rilegatura di de Thou e la sua segnatura: «Vest. T. 1. B. 33» sul *verso* del piatto anteriore; sul piatto anteriore è scritto, con inchiostro nero: «B 33»].

Bibliografia : Omont, «Catalogue des manuscrits grecs de Guillaume Pelicier...», p. 604, no 201; Martini, p. 273, no 13; Sicherl, *Trincavelli*, pp. 62-67 (il modello di questa edizione è stato il *Ven. Marc. gr.* IV 10 (coll. 833), pp. 63-64); *EISS*, I, no 1040.

*29] Benedictus Victorius, Liber de pleuritide. [4o].

Frontespizio : [trifoglio nero] LIBER DE [trifoglio nero] | PLEVRITIDE AD GALENI | & Hippocratis scopum a Benedicto | Victorio fauentino in Gymna- | sio patauino, theorico | primario, editus. | EIVSDEM QVAESTIO DE TRIBVS | Doctrinis ordinariis. Ad Galeni scopum. | [*MARCA* : Zappella no 988] | VENETIIS. M.D.XXXVI.

Segnature : A-K^8=ff. 80.

Lingua : Latino.

Carattere : Romano.

Decorazione : Iniziali decorate, inserite in un quadrato, con giragli in nero.

Colophon : (f. K8r) Venetiis in aedibus Andreae Arriua- | beni ueneti. Anno a partu Virgi- | nis. MDXXXVI.

Marca : (f. K8v) Zappella no 987.

BL 1189.g.l. (1).

1537 *30] Hesiodus, Opera. [4o].

Frontespizio : ΗΣΙΟΔΟΥ ΤΟΥ | ΑΣΚΡΑΙΟΥ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΑΙ. | ΘΕΟΓΟΝΙΑ. | ΑΣΠΙΣ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ. | Απαντα δὲ μετὰ πολλῶν καὶ καλίστων ἐξηγήσεων. | HESIODI | ASCRAEI OPERA ET DIES. | THEOGONIA. | SCVTVM HERCVLIS. | Omnia uero cu(m) multis optimisq; expositionibus. | [*MARCA* : Zappella no 988].

Prefazione : (f. 1v) Vittore Trincavelli a Pietro Vettori. *Titolo* : VICTOR TRINCAVELLVS PETRO VICTORIO S. | *Inc.* Ανθρωπος ὢν τοῦτο ἴσθι καὶ μέμνησ' ἀεί. Cum homo à primo rerum omnium parente.

Segnature : [4] α-ψ^8 ω^4=ff. 192.

Lingua : Greco.

Decorazione : Iniziali e bordure decorative all'inizio di ogni capitolo, sul f. α1r in rosso, le restanti in nero.

Colophon : (f. ω4r) *Venetijs in aedibus Bartholomaei Zanetti Casterzagensis, aere uero | et diligentia Ioannis Francisci Trincaueli. Anno a partu uir= | ginis.* MDXXXVII. *Mense Iunio.*

BL 674.e.23. [Esemplare con rilegatura di de Thou e la sua segnatura sul *verso* del piatto anteriore, nell'angolo superiore sinistro: «4. chh. 3. t. C. No 8»].

Bibliografia : Martini, p. 273, no 19; Sicherl, *Trincavelli*, pp. 68-73 (il modello di questa edizione è stato il manoscritto *Ven. Marc. gr.* IX 6, p. 69).

*31] Antonio Brucioli, Dialogi. [4o].

Libro I

Frontespizio : DIALOGI DI | ANTONIO BRVCIOLI | DELLA MORALE PHI= | LOSOPHIA. | LIBRO PRIMO. | *MARCA* : Zappella no 988] | MDXXXVII.

Prefazione : (f. 2rv) Antonio Brucioli al duca di Urbino. *Titolo* : ALLO ILLVSTRISSIMO SIGNOR FRANCESCO | MARIA FELTRIO, DVCA DI VRBINO. | *Inc.* PEnsano, Illustrissimo Signor Duca, i piu de gli scrittori.

Segnature : [2] A-T^8 V^4 X^2=ff. 160.

Lingua : Italiano.

Carattere : Corsivo.

Colophon : (f. X2r) *Fine del primo libro de Dialogi Morali di Antonio Brucioli, Impresso* | *in Venetia per Bartholomeo Zanetti Casterzagense.* | *Nell'anno della incarnatione del Signore,* | MDXXXVII. *Del mese* | *Di Luglio.*

Marca : (f. X2v) Zappella no 987.

Libro II

Frontespizio : DIALOGI DI | ANTONIO BRVCIOLI DELLA NA= | TVRALE PHILOSOPHIA. | HVMANA. | LIBRO SECONDO. | [*MARCA* : Zappella no 988] | IN VENETIA MDXXXVII.

Prefazione : (f. 2rv) Antonio Brucioli al duca di Camerino. *Titolo* : ALLO ILLVSTRISSIMO SIGNORE | GVIDOBALDO FELTRIO, | DVCA DI CAMERINO. | *Inc.* VOgliano, Illustrissimo Duca, quegli scrittori.

Segnature : [2] AA-KK^8 LL^2=ff. 84

Colophon : (f. LL2r) *Fine del secondo libro de Dialogi Morali di Antonio Brucioli, Impresso in* | *Venetia per Bartholomeo Zanetti Casterzagense, Nell'anno* | *della incarnatione del Signore,* | MDXXXVII. | *Del mese di Ottobre.*

Libro III

Frontespizio : DIALOGI DI | ANTONIO BRVCIOLI DELLA NATV= | RALE PHILOSOPHIA. | LIBRO TERZO. | [*MARCA* : Zappella no 988] | IN VENETIA M.D. XXXVII.

Prefazione : (f. 2rv) Antonio Brucioli a Giulio Feltrio. *Titolo* : ALLO ILLVSTRISSIMO SIGNORE | DON IVLIO FELTRIO. | *Inc.* SOgliano, ualoroso Giouane, et Illustrissimo Signore, tutti quegli.

Segnature : [2] AAA-EEE^8 FFF^4=ff. 46.

Colophon : (f. FFF3v) *Fine del terzo Libro de Philosophici Dialigi* [*sic*] *di Antonio Brucioli, stampati* | *in Venetia per Bartholomeo Zanetti da Brescia. Nel* | M.D. XXXVII. | *Del mese di Nouembre.*

Libro IV

Frontespizio : DIALOGI DI | ANTONIO BRVCIOLI DEL | LA METAPHISICALE | PHILOSOPHIA. | LIBRO QVARTO. | [*MARCA* : Zappella no 988] | IN VENETIA MDXXXVIII.

Prefazione : (f. A2rv) Antonio Brucioli alla duchessa di Urbino. *Titolo* : ALLA ILLVSTRISSIMA SIGNORA LEONORA | FELTRIA DI GONZAGA, | DVCESSA DI VRBINO. | *Inc.* I Santi, et pij costumi, et la benigna.

Segnature : A^2 $AAAA\text{-}HHHH^8$ IIII^4=ff. 70.

Colophon : (f. IIII4r) *Fine del Quarto et ultimo libro De philosophici Dialo=* | *gi di Antonio Brucioli. Impressi in Venetia Per* | *Bartholomeo de Zanetti da Brescia.* | M.D.XXXVIII.

Marca : (f. IIII4v) Zappella no 987.

BL 231.g.19.

Bibliografia : Martini, p. 273, no 20; *EISS*, II, no 3768.

*32] Giovanni Villani, Croniche. [fol.].

Frontespizio : CRONICHE DI MESSER | GIOVANNI VILLANI CITTADINO FIOREN | Tino nelle quali si tratta dell'origine di Firenze, & di tutti e fatti & | ... | le cose passate fatte per | tutto l'uniuerso. | [*MARCA* : Zappella no 987] | Hassi nel priuilegio, & nella gratia ottenuta dalla Illustrissima Signoria che in que- | sta, ne in niun'altra Citta del suo dominio si possa imprimere, ne altroue | impresse uendere le Croniche di Giouan Villani cittadino fio | rentino, & anchora come si contiene nel breue apo | stolico che per anni dieci sotto pena di esco- | municatione che nessuno possa im- | primere dette Croniche, ne al | troue impresse uendere | come in esso priuile | gio, & breue | apostolico si contiene.

Prefazione :

1) (f.♣1v) Giacomo Fasolo a Vincenzo Grimani. *Titolo* : AL MAGNIFICO ET CLARISSIMO MESSER | Vincentio Grimano Procuratore de santo Marco meritissimo | Iacomo Fasolo compatre & seruo suo. S. | *Inc.* ESsendomi peruenuta alle mani Signor mio.

2) (f.♣2r) Giacomo Fasolo ai lettori. *Titolo* : IACOMO FASOLO AGLI LETTORI. | *Inc.* VOlendo charissimo Lettore in uniuersale benefitio.

Segnature : $♣^{10}$ $A\text{-}Z^8$ $AA\text{-}DD^8$ EE^4=ff. 230.

Lingua : Italiano.

Carattere : Romano.

Colophon : (f. EE3v, 219v) Finiscono le Croniche di messer Giouan Villani Cittadino Fiorenti- | no. Stampate in Vinetia per Bartholomeo Zanetti Casterza- | gense. Nel anno della incarnatione del Signore. | MD.XXXVII. del mese d'Agosto.

Marca : (f. EE4v) Zappella no 987.

BL 177.g.16. [*Ex libris*: «D'Agnolo Guicciardini», sul frontespizio. Tutto il volume è annotato da una mano contemporanea, in italiano. Sul f. ♣ 2r (prefazione di Giacomo Fasolo ai lettori) è stato cancellato con inchiostro nero il nome di Antonio Brucioli nella seguente frase: «non habbiamo uoluto però toccare, & massime astretto, & persuaso dal giudicio de huomini eccellenti, & *precipue dal eccellentissimo M. Antonio Brucioli* [la frase che ho scritto in corsivo è annerita con inchiostro, illeggibile] qual ha uista quest'opera a suo parere».

Bibliografia : *A Short-Title Catalogue of Foreign Books Printed up to 1600*, Edinburgh 1970, p. 374, segnatura H.F.101.

*33] Giovanni Ortega de Carion, Sphera. [4o].

Frontespizio : [E'preceduto da una pagina che contiene le armi di Ortega, in una cornice xilografica con simboli araldici; nella parte inferiore della cornice si trova il motto SVBVMBRA | ALARVM TVAR(UM) (Zappella motto no 375). Il *verso* è bianco, eccetto per questa frasetta: ASTRORVM QVICVNQVE VIAS INQVIRERE | GAVDET. | HOC OPVS EXIGVO VENDICET ERE SIBI].

Frontespizio : [il titolo è inserito in una cornice xilografica con i segni dello zodiaco] SPHERA VOLGARE NOVAMENTE | TRADOTTA CON MOLTE NOTANDE | ADDITIONI DI GEOMETRIA,... AVTORE M. MAVRO FIORENTINO | PHONASCO ET PHILOPANARETO. | A MESSER GIOVAN'ORTHEGA | *Di Carion Burgense Hispano, et Dino* | *Compagni Patritio Fiorentino,* | *Mathematici.* | [trifoglio nero] | [*MARCA* : un anello, fiancheggiato da due putti che reggono ciascuno una fiaccola, nel centro un toro accucciato inserito in uno scudo]. [Sul *verso*, una xilografia che ha come soggetto principale un monaco che scrive, sullo sfondo una nave, il tutto inserito in una cornice xilografica che contiene raffigurazioni degli dei].

Prefazione : (f. 3r) Mauro Fiorentino a Giovanni Ortega. *Titolo* : AL MAGNIFICO M. GIOVAN'ORTHEGA DE CARI | ON PATRITIO BVRGALESE HISPANO, M. | MAVRO FIORENTINO, HVM. IESV CRI | STI VIRGINISQVE GENITRICIS | SANCTE, PHONASCO ET PHI | LOPANARETO. S. D. P. | *Inc.* Ben che molte sieno state sin'a qui, Magnifico M.

Segnature : A-O^4=ff. 56.

Lingua : Italiano.

Carattere : Corsivo.

Decorazione : Numerose vignette xilografiche.

Colophon : (f. O4r) *Absolutum, ad Dei optimi Maximi laudem opus per eundem M. Maurum* | *Florentinum (Hum. Iesu Christi, Virginisque Genitricis Sanctae) Phona* | *scum ac Philopanaretum.* | *Anno salutis nostre.* M.D.XXXVII. *Mense Ottobri, etc.* | *Impresso in Venetia per Bartholomeo Zanetti ad instantia et requisitione* | *di M. Giouann'Orthega de Carion Burgense Hyspano* | *Comorante in Firenze.*

Marca : (f. O4v) Zappella CCXIXc e motto no 237.

BL 532.f.35.

+34] Vecchio Testamento, Salmi. [4o].

Frontespizio : Nouissima translatione de gli Psalmi dauitici dall'hebreo nella nostra uolgar lingua, con brieue & christianissima espositione, aggiuntoui lo Ecclesiaste di Salomone.

Segnature : ff. 166.

Lingua : Italiano.

Colophon : In Venetia, per Bartholomeo Zanetti, ad instantia di Iacopo di Gioauambattista Rimbotti, 1537 (1536).

Bibliografia : *EISS*, II, no 2008, da cui ho tratto la descrizione.

*35] Costantino Lascaris, Graecae institutiones. [4o].

Frontespizio : CONSTANTINI | LASCARIS BYZANTINI GRAECae | institutiones, una cum interpretatione latina, | eorum usui atque commodo dicatae, | qui graecas litteras optime scire deside- | rant. in quibus expectes, | sequens pagina tibi faci | le indicabit. [trifoglio nero] | [*MARCA* : Zappella no 988] | MDXXXVII.

Prefazione : (f. A2r) Aldus Manutius Ro. Angelo Gabrieli Patritio Veneto. (Dionisotti-Orlandi no XXIV)[1].

Segnature : A-Z^{8} a-n^{8}=ff. 288.

Lingua : Greco, Latino.

Carattere : Romano.

Colophon : (f. n8r) Venetiis, in aedibus Bartholomaei Zanetti Ca | sterzagensis. Anno a partu Virginis. | MDXXXVII.

Marca : (f. n8v) Zappella 987a.

Milano, BIBLIOTECA NAZIONALE BRAIDENSE C. C. V. 11.

Bibliografia : Legrand, III, p. 366, no 359; Martini, p. 273, no 18; Layton, p. 142.

---

1. *Aldo Manuzio editore. Dediche, prefazioni, note ai testi.* Introduzione di C. Dionisotti. Testo latino con traduzione e note a cura di G. Orlandi, I-II [Documenti sulle arti del libro, 11], Milano 1975.

+36] Antonio Brucioli, Vecchio Testamento. Isaia. [4o].

Frontespizio : Libro di Iesaia propheta, tradotto dalla ebraica uerita, in lingua italiana, & con nuouo commento dichiarato per Antonio Brucioli.

Segnature : ff. [2], 237 [ma 239], [1].

Lingua : Italiano.

Colophon : In Venetia, per Bartholomeo Zanetti, 1537.

Bibliografia : *EISS* II, no 2086, da cui è tratta la descrizione.

+37] Teodoro Gaza, traduzione di Cicerone, Cato maior... [8o].

Frontespizio : -.

Titolo : (f. 1r) «Markou Tulliou Kikeronos | Katon e perì geros | Theodorou tou Gazou hellenisantos» | «Tà tou dialogou prosopa | Scipion, Katon, Lailios».

Segnature : ff. 30.

Lingua : Greco.

Colophon : (f. 30v) Henetiesi, parà Bartholomaio toi Kasterzagei, 1537.

Bibliografia : Niutta, «Su un'edizione veneziana sconosciuta...», cit. nota 3, p. 211, da cui è tratta la descrizione.

*38] Giovanni Boccaccio, Decamerone. [4o]. 1538

Frontespizio : [trifoglio nero] IL DECAMERONE [trifoglio nero] | DI MESSER GIOVANNI | BOCCACCIO NVOVAMENTE STAM | PATO ET RICORRETTO | [piccolo trifoglio nero] PER ANTONIO BRVCIOLI [piccolo trifoglio nero] | CON LA DICHIARATIONE DI TVTTI I VO | *caboli, Detti, Prouerbij, Figure, et modi di dire incogniti* | *et difficili, che sono in esso Libro.* | [piccolo trifoglio nero] CON GRATIA ET PRIVILEGIO [piccolo trifoglio nero] | [trifoglio nero] | [medaglione tondo, contornato da quattro trifogli neri, contenente il ritratto del Boccaccio, di profilo] | *Stampato in Venetia ad instantia di M. Giouanni Giolito da Trino.* | M D XXXVIII. | [trifoglio nero].

Prefazione : (f. *2rv) Antonio Brucioli ad Alvisia Gonzaga Pallavicino. *Titolo*: ALLA ILLVSTRISSIMA SIGNORA ALVISIA | GONZAGA PALAVISINA, MARCHE- | SANA DI GONZAGA | *Inc*. Qvanta forza habbia sempre hauuto la uirtu del bene dire.

Segnature : $*^{10}$ a-z^{8} A-K^{8} L^{10}=ff. 284.

Lingua : Italiano.

Carattere : Corsivo.

Colophon : (f. L10r) *Finisce la decima et ultima giornata del libro chimato* [*sic*] *Decameron Cogno=* | *minato Principe Galeotto. Stampato in Vinegia, per Bartholomeo Zanetti* | *da Brescia ad instantia di Messer Giouanni Giolitto da Trino.* | M D XXXVIII. Del mese d'Aprile.

Marca : (f. L10v) Zappella no 987.

BL : 671.f.15.

Bibliografia : Martini, p. 273, no 22; *EISS*, II, no 2435.

*39] Antonio Brucioli, Orationi et preci. [16o].

Frontespizio : -; (f. A1r) ORATIONI, ET PRECI | *de Santi Padri, Patriarci, Propheti,* | *et Apostoli, raccolte da Sacri li=* | *bri del uechio et nouo te* | *stamento et tradot* | *te in lingua* | *Toscana* | *Per Antonio Bruccioli.*

Segnature : A-K8=ff. 80.

Lingua : Italiano.

Carattere : Corsivo.

Colophon : (f. K8r, 80r) *Stampato in Venetia per Bartolomeo* | *Zanetti da Brescia nel mese di* | *Giugno.* 1538.

BL C.65.a.10 (2). [*Ex libris* «Biblioteca de Salvá». Rilegatura in cuoio marrone (secolo XVI?) con impresso in oro il motto «DOMINE. EXAVDI | APRES. TRAVAIL. REPOS. | ORATIONEM. MEAM» (piatto anteriore)].

*40] Aristophanes, Opera. [8o].

Frontespizio : ΑΡΙΣΤΟΦΑ | ΝΟΥΣ ΕΥΤΡΑΠΕΛΩΤΑΤΟΥ | Κωμῳδίαι ἕνδεκα. | ARISTOPHA | NIS FACETISSIMI | *Comoediae undecim.* | Πλοῦτος. *Plutus.* | ... | Λυσιστράτη. *Lysistrate.* | [*MARCA* : di Melchiorre Sessa, uno scudo contenente una gatta, con un topo in bocca, diversa da Zappella no 586-605; lontanamente simile a Zappella no 592, senza motto].

Segnature : A-Z8 AA-MM8=ff. 280.

Lingua : Greco.

Decorazione : Iniziali decorate all'inizio di ogni commedia.

Colophon : (f. MM7r) *Venetiis in aedibus Bartholomaei Zanetti Casterzagen* | *sis, sumptibus uero D. Melchionis Sessa.* | *Anno.* M D XXXVIII. | *Mense Septembri.*

Marca : (f. MM7v) di Melchiorre Sessa, lontanamente simile a Zappella no 592 o 590; è una gatta di profilo, con un topo in bocca, in una cornice elaborata, con fiori e foglie; sotto, il motto «DISSIMILIVM INFIDA SOCIETAS»; uguale al no 47.

BL 672.a.10. [Rilegatura in cuoio marrone, databile al secolo XVI (?); impresse in oro, in uno scudo ovale, le armi di Nicolas de Fayet (o Jacques de Fayet) vissuto nella seconda metà del XVI secolo, con il motto ΚΑΙ ΟΥΡΑΝΟΣ ΑΜΒΑΤΟΣ ΟΣΣΗ. Cf. E. Olivier, G. Hermal, R. De Roton, *Manuel de l'amateur de reliures armoriées françaises*, Paris 1924 -, s. v. Fayet].

Bibliografia : Martini, p. 273, no 21; *EISS*, I, no 2822.

*41] Agostino Beaziano, Delle cose... [8o].

Frontespizio : DE LE CO | SE VOLGARI ET LATINE | DEL BEATIANO. [trifoglio nero] | *Ne quis in toto Venetorum Dominio opus* | *hoc, nisi de consensu auctoris im=* | *primat; uel alibi impres=* | *sum ue(n)dat, seuerissi* | *me S. C. cau* | *tum est.*

Prefazione : (f. A1v) Agostino Beatiano all'imperatrice. *Titolo* : A LA SERENISSIMA | IMPERATRICE. | AGOSTINO | BEATIANO. | *Inc.* NEssuna cosa è, che tanta dilettatione... Di Venetia a li. X. di Ottobre: | Del. M. D. XXXVIII.

Segnature : A-F^8 G^4 H-N^8=ff. 100.

Lingua : Italiano.

Carattere : Corsivo.

Colophon : (f. N8r) *Impressum Venetijs per Bartholomaeum de Za-* | *nettis de Brixia; Anno a Natiuitate Do* | *mini M. D. XXXVIII.* | *Die decima Octob.*

BL 239.d.45.

Bibliografia : Martini, p. 274, no 25; *EISS*, II, no 858.

*42] Antonio Brucioli, Dialogi, libro quinto. [4o].

Frontespizio : DIALOGI | DI ANTONIO BRVCIOLI | LIBRO QVINTO. | [*MARCA* : Zappella no 988] | IN VENETIA M D XXXVIII.

Prefazione : (f. 2rv) Antonio Brucioli ad Alfonso d'Este, principe di Ferrara. *Titolo* : ALLO ILLVSTRISSIMO SIGNORE, IL | SIGNORE ALPHONSO DA ESTE, | PRINCIPE Di FERRARA. | *Inc.* HAnno sempre hauuto per costume, ualoroso giouane.

Segnature : [2] A-E^8=ff. 42.

Lingua : Italiano.

Carattere : Corsivo.

Colophon : (f. E8r) *In Venetia per Bartholomeo Zanetti da Brescia.* | M. D. XXXVIII.

Marca : (f. E8v) Zappella no 987.

BL 233.h.14. (2).

Bibliografia : *EISS*, II, no 3768.

+43] P. Aretino, Lettere. [8o].

Lingua : Italiano.

Colophon : *In Vinegia, per Bartholomeo Zanetti*, 1538.

Bibliografia : *EISS*, I, no 2361, da cui è tratta la descrizione.

*44] Antonio Brucioli, traduzione di Cicerone, Rhetorica. [8o].

Frontespizio : RHETORI: | CA DI MARCO TVLLIO CI-| CERONE, TRADOTTA | DI LATINO IN LIN | GVA TOSCANA | PER ANTONIO BRUCIOLI | [piccolo trifoglio] | CON GRATIA ET PRIVILEGIO | *dello Inclito Senato Veneto, che nessuno pos=* | *sa*

stampare questo libro per anni dieci | *ne altroue stampato qui uende* | *re, sotto le pene che in* | *esso priuilegio si co(n)* | *tengono.* | ♣ | M D XXXVIII.

Prefazione : (ff. ♣ 2r-4v) Antonio Brucioli a Gerolamo Quirino. *Titolo* : AL MOLTO HONORANDO, ET | MAGNIFICO MESSER HIERO | NIMO QVIRINO. | *Inc.* NON IN PICCIOLO GRAdo di uirtu, magnifico Messer Hieronimo.

Segnature : [♣]^4 A-L^8 M^4=ff. 96.

Lingua : Italiano.

Carattere Corsivo.

Colophon : (f. M3v) *Stampata in Vinegia per Bartholomeo di Zanet=* | *ti da Brescia, à instantia et requisitione di* | *Messere Giouanni Giolitto da Trino:* | *ne l'anno* MDXXXVIII.

Oxford, BODLEIAN LIBRARY Vet. Fl. f.177. [In questo esemplare il nome dell'autore è stato cancellato dal frontespizio; rilegatura originaria costituita da un foglio di manoscritto in pergamena].

Bibliografia : S. Bongi, *Annali di Gabriel Giolito de'Ferrari ... stampatore in Venezia* [Ministero della Pubblica Istruzione, no 11. Indici e cataloghi], Roma I (1890) II (1895), I, pp. 6-7; Martini, p. 274, no 23; *EISS* -.

*45] Caius Iulius Caesar, Commentarii. [8o].

Frontespizio : [trifoglio nero] C. IVLII [trifoglio nero] | CAESARIS COM | MENTARII, | *Scholiis, et Annotationibus D. Henrici Glareani* | *illustrati, Cum indice nouo, et alijs, quae* | *sequens pagella docebit.* | [xilografia con il ritratto di Giulio Cesare in un ovale] | VENETIIS MDXXXVIII.

Prefazione : (ff. A2r-3r) Andrea Arrivabene a Francesco Gonzaga. *Titolo* : ILLVSTRISSIMO PRINCIPI | F. FRANCISCO GONZAGAE, | FRIDERICI DVCIS | MANTVAE E. | ANDREAS ARRIVABENVS. | S. P. D. | *Inc.* VLYSSES ILLE sapientissimus vir.

Segnature : 1^8 2^8 3^8 A-Z^8 Aa-Nn^8=ff. 312.

Lingua : Latino.

Carattere : Corsivo.

Decorazione : Iniziali e vignette xilografiche.

Colophon : (f. Nn8r) *Venetijs, in aedibus Bartholomaei de Zanettis* | *Casterzagensis sumptibus uero D. Ioan=* | *nis ab Ecclesiae, Anno Domini.* | MDXXXVIII. | *Mense Maij.*

Marca : (f. Nn8r) Zappella 342 [Giovanni della Chiesa].

Milano, BIBLIOTECA NAZIONALE BRAIDENSE EE. VIII. 66.

Bibliografia : Niutta, «Su un'edizione veneziana sconosciuta...», p. 214; *EISS*, III, no 142.

*46] Petrarca, Opera, Commento di A. Vellutello. [4o].

Frontespizio : IL PETRARCHA | CON L'ESPOSITIONE | D'ALESSANDRO VELLVTELLO | *e con piu utili cose in diuersi luoghi di quella* | *nouissimanente da lui* | *aggiunte.* | [xilografia con il ritratto di Petrarca, in un ovale] | CON GRATIA E PRIVILEGIO DE LA ILLVSTRIS = | *sima Signoria di Vinegia, che nessuno lo possa imprimere ne* | *impresso uendere in tutto il suo dominio nel* | *termino di cinque anni.* | [trifoglio nero] | M D XXXVIII. (Tav. 4).

Prefazione : (ff. A5v-8r) Alessandro Vellutello a Iacopo Doria. *Titolo* : AL NOBILISSIMO MESSER | IACOPO DEL MAGNI= | FICO MESSER AVGVSTINO | D'ORIA PROEMIO D'A= | LESSANDRO VELLVTELLO. | *Inc.* Apelle famosissimo, e molto appresso de gli antichi celebrato pittore, Nobilissimo Messer Iacopo.

Segnature : A-Z^8 AA-BB^8 CC^{12}=ff. 212.

Lingua : Italiano.

Carattere : Corsivo.

Decorazione : (ff. A4v-5r) xilografia raffigurante una carta geografica della Provenza.

Colophon : (f. CC12r) *Qui finiscono le uolgari opere del Petrarcha, cio è i Son.* | *le Canz. et i Triomphi* : *Stampate in Vinegia* | *per Bartolomeo Zanetti Casterzagense, Ad* | *instantia di Messer Alessandro* | *Vellutello, e di Messer* | *Giouanni Giolitto da* | *Trino: Ne l'anno* | *del Signore.* [trifoglio nero] MDXXXVIII.

BL 638.h.1; Oxford, BODLEIAN LIBRARY Toynbee 267.

Bibliografia : Bongi, *Annali di Gabriel Giolito de'Ferrari...*, I, pp. 7-8; Martini, p. 274, no 24.

*47] Emanuel Chrysoloras, Graecae grammaticae institutiones... [8o].

Frontespizio : EMANVELIS | CHRYSOLORAE BYSANTINI, VI= | RI DOCTISS. GRAECAE GRAM | MATICAE INSTITVTIONES. | *Latina è regione opposita sunt Graecis, ita ut uersus uer* = | *sui, imò uerbum uerbo, quoad co(m)modè fieri licuit,* | *respondeat, Dominico Syluio interprete.* | [*MARCA* : Melchiorre Sessa, diversa da tutti i tipi raffigurati in Zappella, no 590-602; raffigura un gatto di profilo con in bocca un topo, e il motto: «DISSIMILIVM INFIDA SOCIETAS»; cf. no 40].

Prefazione : (ff. A2r-3r) Domenico Silvio a Gerardo Sukerodio. *Titolo* : INSIGNI ARTIVM LIBERALIVM, | *ac medicinae doctori D. Gerardo Sukerodio,* | *ad diuum Petrum canonico Traiectensi,* | *Dominicus Syluius.* S. P. D. | *Inc.* MVltis modis contenderunt à Christiano Vuechelo haud aspernando typographo.

Segnature : A-M^8 N^4=ff. 100.

Lingua : Greco e latino, su opposte facciate.

Carattere : Corsivo (per il latino).

Decorazione : Due iniziali decorate all'inizio del testo, sia dalla parte greca (f. A3v) che dalla latina (f. A4r).

Colophon : (f. N4r) *Venetiis in aedibus Bartholomaei Zanetti Caster= | zagensis, sumptu D. Melchionis Sessae. | Anno.* M D XXXVIII.

BL 622.c.5.

Bibliografia : Martini, p. 274, no 26; *EISS*, IV, no 4128.

+48] Cicero, Officiorum libri tres. [8o].

Frontespizio : Marci Tullii Ciceronis Officiorum libri tres, Cato Maior vel De senectute, Laelius vel De amicitia, Paradoxa stoicorum sex, Somnium Scipionis ex dialogis De republica, Cato item, et Somnium Graece, obseruationes, de quibus cautum est senatus Veneti decreto.

Lingua : Latino e greco. Edizione curata da Paolo Magnulo[2].

Colophon : Venetiis: apud Bartholomaeum Zanetum Casterzagensem, 1538.

Bibliografia : National Library of Scotland, *A Short-Title Catalogue of Foreign Books Printed up to 1600*, Edinburgh 1970, p. 90, segnatura K.67.f.; Niutta, «Su un'edizione veneziana sconosciuta...», pp. 213-214 e nota 45; *EISS*, IV, no 4297, da cui è tratta la descrizione.

+49] Pierre Brissot [1478-1522], Apologetica disceptatio. [8o].

Frontespizio : Apologetica disceptatio, qua docetur per quae loca sanguis mitti debeat in viscerum inflammationibus.

Lingua : Latino.

Colophon : per Bartholomaeum de Zanettis, Venetiis 1538.

Bibliografia : *STC North American Libraries*, I, p. 300, da cui è tratta la descrizione; *EISS* -.

+50] J. Le Fèvre d'Étaples (ed.), Idiota [pseudonimo di Raymundus Jordanus], Contemplationes idiotae. [16o].

Frontespizio : Contemplationes idiotae per Iacobu(m) Fabru(m) nuper in lucem aeditae. MDXXXVIII.

Segnature : a-q^{8} r^{4}=ff. 2-131.

Lingua : Latino.

Colophon : *Venetiis in aedibus Bartholomaei de Zanettis Casterzagensis: Sumptibus vero Ioan(n)is ab ecclesiae Papie(n)sis... Mense Augusti.*

---

2. Paolo Magnulo, corrispondente e amico di Paolo Manuzio, precettore di Gerolamo Leoni figlio di Maffeo.

Bibliografia : *STC North American Libraries*, II, p. 200; M. A. Shaaber, *Sixteenth-century Imprints in the Libraries of the University of Pennsylvania*, University of Pennsylvania 1976, p. 312, no 107, da cui è tratta la descrizione; *EISS*, IV, no 4297.

*51] Dionysius Areopagita, De divinis nominibus. [8o].

Frontespizio : DIONYSII | AREOPAGITAE EPISCOPI | *Atheniensis Libri duo, alter de Mysti* | *ca Theologia, alter de Diuinis* | *nominibus. Marsilio Fici* | *no et interprete,* | *et explana* | *tore.* | QVIBVS *Nunc graeca quoq; lectio adiecta* | *est, locis suis apposita ad studioso-* | *rum commoditatem. Omnia* |*diligenti recogni* | *tione casti* | *gata.* | VENETIIS. | MDXXXVIII.

Prefazione : Marsilio Ficino al cardinale Giovanni de' Medici. *Titolo* : MARSILIVS FICINVS IOANNI MEDICI | CARD. S. P. D. | *Inc.* CVM & me Genius meus semel interpreta(n)dis Platonicis.

Segnature : a-z8 A-H8 I4 =ff. 252.

Lingua : Greco e latino.

Carattere : Corsivo e romano.

Decorazione : Iniziali decorate.

Colophon : (f. I3r) *Venetijs, in aedibus Bartholomaei de Zanettis Ca* | *sterzagensis. Anno à partu uirginis.* | M D XXXIX. | *Mense Ianuario.*

Oxford, BODLEIAN LIBRARY Ash. 1267 (esemplare con rilegatura contemporanea in cuoio marrone).

Bibliografia : *STC North American Libraries*, I, p. 510; Shaaber, *Sixteenth-Century Imprints...*, p. 173, no 161; Niutta, «Su un'edizione veneziana sconosciuta...», p. 215, nota 9.

+52] Caius Iulius Caesar, Commentarii. [8o]. 1539

Frontespizio : C. Iulii Caesaris Commentarii, Scholiis, et annotationibus Henrici Glareani illustrati.

Lingua : Latino.

Colophon : Venetiis, in aedibus Bartholomaei de Zanettis, sumptibus Ioannis ab Ecclesiae [sic], 1539 (1538).

Bibliografia : *EISS*, III, no 143, da cui è tratta la descrizione.

*53] Theocritus, Idyllia. [8o].

Frontespizio : ΘΕΟΚΡΙΤΟΥ | ΕΙΔΥΛΛΙΑ, ΤΟΥΤΕΣΤΙ ΜΙ= | ΚΡΑ ΠΟΙΗΜΑΤΑ ΕΞ ΚΑΙ | ΤΡΙΑΚΟΝΤΑ. | Τοῦ αὐτοῦ ἐπιγράμματα ἐννεακαίδεκα. | Τοῦ αὐτοῦ Πέλεκις καὶ Πτερύγιον. | THEOCRITI IDYLLIA, HOC EST | PARVA POEMATA XXXVI. | *Eiusdem*

epigrammata XIX. | *Eiusdem Bipennis et Ala.* | [*MARCA* : Zappella no 1020[3]] | VENETIIS *apud Salamandram.* | M D XXXIX.

Prefazione : (ff. A2r-3r) Labanus Torinus a Policarpo Cratandro. *Titolo* : LABANVS TORINVS DIVINAE IN | *dolis puero Policarpo Cratandro.* S. D. | *Inc.* TYpographicam quidem artem diuino quoda(m) munere.

Segnature : A-I^8 K^{8-1}=ff. 79.

Lingua : Greco.

Decorazione : Il f. K4v ha il testo (Θεοκρίτου Πέλεκις) inserito in un disegno che forma una scure; il f. K6r ha il testo (Θεοκρίτου Πτερύγιον) inserito in un disegno che forma due ali.

Colophon : (f. K7r) *Venetiis in aedibus Bartholomaei de Zanettis, à* | *Casterzago. Anno à partu uirginis.* | M D XXXIX.

Marca : (f. K7v) Zappella no 1020.

BL 237.i.11.

Bibliografia : Legrand, III, pp. 384-385, no 387; Martini, p. 274, no 28.

*54] Theocritus, Scholia. [8o].

Frontespizio : ΣΧΟΛΙΑ | ΠΑΛΑΙΑ ΕΙΣ ΤΑ ΘΕΟΚΡΙ | του εἰδύλλια· ἐκ διαφόρων ἀν = | τιγράφων συλλεχθέντα. | COMMEN. | TARIA VETERA IN THEO | *criti Eglogas, ex diuersis exem=* | *plaribus collecta.* | [*MARCA* : Zappella no 1020] | VENETIIS *apud Salamandram.* | M D XXXIX.

Segnature : A-N^8 O^4 = ff. 108.

Lingua : Greco.

Decorazione : Bordure e iniziali decorate all'inizio di ogni capitolo.

1) *Colophon* : (f. N8r) *Venetijs in aedibus Bartholomaei de Zanettis, à* | *Casterzago. Anno à partu uirginis.* | M D XXXIX.

Marca : (f. N8v) Zappella no 1020.

2) *Colophon* : (f. O3r) *Venetijs apud Ioannem Farreum et fra=* | *tres. Anno a partu Virginis.* | M D XLIII.

Marca : (f. O3v) Zappella no 1183[4].

BL 1067.1.6.

Bibliografia : Legrand, III, pp. 384-385, no 387; *EISS*, IV, no 5265.

---

3. Marca di Giovanni Farri e fratelli, 1540-1548; raffigura una salamandra, con motto: «Sopra ogn'uso mortal | M'è dato albergo».

4. Marca di Giovanni Farri (1540-1548); raffigura un re coronato, con tre volti, e il motto: «Concordia paruae res crescunt | Τῇ ὁμονοίᾳ τὰ μικρὰ αὐξάνονται».

*55]. Emanuel Chrysoloras, Graecae grammaticae institutiones... [8o].

Frontespizio : EMANVE | LIS CHRYSOLORAE BYSAN | TINI, VIRI DOCTISS. | GRAECAE GRAMMA = | TICAE INSTITV | TIONES. | *Latina è regione opposita sunt Graecis, ita ut uersus uer | sui imo uerbum uerbo, quoad co(m)modè fieri licuit, | respondeat : Dominico Syluio interprete. | De formatione temporum, ex | Libro Chalcondylae.* | [*MARCA* : Zappella no 1172[5]] | M D XXXIX.

Prefazione : (ff. A2r-3r) Domenico Silvio a Gerardo Sukerodio. *Titolo* : INSIGNI ARTIVM LIBERALIVM, | *ac medicinae doctori D. Gerardo Sukerodio, | ad diuum Petrum canonico Traiectensi | Dominicus Syluius.* S. P. D. | *Inc.* MVltis modis contenderunt a Christiano Vuechelo haud aspernando typographo.

Segnature : A-O^8=ff. 112.

Lingua : Greco e latino.

Carattere : Corsivo.

Colophon : (f. O8r) *Venetijs, per Bartholomaeum de Zanettis, a Caster | zago: Sumptibus uero Nobilis uiri Domini | Federici Turresani ab Asula. Anno | Domini.* M D XXXIX. | Mensis Februarij.

BL 622.b.34.

Bibliografia : Renouard, p. 118; Martini, p. 274, no 29; *EISS*, IV, no 4129; Cataldi Palau, *Gian Francesco d'Asola...*, p. 671.

+56]. Antonio Brucioli, Bibbia, I-II. [4o].

Frontespizio : [In una cornice xilografica, con la marca di stampa di Federico Torresani «Torre» nel margine inferiore] [foglia] La BIBLIA [foglia] | QVALE CONTIENE I SACRI LIBRI | DEL VECCHIO TESTAMENTO, | Tradotti da la hebraica uerita in lingua toscana per | Antonio Brucioli, aggiuntiui duoi libri di | Esdra, & piu capitoli in Daniel, & in | Ester, nuouamente trouati, | & il terzo Libro de | machabei. | Co diuini libri del NVOVO Testamento di Christo | Giesu Signore, & Saluatore nostro. Tradotti | dal Greco. pel medesimo. | Con due tauole l'una dellequali mostra i luoghi doue | sieno i libri, & l'altra dichiara quello che par | ticolarmente si contiene in ciascu | no libro. Con le Con= | corda(n)tie del | Nuouo & Vecchio | TESTAMENTO. | [In ebraico Me-et H'hayetah zot, hi nifle'ah be-'eneau] | IN VENETIA M D XXXIX. | [foglia].

Frontespizio 2 : (f. [c]1r) [In una cornice xilografica, con la marca di stampa di Federico Torresani «Torre»] [foglia] IL NVOVO [foglia] | TESTAMENTO DI | CHRISTO

5. Marca di Federico Torresani (Venezia, 1537-1561), Torre circondata da un nastro con il suo nome.

GIESV SI- | GNORE ET SAL | VATORE NO | STRO. | Di Greco nuouamente tradotto in lingua Toscana, | PER ANTONIO BRVCIOLI. | Con uno Summario à ogni Euangelio & Epistola, nel | quale brieueme(n)te si dichiara quello che in ciascu | no Eua(n)gelio & Epistola si contiene co(n) | una | tauola che mostra i luoghi doue | sieno i libri, Con le concor | dantie del uecchio, & nuouo Testa= | mento. | PREDICATE L' EVANGELIO A | ogni creatura, quello che crederra, & | sara battezato, sara saluo. | MARCO. XVI. | IN VENETIA M D XXXIX.

Segnature : [4] A-Z^8 AA-ZZ^8 AAA-KKK^8 LLL^{12} [4] Aa-Oo^8 Pp^4=ff. 584.

Lingua : Italiano.

Carattere : Romano.

Colophon : (f. Pp4r) Stampata in Vinetia per Bartholomeo de Zanetti da Bressa | nel M. D. XXXIX. Del mese di Agosto.

Bibliografia : Renouard, p. 486, nota da aggiungere a p. 117; Martini, p. 274, no 27; Ahmanson-Murphy, no 733, da cui ho tratto la descrizione; *EISS*, II, no 1944.

*57]. Pierre Brissot, De vena seccanda. [8o].

Frontespizio : [Il titolo è inserito in una cornice architettonica, il pedimento è sostenuto da due colonne, nel lato inferiore è raffigurato un putto che osserva un albero tagliato] PETRI | BRISSOTI DE VENA | seccanda tum in pleuritide | tum in aliis uiscerum in= | flammationibus libel | lus apologeticus: | doctus & ele | gans. | Matthaei Curtii de eadem | re libellus. | Victoris Trincauellii VENETI de | eadem re rudimentum. | ANN. M.D.XXXIX.

Segnature : A-Z^8 AA^8=ff. 192.

Lingua : Latino.

Carattere : Romano.

Decorazione : Iniziali xilografiche.

Colophon : (f. AA8v) Impressum Venetiis, per Bartholomaeum de | Zanettis, Casterzagen. Anno domi- | ni. M. D. XXXIX.

Milano, BIBLIOTECA NAZIONALE BRAIDENSE X. VI. 11.

Bibliografia : *A Catalogue of Sixteenth Century Printed Books in the National Library of Medicine*, National Library of Medicine, Bethesda, Maryland, 1967, p. 88 no 710; *EISS*, II, no 3727.

1540 *58]. Antonio Brucioli, Nuovo Testamento. [8o].

Frontespizio : IL NVOVO TE | STAMENTO DI CHRI- | sto Giesu Signore & Saluato- | re nostro. Di Greco tra- | dotto in lingua To- | scana, | PER ANTONIO BRVCIOLI. | [*MARCA* : Zappella 988a] | PREDICATE L'EVANGE | lio à ogni creatura, quello che crede | ra, & sara battezato, sara saluo. | MARCO. XVI.

Prefazione : (ff. 2r-8v) Antonio Brucioli ad Anna Estense, principessa di Ferrara. *Titolo* : ALLA ILLVSTRISSIMA | *Signora* Anna Estense Princi- | pessa di Ferrara, | ANTONIO BRVCIOLI | Salute & pace in Christo | Giesu Signore, & Sal | uatore nostro. | *Inc.* HAVENDO, ILLVstrissima Signora, questo anno passato.

Segnature : [8] a-z^{8} &^{8} A-H^{8} I^{4} aa-zz^{8} &&$^{4-1}$=ff. 445.

Lingua : Italiano.

Carattere : Romano.

Decorazione : Iniziali xilografiche.

Colophon : (f. &&3v) Fine del nuouo Testamento, Tradotto | di greco in uulgare italiano, per Anto | nio Brucioli. Stampato in Venetia | per Bartholomeo de Zanetti | da Bressa, Nel anno del | Signore, M.D.XL.

BL 1478.d.17.

Bibliografia : *EISS*, II, no 2094.

*59]. Francesco Priscianese, Della lingua romana. [4o].

Frontespizio : FRANCESCO PRISCIA | NESE | FIORENTINO. | DELLA LINGVA ROMANA. [*MARCA* : incisione xilografica con il rittratto di F. Priscianese, inserito in un medaglione ovale].

Prefazione :

1) (ff. 2r-4v) F. Priscianese al re di Francia Francesco I. *Titolo* : FRANCESCO PRISCIANESE | FIORENTINO, AL CHRI | STIANISSIMO RE | DI FRANCIA. | FRANCESCO | PRIMO. | *Inc.* Certissima cosa è la Natura. [In fine un trifoglio nero].

2) (ff. 5r-7r) F. Priscianese ai giovani. *Titolo* : FRANCESCO PRISICIANESE | FIORENTINO AI GIOVANI | DESIDEROSI | DELLE ROMANE | LETTERE. | *Inc.* D'alta escellenza è stata sempre riputata.

Segnature : [8] Aa-Zz^{8} Aa-Il^{8} Kk-Oo^{8} Pp^{4}=ff. 308.

Lingua : Italiano.

Carattere : Romano.

Decorazione : Iniziali xilografiche all'inizio dei capitoli; sotto il titolo (f. A2r) e alla fine del testo (f. Oo3v, Oo7v) un trifoglio nero.

Colophon : (f. Pp4r) Stampato in Vinegia per Bartholomeo Zanetti da Brescia | nel mese d'Agosto. M. D. XL.

Marca : (f. Pp4v) Vignetta xilografica rettangolare contenente un altare, sormontato da uno specchio ottagonale. Vi si notano le cifre «FSDN» e, sulla base dell'altare: «OMNIA OCTO». Sotto la vignetta: «Quanto è di uero Amore in me s'accoglie».

BL 68.b.6.

Bibliografia : Martini, p. 274, no 31, 32; Shaaber, *Sixteenth-century Imprints...*, p. 423, no 573.

*60]. Antonio Brucioli, Bibbia. I-VII (1540-1544) [fol.].

[Solo i primi tre volumi sono stampati da Bartolomeo Zanetti. Nell'edizione che ho visto, sono rilegati insieme].

I

Frontespizio : [Inserito in una cornice formata da nove vignette xilografiche] I SACROSANTI | LIBRI DEL VECCHIO | Testamento, Tradotti dalla Ebraica | uerita in Lingua Italiana, & co(n) | breue & catholico com- | mento dichiarati. | PER ANTONIO BRVCIOLI. | TOMO PRIMO | Nel quale si contengono | Il Genesi. | ... | Ester.

Prefazione : (ff. 2r-4v) Antonio Brucioli a Renata di Francia, Duchessa di Ferrara. *Titolo* : ALLA ILLVSTRISSIMA SIGNORA RENEA | Di Francia, Duchessa di Ferrara, Antonio Brucioli, Salute & pace | nel Signore nostro Christo Giesu. | *Inc.* HAuendo, Serenissima Duchessa, co(n) lo aiuto del Signore.

Segnature : [4] a-z^{6} &^{6} aa-uu^{6} xx^{4}=ff. 140.

Lingua : Italiano.

Carattere : Romano. A due colonne.

Decorazione : Iniziali xilografiche [in tutti e tre i volumi].

Marca : (f. x4v) Zappella no 988a.

II

Frontespizio : [Inserito in una cornice formata da nove vignette xilografiche] TOMO SECONDO | DE SACROSANTI LIBRI | Del Vecchio Testamento, Tradotti dalla | Ebraica uerita in Lingua Italiana, | & co(n) pio & catolico com- | mento dichiarati. | PER ANTONIO BRVCIOLI. | Contengonsi in questo secondo Tomo. | Iob. I Psalmi. i Prouerbii. lo Ecclesiasto, & la Cantica.

Prefazione : (ff. 2r-4v) Antonio Brucioli a Diego Hurtado de Mendoza. *Titolo* : ALLO ILLVSTRISSIMO SIGNORE DON DIEGO | Hurtado di Mandozza, Antonio Brucioli, salute, & pace nel | Signore nostro Christo Giesu. | *Inc.* HAuendo, illustrissimo Signore, nella epistola del primo Tomo, dimostrato quanto fusse impia la sententia.

Segnature : [4] A-Z^{6} &^{6} ?^{6}=ff. 82.

Lingua : Italiano.

Carattere : Romano. A due colonne.

III

Frontespizio : [Inserito in una cornice formata da nove vignette xilografiche] TOMO TERZO | DE SACROSANTI LIBRI | Del Vecchio Testamento, Tradotti dalla | Ebraica uerita in Lingua Italiana, | & co(n) breue & catholico com- | mento dichiarati.

| PER ANTONIO BRVCIOLI. | Contengonsi in questo terzo Tomo. | Iesaia. | ...| Malachia.

I *Prefazione* : (f. lv) Antonio Brucioli a Ippolito d'Este, cardinale di Ferrara. *Titolo* : ALLO ILLVSTRISSIMO ET REVERENDISSIMO SI- | gnore Hipolito Estense, Cardinale di Ferrara, Antonio Brucioli, Salute, | & pace, in Christo Giesu Signore, & Saluatore nostro. | *Inc.* HAuendo, Illustrissimo, & Reuerendissimo Signore, dalla hebraica uerita, tradotti, & commentati tutti i Sacrosanti libri del uecchio Testamento, & uole(n)do questo terzo Tomo dedicare.

II *Prefazione* : (ff. 2r-6v) Antonio Brucioli a Ippolito d'Este, cardinale di Ferrara. *Titolo* : ALLO ILLVSTRISSIMO ET REVERENDISSIMO SI- | gnore Hipolito Estense, Cardinale di Ferrara, Antonio Brucioli, Salute, | & pace, in Christo Giesu Signore, & Saluatore nostro. | *Inc.* HAuendo, Illustrissimo & Reuerendissimo Signore, dimostrato nelle due Epistole, quanta sia la perfidia di quegli hypocriti, & falsi christiani.

Segnature : [6] A-Z^6 AA-QQ^6=ff.123.

Lingua : Italiano.

Carattere : Romano. A due colonne.

Colophon : (f. QQ5r) Fine del Commento di Antonio Brucioli sopra tutti i Sacrosanti Libri della | Vecchia Scrittura, Legali, Historiali, Sapientiali, & Prophetali, dalla | Ebraica uerita dal medesimo tradotti in lingua Italiana | Stampato in Venetia per Bartholomeo de | Zanetti da Brescia. Nel Anno | M. D.XL d'el Mese | di Ottobre. | [trifoglio nero].

Marca : (f. QQ6v) Zappella no 987.

BL 464.d.9.

Bibliografia : Martini, p. 274, no 27; *EISS*, II, no 1945.

+61]. Bartolomeo da Civitavecchia. In Antidotarium. [fol.]. 1543

Frontespizio : In Antidotarium Joannis filii Mesue cum declaratione simplicium medicinarum, & solutione multorum dubiorum, ac difficilium terminorum. Adjecto facillimo atque copioso indice, nec non & receptario castigatissimo cum suo repertorio.

Segnature : ff. [52], 328 p., 84 col., 5 p.

Lingua : Latino.

Colophon : Venetiis, impressum per Bartholomaeum de Zannettis, 1543. Per venerandos patres Bartholomaeum Urbeuetanum, & Angelum Paleam.

Bibliografia : *A Catalogue of Sixteenth Century Printed Books in the National Library of Medicine*, National Library of Medicine, Bethesda, Maryland, 1967, p. 60, no 481; *EISS*, II, no 664, da cui è tratta la descrizione.

1544 *62]. Plutarchus, Paidagogos, traduzione in neogreco di Nicola Sophianos. [4o].

Frontespizio : -.

Prefazione : (f. α1rv) Nicola Sofiano a Dionigi, arcivescovo di Milopotamo e Chersoneso. *Titolo* : ΤΩ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΩ ΚΑΙ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΩ | 'Επισκόπω μυλοποτάμου καὶ χερρονησου κυρίῳ Διονυσίῳ | νικόλαος ὁ σοφιανὸς, χαίρειν. | *Inc.* Βλέποντας θεοφιλέστατε δέσποτα, ὅτι διὰ τ(ὴν) μακρὰν καὶ πικροτάτην δουλοσύνην.

Testo : (f. β1r) *Titolo* : ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ | παιδαγωγός.

Segnature : α-ζ¹ = ff. 14.

Lingua : Greco.

Colophon : (f. 14v) τέλος καὶ τῶ θεῶ χάρις. | 'Ετυπώθη εἰς τὴν βενετίαν ἐν οἰκία βαρθολομαίου τοῦ καλλι- | γράφου· αφμδ΄. μηνὸς ἰανουαρίου β΄.

Oxford, BODLEIAN LIBRARY 8o.S.241.Th. (5).

1548 +63]. Salmi. [4o].

Frontespizio : Salmi di David dall'ebraica alla nostra comune volgar lingua... tradotti... Vi è anchora aggionto lo Ecclesiaste di Salomone.

Segnature : Ff. 166.

Lingua : Italiano.

Decorazione : Xilografie.

Colophon : In Vinegia, per Bartholomeo Zanetti, 1548 (1536).

Bibliografia : *EISS*, II, no 2011, da cui è tratta la descrizione.

7. Edizioni dubbie

1539 (?) *?1]. Angelo di Forte. Veritatis redivivae militia. [8o].

Frontespizio : [in rosso] VERITATIS REDIVIVAE | MILITIA.

Testo *inc.* (f. A3r) [in rosso] Angelus Fortius Naturae inuestigator, | Veritatis Cultoribus, Foelicitate(m) cupit. | [in nero, tranne l'iniziale, in rosso] NAturae gremium, cum satis exquisite, perquirerem.

Testo *expl.* (f. F4v) aperte deprehe(n)dimus, [in rosso] Atq; omnium mortalium sine dubitatione deterrimum. [in nero] FINIS.

Segnature : A-F⁴=ff. 24.

Lingua : Latino.

Carattere : Corsivo.

Decorazione : Edizione interamente stampata in rosso e nero.

Colophon : ? [manca nell'esemplare che ho visto; il colophon citato da Legrand è: *Impressum Venetiis, per Bartholomaeum de Zanetis, Ann.* M.D.XXXIX].

BL 1039.e.3. (3).

Bibliografia : Legrand, III, p. 384, no 386; Martini, p. 274, no 30; Cataldi Palau, *Gian Francesco d'Acola*, Tav. 79, p. 802.

*?2] Pietro Aretino, L'umanità di Cristo... [8o]. 1540

Frontespizio : I QVATTRO LIBRI DE | LA HVMANITA DI CHRISTO, | DI M. PIETRO ARETINO, | NOVAMENTE STAMPATA. | [*MARCA* : incisione xilografica, il ritratto di Pietro Aretino, di profilo, in un rettangolo di mm. 95 x 67; sotto vi è scritto: IL DIVINO PIETRO | ARETINO] | | M D XL.

Prefazione : (f. 2rv) Pietro Aretino all'Imperatrice. *Titolo* : ALLA MAGNANIMA | IMPERATRICE: | PIETRO ARETINO. | *Inc.* I MIEI sensi, le mie cure, et i miei pe(n)sieri acquetauano i lor moti.

Segnature : A-N^{8}=ff. 104.

Lingua : Italiano.

Carattere : Corsivo.

PML 1158. [Attribuito dal catalogo della PIERPONT MORGAN LIBRARY allo stampatore Bartolomeo Zanetti, per Torresani]. Toovey, *Catalogue of a Collection...*, p. 4; *EISS*, I, 2398; H.G. Fletcher III, *In Praise of Aldus Manutius. A Quincentenary Exhibition,* New York 1995, p. 117; Cataldi Palau, Tav. 8, p. 730.

*?3]. Francesco Berni, Opere. [8o]. 1542

Frontespizio : TVTTE LE | OPERE DEL BER- | NIA IN TERZA RI- | MA, NVOVAMEN | TE CON SOM-| MA DILI- | GENTIA | STAMPATE. | M D XLII.

Frontespizio 2: (f. I2r) TVTTE LE TERZE | RIME DEL MAVRO, NVO | VAMENTE RACCOLTE, | ET STAMPATE. | [giglio nero] | M D XLII.

Segnature : A-X^{8}= ff. 168.

Lingua : Italiano.

Carattere : Corsivo.

Frontespizio 3: (f. Aa2r) LE TERZE | RIME DEL MOL | ZA, DEL VARCHI, | DEL DOLCE, ET | D'ALTRI. | [trifoglio nero] | M. D. XXXXII.

Segnature : Aa-Kk^{8} = ff. 80.

Frontespizio 4: (f. AIr) DIALOGO | CONTRA I POETI | DEL BERNIA INTER | *locutori, Sanga, Berni, Marco,* | *et Giouan. da Modena.* | [giglio nero] | M D XLII.

Segnature : A-B^{8}= ff. 16.

BL 1071.g.20.

Bibliografia : [Attribuito, certamente in base ai caratteri, dal catalogo «on line» della British Library a Bartolomeo Zanetti, con un punto di interrogazione].

+?4]. Spano

Il progetto per questa edizione è segnalato da Layton, p. 136; la studiosa cita un *imprimatur* concesso dal Consiglio dei Dieci allo stampatore Bartolomeo da Bressa per stampare *Spano*; il documento è datato 11 agosto 1542 ed è trascritto *Ibidem*, nota 43. Non si conoscono, a tutt'oggi, esemplari di questa edizione.

1544 *?5. Antonius Eparchus, Θρῆνος εἰς τὴν ῾Ελλάδος καταστροφήν. [4o].

Frontespizio : ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΠΑΡΧΟΥ ΤΟΥ ΚΕΡ= | κυραίου εἰς τὴν ἑλλάδος καταστροφὴν, θρῆνος. | τοῦ αὐτοῦ ἐπιστολαὶ τινὲς πρὸς ὁμόνοιαν συντείνουσαι | τῆς χριστιανῶν πολιτείας. | ANTONII EPARCHI | *in euersionem Graeciae Deploratio.* | *Eiusdem Epistolae quaedam spectantes ad concordiam* | *Reipublicae Christianae.* | *Eiusdem Epitaphium in Cardinalem Contarenum,* | *praestantissimi consilij uirum.* | VENETIIS. M D XLIIII.

Prefazione : (ff. a1v-2v) Antonio Eparco a Paolo III. *Titolo* : SANCTISS. D. D. N. PAVLO | TERTIO PON. MAXIMO | ANTONIVS EPARCHVS | FOELICITATEM. | *Inc.* CVM praeteritas ac iam nimis pertinaces Graeciae nostrae calamitates atq; alia Reipublicae Christianae detrimenta saepe animo repeterem.

Segnature : α-γ^4 δ^6=ff. 18.

Lingua : Greco.

Colophon : (f. δ5v) ἐνετίησιν· ἔτει τῷ ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας, | ,αφμδ΄. μηνὶ σεπτεβρίῳ ε΄.

BL G. 17308; Oxford, BODLEIAN LIBRARY 8o.S.241.Th. (4).

Bibliografia : Legrand, I, pp. 259-262, no 108.

1545 (?) *?6]. Nicola Sophianos, Sull'astrolabio. [4o].

Frontespizio : -.

TESTO : (f. A1r) *TITOLO* : ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΟΦΙΑΝΟΥ ΠΕΡΙ ΚΑΤΑ- | σκευῆς, καὶ χρήσεως κρικωτοῦ ἀστρολάβου.

Prefazione : (f. A1r) Nicola Sofiano a Paolo III. *Titolo* : ΠΑΥΛΩ ΤΡΙΤΩ ΤΩ ΘΕΙΟΤΑ- | ΤΩ ΑΚΡΩ ΑΡΧΙΕΡΕΙ .| *Inc.* Πολλῶν μὲν καὶ ἄλλων ἕνεκεν ἁγιώτατε πάτερ, δίκαιόν ἐστιν ἀπονέμειν τῇ μεγαλοψυχίᾳ σου χαρίτας ... ὕστερον δὲ κατὰ κέλευσιν τοῦ παντ' ἀρίστου καὶ θερμοτάτου τοῖς σπουδαίοις προξένου ΜΑΡΚΕΛΛΟΥ [Marcello Cervini, poi papa Marcello II] τοῦ σεβασμιωτάτου καρδινάλεως ἐκδέδοται τοῖς νεοχαράκτοις τουτοισὶ χαρακτῆρσι, τοῖς ὑπο τῆς σῆς ἁγιότητος, ἐς μεγίστην τοῖς φιλολόγοις ὠφέλειαν καθεστηκόσιν.

Segnature : A^8=ff. 8.

Lingua : Greco. [Caratteri identici a quelli dei no 62 e ?5].

BL Ms. Royal 16. C. XII; Oxford, BODLEIAN LIBRARY 8o.S.241.Th. (6).

Bibliografia : Legrand, I, p. 265-266, no 111, attribuisce questa edizione a Nicola Sofiano, per i tipi di Antonio Blado, avendo paragonato questi caratteri con quelli dell'*Horologion* dello stesso Sofiano, del 1545. *STC*, II, p. 984, la attribuisce a Bartolomeo Zanetti.

CATVLLVS, TIBVLLVS, PRO-
PERTIVS, GALLVS

RESTITVTI PER HIERONYMVM
AVANCIVM, CARDINALI
FARNESIO DICANTVR.

*Dictiones emendatę habent primas litteras maiuscu-
las. Quod ab alijs fit in nominibus tantum proprijs.*

Tav. 1. New York, The Pierpont Morgan Library, *PML* 1211, frontespizio-Catullo, *Opera* (Venezia 1535)

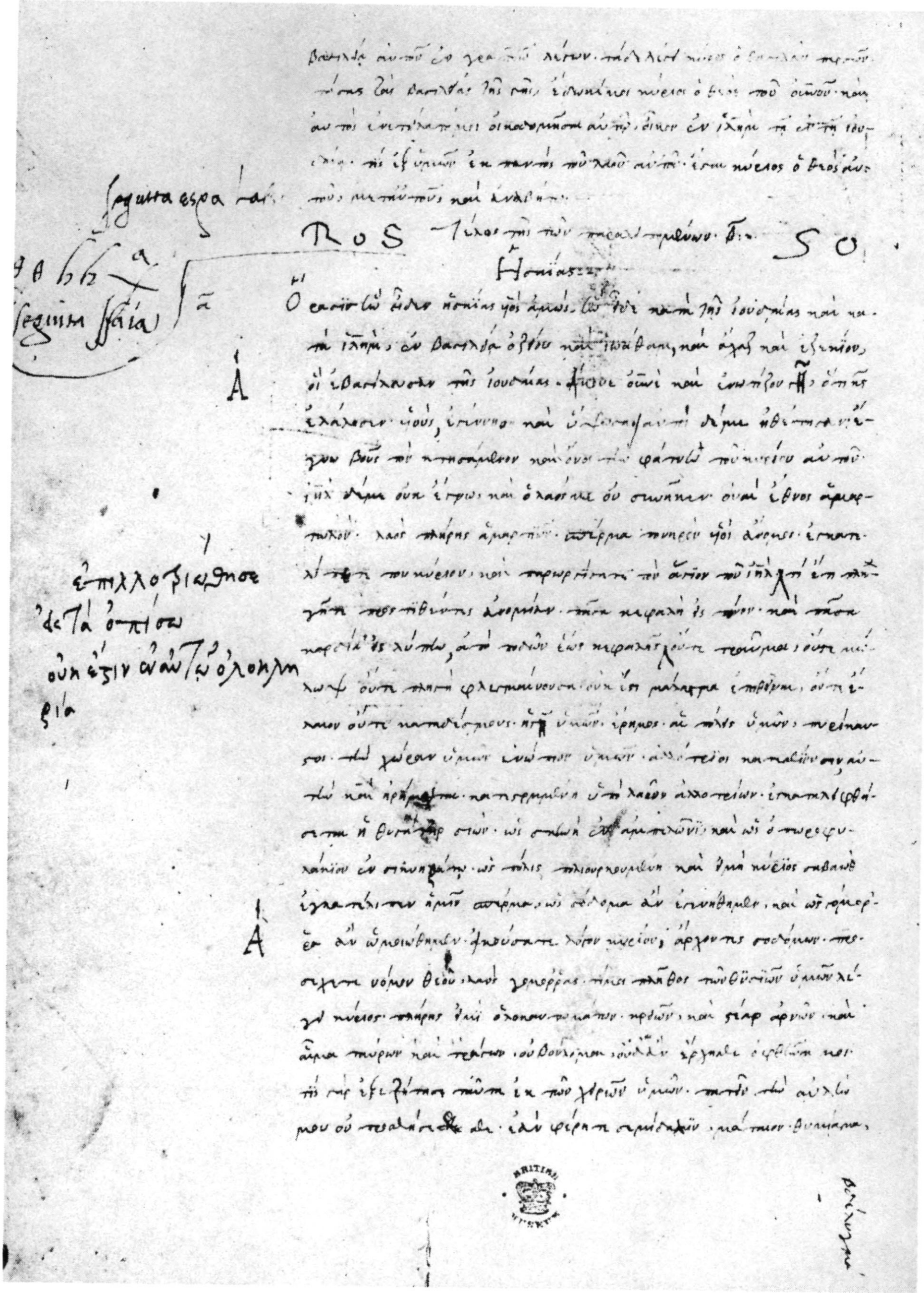

Tav. 2. Londra, British Library, Ms. *Add.* 10968, f. 29v.

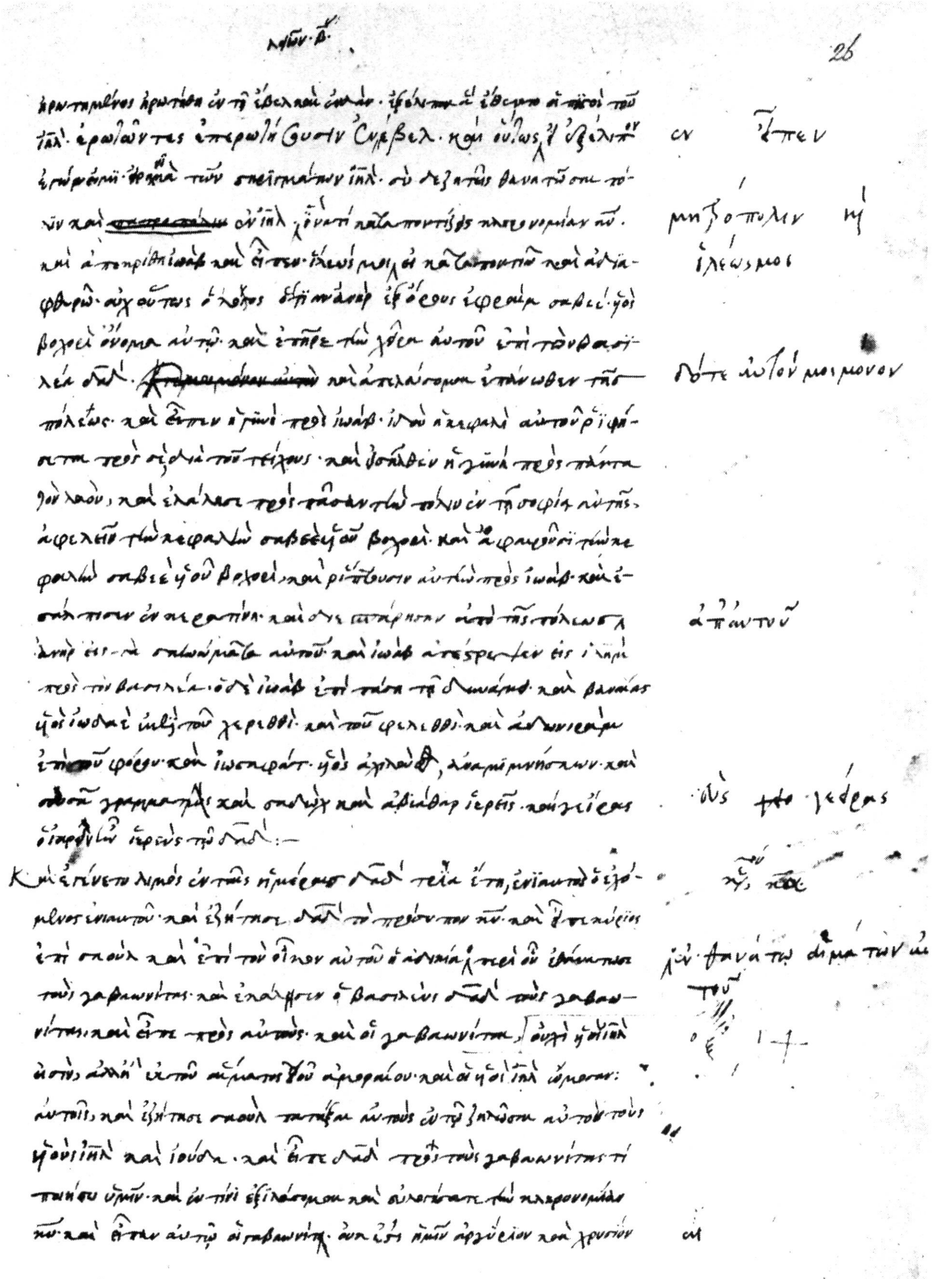

Tav. 3. Londra, British Library, Ms. Add. 10968, f. 26

IL PETRARCHA
CON L'ESPOSITIONE
D'ALESSANDRO VELLVTELLO
e con piu utili cose in diuersi luoghi di quella
nouissimamente da lui
aggiunte.

PETRARCHA

Gio. Maurizio.

CON GRATIA E PRIVILEGIO DE LA ILLVSTRIS-
sima Signoria di Vinegia, che nessuno lo possa imprimere ne
impresso uendere in tutto il suo dominio nel
termino di cinque anni.

MDXXXVIII

Tav. 4. Londra, British Library, 638. H. 1, frontespizio.
Petrarca, *Opera*, Venezia 1538.

BRIGITTE MONDRAIN

LES ÉPARQUE, UNE FAMILLE DE MÉDECINS COLLECTIONNEURS DE MANUSCRITS AUX XVe-XVIe SIÈCLES

La main d'un maître est de nature à influencer la façon d'écrire des élèves qui ont suivi son enseignement en faisant auprès de lui l'apprentissage de l'écriture. On peut aisément constater ce phénomène à la lecture, par exemple, des lettres rédigées, à l'époque moderne, par des personnes qui maîtrisent correctement la pratique de l'écriture mais n'écrivent pas beaucoup ni souvent: dans une écriture «scolaire» normalisée peuvent transparaître à la fois quelques caractéristiques propres et surtout des traces d'emprunts, qui trahissent l'écriture d'un professeur qui n'est pas lui-même un calligraphe professionnel; tel ou tel détail, pas toujours aisé à repérer mais néanmoins présent, permet à la fois le rapprochement et la différenciation des mains. L'écriture de plusieurs Italiens qui, à la fin du XIVe et au début du XVe siècle, ont appris le grec en suivant les cours de Manuel Chrysoloras, offre de bons témoignages de ce phénomène de reproduction, de mimétisme même, pourrait-on dire, qui n'est pas toujours conscient; le système d'écriture volontairement clair d'un Chrysoloras enseignant sert de base à celui de la plupart de ses élèves, pour qui écrire en caractères grecs est un acte moins naturel que d'utiliser l'alphabet latin. De même dans le dernier quart du XVe siècle, l'écriture grecque d'un Johannes Reuchlin, par exemple, permet de savoir aussitôt qu'il a étudié auprès de Georges Hermonyme, dont la manière d'écrire a fortement imprégné la sienne, même s'il a sévèrement critiqué la qualité de son enseignement.

L'influence qu'est susceptible d'exercer une écriture ne se limite pourtant pas au cadre d'une initiation à l'acte d'écrire, avec la reproduction plus ou moins réussie des règles graphiques qu'a inculquées un maître. Il suffit bien entendu de songer à la pratique professionnelle, «calligraphique» de l'écriture, telle que l'assument des scribes de métier, actifs dans un scriptorium ou une chancellerie: cette pratique conduit les copistes à une maîtrise des tracés appliquée selon certaines normes précises, dans laquelle c'est l'uniformisation des mains qui est mise en valeur. Mais au delà du métier de scribe, et de l'apprentissage de certaines conventions qu'il suppose bien souvent, il existe aussi un autre mode d'influence: de fait, si l'on

s'attache à des manuscrits copiés à partir du XIIIe siècle et au-delà, siècles dans lesquels l'individualisation des écritures devient plus fréquente, la proximité qui existe entre la main d'un «maître à penser» et celle de ses disciples est parfois notable. Ainsi n'est-il pas toujours aisé de distinguer l'écriture, pourtant personnelle, de l'érudit Maxime Planude de celle de quelques-uns de ses élèves, de la même manière que l'on peut être quelquefois troublé quand on confronte la main de Bessarion jeune à celle de son professeur Jean Chortasménos. La parenté intellectuelle a en quelque sorte une incidence sur la parenté graphique des écritures.

L'emploi du terme de «parenté» incite à s'attacher à un autre aspect de cette problématique: la ressemblance, que l'on constate dans un certain nombre de cas entre les écritures de copistes qui appartiennent au sens propre à une même famille. Plusieurs exemples sont bien connus: il n'est que de songer, pour le milieu du XVIe siècle, aux frères Jean et Nicolas Mourmouris ou aux Cocolos, mais d'autres cas plus anciens sont tout aussi pertinents; sans remonter très haut dans le temps, on peut mentionner au début du XIVe siècle Démétrius Triclinius et Nicolas Triclinius, généralement présenté comme le frère du célèbre philologue, ou à la fin du XVe siècle et au début du XVIe, Michel Apostolis et son fils Aristobule, ou Jean de Coron et son fils Démétrios Moschos (son autre fils, Georges, a une main plus éloignée de la sienne) et, cas encore plus remarquable, trois membres d'une même famille dont il est parfois véritablement délicat de distinguer les mains, Georges Grégoropoulos et ses deux fils, Manuel et le second, Jean, qui a joué en tant qu'éditeur dans l'officine d'Alde Manuce un rôle essentiel[1] mais qui a dû disparaître prématurément. Ce dernier exemple témoigne de façon exemplaire de l'influence que l'écriture d'un père, copiste professionnel, est susceptible d'exercer sur celle de ses enfants, auxquels il a peut-être lui-même appris à écrire. On peut ainsi faire à plusieurs reprises cette constatation de la parenté des mains de copistes apparentés, lorsque l'on examine les manuscrits dus à ces divers scribes et que l'on hésite tout d'abord un peu sur l'attribution qu'il convient de retenir.

Mais inversement, la parenté qui existe entre les écritures de différents copistes peut-elle contribuer, dans certains cas privilégiés, à révéler ou à confirmer la parenté effective qui les unit? Sans généraliser cette hypothèse de manière abusive et, surtout, risquée, je voudrais montrer dans le cadre de cet exposé que la parenté

---

1. Cette activité d'éditeur, comparable à celle de Mousouros sinon peut-être pour la qualité philologique mais du moins pour l'importance des textes grecs imprimés qui en ont été le fruit jusqu'en 1503, a été insuffisamment appréciée dans la littérature jusqu'à présent. Voir à ce propos, en dernier lieu, Brigitte Mondrain, «Un nouveau manuscrit d'Hérodote: le modèle de l'impression aldine», *Scriptorium* 49 (1995), pp. 263-273.

d'écritures peut effectivement constituer un indice, parmi d'autres, pour identifier la main d'un copiste dont on ne connaît pas encore de document ou de souscription signés. La proximité de l'écriture ne suffirait à elle seule à rendre pertinente une telle identification, cela est clair; c'est grâce à la confrontation et à l'intersection des données fournies par divers faits historiques ou textuels significatifs, qui s'ajoutent à l'analyse paléographique et permettent de la compléter, que l'attribution de main qu'on va proposer ici peut être tenue pour plausible: elle concerne une partie des riches collections de manuscrits diffusées par Antoine Éparque.

Nombreux sont en effet les manuscrits qui sont passés entre les mains d'Antoine Éparque et nombreuses sont les études qui ont été consacrées à Éparque, s'efforçant le plus souvent de reconnaître ces livres à partir des listes de vente qu'il avait lui-même établies. Mais avec l'aide de la paléographie, il est possible de mettre en valeur dans plusieurs directions des éléments qui ont été négligés ou n'ont pas été remarqués jusqu'à présent; ces caractéristiques, tout en contribuant à une meilleure connaissance du «gentilhomme corfiot» et des conditions dans lesquelles il travaillait, sont susceptibles de permettre d'apprécier avec une plus grande justesse son importante activité de marchand de manuscrits grecs au milieu du XVIe siècle.

Il convient de commencer par situer brièvement le personnage d'Antoine Éparque[2]. Né à Corfou en 1491, il séjourna en Italie dès 1520 à l'initiative de Janus Lascaris, qui avait convaincu François Ier de créer une École grecque à Milan et lui en confia la direction; mais cette école eut une durée de vie brève et la présence d'Éparque en Italie n'est ensuite attestée de nouveau qu'après l'attaque de Corfou par les Turcs en août 1537. Dès le mois suivant, les Turcs quittèrent l'île mais Antoine Éparque avait déjà entrepris de s'installer avec sa famille à Venise, tout en gardant des liens étroits avec sa patrie. C'est à partir de la fin de l'année 1537 ou plutôt au début de 1538 qu'il va devenir ainsi, à Venise, un interlocuteur essentiel pour tous les occidentaux, Italiens et autres, s'intéressant au grec et désireux d'acquérir des manuscrits grecs. Il exerce de fait trois activités que bien des Byzantins réfugiés assument fréquemment – mais le plus grand nombre d'entre eux n'est pas en mesure de maîtriser les trois simultanément, et c'est un des motifs qui contribuent à l'originalité et à la position particulière d'Éparque dans le milieu grec vénitien: il est professeur de grec ancien, appointé pour une petite pension par la Sérénissime; il est, accessoirement, copiste et il contrôle le travail d'autres copistes; mais avant tout, il est marchand de manuscrits et il exerce cette fonction avec un brio qui lui assure

2. La notice détaillée de M. Ceresa dans le *Dizionario biografico degli Italiani*, t. 43, 1993, pp. 13-17 rassemble l'essentiel de la bibliographie qui lui a été consacrée.

une grande considération auprès de ses interlocuteurs. En effet, il sait proposer des manuscrits de grande qualité, des livres copiés dans son entourage mais aussi, et surtout, il met en vente des volumes anciens. L'ambassadeur du roi de France à Venise de 1539 à 1542, Guillaume Pellicier, alors qu'il n'a que condescendance pour les pauvres hères qui travaillent à son service comme copistes, le nomme toujours le «gentilhomme grec» ou «corfiot», appellation qui est due certainement pour une part à son origine sociale mais également et principalement au respect qu'il sait susciter[3].

Il est clair qu'Antoine Éparque est un commerçant habile; une bonne illustration de son talent est fournie par le don qu'il fit au roi de France François Ier d'une grande partie, sinon de la totalité, d'une collection de manuscrits dont il avait dressé une liste à l'usage d'acquéreurs potentiels – ce catalogue, diffusé par lui en février 1538, est conservé dans une copie autographe à la Bibliothèque Vaticane, dans le *Vaticanus lat.* 3958. La liste donne, en grec, les contenus libellés de manière plus ou moins détaillée de quatre-vingt-huit livres, et l'indication du contenu est accompagnée de temps à autre d'une appréciation sur la qualité remarquable du manuscrit ou son grand âge[4]. On peut trouver encore aujourd'hui sur plus de trente volumes de la Bibliothèque nationale de France la marque de don ou un pinax, notés par Éparque. Cette mention du don effectué devait figurer également sur d'autres ouvrages du lot mais a quelquefois disparu sous le couteau du relieur, comme en témoigne par exemple le *Parisinus gr.* 2327, en tête duquel la note écrite par Éparque est coupée presque entièrement. La présence d'une telle note montre en même temps que quelques-uns des manuscrits offerts étaient extérieurs au catalogue, puisque leur contenu n'a pas d'entrée correspondante dans la liste. En tout cas, ce cadeau offert avec panache valut en 1540 à Antoine Éparque une gratification royale de 1000 écus, soit une somme bien supérieure à ce qu'il aurait pu espérer d'une vente en bonne et due forme.

Quelques années plus tard, en 1543, il met en vente une collection d'une centaine de manuscrits grecs qui seront acquis l'année suivante par la ville d'Empire d'Augsbourg[5]. La liste de ces ouvrages était connue depuis longtemps par une copie qui donne en grec les contenus sommaires des livres; elle est due à un scribe qui est un occidental, étant donné le manque de souplesse de son écriture, et est conservée

3. Voir Ch. Graux, *Essai sur les origines du fonds grec de l'Escurial*, Paris 1880.

4. Voir H. Omont, «Catalogue des manuscrits grecs d'Antoine Éparque», *Bibliothèque de l'Ecole des chartes* 53 (1892), pp. 95-110.

5. Lorsqu'Augsbourg a été intégrée à la Bavière, en perdant son statut de ville d'Empire en 1806, les manuscrits furent transférés à Munich, capitale du nouveau royaume.

dans un manuscrit de l'Österreichische Nationalbibliothek, le *Vindobonensis* 9734. Mais il m'a été possible, il y a quelques années, de retrouver dans les Archives d'Augsbourg une autre copie de ce catalogue de vente: même si elle est également due à un occidental, elle est plus intéressante et pertinente dans la mesure où il s'agit du document même qui a servi de base à la transaction entre Éparque et Augsbourg[6]: l'on peut en effet y repérer des interventions de la main d'Antoine Éparque, qui opère quelques modifications dans le lot initialement proposé par lui, en ajoutant et, inversement, en retirant certains titres d'ouvrages.

D'autres transactions, qui ne se réaliseront pas toujours aisément, permettront à Antoine Éparque de vendre par exemple aussi des manuscrits pour la Bibliothèque Vaticane, par l'intermédiaire du cardinal Cervini: une cinquantaine d'ouvrages qui, mis en vente en 1548 à l'intention de François Ier, ne trouvèrent pas tout de suite preneur en raison de la mort du roi de France et des atermoiements de son successeur Henri II. Ces livres furent, après divers rebondissements, achetés finalement pour la Vaticane près de trois ans plus tard et à un prix bien inférieur à la somme qu'escomptait Éparque (200 ducats au lieu des 300 souhaités par lui). L'on pourrait également mentionner le lot de manuscrits vendus pour la Bibliothèque de l'Escorial mais cette vente apparaît s'être réglée après la mort d'Antoine Éparque, qui survient en 1571.

Pour qui tente d'opérer une synthèse sur l'ensemble des manuscrits qu'a diffusés Antoine Éparque et dont une bonne part est repérable à partir de ces listes de vente établies par ses soins, deux problèmes essentiels doivent être résolus: il s'agit tout d'abord, bien entendu, de reconnaître les livres dans les différents fonds dans lesquels on a toutes les raisons de penser qu'ils se trouvent aujourd'hui et de déterminer avec certitude que ce sont effectivement les manuscrits qui viennent d'Éparque - pour cela, la correspondance entre un titre dans un catalogue de vente et un livre qui offre précisément le contenu indiqué peut constituer un indice

6. Il est possible de reconnaître la main du scribe de la liste, l'érudit allemand Wolfgang Musculus, humaniste éditeur de Polybe et de plusieurs auteurs patristiques, qui incita à cet achat la ville d'Augsbourg, représentée à Venise par son ambassadeur Philip Walther. Voir Brigitte Mondrain, «Une nouvelle liste des manuscrits grecs mis en vente par Antoine Éparque et acquis par la ville d'Augsbourg en 1544», *Scriptorium* 44 (1990), pp. 105-107 et «Antoine Éparque et Augsbourg: le catalogue de vente des manuscrits grecs acquis par la ville d'Empire», *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* N.S. 47 (1993), pp. 227-243; les documents de la transaction qui figurent dans le même dossier ont été récemment édités par H. Zäh, «Wolfgang Musculus und der Ankauf griechischer Handschriften für die Augsburger Stadtbibliothek 1543/44», *Wolfgang Musculus (1497-1563) und die oberdeutsche Reformation*, ed. R. Dellsperger, R. Freudenberger, W. Weber, Berlin 1997, pp. 226-245.

nécessaire, mais ce n'est pas toujours un élément suffisant pour l'identification[7]. D'autre part, il convient de déterminer l'origine de ces manuscrits, c'est-à-dire tenter de reconstituer au moins une partie de leur histoire antérieurement à la mise en vente par Éparque. Ce sont là deux étapes de la recherche que l'on pourrait résumer ainsi: quels sont les livres que proposait Antoine Éparque et comment les avait-il obtenus, en d'autres termes où se trouvaient ces manuscrits, entre les mains de quel possesseur, avant qu'Éparque ne les mît en vente? Autant le premier point a suscité l'attention des chercheurs, autant le second a été dans une large mesure délaissé. Et pourtant, indépendamment de l'intérêt indéniable que présente pour l'histoire de la culture et de la transmission des textes la question de l'origine de ces manuscrits, les deux points méritent d'être étudiés conjointement; car c'est après avoir rassemblé les informations glanées en premier lieu grâce à un examen direct des livres, puis après les avoir confrontées, que l'on pourra maintes fois étayer les renseignements que fournissent les listes de contenus. Les titres sont de fait souvent peu explicites ou risquent en tout cas d'être insuffisamment différenciés lorsqu'une bibliothèque renferme plusieurs volumes susceptibles de correspondre à un intitulé donné. C'est donc par un recoupement des informations, une intersection des données, qu'il est possible, dans nombre de cas, d'aboutir à une identification assurée du manuscrit qui provient d'Éparque. De plus, comme nous allons le voir, ces bribes de la vie des livres permettent de rattacher à l'activité commerciale d'Éparque plusieurs manuscrits dont on ne soupçonnait pas jusqu'à présent qu'ils avaient un rapport avec lui.

Antoine Éparque n'est, pour sa part, guère bavard quant à la provenance des nombreux livres qu'il propose à divers hauts personnages. Où se procurait-il tous ces volumes qui sont assez fréquemment de date ancienne? D'ailleurs, la question se pose aussi, même si c'est à un niveau différent, pour les manuscrits qui sont de sa main ou qui ont été copiés à son instigation, car ces livres ont nécessairement été confectionnés à partir de modèles qu'Éparque avait alors à sa disposition. C'est de fait une pratique courante des marchands de livres de reproduire, quelquefois à de multiples exemplaires, les manuscrits dont ils disposent. Mais il est légitime de se demander comment Éparque avait obtenu les manuscrits-modèles, s'il les avait empruntés temporairement à une bibliothèque ou un particulier, comme le faisaient

7. Brigitte Mondrain, «La reconstitution d'une collection de manuscrits: les livres vendus par Antoine Éparque à la ville d'Augsbourg», *Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, ed. G. Cavallo, G. De Gregorio, M. Maniaci, Spolète 1991, pp. 589-601.

certains ateliers de scribes contemporains, ou s'il les avait antérieurement entre les mains[8].

Trois voies d'approvisionnement en manuscrits apparaissent possibles: l'acquisition à Venise même; l'achat au cours de voyages effectués en Grèce; enfin, le recours à sa bibliothèque personnelle. La première hypothèse est plausible: on peut supposer qu'Éparque a acquis un certain nombre de livres auprès de membres de l'importante colonie grecque à Venise auxquels il les aurait achetés. D'un autre côté, il se fait délivrer par François Ier, en novembre 1540, un sauf-conduit destiné à lui faciliter un voyage qu'il doit entreprendre en direction de Constantinople, entre autres destinations, afin de rechercher des manuscrits pour les collections royales[9]; mais il ne semble pas qu'il ait utilisé ce sauf-conduit rapidement. Dans ces années 1540, Éparque se rend bien à quelques reprises dans l'île de Corfou, mais peut-on considérer que sa source d'approvisionnement se trouve là? En tout cas, au moment de la vente de 1544 à la ville d'Empire d'Augsbourg, une histoire curieuse circulait, que le comte Wolrad III von Waldeck, qui séjournait alors dans la ville, rapporte dans son Journal: *Nota de libris Graecis, e Corcyra insula adductis : sunt autem volumina 45 in membranis, et sunt scripta Chrysostomi, Gregorii Nizeni, Basilii magni et aliorum classicorum authorum. Res autem de his libris sic se habere fertur. Mercator quidam, cum Corcyra insula a Turcis caperetur, navigio elapsus est. Is cum ad oram maris navigaret, intra carecta et juncos marinos naviculam palo alligatam reperit, in qua nihil nisi volumina haec exportata erant. Mercator itaque ea volumina in navem suam transferens Venetias secum adduxit*[10].

---

8. C'est l'histoire de la tradition des textes, avec l'identification éventuelle du témoin utilisé pour la copie, qui est susceptible d'aider à donner de telles précisions – pour peu que l'histoire d'un texte ait été étudiée systématiquement, ce qui n'est pas toujours le cas pour des manuscrits si tardifs.

9 .Voir en particulier L. Dorez, «Recherches sur le commerce des manuscrits grecs en Italie au XVIe siècle», *Mélanges d'archéologie et d'histoire* 13 (1893), pp. 281-364.

10. «Note sur des/les livres grecs apportés de l'île de Corcyre: il y a 45 livres sur parchemin et des oeuvres de Chrysostome, de Grégoire de Nysse, de Basile le Grand et d'auteurs classiques. Voici ce qu'il en est de ces livres, à ce que l'on rapporte. Un certain marchand, comme l'île de Corcyre était prise par les Turcs, a pris la fuite sur un bateau. Comme il naviguait près du rivage, il découvrit au milieu des carex et des joncs marins un petit bateau lié à un poteau, dans lequel rien d'autre que ces livres n'avait été transporté. Aussi le marchand transféra-t-il ces livres sur son bateau et les apporta avec lui à Venise». W. von Waldeck, *Tagebuch während des Reichstages zu Augsburg 1548*, ed. C. L. P. Tross, Stuttgart 1861, à la date du 31 mai (réimpression anastatique Hildesheim 1980, p. 129). Ce texte a été examiné par Brigitte Mondrain, Résumé de communication présentée en mars 1990 devant l'Association des études grecques, «Cent manuscrits grecs à vendre à Venise en 1544», *Revue des Etudes grecques* 103 (1990), p. XVIII et il est reproduit également par H. Zäh, *Wolfgang Musculus* (à la note 5).

C'est là une relation bien merveilleuse et cette découverte inattendue d'une cargaison de livres abandonnés laisse un peu songeur; l'histoire racontée par Waldeck renferme en même temps une part d'information précise et exacte car, dans le catalogue qui suscita la vente conclue avec Augsbourg et qui commence avec plusieurs ouvrages de Jean Chrysostome puis de Saint Basile et Grégoire de Nysse, il est effectivement fait mention de quarante-cinq manuscrits de parchemin! Mais qui était à l'origine de ce récit, dont les péripéties sont à replacer plusieurs années auparavant, en 1537, au moment où Antoine Éparque avait fui Corfou avec sa famille? N'était-ce pas Éparque lui-même? S'agissait-il de donner plus de prix à des livres qui proviendraient directement de Grèce et non de Venise même, sans avoir à justifier leur origine? C'est bien possible. On peut en tout cas noter que, de manière surprenante, cette collection de manuscrits n'est pas celle que, peu après son installation à Venise, il avait proposée à la vente et qu'il offrit finalement au roi de France. Même si quelques recoupements peuvent être notés entre les oeuvres d'auteurs profanes annoncées dans les deux listes, ils sont rares.

Quant à la troisième possibilité, le recours à sa bibliothèque personnelle, qu'en est-il? Éparque, dans le *Vaticanus lat.* 3958, a fait précéder le catalogue des manuscrits qui entrèrent finalement, pour la plupart, dans la Bibliothèque royale de Fontainebleau, de la mention βιβλία 'Αντωνίου τοῦ 'Επάρχου; mais cela ne constitue pas une preuve que ces volumes lui appartenaient longtemps avant la mise en vente. La formulation est encore moins explicite au début de la liste des manuscrits acquis par la ville d'Augsbourg en 1544: *Volumina ista Graeca Venetiis habentur apud Antonium Eparchum* .... Néanmoins, l'examen direct des livres peut dans quelques cas permettre de répondre clairement à cette question ; ainsi, le *Parisinus gr.* 1857, manuscrit aristotélicien achevé le 22 février 1492 par Jean Rhosos à Rome, a été acheté par Antoine Éparque le 25 mars 1528 à Ioannina[11], comme il le note lui-même, tout en indiquant la somme qu'il a payée pour acquérir ce volume luxueux – le livre est fait de parchemin de belle qualité et il présente un format très particulier pour un manuscrit grec, en raison de son étroitesse en regard de sa hauteur. De même, des annotations marginales portées par Éparque dans un petit nombre d'autres livres méritent de retenir l'attention. Si de telles notes sont contemporaines de la confection du manuscrit, qui a été réalisé à l'instigation d'Éparque, comme c'est assurément le cas pour le témoin de Dioscoride vendu à Augsbourg, le *Monacensis gr.* 389, elles ne sont pas pertinentes pour notre propos[12]; mais si ces notes sont

11. C'est là un cas intéressant de voyage d'un manuscrit de l'Italie vers la Grèce, à une époque où on ne l'attendrait guère *a priori*.

12. Éparque copie d'ailleurs lui-même quelques passages dans ce manuscrit.

portées dans un ouvrage plus ancien, elles peuvent devenir significatives – ainsi, dans le manuscrit de Polybe *Monacensis gr.* 388, dû pour la plus grande part à Georges Moschos. Les exemples de ce type demeurent malgré tout erratiques. En revanche on a, dans plusieurs manuscrits parisiens et vaticans qui appartiennent aux lots venant d'Éparque, des notes de lecture dues non pas à Antoine Éparque lui-même mais à un scribe dont la main est assez voisine de la sienne; il y a de grandes chances qu'il s'agisse de l'écriture d'un membre de sa famille, comme je voudrais le montrer maintenant.

Le point de départ de l'enquête ne sera pourtant pas un livre du Vatican ou de Paris mais le *Monacensis gr.* 633, manuscrit que la Bayerische Staatsbibliothek de Munich a acquis en 1976, au cours d'une des nombreuses ventes aux enchères des volumes ayant appartenu à la bibliothèque de Thomas Phillipps. Il portait le numéro 298 dans la collection Meerman (6765 Phillipps), et il provient du Collège de Clermont[13] mais ne présente aucune marque qui permettrait de le rattacher à la collection de Guillaume Pellicier. Le manuscrit est un petit volume écrit sur parchemin, son format est celui d'un livre de poche actuel, 160 x 110 mm; on peut le dater du XIIIe siècle, et il comprend sur 174 folios des traités médicaux: Syméon Seth et une Synopsis de Galien. En dehors du scribe responsable de la copie du texte, quelques mains plus tardives ont noté des recettes pharmaceutiques sur des folios qui étaient restés blancs. Mais on a d'autre part, au f. 98v, une longue note, ou plutôt deux notes, qui ont été écrites à deux moments différents et qui sont d'une autre nature. Le texte de la première est le suivant: *,αυπβ΄ μηνὸς ὀκτωβρί(ου) η΄ ἐκοιμήθην ἡ ἀγουρόκωπός μοι θυγάτηρ. ἡ λουτζία. ἡ ἐπονομαζομένη ροδίταινα. τὸ τοῦ ἀνδρός της ὄνομα. καὶ ἐτάφη, εἰς τὸν ἅγιον ἰωάννη τὸν πρόδρομον τὸν βαπτιστὴν τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ χριστοῦ. ἐντὸς τοῦ κάστρου. πλησίον τοῦ ὀσπητίου μου. ἐμοῦ ἀνδρονίκου ἐπάρχου καὶ ἐλαχίστου ἰατροῦ. εἰς τὴν ἐκκλησίαν μου εἰς τάφον ἐμόν, μαρμάρινον ἀτόφυον.* Le médecin Andronic Éparque annonce le décès le 8 octobre 1482 de sa fille Loutzia Rhoditaina (c'est le nom de son mari), fauchée prématurément par la mort; elle a été enterrée dans l'église Saint-Jean-Baptiste, qui se trouve à l'intérieur du castrum, près de l'«hospitium» de son père Andronic – le tombeau, de marbre massif, est celui d'Andronic. La seconde note, plus brève et écrite au-dessous de la première, au bas de la page, a été rédigée près d'un an plus tard, après la mort le 25 août 1483 d'une seconde fille d'Andronic, Maria, qui a été

13. Il s'agit du manuscrit numéroté 333 dans la collection du Collège des Jésuites parisien, qui fut vendue à la suite de la suppression de l'ordre en France par le roi Louis XV en 1764 – voir *Catalogus Manuscriptorum Codicum Collegii Claromontani*, Paris 1764, p. 108.

enterrée au même endroit – l'écriture du scribe est là plus resserrée, d'allure un peu différente[14].

Or il se trouve que le grand-père paternel d'Éparque se prénommait Andronic, comme Antoine le précise lui-même dans le texte de son *Hypotypôsis*, conservée dans son manuscrit autographe *Vaticanus gr.* 1462[15]. D'autre part, Janus Lascaris, dans le carnet de notes qu'il remplit au cours de son voyage de repérage de manuscrits en 1490-1491, donne une liste de livres grecs, de contenu avant tout médical, qu'il vit dans la bibliothèque de l'archiatros Andronic: *τοῖς τοῦ ἀρχιατροῦ κυρίου Ἀνδρονίκου*[16]; étant donné les liens qui unissaient Lascaris à la famille Éparque, il est tout à fait plausible que ce soit Andronic Éparque, ce prénom n'étant pas d'usage banal; l'absence d'Andronic au moment de sa visite l'empêcha d'ailleurs de noter les titres de certains manuscrits galéniques: *ἐπεὶ ἀπῆν ὁ πατήρ*, écrit-il. Et l'on peut être sûr qu'il s'agit bien du grand-père d'Éparque dans la note du *Monacensis gr.* 633 car non seulement le nom concorde mais aussi les précisions topographiques données, qui prouvent qu'Andronic Éparque a écrit ces phrases à Corfou: on dispose en effet d'un acte rédigé un siècle plus tard, le 23 mai 1582, dans lequel deux des fils d'Antoine, Nicolas et Nicéphore Éparque, tous deux médecins comme leur aïeul, sont mentionnés comme étant *ἰατροὶ καὶ κτήτορες καὶ νοικοκυρέοι τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου ἰωάννου τοῦ προδρόμου ἐντὸς παλαιοῦ ἄστεως τῶν κορυφῶν*[17]; ils exerçaient donc un droit de patronage sur cette église, certainement comme leur arrière-grand-père. La maison des Éparque était de fait à l'intérieur de la citadelle de Corfou, près de l'église Saint-Jean-Baptiste.

---

14. On est tout d'abord tenté de se demander s'il s'agit bien du même copiste, car les tracés des lettres ne correspondent pas tous à ceux de la première note; mais le resserrement de l'écriture peut être dû à l'espace limité qui est disponible en bas de la page et, si c'est bien le même copiste, peut-être l'émotion ressentie par ce père est-elle susceptible de rendre compte des variations?

15. Ce passage, qui se trouve au f. 12r du *Vaticanus*, est présent dans le volume consacré à Antoine Eparque par *Ἕλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Ἀντώνιος ὁ Ἔπαρχος, ἕνας Κερκυραῖος οὐμανιστὴς τοῦ ις´ αἰώνα*, Athènes 1978, où le texte est intégralement édité p. 241 l. 57: *Ἀνδρόνικον τὸν ἐμὸν πάππον* ...

16. Le texte de Janus Lascaris, conservé dans son carnet de voyage autographe, *Vaticanus gr.* 1412, au f. 56, a été édité par K. K. Müller, «Neue Mittheilungen über Janos Laskaris und die Mediceische Bibliothek», *Centralblatt für Bibliothekswesen* 1 (1884), pp. 390-391. Janus Lascaris ne précise pas à quel endroit se trouvent ces livres, mais il est sûr qu'il s'agit de Corfou, étant donné que la bibliothèque mentionnée par lui juste avant, au folio précédent, comme celle qui suit, ont été examinées par lui dans l'île. Giotopoulou-Sisilianou, *Ἀντώνιος ὁ Ἔπαρχος* (comme note 15), p. 18 a supposé avec raison que ce médecin devait être Andronic Éparque.

17. Voir E. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles*, Paris 1885 (réimpr. anast. 1963), t. 1, p. CCXXV, à la note 3.

La présence du *Monacensis gr.* 633 à la Bayerische Staatsbibliothek est indépendante du lot vendu par Antoine Éparque à la ville d'Augsbourg et incorporé dans la bibliothèque royale de Bavière au début du XIXe siècle: son contenu qui ne correspond à aucun titre de la liste et les modalités de son acquisition par Munich l'attestent. C'est là un élément intéressant car il peut témoigner du fait qu'Éparque diffusait des livres plus largement que ce que l'étude de ses catalogues de vente connus permet de reconstituer. Il est d'ailleurs vrai que lui-même, lorsqu'il établissait une liste de manuscrits à vendre, semblait prêt à procéder à une vente au détail: c'est au moins le cas pour les manuscrits vendus en 1544, d'après la phrase qui précède la liste dans le *Vindobonensis* 9734: *Volumina ... quae ille* (Antoine Éparque) *vel simul omnia vel singula propter rerum penuriam venum exponit.* Le petit manuscrit de Syméon Seth et Galien a en tout cas manifestement appartenu à Andronic Éparque et est assurément un élément de cette bibliothèque que Janus Lascaris vit à Corfou, lors de sa visite dans l'île.

Mais le *Monacensis gr.* 633 est digne d'intérêt à un autre titre. Sur quelques folios, un autre lecteur que le médecin Andronic a porté des annotations: ce scribe est lui-même un médecin, d'après le contenu de ses notes. Son écriture élégante présente une parenté certaine avec celle d'Antoine Éparque et c'est dans cette perspective qu'elle va maintenant retenir notre attention. De fait, on retrouve la main de cet annotateur dans une vingtaine de manuscrits qui sont rattachés ou, dans quelques cas, pourront désormais soit être liés aux lots de livres vendus ou donnés par Antoine Éparque, soit être attribués, à défaut, au groupe moins aisément identifiable a priori des livres qui viennent d'une bibliothèque familiale des Éparque et qui ont pu être vendus ou donnés par Antoine au détail. Ces manuscrits plus ou moins annotés sont de deux types: ce sont en majorité des ouvrages de médecine, qui ont donné lieu au plus grand nombre de notes, et ce sont également des livres d'histoire.

Le premier de ces manuscrits qui ait attiré mon attention est le fameux témoin de Nicolas Myrepse copié en 1339 sur parchemin par un certain Cosmas Camelos, et illustré de façon originale (il présente en particulier une scène de visite à un médecin qui est reproduite fréquemment dans les ouvrages consacrés à l'histoire de la médecine)[18]: il s'agit du *Parisinus gr.* 2243. Le livre fait partie du lot offert par Antoine Éparque à François Ier, comme l'indique la marque de don en tête du volume *κτῆμα ἀντωνίου τοῦ ἐπάρχου, ὃ δέδωκε τῷ ἐπιφανεστάτῳ φραγκίσκῳ τῷ κραταιῷ βασιλεῖ κελτῶν, εἰς εὐχαριστίας σημεῖον.* A la fin de ce volume très épais

18. Brigitte Mondrain, «Nicolas Myrepse et une collection de manuscrits médicaux dans la première moitié du XIVe siècle. A propos d'une miniature célèbre du Parisinus gr. 2243», *I testi medici greci. Tradizione e ecdotica*, ed. A. Garzya et J. Jovanna, Naples 1999, pp. 403-418.

de 664 folios figure une note développée sur sept lignes, qui détaille le nombre des folios en toutes lettres; les folios blancs, très nombreux dans le livre (93 folios), sont distingués des folios entièrement ou partiellement copiés. Cette note est due à une main très voisine de celle d'Antoine Éparque. Mais l'écriture n'est pas celle d'Antoine Éparque, c'est en revanche bien celle que l'on a rencontrée dans le manuscrit munichois. Ce lecteur a fort peu annoté l'ouvrage mais c'est lui qui l'a méthodiquement folioté en chiffres arabes, ce que prouve la confrontation de ces chiffres avec le tracé des nombres figurant dans le décompte final. Un élément mérite d'être signalé à propos des notes clairsemées qu'il a portées dans le volume: la présence à deux reprises, dans la marge, d'un dessin qui représente une main avec l'index pointé. Rien là que de très banal, pourrait-on penser ; mais un détail rend amusant et en même temps pertinent ce dessin, dont le motif est assez fréquemment employé dans les manuscrits, surtout à partir de la Renaissance: la petite main, dont la fonction est de désigner un passage du texte pour le signaler à l'attention du lecteur, est systématiquement dessinée avec l'index dirigé vers la droite, même lorsqu'elle figure dans la marge de droite, au recto des folios; dans ce cas, elle ne désigne plus alors que le vide et non le texte vers lequel elle est censée être pointée!

Notre annotateur, lecteur soigneux de textes médicaux, fait preuve d'une curiosité éclectique dans ce domaine, lisant des ouvrages d'Hippocrate à Nicolas Myrepse en passant par Galien, Dioscoride, Oribase, Alexandre de Tralles et Paul d'Egine, ou bien encore le traité sur la connaissance des urines attribué à Maxime Planude et des listes de remèdes pour calmer les maux de dents, rassemblés par Néophyte Prodromenos[19]. Ses interventions se repèrent donc surtout dans les manuscrits parisiens: le lot offert par Antoine Éparque à François Ier se signale en effet par le grand nombre de livres de médecine qu'il comporte et qui a constitué, avec la collection de Jean-François d'Asola acquise quelques années plus tard (en 1542) par le roi de France, le fondement de la richesse de la Bibliothèque nationale de France dans cette discipline[20]. Mais deux manuscrits galéniques de la Vaticane ont

19. Ces textes sont des éléments d'une collection variée de traités médicaux réunis dans un manuscrit parisien, le *Parisinus gr.* 2286, dont la copie est due à Néophyte Prodromenos. On peut y relever en particulier la présence de l'oeuvre de Dioscoride, reproduite d'après le fameux manuscrit de Vienne, *Vindobonensis medicus gr.* 1.

20. La collection de Jean-François d'Asola a été récemment étudiée de manière exhaustive par Annaclara Palau, *Gian Francesco d'Asola e la tipografia aldina. La vita, le edizioni, la biblioteca dell'Asolano*, Gênes 1998. Parmi les nombreux manuscrits médicaux grecs qui en font partie (se reporter à la liste établie par Palau, p. 393), il vaut la peine de noter que deux d'entre eux au moins viennent en fait d'Éparque: le manuscrit de Nicolas Myrepse *Parisinus gr.* 2237 et le manuscrit d'Arétée-Rufus

été également l'objet de ses commentaires marginaux, les *Vaticani gr.* 281 et 285. D'ailleurs dans le *Vaticanus gr.* 285, qu'il a beaucoup annoté et à la fin duquel il indique en toutes lettres le nombre de folios, copiés ou demeurés blancs, comme il l'avait fait dans le *Parisinus gr.* 2243[21], l'anonyme écrit au f. 150v une liste de médecins grecs, mythiques ou non. Sa curiosité s'exerce néanmoins au delà de la médecine grecque. Le *Parisinus gr.* 2182 est un manuscrit de Dioscoride, copié à Corfou en avril 1481 par Démétrius Trivolis et il porte la marque de don d'Antoine Éparque à François Ier: notre lecteur est intervenu à plusieurs reprises en inscrivant diverses notes marginales; de plus, au recto du deuxième folio de garde, il écrit en grec le contenu de chacun des cinq livres du Canon d'Avicenne; puis, c'est encore lui qui sur la même page donne une liste de médecins italiens, écrite en caractères latins et précédée de la mention *ἰατροὶ ἀναγκαῖοι νέοι ἰταλοί*: ils vont du XIIIe siècle ou du début du XIVe siècle (Arnaud de Villeneuve, Bernard de Gordon ou Gérard de Solo) au XVe (Michel Savonarola, Antonio Guaineri ou l'humaniste Piero da Montagnana, nom qui doit en fait renvoyer à Bartholomée da Montagnana); la liste se termine avec la précision *τὰ πάντα εὑρίσκονται βουλγήρ. βουλγήρ*, ce terme signifie «en italien» et c'est une langue que notre homme maîtrise, comme en témoigne un long commentaire de sa main porté, en italien, en marge de deux pages (f. 339) du *Parisinus gr.* 2208, qui contient l'oeuvre de Paul d'Egine; cette note concerne la scille, plante de la famille des liliacées, et est précédée de la précision *οἱ ἰταλοὶ ποιοῦσιν οὕτως τὴν σκίλλαν*. Ce Grec vit donc dans un milieu où se trouvent des Italiens. Mais il écrit aussi le latin: deux longues recettes en latin sont reproduites par lui aux ff. 368v-369r du *Parisinus gr.* 2306, dont le contenu est essentiellement constitué de textes de Jean Zacharias Actouarios et Galien, et une note latine figure aussi dans le *Parisinus gr.* 2266 de Galien. Ce dernier manuscrit n'avait d'ailleurs pas été identifié jusqu'à présent comme livre du lot offert par Antoine Éparque à

---

d'Éphèse *Parisinus gr.* 2288. On trouve en effet dans le témoin de Myrepse des notes marginales et de petites mains appelant l'attention du lecteur dues à notre annotateur anonyme, comme dans l'autre manuscrit presque contemporain du même auteur, le *Parisinus gr.* 2243 mentionné plus haut. D'autre part, le texte du manuscrit d'Arétée, copié au XVIe siècle, est précédé au f. IIr du titre accompagné de la mention *ἀκέφαλον* notée par Antoine Éparque – un manuscrit d'Arétée figurait d'ailleurs dans la liste de 1537, sous l'intitulé *Ἀρεταίου Καππαδόκου, ἰατρῶν ἀρίστου, βιβλία ὀκτώ. λείπει ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. ἄριστον βιβλίον*. Aucun volume de la bibliothèque de Fontainebleau ne paraît correspondre à cette entrée de la liste d'Éparque mais le lien avec le livre de Jean-François d'Asola est évident; il est bien possible que ce manuscrit de d'Asola ait été copié d'après le *Vaticanus gr.* 286, dû pour une bonne part à Georges Moschos et appartenant au lot vendu par Éparque à la bibliothèque papale quelques années plus tard.

21. Le dénombrement précis des folios est aussi indiqué par lui dans le *Parisinus gr.* 2208 de Paul d'Egine, au f. 383v; il a d'autre part folioté le *Parisinus gr.* 2, un manuscrit du Xe siècle de l'Ancien Testament.

François Ier, mais ces notes, sa reliure Henri II et son contenu galénique (des commentaires hippocratiques de Galien) invitent à le rattacher à cette collection; il peut effectivement tout à fait correspondre à un des ouvrages de Galien signalés de façon générale par Éparque dans son catalogue de 1537: *Βιβλία τοῦ Γαληνοῦ ἔχομεν πλεῖστα χειρόγραφα, ἅπερ διὰ τὸ εὑρίσκεσθαι τετυπωμένα οὐκ ἀναγράφονται ἐνταῦθα*, "nous disposons de plusieurs manuscrits d'oeuvres de Galien, qui ne sont pas indiqués ici parce qu'on les trouve imprimées».

Au verso du premier folio de garde du *Parisinus gr.* 2182, le manuscrit de Dioscoride qui contient la liste de médecins italiens, se trouve une autre note qui mérite l'attention et qui est due également au scribe anonyme; elle est introduite par la précision *τὰ βιβλία τοῦ κύρου γεωργίου τοῦ μόσχου τοῦ δικοῦ μας*, que suivent six titres précis, correspondant à un manuscrit historique et à des ouvrages de médecine, puis la mention *καὶ ἄλλα τινά ἀναγκαῖα*. On a ainsi l'*Histoire* de Laonic Chalcondyle, le *De pulsibus* de Galien, Alexandre de Tralles, Rufus d'Éphèse, un ouvrage de médecine pour le voyage, c'est-à-dire un «viatique», en deux livres, et la *Thérapeutique* de Galien *τῆς στάμπας*, c'est-à-dire un imprimé, qui doit correspondre à l'édition princeps de 1500, réalisée à Venise par Nicolas Vlastos. Ce sont donc «les livres de M. Georges Moschos, qui est des nôtres», ce qui peut signifier «de notre famille». Or Georges Moschos n'est pas un inconnu. Fils de Jean Moschos et frère de Démétrios, scribes qui ont été cités au début de cet exposé, il est lui aussi copiste, et il est d'autre part professeur de médecine et de rhétorique; il est attesté en 1496 à Corfou, avant de se retrouver autour de 1500 correcteur chez Alde Manuce[22]. Lorsque notre annotateur parle de ses livres, veut-il dire les livres qui appartiennent à Georges Moschos ou les livres qu'il a copiés? Ce peut être les deux à la fois. En tout cas, Georges Moschos a bien réalisé la copie d'un manuscrit de Laonic Chalcondyle conservé à la Bibliothèque nationale de France, le *Parisinus gr.* 1781, et ce livre a appartenu à Janus Lascaris qui l'a lu et annoté ; mais l'on a d'autre part à Munich un autre témoin de Laonic Chalcondyle, le *Monacensis gr.* 307A, reproduit à la même époque dans le même milieu et qui a été annoté, cette fois, par notre anonyme; le manuscrit est dû à une dizaine de scribes, qui se sont réparti le travail de copie de manière très morcelée: Georges Moschos est intervenu à plusieurs reprises dans ce livre et il est le responsable du plus grand nombre de

---

22. Sur ce personnage, voir G. Pentogalos, «Γεώργιος Μόσχος, νοτάριος Κέρκυρας στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ιε´ αἰώνα», *Κερκυραϊκὰ Χρονικά* 23 (1980), pp. 293-302. Je remercie mon ami E. Gamillscheg et M. Grünbart de m'avoir procuré cet article. Se reporter également à A. Tselikas, «Λακεδαιμόνιοι βιβλιογράφοι τοῦ 15ου αἰ. (Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ ἔργου τους)», *Πρακτικὰ α´ τοπικοῦ συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν* , Athènes 1983, pp. 281-288 (plus précisément, pp. 287-288).

cahiers. Le volume ne fait pas partie du lot vendu par Antoine Éparque à la ville d'Augsbourg mais il convient néanmoins de le rattacher à une bibliothèque dont disposaient les Éparque. En effet, deux cahiers contenant des passages de Laonic Chalcondyle qui ont été reproduits, d'après leur écriture, par Antoine Éparque jeune dans le *Vaticanus Reginensis gr.* 103, ont été copiés sur le *Monacensis gr.* 307A[23]: ce fait confirme que le manuscrit munichois était alors à la disposition de la famille d'Éparque et constitue un argument de plus en faveur de l'identification de l'anonyme comme un membre de cette famille.

Mais d'autres manuscrits dus à Georges Moschos peuvent correspondre aux titres indiqués dans la courte liste du *Parisinus gr.* 2182: ainsi, le *Parisinus gr.* 2201 d'Alexandre de Tralles qui appartient au lot explicite d'Éparque et présente de plus des notes de lecture portées par l'anonyme. Ce dernier a donc manifestement disposé d'une partie de la production de Georges Moschos, ce que confirme l'examen de trois autres livres qui sont copiés, entièrement ou partiellement, par Moschos dans les lots d'Antoine Éparque, et qui sont pourvus d'annotations. Ce sont trois manuscrits de Galien, dont deux ont déjà été mentionnés plus haut: le *Vaticanus gr.* 281, qui contient différents traités consacrés au pouls et qui peut donc correspondre à un des titres de la liste de Georges Moschos, le *Vaticanus gr.* 285 (seuls les dix premiers folios sont de la main de Georges Moschos, la suite est le fait d'une écriture voisine) et le *Parisinus gr.* 2276, qui présente des annotations nombreuses en marge de trois traités[24].

La production manuscrite de Georges Moschos porte sur les dernières années du XVe siècle et le début du siècle suivant; elle permet ainsi une datation relative du lecteur-annotateur anonyme: ses interventions dans le *Monacensis gr.* 633 sont certainement postérieures à l'annonce faite par le médecin Andronic Éparque de la disparition de deux de ses filles, à des dates proches de l'achèvement par Démétrios

---

23. Une description détaillée du manuscrit est fournie par H. Wurm «Der Codex Monacensis gr. 307a. Ein Beitrag zur Überlieferungsgeschichte des Laonikos Chalkokondyles», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 44 (1994), pp. 455-462 et sa place dans la tradition du texte est étudiée par le même auteur, «Die handschriftliche Überlieferung der ᾽Αποδείξεις ἱστοριῶν des Laonikos Chalkokondyles», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995), pp. 230-231. Les folios correspondants à l'intervention d'Antoine Éparque, ff. 107-122v, sont mentionnés par E. Gamillscheg, en collaboration avec D. Harlfinger et P. Eleuteri, *Repertorium der griechischen Kopisten*, t. 3. *Rom mit dem Vatikan*, no 36 p. 38.

24. Bien que le manuscrit n'ait pas été considéré jusqu'à présent comme un volume appartenant au lot d'Éparque, cette caractéristique, ajoutée à certaines particularités codicologiques du livre telles que sa reliure, incite à le rattacher, de même que le *Parisinus gr.* 2266, à la collection offerte par le gentilhomme corfiot à François Ier.

Trivolis du *Parisinus gr.* 2182, en avril 1481 à Corfou. La mention, dans la liste de livres de Georges Moschos, de l'édition imprimée de la *Thérapeutique* de Galien invitait d'ailleurs à cette conclusion, qu'une autre note, sur le premier folio de garde du Dioscoride *Parisinus gr.* 2182, confirme: y est calculé le nombre d'années depuis la chute de Trébizonde, soit 41 ans en 1503, et 51 ans depuis la prise de Constantinople. L'anonyme est donc lui-même actif au début du XVIe siècle.

La précision qu'il fournit en désignant Georges Moschos par le qualificatif «des nôtres» ne peut-elle d'autre part constituer un indice qui aiderait à l'identifier? On sait que Georges Moschos est à Corfou pendant une longue période de son existence. D'un autre côté, Éparque nous précise que sa mère est de Sparte ; il semble bien qu'elle ait elle-même été une Moschos, fille de Jean et donc soeur de Georges et Démétrios, d'après une lettre qu'en 1539, Antoine Éparque adresse à un certain Marc Antoine Antimaque, ancien disciple à Sparte de Jean Moschos. Remerciant Antimaque de lui avoir adressé un poème élégiaque, il lui explique qu'il en a parlé à sa mère, qui a fui deux fois devant les Turcs, tout d'abord de Sparte, où elle avait connu Antimaque, et ensuite de Corfou. Sa mère se trouve donc avec lui à Venise en 1539[25]. Cette information sur la parenté d'Éparque du côté maternel représente un indice encore un peu mince pour préciser l'identité du scribe qui a copié la liste de livres de Georges Moschos. Mais elle rend assez vraisemblable l'hypothèse qu'il s'agisse d'un membre de la famille d'Antoine Éparque, d'autant que ce lecteur anonyme a annoté plusieurs des livres vendus par lui et qu'il est intervenu également dans le manuscrit bavarois *Monacensis gr.* 633 qui a appartenu au grand-père paternel d'Antoine, Andronic.

Un examen plus attentif du contenu des notes portées par lui dans les marges de différents manuscrits, ainsi qu'une confrontation d'écritures, devrait nous permettre de nous acheminer un peu plus vers la résolution de cette énigme. La présence d'annotations de l'anonyme qui, on l'a vu, sont fréquentes dans des livres de médecine, se repère aussi dans divers manuscrits historiques provenant d'Éparque[26]; de façon amusante, ses interventions prouvent un intérêt constant, sous

25. Voir E. Legrand, *Bibliographie hellénique* (à la note 17), t. 1, p. LXXIX et note 1, où est cité le texte de la lettre d'Éparque et Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ἀντώνιος ὁ Ἔπαρχος* (note 15), p. 19.

26. Il vaut la peine de signaler aussi ses brèves interventions dans le *Parisinus gr.* 2622 du XIVe siècle, manuscrit B de la Souda offert par Éparque au roi de France: deux notes de lui aux ff. 587v et 599r reprennent les termes «grêle» et «neige». La tradition du texte telle qu'elle a été étudiée par A. Adler incite à situer le manuscrit dans le Péloponnèse dans les années 1460-1470: je souhaiterais revenir dans un autre contexte sur cette question, qui est susceptible de fournir un jalon de plus pour retrouver l'origine de certains manuscrits d'Antoine Éparque.

des angles variés, pour les questions liées à la médecine! Il signale ainsi régulièrement en marge les mentions qui sont faites de médecins ou les maladies qui sont évoquées; dans le *Parisinus gr.* 1684 par exemple, en marge d'un passage du livre 2 de l'*Anabase* d'Arrien, il reproduit le texte qui évoque *φίλιππον δὲ ἀκαρνᾶνα ἰατρόν*. De tels exemples sont aussi présents dans un manuscrit tel que le *Vaticanus gr.* 987 de la *Cyropédie* de Xénophon où, lorsqu'il est question de Pergame, notre lecteur n'hésite pas à parler de Galien dans la marge : l'association d'idées est pour lui immédiate. Dans les manuscrits médicaux, il met en valeur par des commentaires brefs les passages qui fournissent des indications thérapeutiques ou diététiques assez simples et il s'attache tout particulièrement au problème des lithiases: dans plusieurs de ces livres, il souligne systématiquement toute mention des λίθοι. Plus rarement, il mentionne dans la marge un nom de patient, illustrant ainsi par l'évocation d'un cas précis les symptômes décrits dans le texte[27]. Au f.97v du *Vaticanus gr.* 285, il est question d'un certain Abramios, qui illustre l'affection des urines discutée dans le texte et au f.106r, le patient retenu comme exemple est Sophianos. Or on a, dans les manuscrits offerts au roi de France par Antoine Éparque, un volume de Strabon copié par Georges Moschos, le *Parisinus gr.* 1396, qui porte au f. IVv une marque de possession antérieure à celle d'Éparque et notée en latin, celle de «Jean Abramios, citoyen de Corfou». Ce n'est peut-être pas de lui qu'il s'agit dans l'allusion faite par l'anonyme mais son nom, comme celui de Sophianos d'ailleurs, nous place selon toute vraisemblance dans un milieu corfiote.

Il est un autre nom que le lecteur anonyme mentionne à maintes reprises, celui de Nicolas. Mais Nicolas n'est pas un des cas qu'il a examinés et qui correspondent aux descriptions médicales. C'est un personnage qu'il interpelle: de fait, bien souvent ses notes consistent à attirer l'attention sur tel ou tel développement d'un texte médical ou en rapport avec la médecine, en dessinant la petite main à l'index pointé ou bien en écrivant *ὅρα*, «regarde», et cet impératif est régulièrement précisé et complété, parfois par le superlatif familier *ἄριστε*, «mon bon», mais en général par le vocatif *νικόλαε*. On peut douter qu'il s'admoneste ou s'encourage ainsi lui-même. Ces multiples notes doivent plutôt être appréciées dans le cadre d'un enseignement qu'un médecin, notre annotateur anonyme, donnait à un étudiant du nom de Nicolas, qui a des chances d'être de sa famille étant donné la sollicitude et le soin qu'il apporte à sa formation.

---

27. Dans le *Parisinus gr.* 2143, un manuscrit hippocratique du XIVe siècle, il se réfère en marge d'un chapitre des *Aphorismes* consacré aux maladies féminines, au f. 165v, à *ἡ τοῦ μισὲρ ἀλεξάνδρ(ου) γυνή, τοῦ δελιγότ(ου)* (?) - ou faut-il lire δὲ *λιγότ(ου)*? On a aussi une référence à un patient qui doit être un occidental dans le *Parisinus gr.* 2266, au f. 215v.

Qui peut bien être ce Nicolas? On a vu que l'annotateur anonyme est très certainement actif à Corfou dans la première moitié du XVIe siècle, d'après la datation des manuscrits les plus récents qu'il a lus; ses notes sont en tout cas antérieures à 1537, moment de la remise par Antoine Éparque à François Ier d'un lot de livres grecs. Etant donné que sa main est très voisine de celle d'Antoine Éparque et qu'il intervient dans des manuscrits qui appartiennent manifestement à la bibliothèque familiale des Éparque, il me semble légitime de supposer qu'il pouvait être de sa famille. Nicolas serait donc également un membre de cette famille. Or un Nicolas Éparque médecin de Corfou est bien attesté comme copiste. Il a signé et daté du 8 mai 1481 un manuscrit conservé dans le fonds du Supplément grec de la Bibliothèque nationale de France, le *Parisinus Suppl. gr.* 262 qui contient des oeuvres grammaticales de Théodore Prodrome. La copie de plusieurs autres livres lui a d'autre part été attribuée, souvent de manière erronée[28]. Mais quoi qu'il en soit, il est peu vraisemblable que ce Nicolas Éparque, déjà médecin en 1481, et qui doit être un fils d'Andronic Éparque[29] et donc un oncle d'Antoine, soit l'homme que

28. L'élément initial du dossier est la reproduction par H. Omont, *Fac-similés de manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles ... d'après les originaux de la Bibliothèque nationale*, Paris 1887, planche 39, de deux pages du manuscrit *Parisinus Suppl. gr.* 262. Extrapolant à partir d'une remarque d'A. Turyn, *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides*, Urbana 1957, p. 206 note 197, consacrée au *Parisinus gr.* 2598 «similar writing appears, e. g., in Nicolaus Eparchus...», Ch. G. Patrinelis, «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1958-1959), p. 83 a attribué à tort ce manuscrit des Tragiques à Nicolas Éparque (l'erreur est signalée dans E. Gamillscheg-D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten* t. 2, no 427). Quelques années plus tard, M. Wittek, *Album de paléographie grecque*, Gand 1967, planche 44 et p. 26, accorde à son tour fautivement le *Bruxellensis* 11369-11370 (ca. 1485) au même scribe, «attribuable à la main de Nicolas Éparque», en renvoyant pour comparaison à la planche d'Omont. Dans son compte-rendu de l'*Album*, D. Harlfinger, *Gymnasium*, 77e année, 1970, p. 431 montre à juste titre des réticences devant cette identification, suggérant de plutôt rapprocher l'écriture de celle de Jean de Coron; il semble pourtant ne plus remettre en cause par la suite l'attribution à Nicolas Éparque, quand il cite sur le même plan la planche d'Omont et celle de Wittek dans «Kopisten und Schriftstile des 15. und 16. Jahrhunderts», *La Paléographie grecque et byzantine* (ed. J. Irigoin et J. Bompaire), Paris 1977, p. 336 – l'écriture est classée avec celle d'autres scribes sous l'appellation Kallistos-Schrift. Depuis lors, il y a un certain flottement dans les identifications qui ont été proposées. La difficulté de repérage de cette main est en réalité due à la grande proximité, évoquée par D. Harlfinger et le *Repertorium der griechischen Kopisten*, qu'elle présente avec celle de Jean de Coron, qui doit être Jean Moschos: on trouve ainsi une fois de plus une parenté des écritures qui pourrait être mise en rapport avec les relations unissant deux familles alliées.

29. Il m'a été possible depuis la rédaction de cette contribution d'identifier la main du collaborateur de Nicolas Éparque dans le *Parisinus Suppl. gr.* 262, dont l'écriture est reproduite par erreur sous le nom de Nicolas dans E. Gamillscheg-D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten*, t. 2. Frankreich, Vienne 1989, no 427: c'est Andronic Éparque qui a copié plusieurs passages de ce livre, de même qu'il

notre annotateur anonyme souhaite former à la science médicale : il serait alors bien trop âgé. Si, pour des raisons chronologiques, il ne s'agit pas de l'oncle, ne pourrait-il en revanche s'agir du fils d'Antoine Éparque? Il a en effet été question plus haut, à propos de la note du *Monacensis gr.* 633, de ce médecin Nicolas Éparque qui est attesté à Corfou avec son frère Nicéphore en 1582 et qui s'illustre auparavant à Venise avec Nicolas Sophianos, un autre corfiote. Auquel cas, l'anonyme, qui intervient dans des manuscrits déjà lus par Andronic Éparque et qu'a possédés ensuite Antoine, ne serait-il pas le père d'Antoine Éparque et donc le grand-père du jeune Nicolas qu'il formerait par des lectures à son futur métier? Georges Éparque a effectivement été lui aussi un médecin[30] et, ainsi que nous l'apprend Antoine dans une lettre de 1568 à Baccio Baldini, le bibliothécaire de la Bibliothèque Laurentienne, il a contribué avec Janus Lascaris à la formation de cette bibliothèque en rassemblant des livres en Grèce[31]. Il est clair que, faute de document explicitement signé par Georges Éparque, cette proposition d'identification reste à l'heure actuelle de l'ordre de l'hypothèse. En tout cas, la probabilité est grande que l'écriture de notre annotateur soit celle d'un proche d'Antoine Éparque.

Ces éléments aident à mieux comprendre la manière dont Antoine Éparque avait assuré sa réputation: les manuscrits qu'il proposait à la vente ou offrait étaient pour une part de grande qualité car il avait la chance de disposer d'une riche bibliothèque familiale, dans laquelle il ne s'est pas privé de prendre des volumes — même si cette bibliothèque n'a pas dû être l'unique source de son approvisionnement en livres, ainsi qu'en témoigne certainement la belle collection vendue à la ville d'Augsbourg, dans laquelle on ne trouve pas de notes des divers personnages que nous avons rencontrés ici. En même temps, ils révèlent clairement le dénuement dans lequel devait se trouver Antoine Éparque contraint de se séparer de ce patrimoine. Il ne dit jamais explicitement que les manuscrits viennent de sa famille, il s'en garde bien, mais les soucis financiers, qu'il exposait longuement dans ses lettres de requête, à Pietro Bembo par exemple, n'étaient assurément pas un vain mot. On peut néanmoins constater que les ventes groupées de livres qu'il a favorisées ont dans une certaine mesure permis d'éviter une trop grande dispersion de cette bibliothèque remarquable.

---

a annoté un certain nombre de manuscrits lus aussi par notre anonyme - voir Brigitte Mondrain, «Janus Lascaris copiste et ses livres», à paraître dans *Actes du Ve Colloque international de paléographie grecque* (Crémone, octobre 1998), rassemblés par G. Prato.

30. Voir par exemple Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, *Ἀντώνιος ὁ Ἔπαρχος* (note 15), p. 16 note 4.

31. Legrand, *Bibliographie hellénique* (note 17), t. 2, p. 374

PAUL CANART

L'ÉCRITURE DE GEORGES BASILIKOS.
DE CONSTANTINOPLE A LA CALABRE EN PASSANT PAR VENISE

Depuis le bref mais substantiel exposé présenté par Dieter Harlfinger au Colloque de paléographie grecque de Paris en 1974[1], on ne peut dire que l'étude raisonnée et synthétique des écritures des XVe et XVIe siècles ait marqué des progrès décisifs. Certes, nombre de scribes ont fait l'objet de monographies, parfois très approfondies[2]; des groupes de copistes, des ateliers ont été identifiés et leur production circonscrite dans le temps et dans l'espace[3]. Mais ces recherches ont souvent –et ce n'est pas un reproche– privilégié un point de vue plus codicologique que proprement paléographique. Même l'étude des particularités de l'écriture a visé davantage à identifier et à distinguer des mains individuelles plutôt qu'à dégager le dynamisme interne de l'écriture, à définir sa logique, à poser –sinon à résoudre– les problèmes d'apprentissage de l'écriture, des niveaux de «calligraphicité» ou de «cursivité» (on me pardonnera ces néologismes peu élégants), des écoles et traditions graphiques, des influences conscientes ou inconscientes, de l'existence, naissance et évolution des styles d'écriture[4].

1. D. Harlfinger, «Die griechischen Kopisten und Schriftstilen des 15. und 16. Jahrhunderts», dans *La paléographie grecque et byzantine* [Colloques internationaux du C.N.R.S., 559], Paris 1977, pp. 327-362.

2. On peut se reporter au paragraphe que je leur ai consacré dans *Paleografia e codicologia greca. Una rassegna bibliografica* [Littera Antiqua, 7], Città del Vaticano 1991, pp. 98-103, nos. 692-745. Il faut au moins y ajouter la monographie de G. De Gregorio, *Il copista greco Manouel Malaxos. Studio biografico e paleografico-codicologico* [Littera Antiqua, 8], Città del Vaticano 1991; v. aussi du même, «Studi su copisti greci del tardo cinquecento. I. Ancora Manuel Malaxos», *Römische Historische Mitteilungen* 37 (1995), pp. 97-144, et «Studi... II. Ioannes Malaxos e Theodosios Zygomalas», *ibid.*, 38 (1996), pp. 189-268.

3. Deux exemples intéressants: A. Palau, «Les copistes de Guillaume Pellicier, évêque de Montpellier (1490-1567)», *Scrittura e civiltà* 10 (1986), pp. 199-237; G. de Andrés, «Les copistes grecs du cardinal de Burgos, Francisco de Mendoza», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/4 (1982) (=*XVI. Internationaler Byzantinistenkongress. Akten*, II 4), pp. 97-104. On y ajoutera au moins B. Mondrain, «Copistes et collectionneurs de manuscrits grecs au milieu du XVIe siècle: le cas de Johann Jakob Fugger d'Augsbourg», *Byzantinische Zeitschrift* 84-85 (1991/1992), pp. 354-390.

4. Sur plusieurs de ces points, mais pour des périodes antérieures au XVe siècle, on trouvera des remarques intéressantes chez G. De Gregorio, «Καλλιγραφεῖν/ταχυγραφεῖν. Qualche riflessione

Hélas, je le crains, la communication que je présente aujourd'hui ne sort guère du sillon des recherches évoquées à l'instant. Faute des loisirs nécessaires à une étude paléographique du type que je viens d'évoquer, je traiterai –trop brièvement– de l'écriture d'un copiste individuel, Georges Basilikos de Constantinople[5]. Cependant, à cette occasion, je tâcherai au moins de soulever l'un ou l'autre des problèmes plus généraux que je viens d'évoquer dans mon introduction.

Les données que je vais présenter sont tirées des matériaux abondants que, depuis quelque vingt ans, si je ne m'abuse, André Jacob, Dieter Harlfinger et moi-même avons réuni sur Georges Basilikos et ses fils, matériaux enrichis et confirmés entre-temps par les contributions d'Antonio Bravo García[6], Ernst Gamillscheg et l'équipe du *Repertorium der griechischen Kopisten*[7], Annaclara Palau[8] et Mark L. Sosower[9]. Notre monographie, dont certains ont pu croire –avec quelque raison– qu'il s'agissait d'une sorte de serpent de mer, aussi intriguant que fabuleux, est désormais en bonne voie d'achèvement. Elle comportera une étude approfondie de tous les aspects historiques (souscriptions et notes fort intéressantes) et codicologiques (nous avons poussé l'analyse de l'ornementation et des filigranes). Ici, je me limiterai strictement à l'aspect paléographique.

On trouvera en annexe, pour illustrer l'exposé, trois tableaux.

1. Le premier donne un résumé chronologique de la carrière de Georges Basilikos; un certain nombre de manuscrits datés et quelques autres, datables avec plus ou moins de précision, servent de points de repère.

---

sull'educazione grafica di scribi bizantini», dans *Scribi e colofoni. Le sottoscrizioni di copisti dalle origini all'avvento della stampa. Atti del seminario di Erice. X Colloquio del Comité international de paléographie latine (23-28 ottobre 1993)*, a c. di E. Condello e G. De Gregorio, Spoleto 1995, pp. 423-448. Je reviendrai plus loin (v. n. 20 et 21) sur l'album que P. Eleuteri et moi avons consacré aux écritures grecques de l'humanisme italien.

5. Après mûre réflexion, j'ai renoncé à l'orthographe phonétique Vassilikos, adoptée dans le programme du Colloque, et suis revenu à la transcription utilisée plus couramment dans la littérature paléographique.

6. A. Bravo García, «Manuscritos griegos de El Escorial copiados por Jorge de Constantinopla», *Revista de la Universidad Complutense* (1981), pp. 374-376.

7. E. Gamillscheg -D. Harlfinger -H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600* [Österr. Akad. der Wiss., Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, 3, 1 sv.], Wien: 1. *Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens. A, Verzeichnis der Kopisten*, 1981, pp. 53-54 (on notera que Georges n'a pas été moine, puisqu'il avait des fils, issus évidemment d'un mariage régulier). -2. *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs*. A, 1989, pp. 48-49. -3. *Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan*. A, 1997, p. 54.

8. Article cité n. 3.

9. M. L. Sosower, «Antonios Eparchos and a Codex of Archimedes in the Bodmer Library» *Museum Helveticum* 50 (1993), pp. 144-157.

2. Le deuxième présente et reproduit 25 particularités de son écriture.

3. Le troisième fournit, pour un choix de ces particularités, l'évolution des habitudes graphiques de Georges.

Si on jette un coup d'oeil au tableau qui résume la carrière de Georges Basilikos, on constate que sa période d'activité comme copiste est assez longue et jalonnée par assez de copies datées ou datables pour analyser sur des fondements sûrs les caractéristiques de son écriture, dégager une ligne d'évolution et, sur la base d'une nette convergence d'indices paléographiques et codicologiques (pour ces derniers, je renvoie à notre future monographie) regrouper autour des manuscrits datés et datables les quelque cinquante copies repérées à ce jour. Le cas de Georges Basilikos est particulièrement intéressant, car sa carrière s'est déroulée en différents endroits, les textes qu'il a copiés sont de nature variée (profanes et sacrés) et il a eu comme commanditaires nombre de personnalités, certaines bien connues, d'autres moins.

Considérons maintenant une première planche (pl. 1), qui nous permettra de définir -trop rapidement, bien sûr- l'allure générale de l'écriture de notre copiste. J'ai choisi pour cela le *Reginensis graecus Pii II* 34, copié à Messine en 1542 pour le prêtre Emmanuel Akkidas de Rhodes; il contient un euchologe.

A. L'axe est vertical (ou presque), l'allure générale oscille entre le posé et le cursif.

B. Du point de vue du style, c'est une écriture contrastée: un certain nombre de lettres et de ligatures sont amplifiées[10].

1. gros καὶ tachygraphique (6)
2. *sigma* «gonflé» (5)
3. *omicron* «gonflé» (3)
4. *thèta* ouvert grossi (12), *thèta* fermé étroit (18)
5. *phi* grossi (18)
6. trait inférieur du *zèta* et du *xi* allongé (6, 8, 10)
7. *tau-nu* superposés (8)
8. grand *sigma* majuscule à l'initiale (11: *σύν*)
9. groupe *pi-nu* agrandi (12)

Le tout donne à l'écriture un aspect quelque peu baroque, parfois plus accentué (*Matrit. Bibl. Nat.* 4591: v. pl. 3), parfois moins; ce caractère est marqué notamment par les prolongements marginaux (pl. 3, marges ext. et inf.).

C. Les formes sont

-tantôt traditionnelles: *nu* minuscule (13), ligature *epsilon-tau-alpha* (7), *xi* isolé (8), *xi* lié (1), ligature *èta-nu* (1), ligature *alpha-gamma* (12);

10. Les chiffres entre parenthèses renvoient aux lignes de la planche.

-tantôt plus modernes: petit *epsilon* en un trait (1), *nu* en forme de *v* latin (2), *phi* de type majuscule (6).

Je ne me prononcerai pas maintenant sur la question de savoir si les unes prédominent sur les autres.

Ces données sont loin d'être complètes. Je les reprendrai, les compléterai et les nuancerai à la fin de la présente communication.

Passons maintenant en revue, toujours trop rapidement, quelques manuscrits parmi ceux qui jalonnent la carrière de Basilikos. Je les prends dans l'ordre chronologique.

1. Le *Reginensis graecus* 165 (pl. 2).

Le manuscrit n'est pas signé, mais copié à Venise, comme le précise un annotateur contemporain[11]. Il contient, d'Eustathe Makrembolitès, le roman d'Hysminès et Hysminia.

C'est peut-être le premier produit qui nous reste de l'activité vénitienne de notre copiste. L'écriture est plutôt aisée. On notera p. ex. l'*epsilon-pi* incliné de manière très accentuée (no 3[12]), le *phi-rhô* à superposition (no 23); ce témoin est le seul à présenter le *pi* cursif (no 25).

2. *Le Reginensis graecus Pii II* 34.

Le manuscrit est daté de 1542. J'ai caractérisé plus haut son écriture.

3. Le *Matritensis Bibliothecae Nationalis* 4591 (pl. 3).

Ce manuscrit, daté des années 1547-1549, a appartenu au cardinal de Burgos, Francisco de Mendoza; il a peut-être été copié pour lui[13]. Il contient le *De oeconomia* de Nil Doxapatrès.

Ce volume, copié sur deux colonnes, est remarquable par l'exubérance de ses prolongements marginaux et par le contraste de certaines formes: v. p. ex. le *sigma* «en coussin» (no 1). Par contre, le copiste adopte certaines formes plus traditionnelles que dans les manuscrits précédents: c'est le cas du *nu* minuscule (pl. III, passim) et du *bèta* minuscule (pl. 3, col. 2, 9)[14].

4. Le *Barberinianus graecus* 359 (pl. 4).

Il contient le *typikon* de l'église de Bova, en Calabre, copié en 1552 pour le clergé local.

---

11. Au f. 171v, en dessous de la fin du texte, de la main du correcteur: ἐνετίῃσι γραφέν.

12. Les chiffres précédés de «no» renvoient au tableau des 25 particularités de l'écriture de Basilikos.

13. G. de Andrés, cité n. 3, p. 102. A la ligne 13 de la notice sur Georges de Constantinople, lire «bien qu'» à la place de «puisqu'» (je néglige d'autres petites erreurs). Nous reviendrons sur la question dans notre monographie.

14. Ces particularités morphologiques doivent encore faire l'objet d'un examen plus approfondi.

L'écriture est plus posée, ce qui s'explique dans une copie à destination liturgique. On notera p. ex. la forme traditionnelle du *phi* (9).

5. Le *Barberinianus graecus* 535 (pl. 5).

Il a été copié en 1556, également pour le clergé de Bova. C'est un triménée de septembre-octobre-novembre.

L'écriture a la même allure que dans le manuscrit précédent. On notera la ligature grand *epsilon* majuscule-*rhô* de type traditionnel (11 a.i., 12 a.i.).

6. Le *Vaticanus graecus* 2051 (pl. 6).

Il est datable des années 1560-1561 environ. C'est un euchologe de type italo-grec, copié pour Colantonio Ruffo, archimandrite du monastère de S. Barthélemy de Trigona, en Calabre.

Le volume, qui a des prétentions de luxe, est remarquable par son ornementation polychrome. L'écriture est solennelle et accentue encore certains contrastes: à remarquer le *rhô* dont la partie inférieure est très déportée vers la gauche (19).

7. Le *Barberinianus graecus* 323 (pl. 7).

C'est un exemple des manuscrits plus anciens complétés par Georges Basilikos. Il s'agit ici d'une collection canonique du XIIe siècle, sur parchemin, complétée par notre scribe sur de nombreux folios de papier. Le travail n'est pas daté, mais, d'après les critères paléographiques et codicologiques, se situe entre 1560/61 et 1570, date de la dernière copie signée par Georges.

Le copiste revient à une écriture moins recherchée, d'aspect plus banal.

8. Le *Barberinianus graecus* 377 (pl. 8).

C'est un ménée de juin, avec synaxaires. Le manuscrit original, sur papier, est datable de la fin du XVe ou du début du XVIe siècle. Il a été assez largement complété par Georges Basilikos en 1570, à l'intention de Constantin Chrysanthos, prêtre de Papaniceforo (aujourd'hui Papanice, en Calabre), dont certaines mésaventures judiciaires sont connues par ailleurs[15].

C'est le dernier témoignage concret sur l'activité de copie de Georges Basilikos. Il me semble que l'écriture, plus sage qu'à d'autres époques (tout en conservant des traits comme le *xi* alongé: 10), présente des signes d'incertitude et de maladresse, dus probablement à l'âge avancé du copiste.

Depuis plusieurs années déjà, Georges collaborait avec ses fils. Nous allons en voir deux témoignages.

15. On trouvera les précisions à ce sujet dans notre monographie sur Basilikos.

9. Le *Barberinianus graecus* 429.

En 1566, Alexandre Basilikos signe ce praxapostolos, copié nous ne savons pour qui. Mais Georges a collaboré pour l'ornementation et pour un peu plus de deux pages d'écriture. Voyons d'abord la main de Georges.

a. Le folio 100v (pl. 9).

C'est l'écriture assez posée de cette époque de la carrière de Georges; j'ai noté le groupe *pi-nu* caractéristique des dernières années (no 17). L'exécution me semble un peu maladroite.

b. Le folio 33v (pl. 10).

Nous sommes maintenant en présence de la main d'Alexandre. En attendant une analyse plus poussée, je ferai seulement observer que les formes dérivent certainement de celles de Georges, mais sont réalisées avec une exubérance et un baroquisme qui vont nettement au delà de celles pratiquées par le père: v. p. ex. le *phi* dont le noyau s'étire à gauche en triangle (7), la ligature *rhô-omicron* très fort déportée à gauche (10, 12), les *omicron* fort gonflés (16, 18), les *pi* majuscules allongés (4, 8), la ligature *lambda-omicron-gamma* (18).

10. Le *Barberinianus graecus* 306 (pl. 11).

Nous en arrivons au deuxième fils, Thomas. Celui-ci, diacre du bourg de Scandale (à quatre kilomètres à vol d'oiseau de Santa Severina, en Calabre), avait copié ce recueil canonique, acquis par Antonio Grignetta, vicaire général du diocèse de Santa Severina. Celui-ci le donna en 1576 ou 1577 au cardinal Giulio Santoro. C'est ce que nous apprend une note latine de Santoro lui-même, inscrite sur le manuscrit (f. I), qui nous fournit ainsi un *terminus ante quem*. Mais si l'on regarde attentivement le volume, l'écriture est tellement semblable à celle de Georges (disons plutôt qu'elle est absolument identique) qu'on peut se demander si c'est vraiment Thomas qui a fait le travail, ou plutôt son père. La question est ouverte; nous y reviendrons dans notre monographie.

Nous aborderons maintenant le problème de l'évolution de l'écriture de Georges Basilikos; je m'aiderai, pour l'exposer, du tableau no. 3. Ce qui va suivre n'est qu'une esquisse provisoire. Elle s'inspire de la méthode mise au point en 1964 pour être appliquée au cas d'Emmanuel Provataris et des copistes de son cercle, méthode qui a reçu depuis d'autres applications[16].

Dans un premier examen rapide, j'ai parcouru, dans les manuscrits datés ou datables, l'ensemble des folios (s'il s'agissait de manuscrits du Vatican) ou tous ceux

16. Pour Provataris, v. P. Canart, «Les manuscrits copiés par Emmanuel Provataris (1546-1570). Essai d'étude codicologique», dans *Mélanges Eugène Tisserant*, VI [Studi e Testi, 236], Città del Vaticano 1964, pp. 173-287. Pour les autres cas, sans entrer ici dans le détail, je renvoie aux renseignements bibliographiques et aux remarques méthodologiques de G. De Gregorio, *Malaxos* (cité n. 2), pp. 41-43.

dont j'avais une reproduction (dans le cas des autres bibliothèques). J'ai choisi alors, parmi les 25 particularités reproduites sur le tableau 2, celles qui me paraissaient particulièrement intéressantes pour une première étude de l'évolution de l'écriture, parce qu'on ne les trouve pas dans toutes les copies. Elles sont au nombre de 15[17]. J'ai alors repris l'examen des 13 témoins retenus, pour vérifier la présence ou l'absence de ces particularités. Cette méthode du «tout ou rien» a l'avantage d'éviter, dans un premier temps, le recours à des calculs de pourcentages, dont la validité pose parfois des problèmes délicats[18].

Dans le tableau 3, les croix signalent la présence, les zéros l'absence de la particularité en question; les croix entre parenthèses indiquent un pourcentage très bas de la particularité en question, qui a beaucoup de chances de n'avoir pas de signification du point de vue statistique[19]; dans l'un ou l'autre cas, l'absence d'occurrence possible de la particularité dans le texte laisse le problème en suspens: je l'ai noté par un point d'interrogation.

Un coup d'oeil sur le tableau montre d'abord que, pour un certain nombre de caractéristiques, la présence ou l'absence ne semblent pas liées au facteur chronologique: 14, 18a, 20; les variations sont-elles dues à d'autres raisons, et lesquelles? L'étude devra être approfondie. Pour d'autres, la limite est nette et irréversible: on passe une seule fois de la présence totale à l'absence totale ou l'inverse: 18b (à condition de considérer les rares occurrences du *Reg. gr. Pii II* 34 comme non significatives) et 25. Plus souvent, à une période d'«incertitude» (où x et 0 alternent), succède une période de «certitude» (tout x ou tout 0), ou vice-versa: 3, 6 (si le (x) du *Barb. gr.* 323 n'est pas significatif), 8, 15 (sous réserve du point d'interrogation). Dans 5 autres cas, il semble qu'on puisse distinguer 3, voire 4 périodes: 7, 10, 16, 21, 24; mais le phénomène demande probablement une analyse plus fine. Enfin, dans le cas du 5, on peut se demander la raison de l'unique exception; le nombre de 0 pour ce manuscrit est frappant: encore une fois, une analyse plus fine s'impose.

Ce premier examen, tout provisoire qu'il est, permet de conclure: oui, il y a eu, du point de vue du choix des formes, une évolution dans les habitudes de Georges Basilikos. Reste à mieux cerner le phénomène et à se demander la raison des «aller et retour» constatés pour un certain nombre de particularités.

---

17. Il peut y en avoir d'autres, que révélera une analyse exhaustive de l'écriture de Georges Basilikos. Je n'ai pas tenu compte du no 17, caractéristique des dernières années, parce que sa présence et sa fréquence sont certainement influencées par la nature du texte.

18. Il suffit de penser aux discussions soulevées par l'emploi de la méthode statistique à propos de la réintroduction des formes majuscules dans la minuscule grecque livresque.

19. Ce caractère non significatif devra être vérifié par un calcul plus précis du nombre d'occurrences réelles par rapport aux occurrences possibles.

Je voudrais maintenant essayer de situer l'écriture de Georges Basilikos au sein des courants graphiques de l'époque. Ce n'est encore que l'esquisse d'une recherche dont l'idée m'est venue –ou revenue– tout récemment: la synthèse déjà ancienne de Dieter Harlfinger, à laquelle je faisais allusion au début, celle –plus restreinte dans le temps et dans l'espace– que Paolo Eleuteri et moi avons publiée en tête de notre album de reproductions d'écritures humanistiques italiennes[20], m'incitaient à revenir à un sujet sur lequel on n'a pas dit encore le dernier mot[21].

La première démarche à faire, en pareil cas, est de rechercher et de comparer les écritures similaires. Pour être concret, je vais en présenter deux, sur lesquelles d'autres chercheurs avaient déjà attiré l'attention.

1. La première est celle du copiste du *Berolinensis Philippicus* 1619 et de l'*Oxoniensis Bodleianus* Auct. F inf. 1.15 (*miscellaneus* 129 du catalogue de Coxe[22]). La pl. 12 donne la reproduction d'une page du *Berolinensis.* Ce copiste est un de ceux qui ont travaillé pour Guillaume Pellicier[23]. Annaclara Palau a cru (mais avec un point d'interrogation pour le *Berolinensis*), qu'il était identique à notre Georges[24]. Je n'en crois rien. Certes, pas mal de caractéristiques sont communes; en voici quelques-unes, sans prétention à l'exhaustivité (les numéros entre parenthèses renvoient aux lignes de la pl. 12): grand καὶ tachygraphique (9), *pi* en huit couché

20. P. Eleuteri-P. Canart, *Scrittura greca nell'umanesimo italiano* [Documenti sulle arti del libro, 16], Milano 1991, pp. 9-20.

21. Sur un des courants stylistiques au sein de l'humanisme italien, on lira avec profit la belle étude d'A. Pontani, «Le maiuscole greche antiquarie di Giano Lascaris. Per la storia dell'alfabeto greco in Italia nel '400», *Scrittura e civiltà* 16 (1992), pp. 77-227. Pour en revenir à l'essai cité à la note précédente, et dont je suis le principal responsable, nul plus que moi n'est conscient de son caractère provisoire et imparfait (aussi bien, avant de nous y risquer, nous avons multiplié les précautions oratoires, qui ne sont pas de pure forme). Cependant, c'est avec quelque étonnement que j'ai lu la remarque de G. De Gregorio, «Attività letteraria a Mistrà nell'ultima età paleologa: il caso del cod. Mut. gr. 144», *Scrittura e civiltà* 18 (1994), p. 245, n. 3: «Un più evidente intento classificatorio, tuttavia con schemi ricalcati (a volte con travisamenti) dall'opera di Harlfinger, sembra rilevarsi nell'introduzione a P. Eleuteri - P. Canart...». Nous aurions sans doute pu dire plus clairement qu'un de nos points de départ obligés avait été l'article de Harlfinger (à côté des premières versions de mes «dispense» de paléographie grecque), mais les différences entre lui et nous ne sont pas dues à des «travisamenti»: elles relèvent d'un choix conscient et réfléchi; s'il est toujours heureux, c'est une autre affaire. Quant à la méfiance que l'auteur de la remarque semble éprouver vis-à-vis d'un «intento classificatorio» trop abstrait, statique et rigide, nous la partageons entièrement; cela ne doit pas empêcher le paléographe d'essayer de mettre de l'ordre dans la masse des faits. Mais c'est là un sujet sur lequel il y aura lieu de revenir.

22. H. O. Coxe, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars prima,* Oxonii, 1853, coll. 695-696.

23. Voir l'article de Palau cité n. 3.

24. Palau, tableau VI, p. 228, et pl 3, qui reproduit les ff. 45v-46 du *Berol. Phil.* 1619. Mais l'auteur ne met pas de point d'interrogation à côté du *Bodl. Auct.* F inf. 1.15.

(15), *bèta* majuscule (18), ligature *epsilon-nu* de type a (9). Toutefois, outre l'allure plus rapide (mais le manuscrit d'Oxford est plus posé!), une série de traits sont étrangers à Georges; parmi ceux visibles sur la planche, je citerai: l'*epsilon* moderne très couché (4), le grand *nu* majuscule cursif, très fréquent (1, 2, 3 etc.), la ligature *επι* à boucle (9), le tréma presque constant sur le *iota*, etc. Il reste que l'analogie entre les deux mains est réelle. A quoi est-elle due?

2. Passons à la seconde écriture. Cette fois le nom de baptême du copiste est connu. Il s'agit du Γεώργιος no. 105 du *Repertorium der griechischen Kopisten*, 2[25], signalé d'abord par Linos Politis dans son étude bien connue sur l'école d'écriture du monastère τῶν Ὁδηγῶν à Constantinople[26]. Politis a repéré trois copies de ce scribe, qui signait Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Γεωργίου πόνος; deux sont datées de 1519, l'*Athous Dionysiou* 403 (3937 du catalogue de Lampros) et le *Parisinus gr.* 1577; la troisième n'est pas datée, l'*Athous Vatopediou* 1090. La pl. 13 reprend la page du *Parisinus* reproduite par le *Repertorium*.

L'écriture de ce Georges se rattache au courant traditionnel, est d'allure assez posée, mais présente des oppositions modérées entre formes de dimensions normales et formes agrandies. Elle a, avec Georges Basilikos, des caractéristiques communes: *sigma* «en coussin» (col. 1,2 *ab imo*), *pi* en «huit couché» (col. 1, 3 a.i.), grand καὶ tachygraphique (col. 1, 3 a. i.), ligature *epsilon-upsilon* aplatie (col. 1, 8), mais d'autres diffèrent: *epsilon* «en coussin» (col. 1,2 etc.); *alpha* majuscule à trait oblique allongé (col. 1, 8); *phi* à panse pointue à gauche (col. 1, 5 a. i). Du coup, l'identité me semble exclue: même en extrapolant, l'écriture de ce Georges ne rentre pas dans la ligne d'évolution de Basilikos, sans parler du problème chronologique: la carrière de Basilikos deviendrait excessivement longue. Il aurait été beau de retrouver les témoignages d'une activité de Georges Basilikos en Grèce, avant son arrivée à Venise. Il faut y renoncer, au moins pour le moment. Cependant, le parallèle entre les deux écritures reste fort intéressant.

Je ne pousserai pas plus loin ici la comparaison entre la graphie de Georges Basilikos et les écritures apparentées, mais, en guise de conclusion, tâcherai de synthétiser brièvement, au stade actuel de la recherche, mes impressions –j'emploie volontairement ce terme à résonances subjectives– concernant l'écriture de Basilikos.

L'écriture de Georges Basilikos se prête bien à l'analyse. Elle est assez constante et assez personnelle pour qu'on en dégage avec sécurité des traits caractéristiques suffisamment nombreux, dont certains sont sujets à évolution par apparition et

---

25. Cité n. 7; v. p. 9.

26. L. Politis, «Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὁδηγῶν», *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), p. 279.

disparition: le tableau 3 en fait foi, même s'il pourra encore être amplifié et affiné. Quant à l'allure générale, elle va, me semble-t-il, d'un aspect plus libre, plus spontané, à un aspect plus rigide, plus stéréotypé, qui tend à exagérer certains des contrastes présents dès le début. Mais il faut tenir compte du contenu: les manuscrits plus récents sont tous de contenu liturgique, contenu qui appelle normalement une écriture plus posée et traditionnelle. Cependant, même parmi les manuscrits de contenu non liturgique, certains sont d'aspect plus régulier et uniforme; d'autres, comme le *Matritensis* 4591, accentuent les oppositions et multiplient les prolongements marginaux, revêtant ainsi un caractère nettement plus baroque.

Si maintenant je voulais situer l'écriture de Georges Basilikos au sein des courants définis par Harlfinger[27], je dirais ceci. J'ai relevé, dans l'écriture de notre Georges, pas mal de caractéristiques qui se retrouvent chez les copistes de son «Hodegon-Stil», et ceci rejoint indirectement l'impression suscitée chez Politis par l'écriture du Georges de 1519[28]. Mais d'autre part, on y retrouve aussi une série de traits propres au style baroque des premières années du XVIe siècle, et c'est ce qui explique que Harlfinger ait rangé Basilikos parmi les représentants de ce style, à côté de Valeriano Albini et de Michel Damaskènos (auxquels j'ajouterais Constantin Mésobotès, qui, comme Basilikos, présente des traits qui rappellent la «Fettaugen-Mode»)[29].

Bref, pour moi et pour l'instant, l'écriture de Georges Basilikos se situe au croisement d'un courant traditionnel (dérivant du —ou parallèle au— style *τῶν Ὁδηγῶν*) et d'un courant baroque, lui-même influencé par la «Fettaugen-Mode».

Ces deux courants, l'un plus archaïsant, l'autre plus moderne, sont eux-mêmes l'expression d'une des grandes tendances de la calligraphie grecque: l'accentuation des contrastes. Qu'on pense, pour la majuscule, au style «sévère», *alias* bacchylidéen, ainsi qu'à la majuscule alexandrine dans son type à contrastes; pour la minuscule, au style «Anastase» du IXe-Xe siècle, aux «nouveaux styles» contrastés du XIIe siècle, au style *bèta-gamma* du XIIIe[30]. Cette accentuation rejoint elle-même ce qui est peut-être la marque principale de beaucoup d'écritures de chancellerie[31].

27. Voir l'étude citée n. 1.

28. V. l'étude citée n. 26, p. 279.

29. C'est pour cette raison que, dans notre tout récent album d'*exempla scripturarum* grecs, A. Jacob, S. Lucà, L. Perria et moi-même avons décidé de présenter l'une près de l'autre des reproductions de l'écriture de ces trois copistes: v. P. Canart-A. Jacob-S. Lucà-L. Perria, *Facsimili di codici greci della Biblioteca Vaticana* [Exempla scripturarum, 5], I. *Tavole*, Città del Vaticano 1998, nos. 133-135.

30. Pour tous ces styles, je me permets de renvoyer à mes «dispense» de paléographie et codicologie grecque: P. Canart, *Lezioni di paleografia e di codicologia greca*, Città del Vaticano [1987] (pro manuscripto). J'ai commencé à en préparer une version mise à jour pour l'impression.

31. Je mentionnerai seulement l'écriture de la chancellerie des Comnène et celle qui, selon toute vraisemblance, était pratiquée à Chypre au XIVe siècle et dont témoigne le fameux *Palatinus gr.* 367.

Ces dernières considérations n'avaient pour but que d'ouvrir des perspectives plus larges, au terme d'une recherche fort délimitée. Je les livre aux réflexions de mes collègues paléographes, en espérant qu'elles susciteront la discussion.

TABLEAU 1

Georges Basilikos et ses fils: aperçu chronologique

1. ca 1539-1541: à Venise.

-membre du cercle de copistes qui travaillent pour Antoine Éparque, Guillaume Pellicier et Diego Hurtado de Mendoza; collabore avec Nicolas Mourmouris, Georges Kokolos et plusieurs anonymes.

-aucun manuscrit n'est signé de son nom.

-1540: Paris. gr. 1184, en collaboration avec Nicolas Mourmouris.

-quelques autres parmi ses copies: Reg. gr. 165: à Venise; Berol. Phil. 1482 et Phil. 1551 pour Pellicier; Scorial. Y.I.15 pour Mendoza.

2. 1542-1551: à Messine.

-signe ses copies: «Georges de Constantinople».

-1542: Vat. gr. 1602, pour le moine Cyrille de Patras.

-1542: Reg. gr. Pii II 34, pour Emmanuel Akkidas.

-1547: Matrit. B.N. 4592, pour Annibale Spadafora, archimandrite du Saint-Sauveur, qui le donne à Francisco de Mendoza, cardinal de Burgos.

-1548: Taurin. B.I.15 (gr. 84 Pasini), pour qui?

-1547-49 ca: Matrit. B.N. 4591, qui a la même histoire que le Matrit. B.N. 4592.

-1550: Cantabrig. Bibl. Univ. 12348, pour qui?

-1551: à Messine, vend le futur Vat. gr. 1941 (*Chronique Pascale*) à Jérôme Zurita.

3. 1552-1573 (au moins): en Calabre.

-dans les années '70 à Scandale avec ses fils (conflit avec Emmanuel Chartophylax).

-signe ses manuscrits: «Georges Basilikos»; collabore avec ses fils Alexandre et Thomas.

-1552: Barb. gr. 359, pour le clergé de Bova.

-1555: Londin. Bibl. Brit. Harl. 5631, pour Constantin Cantacuzène.

-1556: Barb. gr. 535, pour le clergé de Bova.

-1560-61 ca: Vat. gr. 2051, pour Colantonio Ruffo, archimandrite de S. Barthélemy de Trigona.

-1566: Barb. gr. 429: Alexandre, en collaboration avec Georges: où? pour qui?

-1569: Neapol. B. N. II A 6: où? pour qui? (Christophe Paléologue?).

-1570: Barb. gr. 377, pour Constantin Chrysanthos de Papaniceforo.

-avant 1576: Barb. gr. 306: Thomas Basilikos à Scandale.

TABLEAU 2

GEORGES BASILIKOS — PARTICULARITÉS DE SON ÉCRITURE

1. sigma "en coussin" 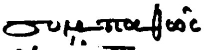
2a. zèta allongé 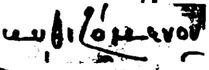
2b. xi allongé 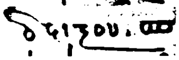
3. epsilon-pi incliné
4. thèta étroit 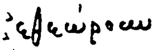
5. pi-rô allongé et incliné 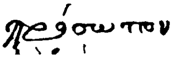
6. grand kai tachygraphique
7. tau-nu superposés à oméga
8. sun "enveloppant"
9. gros thèta ouvert
10. petit delta-epsilon
11. pi en huit couché 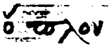
12. epsilon-upsilon aplati
13. rô à volute(s) marg. 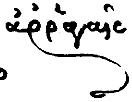
14. xi lié incliné 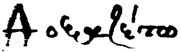
15. des à boucle
16. rô déporté à gauche 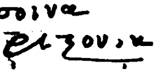
17. pi-nu à boucle
18a. epsilon-nu "lunaire" 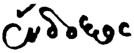
18b. epsilon-nu à boucle
19. gamma haut étroit
20. tau-omicron superposés 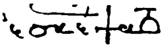
21. bèta majuscule sans "queue" 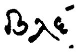
22. tau-rô superposés
23. phi-rô superposés 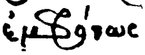
24. est "coupé" 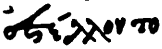
25. pi cursif

TABLEAU 3

GEORGES BASILIKOS — ÉVOLUTION DE QUELQUES PARTICULARITÉS

année	manuscrits	3	5	6	7	8	10	14	15	16	18a	18b	20	21	24	25
1539-41	Reg. gr. 165	x	x	x	0	x	0	x	x	x	0	x	x	x	x	x
"	Berol. Phill. 1482	x	x	x	x	x	x	x	0	0	x	x	x	x	x	0
"	Berol. Phill. 1551	x	x	x	x	x	x	0	x	(x)	x	x	0	x	x	0
"	Scorial. Y.I.15	x	x	x	x	0	x	0	0	0	x	x	x	x	x	0
1542	Vat. gr. 1602	x	x	x	x	x	x	x	x	0	x	0	x	x	x	0
"	Reg. gr. Pii II 34	x	x	x	x	x	x	x	x	0	0	(x)	x	x	x	0
1547	Matrit. BN 4592	x	x	x	x	x	0	(x)	x	0	x	0	0	x	x	0
	Matrit. BN 4591	x	x	x	0	0	0	0	x	0	(x)	0	x	0	0	0
1552	Barb. gr. 359	0	0	0	0	0	0	x	x	0	x	0	0	0	?	0
1556	Barb. gr. 535	0	x	x	0	0	0	x	x	0	x	0	x	0	x	0
1560-61	Vat. gr. 2051	(x)	x	x	0	0	0	0	x	x	0	0	x	0	0	0
	Barb. gr. 323	x	x	(x)	0	0	x	x	x	x	x	0	0	x	0	0
1570	Barb. gr. 377	0	x	0	0	0	x	x	?	x	x	0	(x)	x	0	0

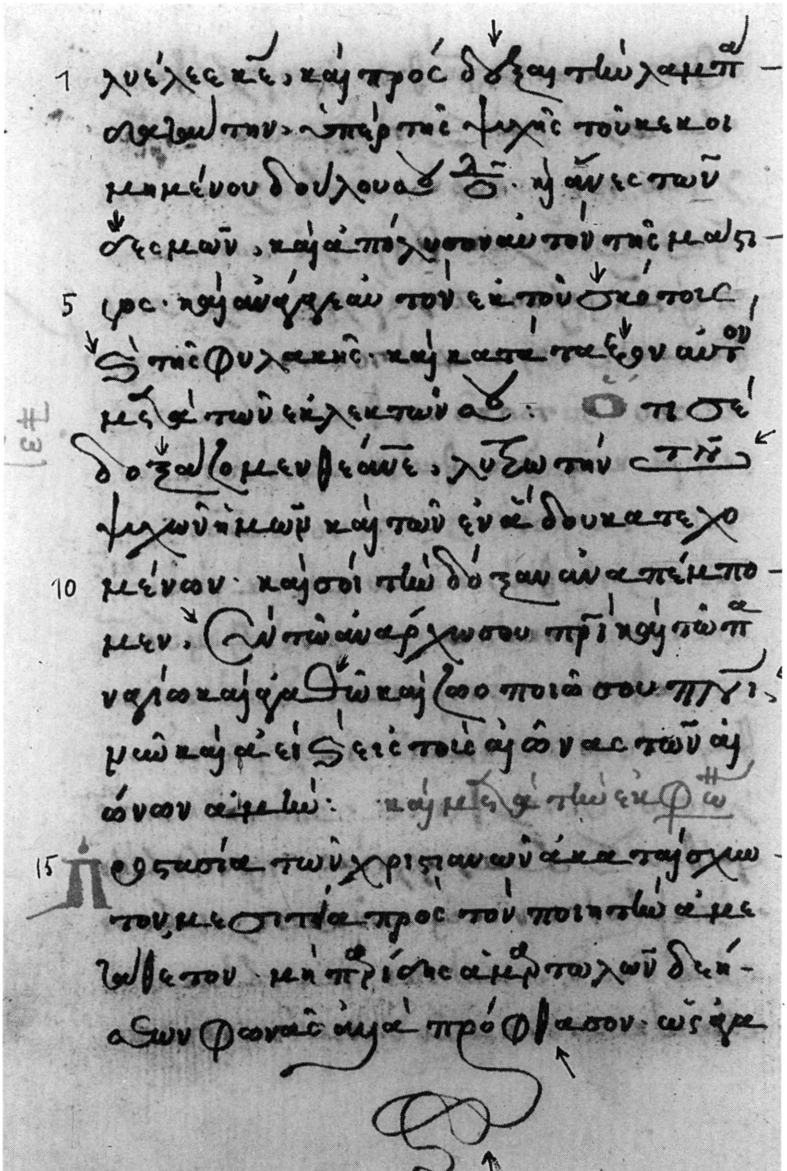

Pl. 1. *Vaticanus Reginensis graecus Pii II* 34, f. 268v

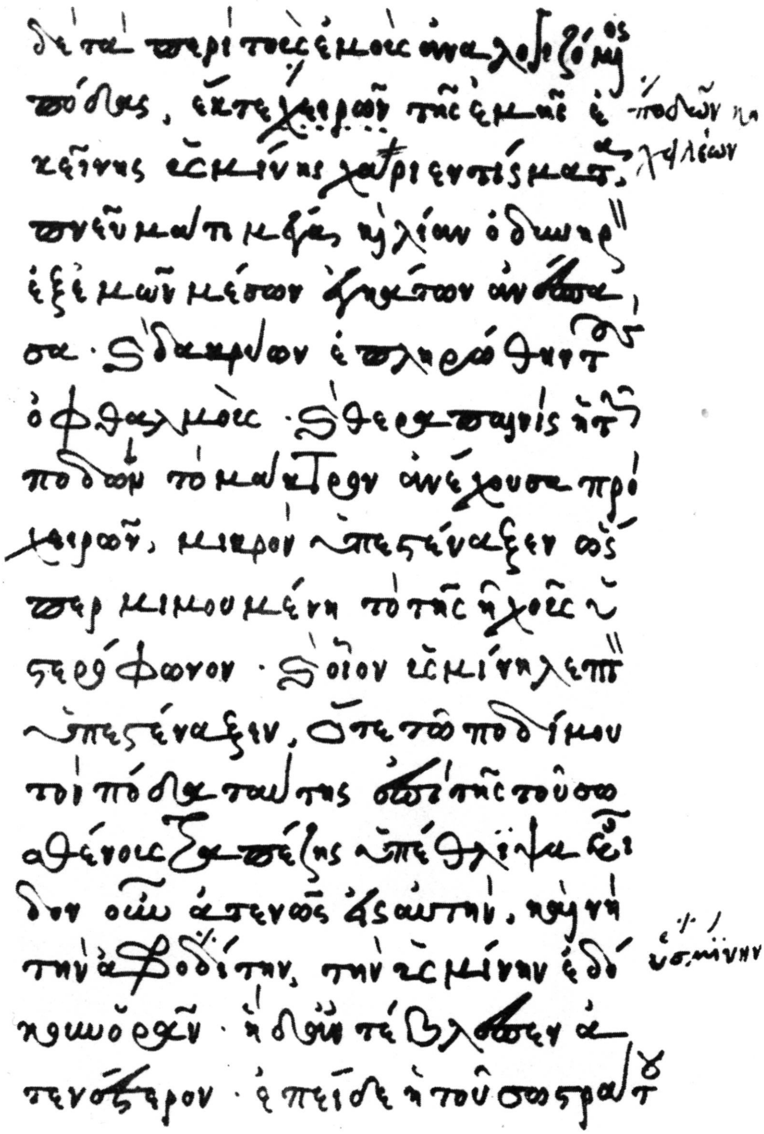

Pl. 2. *Vaticanus Reginensis graecus* 165, f. 125v

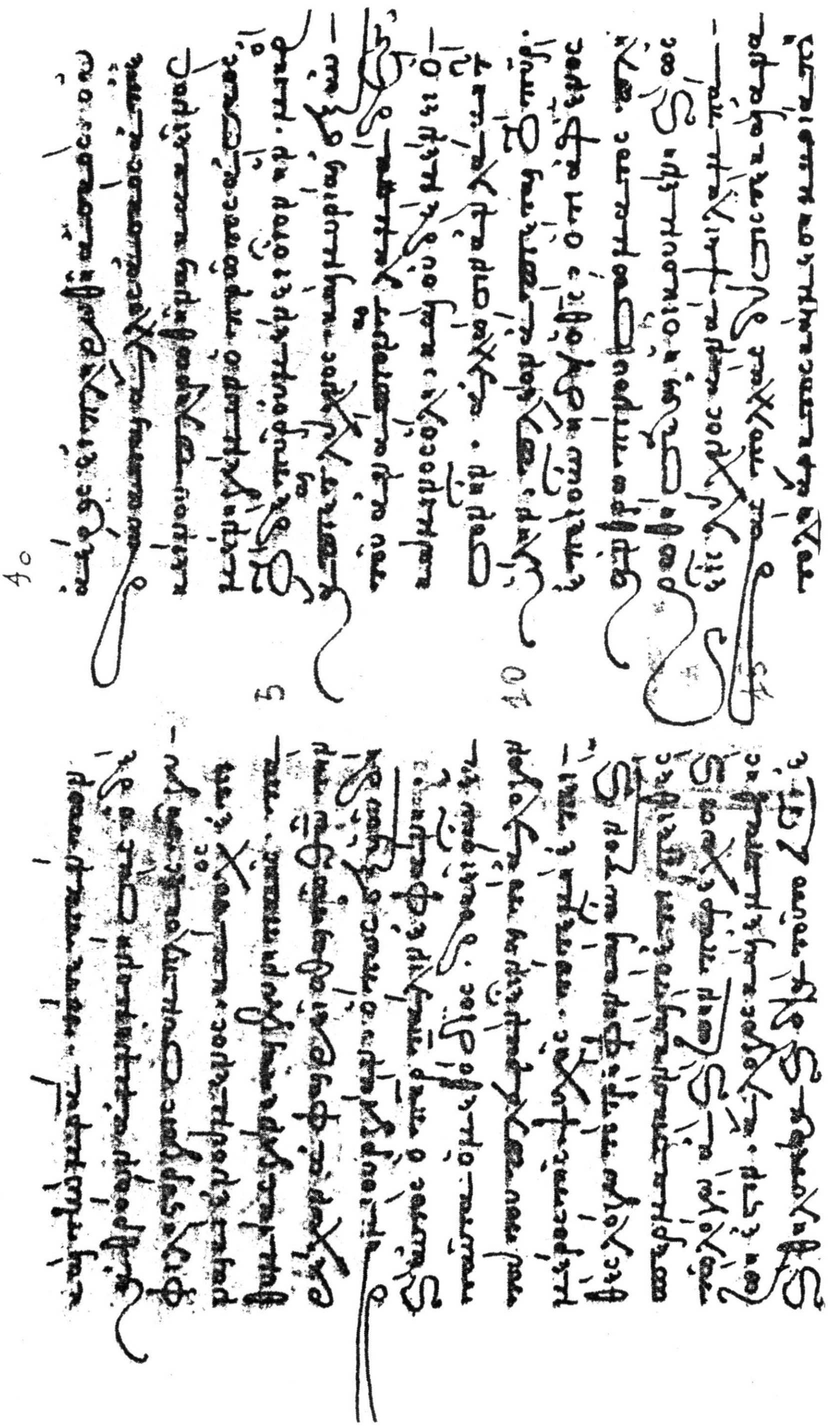

Pl. 3. *Matritensis Bibl. Nat.* 4591, f. 40v

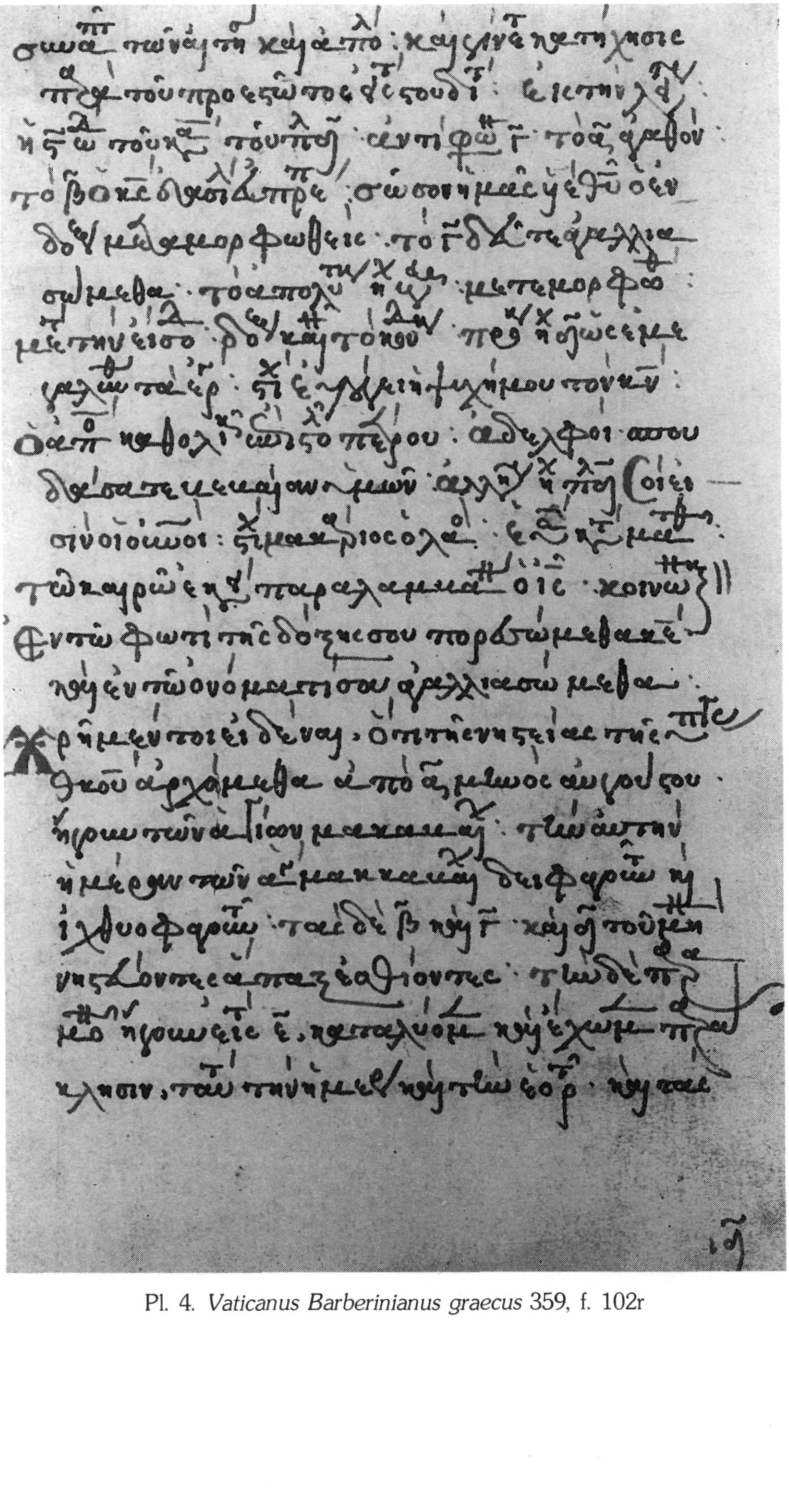

Pl. 4. *Vaticanus Barberinianus graecus* 359, f. 102r

Pl. 5. *Vaticanus Barberinianus graecus* 535, f. 2r

Pl. 6. *Vaticanus graecus* 2051, f. 76v

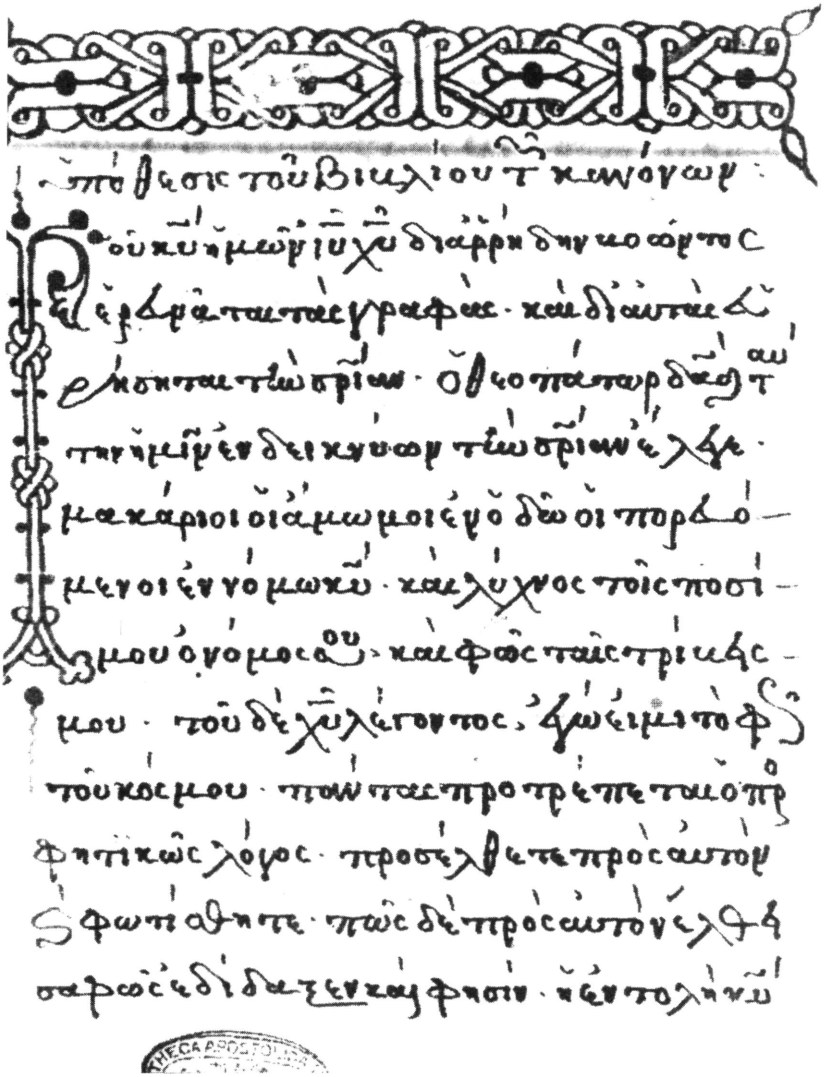

Pl. 7. *Vaticanus Barberinianus graecus* 323, f. 1r

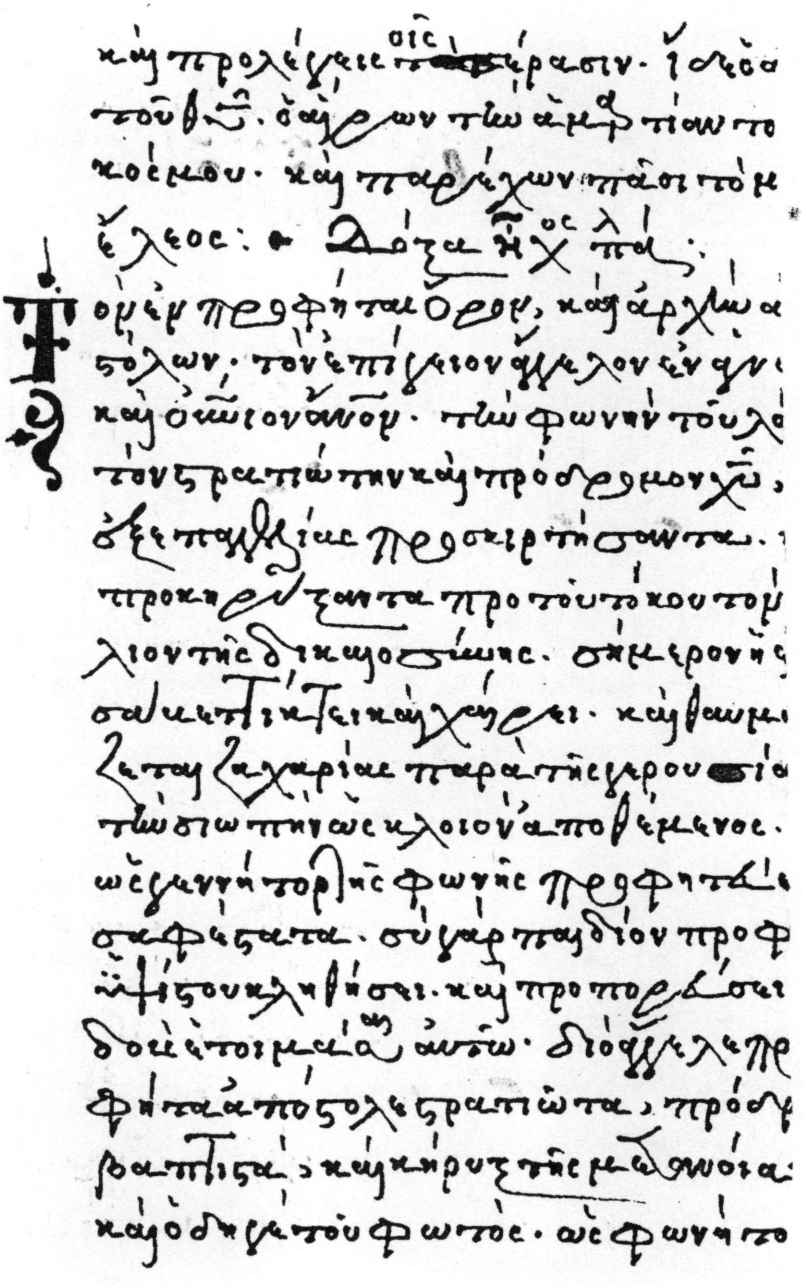

Pl. 8. *Vaticanus Barberinianus graecus* 377, f. 143r

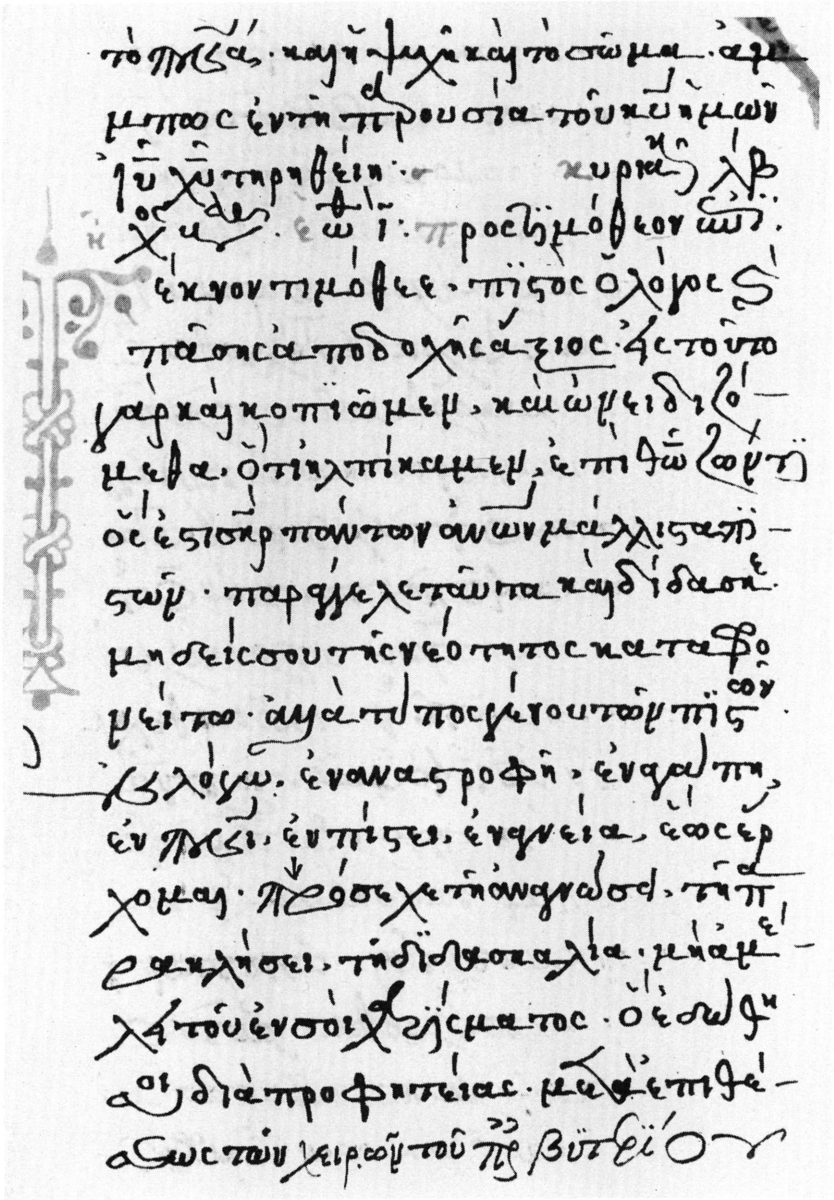

Pl. 9. *Vaticanus Barberinianus graecus* 429, f. 100v

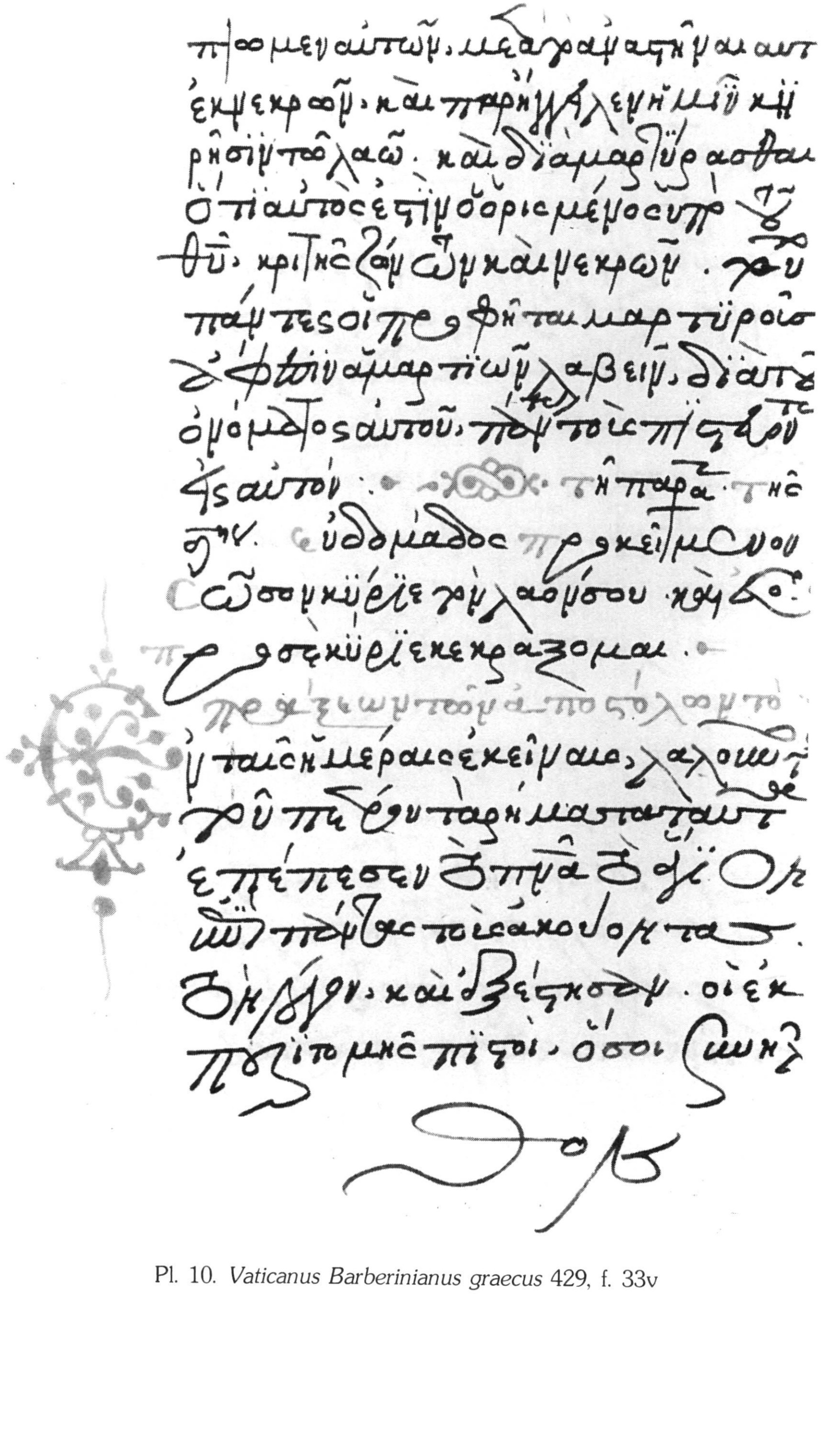

Pl. 10. *Vaticanus Barberinianus graecus* 429, f. 33v

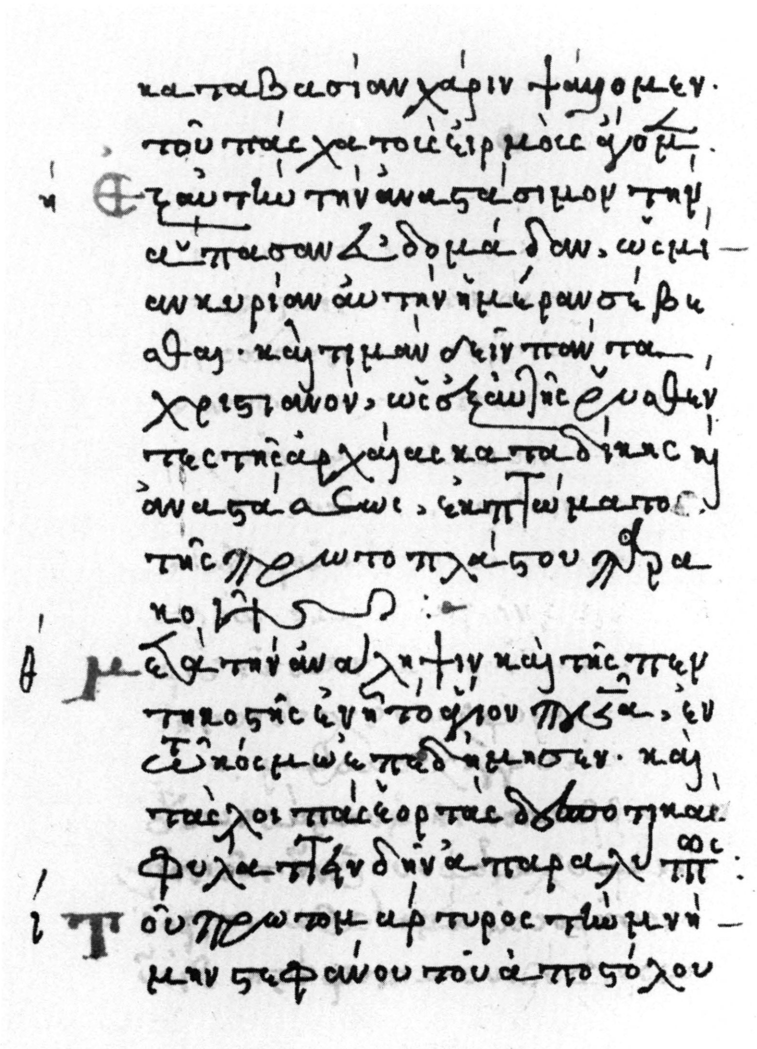

Pl. 11. *Vaticanus Barberinianus graecus* 306, f. 54v

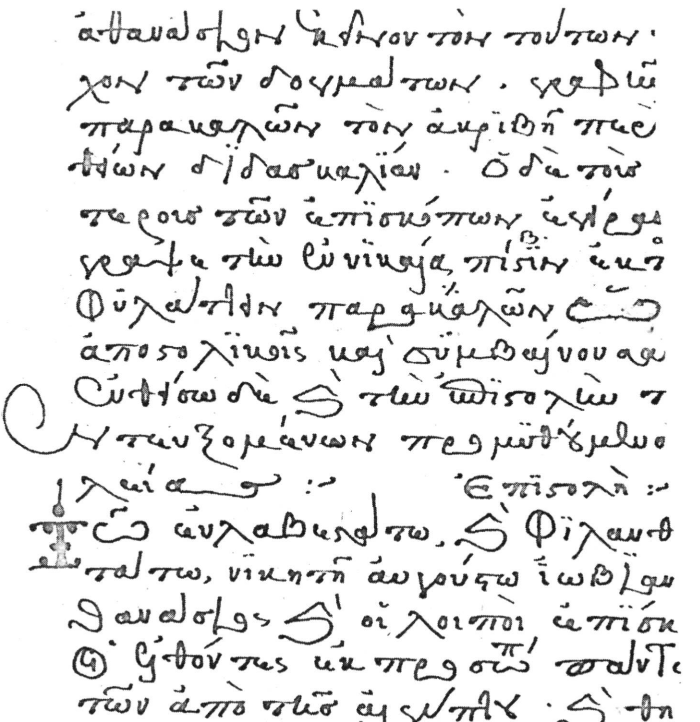

Pl. 12. *Berolinensis Phillippicus* 1619, f. 69r

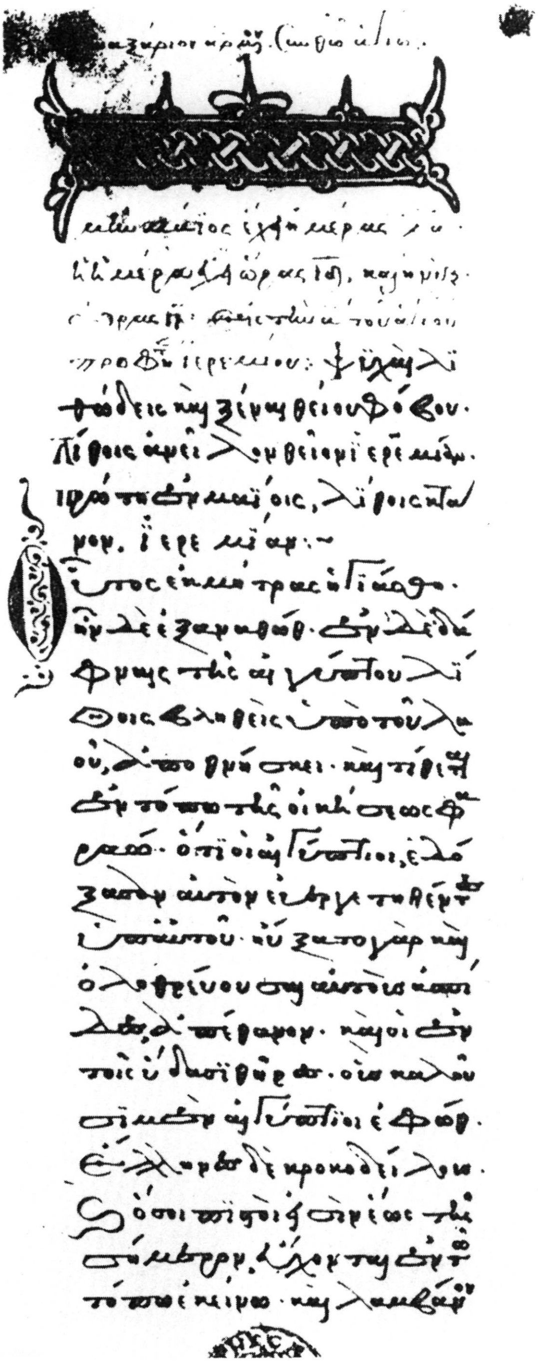

Pl. 13. *Parisinus graecus* 1577, f. 1r

ANTONIO BRAVO GARCIA

ONCE MORE ON DARMARIOS' COLLABORATORS

1) Besides his numerous copy works either on his own or together with a very big group of more or less direct collaborators, Andreas Darmarios, as is well known, sold manuscripts from very different times all over Europe, which he had previously bought in different places. As Charles Graux wrote in quite a famous book[1], «en ocasiones Darmarius compraba originales de Oriente; a ello se debe el que se encuentren en El Escorial algunos códices de cierta antigüedad, en los que se leen notas que atestiguan haber pasado por las manos de Darmarius. En otras ocasiones Darmarius compraba incluso copias del Renacimiento. Traficaba» –resumes the French scholar– «con todo tipo de manuscritos griegos». This means that the amount of Greek manuscripts from Spain and abroad that shows signs of having been, at some time, in the hands of the famous copyist and merchant of books is by no means small in number. And for this reason, whenever the chronology agrees (based, among other factors, on palaeographical facts of course), it may be proposed, as a working hypothesis, some kind of link between these manuscript copyists either with Darmarios himself or with some of the groups he met in order to purchase or sell the codices. In brief, apart from calling the attention on the difficulties which the concept of «collaborator», whether direct or indirect, creates in the case of a copyist with so many interests, contacts, travel and production as Andreas Darmarios was, apart from this it is our aim to study here a particular example which will show us, once more, the multiple destinations these manuscripts related to him have sometimes had.

2) The example we have chosen to analyse is quite well-known: it is *Caesaraugustanus* 29-58 (2015)[2], nowadays in the University of Pennsylvania (*Univ.*

---

1. *Los origenes del fondo griego del Escorial* (ed. and transl. by G. de Andrés), Madrid 1982, p. 293.

2. J.M. Olivier, «Les manuscrits grecs de l'Archivio-Biblioteca del Cabildo Metropolitano [La Seo] de Saragosse» [Ancienne Collection du Cabildo de la Santa Iglesia Mayor del Pilar], *Scriptorium* 30 (1979), p. 54. For the history and description of the funds, A. Escobar Chico, *Codices Caesaraugustani Graeci. Catálogo de los manuscritos griegos de la Biblioteca Capitular de la Seo (Zaragoza)*, Zaragoza 1993.

of Pennsylvania Gr. 1), which was studied by Peter Topping[3] in 1963. The manuscript we are investigating seems to have been prepared by Darmarios to be sold, from the copies of different scribes, direct or indirect collaborators, although, as it happens in many other cases, Darmarios' own writing is likely to appear just in one little part of this codex: in the very simple binding which the manuscript has at present (we must remember that Darmarios was not only a copyist but a manuscript seller as well)[4] [Plate 1]. As it may be read in Topping's paper, Martin Crusius (a very famous professor in Tübingen from 1559 to 1607) made a copy from a part of the content of the manuscript when Darmarios visited the city in 1584[5]. It seems that Darmarios arrived in Tübingen together with a friend or servant (*famulus* we are told in the documents) who mastered different languages and about whom we do not even know if he was a Greek, and even less if he was a copyist[6]. After having been in Venice, where he stayed for some time, Darmarios went back to Spain in 1587, the year of his last known subscription (February, 9, 1587; manuscript *Beinecke* 274) and also the year of the sale of manuscripts he carried out in Zaragoza, well studied by Gregorio de Andrés[7].

We will not dwell upon the codicological structure of *Pennsylvania Gr.* 1 too long; just a few words to say that it is a compound work, copied in different handwritings by different hands, on different kinds of paper and it seems to be, mostly, a product from Nicolaos Choniatis' *atelier* with some lines of his own [Plate

3. «Greek Manuscript 1 (The Works of Ioannes Dokeianos) of the University of Pennsylvania Library», *The Library Chronicle* 29 (1963), pp. 1-15 (offprint). Also on the manuscript Ch. Graux-A. Martin, *Notices sommaires des manuscrits grecs d'Espagne et Portugal* [...], II, Paris 1892, pp. 207-209, n.51 and N.P. Zacour-R. Hirsh *et alii, Catalogue of Manuscripts in the Libraries of the University of Pennsylvania to 1800,* Philadelphia 1965, p. 1.

4. Plate in Topping, *op.cit.;* manuscripts with binding of bare parchment and external «traces» of Darmarios are supposed to be very few. See Escobar Chico, *op.cit.*, 34, O. Kresten, «Statistische Methoden der Kodikologie bei der Datierung von griechischen Handschriften der Spätrenaissance», *Römische Historische Mitteilungen* 14 (1972), 30, note 17 and Idem, *Der Schreiber Andreas Darmarios. Eine kodikologisch-paläographische Studie*, Ph.D. Vienna 1967 (typewritten), pp. 107-108.

5. Topping, *op.cit.*, 3; the manuscript is included under the number 46 in a list written by Crusius himself on the *Tyb. Mb 37, 4M ser.* (edited by Escobar Chico, *op.cit.*, 131-134), but we can find it with the numbers 49 and 50, as two different codices, in E. Legrand, «André Darmarius à Tubingue, en 1584» in «Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas», *Publications de l'École des langues orientales vivantes,* IIIe sr., vol. VI (1889), pp. 68-264 (242-257).

6. Escobar Chico, *op.cit.*, 21.

7. «Una venta desconocida de códices griegos hecha por Andrés Darmario en España en 1587», *La Ciudad de Dios* 178 (1965), pp. 118-127.

2][8]. This Choniatis, born in Monemvasia[9] like Darmarios, worked for Bartolomeo Zanetti, a well-known copyist, in the 40's of the XVIth century, and afterwards he seems to have associated with Darmarios around 1565, an association which lasted for about twenty years; in the eighties he ran, probably as the head, a workshop that provided many manuscripts for Andreas Darmarios; for example, the Yale manuscripts *Beinecke* 289, 290 and 490, besides *Yale Medical Library* 32, all of them from Zaragoza's funds (respectively the numbers 2659, 1236, 2168 and 562), belong, no doubt, to the aforementioned workshop[10], whose members, as we know, collaborated in many other manuscripts which are clearly considered to belong to other *ateliers*: thus, for example, «da uno scriba che io ritengo appartenga alla cerchia di Nicolaos Choniates» –Giuseppe de Gregorio has remarked in his erudite monography about Manuel Malaxos[11]– were written in *Reginensis Gr.* 55, folios 1r-6r, lin. 24 (τοῦ ἐν), 122r-207r[12], which proves that they, the copyists, worked very closely. On the other hand, we cannot forget that Malaxos and his relatives collaborated constantly with Manuel Glynzunios[13], Manuel Provataris[14] (both with the collaboration of groups of copyists) and, of course, with Andreas Darmarios too. We know for sure, thanks to the researches made by Otto Kresten and Mark. L.

8. «Duktus manchmal schwer von dem Mitarbeiter zu unterscheiden» in the opinion of E. Gamillscheg-D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600 1.Teil. Handschriften aus bibliotheken Grossbritanniens A. Verzeichnis der Kopisten*, Vienna 1981, n. 321 [= *RGK* I]; see also Kresten, «Phantomgestalten in der byzantinischen Literaturgeschichte. Zu vier Titelfälschungen des 16. Jahrhunderts», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 25 (1976), p. 214.

9. See *RGK* I, n. 321 and Gamillscheg-Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600 2.Teil. Handschriften aus bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens A. Verzeichnis der Kopisten,* Vienna 1989, n. 439 [= *RGK* II]; for Darmarios' relation with Choniatis, Gamillscheg, «Bemerkungen zu Handschriftensubskriptionen», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 33 (1983), p. 260, note 25 and «Zu Kopisten des 16. Jahrhunderts», *ibid.* 29 (1980), p. 280, note 5. New manuscripts by his hand are identified in A. Bravo García, «Varia lexicographica graeca manuscripta IV: Lexica medica», *Helmantica* 55 (1989), pp. 369-389 (Φ II 10 [207], Y II 2 [257] and Ω III 3 [536]).

10. In «Varia lexicographica graeca manuscripta IV», p. 385, I suggested that *Yale Medical Library* 32 and the last nine folios of *Beinecke* 290 were copied by Choniatis' hand; see now M.L. Sosower, «A Forger Revisited: Andreas Darmarios and Beinecke 269», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993), p. 302, note 27, who agrees.

11. *Il copista greco Manouel Malaxos. Studio biografico e paleografico-codicologico*, Città del Vaticano 1991, p. 81 and 88, note 93.

12. *Ibidem*, p. 181-182 and plate 18 where John Malaxos' hand is shown.

13. For Glynzunios and the manuscripts written by him held in Spanish libraries see A. Bravo García, «Sobre algunos manuscritos de Manuel Glynzunio en la Real Biblioteca de El Escorial» in D. Harlfinger (ed.), *Festschrift für Martin Sicherl zum 75. Geburtstag. Von Textkritik bis Humanismusforschung*, Paderborn 1990, p. 313-331.

14. *RGK* I, n. 254 and II, n. 350.

Sosower[15], that Choniatis collaborated in manuscripts where some of Darmarios' forgeries have been pinpointed.

3) It is also possible to approach the date of an important part of the *Pennsylvania Gr.* 1. In Sosower's opinion, «undoubtedly Darmarios commisioned the scribe Nicolaos Choniates to write» *Beinecke* 490[16] and this codex belongs to the same period as the already mentioned *Beinecke* 289, 290 and *Pennsylvania Gr.* 1, the manuscripts we are considering, as this researcher has remarked thanks to his detailed studies on watermarks. Besides, among them there are some links which help us to realize how the copyists usually worked on the codices directly «prepared» by Darmarios or received from other *scriptoria* ready to be sold. To sum up, the most interesting thing is that –in Sosower's opinion– the scribe number «2» in *Beinecke* 490[17] is on folios 37r-45v of *Pennsylvania Gr.* 1 [Plate 3][18], and that a watermark in *Beinecke* 490 is exactly the same as the one from *Beinecke* 290 and other from folios 41-44 in the manuscript of Pennsylvania University[19]. Therefore, it is not daring to think that this group of manuscripts was written between 1583 and 1584 in the workshop of Venice that Choniatis managed and, on the other hand, that these manuscripts were prepared for Darmarios' forementioned travel to Germany, because the four of them (*Beinecke* 490, 289, 290 and *Pennsylvania Gr.* 1) «were among the stock of manuscripts that Darmarios brought to Tübingen in the summer of 1584»[20]. Finally, they are found in a well-known list written by Crusius[21] and, to top it all, ended up in Zaragoza to emigrate to America some centuries later. Besides, as Sosower points out rightly, we know that *Beinecke* 490, one from the mentioned group, was written around 1583 because Gabriel Severos[22] on the 5th of July 1583, made a list of 17 manuscripts that he saw in Nicolaos Choniatis' house and in that list we have no less than some *Scholia in Oppianum* and we do not know that Choniatis wrote another manuscript with the same Greek text apart from *Beinecke* 490.

---

15. «Phantomgestalten», p. 206-222 and Sosower, «A Forger», p. 302.

16. Sosower, «A Forger», p. 301; for a plate of this manuscript see B.A. Shailor, *Catalogue of Medieval and Renaissance Manuscripts in the Beinecke Rare Book and Manuscript Library Yale University, II: Manuscripts 251-500*, Binghamton, N. York 1987, plate 61.

17. See «A Forger», plate 1.

18. Plate reproduced from Topping, *op.cit.*

19. Sosower, «A Forger», p. 303.

20. *Ibidem*, pp. 303-304.

21. De Andrés, «Una venta desconocida», pp. 126-127; Escobar Chico, *op.cit.*, 24 and Sosower, «A Forger», 304.

22. See M.I. Manousakas, «Αὐτόγραφον τεῦχος χρονικῶν σημειωμάτων καὶ δοσοληψιῶν (1578-1588) τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου", *Thesaurismata* 9 (1972), pp. 42, l. 55.

4) But the handwriting belonging to Nicolaos Choniatis's workshop or to Choniatis himself and other details of the manuscript of Pennsylvania are of interest to us just in order to locate the USA manuscript in a time and in some well-known workshop. We have not studied carefully other problems. The hand that really interests us is the one that copied folios 49-80, on a different paper (which means that, perhaps, it was a copy done on a different date and place from the first part of the codex[23]) although it has not necessarily to be not contemporaneous, as we will see right now. This handwriting offers us two texts by Gregorios of Cyprus (*Laudatio S. Dionisii Areopagitae* and *Encomium maris*) and in our opinion, it is the same one that, no doubt, can be found in *Vindobonensis Jur. gr. 13*, a codex from the last third of the XVIth century. We didn't know the name of the copyist, but we must remark that Herbert Hunger, describing this manuscript[24], assures that we are talking about the same copyist who wrote folios 53r-64v from another codex in Vienna, *Vindobonensis Phil. gr.* 296, which we haven't seen. The name of this copyist, although Hunger is not so sure about it in his description, seems to be Symeon Carnarios[25], a scribe of whom we know that he copied some manuscripts for the Cretan Maximos Margounios[26] (ca. 1549-1602) before 1578 and he offered some codices to the already mentioned German scholar Martin Crusius in 1597, who mentions him in his era as a monk from the monastery of the Paraskeve in the Chimarra (Epirus)[27]. It seems to us that Symeon could only be the hellenist, physicist and mathematician known as Symeon Cabasilas from Acarnania, who studied in Italy, at Padova[28], and got in touch for the first time with Crusius through a letter

23. The writing and «mise en page» are very different; on the paper Topping says: «is fairly thick in contrast to the preceding makes of paper [...] it has no watermarks».

24. H. Hunger (unter Mitarbeit von O. Kresten), *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. 2. Codices Juridici. Codices Medici*, Vienna 1969, p. 27.

25. See *RGK* II, n. 507.

26. *RGK* I, n. 259 and II, n. 356; see N.B. Tomadakis, «Μάξιμος Μαργούνιος πρὸς Συμεῶνα Καβάσιλαν», *'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 19 (1949), 292-305.

27. See information on this part of Greece at that time in J.M. Floristán, «Los contactos de la Chimarra con el reino de Nápoles durante el siglo XVI y comienzos del XVII (I)», *Erytheia* 11-12 (1990-1), pp. 105-139 and (II), *ibidem* 13 (1992), pp. 53-87.

28. In a letter from the medicine doctor Johannes Scheurlin to his friend Crusius (Padova, 12.13.1577) the former says: «quod ad Graecos attinet quibus Patavii familiaris fui, eos inde fere omnes abisse compertum habeo. Inter quos fuit Symeon [Cabasilas] quidam, *τῶν ἐν ὁσίοις εἷς τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει* [...] »; see E. Legrand, *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec [ou] par des Grecs aux XVe et XVIe siècles, accompagnée de notices biographiques, tables chronologiques, notes, documents et index*, Paris 1962 (reprinted), II, XXX, note. 5.

that Crusius wrote to him on the 27th May 1577 when Symeon was living in Constantinople, where he filled the ecclesiastical post of *hierodiaconos* of the Great Church[29]. As for the palaeographical aspects, Professor Hunger has based his opinion on a previous study by J. McDonough[30], for whom the *Jur. gr. 13* «scriptus est manu tam simili ei quae codicem Par. 1004 scripsit, ut ambos deberi eidem Simoni Carnario dicere audeam». This *Parisinus* 1004 which is undersigned by Symeon Carnarios or even better, Carnanios[31], was dedicated, as we may read in M. Vogel-V. Gardthausen to θείῳ Μανουὴλ κρητί, who is identified by the authors of the mentioned index, following E. Legrand's opinion[32], as the copyist we have already quoted, Maximos Margounios, a quite well-known copyist, theologian, translator and editor who was related, among many others, to Martin Crusius and, in Constantinople, got in touch with Theodosios Zygomalas, Leontios Eustratios and other well known Greek scholars, clerks or copyists around the Patriarchate. A contemporaneous to the other scribes on the *Pennsylvania Gr.* 1, the analysis of this Symeon's writing, as we can see in the *Vindobonensis Jur. gr.* 13 [Plate 4], leads us to the conclusion that it is undoubtedly the same handwriting of the Pennsylvania codex [Plate 5]; nevertheless, although there are some differences with the writing in the *Parisinus* 1004 [Plate 6][33], we think it is also the same copyist[34].

5) We must remark that *Jur. gr.* 13, completely copied by this Carnanios, the same scribe who wrote some pages from the Pennsylvania manuscript, was bought in Constantinople, for the Viennese Library, by the well-known Augerius von

---

29. See M. Pavan, «I correspondenti greci di Martin Crusius e la conoscenza in Europa della Grecia nel XVI secolo», *Römische Historische Mitteilungen* 31 (1989), pp. 202-203, with information taken from Crusius's *Turcograeciae libri octo*, Basilea 1584, VII, and also Kresten, «Phantomgestalten», p. 211. For a general description of Crusius' work see Legrand, *Bibliographie*, IV, pp. 271-274 (in the pages 371-407 of the book VI of the *Turcograecia* are included «carmina quaedam Graeca Crusiana, à Symeone Cabasila Hierodiacono, Constantinopoli vulgariter exposita». Very recently E. Gamillscheg, «Symeon Karnanios und Symeon Kabasilas», *Codices Manuscripti* 18/19 (1997), pp. 125-131, has demonstrated and, at the same time, confirmed our hypothetical identification of Carnanio (Carnario) with Cabasilas made at the meeting of Athens whose acts are now printed in this book; I want to thank my friend and colleague professor Gamillscheg for sending me his interesting paper.

30. *Greg. Nyss. Op.*, V, Leiden 1962, p. 16.

31. M. Vogel-V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (reprinted), p. 408.

32. *Bibliographie*, II, LXXVII.

33. The plate is reproduced from *RGK* II.

34. Symeon Carnanios was involved in some fakes: one of them, for example, the title of the manuscript *Monacensis gr.* 218 (studied by Kresten, «Phantomgestalten», pp. 208-212); his handwriting can be seen in some folios of *Tyb. Mb.* 20, a copy of the *Monacensis* aforementioned.

Busbeck (1522-1592)[35], a diplomat sent by Emperor Ferdinand I to the court of Sultan Soliman II, and a man who remarkably enriched the late Greek fund of this centre. However, *Phil. gr.* 296, which probably also shows Andreas Darmarios' handwriting on its first folio[36], belonged to the famous collector Johannes Sambucus, whose *ex libris* shows[37]. Let us clarify what these facts mean: First of all, they are certainly not few manuscripts which arrived to Sambucus' collection thanks to the merchant ability of Darmarios[38], who, in the course of his numerous journeys, had also the opportunity to meet many people and managed to sell some manuscripts –as it has already been said– to Martin Crusius, with whom the copyist Carnanios had also a relationship. On the other hand, the fact that Busbeck brought the manuscript *Jur. gr. 13* from Constantinople musn't worry us; another copyist, Manuel Malaxos, already mentioned with regard to his relationship with Nicolaos Choniatis, was connected not only to Crusius and Darmarios, but he also, apart from copying many manuscripts in Rome for the Vatican Library and in Venice too, and after working in Greece, spent long periods of his life dedicated to his profession as a copyist in Constantinople. For example, the *Vindobonenses Theologici* 107 and 143, with annotations, initial letters, chapters' numbering, etc...very likely from Manuel's hand, were acquired by the mentioned Von Busbeck in Constantinople[39] and from the same period in this city is also another manuscript written by Manuel, *Tyb. Mb* 18 (*Historia patriarchica*), which was bought by Crusius in 1578 through his colleague from Tübingen Stephan Gerlach (who worked as a professor there from 1586 to 1612)[40]. In the same time, Symeon Cabasilas Carnanios sold in Constanti-

35. De Gregorio, *Il copista greco*, p. 12, note 21 and «Studi su copisti greci del tardo cinquecento: I. Ancora Manuel Malaxos», *Revue d'Histoire des Textes* 37 (1995), p. 111, note 38.

36. Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. 1. Codices Historici. Codices Philosophici et Philologici*, Vienna 1961, p. 392.

37. H. Gerstinger, «Johannes Sambucus als Handschriftensammler» in *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien*, Vienna 1926, p. 376.

38. See Kresten, «Kodikologische Rekonstruktion einer Chrysostomos-Handschrift aus dem 10. Jahrhundert: Cod. Vind. Theol. gr. 13», *Revue d'Histoire des Textes* 2 (1972), p. 166, with lists of codices in note 2. Even though *Vind. Theol. gr. 13*, the manuscript carefully studied by Kresten in this paper, does not exhibit the Sambucus' seal, in Kresten's opinion it is very possible that it entered his collection through Darmarios. On the relations between Sambucus and Darmarios see also Kresten, «*Nugae Syropulianae.* Betrachtungen zur Überlieferungsgeschichte der Memoiren des Silbestros Syropulos», *Revue d'Histoire des Textes* 4 (1974), pp. 86-87.

39. Hunger-Kresten (unter Mitarbeit von Chr. Hannick), *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. 3/2. Codices Theologici 101-200*, Vienna 1984, pp. 22-23 and 159-161; De Gregorio, *Il copista greco*, p. 11.

40. De Gregorio, *Il copista greco*, pp. 6-10.

nople a manuscript, *Monacensis gr.* 118, with a forged title, to Gerlach, who bought it for Duke Ludwig von Württemberg on the 9th January 1578[41].

6) In short, Darmarios, who had visited Augsburg and probably Vienna in 1566[42], went back to the first city[43] in 1584, visiting also Strasbourg (as *Parisinus gr.* 2150 proves) and Tübingen, where on the 30th August, we find him paying his respects to the Duke of Württemberg. It was in this same city that he spent some time with Crusius, to whom, as it is well known, he offered, sold and lent some Greek manuscripts. Therefore, the names of Carnanios and Darmarios can be easily related to Crusius's group of visitors and friends even before Carnanios had given a manuscript to the professor of Tübingen in 1597[44], and we know that *Pennsylvania Gr.* 1, just as it is now, borrowed by Darmarios himself, was in the hands of Crusius who did a partial copy for his own use. It is not strange at all that such a traveller as Darmarios, who at the same time worked in a team together with different copyists, used the workshops of many other colleagues and bought and sold a big number of codices, had run into Carnanios in Italy before his visit to Tübingen, although, for now, we can't be sure of this last point. Nicolaos Choniatis, from Monemvasia as Darmarios, collaborated closely with him and it could have been the one who put Carnanios (or his copies) in touch with Darmarios, though these are nothing but hypothesis, and, for now, the collaboration of a copyist (undoubtably the Symeon Cabasilas of the *Parisinus* 1004) in the *Pennsylvania Gr.* 1, even if real, is just indirect as far as the kind of professional relationship of this copyist with Darmarios is concerned[45]. It is well known how the Pennsylvania University manuscript finally arrived to Spain. De Andrés has studied all this in detail, and no

---

41. Kresten, «Phantomgestalten», p. 211.

42. "Diese [his long and multifarious journeys]" –Kresten writes in «Der Schreiber und Handschriftenhändler Andreas Darmarios» a paper from 1968 reprinted with additions in D. Harlfinger (ed.), *Griechische Kodikologie und Textüberlieferung*, Darmstadt 1980, p. 409– "brachte ihm zunächst im April 1566 nach Augsburg (*Vind. Theol. gr.* 103), wahrscheinlich auch nach Wien, ohne dass sich diese Vermutung im Augenblicke schlüssig beweisen liesse". See *Idem*, "Rekonstruktion", p. 162.

43. I must thank my colleague Sophia Kotzabassi for providing me, after my communication at the meeting in Athens, with a very interesting information about a Greek manuscript, held in Augsburg, which contains just the same literary works written on the *Pennsylvania Gr.* 1; the manuscript pointed out by Dr. Kotzabassi has been partially written by Carnanios. Perhaps Darmarios owned more than one copy of this collection of texts.

44. *RGK* II, n. 507.

45. Given the very big amount of Greek manuscripts written by others which circulated around Darmarios (a copyist himself), in Gamillscheg's opinion («Symeon», p. 130, note 32) it is not necessary to think that he and Carnarios collaborated in writing a specific copy.

further explanations about the journey from Zaragoza to the United States have to be given after the excellent summary which Angel Escobar Chico has offered us in his *Catálogo.*

7) Only one last aspect, just a little point also related to the identification of this copyist's handwriting is left; it is now about a quite similar writing, although with a much faster and careless *ductus,* which has presented till now serious identification problems. Let us study this aspect briefly. The *Vindobonensis Theol. gr.* 189, bought by Augerius von Busbeck, is in Hunger-Kresten's[46] opinion almost from the same handwriting of the XVIth century (according to the authors, there are seven lines which are quite different, on folio 237, which are perhaps just an example of digrafia) and there is a coincidence with the hand that wrote *Vindobonensis Phil. gr.* 169, folio 103 r [47] [Plate 7], also bought by Busbeck. On the other hand, the authors of this Vienna catalogue add that perhaps this hand belongs to «dem Umkreis Manuel Malaxos», so they are just gathering, with nuances, the suggestions that Otto Kresten had already sent in his letters to Augusto Guida where the Austrian researcher was thinking of Manuel Malaxos as the copyist[48], among other folios, of the content of 103 and 104. In *RGK* I n. 250, the authors don't accept it as Manuel Malaxos' hand and, as for De Gregorio, he states[49] that these pages and the *Theol. gr.* 189, have been written by a copyist who undoubtedly belonged to Malaxos' workshop: «non mi sembra, infatti, di poter riscontrare le caratteristiche grafiche dello 'stile Malaxos'», De Gregorio said. Some years later, this same Italian researcher[50] has declared that *Theol. gr.* 189 and the mentioned folios from the *Phil. gr.* 169 belong to no other handwriting than that of Theodosios Zygomalas and he refers us to his next paper in the forthcoming number of the same scientifical periodical (*RHM*) which we did not know if it had been published[51] when we were talking about these things in the meeting in Athens. This subject, very dubious of course, deserves however a very little analysis from us.

We haven't been able to test *Theol. gr.* 189, but with regard to the *Vindobonensis Phil. gr.* 169, some ideas occur to us (all of them have been confirmed by the

46. *Katalog, 3/2.*

47. See A. Guida, «Il codice Viennese del lessico di Andres Lopadiota», *Prometheus* 5 (1979), pp. 1-20 (plate in 18).

48. *Ibidem,* p. 4, note 14; p. 8 and 17.

49. *Il copista greco,* p. 12, note 21.

50. «Studi su copisti greci del tardo cinquecento: I.», p. 112.

51. Thanks to the kindness of Dr. De Gregorio, who sent me a copy, I have been able to read his paper «Studi su copisti greci del tardo cinquecento: II. Ioannes Malaxos e Theodosios Zygomalas», *Revue d'Histoire des Textes* 38 (1996), pp. 189-268, mentioned by Gamillscheg, «Symeon», p. 130, note 28.

most recent [1997] aforementioned paper written by Gamillscheg). This last manuscript is basically a collection of grammatical writings (Lopadiotas' lexikon for example) containing also the *Expositio capitum admonitorium* by Agapitos Diaconos with comments –the well-known *Scheda regia* which went all around Europe in different languages, Spanish included[52]– and it was copied, according to Herbert Hunger[53], between the XIVth and XVIth centuries (specifically, a hand from the XVIth century just wrote in it, on folios 103r-v and 104v, chapters 1,2 and 3 from the mentioned work). We are of the opinion that, these folios [Plate 8], only on the ground of the palaeographical analysis, don't belong either to Malaxos or to Zygomalas, but can be confered on the same copyist who partly copied the *Pennsylvania Gr.* 1 (that is to say Carnanios), and as it seems proven, he worked in this same geographical, palaeographical and intellectual surrounding. A detailed comparison of some of the last plates, to which we must add a specimen from the *Tyb. Mb* 7, the only part in this manuscript written by Theodosios Zygomalas himself, and some reference to another group of plates which we have taken into account, have shown it beyond all doubt.

8) On the other hand, the shaping of some letters leads us to an approach with different scribes of the era working in close relation with the Patriarchate of Constantinople, at the same time as with Crusius' *milieu*. Thus, for example, the *gamma*, with a little *boule* in its starting point and practically joint making a single straight stroke leaning to the left is very common in Carnanios' handwriting; and we can find it, very similar, in the manuscripts written by the Cyprian Leontios Eustratios (1560/66-1600/02)[54], pupil and collaborator of Maximos Margounios[55], as Carnanios was, and a man who lived and copied manuscripts in Constantinople for a while and visited Crusius in Tübingen in 1584 [56]. But it's interesting that Basilios Sarantas (second half of the XVI century), another collaborator[57] of Margounios

---

52. See A. Bravo García,»Dos traducciones de Agapeto impresas en el siglo XVI», *Revista de Filologia Románica* 2 (1985), 225-232.

53. Hunger, *Katalog 1*, 273-274.

54. *RGK* II, n. 325.

55. Legrand, *Bibliographie* II, LXIX.

56. Legrand, *ibidem*, XLVI, writes that Eustratios visited Augsburg in 1591 and was perhaps the author of a booklet, edited the same year in Frankfurt/Oder, entitled *Τίνα γνώμην ἔχουσιν τινὲς Ἕλληνες σήμερον περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος.*

57. As Legrand, *Bibliographie* II, LXXVI, wrote, «un certain nombre de manuscrits ayant appartenu à Margounios font aujourd'hui partie de la bibliothèque du Saint-Synode de Moscou»; mentions this researcher a subscription written on *Baroccianus* 212: *Βασίλειος Σαράντας, υἱὸς Νικολάου ἱερέως, ὁ ἐκ Μονεμβασίας, Μαξίμῳ Μαργουνίῳ χαριζόμενος τάδ' ἔγραψεν.*

around 1572[58], uses as well a very similar *gamma* which is easily traceable in the handwriting of many copyists of the end of the XVI century. The Carnanios' very big *epsilon* making a nexus with the *iota* is not unknown; we can find it in John Catelo of Nauplion[59], collaborator of Nicolaos Malaxos, and in Marcos Contes's[60] handwriting, a copyist working in Constantinople in 1543. Finally we can mention, as a last example, the Carnanios' nexus σι very close to the form used by the Peloponnesian Maximos (pupil of Meletios Pigas[61], Patriarch of Alexandria), who lived in Venice and Constantinople working as a copyist[62]. Yes, it's true; so many relationships and copyists! but it is clear that Symeon Cabasilas Carnanios writes, more or less, as a sixteenth century Greek copyist working in Constantinople for the Patriarchate would have written.

9) It is time to end. De Gregorio's studies have helped to recognize the many links which exist between Manuel Malaxos' and Theodosios Zygomalas' lifes; very probably it was Manuel himself who, by request of Theodosios, mended two lost or damaged folios (67r-68v) from a manuscript of the XVth century, *Tyb. Mb* 7, whose subscription, written by Zygomalas when, in 1578, he gave it as a gift to the theologians from Tübingen [Plate 9][63], has been mentioned before. On top of this, since both worked for the ecclesiastical bureaucracy of Constantinople, De Gregorio does recognize some kind of similarity in their writing («soprattutto nelle varianti dal ductus più veloce» displayed by Malaxos[64]) that, on the other hand, we also appreciate between these two copyists and the folios which Carnanios, with a more careless handwriting than the one we find in *Vindobonensis Jur. gr.* 13 and *Pennsylvania Gr.* 1, copied in the *Vindobonensis Phil. gr.* 169. It was this Carnanios –according to what Maximiliano Pavan says, «un altro ecclesiastico di Costantinopoli»–, with whom Crusius got in touch willing to learn new things about Greece of that time[65], exactly the same reason which pushed the professor from Tübingen to start an epistolary relationship with Theodosios Zygomalas and his

---

58. *RGK* I, n. 35.

59. *RGK* II, n. 220.

60. *RGK* I, n. 264.

61. This Meletios was schoolfellow of Margunios as Legrand, *Bibliographie* II, XLII, writes.

62. On Maximos *RGK* I, n. 262.

63. From Harlfinger (ed.), *Kleine Handschriftenausstellung am Rande des II. Internationalen Kolloquiums Griechische Paläographie und Kodikologie (Berlin und Wolfenbüttel 17.-21. Oktober 1983)*, Berlin 1983, plate 18.

64. *Il copista greco,* p. 61.

65. «I correspondenti greci», p. 202.

father Ioannis some years before (on 21th January 1575)[66]. All these connections[67], some of them with a sound palaeographical basis, reveal in our opinion, once more, that the high number of direct or indirect collaborators in the manuscripts that Darmarios copied, ordered, prepared and sold may surprise us on more than one occasion.

---

66. The letter from Symeon Cabasilas Carnanios to Crusius (*De urbe Athenarum et lingua Graecorum hodierna*), dated in Constantinople, at the Patriarchate, on the 13th February 1578, is in *Dauidis Chytraei oratio de statv ecclesiarum hoc tempore in Graecia, Asia, Africa, Vngaria, Boëmia, &c. et epistolae aliquot Patriarchae Constantinopolitani, & aliorum, ex Oriente recens scriptae* [...], Wittenberg 1582; see Legrand, *Bibliographie* IV, p. 244.

67. Concerning Zygomalas' letter (*De urbe Athenarum, qualis ea hodie sit, et monte Helicone*), on the 15th November 1575, see David Chitraeus, *op.cit.*, Legrand, *Bibliographie* IV, p. 244, and Pavan, «I correspondenti greci», pp. 199-202.

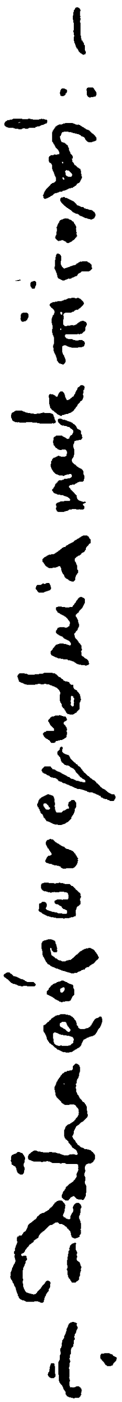

Plate 1. Cod. Univ. of Pennsylvania Gr. 1, binding

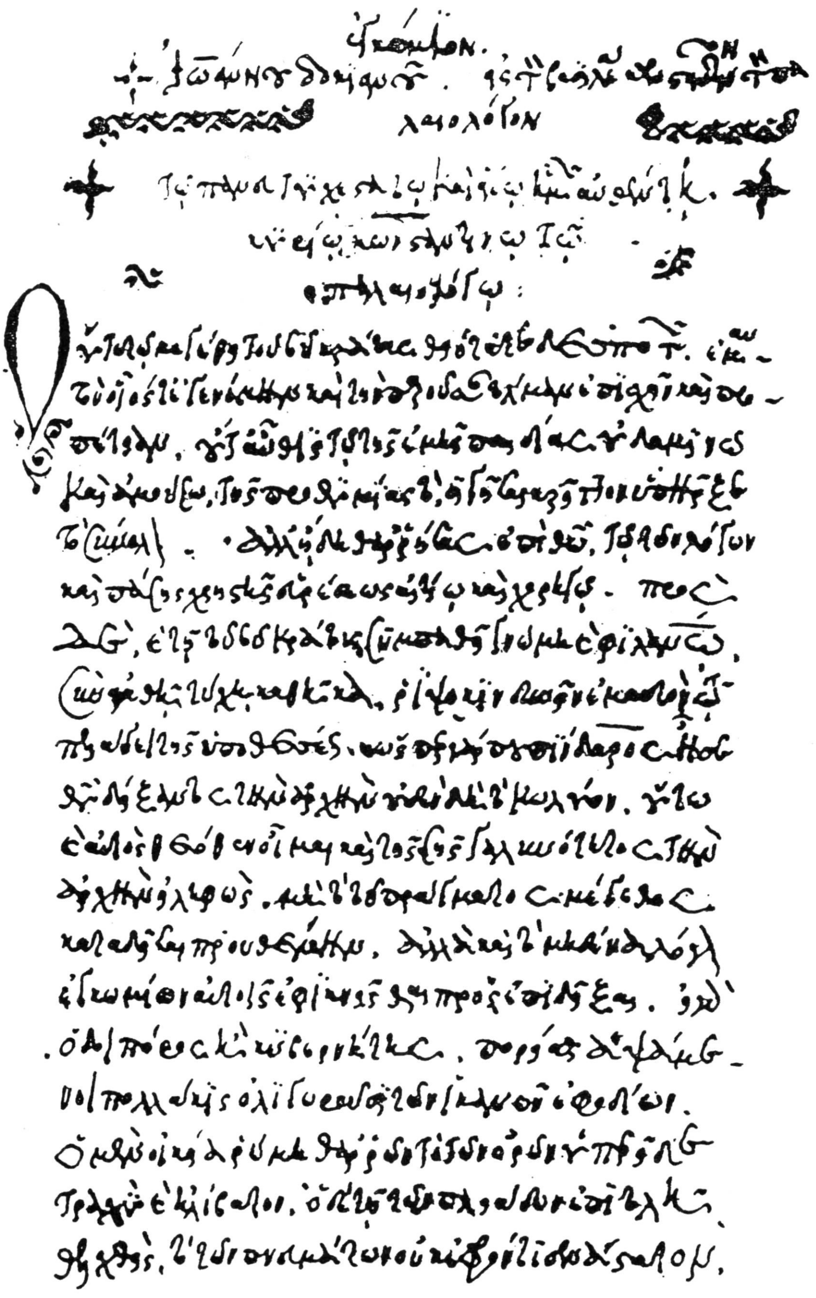

Plate 2. Cod. Univ. of Pennsylvania Gr. 1 (folio 2r)

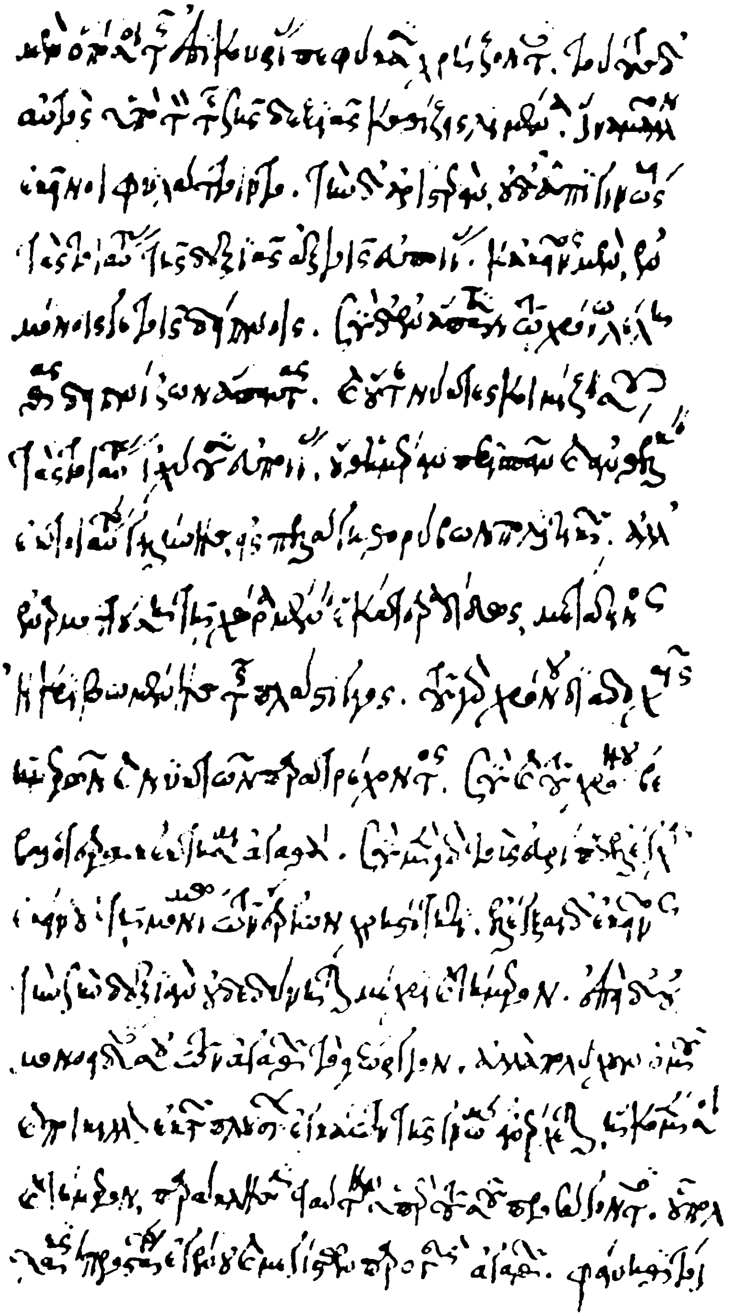

Plate 3. Cod. Univ. of Pennsylvania Gr. 1 (folio 45r)

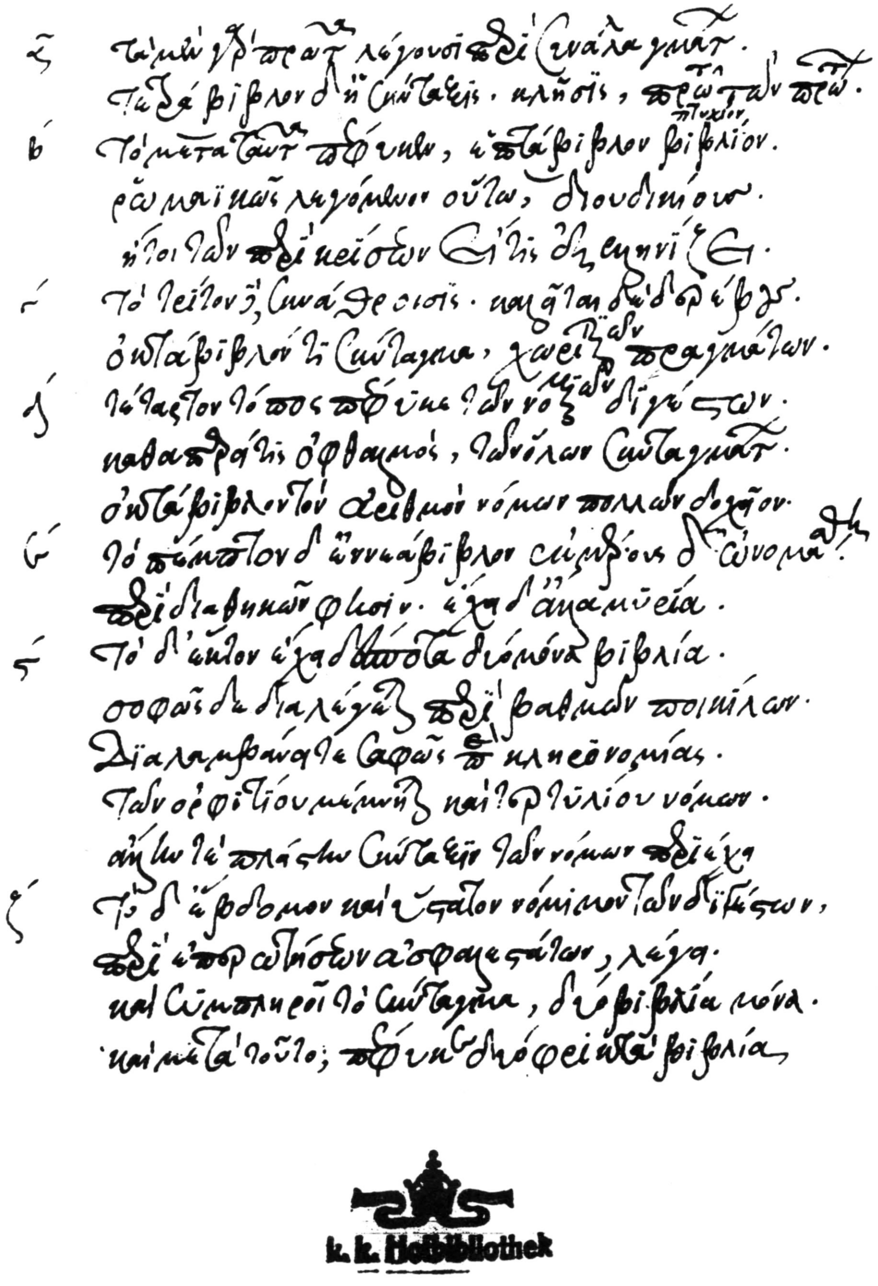

Plate 4. Cod. Vindobonensis Jur. gr. 13 (folio 1v)

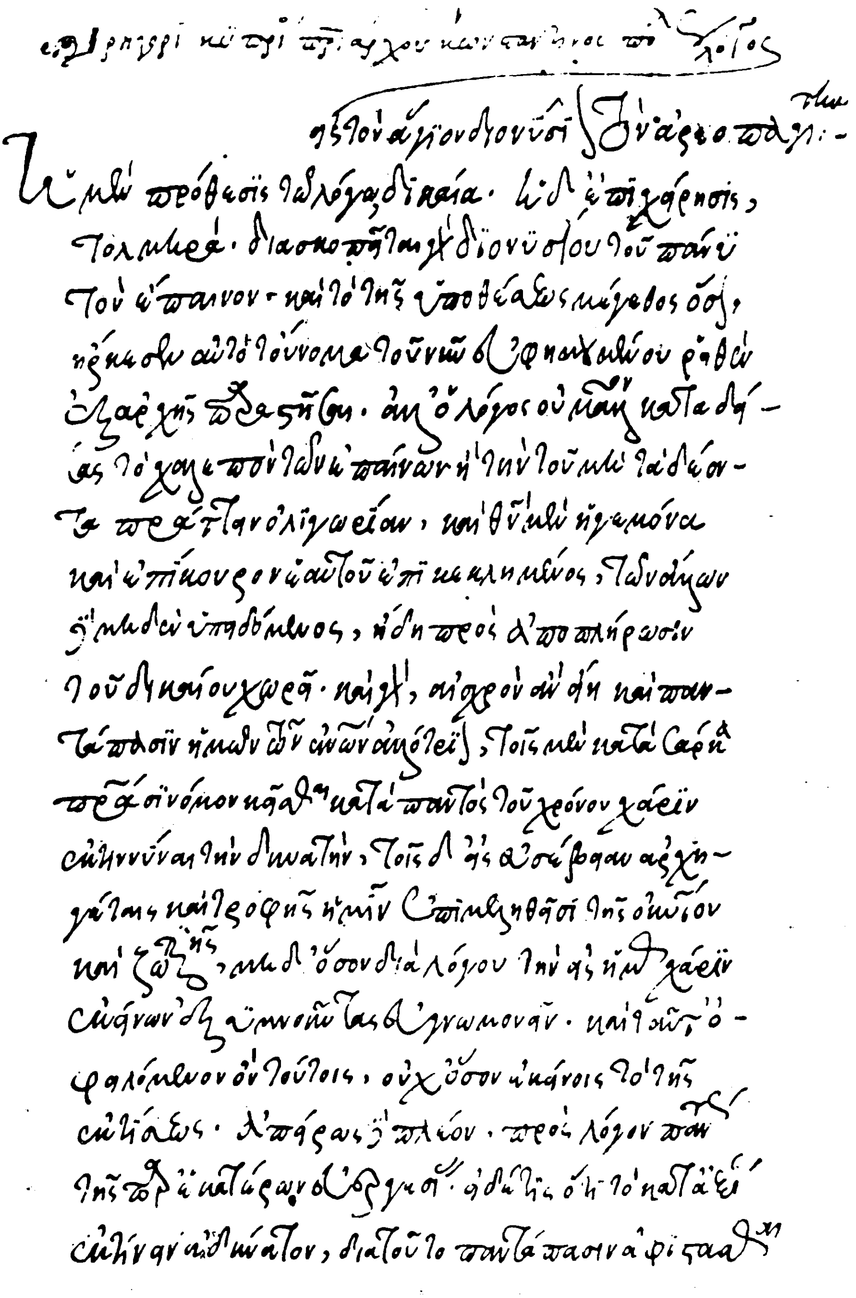

Plate 5. Cod. Univ. of Pennsylvania Gr. 1 (folio 49r)

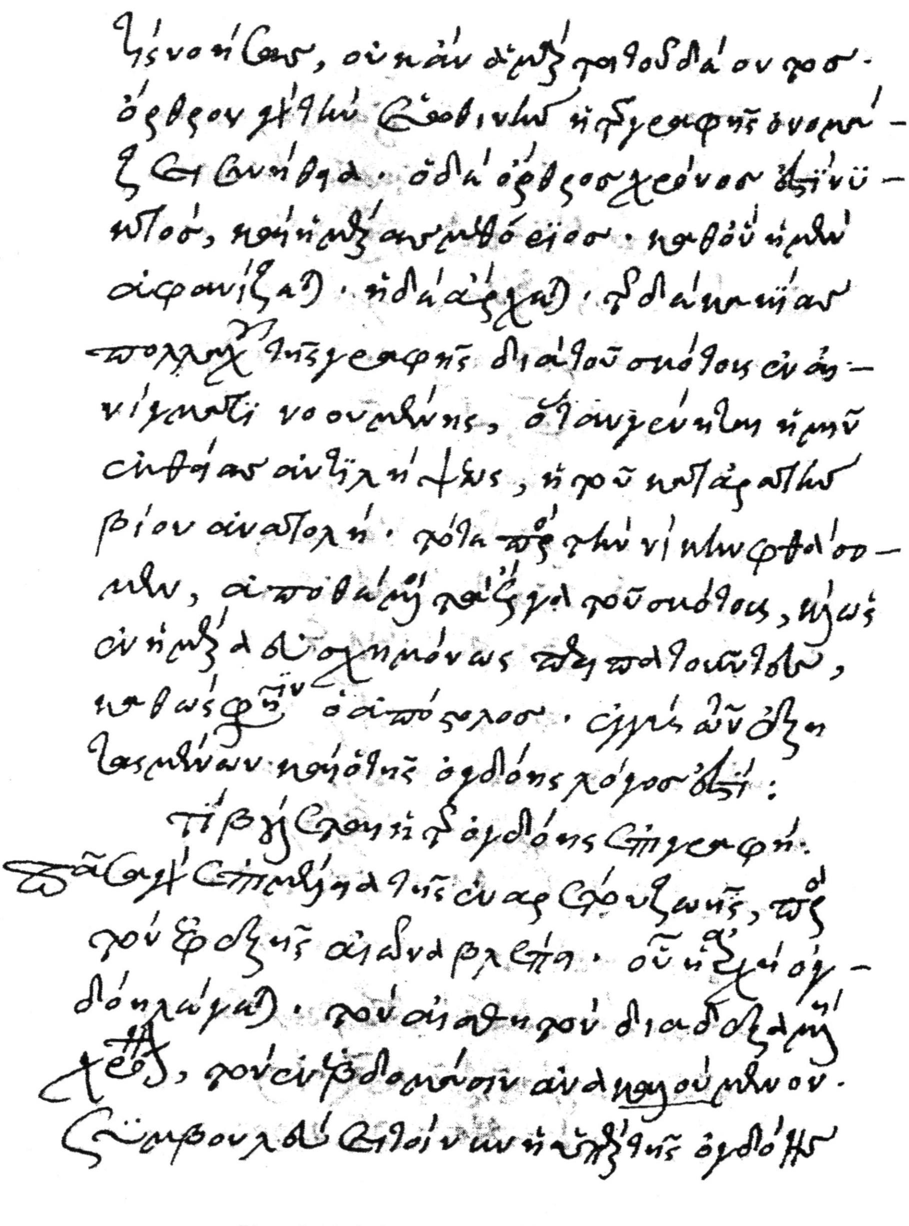

Plate 6. Cod. Parisinus gr. 1004 (folio 52v)

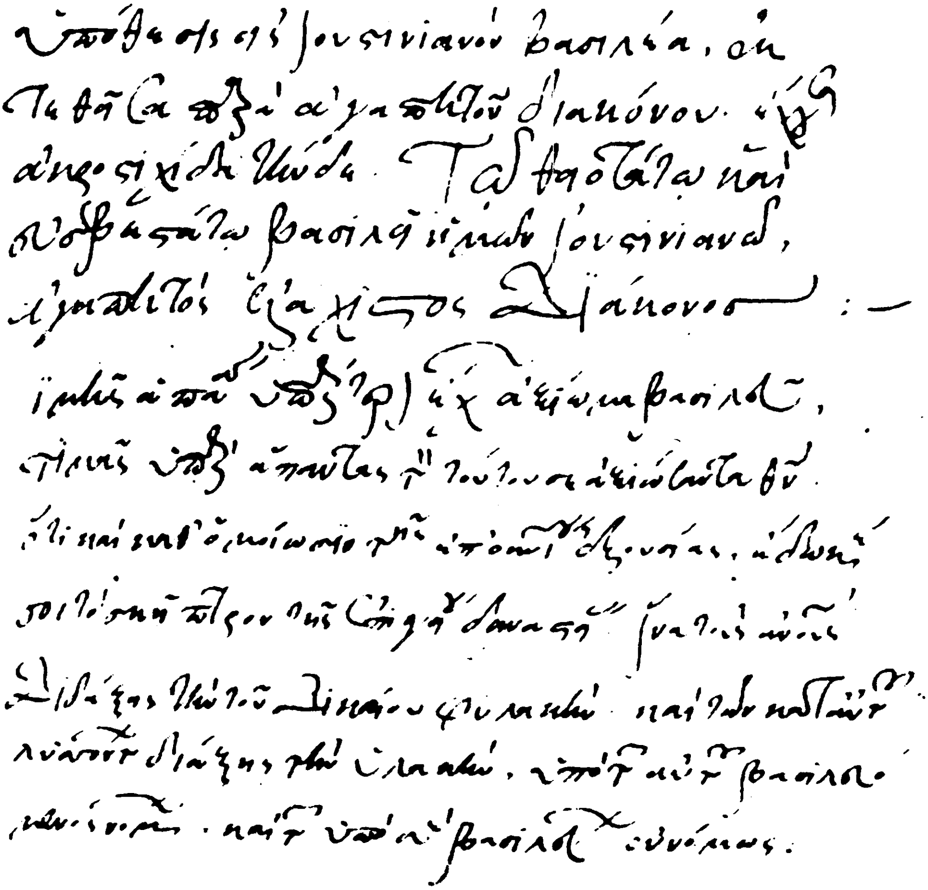

Plate 7. Cod. Vindobonensis Phil. gr. 169 (folio 103r)

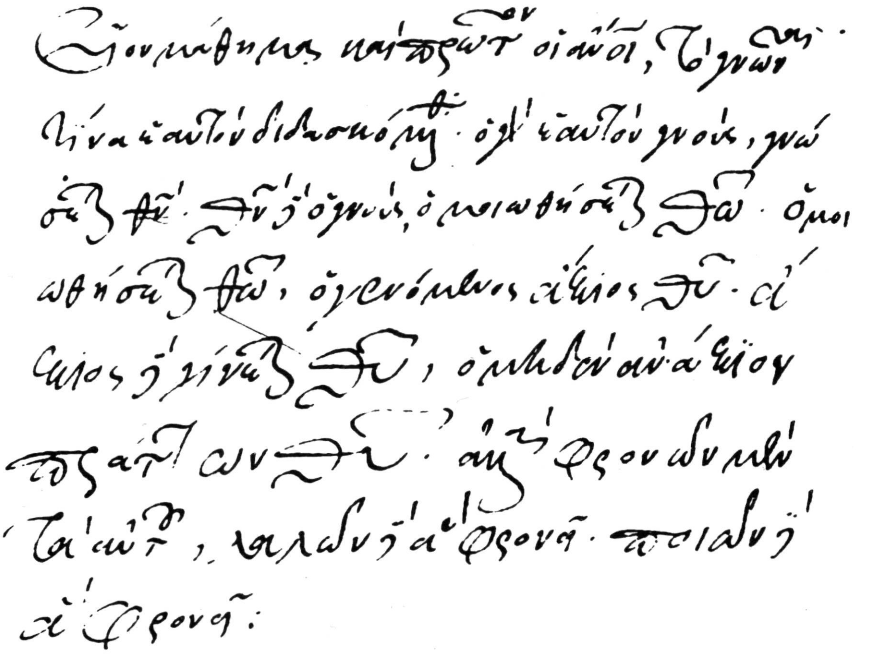

Plate 8. Cod. Vindobonensis Phil. gr. 169 (folio 104v)

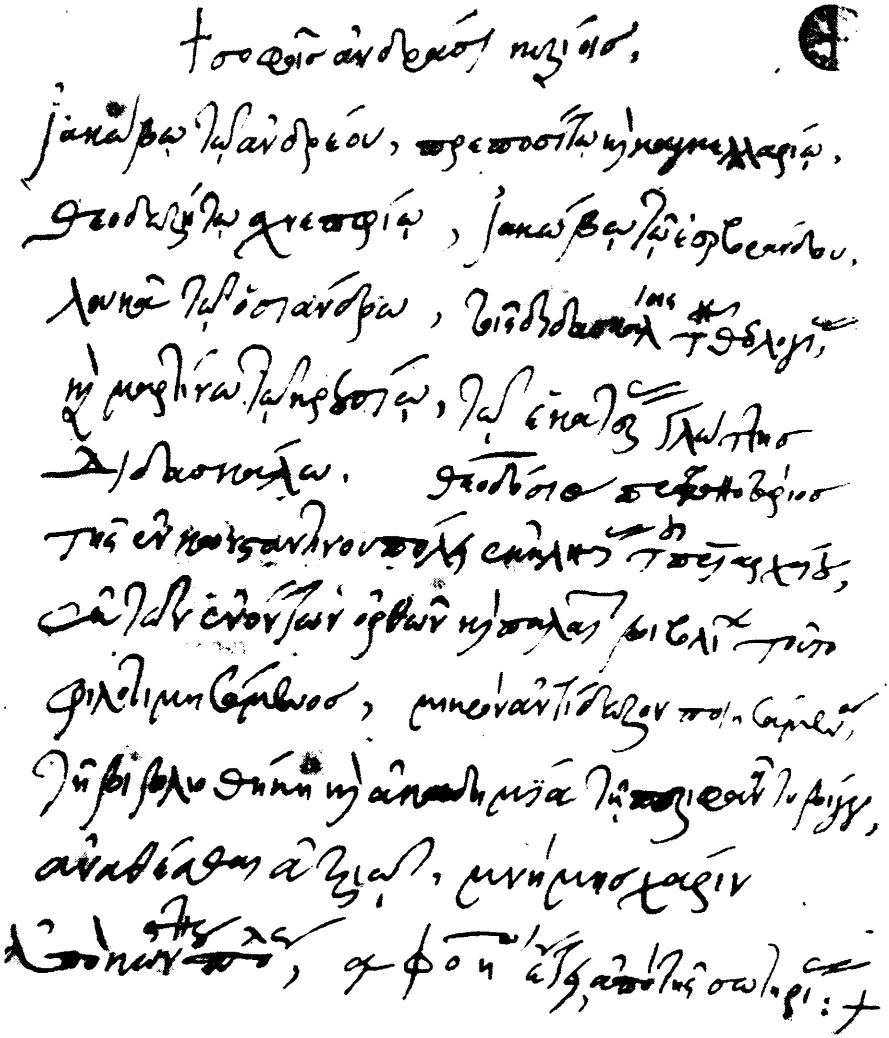

Plate 9. Cod. Tyb. Mb 7 (folio Vv)

MARIA LUISA AGATI

PIETRO DEVARIS DI CORFÚ, SCRIBA LIBRARIUS VATICANUS: L'IDENTIFICAZIONE DI UNO «PSEUDO-ONORIO»

Nella storia della Biblioteca Apostolica Vaticana non è ignoto, a chi si occupi di Paleografia greca, il nome di Devaris.

Matteo Devaris o de Varis (Δεβαρῆς, detto anche Βαρύς), *Matteo Greco* nei manoscritti, già allievo del Collegio greco del Quirinale e di Giano Lascaris, fu infatti *scriptor* della Biblioteca dal 1541 al 1581, anno della sua morte, e *Librorum graecorum corrector* limitatamente agli anni 1562-65, che corrispondono a quelli rispettivi della istituzione e dell'abolizione di tale ruolo da parte di Pio IV[1].

Copista prediletto del cardinale Alessandro Farnese[2] e bibliotecario del cardinal Ridolfi[3], fu anche autore di svariati componimenti[4]. Ne conosciamo la mano inclinata e molto corsiveggiante non solo attraverso copie manoscritte[5], ma anche attraverso numerosi interventi di revisione e correzione su manoscritti[6].

---

1. Questo periodo corrisponde, per la Vaticana, ad uno dei migliori per la qualità del suo personale: cf. Jeanne Bignami Odier, *La Bibliothèque Vaticane de Sixte IV à Pie XI*, Città del Vaticano 1973 [Studi e Testi, 272], p. 49. Per il *motu proprio* di istituzione del *corrector* e di nomina di *Matthaei Devaris clericis corcirensis* dell'8 gennaio 1562 (ASV, Arm. LII, t. I, p. 254), cf. G. L. Marini, *Degli archiatri pontifici*, II, Roma 1784, p. 305 s. Il Breve di abolizione è del 24 gennaio 1565 (ASV, Arm. LII, t. III, p. 53): *ibidem*, pp. 307-310. Cf. anche R. De Maio, *La Biblioteca Apostolica sotto Paolo IV e Pio V*, in *Collectanea ... Albareda*, I, Città del Vaticano 1962 [Studi e Testi, 219], p. 290.

2. Si vedano le lettere inviategli quando lo seguì col nipote in Francia, come si dirà appresso, in F. Benoit, «Farnesiana», *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome* 40 (1923), pp. 186-193.

3. Assieme al Sophianos redasse il catalogo dei manoscritti greci di Ridolfi, andato perduto (ms. Farnesiano scomparso n. 26: cf. L. Pernot, «La collection de manuscrits grecs de la maison Farnèse», *Mélanges de l'École française de Rome, Moyen Âge-Temps Modernes* 91 [1979], p. 500), e su cui vedi P. de Nolhac, *La bibliothèque de Fulvio Orsini, Contribution à l'histoire des collections d'Italie et à l'étude de la Renaissance*, Paris 1827, p. 160 s.

4. Si rinvia a E. Legrand, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, I, Paris 1885, p. CXCV con relativi riferimenti.

5. Qualche esempio, tra i codici Vaticani: *Vat. gr.* 1338, o *Vat. gr.* 1414, seconda parte.

6. Cf. gli indici, s. n. *Devarius*, di R. Devreesse, *Codices Vaticani Graeci*, II: *Codices* 330-603 (Bibl. Apost. Vat. codices manu scripti recensiti), in Bibliotheca Vaticana 1937; e III: *Codices* 604-866 (Bibl.

Non altrettanto noto, invece, risulta il nipote Pietro, figlio di una sua sorella; probabilmente perché gli toccò in sorte di vivere all'ombra del nome dello zio (lo si menziona sempre come nipote di Matteo), o forse semplicemente perché la sua carriera, perlomeno quella ufficiale, non fu molto lunga.

Veniva infatti assunto come *librorum graecorum scriptor* al posto di Matteo dopo la sua morte, con Breve di nomina del 29 giugno 1581[7], sotto papa Gregorio XIII, a cinque ducati aurei di Camera[8], e moriva appena dodici anni dopo, il 26 febbraio 1593[9]. Abbiamo un mandato camerale del 23 marzo successivo dove viene registrata una liquidazione mortuaria alla sorella Diana[10].

Quel poco della sua vita che riusciamo a sapere, si mette insieme sia da pochi documenti d'archivio, alcuni dei quali, tra l'altro, che lo presentano come *canonicus*[11], sia da cenni contenuti in alcune lettere dello zio, e indirettamente da quanto egli stesso ci ha lasciato scritto.

Apost. Vat. codices manu scripti recensiti), in Bibliotheca Vaticana 1950. Per una bibliografia su questo personaggio, a De Maio, *op. cit.*, p. 291, a Bignami Odier, *op. cit.*, p. 62, n. 64 e a Legrand, *loc. cit.*, ss.; si aggiunga E. Gamillscheg-D. Harlfinger, *Repertorium der Griechischen Kopisten 800-1600*, 2. Teil, A, Wien 1989, n. 364.

7. ASV, *Secr. Brev.* 50, ff. 240r-242r. Cf. De Maio, *op. cit.*, p. 293. Matteo era morto il 13 dello stesso mese.

8. Non pare che tale retribuzione mensile di cinque ducati aurei abbia subito modifiche negli anni successivi, almeno da quanto parrebbe risultare dalla serie dei *Mandati Camerali* relativi agli anni della sua carriera (Archivio di Stato di Roma, *Cam.* I, 932-943), dove Pietro «Varis», assieme al contemporaneo *scriptor graecus* Giovanni Santa Maura, compare con frequenze molto discontinue, e solo negli ultimi anni 1591-93 (*Cam.* I, 935, ff. 129r, 132v=nov.-dic. 1591; ff. 138v, 141r, 144v, 147r, 149v, 152r, 154r=febbr.-ag. 1592; ff. 165r, 166r, 168v, 171r=febbr.-apr. 1593. Per il gennaio dello stesso anno, cf. *Cam.* I, 942, f. 129v; da notare il precedente vuoto di tre mesi, dopo l'agosto '92, e quello relativo al gennaio '92 [blocchi di stipendio?]). Veramente non sono riuscita a trovare la diminuzione a 4,80 scudi tra il 20 ottobre e il 10 novembre 1582, segnalata da P. Maria Baumgarten, *Neue Kunde von Alten Bibeln*, I, Krumbach (Schwaben) Bayern 1922, p. 121.

9. Il Breve di nomina del suo successore, Acacio Casnesio, è del 1 giugno 1594: cf. Bignami-Odier, *op. cit.*, p. 117, n. 12. Non hanno purtroppo avuto esito positivo le ricerche che ho svolto all'ASV, anche con l'aiuto di Mons. Burns, relative ad una sua nomina del 20 maggio 1592 a scrittore latino, di cui parla Baumgarten, *loc. cit.*

10. Archivio di Stato di Roma, *Cam.* I, 942, f. 145r. Il testo viene riportato dal medesimo Baumgarten, *loc. cit.*, s. Da segnalare che sino allo stesso mese di marzo risulta ancora registrata la sua retribuzione mensile sull'altro mandato camerale cit. alla nota 8 (*Cam.* I, 935, f. 168v), e ancora nel mese di aprile con la croce indicante il decesso (*ibid.*, f. 171r). Ad ogni modo egli risulta già deceduto nella bolla di Clemente VIII del 20 agosto, in *Bullarium Romanum*, 10, Augusta Taurinorum 1865, p. 81.

11. Cf. Baumgarten, *loc. cit.* Purtroppo, data l'assenza di riferimenti specifici, anche in questo caso, dopo lunghe ricerche d'archivio, ho dovuto rinunciare al reperimento dei documenti notarili in questione, reperimento che, peraltro, non reputo indispensabile all'assunto di questo lavoro.

Tra i primi il menzionato Breve di nomina, dove si legge che già da diversi mesi egli *magna adhibita diligentia* copiava libri greci per la Biblioteca senza ricevere remunerazione alcuna[12]: il suo lavoro viene infine ricompensato, e viene insomma regolarizzata una situazione già in atto ufficiosamente. È interessante che questa notizia ci venga confermata dallo stesso Pietro, in una supplica conservata nel cod. *Vat. lat.* 6792, f. 48r (tav. 1a), scritta proprio l'indomani del decesso dello zio e in virtú della quale egli ottenne l'assunzione. È qui che, infatti, rivolgendosi al Pontefice (al quale doveva fare da intermediario un alto prelato), per le fatiche dello zio «mancato hieri dalla presente vita», e per il lavoro da lui stesso svolto con zelo da tempo in quella biblioteca, Pietro chiede un giusto riconoscimento economico, essendo ridotto povero e col carico di due sorelle e di due nipoti[13].

Un'altra supplica, scritta da Pietro in forma di lettera al cardinal Sirleto perché la trasmettesse al papa, ci è conservata nel *Vat. lat.* 6411, f. 175r: in essa, con molta umilità e deferenza, lo *scriptor* chiede il favore del papa al matrimonio della nipote Caterina, già vedova, «per fuggire li pericoli che porta la gioventú del suo sesso».

Da tali rapporti di parentela può dedursi che in quegli anni non fosse piú in età giovanissima, e ne abbiamo una conferma prima di tutto nel Breve di nomina: *in tua matura aetate sustentare valeas de alicuius subuentionis auxilio providere...*[14].

In secondo luogo, possiamo ricavarlo dal fatto che quando Matteo seguì il cardinale Farnese ad Avignone, e qui rimase ad attenderlo durante il suo soggiorno presso il re di Francia, si era portato con sé il nipote[15], gravandosi di tutte le spese di mantenimento, lui che a stento aveva mezzi di sussistenza bastevoli per sé, nella speranza di farlo sistemare in casa Farnese e liberarsi così di quel peso. Sono gli anni dal '51 al '54, e proprio 13 gennaio '54 è datata una delle lettere di Matteo al cardinale dove il Devaris si sfoga quasi amaramente per la sua penosa situazione, e per il nipote chiede un'ultima volta aiuto, prima di inviarlo «in Italia o in qualche altra parte, che si guadagni el pane, et faci servitu con qualche patrone, che li possa dar da vivere, perche da me ha imparato gia assai, et altro non ne puo sperare...»[16]. Se, dunque, in quell' anno il ragazzo era già in grado di lavorare e guadagnarsi da solo da vivere, certamente all'assunzione non doveva avere meno di quarant' anni e anche piú. Questa testimonianza ci sembra inoltre di una certa importanza per quanto riguarda la formazione di Pietro alla scuola privata dello zio e i tempi lontani

12. ASV, *Brev. cit.*, f. 240r.

13. La supplica è pubblicata da Benoit, *op. cit.*, p. 193. Cf. De Maio, *op. cit.*, p 292, n. 1 e p. 293.

14. ASV, *Brev. cit., op cit.*

15. Cf., anche per la provenienza archivistica di queste notizie, Benoit, *op. cit.*, p. 173 e passim.

16. Benoit, *op. cit.*, p. 190.

in cui essa si sarebbe maturata, per cui quando entrò nel ruolo ufficiale dobbiamo pensare che la sua esperienza era ben piú vasta di quanto facciano supporre i *plures menses* di attività scrittoria per la Vaticana di cui parla il Breve di nomina[17].

Ancora, qualche scarno riferimento troviamo nell'introduzione –rivolta al cardinal Farnese– che egli premette all'edizione a stampa, da lui stesso curata, del trattato dello zio sulla lingua greca (*Liber de Graecae Linguae particulis*, Roma 1588).

Qui egli riassume la vita e le opere di Matteo, informandoci che questi, combattendo ormai negli ultimi dieci anni di vita con una salute malferma, lo richiamò a Roma da Corfù *paucis ante mensibus quam e vita discederet* con un intento ben preciso, cioé che alla sua morte Pietro si trovasse presente e pronto per prendere in mano il suo lavoro (e il suo posto). Dopodiché, preso più che da ogni altra cosa da questa preoccupazione, Matteo *septuaginta natus annos diem suum obiit*[18].

Infine, dalla corrispondenza di Fulvio Orsini, apprendiamo che questo si serviva di lui per la copia di libri, in particolare di quelli destinati all'amico Pinelli[19].

Si deve a Mons. Paul Canart, nelle sue correzioni e aggiunte ai repertori di copisti greci di Vogel-Gardthausen e di Patrinelis, l'identificazione del primo manoscritto, rimasto peraltro ancora l'unico, sottoscritto da Pietro Devaris[20].

Si tratta del. *Vat. gr.* 1173 (n. 1)[21] (Correzioni di Fulvio Orsini a Teodoreto, *Graecorum affectionum curatione quaestiones criticae*), dove il copista, in bei caratteri latini, inclinati, vergati con lo stesso inchiostro scuro del testo, all' inizio del f. 1r –dopo il titolo in rosso– si firma *Petrus Deuarius Scriba Librarius Vaticanus ex archetypo descripsit. Anno M. D. XCII* (tav. 1b). Anno, dunque, 1592.

Un secondo autografo si ricava da una notizia riportata dallo Stornajolo nell'introduzione al suo catalogo dei manoscritti vaticani del fondo Urbinate: a

17. Cf. supra, n. 7.

18. Questo testo è riportato da Legrand, *op. cit.*, II, Paris 1885, pp. 52-59, p. 54 le presenti citazioni.

19. De Nolhac, *op. cit.*, p. 78, n. 1, e corrispondenza p. 420, ep. XVII di Orsini a Pinelli; p. 422, ep. XVIII di Pinelli a Orsini; p. 423, ep. XIX di Orsini a Pinelli. Le prime due lettere sono del giugno 1582.

20. Marie Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909; Ch. G. Patrinelis, «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς ἀναγεννήσεως», *'Επετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ 'Αρχείου* 8-9 (1958-59), Atene 1961, pp. 63-125, che d'ora in avanti saranno citati rispettivamente Vogel-Gardthausen e Patrinelis; P. Canart, «Scribes grecs de la Renaissance», *Scriptorium* 17 (1963), p. 61. Tale identificazione viene ripresa due anni dopo da R. Devreesse, *Le fonds grec de la Bibliothèque Vaticane des origines à Paul V*, Città del Vaticano 1965 [Studi e Testi, 183], p. 479.

21. Per i particolari di questo e degli altri manoscritti di cui si parlerà appresso, si rinvia direttamente alle descrizioni schematiche che si fanno seguire alla fine del presente testo nell'ordine medesimo di citazione, e quindi col numero progressivo corrispondente a quello riportato nel testo tra parentesi.

testimonianza dell'amore per le lettere di Francesco Maria II duca d'Urbino, abbiamo la corrispondenza di Pietro Devaris di Corfú a lui indirizzata, dove dice di avere trascritto per la sua biblioteca il VII libro di Pappo Alessandrino[22]. Non è difficile, in tal modo, risalire all'unico ms. Urbinate che contenga tale testo: il *gr.* 72 (n. 2 e tav. 2a), tant' è che lo fa l'editore del testo, Treweek[23], e sulla base di tale notizia, ovvero sull'*Urb. gr.* 72, il nome di Pietro Devaris viene registrato nel repertorio di Patrinelis (s. v. Δεβαρῆς Πέτρος)[24].

Nient'altro, anche perché non sono da attribuirsi a lui i due esemplari riportati dai Vogel-Gardthausen[25], e cioè il *Neap.* II A 1, di cui ho preso visione diretta, sottoscritto sì da un certo Pietro Greco, ma probabilmente un Pietro da Candia anteriore al Devaris[26], ed un codice vaticano senza nome collegato al catalogo del Ridolfi, che semmai sarebbe di mano dello zio Matteo[27].

Sul fondamento dunque dei due esemplari certi, e in piú casi con la convergenza di indizi esterni al dato paleografico, che tuttavia hanno pienamente confortato l'analisi paleografica, ho potuto riconoscere la stessa mano in altri manoscritti[28].

Ciò mi è stato possibile durante la ricerca in corso sullo *scriptor* Giovanni Onorio da Maglie e sui manoscritti falsamente a lui imputati: la mano di Pietro Devaris è infatti, come vedremo, molto vicina a quella dell'Onorio.

Un primo esemplare del quale salta subito all'occhio una straordinaria somiglianza con l'*Urbinate*, sia sul piano grafico (almeno nella prima parte, ff. 1-83) che su quello d'impostazione nell' impaginazione, specie nel foglio iniziale col titolo e la lettera *omicron* incorniciata, oltre che nel tipo di carta e nell'inchiostro, è *il Vat. gr.* 1564 (n. 3) (Giovanni Crisostomo e Niceforo Blemmida) (tav. 2b), un manufatto che, tra l'altro, proviene dal Collegio greco[29]. Mentre il Mercati ne attribuisce la

---

22. C. Stornajolo, *Codices Urbinates Graeci Bibliothecae Vaticanae* (Bibl. Apost. Vat. codices manu scripti recensiti), Romae 1895, p. XXX.

23. A. P. Treweek, «Pappus of Alexandria, The manuscript tradition of the Collectio Mathematica», *Scriptorium* 11 (1957), p. 198.

24. Patrinelis, *op. cit.*, p. 79.

25. Vogel-Gardthausen, *op. cit.*, p. 383.

26. Cf. E. Mioni, *Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Nationalis Neapolitanae*, I/1, Roma 1992, p. 37 e tavola V.

27. Cf. *supra*, n. 3.

28. Se il reperimento di essi è stato quasi casuale, non escludo che altri esemplari possano venire alla luce da una ricerca sistematica.

29. Cf. P. Batiffol, «La Vaticane depuis Paul III», *Revue des Questions Historiques* 45 (1889), p. 183 e p. 191; P. Canart, *Les Vaticani graeci 1487-1962. Notes et documents pour l'histoire d'un fonds de manuscrits de la Bibliothèque Vaticane*, Città del Vaticano 1979 [Studi e Testi, 284], p. 171.

seconda parte a Giovanni Onorio da Maglie, il Giannelli dà sia alla prima che alla seconda parte tale paternità, pur riconoscendo tra le due una certa differenza[30].

È vero, infatti, che, pur costituendo il codice una unità codicologica, la mano che comincia il nuovo testo a f. 85r, sembra avere un *ductus* leggermente diverso da quella precedente: non disegna neppure lo stesso tipo di iniziale per il frontespizio, né numera i fascicoli come la prima (tav. 3a). Tuttavia, una minuziosa analisi paleografica e un lavoro di raffronto nell'ambito dello stesso scriba[31], induce ad attribuire alla sua mano tutto il manoscritto, e a datarlo anzi agli anni della sua maggiore maturità professionale (1585-90 circa), anche sul fondamento delle filigrane, una delle quali (l'aquila) è la stessa di tutto un gruppo di tre codici datati e databili che ho egualmente attribuito al Devaris.

Prima, però vorrei parlare di un esemplare che va sicuramente attribuito al nostro copista, anche se finora è stato oggetto di una certa confusione. È il *Vat. gr.* 1330 (n. 4), un manoscritto che proviene dalla biblioteca di Fulvio Orsini, dove portava il n. 146, che si vede ancora in alto, a destra, nel f. I di guardia non numerato, dove al centro figura l'*ex libris* di Orsini. Consiste in una copia della traduzione in greco degli Atti del Concilio Tridentino che Matteo Devaris eseguì su incoraggiamento del cardinal Farnese e di Guglielmo Sirleto. Di questa traduzione, lo stesso Orsini possedeva anche la copia autografa di Matteo (n. 147 dell'inventario, n. 104 dell'inventario postumo), l'attuale *Neap.* II C 11, che probabilmente il traduttore aveva allestito per prepararne l'edizione a stampa, come denotano le cancellature e correzioni[32]. Ora, è molto singolare che questa copia Vaticana sia stata erroneamente scambiata per la copia originale di mano di Matteo e con note di Fulvio Orsini, probabilmente per banale equivoco del de Nolhac[33], poi meccanicamente ripetuto sia dal Legrand[34], e sia dai Vogel e Gardthausen[35], mentre in due diversi luoghi il Canart si è limitato a segnalare l'affinità di questa mano con

30. S. G. Mercati, «Observations sur le texte de l''Ανδριὰς Βασιλικός de Nicéphore Blemmydes», *Byzantinoslavica* 9 (1948), p. 185; C. Giannelli, *Codices Vaticani Graeci: Codices 1485-1683* (Bibl. Apost. Vat. codices manu scripti recensiti), in Bibliotheca Vaticana 1950, p. XXIII.

31. Si noti, ad esempio, la leggera variazione di *ductus* tra f. 99v e f. 100r, e si confronti con l'*Urb. gr.* 72, ff. 78r, 87r, 99r.

32. Su cui cf. Mioni, *Catalogus...*, p. 172 s. e Benoit, *op. cit.*, p. 170. Per la provenienza delle due copie e la situazione degli inventari di Orsini e della collezione Farnese, cf. tra l'altro Pernot, *op. cit.*, p. 477 s. Su tale versione in greco, cf. inoltre la lettera di Orsini al cardinale Farnese, del 29 settembre 1583, in A. Ronchini, «Fulvio Orsini e sue lettere ai Farnesi», *Atti e Memorie delle R.R. deputazioni di storia patria per la provincia dell'Emilia*, n.s. 4 (1880), p. 63.

33. De Nolhac, *op. cit.*, p. 125 e p. 160.

34. Legrand, *op. cit.*, I, p. CXCVII.

35. Vogel-Gardthausen, *op. cit.*, p. 294.

quella di Giovanni Onorio da Maglie, escludendone peraltro l'identità per ragioni cronologiche[36]. La traduzione, infatti, è preceduta da una lettera dedicatoria al pontefice Gregorio XIII, lettera che, quindi, induce a datarla tra il 1572, anno di elezione di tale papa, ed il 1581, anno di morte di Matteo Devaris: almeno una diecina di anni dopo la morte di Onorio (tav. 3b).

Vedremo come è possibile circoscrivere con una certa precisione i termini cronologici della copia vaticana. La conseguente paternità a Pietro Devaris, inoltre, è sostenibile a prescindere dalle ragioni paleografiche, e dirò perché.

Nella citata Introduzione al *De particulis*, Pietro riferisce di aver curato anche l'edizione a stampa di questa impresa dello zio, ricontrollando il testo e collazionandolo con quello latino, con l'aiuto sia del Sirleto che dell'Orsini[37]. Tutta una serie di indizi ci assicura che il *Vat. gr.* 1330 sia un codice preparato e utilizzato per la stampa: non solamente l'*imprimatur* del *Magister Sacri Palatii* che troviamo alla fine del testo, quanto le indicazioni marginali per il tipografo, le numerosissime correzioni, nonché le pagine sbarrate una volta finite di copiare e le macchie d'inchiostro che lo sporcano (tav. 4a). Penserei che proprio una simile specifica finalità del manoscritto, finalità che faceva di esso una brutta copia, destinata magari ad essere distrutta una volta finita la sua utilizzazione, spiega l'andamento rapido e molte volte corsivo che qui assume la grafia di Pietro dopo la trascrizione della lettera dedicatoria iniziale, senza tuttavia venir meno alle sue peculiarità. Non solo, ma un attento esame delle correzioni, esclude del tutto un intervento diretto di Matteo su questa copia.

Non è dunque impossibile che il *Vat. gr.* 1330 si identifichi col lavoro intrapreso da Pietro dopo la morte di Matteo, e un'altra considerazione che lo fa supporre: nella sopra menzionata supplica per essere assunto, apprendiamo tra l'altro che nel momento in cui scrive Pietro si sta occupando di due opere di traduzione in greco dello zio: una è il Catechismo, e l'altra appunto gli Atti del Concilio Tridentino.

Se tale identificazione è attendibile, la trascrizione del codice si pone allora tra l'81, data di morte di Matteo, e l'83, anno in cui uscì l'edizione a stampa dalla tipografia romana di Zanetti, datazione confermata a pieno dalla filigrana impiegata, del 1582 (*l'homme*=Zonghi 1719).

---

36. P. Canart, *Codices Vaticani Graeci: Codices 1745-1962* (Bibl. Apost. Vat. codices manuscripti recensiti), I, in Bibliotheca Vaticana 1970, p. 591; idem, «Identification et différenciation de mains à l'époque de la Renaissance», *La paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977 [Colloques Internationaux du C. N. R. S., n. 559], p. 364.

37. Legrand, *op. cit.*, II, p. 58.

Purtroppo, però, nelle menzionate correzioni del codice abbiamo cercato invano, pur col competente ausilio di Mons. Canart, anche le mani di Sirleto o di Orsini[38]. Non v'è neppure traccia di una seconda lettera introduttiva, dedicata ai Greci, che troviamo nell'edizione a stampa[39] e che, d'altronde, non esiste neppure nel codice autografo di Matteo. Peraltro, il fatto che in quest'ultimo manchi anche la lettera a Gregorio, ci fa pensare che Matteo scrisse e aggiunse in un secondo tempo le due introduzioni, apposta per l'*editio princeps*. E allora la seconda, composta *in extremis* su fogli rimasti sciolti, forse per mancanza di tempo, potrebbe essere stata utilizzata dal nipote nella stessa copia originale dello zio, e poi andata perduta dopo la realizzazione tipografica.

Ad ogni modo, le ragioni per identificare col *Vat. gr.* 1330 la copia di cui parla Pietro sono buone finché non vengano fuori altre copie dello stesso testo di mano di Pietro: per esempio, una ipotetica copia che poteva essere legata ad un altro esemplare di lettera dedicatoria di questi Atti, che troviamo conservato nel cod. miscellaneo *Vat. gr.* 1902, ff. 79-80.

Il reperimento di quest'altra copia della dedica a Gregorio XIII è stato possibile attraverso la segnalazione del catalogo dei mss. greci Vaticani di Canart[40], dove, anche per essa, viene fatto il collegamento con la scrittura di Giovanni Onorio. È alquanto singolare che essa, ad eccezione della filigrana, sia in tutto e per tutto identica a quella del *Vat. gr.* 1330, nelle dimensioni, nella *mise en page*, nella tipologia dell'*epsilon* iniziale fregiata, disegnata con inchiostro rosso mattone, nel *ductus* della mano, ancora posata, ma con qualcosa di malfermo e irregolare. Se poi essa non ebbe alcun seguito, si potrebbe allora anche sospettare che fosse questa la copia intrapresa prima ancora della sua assunzione, dal momento che la filigrana, la corona sormontata dalla stella a sei raggi, è più antica rispetto a quella del *Vat. gr.* 1330[41] e, in una variante simile (col giglio al posto della stella), si trova negli esemplari patristici che ho assegnato al primo periodo di attività di Devaris, come vedremo più avanti[42]. Non si può escludere che, con l'ingresso nel ruolo ufficiale,

---

38. Tali correzioni restano ancora anonime. Per il momento, possiamo solo dire che si distinguono due mani, ambedue corsiveggianti: una prima mano scrive generalmente i titoli nel margine superiore di ogni pagina, per la tipografia; una seconda, con inchiostro molto denso, appone le correzioni laterali, e/o corregge la prima mano (pare dunque intervenire dopo). Alcune sue note in lettere latine, fanno pensare ad un occidentale.

39. Legrand, *op. cit.*, II, pp. 36-40.

40. Canart, *Codices*... alla nota 36, p. 591.

41. Cf. Canart, Codices..., *loc. cit.*

42. Cf. infra.

Pietro abbia ricominciato tutto daccapo, su commissioni ufficiali, compresa pure questa copia degli Atti del Concilio Tridentino che doveva andare in stampa.

L'osservazione del Canart, nel medesimo catalogo, su una possibile identità di mano di questi fogli con i ff. 17-22 del *Vat. gr.* 1862 (Basilio di Cesarea, *ep. ad Caesariam de communione*), mi hanno portato all'attribuzione sicura degli stessi a Pietro Devaris[43]. Tale attribuzione, oltre che dalla grafia, è sostenuta dalla tipologia del *tau* iniziale rosso, fregiato, di f. 18r[44], e dalla filigrana, che è la stessa, cui ho già fatto riferimento, comune al *Vat. gr.* 1564 e al gruppo datato di tre codici, e che quindi porta a datare il frammento intorno agli anni novanta del secolo (tav. 4b).

Ma veniamo ai tre testimoni più volte menzionati, e come punto di partenza assumiamo il *Vat. gr.* 1201, già attribuito a Onorio dal Devreesse[45] (n. 7).

Il Mercati, nel riportare l'ordine del card. bibliotecario Colonna - datato 2 settembre 1592[46] - di assegnare la trascrizione di Teofilatto Greco a messer Pietro Varì, annotava poi di non sapere quale ms. Vaticano corrispondesse a quella copia, e finiva «forse il de Varis non visse tanto da finirla»[47].

Il *Vat. gr.* 1201 contiene Teofilatto, ma sono arrivata ad esso attraverso due esemplari di Parigi segnalatimi da Mons. Canart come testimoni di uno Pseudo Onorio. Il *Par. gr.* 834 e il *Suppl. gr.* 453 (nn. 5-6) apparivano indubbiamente accomunati non solo dalla medesima mano, leggermente inclinata, che scriveva con una punta sottilissima (tav. 5a-b), ma anche da una delle due filigrane (le chiavi incrociate sormontate dal giglio entro lo scudo con una stella sopra), da un testo in comune, la *Liturgia* di S. Pietro (contenuto esclusivo del secondo manoscritto) e da certi particolari della *mise en page*, come una originale doppia incorniciatura a inchiostro rosso vivo.

La stessa incorniciatura caratterizzava il Teofilatto Vaticano, assieme all'altra filigrana (l'aquila entro un cerchio sormontato da corona) e all'essere costituito da un unico fascicolo di otto fogli (un quaternione) come la *Liturgia* lo era da soli sei fogli (un ternione). Infine, esso mostrava anche la stessa grafia (tav. 6).

---

43. Canart, *Codices...*, p. 375 s. Cf. idem, «Les manuscrits copiés par Emmanuel Provataris (1546-1570 environ). Essai d'étude codicologique», *Mélanges Eugène Tisserant*, VI, Città del Vaticano 1964 [Studi e Testi, 236], p. 254, dove tali fogli erano attribuiti a Giovanni Onorio.

44. Iniziale del terzo tipo: si veda piú avanti.

45. R. Dereesse, Le *fonds grec* (n. 20), p. 480. A sua volta, Lidia Massa Positano, *Teofilatto Simocata Questioni Naturali*, Napoli 1965, p. XV e n. 22, notava che il ms. «è scritto da una mano molto simile a quella del celebre Giovanni Onorio da Mallia», malgrado le perplessità espresse dal Giannelli.

46. Archivio della Biblioteca Vaticana, t. 1, f. 5.

47. G. Mercati, *Opere Minori*, III, Città del Vaticano 1937 [Studi e Testi, 78], p. 226 e n. 4.

Un elemento però era stato decisivo nell'attribuzione a Devaris del primo dei due esemplari parigini: il *Par. gr.* 834 contiene come primo testo il *Fisiologo* di S. Epifanio con la traduzione latina di Gonzalo Ponce de Leon, e fu dedicato nel 1585 a Sisto V in preparazione dell'edizione a stampa, uscita poi due anni dopo, a cura dello stesso Ponce de Leon, e basata –come dice nell'introduzione– su tre manoscritti, ricevuti rispettivamente dal Sirleto, dalla biblioteca palermitana e dal gesuita Francesco di Torres[48]. La mano che, in questo bell'esemplare illustrato, trascrive la traduzione latina, è visibilmente la medesima che scrive il testo greco[49], e non è quella del Ponce de Leon, come si vede dalla firma autografa di costui, apposta alla fine della dedica al papa[50].

Tale mano è invece quella che avevo letto nelle suppliche in latino di Devaris e nella sua unica sottoscrizione, una mano del resto inconfondibile per il *ductus* posato, l'inclinazione regolare, e l'eleganza delle lettere minute (tav. 7).

Al Devaris dunque andavano attribuiti i tre manoscritti affini: datato il *Fisiologo* all''85; databile il Teofilatto al '92 in base alla testimonianza, datata, dell'incarico affidatogli; e databile la *Liturgia* come il *Fisiologo* agli anni di pontificato di Sisto V (1585/90) in base soprattutto alla filigrana, che è quella –datata 1588– dei fogli di

---

48. Esso sarebbe dunque la copia preparatoria all'*editio princeps*, come del resto fa pensare la perfetta analogia con quella, anche nelle illustrazioni; e dei tre esemplari di cui Ponce de Leon si sarebbe servito, mentre due si possono identificare con l'*Ottob. gr.* 354 e col *Casanat.* 1700, il terzo resta sconosciuto: cf. X. Muratova, «La production des manuscrits du Physiologue grecs enluminés en Italie aux XVe-XVIe siècles et leur place dans l'histoire de la tradition de l'illustration du Physiologue», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32 (1982), VI, p. 334 e n. 51, ma già prima F. Sbordone, *Physiologus*, Napoli 1936, p. XXIX e p. CIII (e cf. anche B. E. Perry, in *American Journal of Philology* 58 [1937], p. 489 s.), a differenza di H.-G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971 [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII], p. 34, secondo il quale questo parigino sarrebbe invece uno di quei tre codici utilizzati dal Ponce de Leon, e il solo ad essere identificato. Interessante l'altro riferimento al Sirleto nella *Ad lectorem Praefatio* del secondo testo, la *Liturgia* di S. Pietro (pp. 69-70): *...factum est, ut ab eo ipso sanctae Mariae Monasterio ''Οδηγητρίας dicto apud Calabros, ex quo praedictam Marci Liturgiam habuit, istam etiam sub Petri Apostoli nomine haberet. Eam ille nuper, fuit siquidem vir ille admirabilis rarum humanitatis exemplar, et Reuer. mo Guilhelmo Damasi Lindano Ruremundensi Episcopo, et mihi etiam postmodum ut studia mea omni modo incenderet, communicauit* (p. 69 s.). Su una errata attribuzione del ms. a Gonzalo Ponce de Leon, cf. Vogel-Gardthausen, *op.cit.*, p. 443 e Gamillscheg-Harlfinger, *Repertorium...2.* (n. 6 supra), A, n. 107e.

49. A parte l'identità di inchiostro (sia nero che rosso), di *ductus* e tratteggio, di ornamentazione e titolature, lo dimostrano anche le parole greche inserite nel testo latino della *Praefatio ad lectorem*, ad es. ff. Cv, Er.

50. Ringrazio Mons. Canart che gentilmente ha rivisto il manoscritto per me. Secondo suo parere, della stessa mano potrebbe essere qualche correzione del testo, apportata con una penna piú spessa e inchiostro piú nero, come ad es. p. 81, l. 14 *triuphalem*.

guardia del *Fisiologo*, fogli dunque coevi, come del resto mostra la legatura del codice, che porta le insegne di Sisto V.

Infine, di un secondo gruppo di tre manoscritti, o meglio di un manoscritto intero e di due fascicoli, avevo notato una certa omogeneità a cominciare dal testo, di autori patristici.

Il manoscritto intero è il *Vat. gr.* 1194 (n. 9) (Giovanni Crisostomo)[51]; un fascicolo si trova in un codice Vaticano unitario (*gr.* 1080, ff. 1-2, Atanasio)[52] (n. 8) e l'altro in uno miscellaneo di Parigi (*gr.* 1100, ff. 82-88, Efrem)[53] (n. 10). Come mostrano le descrizioni più avanti e le riproduzioni (tav. 8a-b-c), essi sono accomunati in modo straordinario sia dagli elementi codicologici che da quelli grafici, oltre che dalla stessa filigrana, a tal punto da far pensare ad un unico esemplare, poi smembrato, o a un progetto di testi patristici in una serie di volumi eguali[54].

La paternità alla mano di Pietro Devaris si può sostenere fondamentalmente sulle caratteristiche grafiche, molto vicine a quelle del *Vat. gr.* 1330, in secondo luogo su certi particolari codicologici, come titoli e inizialette, del tipo più frequente da lui impiegato[55], e sulla cronologia fornita dalla filigrana. In particolare questa, essendo leggeremente più antica delle altre riscontrate in Devaris, e tuttavia simile a quella citata dei ff. 78-80 del *Vat. gr.* 1902, induce a datare tale gruppo ai primi anni della carriera dello *scriptor*[56].

Su questi argomenti di cronologia relativa, tuttavia, ritorniamo subito a parte, nell'esaminare la minuscola di Pietro Devaris.

Dopo una sia pur breve presentazione biografica e dopo l'elencazione del materiale che gli si può attribuire, è infatti opportuno rilevare quali sono le caratteristiche e le abitudini di questo copista.

Le descrizioni allegate pongono innanzitutto in evidenza l'uso, normalmente con uno strumento a punta fine, di un inchiostro molto scuro, quasi nero, come quello impiegato da Giovanni Onorio. A volte però si verifica uno spandersi di esso, sino a macchiare la facciata opposta del foglio.

Peculiare, piuttosto, il colore rosso dell'inchiostro usato per le parti «distintive»: un rosso molto vivo. Si distacca dalla norma quello della lettera introduttiva degli

51. Su cui cf. Devreesse, *Le fonds grec...*, p. 480.

52. Anche per esso, cf. *ibidem*, p. 476.

53. BHG 246; A. Rahlfs, *Verzeichnis der griechischen Handschriften des Alten Testaments*, Berlin 1914, p. 209.

54. Sappiamo che questa non era una tecnica inusuale: si vedano, ad es., i mss. parigini di Onorio dell'*Ancien fonds gr.* 1791-1792, Tucidide; o *gr.* 1793-1795, Senofonte.

55. Si veda *infra*.

56. Anche se dalla filigrana non si può escludere che la copia di questi testi risalga addirittura a qualche anno prima del suo ingresso in ruolo.

Atti del Concilio Tridentino, che tende al color mattone, alquanto sbiadito, com'è generalmente in Onorio.

Quanto alla grafia, essa si connota per un aspetto solitamente ordinato ed esteticamente gradevole, ma occorre segnalare che è abbastanza soggetta a variazioni di *ductus*.

Il codice sottoscritto, che si è detto portare la data 1592, e che quindi si pone alla fine dell'attività del copista, è vergato in caratteri filiformi, minuti e rapidi, leggermente inclinati, che ricordano molto l'Onorio piú corsiveggiante, sottolineando tuttavia che questo aggettivo va sempre inteso per il Magliese in modo molto relativo, in quanto la sua minuscola non riesce mai ad essere inelegante, anche quando è rapida o sembra più trascurata (tav. 9a).

In misura minore, potremmo dire lo stesso del Devaris: con tutto che la sua calligraficità non raggiunga mai il livello perfetto del suo predecessore, direi tuttavia che si possa considerare un buon calligrafo per tutta una serie di elementi, a cominciare da quelli di impostazione generale di una pagina, come si dirà tra breve, sino alla cura dei particolari.

Se si sfoglia attentamente tutto il *Par. gr.* 834, che come si è detto è un manufatto estremamente curato, si capisce come il copista si sforzi di mantenere un *ductus* molto posato, ma evidentemente ogni tanto sembra cedere un poco alla stanchezza, e così ci troviamo davanti a pagine in cui la grafia, pur senza smentirsi, appare leggermente più inclinata e fluente nelle legature e nelle abbreviazioni, e più vicina, pertanto, a quella di altri esemplari meno artificiosi (tav. 9b)[57].

Il *ductus* posato ci dà in effetti una forte impressione di autocontrollo, come se Pietro volesse attenersi a un modello (Onorio?), e vi riuscisse con un certo impaccio, con un esito che sa di ordinato, lindo, calligrafico senz'altro, ma un po' rigido. L'asse si mantiene quasi verticale, o pende semmai a destra per inclinazione isolata di singole lettere. Restano per lo più verticali *beta* e *delta* minuscoli, *epsilon* minuscolo, molto coricato, *lambda* maiuscolo, *tau* basso ecc. Le legature sono poche, la scrittura appare slegata, statica, non animata neppure da contrasti chiaroscurali, dal momento che lo spessore dei tratti si presenta uniforme, e cioè minimo, realizzato da una punta scrivente molto fine. Allo stesso modo le mancano contrasti modulari ed eccessi di prolungamenti o di curvature, nonché ricchezza di abbreviazioni. Tra queste, la più frequente è quella tachigrafica del δέ, seguita dal καί abbreviato per sospensione, piccolo e discreto. Poi, le desinenze -ας, -ον, -ων, e le più elementari sovramissioni di vocali, come in -τα e -ου. Solo il *tau* basso sembra consentire l'uso di tutte le abbreviazioni desinenziali.

57. E cf. con tav. 5a.

Tale e quale si presenta la grafia del *Suppl. gr.* 453; con qualche oscillazione quella del *Vat. gr.* 1201; in modo piú frenato quella della seconda parte del *Vat. gr.* 1564, dove appare ancor piú minuta e timida[58]. Non si direbbe un caso: si è detto dei legami che corrono tra i primi tre codici, che si inseriscono nella seconda metà della carriera ufficiale del Devaris, e di una filigrana del *Vat. gr.* 1564 con essi in comune, che data anche quest'esemplare nel medesimo arco di tempo circa. Ma non solo la filigrana: basti confrontare il *py* iniziale di f. 85r con quello del f. 7r del *Vat. gr.* 1201 (tav. 9c)[59].

Mentre invece, anche se restiamo nell'ambito di una stessa cronologia, la somiglianza dell'*omicron* incorniciato della prima parte del ms. 1564, con quello iniziale dell'*Urb. gr.* 72, si tira a sua volta con sé una sorprendente affinità grafica tra quella parte del 1564 e questo esemplare copiato per il duca d'Urbino[60]. Siamo indubbiamente di fronte a una variante leggermente differente della mano del Devaris, da non impedire, come si è visto, che per il *Vat. gr.* 1564 si ipotizzassero addirittura due mani diverse[61].

L'asse è regolarmente inclinato a destra, le lettere sono più alte e trattate in maniera ammorbidita, con maggiori sinuosità e con piccoli ispessimenti in determinati punti dei tratti (parti finali, parti di confluenza). Corrono in modo disinvolto, ma non privo di eleganza, accogliendo, tra l'altro, morfologie onoriane, come le legature corsiveggianti di *epsilon* con *lambda* o *ny*, o tutte quelle del *tau* maiuscolo alto legato a destra. Con un attento esame, tuttavia, non senza qualche calcolo statistico, ci si rende conto che è pur sempre lui, Pietro Devaris, e che la gran parte di forme e di abbreviazioni sono sempre le stesse: solo qualche legatura in più.

Non escluderei che una delle cause di tali differenze nella resa grafica possa essere il tipo di calamo impiegato, che nel secondo caso sarebbe meno sottile e dotato di un serbatoio più ampio, di modo che l'inchiostro fluisce con più facilità e abbondanza, lasciando inevitabili addensamenti alla conclusione di un tratto.

Questa variante più fluida, può a sua volta appesantirsi e acquistare aspetto più corsiveggiante grazie ad un notevole incremento di legature, tra le quali ricorre abbastanza frequentemente quella a sinistra di *lambda* maiuscolo (ma si veda ad es. *Vat. gr.* 1173, f. 20v, 14a ecc.); e grazie a certe irregolarità, e nell'inclinazione, e nel tratteggio, e nelle dimensioni, nonché nell'uso di certe morfologie, come quella di *epsilon-rho* ad «as de pique» aperto, eseguito più spesso a punta che arrotondato.

---

58. Cf. rispettivamente le tavv. 3a, 5b, 6.

59. E cf. con tav. 3a.

60. Si rivedano le due riproduzioni della tav. 2.

61. Cf. la tesi del Mercati *supra*, p. 219-220.

Sulla base degli elementi raccolti, sembrerebbe tuttavia errato pensare ad una fase posteriore, conseguenza di una deformazione.

Infatti, gli esemplari che presentano questa caratteristica, e cioè tutti quelli patristici –gli Atti del Concilio di Trento compresa la doppia copia della lettera introduttiva– vanno datati più in alto: gli Atti con maggior certezza per la serie di considerazioni sopra esposte; le altre trascrizioni se non altro per la filigrana, anche se in modo molto più approssimativo.

Sembra dunque doversi concludere che la scrittura di Pietro Devaris passi attraverso delle fasi che denotano una qualche evoluzione, ma questa non deve intendersi in senso assoluto.

La fase iniziale, infatti, quella che notiamo nelle copie più antiche di cui abbiamo documentazione, si presenta un po' grossolana, se mi è consentito questo termine, ma potrebbe anche trattarsi di una casuale coincidenza, perché se ricordiamo che egli doveva scrivere già da lunghi anni, nonostante che non sia a tutt'oggi documentato, è difficile pensare a mancanza di completa perizia o di professionalità. I motivi potrebbero piuttosto essere la penna usata, o la finalità di queste copie (es. la stampa per gli Atti conciliari) o semplicemente ragioni di tempo (e quindi più fretta).

Non v'è tuttavia dubbio che negli anni centrali del suo ruolo (a metà tra gli anni ottanta e gli anni novanta del secolo) sia attestata una fase più studiata di maggiore consapevolezza, in cui anche in condizioni di maggiore rapidità la minuscola non appare mai completamente priva di eleganza o di un certo senso estetico (*Urb. gr.* 72; *Vat. gr.* 1564, prima parte). L'ultimo testimone datato, infine, il *Vat. gr.* 1173, mostra una corsività che a sua volta si pone su di un piano diverso, palesando ormai, con quei caratteri legati e veloci ma nel contempo armoniosi, una padronanza ed una maturità piene, con una assoluta acquisizione di un modello grafico.

È quel che si è in grado di ricavare dai testimoni di cui al momento disponiamo, senza escludere che se altri, datati e/o databili, ne venissero alla luce, queste conclusioni potrebbero subire una modifica.

Vanno infine spese ancora poche parole su altre peculiarità dei codici del Devaris.

Egli usa generalmente, non sempre tuttavia, concludere i testi alla maniera di Giovanni Onorio in modo digradante, sovente col *τέλος* in rosso, come nel *Vat. gr.* 1173, f. 40r o nel *Vat. gr.* 1564, f. 82r. Questo modo produce un certo effetto estetico. All'interno di uno stesso volume, poi, usa sbarrare con una linea orizzontale rossa la fine di un testo, separandolo così dal titolo del testo successivo, vergato con lo stesso inchiostro rosso.

Come Giovanni Onorio, usa numerare da sé i fogli con le cifre arabe poste nell'angolo superiore esterno, ma a differenza dell'Onorio numera quasi sempre

anche i fascicoli, con lettere minuscole (ad eccezione di *gamma* e *eta*, sempre maiuscole) poste in basso a destra in ogni primo foglio *recto*. In un sol caso ho trovato tale numerazione nell'ultimo foglio *verso* (*Vat. gr.* 1194), e in due casi alla cifra viene aggiunta la desinenza -ον dell'ordinale (*Vat. gr.* 1330 e *Vat. gr.* 1194, solo I e II fascicolo). In più, usa sistematicamente i richiami, di norma disposti verticalmente nel *verso* di un foglio, in basso vicino alla cucitura, quasi sempre alla fine di un fascicolo, ma nel *Vat. gr.* 1173 foglio per foglio, solo sino a f. 3v.

La rigatura dei suoi manoscritti è sempre eseguita a secco, tranne che nel *Vat. gr.* 1173, dove si nota la particolarità del disegno a matita, e sull'impostazione della pagina è interessante notare che, pur non presentandosi questa ariosa nella stessa misura che nei manoscritti di Onorio, dove la superficie scrittoria viene rigorosamente delimitata da margini molto ampi, tuttavia al pari di quella essa viene realizzata in modo da dar l'impressione di una pagina a stampa, con una geometrizzazione precisa che sortisce a un equilibrio armonioso di spazi pieni e vuoti[62].

Quest'aspetto particolare si osserva anche nella parte ornamentale, in primo luogo nelle tipiche cornici rosse, semplici o doppie, che abbiamo visto in alcuni codici[63], e che proprio accentuano il senso di una struttura calcolata, per niente casuale o improvvisata, scandendo geometricamente lo spazio.

In secondo luogo, rientrano in questa parte i titoli e le iniziali, anch'essi in rosso.

I titoli cominciano per lo più in grandi lettere maiuscole per il nome dell'autore, lettere eseguite con una precisione da sembrare stampate, e che si fanno quasi monumentali nei prodotti più curati, come nel Pappo Alessandrino (*Urb. gr.* 72), nel Teofilatto (*Vat. gr.* 1201), nell'Epifanio (*Par. gr.* 834). In questi casi, sono delimitati da fogliette ornamentali, o dal motivo delle tre ghiande, ripetute anche ai quattro angoli della cornice che chiude l'iniziale, come nel Pappo Alessandrino.

Proseguono quindi –anche ciò secondo una consuetudine onoriana– in lettere minuscole, dal *ductus* analogo a quello del testo, sia pur di dimensioni maggiori. A volte, sempre nei codici più eleganti, ritorna la maiuscola di richiamo nell'ultimo rigo del titolo, destinata a parole come *Προοίμιον* o alla numerazione letterale del capitolo.

Le iniziali stanno in una sorta di gerarchia: possono infatti essere di quattro tipi, e non v'è da stupirsi che trovino un certo riscontro in Giovanni Onorio, sia pure con differenze nella realizzazione.

Le più eleganti, circondate da delicati motivi vegetali, sono racchiuse in cornici quadrate poste per metà o poco meno fuori del campo di scrittura, sia nel senso

62. Cf. tavv. 6 e 10.

63. *Par. gr.* 834, *Par. Suppl. gr.* 453, *Vat. gr.* 1201.

verticale che in quello orizzontale; in altezza, la metà che rientra nella superficie scritta occupa lo spazio di due righe di scrittura (le prime due del testo), come nei codd. *Urb. gr.* 72, *Vat. gr.* 1201, *Vat. gr.* 1564[64]; o eccezionalmente di tre e quattro, come nel *Par. gr.* 834, per la maggiore ricercatezza di questo manufatto destinato alla stampa (tav. 10)[65]. È il tipo che il Magliese usa più raramente, solo nei prodotti di gran lusso (in genere codici dedicati), e a differenza di Pietro con colori smaltati e oro: si vedano i codd. Vaticani *gr.* 233, 323, 1161, o il Napoletano B.N. III E 33[66].

Al secondo posto stanno le iniziali, un po' più piccole, racchiuse in cornicette con doppio contorno e senza ornamentazione, come nei *Vat. gr.* 1564, *Par. gr.* 834, *Par. Suppl. gr.* 453[67].

Segue un tipo di letterina curata, decorata da un fregio nella parte inferiore, molto simile, anche se meno rigorosamente disegnata, a quella maggiormente ricorrente in Onorio (*Vatt. gr.* 232, 233, 261, 1163 ecc.), e posta sempre al di fuori della superficie scritta: si vedano i mss. *Vat. gr.* 1194, *Vat. gr.* 1201, *Vat. gr.* 1564, *Vat. gr.* 1862[68].

L'ultimo posto hanno le letterine più semplici, poste anch'esse fuori del campo scrittorio. Esse sono comuni a tutti gli esemplari identificati e consuete nei codici di Onorio, e malgrado l'assenza di vera e propria ricercatezza, tuttavia si riconoscono per un disegno pur sempre personale, come ad es. il conferimento di una sorta di piedini alla base[69] o di piccoli rigonfiamenti ornamentali o, ad es. nell'*alpha*, di un tratto orizzontale che sovrasta la lettera nella forma di una forca.

Leggermente fuori dal consueto, forse, a parte la colorazione di cui s'è detto sopra, l'*epsilon* iniziale della lettera dedicatoria degli Atti del Concilio Tridentino, nel *Vat. gr.* 1330, f. 1r, e nel *Vat. gr.* 1902, f. 79r: iniziale a fregio (ma fregiata nella parte superiore), e dalla forma a punta invece che rettangolare[70]. Rientra nella lieve

64. Si rivedano le tavv. 2a, 6, 2b.

65. E cf. tav. 7.

66. I primi due, Proclo e Giamblico copiati per Paolo III Farnese, erano già noti l'uno a I. Mercati - P. Franchi de'Cavalieri, *Codices Vaticani graeci*, I: *Codices* 1-329 (Bibl. Apost. Vat. codices manu scripti recensiti), Romae 1923, p. 301 s., l'altro a Vogel-Gardthausen, *op.cit.*, p. 183; il terzo Evangeliario pergamenaceo dedicato al cardinale Antonio Carafa, mi è stato indicato in privato da Mons. Canart; il quarto, Giamblico, è dedicato al cardinale Alessandro Farnese, e segnalato da K. A. De Meyier, «Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen, de Patrinélis et de Canart», *Scriptorium* 18 (1964), p. 261.

67. Cf. tavv. 9b, 5b. In Onorio non troviamo mai la cornicetta di piccole dimensioni ed esequita col semplice calamo.

68. Cf. tavv. 8a, 9c, 3a, 4b.

69. Cf. tavv. 8b-c.

70. Cf. tav. 3b.

atipicità della copia di questi Atti, ma è comunque espressione della fantasia del Devaris e della sua capacità di varietà, sia pure in modo mai troppo esuberante, bensì misurato, controllato e perciò facilmente identificabile.

A termine di questo studio, mi sovviene dell'auspicio espresso da Paul Canart alla fine del suo ampio studio su Emanuele Provataris, di poter «dresser un jour un tableau de la copie des manuscrits grecs à Rome au XVIe siècle»[71]. Se si incorre in un pizzico di fortuna, congiunto ad una buona dose di pazienza, oltre che ad un occhio esercitato, sì che partendo da due manoscritti[72] si riesca a ricostruire, anche in parte, l'attività di un copista, forse l'augurio di un giorno può divenire realtà.

Ma non è così facile, e le difficoltà che via via si pongono a ostacolo sono tante.

Già un problema viene aperto dal medesimo Devaris per quei punti di contatto che si è visto avere col copista Giovanni Onorio da Maglie. Si tratta di coincidenze casuali, o di influssi reali? Non sembra molto logico ammettere il primo caso: se dunque si tratta di influssi reali, in che modo possono spiegarsi?

È possibile ipotizzare una medesima scuola, un medesimo modello d'insegnamento?

Giovanni Onorio, venuto a Roma dalla terra d'Otranto, muore nel 1563, e purtroppo nulla sappiamo della sua formazione grafica, anche se, considerato il suo personalissimo stile, che nulla mostra in comune con le correnti grafiche otrantine, è più probabile pensare che essa non sia avvenuta nella sua terra d'origine e neppure sotto maestranze locali.

Pietro Devaris viene a Roma dalla Grecia: ben vent'anni dopo, secondo l'ingresso ufficiale in ruolo, ma si tratta di un ritorno: quella lettera dello zio Matteo al cardinale Farnese, di cui s'è parlato prima, attesta che già molto tempo prima Pietro fosse venuto presso lo zio, anche se non sappiamo se si limitò solamente ad accompagnarlo nel suo viaggio in Francia. In tal caso, gli anni del suo addestramento sarebbero limitati a quei quattro di permanenza ad Avignone, e legati dunque alla persona di Matteo, per cui non si troverebbero spiegazioni sufficienti per quell'affinità che il nostro copista mostra con l'Onorio.

Tale affinità troverebbe invece giustificazione se egli avesse effettivamente soggiornato anche in Italia, sia in quell'occasione del viaggio in Francia sia pure in eventuali occasioni successive. In tal caso, nulla impedisce di immaginare una conoscenza, tanto indiretta quanto diretta, e in quest'ultima evenienza anche una frequentazione tra Pietro e lo *scriptor*, sia pure negli ultimi anni della lunga carriera di questo.

---

71. Canart, *Les manuscrits...* (n. 43), p. 233.

72. Per una fortuita coincidenza, nel presente caso di Pietro Devaris si è ripetuta la circostanza del Provataris di due sole copie (ma ambedue sottoscritte) che Mons. Canart aveva come punto di partenza.

Un' ipotesi del genere è quella che ovviamente sodisfa di più, nonostante che la mancanza di altro tipo di documentazione relativa agli anni tra il 1555 (dopo il viaggio ad Avignone) e il 1581 (quando Pietro ritornò a Roma chiamato dallo zio vicino alla morte) renda in teoria possibile ogni tipo di congettura.

Dovremmo, in conclusione, pensare che Onorio costituì un modello di scuola; Onorio o il modello di scuola di Onorio.

A questo punto entrano in ballo le altre, numerose mani che nel XVI secolo scrivono in modo piú o meno simile a questo modello, tanto da essere state scambiate per il noto *scriptor*, ma che in verità non mostrano mai le stesse, strette analogie che palesemente mostra Devaris e in special modo nelle parti «distintive», al di là del piano puramente grafico.

Il problema dunque si allarga, e a mio parere si sposta: si sposta dal presunto oggetto d'imitazione/Onorio ad un altro possibile oggetto di confronto, che diviene un modello generale al quale lo stesso Onorio si conformerebbe (e con migliori risultati): la pagina a stampa.

Ma è il caso di riparlarne in altra sede, assumendo come punto di partenza tutti i «falsi» Giovanni Onorio[73].

73. Rinvio al mio lavoro «Giovanni Onorio da Maglie e il problema dei suoi imitatori», *'Οπώρα, Studi in onore di mgr Paul Canart per il LXX compleanno*, I, a c. di S. Lucà- Lidia Perria (=*Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata*, n. s. 51 [1997], pp. 243-275).

APPENDICE

I manoscritti copiati da Pietro Devaris

1. *Vat. gr.* 1173

a.: 1592

testo : Fulvio Orsini, *Emendationes in Libros Theodoreti De curandis Graecorum affectibus ex antiquis libris et coniucturis cum collationibus scriptorum qui a Theodoreto citantur.*

cat. : inv. ms. 323 sala Barberini BAV, f. 157v.

carte : I-II 40 [I′-II′], mm.: 245 x 192/5.

fasc. e fol : 5x4, segnati in lettere minuscole nell'angolo inferiore esterno di ogni primo foglio *recto*. Richiami verticali solo nel *verso* dei ff. 1-3. Foliazione della stessa mano.

sup. scritta : mm. 195 x 160 (-13 sino a f. 37r, lin. 17).

impaginazione : 2 coll. sino a f. 37r, lin. 17; *linee*: 30-31.

larghezza margini : sinistro : mm. 10; destro: mm. 20; sup.: mm. 20; inf.: mm. 30.

altezza nuclei : mm. 1.

larghezza interlinea : mm. 5.

rapporto nuclei-interlinea : 5.

carta : giallina, ma costellata di macchie scure. Piegatura in -4°. La rigatura è ripassata con la matita nera, nel seguente schema:

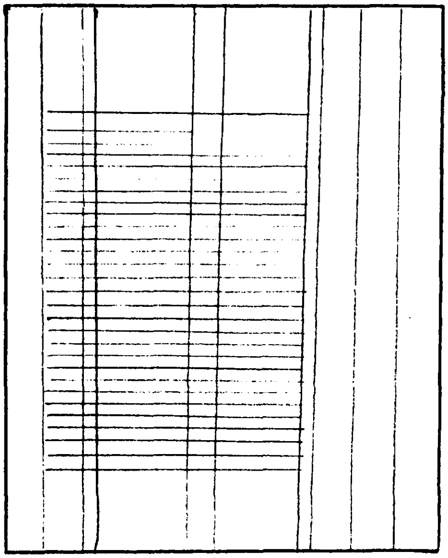

filigrane : (ff. 3. 4, 9-12, 17-18, 27-28, 37, I non numerato) l'uomo entro un cerchio sormontato da stella, simile a Zonghi n. 1720, a. 1578.

inchiostro : bruno, che macchia.

ornamentazione : nessuna. La fine del volume è contrassegnata dal τέλος con l'inchiostro rosso.

legatura : in pergamena verde, con le armi di Pio IX davanti e del cardinale Pitra sul retro. Il dorso è bianco con la segnatura in oro entro un rettangolo marrone dai contorni aurei.

osservazioni : all'inizio del f. 1r, dopo il titolo in lettere rosse, il copista appone la sua sottoscrizione con lo stesso inchiostro del testo: *Petrus Deuarius Scriba Librarius Vaticanus ex archetypo descripsit. Anno M. D. XCII.*

riproduzioni : f. 1r (tav. 1b).

2. Urb. gr. 72

a.: 1581/88 c.ca.

testo : Pappo Alessandrino, *Collectio Mathematica*, l. VII (ed. F. Hultsch, II, Leipzig 1877, pp. 635-1020).

cat. : Stornajolo[74], p. 96 s.

carte : ff. 105, mm.: 245 x 170.

fasc. e fol. 13x 4,1x5. I fascicoli sono segnati nell'angolo inferiore esterno di ogni primo foglio recto, in lettere minuscole (tranne *gamma* e *eta*, maiuscole), sino al XIII (ιγ'). I richiami, sempre disposti verticalmente nell'angolo interno dell'ultimo foglio *verso* di un fascicolo, non sono in questo caso sistematici, ma presenti solo alla fine dei fascicoli I, II, III, XII (=ff. *verso* 7, 15, 23, 95). Anche la foliazione è di prima mano.

sup. scritta : mm. 183 x 105.

impaginazione : piena pagina; *linee* : 23.

larghezza margini : sinistro: mm. 20; destro: mm. 50; sup.: mm. 23; inf.: mm. 44.

altezza nuclei : mm. 2.

larghezza interlinea : mm. 7.

rapporto nuclei-interlinea : 3,5.

carta : color crema, come assorbente, che presenta frequenti macchie nella parte esterna. Piegatura in -4°. Rigatura a secco del tipo Leroy 00D1.

filigrane : (ff. 1, 3-4, 6, 40, 43-44, 47, 50, 53, 55, 57-58, 61-62, 65, 67, 68, 70, 73-74, 77-78, 81-82, 86, 89, 91-92, 94, 96, 99, 101-102) stella a sei punte inscritta

74. Stornajolo, *Codices*... (n. 22).

in un rombo entro un cerchio, simile a Zonghi nn. 1730-32, a. 1574; (ff. 9-10, 13-14, 16, 18, 19-21, 23, 25, 27-28, 30, 32, 34, 37, 39) tre monti entro un cerchio sormontato da stella, quasi eguale a Zonghi n. 1328, a. 1596.

inchiostro : bruno. Il tratto è molto sottile.

ornamentazione : a parte i lemmi e le inizialette del tipo più semplice (tipo 4) in inchiostro rosso fuoco, come gli scoli esplicativi a margine, la lettera iniziale di f. 1 è ornata entro la cornice (tipo 1: cf. *Vat. gr.* 1201 e 1564; *Par. gr.* 834), e contornata di verde, con ghiande agli angoli, le stesse che ornano il titolo. Tutto il testo è costellato di disegni geometrici.

legatura : semplice, in pergamena naturale.

riproduzioni : f. 1r (tav. 2a).

***3. Vat. gr.* 1564**

a.: 1585/90 c.ca.

testo : Giovanni Crisostomo, *De sacerdotio* (CPG II, 4316); Niceforo Blemmida, *Qualem oporteat esse regem* (*PG* 142, 611 ss.).

cat. : Giannelli[75], pp. XXIII, 156 s.

carte : ff. I-II. 111, mm.: 225 x 157.

fasc. e fol. : 1+1x4+1, 5x4, 1x5, 2x4, 1x4+1 (=f. 84, lasciato bianco), 1x3+1 (=f. 91), 2x4, 1x2 (bianchi da f. 109v). La segnatura, di prima mano, è in lettere minuscole (tranne il *gamma* maiuscolo) nell'angolo inferiore esterno di ogni primo foglio *recto* ma solo sino al fascicolo X, corrispondente alla fine della prima parte (f. 84), mentre invece anche nella seconda parte sono presenti i richiami, disposti verticalmente alla fine di ogni fascicolo, a cominciare dal primo (ff. *verso* 9, 17, 24, 33, 41, 49, 59, 67, 75; 94, 99, 107). Numerazione dei fogli di prima mano.

sup. scritta : mm. 165 x 100.

impaginazione : piena pagina; *linee* : 21.

larghezza margini : sinistro: mm. 23; destro: mm. 33; sup.: mm. 20; inf.: mm. 35/40.

altezza nuclei : mm.2.

larghezza interlinea : mm. 6.

rapporto nuclei-interlinea : 3

carta : color crema, omogenea e compatta. Piegatura in -4°. Rigatura a secco poco visibile del tipo Leroy 10D1.

filigrane : (ff. 1, 3, 6, 8, 10-17, 19, 21-22, 24, 27, 29-30, 32, 34, 41-42, 44, 47, 49-50, 52, 54-55, 57, 59, 63-64, 67, 69, 71-72, 77, 79-80, 82, 86, 89, 92, 94, 97,

---

75. Giannelli, *Codices...* (n. 30).

99-100, 103-104, 107) aquila dentro il cerchio sormontato da corona, quasi eguale a Briquet n. 207, a. 1573-6, e n. 209, a. 1582-96; e a Zonghi n. 726, a. 1576; (ff. 36, 39) lettera M, quasi eguale a Briquet n. 8391, a. 1578-9; (ff. 109-110) stella come il ms. precedente.

inchiostro : bruno. La punta è molto più sottile nella seconda parte (da f. 85).

ornamentazione : a inizio di ogni discorso (ff. 1r, 11r, 21r, 44v, 59r, 65v), lettera iniziale ornata entro la cornice (tipo 1) in rosso, come i titoli –in quello iniziale: maiuscolo l'autore, minuscola l'opera–, le letterine e le cifre dei capitoli. Rimaste incompiute, senza i motivi ornamentali, quelle di f. 59r e di f. 65v. Nella seconda parte, invece, solo un'unica letterina iniziale, fregiata (py=*Vat. gr.* 1201, f. 7r).

legatura : in pergamena naturale, con sul dorso gli stemmi di Pio IX e del Cardinal Bibliotecario G. B. Pitra.

osservazioni : la parafrasi del Blemmida venne copiata da Allacci nel *Barb. gr.* 41, ff. 128-175.

riproduzioni : f. 1r (tav. 2b); 85r (tav. 3a).

4. *Vat. gr.* 1330

a.: 1581/83.

testo : *Atti del Concilio Tridentino* (ed. Soc. Goerresiana, voll. IV [*Actorum pars prima*]- IX [*Actorum pars sexta*], Friburgi-Brisgoviae 1904-1924).

cat .: inv. ms. 323 sala Barberini BAV, f. 340r-v.

carte : ff. [I-II] 94 (91v-94 bianchi; f. 94 è di carta piú spessa), mm.: 320 x 220.

fasc. e fol. : 10 x 4 (ff. 2v-3v, 10v, 73v-74v, 80v-82v, 85v-86v bianchi), 1 x 2, 1 x 4. I fascicoli sono segnati di prima mano ogni primo foglio *recto* nell'angolo inferiore esterno dal f. 3 (dopo la lettera dedicatoria), con la desinenza dell'ordinale -ον[76]. Di mano del copista anche la numerazione dei fogli.

sup. scritta : mm. 230 x 130.

impaginazione : piena pagina; *linee* : 29.

larghezza margini : sinistro: mm. 35; destro: mm. 60; sup.: mm. 30; inf.: mm. 60.

altezza nuclei : mm. 2.

larghezza interlinea : mm. 5.

rapporto nuclei-interlinea : 2,5.

carta : alquanto porosa e molto macchiata. Piegatura in -2°. La rigatura, a secco, è del tipo Leroy 00D1, e la grafia vi resta sospesa.

76. Un confronto paleografico per questo tipo di abbreviazione nel *Vat. gr.* 1173, f. 37v, 14a (testo).

filigrane : (ff. 1, 5, 7, 9-14, 20, 22, 24, 26, 29, 31, 33-34, 36, 38, 40, 42, 47-51, 54, 57, 60-61, 63, 66, 70, 72-76, 78, 80, 83, 85, 87-88, 90, 92) l'uomo entro un cerchio, eguale a Zonghi n. 1719, a. 1582.

inchiostro : molto scuro e denso, che macchia la carta.

ornamentazione : con inchiostro rosso mattone, consiste nei titoli in lettere maiuscole e poi minuscole, e nelle iniziali, ornata quella iniziale della dedica (tipo 3), più grandi rispetto al testo e stilizzate quelle iniziali di ogni paragrafo, fuori del campo di giustificazione (tipo 4). Dopo la lettera dedicatoria, l'inizio del testo, a f. 3r, è contrassegnato da una fascia a doppio contorno costituita da rombi che si intersecano, con punteggiature all'interno, il tutto con l'inchiostro scuro del testo.

legatura : modesta, in tela verde.

riproduzioni : f. 1r (tav. 3b); f. 21v (tav. 4a).

5. Par. gr. 834

a. : 1585.

testo : S. Epifanio, *Il Fisiologo* (ed. F. Sbordone, Napoli 1936); *Liturgia di S. Pietro*, con versione latina di D. Consalo Ponce de Leon. (ed. H. W. Codrington, Münster 1936).

cat.: Omont I[77], p. 156 s.

carte : ff. A-H, pp. 97, mm.: 275 x 200.

fasc. e fol. : 2x2, 6x4, 1x4 (-3). Pagine numerate di prima mano fino a p. 66 (ma con qualche incertezza per alcuni casi, come 1, 2, 3, 4, 7, 8).

sup. scritta (inquadrata in rosso) : mm. 188 x 125.

impaginazione : piena pagina; *linee* : 23 (fogli senza figura).

larghezza margini : sinistro: mm. 20; destro: mm. 55; sup.: mm. 22; inf.: mm. 67/70.

altezza nuclei : mm. 2.

larghezza interlinea : mm. 6

rapporto nuclei-interlinea : 3.

carta : bianca, con taglio aureo smerlato. Piegatura in -4°. Rigatura a secco del tipo Leroy 00D1.

filigrane : (ff. di guardia, terzo dei primi tre e secondo degli ultimi tre [contemporanei]) aquila= *Vat. gr.* 1564; ; chiavi incrociate entro lo scudo, sormontate dal giglio e con la stella sopra, eguale a Zonghi 593, a. 1588.

inchiostro : bruno, da punta sottilissima.

---

77. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, I, Paris 1885.

ornamentazione : le pagine con inizio di capitolo, nel *Fisiologo*, in tutta la parte superiore, tra il titolo e il testo, sono occupate da una pittura dell'animale trattato. In rosso fuoco sono i titoli a lettere maiuscole e le iniziali ornate entro il riquadro (tipo 1). Caratteristica l'incorniciatura in rosso delle pagine.

legatura : in marocchino rosso scuro, con doppio riquadro aureo, gigli angolari e stemma centrale del pontefice Sisto V.

osservazioni : come si legge dall'intestazione del f. A, il volume è dedicato al pontefice Sisto V (1585-90), alla stessa identica maniera in cui lo sarà l'edizione a stampa di due anni dopo, curata dallo stesso Ponce de Leon. Dopo i titoli delle opere, nel medesimo f. A, segue: *D. Consolo Ponce Hispalensi Domini Nostri Cubiculario secreto, interprete et scholiaste -Addita est vetus quaedam Liturgia ex bibliotheca illustrisimi Guillelmi Sirleti Cardinalis, eodem e greco interprete -Cum approbatione Magistri sacri Palatii*; f. B: dedica di Consalo al Pontefice, in latino, alla fine della quale si legge la data: *Roma, Kalend. Nouemb. Anno Salutis M. D. LXXXV/Sanct V/ Humillimus seruus/D: Consalus Ponce de Leon*; ff. C-F: prefazione al lettore, con alla fine ripetuta la data 1585; f. Gr: stemma del Pontefice; Gv: stampa colorata incollata sul foglio, a piena pagina, di S. Epifanio; f. H: nota al lettore. All'inizio del secondo testo, a f. 65r, si legge una nota a matita, apposta in alto a destra, al di sotto della linea orizzontale rossa del riquadro da una mano molto recente (XIX o anche XX secolo, secondo parere di Canart): cf. *L'edit. de Lindanus, Anvers, a. 1589, 8* : il riferimento è al *Par. Supp l. gr.* 453, di cui vedi appresso. Ff. 69-71: *Ad lectorem Praefatio* per il testo della *Liturgia*.

riproduzioni : p. 2 (tav. 5a); p. 3 (tav. 7); p. 92 (tav. 9b); p. 1 (tav. 10).

6. Par. Suppl. gr. 453

a. : 1588/90.

testo : *Liturgia di S. Pietro* (cf. precedente).

cat. : Omont III[78], p. 264.

carte : ff. I-II. I'-II,' mm.: 260 x 180.

fasc. e fol. : 1x6. I fogli non sembrano segnati di prima mano.

sup. scritta : mm. 160 x 100.

impaginazione : piena pagina; linee: 21.

larghezza margini : sinistro: mm. 20; destro: mm. 63; sup.: mm. 22; inf.: mm. 73.

78. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, III, Paris 1888.

altezza nuclei : mm. 2.

larghezza interlinea : mm. 6.

rapporto nuclei-interlinea : 3.

carta : abbastanza chiara. Piegatura in -4°. Rigatura a secco non del tutto visibile, che sembra Leroy.

filigrane : chiavi incrociate come il ms. precedente: (ff. 4, 6) si vede la parte superiore, col giglio sormontato da stella; (ff. 1, 3) si vede la parte inferiore con le chiavi incrociate.

inchiostro : bruno.

ornamentazione : titoli, paragrafi e inizialette rosso fuoco, con incorniciatura del campo scrittorio, come nel ms. precedente.

legatura : modesta, di cartone, con il solo dorso in marocchino rosso, con filetti, monogramma del re Louis Philippe e titolo, il tutto in oro.

osservazioni : f. 1r, una mano quasi corsiva, probabilmente del XVII secolo (Canart), in caratteri minuti, ha lasciato la seguente annotazione nella parte superiore destra: *Graecolatine impressa est haec liturgia a Plombino. in 8, a. 1589, curante Lindano.* Si confronti l'annotazione di f. 65r del ms. precedente.

riproduzioni : f. 5r (tav. 5b).

7. Vat. gr. 1201

a. : 1592.

testo : Teofilatto Simocatta, *Quaestiones physicae* (ed. L. Massa Positano, Napoli 1965).

cat. : inv. ms. 323 sala Barberini BAV, f. 230v.

carte : ff. [I] 8. [I'], mm.: 320 x 220.

fasc. e fol. : 1x4. I fogli sono numerati dalla stessa mano. Si notano i richiami, disposti orizzontalmente nella parte inferiore interna di ogni foglio *verso*, eccetto che nel 7v, e sia dentro che fuori la cornice (vd. *orn.*).

sup. scritta : mm. 230 x 120.

impaginazione : piena pagina; *linee* : 29.

larghezza margini : sinistro: mm. 36; destro: mm. 64; sup.: mm. 30; inf.: mm. 65.

altezza nuclei : mm. 2.

larghezza interlinea : mm. 6.

rapporto nuclei-interlinea : 3.

carta : leggera, giallina, tutta macchiata (cf. il *Vat. gr.* 1173). Piegatura in -2°. Rigatura a secco quasi invisibile.

filigrane : (ff. 1, 2, 4, 6, [7]) aquila = *Vat. gr.* 1564 e *Par. gr.* 834.

inchiostro : bruno.

ornamentazione : iniziali incorniciate e ornate ai ff. 1r, 2r (tipo 1); le altre inizialette sono fregiate o semplici, tutte in rosso. Con lo stesso inchiostro rosso è tracciata la doppia cornice che racchiude la grafia, abitudine comune anche ai mss. precedenti, e la linea orizzontale che chiude il proemio (f. 1v). La fine del testo (f. 8r) è digradante.

legatura : di pergamena verde, con impresso lo stemma aureo del Pontefice Paolo V Borghese sulla facciata anteriore, e quello del Cardinal Bibliotecario Scipione Borghese su quella posteriore.

riproduzioni : f. 1r (tav. 6); f. 7r (tav. 9c).

8. Vat. gr. 1080, ff. 1-2.

a. : 1581/83 ca

testo : Atanasio, *Symbolum «Quicumque»* (CPG II, 2295).

cat. : inv. ms. 323 sala Barberini BAV, f. 56r.

mm. : 224 x 160.

sup. scritta : mm. 165 x100.

impaginazione : piena pagina; *linee* : 21.

larghezza margini : sinistro: mm. 22; destro: mm. 40; sup.: mm. 30; inf.: mm. 32.

altezza nuclei : mm. 2.

larghezza interlinea : mm. 6.

rapporto nuclei-interlinea : 3.

carta : chiara e non molto spessa. Piegatura in -4°. Rigatura a secco poco visibile del tipo Leroy 10D1.

filigrane : (f. non num. avanti l'1, e f. 1) corona sormontata dal giglio, simile a Briquet n. 4843, a. 1578[79].

inchiostro : bruno.

ornamentazione : manca una vera e propria ornamentazione. Il titolo iniziale è in lettere maiuscole, e prosegue in lettere minuscole a inchiostro rosso vivo, come le inizialette, piuttosto maldestre.

legatura : moderna, semplice.

osservazioni : il ms. era il n. 12 della seconda sezione dell'inventario di Domenico Ranaldi (serie di ventisei volumi). Per errore, all'interno del piatto anteriore, vi è stata applicata l'etichetta che doveva riferirsi al *Vat. gr.* 1089 (Eusebio:

79. Cf. quella simile del *Vat. gr.* 1902, ff. 79-80: Canart, *Codices...*, p. 591.

Contro Marcello Ancirano). La seconda parte è integrante, essendo la carta la medesima dei primi fogli: il codice costituisce dunque una unità.

riproduzioni : f. 1r (tav. 8b).

9. Vat. gr. 1194

a. : 1581/83 c. ca.

testo : Giovanni Crisostomo, *Epistole*, dall'VIII (CPG II, 4405).

cat. : inv. ms. 323 sala Barberini BAV, f. 225r.

carte : ff. 135, mm.: 242 x 175.

fasc. e fol. : 1 x 5, 16 x 4. Ogni fascicolo è segnato di prima mano in lettere minuscole (eccetto *gamma* e *eta*) nel margine inferiore, leggermente spostato a destra, dell'ultimo foglio *verso*. Le prime due cifre, *alpha* e *beta*, portano la desinenza -ov dell'ordinale (come nel *Vat. gr.* 1330). Richiami verticali ad ogni fine fascicolo. Fogli numerati di prima mano.

sup. scritta : mm. 165 x 100.

impaginazione : piena pagina; *linee* : 21.

larghezza margini : sinistro: mm. 25; destro: mm. 50; sup.: mm. 30; inf.: mm. 50.

altezza nuclei : mm. 2.

larghezza interlinea : mm. 6.

rapporto nuclei-interlinea : 3.

carta : come i due ff. del ms. precedente. Piegatura in -4°. Rigatura a secco poco visibile del tipo Leroy 10D1.

filigrane : (ff. 3, 6, 9, 13-14, 16-17, 21, 24, 29-30, 32, 36, 39-40, 45-46, 48, 50, 52, 55, 57-58, 60, 65-66, 68, 71, 73, 75-76, 79-81, 83-84, 87-88, 92, 96, 98, 100, 103, 106, 108-110, 113-114, 116, 119, 121-122, 124, 127, 129, 131, 135): come il ms. precedente.

inchiostro : idem.

ornamentazione : *idem.* Piú frequenti le inizialette fregiate. A margine stanno, in rosso, le letterine indicanti il numero progressivo delle epistole.

legatura : in marocchino rosso scuro, con al centro le armi pontificali auree di Paolo V, e dietro del cardinale Scipione Borghese (cf. *Vat. gr.* 1204).

osservazioni : anche questo è un ms. dell'inventario dei Ranaldi. La legatura è stata verosimilmente aggiunta dopo, nonostante che si presenti attaccata direttamente al primo fascicolo (il cui primo foglio era stato lasciato apposta in bianco).

riproduzioni : f. 56v (tav. 8a).

10. Par. gr. 1100 (cod. miscellaneo), ff. 82-88.

a. : 1581/83 c. ca.

testo : Efrem, *Encomium in Magnum Basilium* (BHG 246; CPG II, 3951).

cat. : Omont I[80], p. 220; Halkin [81], p. 112.

mm. : 225 x 160.

fasc. e *fol.* : 1x5 (rimasto in bianco dall'ottavo al decimo foglio). Sulla foliazione, vd. *osservazioni, infra.*

sup. scritta : mm. 165 x 100.

impaginazione : piena pagina; *linee* : 21.

larghezza margini : sinistro: mm. 20; destro: mm. 40; sup.: mm. 25; inf.: mm. 40.

altezza nuclei : 1,80.

larghezza interlinea : mm. 6,50.

rapporto nuclei-interlinea : 3,6.

carta : compatta e chiara, più ingiallita ai bordi. Piegatura in -4°. Rigatura a secco di cui sono visibili le verticali doppie di giustificazione (tipo 20?1).

filigrani : (f. 88) si vede il giglio che sormonta la corona, stessa filigrana dei due esemplari precedenti.

inchiostro : marrone scuro. Punta sottile.

ornamentazione : cf. i due mss. precedenti.

legatura : in cuoio marrone chiaro, con al centro armi reali dorate (ghirlanda con la corona e tre gigli internamente) del XVII-XVIII secolo. La lettera reale *L* del dorso e la presenza di piccoli soli fanno pensare si tratti di Luigi XIV.

osservazioni : la numerazione 82-88 di questi fogli, posta nell'angolo superiore destro di ogni foglio *recto*, è quella progressiva data posteriormente a tutto il codice nella sua attuale composizione miscellanea, ma appena prima di queste cifre è conservata la numerazione originale del nostro fascicolo, 21-27, di mano del copista, cui seguono i due ff. 28-29 rimasti bianchi.

riproduzioni : f. 82r (tav. 8c).

---

80. *cit.* alla nota 78.

81. F. Halkin, *Manuscrits grecs de Paris, Inventaire hagiographique*, Bruxelles 1968 [Subsidia hagiographica, 44].

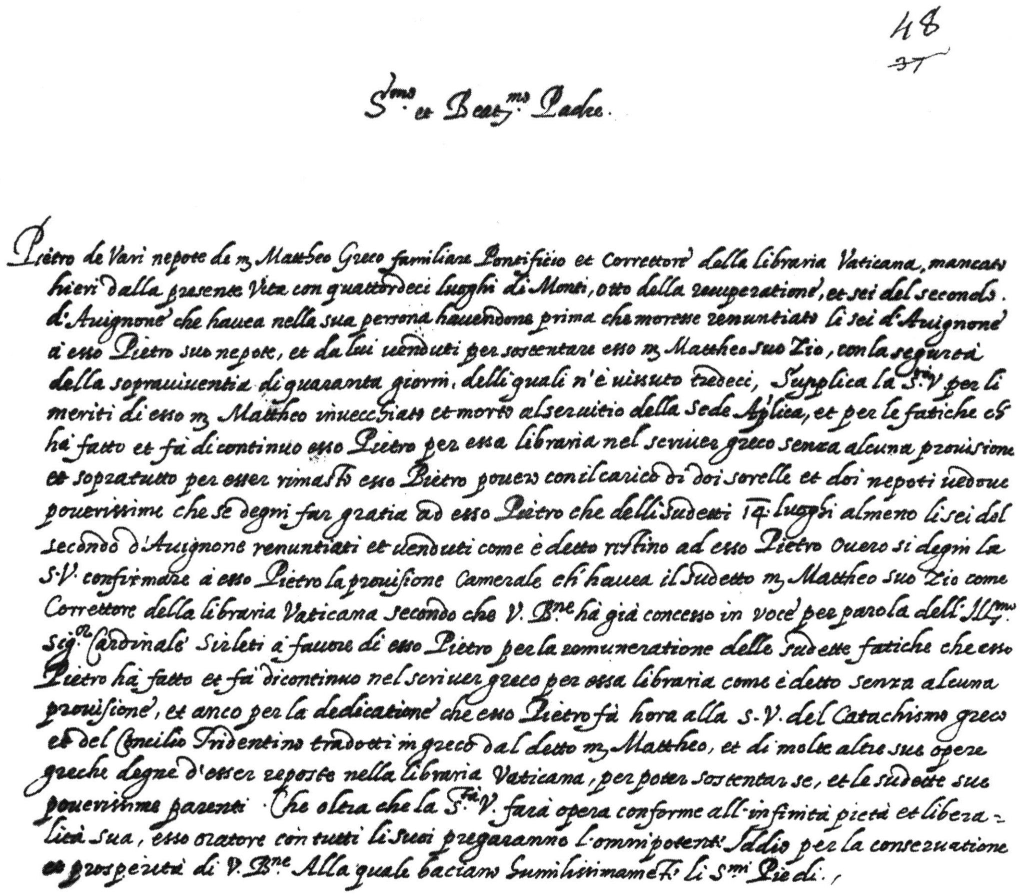

48
37

S.mo et Beat.mo Padre.

Pietro de Vari nepote de m. Mattheo Greco familiare Pontificio et Correttore della libraria Vaticana, mancato
hieri dalla presente vita con quattordeci luoghi di Monti, otto della recuperatione, et sei del secondo
d'Avignone che havea nella sua persona havendone prima che morisse renuntiato li sei d'Avignone
à esso Pietro suo nepote, et da lui venduti per sostentare esso m. Mattheo suo Zio, con la sigurtà
della sopravivenza di quaranta giorni, delli quali n'è vissuto tredeci, Supplica la S.V. per li
meriti di esso m. Mattheo invecchiato et morto al servitio della Sede Ap.lica, et per le fatiche ch'
hà fatto et fà di continuo esso Pietro per essa libraria nel scriver greco senza alcuna provisione
et sopratutto per esser rimasto esso Pietro povero con il carico di doi sorelle et doi nepoti vedove
poverissime che se degni far gratia ad esso Pietro che delli sudetti 14 luoghi almeno li sei del
secondo d'Avignone renuntiati et venduti come è detto restino ad esso Pietro overo si degni la
S.V. confirmare à esso Pietro la provisione Camerale ch'havea il sudetto m. Mattheo suo Zio come
Correttore della libraria Vaticana secondo che V. B.ne hà già concesso in voce per parola dell'Ill.mo
Sig.or Cardinale Sirleti à favore di esso Pietro per la remuneratione delle sudette fatiche che esso
Pietro hà fatto et fà di continuo nel scriver greco per essa libraria come è detto senza alcuna
provisione, et anco per la dedicatione che esso Pietro fà hora alla S.V. del Catachismo greco
et del Concilio Tridentino tradotti in greco dal detto m. Mattheo, et di molte altre sue opere
greche degne d'esser reposte nella libraria Vaticana, per poter sostentar se, et le sudette sue
poverissime parenti. Che oltra che la S.tà V. farà opera conforme all'infinita pietà et libera-
lità sua, esso oratore con tutti li suoi pregaranno l'omnipotente Iddio per la conservatione
et prosperità di V. B.ne Alla quale baciano humilissimam.te li S.mi Piedi.

Tav. 1a. *Vat. lat.* 6792, f. 48r

Ill. D. Fulvij Vrsini Emendationes in Libros Theodoreti, De curandis Graecorum affectibus. ex antiquis Libris, et coniecturis. cum collationibus scriptorum, qui à Theodoreto citantur.
Petrus Devarius Scriba librarius Vaticanus ex archetypo descripsit. Anno M D XCij.

Tav. 1b. *Vat. gr.* 1173, f. 1r

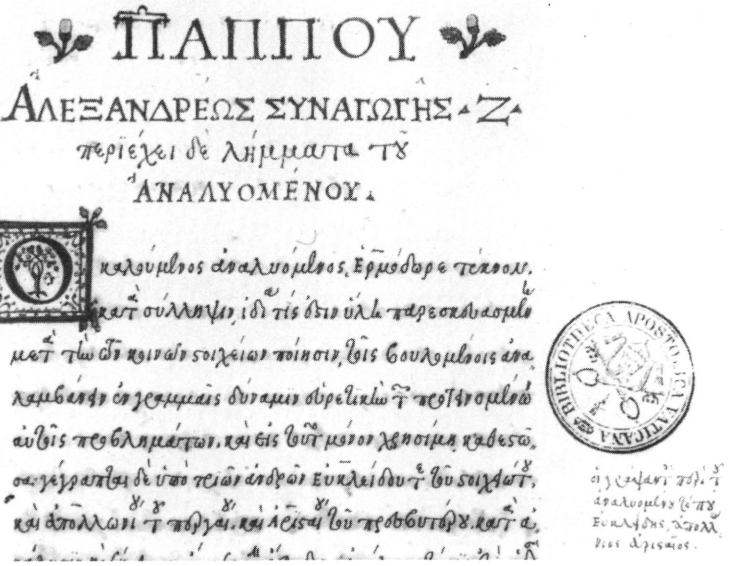
ΠΑΠΠΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΩΣ ΣΥΝΑΓΩΓΗΣ Ζ.
περιέχει δὲ λήμματα τοῦ
ἈΝΑΛΥΟΜΕΝΟΥ.

Tav. 2a. *Urb. gr.* 72, f. 1r

ἸΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ.
περὶ τοῦ, ὅτι πολλοῦ μὲν ἀξίωμα τὸ, δύσκολον δὲ ἐπισκοπεῖν, τῶν εἰς ἕξ,
λόγος πρῶτος :–

Tav. 2b. *Vat. gr.* 1564, f. 1r

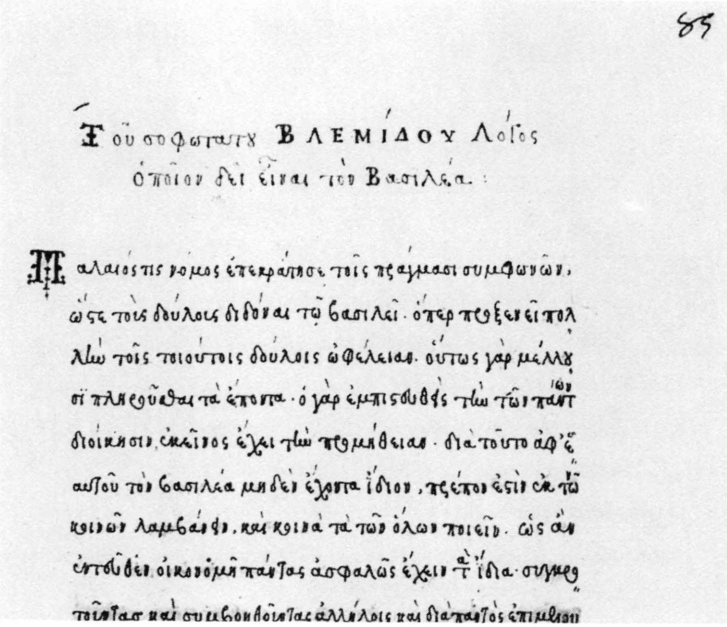
85

Τοῦ σοφωτάτου ΒΛΕΜΙΔΟΥ λόγος ὁποῖον δεῖ εἶναι τὸν βασιλέα.

Παλαιός τις νόμος ἐπεκράτησε τοῖς πράγμασι συμφώνων, ὥστε τοὺς δούλους διδόναι τῷ βασιλεῖ· ὅπερ προξενεῖ πολλὴν τοῖς τοιούτοις δούλοις ὠφέλειαν. οὕτως γὰρ μέλλουσι πληροῦσθαι τὰ ἐπόντα· ὁ γὰρ ἐμπιστευθεὶς τὴν τῶν πάντων διοίκησιν, ἐκεῖνος ἔχει τὴν προμήθειαν· διὰ τοῦτο ἀφ' ἑαυτοῦ τὸν βασιλέα μηδὲν ἔχοντα ἴδιον, πρέπον ἐστὶν ἐκ τῶν κοινῶν λαμβάνειν, καὶ κοινὰ τὰ τῶν ὅλων ποιεῖν. ὡς ἂν ἐν τοῦ δεῖν οἰκονομῇ πάντας ἀσφαλῶς ἔχειν τὰ ἴδια· συμπροτείνοντας καὶ συμβοηθοῦντας ἀλλήλοις καὶ διὰ παντὸς ἐπιμελοῦ...

Tav. 3a. *Vat. gr.* 1564, f. 85r

Τῷ ἁγιωτάτῳ, καὶ μακαριωτάτῳ ἡμῶν δεσπότῃ
ΓΡΗΓΟΡΙῼ ΤΡΙΣΚΑΙΔΕΚΑΤῼ,
τῆς ἁγίας τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας ἄκρῳ ἀρχιερεῖ,
Ματθαῖος Δεβαρῆς μετὰ τῆς ὀφειλομένης προσκυνήσεως, εὖ πράττειν.

Tav. 3b. *Vat. gr.* 1330, f. 1r

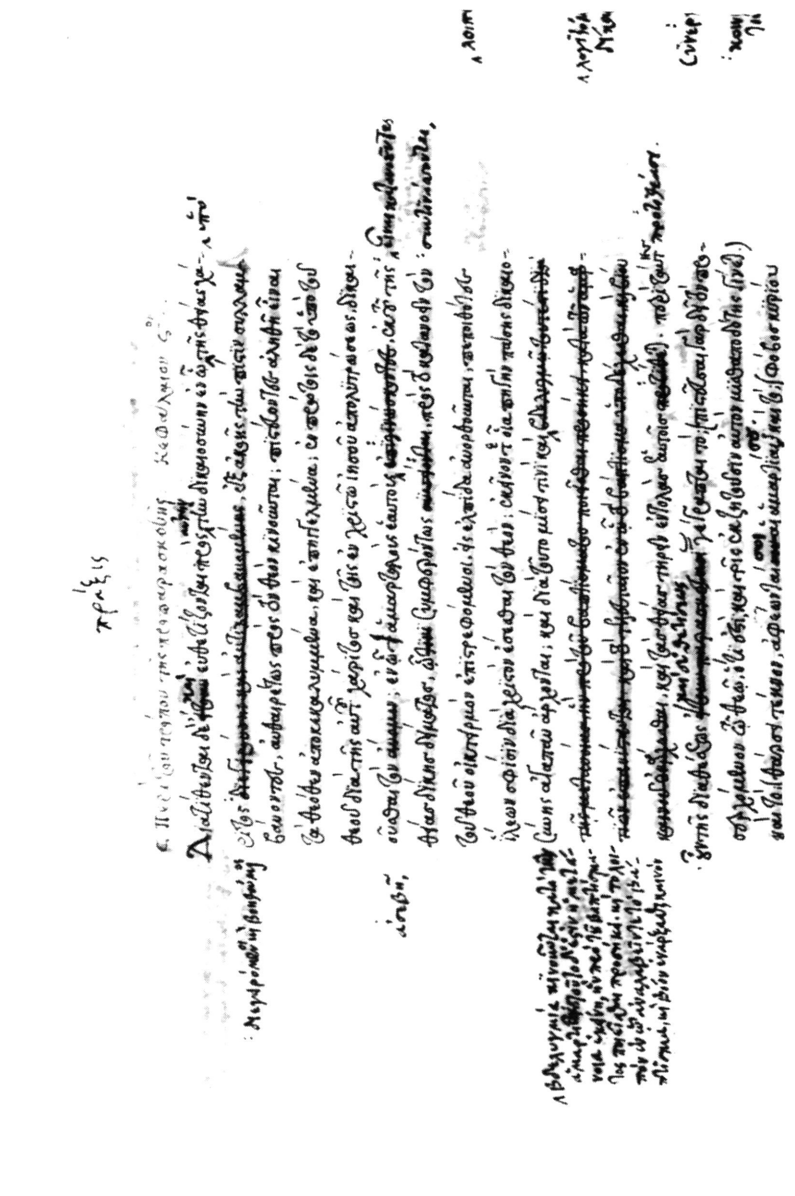

Tav. 4a. *Vat. gr.* 1330, f. 21v

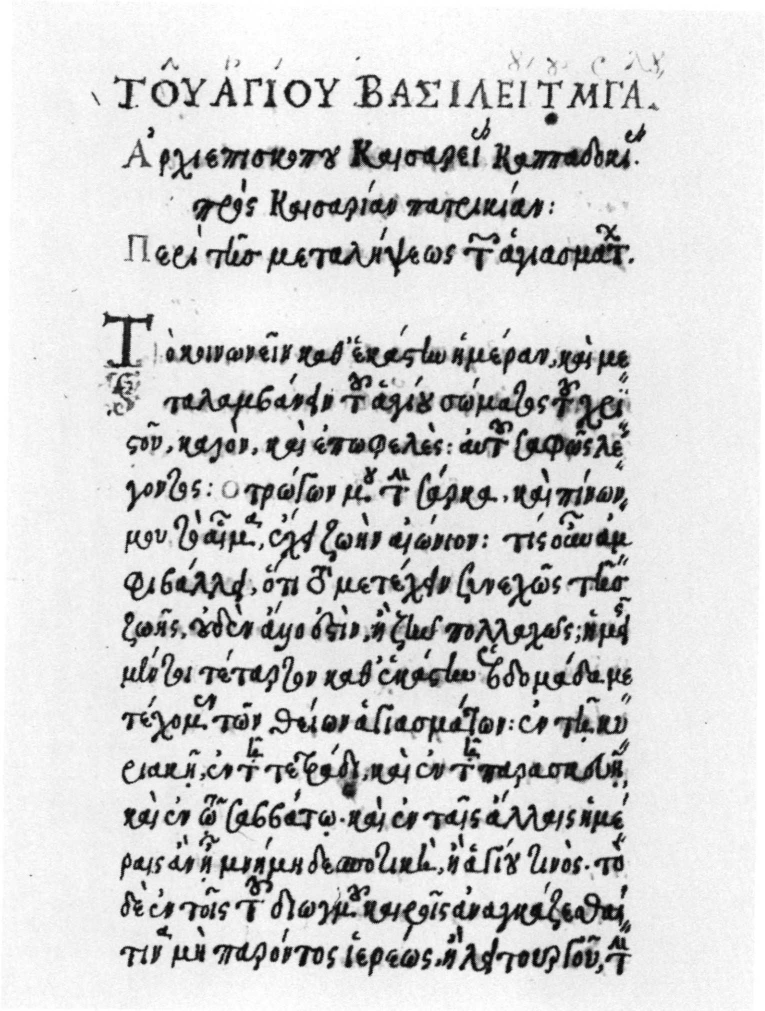
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ
Ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας.
πρὸς Καισαρίαν πατρικίαν:
Περὶ τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγιασμάτων.
Τὸ κοινωνεῖν καθ' ἑκάστην ἡμέραν, καὶ με
ταλαμβάνειν τοῦ ἁγίου σώματος τοῦ Χρι
στοῦ, καλὸν, καὶ ἐπωφελές: αὐτοῦ σαφῶς λέ
γοντος: Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα, καὶ πίνων
μου τὸ αἷμα, ἔχει ζωὴν αἰώνιον: τίς οὖν ἀμ
φιβάλλει, ὅτι τὸ μετέχειν συνεχῶς τῆς
ζωῆς, οὐδὲν ἄλλο ἐστὶν, ἢ ζῆν πολλαχῶς; ἡμεῖς
μέντοι τέταρτον καθ' ἑκάστην ἑβδομάδα με
τέχομεν τῶν θείων ἁγιασμάτων: ἐν τῇ κυ
ριακῇ, ἐν τῇ τετράδι, καὶ ἐν τῇ παρασκευῇ,
καὶ ἐν τῷ σαββάτῳ· καὶ ἐν ταῖς ἄλλαις ἡμέ
ραις ἂν ᾖ μνήμη δεσποτική, ἢ ἁγίου τινός. τὸ
δὲ ἐν τοῖς τῶν διωγμῶν καιροῖς ἀναγκάζεσθαί
τινα μὴ παρόντος ἱερέως ἢ λειτουργοῦ, τῇ

Tav. 4b. *Vat. gr.* 1862, f. 18r

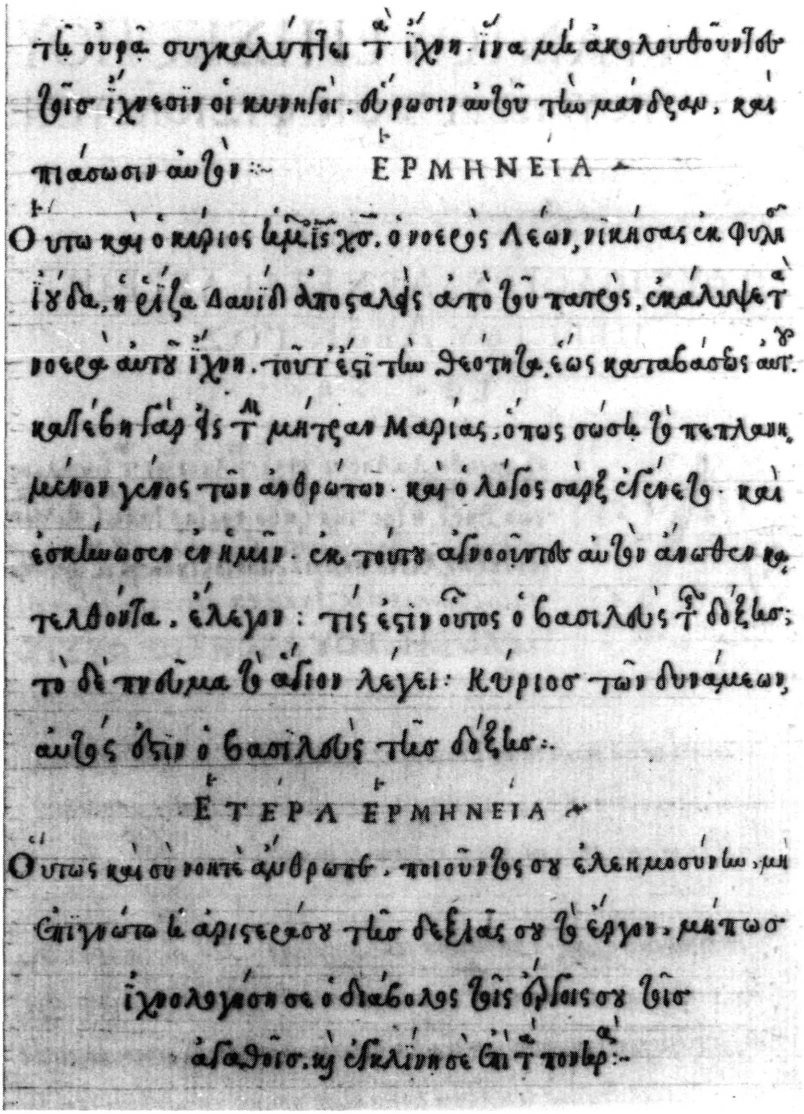
τὴν οὐρανῶν συγκαλύπτει τὴν ἰσχὺν· ἵνα μὴ ἀκολουθοῦντες
τοῖς ἴχνεσιν οἱ κυνηγοὶ, εὕρωσιν αὐτοῦ τὴν μάνδραν, καὶ
πιάσωσιν αὐτόν :- ΕΡΜΗΝΕΙΑ
Οὕτω καὶ ὁ κύριος ἡμῶν ἰησοῦς χριστὸς, ὁ νοερὸς λέων, νικήσας ἐκ φυλῆς
ἰούδα, ἡ ῥίζα Δαυὶδ ἀποσταλεὶς ἀπὸ τοῦ πατρὸς, ἐκάλυψε τὴν
νοερὰν αὐτοῦ ἰσχὺν. τοῦτ' ἐστὶ τὴν θεότητα. ἕως καταβάσεως αὐτοῦ.
κατέβη γὰρ εἰς τὴν μήτραν Μαρίας, ὅπως σώσῃ τὸ πεπλανη-
μένον γένος τῶν ἀνθρώπων· καὶ ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο· καὶ
ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν· ἐκ τούτου ἀγνοοῦντες αὐτὸν ἄνωθεν κα-
τελθόντα, ἔλεγον: τίς ἐστιν οὗτος ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης;
τὸ δὲ πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγει: Κύριος τῶν δυνάμεων,
αὐτός ἐστιν ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης:-
ΕΤΕΡΑ ΕΡΜΗΝΕΙΑ
Οὕτως καὶ σὺ νοητὲ ἄνθρωπε, ποιοῦντός σου ἐλεημοσύνην, μὴ
ἐπιγνώτω ἡ ἀριστερά σου τὴν δεξιάν σου τὸ ἔργον, μήπως
ἐχθρολογήσῃ σε ὁ διάβολος τοῖς ἔργοις σου τοῖς
ἀγαθοῖς. καὶ ἐκκλίνῃ σε ἐπὶ τὴν πονηράν:-

Tav. 5a. *Par. gr.* 834, p. 2

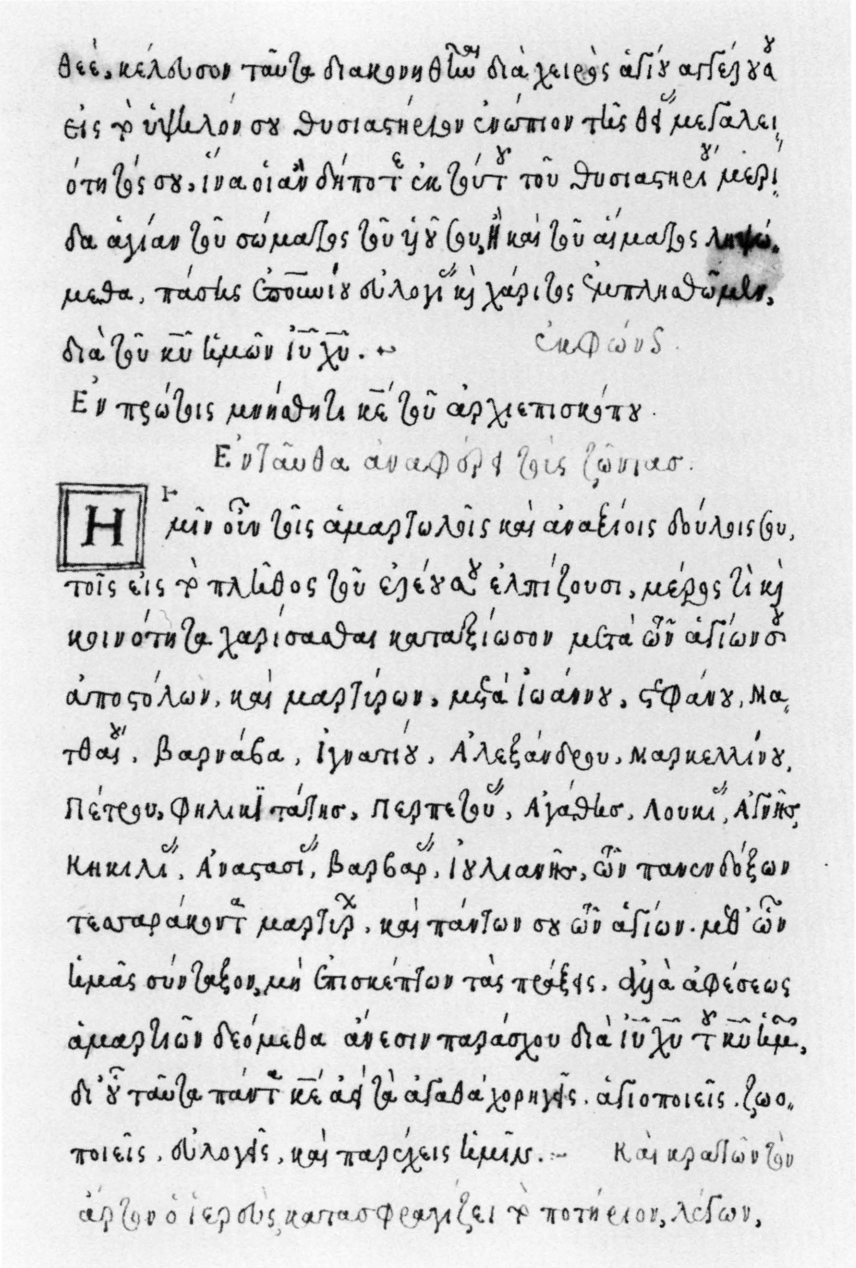
θεέ, κέλευσον ταῦτα διακονηθῆναι διὰ χειρὸς ἁγίου ἀγγέλου
εἰς τὸ ὑψηλόν σου θυσιαστήριον ἐνώπιον τῆς θείας μεγαλει-
ότητός σου, ἵνα οἱ ἂν δή ποτε ἐκ τοῦ τοῦ θυσιαστηρίου μερί-
δα ἁγίαν τοῦ σώματος τοῦ υἱοῦ σου, ἢ καὶ τοῦ αἵματος λήψό-
μεθα, πάσης ἐπουρανίου εὐλογίας καὶ χάριτος ἐμπλησθῶμεν,
διὰ τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. — ἐκφώνως.
Ἐν πρώτοις μνήσθητι κύριε τοῦ ἀρχιεπισκόπου.
Ἐνταῦθα ἀναφορὰ τοῖς ζῶσιν.
Ἡμῖν οὖν τοῖς ἁμαρτωλοῖς καὶ ἀναξίοις δούλοις σου,
τοῖς εἰς τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου ἐλπίζουσι, μέρος τι καὶ
κοινότητα χαρίσασθαι καταξίωσον μετὰ τῶν ἁγίων σου
ἀποστόλων, καὶ μαρτύρων, μετὰ Ἰωάννου, Στεφάνου, Μα-
τθαίου, Βαρνάβα, Ἰγνατίου, Ἀλεξάνδρου, Μαρκελλίνου,
Πέτρου, Φιλικιτάτης, Περπετούας, Ἀγάθης, Λουκίας, Ἀγνῆς,
Κικιλίας, Ἀναστασίας, Βαρβάρας, Ἰουλιανῆς, τῶν πανενδόξων
τεσσαράκοντα μαρτύρων, καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων· μεθ᾽ ὧν
ἡμᾶς σύνταξον, μὴ ἐπισκέπτων τὰς πράξεις, ἀλλὰ ἀφέσεως
ἁμαρτιῶν δεόμεθα ἄνεσιν παράσχου διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν,
δι᾽ οὗ ταῦτα πάντα κύριε ἀεὶ τὰ ἀγαθὰ χορηγεῖς, ἁγιοποιεῖς, ζωο-
ποιεῖς, εὐλογεῖς, καὶ παρέχεις ἡμῖν. — Καὶ κρατῶν τὸν
ἄρτον ὁ ἱερεὺς κατασφραγίζει τὸ ποτήριον, λέγων,

Tav. 5b. *Par. Suppl.*. gr. 453, f. 5r

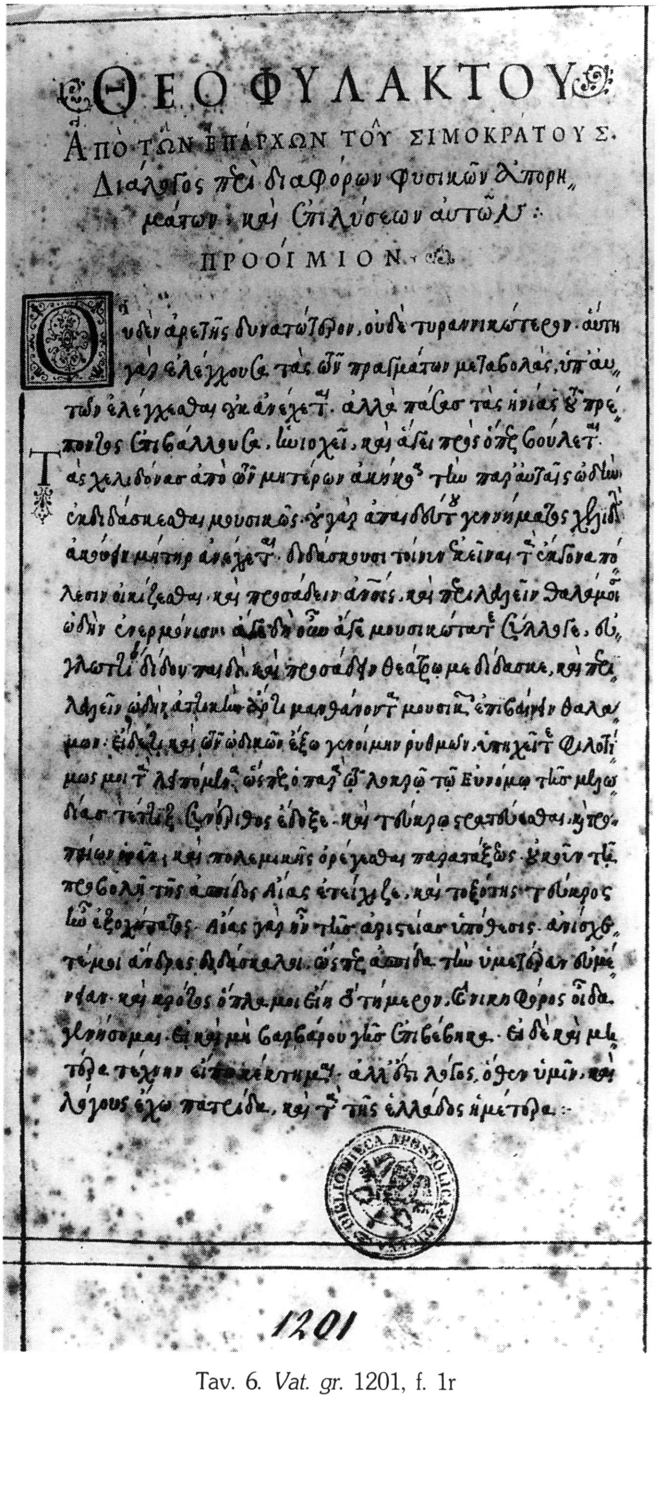

ΘΕΟΦΥΛΑΚΤΟΥ

ΑΠΟ ΤΩΝ ΕΠΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΣΙΜΟΚΡΑΤΟΥΣ.

Διάλογος περὶ διαφόρων φυσικῶν ἀπορημάτων καὶ ἐπιλύσεων αὐτῶν:

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Οὐδὲν ἀρετῆς δυνατώτερον, οὐδὲ τυραννικώτερον· αὕτη γὰρ ἐλέγχουσα τὰς τῶν πραγμάτων μεταβολάς, ὑπ' αὐτῶν ἐλέγχεσθαι οὐκ ἀνέχεται· ἀλλὰ πάσας τὰς ἡνίας τῷ πρέποντι ἐπιβάλλουσα, ἡνιοχεῖ, καὶ ἄγει πρὸς ὅπερ βούλεται.

1201

Tav. 6. *Vat. gr.* 1201, f. 1r

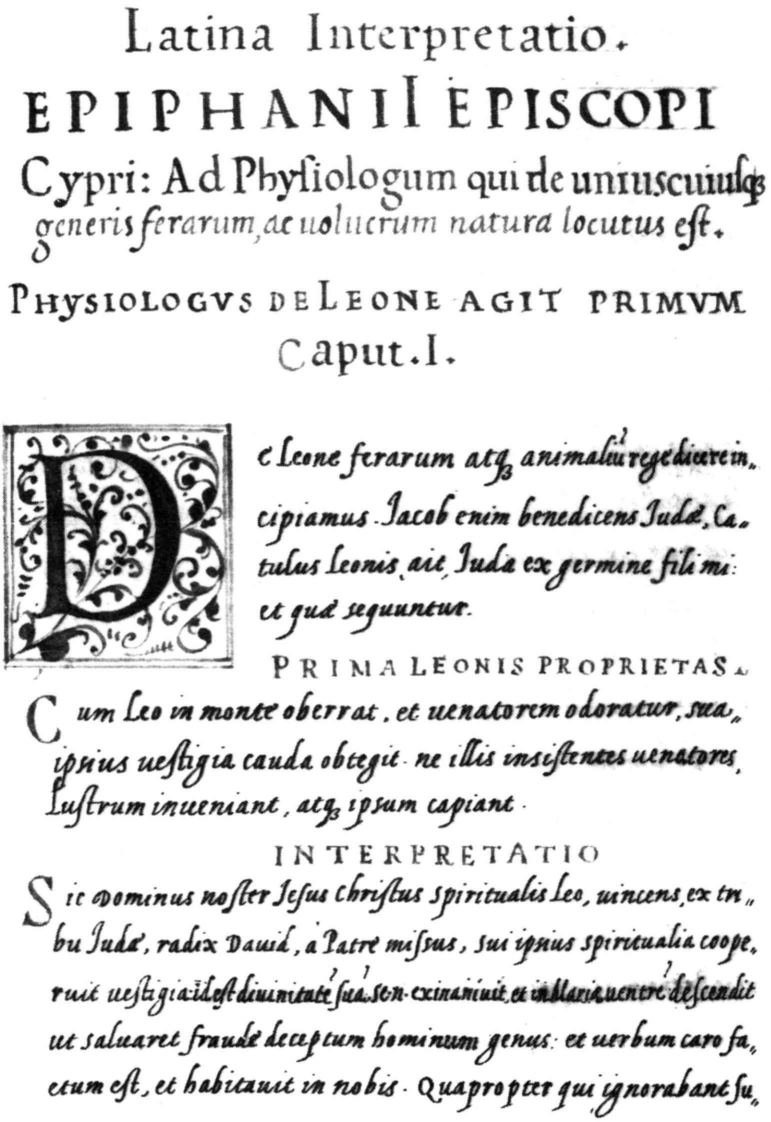

Latina Interpretatio.

EPIPHANII EPISCOPI

Cypri: Ad Physiologum qui de uniuscuiusq; generis ferarum, ac uolucrum natura locutus est.

PHYSIOLOGVS DE LEONE AGIT PRIMVM

Caput. I.

De Leone ferarum atq; animalium rege dicere incipiamus. Iacob enim benedicens Iudae, Catulus Leonis, ait, Iuda ex germine fili mi: et quae sequuntur.

PRIMA LEONIS PROPRIETAS.

Cum Leo in monte oberrat, et uenatorem odoratur, sua ipsius uestigia cauda obtegit, ne illis insistentes uenatores, Lustrum inueniant, atq; ipsum capiant.

INTERPRETATIO

Sic Dominus noster Iesus Christus spiritualis Leo, uincens, ex tribu Iudae, radix Dauid, a Patre missus, sui ipsius spiritualia cooperuit uestigia, idest diuinitatem suam. sed exinaniuit, et in Mariae uentrem descendit ut saluaret fraude deceptum hominum genus: et uerbum caro factum est, et habitauit in nobis. Quapropter qui ignorabant su-

Tav. 7. *Par. gr.* 834, p. 3

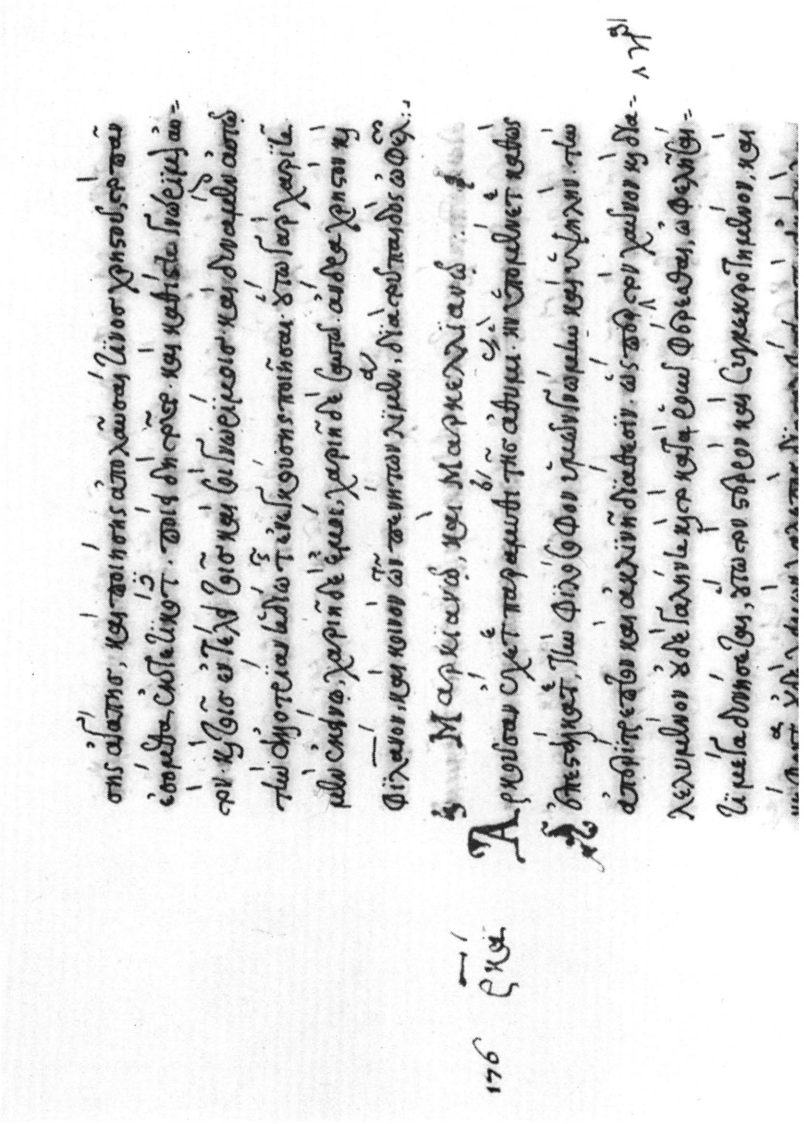

Tav. 8a. *Vat. gr.* 1194, f. 56v

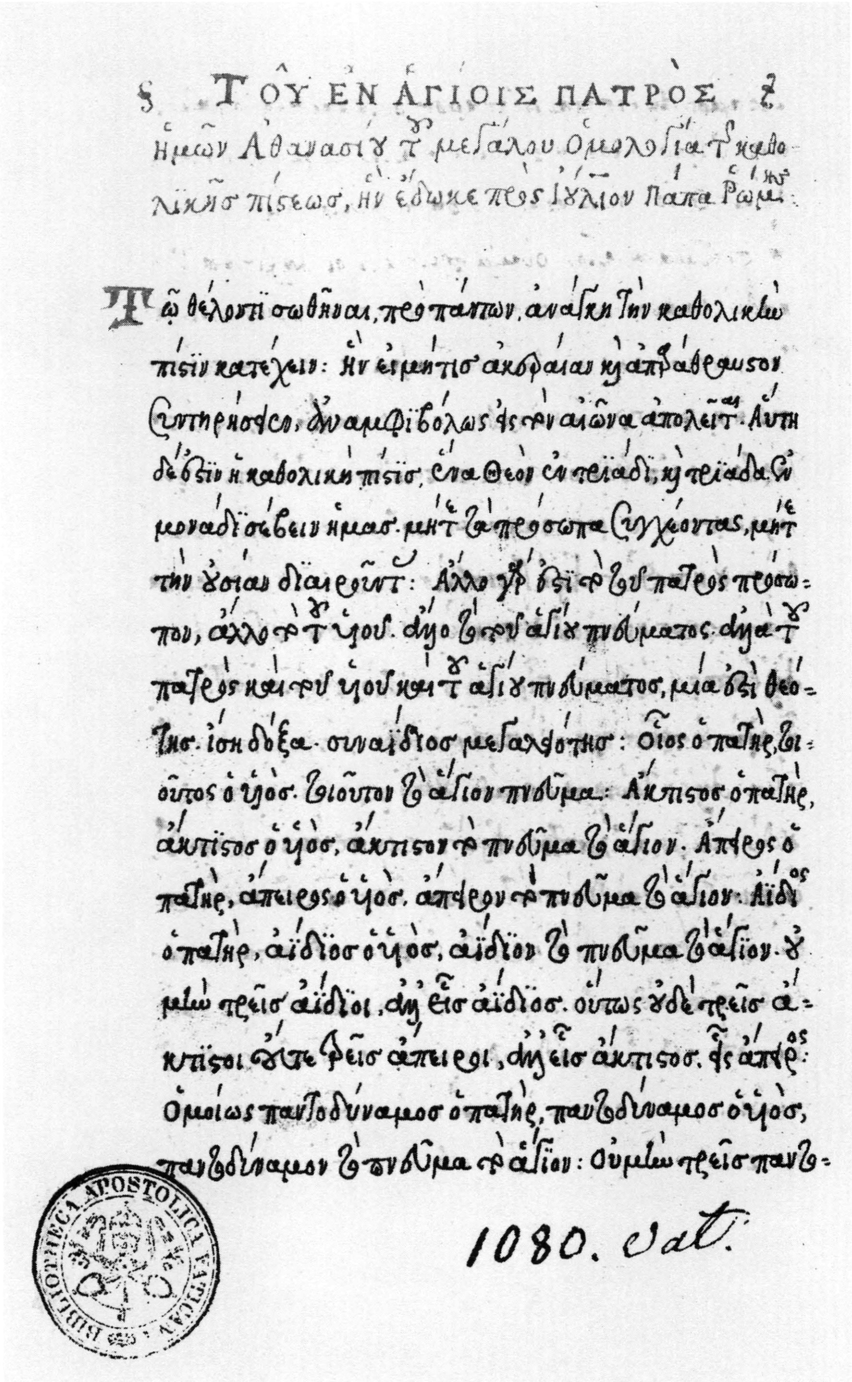
§ Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου τοῦ μεγάλου ὁμολογία τῆς καθολικῆς πίστεως, ἣν ἔδωκε πρὸς Ἰούλιον πάπα Ῥώμης.

Τῷ θέλοντι σωθῆναι, πρὸ πάντων, ἀνάγκη τὴν καθολικὴν πίστιν κατέχειν· ἣν εἰ μή τις ἀκεραίαν καὶ ἀπαράβατον συντηρήσειεν, ἄνευ ἀμφιβόλως εἰς τὸν αἰῶνα ἀπολεῖται. Αὕτη δὲ ἐστὶν ἡ καθολικὴ πίστις, ἕνα Θεὸν ἐν τριάδι, καὶ τριάδα ἐν μονάδι σέβειν ἡμᾶς· μήτε τὰ πρόσωπα συγχέοντας, μήτε τὴν οὐσίαν διαιροῦντας· ἄλλο γάρ ἐστι τὸ τοῦ πατρὸς πρόσωπον, ἄλλο τὸ τοῦ υἱοῦ, ἄλλο τὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος· ἀλλὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, μία ἐστὶ θεότης, ἴση δόξα, συναΐδιος μεγαλότης· οἷος ὁ πατήρ, τοιοῦτος ὁ υἱός, τοιοῦτον τὸ ἅγιον πνεῦμα· ἄκτιστος ὁ πατήρ, ἄκτιστος ὁ υἱός, ἄκτιστον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἄπειρος ὁ πατήρ, ἄπειρος ὁ υἱός, ἄπειρον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἀΐδιος ὁ πατήρ, ἀΐδιος ὁ υἱός, ἀΐδιον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. οὐ μὲν τρεῖς ἀΐδιοι, ἀλλ᾽ εἷς ἀΐδιος. οὕτως οὐδὲ τρεῖς ἄκτιστοι, οὐδὲ τρεῖς ἄπειροι, ἀλλ᾽ εἷς ἄκτιστος, εἷς ἄπειρος. Ὁμοίως παντοδύναμος ὁ πατήρ, παντοδύναμος ὁ υἱός, παντοδύναμον τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· οὐ μὲν τρεῖς παντο-

BIBLIOTHECA APOSTOLICA VATICANA
1080. Vat.

Tav. 8b. *Vat. gr.* 1080, f. 1r

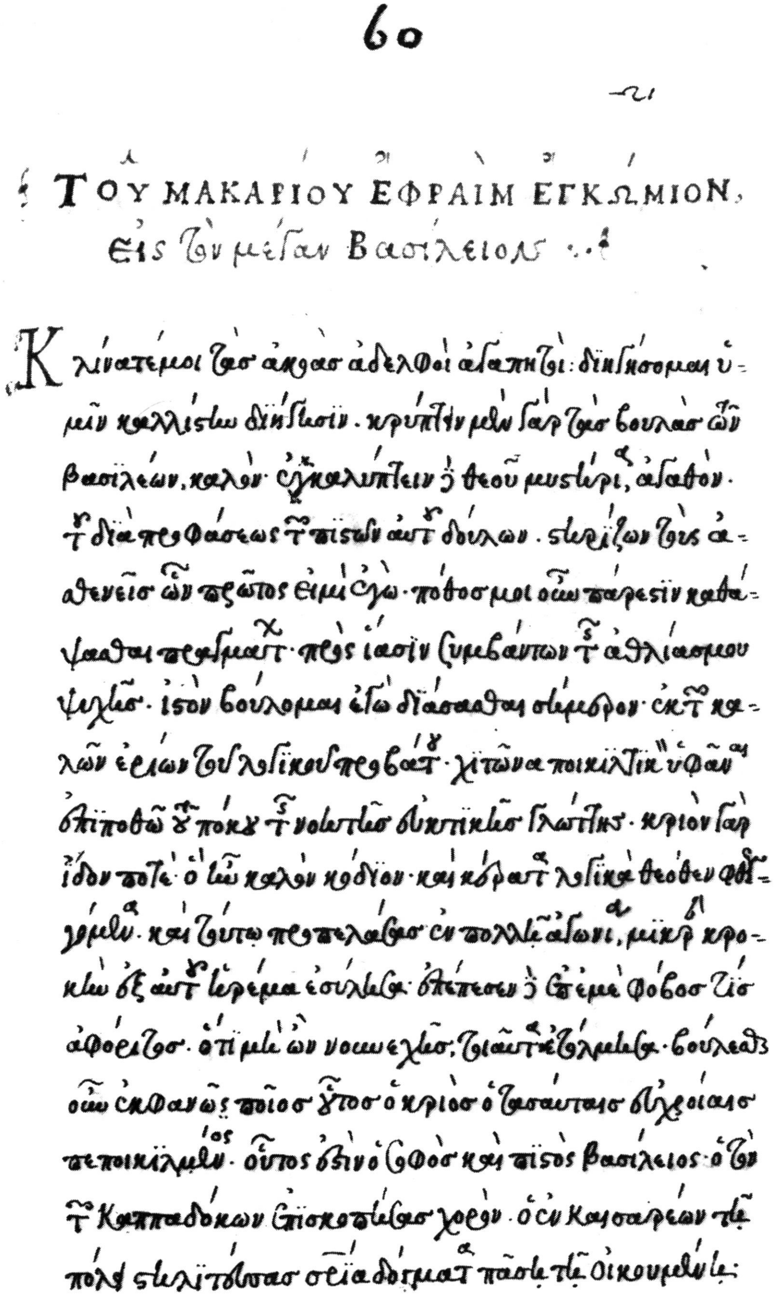

60

ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΕΦΡΑΙΜ ΕΓΚΩΜΙΟΝ,
εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον

Κλίνατέ μοι τὰς ἀκοὰς ἀδελφοὶ ἀγαπητοί· διηγήσομαι ὑ-
μῖν καλλίστην διήγησιν. κρύπτειν μὲν γὰρ τὰς βουλὰς τῶν
βασιλέων, καλόν· ἀνακαλύπτειν δὲ θεοῦ μυστήρια, ἀγαθόν.
τοῦ διὰ προφάσεως τῶν πιστῶν αὐτοῦ δούλων. στηρίζων τοὺς ἀ-
σθενεῖς· ὧν πρῶτός εἰμι ἐγώ· πόθος μοι οὖν πάρεστιν κατα-
ψαῦσαι προσχήματος· πρὸς ἴασιν συμβάντων τῆς ἀθλίας μου
ψυχῆς. ἰδοὺ βούλομαι ἐγὼ διαπάσασθαι [illegible]· ἐκ τῶν κα-
λῶν ἔργων τοῦ λογικοῦ πρεσβυτέρου· χιτῶνα ποικίλτην ὑφᾶναι
ἐπιποθῶ τοῦ ποικίλου τῆς [illegible] [illegible] γλώττης. κριὸν γὰρ
ἴδον ποτὲ ὁ [illegible] καλὸν κώδιον· καὶ κέρατα λογικὰ θεόθεν φθε-
γγόμενον· καὶ τοῦτον προσελαβόμην ἐν πολλῷ ἀγῶνι, μικρὸν κρό-
νον δὲ ἐξ αὐτοῦ τὸ ἔριον ἐσύλησα· ἐπέπεσεν δὲ ἐπ᾽ ἐμὲ φόβος τίς
ἀφόρητος. ὅτι μὲν οὖν νοῦν ἔχετε, τὸ αὐτοῦ ἀνέλαβε· βούλεσθε
οὖν ἐκφανῶς ποῖος οὗτος ὁ κριὸς ὁ τοσαύταις [illegible]
πεποικιλμένος· οὗτός ἐστιν ὁ σοφὸς καὶ πιστὸς Βασίλειος· ὁ τῶν
τῶν Καππαδόκων ἐπισκοπήσας χορόν· ὁ ἐν Καισαρέων τῇ
πόλει [illegible] σοφίᾳ δόγματα πᾶσι τῇ οἰκουμένῃ·

Tav. 8c. *Par. gr.* 1100, f. 82r

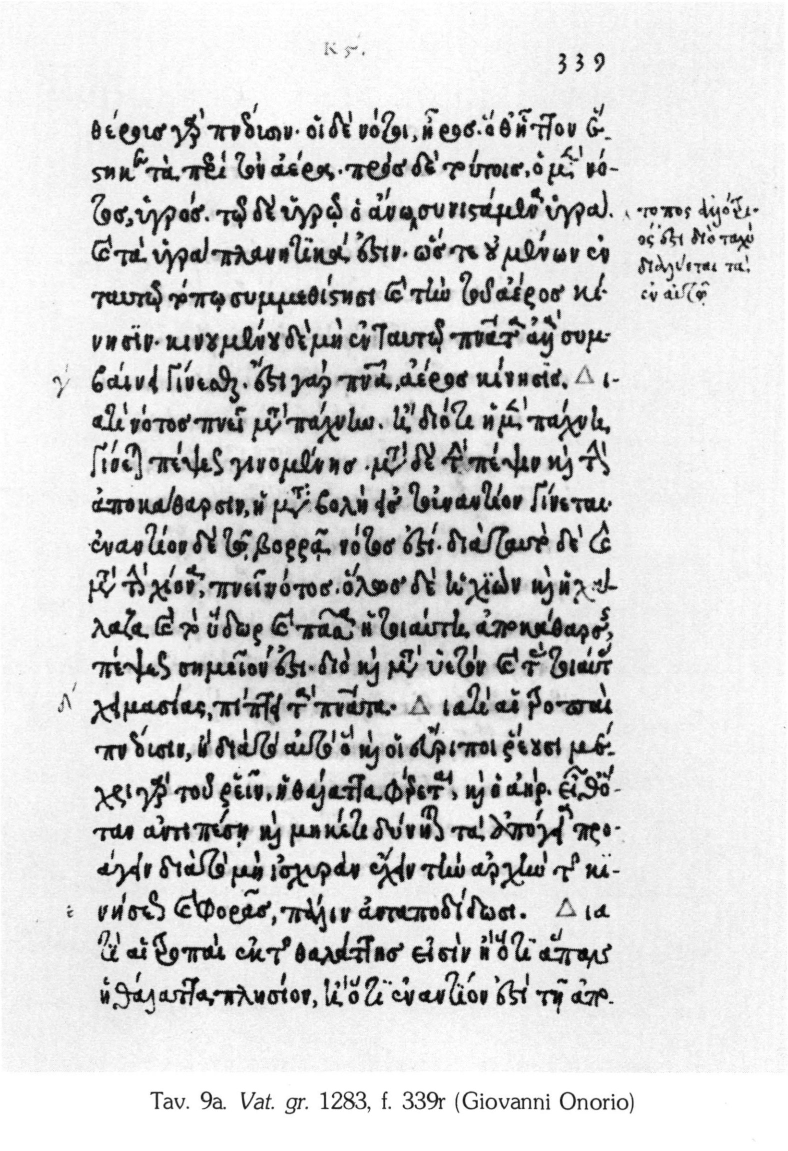

Tav. 9a. *Vat. gr.* 1283, f. 339r (Giovanni Onorio)

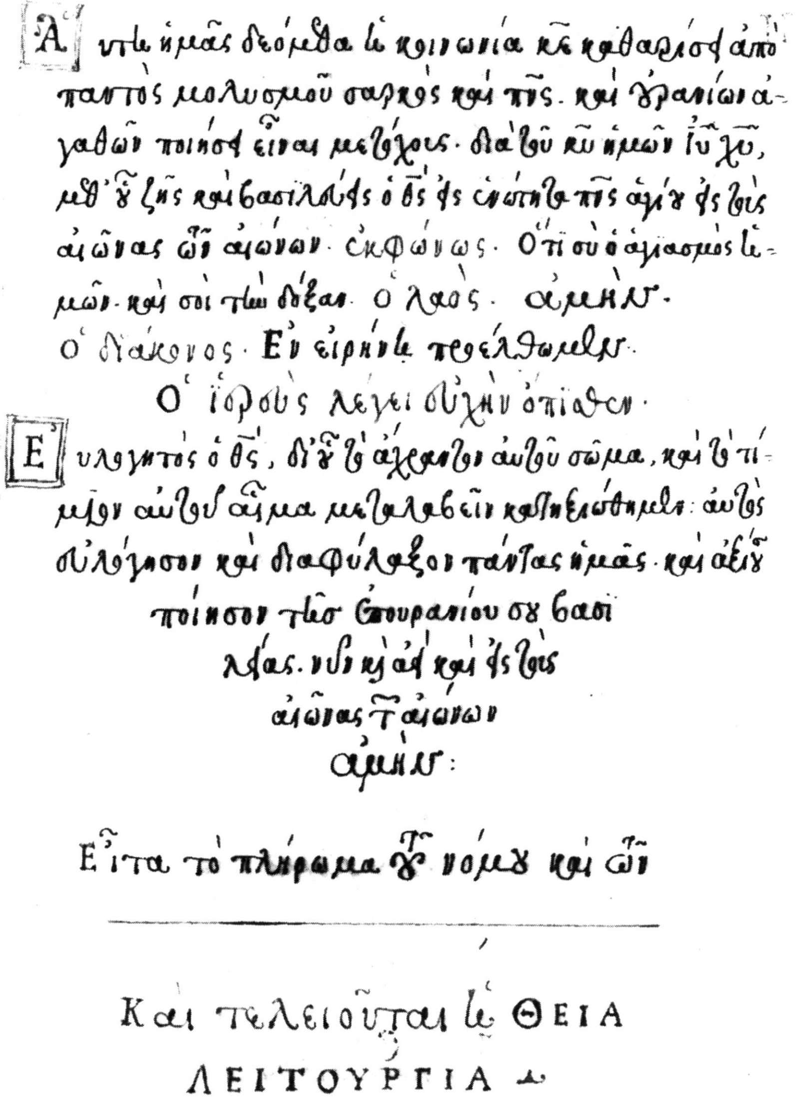

Ἀντὶ ἡμᾶς δεόμεθα τὴν κοινωνίαν καὶ καθαρισμὸν ἀπὸ
παντὸς μολυσμοῦ σαρκὸς καὶ πνς. καὶ τῶν αἰωνίων ἀ-
γαθῶν ποιῆσαι εἶναι μετόχους· διὰ τοῦ κυ ἡμῶν Ἰυ χυ,
μεθ' οὗ ζῇς καὶ βασιλεύεις ὁ θς εἰς ἑνότητα τοῦ ἁγίου εἰς τοὺς
αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἐκφώνως· Ὅτι σὺ ὁ ἁγιασμὸς ἡ-
μῶν· καὶ σοὶ τὴν δόξαν. ὁ λαός. ἀμήν.
ὁ διάκονος· Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν.
Ὁ ἱερεὺς λέγει εὐχὴν ὀπισθεν.
Εὐλογητὸς ὁ θς, δι' οὗ τὸ ἄχραντον αὐτοῦ σῶμα, καὶ τὸ τί-
μιον αὐτοῦ αἷμα μεταλαβεῖν κατηξιώθημεν· αὐτὸς
εὐλογήσοι καὶ διαφυλάξοι πάντας ἡμᾶς· καὶ ἀξίους
ποιήσοι τῆς ἐπουρανίου σου βασι
λείας. νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς
αἰῶνας τῶν αἰώνων
ἀμήν:

Εἶτα τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου καὶ τῶν

Καὶ τελειοῦται ἡ θεία
λειτουργία.

Tav. 9b. *Par. gr.* 834, p. 92

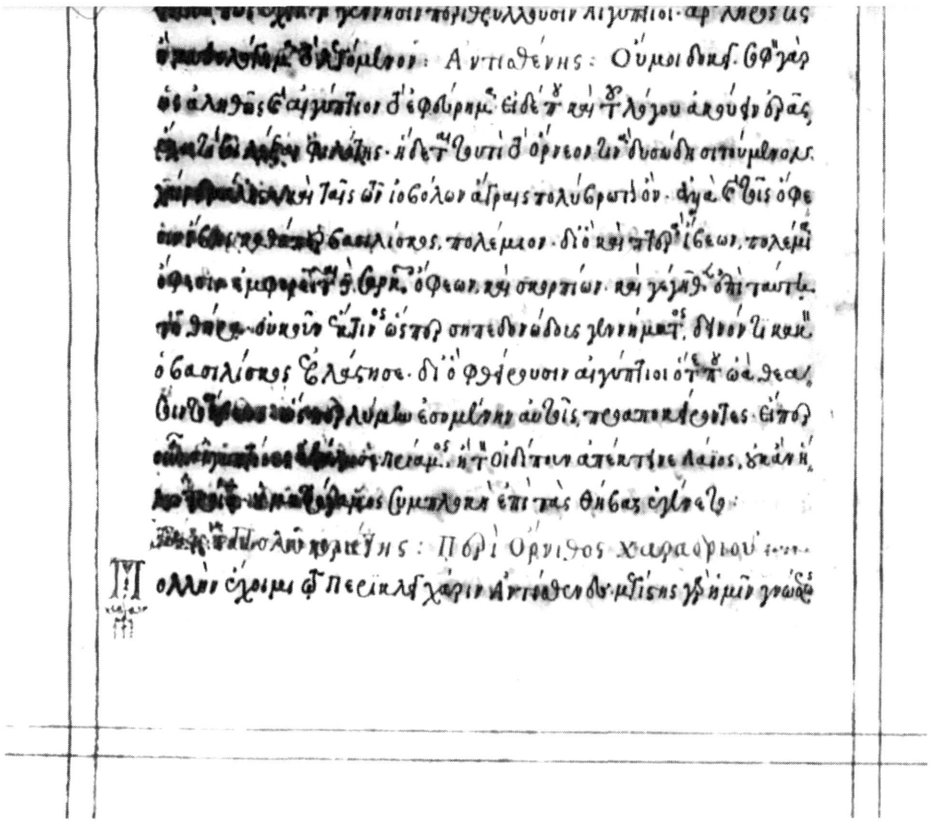

Tav. 9c. *Vat. gr.* 1201, f. 7r

ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ
ΚΥΠΡΟΥ: ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΦΥΣΙΟΛΟΓΩΝ,
ὅς ἐλάλησε περὶ τῆς ἑκάστου γένους φύσεως
τῶν θηρίων τε καὶ τῶν πετεινῶν:·

Ο ΦΥΣΙΟΛΟΓΟΣ ΑΡΧΕΤΑΙ ΛΕΓΕΙΝ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ
ΚΕΦ. Α.

Ἀρξώμεθα λαλῆσαι περὶ τοῦ λέοντος τοῦ βασιλέως τῶν θηρίων, ἤτοι τῶν ζώων. καὶ γὰρ Ἰακὼβ εὐλογῶν τὸν Ἰούδαν, λέγει: σκύμνος λέοντος Ἰούδα υἱέ μου: καὶ τὰ ἑξῆς:

ΠΡΩΤΗ ΤΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ ΦΥΣΙΣ

Ὅτε περιπατεῖ ἐν τῷ ὄρει, καὶ ἔρχεται αὐτῷ ὀσμὴ τοῦ κυνηγοῦ,

Tav. 10. *Par. gr.* 834, p. 1

COSTAS N. CONSTANTINIDES

SCRIPTORIA IN SIXTEENTH-CENTURY CYPRUS

Introduction

The transfer of power from the Lusignan dynasty to the Venetian Republic in 1489 was a turning point in the history of Cyprus. For at a crucial period for Eastern Mediterranean with the increasing threat from the Ottoman empire, the declining Frankish kingdom, which lasted in the island for almost three centuries (1191-1489), was taken over by the powerful hand of Venice. Whether this would have turned to a promising new era for the island remained to be seen[1]. However, as a result of this political change Cyprus came closer to the Italian Renaissance and gradually the local élite was influenced by the important cultural events taking place in Italy. Young Cypriots started going to Padova to pursue advanced studies at a time when the study of classical literature was given first priority and being themselves bilingual in Greek and Italian they were proud of their Greek inheritance and their Cypriot origin[2].

1. On the transfer of power to Venice and the abdication of the Queen of Cyprus Caterina Cornaro see Archimandrite Kyprianos, *Ἱστορία χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου*, Venice 1788 (ed. of Nicosia, 1902 by N. Katalanos and P. Michaelides, pp. 388-94); J. Hackett, *A History of the Orthodox Church of Cyprus*, London 1901, pp. 168-70 (hereafter, Hackett, *Church of Cyprus*); Sir G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. III, part i, Cambridge 1948, pp. 737-53. See also *Caterina Cornaro, Queen of Cyprus*, ed. Sir D. Hunt and Iro Hunt, London 1989, pp. 137-46; C. P. Kyrris, *History of Cyprus*, 2nd ed., Nicosia 1996, p. 243. See now *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, vol. IV, part i, *Μεσαιωνικὸν Βασίλειον, Ἑνετοκρατία*, ed. by Th. Papadopoullos, Nicosia 1995, pp. 247-58, 455-58; B. Arbel, «Venetian Cyprus and the Muslim Levant, 1473-1570», in *Cyprus and the Crusades*, ed. by N. Coureas and J. Riley-Smith, Nicosia 1995, p. 161.

2. The cases of Jason Denores and Hieronymos Tragoudistes are well-known. On Denores see below p. 273, n. 48. On Hieronymos Tragoudistes see O. Strunk, «A Cypriote in Venice», in *Natalicia Musicologica Knud Jeppessen oblata*, Copenhagen 1962, pp. 101-13; see now *Hieronymos Tragodistes. Über das Erfordernis von Schriftzeichen für die Musik der Griechen*, ed. B. Schartau (Monumenta Musicae Byzantinae, Corpus Scriptorum de re Musica, vol. III), Vienna 1990, pp. 13-4, 23-31; see also C. N. Constantinides and R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570* [Dumbarton Oaks Studies XXX and Cyprus Research Centre Texts and Studies XVIII], Washington-Nicosia 1993, pp. 21-22, 127-32, 301-2, 321-23, 336-43 (hereafter, Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS*); C. N. Constantinides, «Poetic Colophons in Medieval Cypriot Manuscripts», in *'The Sweet Land of Cyprus'*, (*Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March,*

In Venice itself the end of the fifteenth century is marked by the flourishing of printing and the publishing activities of Aldus Manutius, who played a pioneer role in the edition of ancient Greek texts, raising the quality of printing in general[3]. Aldus, who died in 1515, was to be followed by others including scholars, printers or editors of Greek origin, such as the Cretans Marcus Musurus and Zacharias Kalliergis, who engaged themselves successfully in printing in the end of the fifteenth century[4].

1991), Nicosia 1993, pp. 343-45, 360-61 (hereafter, Constantinides, «Poetic Colophons»); idem, «Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο στὴ Μεσαιωνικὴ Κύπρο», *Σημεῖο* 4 (Nicosia, 1996), pp. 67-8. That the name of Cyprus was considered quite high in Europe during the western rule of the island is apparent by the fact that inhabitants from the island living abroad normally referred to themselves as Cypriots. The scholar George of Cyprus, Patriarch of Constantinople (1283-89), is one example. A few more cases referring to Cypriot copyists may suffice. The monk Neophytos Kyprios copied a *de luxe* volume of the Four Gospels probably away from his native land in 1304/5 (British Library, Additional 22,506, cf. f. 219r). The monk Gregory Kypreos restored a handsome Old Testament in 1525/26 (*Paris. Coislin* 4, cf. f. 322v). The monk Sophronios Seiros from Cyprus copied in 1539 an *Hōrologion* and *Psalter* probably on Mt. Sinai (*Sinai gr.* 948, cf. f. 423v). The monk Joasaph Sarvos, the Cypriot, copied in the monastery of St Sabas in Palestine a *Praxapostolos* in 1556 (Jerusal. St Sabas 145, cf. f. 294v), and the following year he completed a *Psalter* (Jerusal. St Sabas 396, cf. f. 296r). Hieronymos Tragoudistes refers to himself as *Ἱερώνυμος Κύπρου* (*Vatic. Palat. gr.* 397, f. 110v), *Ἱερώνυμος Κύπριος Γραικός (Monacensis gr.* 189, f. 167v), *Ἱερώνυμος Τραγωδιστὴς Κύπριος* (*Monacensis gr.* 143, f. 237r and 177, f. 311r.). The anagnōstes Leontios from the *περιώνυμος νῆσος Κύπρος* copied in the monastery of St Sabas in 1566 a volume containing the *Lausiac History* (Jerusal. St Sabas 369, f. 310v). See Constantinides-Browning, *Dated Greek MSS.*, pp. 16-17, 134, 269, 296, 313, 334-35, 337, 339, 341, 354, with further bibliography.

3. On Aldus Manutius see A. Baschet, *Aldo Manuzio. Lettres et documents, 1495-1515*, Venise 1867; C. Castellani, *La stampa in Venezia dalla sua origine alla morte di Aldo Manuzio seniore*, Venezia 1889 (repr. 1973); A. F. Didot, *Alde Manuce et l'hellénisme à Venise*, Paris 1875; D. Harlfinger & M. Sicherl, *Griechischen Handschriften und Aldinen*, Wolfenbüttel 1978; N. Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script & Type in the Fifteenth Century*, Sandy Hook, Ct., 1985; Aik. Koumarianou, Loukia Droulia and Evro Layton, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο, 1476-1830*, Athens 1986, pp. 69-71; C. S. Staïkos, *Χάρτα τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας*, Athens 1989, pp. 302-5; M. I. Manoussacas e C. Staïkos, *Le edizioni di Testi Greci da Aldo Manuzio e le prime tipografie Greche di Venezia, Catalogo*, Athens 1993; M. Lowry, *The World of Aldus Manutius : business and scholarship in Renaissance Venice*, Oxford 1979; see now Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and publishers for the Greek World*, Venice 1994, pp. 381-87, with further bibliography.

4. On Zacharias Kallierges see D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice, Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Mass. 1962, pp. 201-22; M. I. Manoussakas e C. Staïkos, *L'attività editoriale dei Greci durante il Rinanscimento Italiano (1469-1523), Catalogo*, Athens 1986, pp. 127-29; K. S. Staïkos, *Χάρτα*, I, pp. 375-430; Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, pp. 318-33. On the role of the philologist Marcus Musurus in the editions of Aldus see Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*, pp. 111-66; Staïkos, *Χάρτα*, pp. 299-331; idem, *Βιβλιοθήκη. Ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως τὴν Ἀναγέννηση καὶ σημαντικὲς Οὐμανιστικὲς καὶ Μοναστηριακὲς Βιβλιοθῆκες*, Athens 1996, pp. 234-35; N. G. Wilson, *From Byzantium to Italy. Greek Studies in the Italian Renaissance*, London 1992, pp. 148-56 (hereafter, Wilson, *From Byzantium to Italy*).

These great activities encouraged the intellectual circles of Italy to look for important Greek texts still surviving in the manuscript collections of the Orthodox East[5]. This activity already in progress for more than two generations resulted in the creation of private libraries such as the famous one built up by Cardinal Bessarion which he presented to the Venetian Senate in 1468[6]. However, apart from the classical texts whose search seems to have brought the most valuable manuscripts in the West, slowly but steadily started the process of printing of important works of the Church fathers as well as of liturgical texts for the needs of the churches and monasteries of the Orthodox East[7]. The successive re-editions of these books demonstrate clearly that it was more profitable for the printers to publish gospel lectionaries, *psalters*, *hōrologia*, *triōdia* etc. than reproduce rare classical authors which met with little circulation[8]. One of the places that such texts, which could serve as mastercopies, were still abundant was the island of Cyprus.

Cyprus has benefited by historical circumstances and became at different periods a place of refuge for monks from Palestine, Asia Minor and Constantinople. These refugees brought in the island their own books and their craft of copying manuscripts[9]. Important and influential in this sector seems to have proved an influx of refugees from Constantinople after the fall of the city to the Ottoman Turks in 1453. The contemporary Cypriot historian Leontios Machairas reports at the end of his narrative «on the sweet land of Cyprus» that after the fall of the capital many

5. On the searches for manuscripts in the monastic libraries of the Byzantine world see Wilson, *From Byzantium to Italy*, pp. 9, 23-6, 36-9, 62-7, 98; see also Koumarianou, Droulia and Layton, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο*, pp. 25-6.

6. H. Omont, «Inventaire des manuscrits grecs et latins donnés à Saint-Marc de Venise (1468)», *Revue des Bibliothèques* 4 (1894), pp. 129-87; L. Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana: Six Early Inventories*, Rome 1979; D. M. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge Univ. Press 1988, p. 419; Wilson, *From Byzantium to Italy*, pp. 127-48.

7. The first printed liturgical book was the *Psalter* which appeared in Milan in 1481 by the printers Accorsi and Crastoni. It was reproduced in Venice in 1486 and published anew by Aldus ca. 1494; see E. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles*, III, Paris 1903, no. 27, p. 50; Staïkos, *Χάρτα*, *op.cit.*, p. 148; see also N. B. Tomadakes, «Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἔκδοσις ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελείᾳ Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε΄-ιϛ΄ αἰῶνας», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 37 (1969-70), pp. 3-33; Layton, *The Sixteenth century Greek Book in Italy*, pp. 131-178, with further references. A number of the liturgical books, primarily the *Psalter*, were used as schoolbooks throughout the Greek speaking world.

8. For the successive editions of the liturgical books in the sixteenth century see Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy*, pp. 131-54; Koumarianou, Droulia and Layton, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίο*, *op.cit.*, pp. 75-95.

9. See Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pp. 11-13.

refugees, both lay and ecclesiastics, came to the still prosperous island of Cyprus and that the Queen of Cyprus, Helena Palaiologina, a niece of the last Byzantine emperor, Constantine Palaiologos, took extra care of these people, refounded in Nicosia the monastery of St George of Mangana and granted landed property to her foundation, thus safeguarding its future prosperity[10]. These refugees from Constantinople both strengthened the shaken Orthodoxy in Cyprus and with their scribal activities brought a revival in the copying of Greek manuscripts, mostly of theological content, which even led to the creation of scriptoria in a number of monasteries on the island.

In another occasion a hundred and fifty years earlier, during the first half of the fourteenth century, a small élite in Cyprus gathered around the Lusignan court, was influenced by Constantinopolitan scholars and created a cultural milieu which resulted in the copying of numerous manuscripts –many with classical texts– and even in a peculiar notarial script studied by Mgr. Paul Canart who called it «chypriote bouclée»[11].

This phenomenon will be repeated in the sixteenth century with the influence of the refugee scribes from the capital and the extensive scribal activity will serve primarily the increased needs for books by the flowering monastic centres of Cyprus.

We will refer briefly below to the scriptoria operating in Cyprus during the sixteenth century and until the conquest of the island by the Ottoman Turks, mention an incident of collaboration of an Italian humanist with an Orthodox scribe for the copying of a theological text, touch on the script of known copyists and follow the fate of a few scribes after the fatal events of 1570.

The scriptorium of the monastery of Andreiõn

We know of a scriptorium operating in the monastery of *Andreiõn* or *Andriou* or *Andrõn* in Nicosia, which was dominated during the second quarter of the

10. See Leontios Machairas, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled Chronicle*, ed. R. M. Dawkins, I, Oxford 1932, § 711, p. 682. See also C. N. Constantinides, «Πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴν Κύπρο μετὰ τὴν ἅλωση τοῦ 1453», in *Ἡ ἅλωση τῆς Πόλης*, ed. by E. Chrysos, Athens ('Ακρίτας) 1994, pp. 135-41, 361-66.

11. P. Canart, «Un style d'écriture livresque dans les manuscrits chypriotes du XIVe siècle: La chypriote bouclée», in *La paléographie grecque et byzantine* [Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 559], Paris 1977, pp. 303-21; Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pp. 12-13; see now C. N. Constantinides, «The Copying and Circulation of Secular Greek Texts in Frankish Cyprus», *'Επετηρὶς Κέντρου 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν Κύπρου (=ΕΚΕΕΚ)* 21 (1995), pp. 15-32.

sixteenth century by a famous scribe, the monk Ambrosios, who was later to become abbot of his monastery[12]. Nine of the manuscripts copied by this important scribe have survived. Worth noticing is the fact that Ambrosios writes in a script imitating the famous «Hodegon style», which flourished in Constantinople during the fourteenth century[13]. The earliest of his preserved manuscripts is a *mēnaion* for January copied in 1530 (i.e. Athens, Metochion of Panagios Taphos in Constantinople 19) (plate 1)[14]; of the same period is an *hōrologion* by Thekaras, now on Mount Sinai (gr. 950)[15]. There follow manuscripts containing theological texts, such as St Clement of Rome, *Constitutiones apostolicae* and *interrogationes et*

---

12. On the activities of Ambrosios and the scriptorium of the monastery *tōn Andreiōn* in Nicosia see L. Polites, «Eine Schreiberschule im Kloster 'τῶν 'Οδηγῶν'», *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), pp. 279-80 (hereafter, Polites, «Eine Schreiberschule»); O. Graziou, *Die dekorierten Handschiften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624)*, Athens 1982, p. 101, n. 223, with further bibliography; C. N. Constantinides, «'Ο βιβλιογράφος Φιλόθεος, ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ 'Ιέρακος τῆς Κύπρου (16ος αἱ.)», *Δωδώνη* 14 (1985), pp. 78-81 (hereafter, Constantinides, «'Ο βιβλιογράφος Φιλόθεος»); Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pp. 15-16, 334-35, and MSS nos. 74-76, 79-80, 82, 90-91, 94.

13. See Polites, «Eine Schreiberschule», pp. 17-36, 261-87, figures 10-32. The manuscripts of Ambrosios identified so far are the following:

i. Athens, Metochion of Panagios Taphos in Constantinople 19 (A.D. 1530)
ii. *Sinai gr.* 950* (ca. A.D. 1530)
iii. *Paris. gr.* 931 (ca. A.D. 1530-52)
iv. Jerusalem, Staurou 9* (A.D. 1535)
v. Athos, Dionysiou 795 (ca. A.D. 1535-52)
vi. Cosinitza 298 (now Sofia, Ivan Dujčev Centre 17)*, (A.D. 1537)
vii. *Paris. Suppl. gr.* 1105 (ca. A.D. 1550)
viii. Paphos, Metropolis 11 (ca. A.D. 1550) and
ix. *Paris. gr.* 872 (A.D. 1552).

We have examined *in situ* six of his manuscripts and the other three in microfilm (marked by an asterisk above); one can follow the development of the script of Ambrosios over a period of nearly twenty-five years (1530-1552).

14. On this MS see A. Papadopoulos-Kerameus, *'Ιεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, vol. IV, St Petersburg 1899, p. 34; J. Darrouzès, «Autres manuscrits originaires de Chypre», *Revue des Études Byzantines* 15 (1957), p. 149, no. 74 (hereafter, Darrouzès, «Autres manuscrits»); F. Halkin, *Catalogue des manuscrits hagiographiques de la Bibliothèque Nationale d'Athènes* [Subsidia Hagiographica 66], Brussels 1983, p. 165; P. Canart, «Les écritures livresques chypriotes du XIe au XVIe siècles», *EKEEK* 17 (1987-88), p. 45, n. 73; see now a detailed description of the MS in Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, no. 74, pp. 271-74 (pls. 111, 201a).

15. *Ibid.*, no. 75, pp. 274-76 (pls. 112, 201b), with further bibliography.

responsiones theologicae (i.e. *Paris. gr.* 931)[16] or John Klimax, *Scala paradisi* (i.e. *Paris. gr.* 872 of 1552)[17], three Gospel Lectionaries (i.e. Jerusalem, Staurou 9, A.D. 1535, *Paris. Suppl. gr.* 1105, and Paphos, Metropolis 11)[18], two manuscripts containing liturgies (i.e. Dionysiou 795 and Kosinitsa 298 [now Ivan Dujčev Centre 17] of A.D. 1537)[19]. On the whole Ambrosios copied only theological books and he may have learned his craft as scribe in the famous monastery of Mangana where it seems that the «Hodegon style» was imported from the capital[20]. Especially in his colophons Ambrosios feels free to demonstrate elegantly his capabilities or even to

16. On *Paris. gr.* 931 see H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, vol. I, Paris 1886, p. 179; idem, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, (2 vols. with continuous pagination), Paris 1902, II, p. 983, no. 29; J. Darrouzès, «Les manuscrits originaires de Chypre à la Bibliothèque Nationale de Paris», *Revue des Études Byzantines* 8 (1950), p. 182 (hereafter, Darrouzès, «Manuscrits originaires de Chypre»); see now Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, no. 76, pp. 276-78 (pls. 113-15), with further bibliography.

17. On *Paris. gr.* 872 see Omont, *Inventaire sommaire*, I, p. 163; idem, «Les manuscrits grecs datés des XVe et XVIe siècles de la Bibliothèque Nationale et des autres bibliothèques de France», *Revue des Bibliothèques* 2 (1892), pp. 58-59; Darrouzès, «Manuscrits originaires de Chypre», p. 163; Polites, «Eine Schreiberschule», p. 280 and fig. 26; see now Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pp. 323-25 (pls. 136, 216-18), with further bibliography.

18. *Ibid.*, nos. 79, 90-91, pp. 283-85, 315-17 (pls. 119, 132-33, 204-6, 215b), with further bibliography; Constantinides, «Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος», p. 78, n. 3; Maria Polite-Sakellariade, «Λειτουργικὰ χειρόγραφα τῆς 'Σχολῆς Μποζέου' στὴν Κύπρο», *ΕΚΕΕΚ* 17 (1987-88), p. 83 and pl. 1 on p. 99 (=f. 5v); A. Papageorgiou, *Ἱερὰ Μητρόπολις Πάφου: Ἱστορία καὶ Τέχνη*, Nicosia 1996, p. 224, fig. 167 (=f. 1r).

19. On Dionysiou 795 see E. Dionysiates, «Συμπληρωματικὸς κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων Ἱερᾶς μονῆς Διονυσίου Ἁγίου Ὄρους», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 27 (1957), p. 266; E. Kourilas-Lauriotes, «Κατάλογος Ἁγιορειτικῶν χειρογράφων», *Θεολογία* 14 (1936), p. 127 with the numbers 405 [720]); L. Polites and M. I. Manousakas, *Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἁγίου Ὄρους*, Thessalonike 1973, p. 268; see now Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, no. 80, pp. 285-87 (pls. 120, 207a); on Kosinitza 298 (now Centre Ivan Dujčev 17) see A. Papadopoulos-Kerameus, «Ἔκθεσις Παλαιογραφικῶν καὶ Φιλολογικῶν Ἐρευνῶν ἐν Θρᾴκῃ καὶ Μακεδονίᾳ, γενομένων κατὰ τὸ ἔτος 1885 διὰ τὴν Μαυρογορδάτειον Βιβλιοθήκην», in *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος* (Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπή, Παράρτημα τοῦ ΙΖ' τόμου), Constantinople 1886, p. 31; M. Vogel and V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909, p. 15; Darrouzès, «Autres manuscrits», no. 39, pp. 143, 168; A. Džurova *et al.*, *«Checklist» de la collection de manuscrits grecs conservés au Centre de recherches Slavo-Byzantines «Ivan Dujčev» auprès de l'Université «St. Clément d'Ochrid» de Sofia*, Thessalonike 1994, pp. 23, 49, 84, 89, 92, 109, 118; see now Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, no. 82, pp. 293-95 (pl. 122).

20. *Ibid.*, pp. 33, 244-45 and n. 5; see also Constantinides, «Πρόσφυγες ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη», pp. 138-40 and notes 14-17 on pp. 363-64.

try to show –unfortunately with little success– his abilities as a poet (plate 2)[21]. After all, the colophons of the expensive volumes served as an advertisement of the scribe in the circle of the sponsors. Indeed his fame seems to have spread beyond the island of Cyprus and he copied an *eilētarion* or scroll containing the liturgy of St John Chrysostom for the monastery of Dionysiou on Mt. Athos, a job traditionally reserved for the best scribes at every period[22]; or even he copied an important Gospel Lectionary for the Cypriot nun Xene which she dedicated to the Holy Sepulchre in Jerusalem[23]. Ambrosios is using a thick western paper which in a few instances has been damaged by the acid used in the ink[24].

Ambrosios seems to have been followed by others who tried to imitate if not his style at least his poetical efforts in his colophons. For a certain scribe Neophytos working in the monastery of St Michael outside Nicosia copied almost verbatim many of his verses in one of his poems written at the end of a theological volume completed in 1547 (Jerusalem Taphou 281)[25]. A few years later the scribe George Nikephoros will copy out many of these peculiar verses in an *Euchologion* he copied in the area of the bishopric of Leukara in 1563 (the present Karditsa, monastery of Korone 8)[26].

One of the famous scribes who seems to have been indirectly influenced by the imitation of the «Hodegon style» in use in the scriptorium of the monastery of *Andreiōn* is Loukas the Cypriot, who later occupied the metropolitan sees of Buzău and Wallachia (1583-1629) and distinguished himself as the most famous scribe in the Orthodox world of the early sixteenth century. Though little is known of Loukas' earlier years, it seems that he had left his native land as a young man after the island

---

21. For an edition of his poetic colophons see Constantinides, «Poetic Colophons», pp. 334-37, 355-56 (pls. 8-9). Plates from his colophons are reproduced in Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pls. 201a-b, 204-206, 207a, 216-18.

22. *Ibid.*, pp. 285-87, esp. 286 and notes 3-4; see also above n. 19.

23. *Ibid.*, pp. 283-85 (pls. 119, 204-206), esp. p. 284. The MS ended up in the collection of the monastery of Stauros (no. 9) and was described by A. Papadopoulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, vol. III, St Petersburg 1897, pp. 31-2.

24. This is for example the case with *Paris. gr.* 872. Cf. Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, p. 324.

25. For this MS see A. Papadopoulos-Kerameus, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, vol. I, St Petersburg 1891, pp. 354-56; see now a detailed description in Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, no. 86, pp. 303-8 (pls. 127-28, 209b, 210-13). For an edition of the poem see Constantinides, «Poetic Colophons», pp. 338-41, 356-58 (pl. 10).

26. For a long description and further bibliography on this MS see now Constantinides-Browning, *Dated Greek MSS.*, no. 103, pp. 342-50 (pls. 147, 225-28). For an edition of the colophon of this *Euchologion* see Constantinides, «Poetic Colophons», pp. 342-43, 358-59 (pl. 11).

was captured by the Ottomans and it is quite probable that he had learned the craft of copying there[27].

The scriptorium of the monastery of Arakos

Another place that a scriptorium seems to have operated in the middle of the sixteenth century is the monastery of *Theotokos tou Arakos* or *Hierakos* near the village of Lagoudera on the Troodos mountain and a few manuscripts which were either copied or donated there during the sixteenth century have survived[28]. Furthermore, we know of an important scribe who worked there, the abbot Philotheos. He is the copyist of a celebrated volume containing the works of St Neilos of Ankara, the present *Vatic. Ottobon.* gr. 25, completed in 1564/65 (plate 3)[29]. On folio 298r-v there is a long dedicatory poem of thirty-seven

27. On this famous calligrapher see G. Cronț, «Le chypriote Lucas évêque et métropolite en Wallachie (1583-1629)», in *Πρακτικὰ τοῦ Πρώτου Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, III, Nicosia 1973, pp. 45-7; L. Polites, «Persistances byzantines dans l'écriture du XVIIe siècle», in *La paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977, pp. 371-83; idem, «Un centre de calligraphie dans les principautés danubiennes au XVIIe siècle. Lucas Buzău et son cercle», in *Dixième Congrès International des Bibliophiles*, Athens 1977, pp. 1-11; Olga Graziou, «Ἡ διακόσμηση στὰ χειρόγραφα τοῦ Λουκᾶ Οὐγκροβλαχίας τοῦ Κυπρίου», *EKEEK* 17 (1987-88), pp. 57-80; Maria Polite-Sakellariade, «Λειτουργικὰ χειρόγραφα τῆς 'Σχολῆς Μποζέου' στὴν Κύπρο», *ibid.*, pp. 81-111; Constantinides, «Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος», pp. 79-80 (pl. vi). See now M.-D. Zoumbouli, *Luc de Buzău et les centres de copie de manuscrits grecs en Moldovalachie (XVIe-XVIIe siècles)*, Athens 1995, esp. pp. 65-88.

28. On the monastery of *Theotokos tou Arakos* see A. Stylianou, «Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ 'Αράκου, Λαγουδερά, Κύπρος», *Πεπραγμένα τοῦ Θ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου* (*Θεσσαλονίκη, 12-19 'Απριλίου 1953*), Athens 1955, pp. 459-67 (pls. 142-57); see now A. and J. Stylianou, *The painted Churches of Cyprus*, London 1985, pp. 157-185; see also D. C. Winfield, «The Church of the *Panagia tou Arakos*, Lagoudera: First Preliminary Report, 1968 (with an Appendix by C. Mango)», *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-70), pp. 377-80 (with 9 plates). See now A. Nicolaidès, «L'eglise de la Panagia Arakiotissa à Lagoudéra Chypre: Étude iconographique des fresques de 1192», *Dumbarton Oaks Papers* 50 (1996), pp. 1-137 (with 5 pls. and 109 figs.). On the name *Hierax* and the MSS copied or originating from the monastery of Arakos and now mostly in the Bibliothèque Nationale in Paris (i.e. *Parisini gr.* 88, 236, 1313, 1611 and 1615) see Dominique Grosdidier de Matons and Ph. Hoffmann, «Reliures chypriotes à la Bibliothèque Nationale de Paris», *EKEEK* 17 (1987-88), pp. 230-36 and plates XI-XVI on pp. 255-59; see also Constantinides, «Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος», 75-83 (pls. I-III). See now Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, no. 96, pp. 327-31 (pls. 138-40, 220a) for a detailed description of *Paris. gr.* 1611 (A.D. 1553) and no. 112*, pp. 372-75 (pls. 157-59) for a description of *Paris. gr.* 1615 (ca. A.D. 1553), with further bibliography on these MSS.

29. On *Vatic. Ottobon. gr.* 25 see E. Feron and F. Battaglini, *Codices Manuscripti Graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae*, Rome 1893, pp. 23-4; P. Franchi de' Cavalieri and L. Lietzmann, *Specimina Codicum Vaticanorum*, Berlin-Leipzig 1929, p. XVIII and pl. 50 (=ff. 297v-298r). And for a

decapentasyllabic verses composed by the scribe which provide us details concerning the copying of this volume[30]. The manuscript was sponsored by Philippo Mocenigo, the last Latin archbishop of Nicosia (1560-1571), whose name appears in the *akrostichis* of the poem. The humanist archbishop had seen a *de luxe* copy containing the works of St Neilos in the monastery *τῶν 'Ανδρείων* in Nicosia and decided to acquire a personal copy, which he intended to take to the West, perhaps to his native city Venice, for publication[31]. He therefore searched for the best scribe available in the island and found him in the person of the Orthodox monk Philotheos, at the time abbot of the monastery of *Theotokos tou Arakos*.

Philotheos proved a competent scribe and under the guidance of Mocenico prepared an exact and luxurious copy of the volume, if we are to judge from the Vatican manuscript. The Latin archbishop seems to have taken his copy to the West where he happened to be during the siege and capture of Nicosia and Cyprus by the Turks in 1570/71[32]. Though he lived until 1586 and in 1581 he published in Venice an important personal volume, where he entitles proudly himself as *archiepiscopus Nicosiensis*, he never seems to have taken the works of St Neilos to the press[33]. Nevertheless, we can observe in the case of this Vatican manuscript the close

---

recent detailed description of this MS see Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, no. 104, pp. 350-54 (pls. 148, 229-30).

30. For an edition and discussion of the colophon see Constantinides, «Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος», pp. 75-82 (text pp. 81-2), pl. III (=f. 298r); idem, «Poetic Colophons», pp. 342-43, 359-60 (pl. 12).

31. See esp. line 13: «*ἵνα μετακομίσομαι ταύτην ἐν χαλκοτύποις*». The *akrostichis* of the poem reads as follows: *Φίλιππος Μοικινίκος 'Αρχιεπίσκοπος Κύπρου*. Philippo Mocenico was elevated to the Latin Archbishopric of Cyprus in 1560. He took part in the Council of Trento in 1563 and spent all his fortune for the defence of Nicosia (1567-70). He died in Italy in June 1586 and was buried in a suburb of Padova. On Mocenico see M. L. de Mas Latrie, «Histoire des archevêques Latins de l'île de Chypre», *Archives de l'Orient Latin* 2 (1882), pp. 325-28; idem, *Nouvelles preuves de l'histoire de Chypre sous le règne de princes de Lusignan*, Paris 1873, p. 356. Hackett, *Church of Cyprus*, pp. 174-75, 563-64, with further bibliography; Sir G. Hill, *A History of Cyprus*, III, Cambridge Univ. Press, 1948, pp. 846 n. 1, 899, 1097, 1101 ff.

32. On the circumstances of the copying and a long description of the volume see Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pp. 16, 350-54 (pls. 148, 229-30); see also Constantinides, «Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος», pp. 76-8 and n. 1 on p. 76.

33. Philippo Mocenico addressed his book to Pope Gregory XIII. The handsome volume of moral content bears the title: Philippi Mocenici Archiepiscopi Nicosiensis regni Cypri, *Universales Institutiones ad hominum perfectionem; quatenus industria parari potest*, Venice 1581, apud Aldum. The Cypriot scholar Jason Denores dedicated one of his books to Philippo Mocenico in 1571; cf. E. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles*, vol. IV, Paris 1906, no. 681, p. 171. For the publications of the works of St Neilos both in Latin and Greek see Constantinides, «Ὁ βιβλιογράφος Φιλόθεος», pp. 77-8, n. 4; see also PG vol. 79.

collaboration of an Italian humanist with an Orthodox scribe for the preparation of a volume for publication.

The scribal activities in the monastery of Kykkos

Apart from scribes and scriptoria, we know of a bibliophile abbot and even of a bindery operating in the monastery of Kykkos in the middle of the sixteenth century. For it was there that five of the surviving sixteenth-century Cypriot bindings have recently been attributed, the present Kykkos MS no. 1, and the Parisini graeci 633, 723, 1073 and 1215[34]. Especially during the period of office of the abbot Symeon, who was formerly abbot of the monastery of St George of Mangana in Nicosia, the library was looked after and old volumes were restored and the text of missing folios replaced[35]. It is a great pity that during his abbotship the monastery was burnt down for the second time in 1542 (the first was in 1365) and the library was destroyed[36]. It is quite probable that in the programme of restoration of the monastery Symeon undertook to build anew the library and bring there books, organised a scriptorium and a bindery and restored old books badly preserved in the *metochia* of the monastery. Two of these *metochia* were earlier flourishing monasteries with good libraries, i.e. the monastery of the Priests or

34. See Dominique Grosdidier de Matons and Philippe Hoffmann, «Reliures chypriotes à la Bibliothèque Nationale de Paris», *EKEEK* 17 (1987-88), pp. 211-23, 237-38, 240-45 (pls. I-V on pp. 248-52). See also C. P. Kyrris, «Ἀναλυτικὸς Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Ἱερᾶς μονῆς Κύκκου», *EKEEK* 7 (1973-75), pp. 307-12; C. N. Constantinides, *First International Symposium on Medieval Cypriot Palaeography, Catalogue of Manuscript Exhibitions*, Nicosia 1984, no. 1, p. 29 and pl. on p. 33.

35. On Symeon, abbot of Kykkos see Hackett, *Church of Cyprus*, pp. 337, 345; Chr. Pantelides, «Συμπλήρωσις τοῦ καταλόγου τῶν ἡγουμένων τῆς μονῆς Κύκκου», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 1 (1927), p. 247; Polite-Sakellariade, *Λειτουργικὰ χειρόγραφα*, pp. 84-5; A. Jakovljević, «Ἡ προσωπογραφία τῆς ἱερᾶς μονῆς Κύκκου ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἱδρύσεώς της», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 1 (1990), no. 83, pp. 122-23; G. Grivaux, «Le monastère de Kykkos et ses revenus en 1553», *Ἐπετηρίδα Κέντρου Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου* 1 (1990), p. 76 and n. 9; Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pp. 31, 245 n. 5, 183 n. 5, 401. Symeon owned the following MSS: Kykkos, New MSS, no. 1, Jerusal. Taphou 112, Paris, Coislin 19, and the *Parisini gr.* 158, 624, 803, 1131. Cf. Darrouzès, «Manuscrits originaires de Chypre», pp. 169, 178, 181, 184, 196; idem, «Autres manuscrits», pp. 142-43.

36. See Ephraim the Athenean, *Ἡ Περιγραφὴ τῆς σεβασμίας καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ Κύκκου, ἤτοι Διήγησις περὶ τῆς ἐν Κύπρῳ ἀποκομίσεως τῆς θαυματουργοῦ Ἁγίας Εἰκόνος τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς λεγομένης Κυκκιωτίσσης*, Venice 1751, pp. 37-38; Hackett, *Church of Cyprus*, pp. 335-37.

Ἱερέων in the district of Paphos[37] and the monastery of *Theotokos Ἀγρίας*, close to the monastery of Kykkos, near the present village of Milikouri. Symeon collected from the latter monastery many books and wrote an ownership entry in the first folios[38]. It is interesting to observe that Symeon did not replace the destroyed books in the library of Kykkos with printed liturgical books but with manuscripts written in the traditional way by professional scribes. Some of these manuscripts were preserved *in situ* until the seventeenth century when well-organised missions by court officials, like Séguier and Colbert, as well as the royal library of France acquired them for next to nothing and shipped them to France, where they are still preserved and eventually ended up in the Bibliothèque Nationale in Paris[39]. Unfortunately, most of the books that entered the collection of Colbert were rebound with a luxurious purple leather bearing in the front and back covers the coat of arms of the famous minister of Louis the XIV. Thus only a few that escaped the luxurious appearance of the books on the shelves of Colbert's library or perhaps a few from those sent to him from Cyprus by the French consul Sauvan and entered his collection shortly after his death in September 1683 retained their old bindings[40].

The Greek script in sixteenth-century Cyprus

Concerning the script of sixteenth-century Greek manuscripts copied in Cyprus —with the exception of Ambrosios and the imitation of the «Hodegon style» he and

37. On the monastery *τῶν Ἱερέων* in the area of Paphos see Hackett, *Church of Cyprus*, p. 363; L. Philippou, «Ἡ μονὴ τῶν Ἱερέων ἢ Ἁγία μονή», *Κυπριακὰ Χρονικά* 4 (Larnaca, 1926), pp. 310 ff.; C. Chatzepsaltes, «Περὶ τῆς ἐν Πάφῳ μονῆς τῶν Ἱερέων καὶ τῶν κατὰ παράδοσιν ἱδρυτῶν αὐτῆς Ἁγίων Εὐτυχίου καὶ Νικολάου», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 16 (1952), pp. 1-8 with further bibliography. On the MSS of this monastery see Darrouzès, «Manuscrits originaires de Chypre», pp. 168, 179, 189, 190; idem, «Un obituaire chypriote: Le Parisinus graecus 1588», *Κυπριακαὶ Σπουδαὶ* 15 (1951), pp. 25-62; idem, «Autres manuscrits originaires de Chypre», pp. 152-53; Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS*, nos. 6, 7, 107*, pp. 71-81, 361-63 (pls. 10-11, 152, 175, 232b, 233a).

38. On the *MSS* originating from the monastery of *Theotokos Agria* see Darrouzès, «Manuscrits originaires de Chypre», 194 (index). They are the present *Parisini gr.* 158, 668, 748, 756, 803, 1131 and 1479. See also Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pp. 4 and n. 12, 182 and n. 5.

39. See H. Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1902, I, pp. 14-23, 74-78, 235-37, II, pp. 879-80, 967-69, 983; L. Delisle, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Imperiale*, I, Paris 1868, pp. 446-48; Darrouzès, «Manuscrits originaires de Chypre», p. 163; Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pp. 23-27, with further bibliography.

40. See Dominique Grosdidier de Matons and Ph. Hoffmann, «Reliures chypriotes à la Bibliothèque Nationale de Paris», *EKEEK* 17 (1987-88), pp. 209-10. On the shipments of *MSS* from Cyprus that reached the collection of Colbert in 1685 and 1686 respectively see Omont, *Missions archéologiques*, *op.cit.*, pp. 237-38.

his imitators followed– one could point out that a number of these books were copied by moderate scribes in a provincial style and their script differs from each other[41]. A number of scribes raised above the moderate level and showed qualities of professionalism and good taste. A few examples may suffice. The priest Paul copied in 1509 in the village of Arsos an elegantly executed *mēnaion* for September now in Paris (i.e. gr. 254) (plate 4)[42]. One can also mention the anonymous scribe of Paris. Suppl. gr. 465 of 1512, containing the translation into the Cypriot vernacular of the Assizes of Jerusalem (plate 5)[43]; the *anagnōstēs* Stephanos who copied a handsome Gospel Lectionary in Famagusta in 1533 (the present *Paris. gr.* 317) (plate 6)[44]; Peter Blabestes who completed a volume containing lives of saints and other theological texts in 1553 (the present *Paris. gr.* 1611) (plate 7)[45]; or even the monk Ioasaph Sarbos from Cyprus, who copied in Jerusalem two volumes in 1556/57, a *Praxapostolos* and a *Psalter*, in a script similar to that of Ambrosios *Andreiōn* (i.e. Jerusal. St Saba 145 and 396) (plate 8)[46].

The loss of Cyprus and the fled of scribes

The conquest of Cyprus by the Ottoman empire in 1570/71 brought an end to the extensive scribal activities on the island. A great number of people of the upper

41. Among the moderate scribes who worked in Cyprus during the sixteenth century one can include the monk Ioakeim, who copied in 1519 a *Triōdion* for the Church of the *Theotokos* in the village of Trimikline, now in the Metropolis of Kition, no. 50; the priest Michael, who copied a Gospel Lectionary in 1531, now in the Church of St Mamas in the homonymous village in Cyprus; the priest Michael Maurikes, who copied a Gospel Lectionary in 1550, now in Paris (*gr.* 381); the monk Pachomios, who copied a Gospel Lectionary in 1552, now in the Vatican collection (gr. 2311); or even Leontios *ἐκ κώμης Μαρανθέων*, who copied in 1569 another Gospel Lectionary, now in Nicosia, Archbishopric Collection no. 11. On these scribes see Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, nos. 70, 77, 88, 95, 106, pp. 264-66, 278-80, 311-13, 325-27, 356-58 (pls. 106, 116-17, 130, 137, 151, 199a, 202, 214c, 219, 232a).

42. *Ibid.*, no. 67, pp. 255-58 (pls. 102, 198a), with further bibliography; E. Gamillscheg, D. Harlfinger and H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, II, B, Vienna 1989, no. 461, p. 72 (hereafter, *Repertorium*, II).

43. Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, no. 69, pp. 261-64 (pls. 105, 198c), with further bibliography.

44. *Ibid.*, no. 78, pp. 278-83 (pls. 117, 203); *Repertorium*, II, B no. 504, pp. 189-90.

45. Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, no. 96, pp. 327-31 (pls. 138-40, 220a); *Repertorium*, II, B no. 471, p. 176; P. Canart, «Les écritures livresques chypriotes du XIe au XVIe siècle», *EKEEK* 17 (1987-88), pp. 45 n. 73, 48 n. 80, fig. 3 on p. 53.

46. Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, nos. 98, 99, pp. 323-36 (pls. 142-43, 221-22); Vogel - Gardthausen, *Die griechischen Schreiber*, p. 216; see also Constantinides, «Poetic Colophons», pp. 333-34, 354-55 (pl. 7 on p. 373).

classes left the island, including sponsors of books and even many scribes. We have mentioned already Loukas Buzău who fled to Wallachia and pursued there a career as a clergyman but also as a scribe.

There were those however, who fled to the West even before 1570. The case of Hieronymos Tragoudistes is well-known[47]. Even before him Jason Denores went to Italy for his studies, returned to Cyprus and married Caterina from the family of Synklitikos to fly again to Venice after 1571 and become a professor of rhetoric in the University of Padova in 1578. Most of his works written in Greek and Latin are still unpublished in an autograph volume preserved in the library of Parma (Palat. 260)[48]. More famous proved John Sanctamauras from Nicosia, who pursued a successful career as a scribe in Italy and became scriptor of the Vatican Library and indeed a prolific copyist[49]. His numerous manuscripts are scattered in many collections; only in Paris the authors of the second volume of the *Repertorium* mention

---

47. On Hieronymos Tragoudistes see above p. 261, n. 2; see also *Repertorium*, II, A΄, no. 201, pp. 89-90.

48. On Jason Denores see N. M. Panagiotakes, «Ἰάσων Δενόρες: Κύπριος θεωρητικὸς τοῦ θεάτρου (c. 1510-1590)», in *Πρακτικὰ τοῦ Δευτέρου Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου (Λευκωσία, 20-25 Ἀπριλίου 1982)*, vol. II, *Μεσαιωνικὸν τμῆμα*, ed. Th. Papadopoullos and V. Englezakis, Nicosia 1986, pp. 467-86; W. H. Rudt de Colenberg, «Recherches sur quelques familles chypriotes apparentées au pape Clément VIII Aldobrandini (1590-1605). Flatro, Davila, Sozomenoi, Lusignan, Bustron et Nores», *EKEEK* 12 (1983), 47, 51-52; idem, «Études de prosopographie généalogique des Chypriotes mentionnés dans les registres de Vatican 1378-1471», *Μελέται καὶ Ὑπομνήματα* I, pp. 569-71 (for members of this family during the 14th-15th centuries).

49. On John Sanctamauras or Hagiomauras see L. Philippou, *Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας*, II, Nicosia 1930, pp. 24-26; C. P. Kyrris, «Cypriot Scholars in Venice in the XVI and XVII centuries», in *Ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ ἐξωτερικόν, ... Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der Neueren Zeit*, ed. J. Irmscher and M. Mineemi, Berlin 1968, pp. 205-6 and 249, n. 81; Vogel - Gardthausen, *Die griechischen Schreiber*, pp. 193-96; Ch. Patrinelis, «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1958-59), pp. 106-7; P. Canart, «Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen et de Patrinelis», *Scriptorium* 17 (1963), pp. 67, 80; H. Omont, «Les derniers des copistes grecs en Italie: Jean de Sainte-Maure (1572-1612)», *Revue des Études Grecques* 1 (1888), pp. 177-91; idem, «Note sur un portrait de Jean de Sainte-Maure conservé à la Bibliothèque Ambroisienne de Milan», *Revue des Études Grecques* 5 (1892), pp. 427-30; idem, *Facsimilés des manuscrits grecs des XVe et XVIe siècles*, Paris 1887, p. 31; A. Komines, *Πίνακες χρονολογημένων Πατμιακῶν κωδίκων*, Athens 1968, p. 63; I. Chasiotes, «Ἕνα ἰδιότυπο εἰκονογραφημένο κείμενο τοῦ Ἰωάννη Ἁγιομαύρα», *Ἑλληνικά* 19 (1966), pp. 108-13; A. Komines «Ἄγνωστον ἔργον τοῦ Κυπρίου ἀντιγραφέως κωδίκων Ἰωάννου Σανκταμαύρα», *Δίπτυχα* 1 (1979), pp. 7-19 (pls. I-III); See Gamillscheg, Harlfinger and Hunger, *Repertorium* I, *op.cit.*, no. 179, with further bibliography, and II, no. 238.

some twenty manuscripts of his and more are expected in the forthcoming third volume examining the scribes of the collections of the Vatican and Rome[50].

If 1489 was a turning point for the history of Cyprus, which led to interaction with the Italian Renaissance, the year 1570 led on the contrary to the acculturation of the island. Monasteries were looted and declined rapidly[51]. Books were scattered and people either fled the island or became illiterate. The fact that a few manuscripts were copied even after that date does not alter the general picture of economic and cultural decline in a depopulated Cyprus[52].

---

50. See *Repertorium*, I, no. 179, pp. 105-6 and II, no. 238, pp. 102-3; see now *Repertorium*, III, Vienna 1997, no. 299, pp. 116-19, with more *MSS* attributed to Sanctamauras..

51. For the looting and destruction of the monasteries of Cyprus see Sir G. Hill, *A History of Cyprus*, III, Cambridge Univ. Press 1948, p. 961 and n. 3 and vol. IV, pp. 305-6, 309-10. Cf. also the note in *Paris. Coislin* 71, f. 53v: *«,αφπε´ Χριστοῦ ἦλθεν ὁρισμὸς βασιλικῶς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν εἰς τὴν ἐλεεινὴν Κύπρον νὰ πουληθοῦσιν τὰ μοναστήρια, καὶ ἐδιαγουμήσαντα πολλὰ καὶ ἐρημόσαντα, καὶ εἰς τὸ τέλος ἀφανήσαν αὐτὰ παντελῶς ... καὶ ἐγένετο μέγας κλαυθμῶς καὶ ὀδυρμὸς τῶν μοναχῶν καὶ πᾶσι τοῖς ὀρθοδόξοις»;* note cited by I. Tsiknopoulos, *Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ Ἐγκλείστου Τυπικὴ σὺν Θεῷ Διαθήκη, Laing MS III 811 τῆς Πανεπιστημιακῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἐδιμβούργου*, Larnaca 1952, p. IA.

52. A few dated *MSS* were copied shortly after the conquest of Cyprus by the Turks in 1570/71. These include two volumes copied in Famagusta in 1573 and 1574 respectively, i.e. an *Euchologion*, now in Milan, Bibl. B.N. Brera AD XI 47, and a miscellany now in Paris (*gr.* 947). Another *Euchologion*, copied ca. 1575 by Hilarion, the so-called *Euchologion* of Allatius (*Vatic. Barberin. gr.* 390), and even a medical treatise of Alexander of Tralleis copied in 1583 [Florence, *Riccardianus* 10 (K. I, 11)]. On these *MSS* see Darrouzès, «Manuscrits originaires de Chypre», p. 182; idem, «Autres manuscrits», pp. 145, 159-60, 181-82; G. Mercati, «Un eucologio Ciprio que si cercava», *Traditio* 7 (1949), 223-32; Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pp. 17-18; C. N. Constantinides, «The prōtopapas Laurentios Dalephantos, a Scribe in 16th Century Famagusta», *Δωδώνη* 17,1 (1988), pp. 169-77 (with two plates); idem, «Poetic Colophons», pp. 346-48, 361-62; idem, «A dated Greek Manuscript from Cyprus of the 16th Century (*Paris. gr.* 947) (with two plates)», *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: Studies in Honour of Robert Browning*, Venice 1996, pp. 55-73.

Photographic credits : Plates nos. I, III-VIII are reproduced from Constantinides-Browning, *Dated Gr. MSS.*, pls. nos 102, 105, 111, 118, 138, 142, 148; and pl. no. II from Constantinides, «Poetic Colophons», pl. 8 on p. 374.

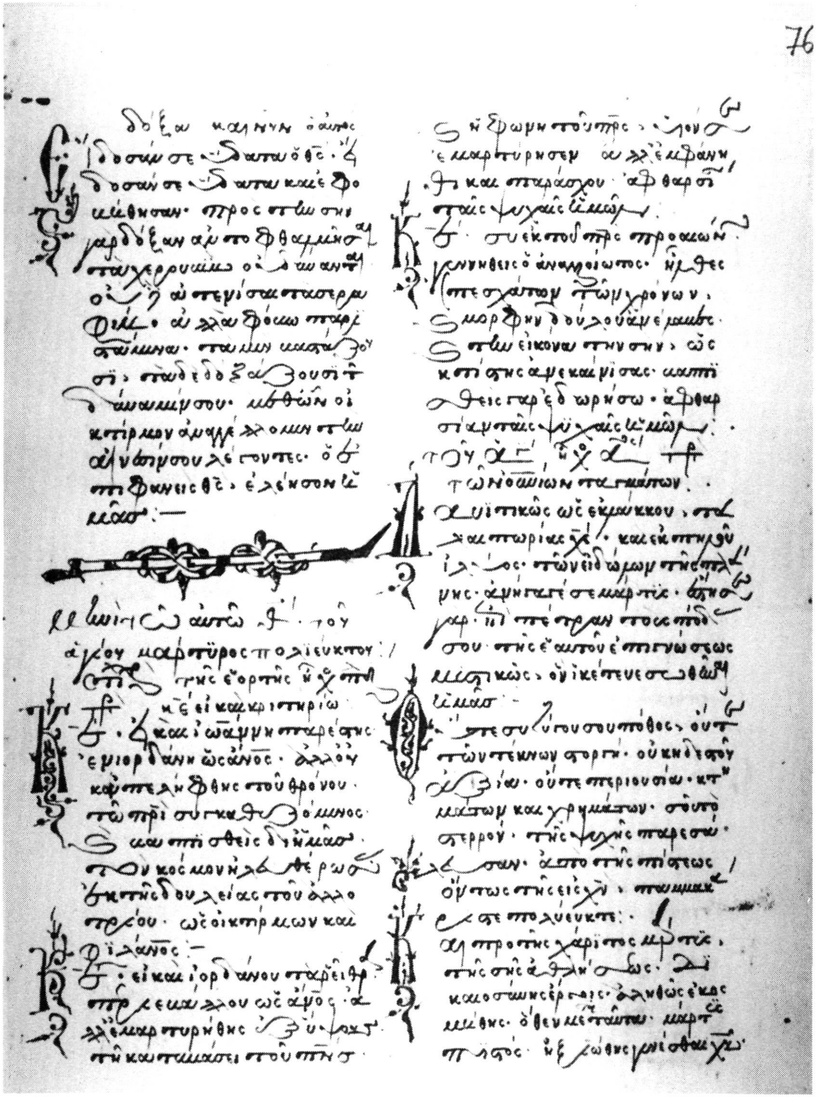

1. Athens, Metochion of the Panagios Taphos in Constantinople 19 (f. 76r) (A.D. 1530), *Mēnaion* for January. Copied by Ambrosios *Andreiōn*

2. Jerusalem, Staurou 9 (f. 295v) (A.D. 1535).
Poetic subscription by Ambrosios *Andreiõn*

3. Vatican, *Ottobonianus gr.* 25 (f. 1r) (A.D. 1564/65).
Works of St Neilos of Ankara etc. Copied by Philotheos *Arakou*

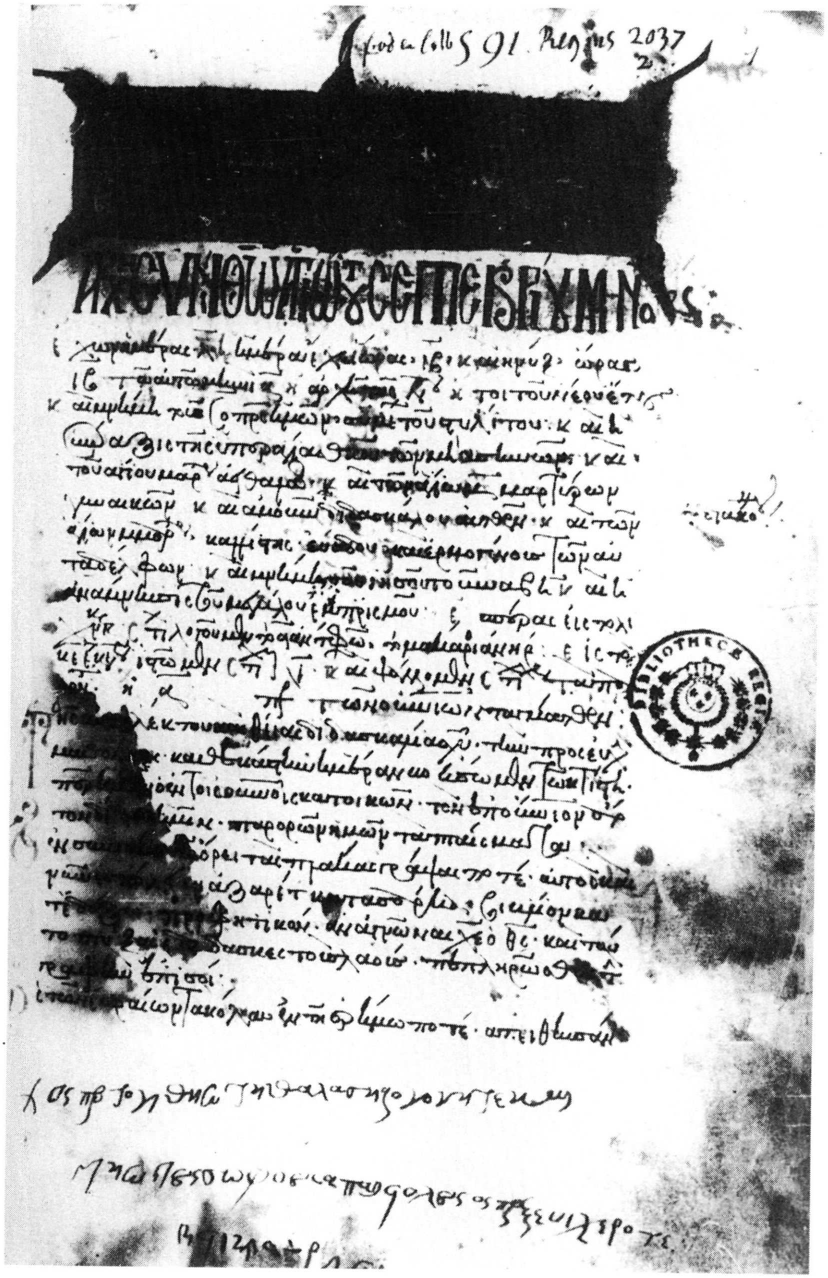

4. Paris, B. N. *gr.* 254 (f. 1r) (A.D. 1509).
Mēnaion for September. Copied by the priest Paul

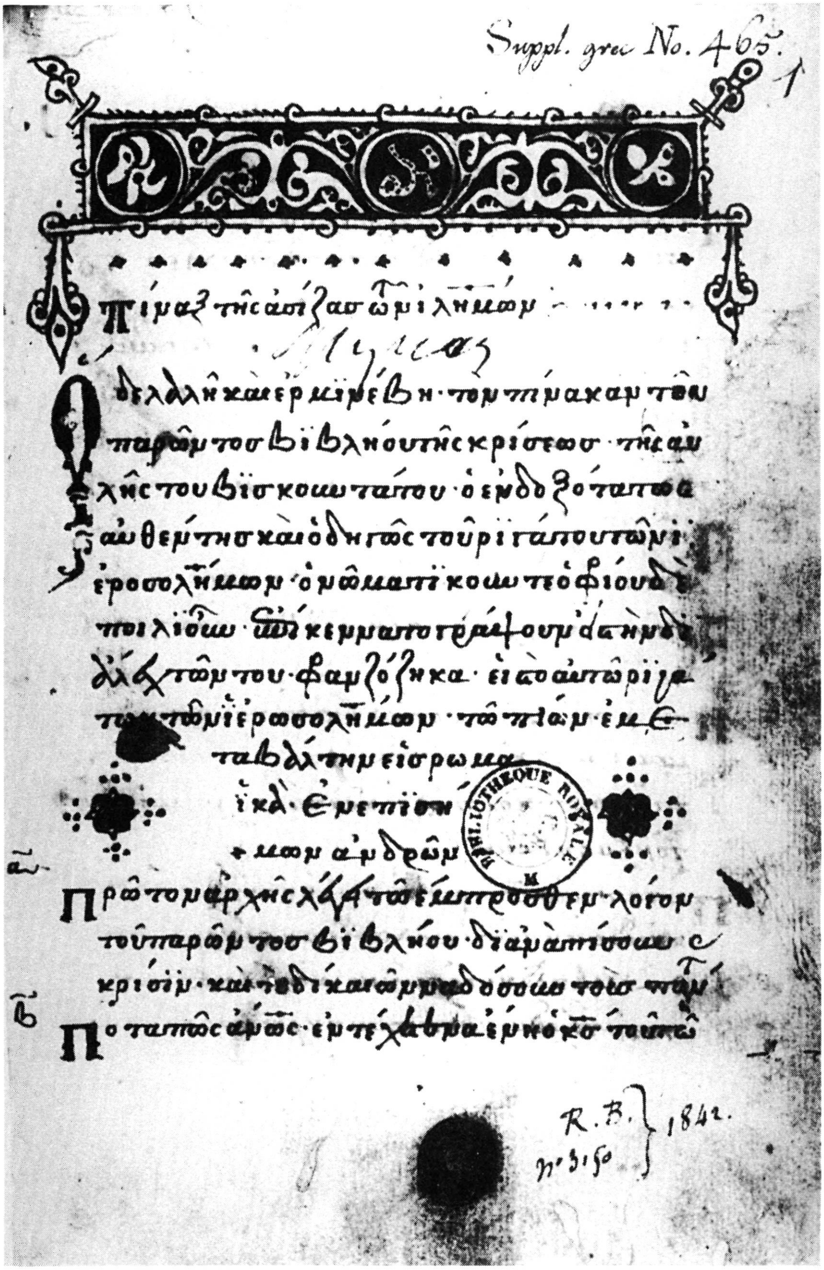

5. Paris, B. N. *Suppl. gr.* 465 (f. 1r) (A.D. 1512). Assizes of the Kingdom of Jerusalem translated into Greek. Copied by an anonymous scribe

6. Paris, B. N. *gr.* 317 (f. 1r) (A.D. 1533).
Gospel Lectionary. Copied by the *anagnōstēs* Stephanos

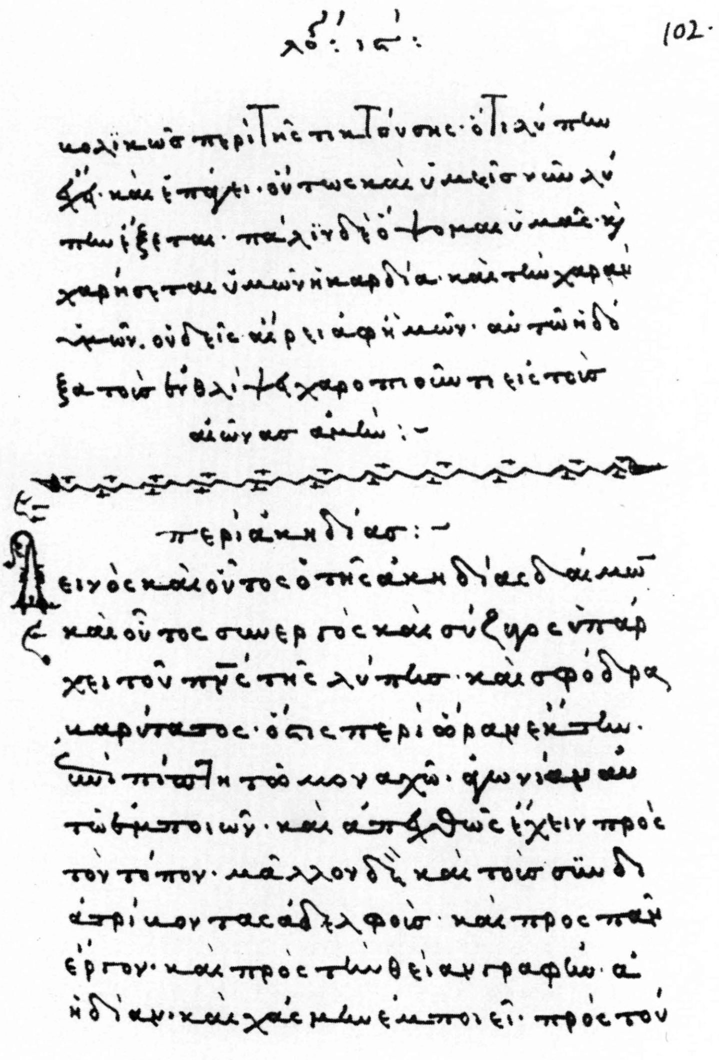

7. Paris, B. N. *gr.* 1611 (f. 102r) (A.D. 1553).
Lives of saints and other theological texts. Copied by Peter Blabestes

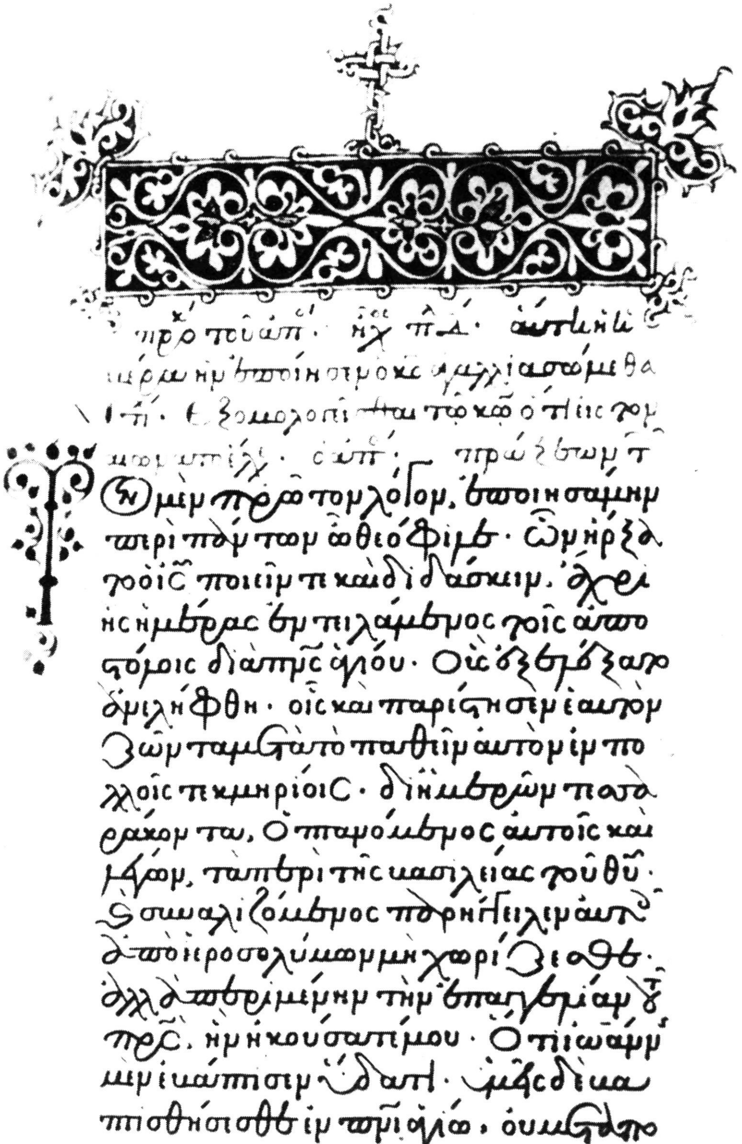

8. Jerusalem, St Saba 145 (f. 3r) (A.D. 1556). *Praxapostolos.*
Copied by the monk Ioasaph Sarbos from Cyprus

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ

ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΤΡΑΓΩΔΙΣΤΗΣ Ο ΚΥΠΡΙΟΣ: ΕΝΑΣ ΓΡΑΦΕΑΣ ΚΑΙ ΜΟΥΣΙΚΟΣ ΤΗΣ ΟΨΙΜΗΣ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗΣ*

Στὴ μνήμη τοῦ Robert Browning
ποὺ τόσα πρόσφερε καὶ στὴν Κύπρο

Ὁ Ἱερώνυμος Τραγωδιστὴς ὁ Κύπριος[1] ἀνήκει στὶς σπανιότατες ἐκεῖνες περιπτώσεις γραφέων τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται μὲ δύο «ὑποστάσεις», καὶ αὐτὸ γιατὶ τὰ ἐννέα σωζόμενα χειρόγραφα τοῦ 16ου αἰώνα ποὺ συνδέονται ρητὰ μὲ τὸ ὄνομά του ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικὲς κατηγορίες: χειρόγραφα ποὺ παραδίδουν κείμενα τῆς βυζαντινῆς γραμματείας καὶ χειρόγραφα μουσικά[2]. Τὸ ζήτημα ὅμως περιπλέκεται καθὼς οἱ γραφὲς τῶν χειρογράφων κάθε κατηγορίας ξεχωριστὰ ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τῶν δύο κατηγοριῶν παρουσιάζουν πολὺ μεγάλες διαφορές. Ἔτσι ἔχουν πρόσφατα προταθεῖ δύο λύσεις: (1) νὰ ὑπάρχουν δύο διαφορε-

* Εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν ἀείμνηστο Νικόλαο Μ. Παναγιωτάκη, ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ στείλει τὴ μελέτη του γιὰ τοὺς Ἕλληνες μουσικοὺς στὴν Γερμανία καὶ νὰ συζητήσει μαζί μου ποικίλες ἀπορίες μου.

1. Πρώτη πραγμάτευση τοῦ Ἱερώνυμου ὡς γραφέα ἀπὸ τοὺς M. Vogel - V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* [Zentralblatt für Bibliothekswesen. Beiheft 33], Leipzig 1909, σελ. 162. Πρώτη προσέγγιση τοῦ μουσικοῦ ἔργου του ἀπὸ τὸν O. Strunk, «A Cypriote in Venice», στὸ *Natalicia Musicologica Knud Jeppesen anno MCMLXII collegis oblata*, Hauniae 1962, σελ. 101-113 (καὶ τοῦ ἰδίου, *Essays on Music in the Western World*, New York 1974, σελ. 79-93). Συνολικότερη μελέτη τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του ἀπὸ τὸν B. Schartau, *Hieronymos Tragoudistes. Über das Erfordernis von Schriftzeichen für die Musik der Griechen* [Monumenta Musicae Byzantinae. Corpus scriptorum de re musica 3], Wien 1990, σελ. 13-31. Γιὰ τὴν πλέον πρόσφατη πραγμάτευση τοῦ Ἱερώνυμου βλ. N. M. Panajotakis, «Griechische Musiker im Deutschland des 16. Jahrhunderts», στὸ H. Eideneier (ἐπιμ.), *Graeca recentiora in Germania. Deutsch-griechische Kulturbeziehungen vom 15. bis zum 19. Jahrhundert* [Wolfenbütteler Forschungen 59], Wiesbaden 1994, σελ. 137-147, συγκεκριμένα σελ. 145-147.

2. Παρόμοια περίπτωση μουσικοῦ καὶ γραφέα εἶναι ὁ κορυφαῖος μελωδὸς καὶ θεωρητικὸς τῆς ψαλτικῆς τέχνης Μανουὴλ Χρυσάφης ὁ Λαμπαδάριος στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα. Βλ. σχετικὰ Μ. Κ. Χατζηγιακουμῆς, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832)*, τόμος Α΄, Ἀθήνα 1975, σελ. 392-404· D. E. Conomos (ἐκδ.), *The Treatise of Manuel Chrysaphes the Lampadarios* [Monumenta Musicae Byzantinae. Corpus scriptorum de re musica 2], Wien 1985, ἀλλὰ μὲ τὶς διορθώσεις καὶ προσθῆκες τοῦ Π. Α. Ἀγαπητοῦ, *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), σελ. 272-276.

τικὰ πρόσωπα ποὺ φέρουν αὐτὸ τὸ ὄνομα[3]· (2) ἡ γραφὴ τοῦ ἑνὸς Ἱερώνυμου νὰ ἐξελίχθηκε καθὼς αὐτὸς σταδιακὰ ἀποκτοῦσε μεγαλύτερη μόρφωση[4]. Στὴν παρούσα μελέτη θὰ προσπαθήσω νὰ δείξω ὅτι ὑπάρχει μόνον ἕνας Ἱερώνυμος καὶ ὅτι τὸ πρόσωπο αὐτὸ ἀλλάζει συνειδητὰ γραφὴ ὡς μέρος μιᾶς διαδικασίας πολιτισμικῆς μεταπροσαρμογῆς ἀπὸ τὴν ἐνετοκρατούμενη ἀλλὰ μεταβυζαντινὴ Κύπρο στὴν ἀναγεννησιακὴ Ἰταλία.

Ἡ πρώτη μαρτυρία γιὰ τὸν Ἱερώνυμο προέρχεται ἀπὸ τὸν κώδικα *Par. gr.* 1391, γραμμένον γύρω στὰ 1300 στὴν ἐπισκοπὴ Ἀρσινόης Πάφου· πρόκειται γιὰ γνωστὴ νομικὴ συλλογὴ ποὺ περιλαμβάνει καὶ κείμενα ποὺ ἀφοροῦν εἰδικὰ στὴν Κύπρο τοῦ 13ου αἰώνα[5]. Στὸ φ. 240v βρίσκουμε τὸ ἀκόλουθο σημείωμα[6]:

αφμα χ(ριστο)υ
† αυτη η βηβλος υπηρχεν· εμου
αθλιου γεροννμου τραουδηστη:-
Δεΐσιν δεξε· παναγνε· μ(ήτ)ηρ· θ(εο)ύ του
λόγου· δοσμη· καρδιας· συντριβ(ην)
πνεμαυτων· πενθησο· δακρια
των ομματον μου· δεχου ω θ(ε)ω
μ(ητ)ωρ

Τὸ σημείωμα μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι στὰ 1541 ἰδιοκτήτης τοῦ χειρογράφου ἦταν ὁ *Γερώνυμος Τραουδιστής*. Σημειώνουμε καταρχὰς τὴ διαλεκτικὴ μορφὴ τοῦ ὀνόματος· σημειώνουμε ἐπίσης ὅτι ὁ γραφέας οὐσιαστικὰ δὲν γνωρίζει ὀρθογραφία καὶ

---

3. E. Gamillscheg-D. Harlfinger-H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600. 2. Teil: Handschriften aus den Bibliotheken Frankreichs* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III.2], Wien 1989, fasz. A, σελ. 89-90 (ἀρ. 201). Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὡστόσο ὅτι στὸ μεταξὺ οἱ συντάκτες τοῦ RGK ἀπέσυραν τὴν πρότασή τους γιὰ τὴν ὕπαρξη δύο ὁμώνυμων γραφέων· βλ. E. Gamillscheg-H. Hunger-D. Harlfinger-P. Eleuteri, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600. 3. Teil : Handschriften aus Bibliotheken Roms mit dem Vatikan* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik III. 3], Wien 1997, fasz. A, σελ. 97, καί fasz. B, σελ. 96 (αρ. 253).

4. C. N. Constantinides-R. Browning, *Dated Greek Manuscripts from Cyprus to the Year 1570* [Dumbarton Oaks Studies 30=Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus 18], Washington-Nicosia 1993, σελ. 314, 322, 337.

5. Constantinides-Browning, σελ. 127-132.

6. Ἀπεικόνιση στὸν Schartau, Taf. 1. Μεταγραφὴ τοῦ σημειώματος καὶ ἀπὸ τὸν C. N. Constantinides, «Poetic Colophons in Medieval Cypriot Manuscripts», στὸν τόμο A. A. M. Bryer -G. S. Georghallides (ἐπιμ.), "*The Sweet Land of Cyprus*". *Papers Given at the Twenty-Fifth Jubilee Spring Symposium of Byzantine Studies (Birmingham, March 1991)*, Nicosia 1993, σελ. 319-380, καὶ εἰδικότερα σελ. 344, μὲ ὁρισμένες ὅμως παραναγνώσεις.

γραμματική, μετὰ δυσκολίας χειρίζεται τὴ γραφίδα, ἀλλὰ εἶναι σὲ θέση νὰ καταγράψει ἀπὸ μνήμης ἕνα δεκαπεντασύλλαβο τροπάριο. Οἱ τρεῖς στίχοι δὲν εἶναι ἔργο τοῦ Ἱερώνυμου[7], ἀλλὰ ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ ἑνὸς θεοτοκίου τοῦ Ἰωάννη Κλαδᾶ τοῦ Λαμπαδαρίου (fl. 1380-1420)[8]. Ἤδη στὴν πρώτη αὐτὴ μαρτυρία συναντοῦμε ἐνδείξεις γιὰ τὰ δύο βασικὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ἱερώνυμου, τὴ μουσικὴ καὶ τὰ χειρόγραφα.

Δύο περαιτέρω χειρόγραφα τεκμηριώνουν τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐνασχόληση τοῦ Ἱερώνυμου μὲ τὴ βυζαντινὴ ψαλτική[9]. Στὸν κώδικα Σινᾶ 292 (πρόκειται γιὰ μουσικὴ ἀνθολογία τῶν μέσων περίπου τοῦ 16ου αἰώνα[10]), ὁ ἀνώνυμος γραφέας τοῦ χειρογράφου χαρακτηρίζει ἀρκετὰ μέλη μὲ τὸ τυπικὸ λῆμμα *παρ' ἐμοῦ·* σὲ μία ὅμως περίπτωση σημειώνει *παρ' ἐμοῦ Γερονύμου Τραγουδιστῆ μαθητοῦ τοῦ διδασκάλου καὶ μαΐστορος Κωνσταντίνου ἱερέως τοῦ Φλακῆ*[11]. Στὸν κώδικα τῆς Μονῆς Λειμῶνος 240, μιᾶς κυπριακῆς μελισματικῆς συλλογῆς γραμμένης μεταξὺ 1575 καὶ 1600 περίπου[12], παραδίδονται δύο δεκαπεντασύλλαβα θεοτοκία καὶ δύο χερουβικὰ τοῦ Ἱερώνυμου[13]. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο χερουβικὰ συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ἑξῆς λῆμμα: *μέλος ποιηθὲν παρὰ Γερωνύμου Τραγωδιστῆ μὴ γινωσκομένου τὸ παλαιόν* (φ. 85v). Ὁ γραφέας δὲν ὑπονοεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ Ἱερώνυμος δὲν ἦταν πιὰ γνωστὸς στοὺς συμπατριῶτες του[14], ἀλλὰ ὅτι τὸ μέλος ποὺ συνέθεσε ἦταν πρὶν ἄγνωστο, ἦταν δηλαδὴ

---

7. Constantinides-Browning, σελ. 131.

8. Γρ. Στάθης, *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὑμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιΐᾳ καὶ ἔκδοσις τῶν κειμένων εἰς ἓν Corpus* [Ἵδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας. Μελέται 1], Ἀθῆναι 1977, σελ. 179 (κείμενο ἀρ. 11).

9. Γιὰ τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα στὴν Κύπρο βλ. τὶς μελέτες τοῦ A. Jakovljevič, «Cypriot Musicians and Copyists of Byzantine Musical Manuscripts in the 15th and 16th centuries», *Δίπτυχα* 2 (1980-1981), σελ. 72-77· «Κύπριοι μελωδοί, ὑμνογράφοι καὶ ἀντιγραφεῖς τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων τοῦ ιε'-ιστ' αἰώνα», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* 13-16.1 (1984-1987), σελ. 469-477· «Byzantine Melodoi-Hymnographers in Machairas MS A.4», στὸ Bryer-Georghallides, "*The Sweet Land of Cyprus*", σελ. 381-391.

10. V. Beneševič, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae in Monte Sina asservantur*, τόμ. I, Petropoli 1911, σελ. 149-50 καὶ Schartau, σελ. 30-31. Γιὰ τὴ σιναϊτικὴ παράδοση τῆς βυζαντινῆς ψαλτικῆς βλ. πρόχειρα Gr. Stathis, «I manoscritti e la tradizione musicale bizantino-sinaitica: Contributo alla storia di musica bizantina», *Θεολογία* 43 (1972), σελ. 271-308.

11. Γιὰ τὸν Φλαγγῆ βλ. Χατζηγιακουμῆς, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σελ. 385.

12. Χατζηγιακουμῆς, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σελ. 42-44 καὶ πίν. IV.

13. Χατζηγιακουμῆς, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σελ. 302. Δυστυχῶς ὁ Ἱερώνυμος δὲν περιλαμβάνεται στὸ Corpus δεκαπεντασύλλαβης ὑμνογραφίας ποὺ συνέταξε ὁ Στάθης.

14. Constantinides-Browning, σελ. 301.

πρωτότυπο[15]. Μπορούμε συνεπῶς νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ Ἱερώνυμος μέσα στὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 16ου αἰώνα εἶχε ἀποκτήσει μιὰ σχετικὴ φήμη ὡς συνθέτης ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς στὴ βυζαντινὴ παράδοση τῆς Κύπρου.

Ἡ ἑπόμενη, μετὰ τὸ κτητορικὸ σημείωμα τοῦ 1541, χρονολογημένη μαρτυρία γιὰ τὸν Ἱερώνυμο προέρχεται ἀπὸ τὸν κώδικα *Par. gr.* 1770 ποὺ παραδίδει τὴ *Χρονικὴ Σύνοψη* τοῦ Κωνσταντίνου Μανασσῆ[16]. Στὸ τελευταῖο φύλλο τοῦ κώδικα (φ. 158v) ὁ γραφέας ἔχει καταγράψει τὸν ἀκόλουθο κολοφώνα σὲ δεκαπεντασύλλαβους στίχους [Πίνακας 1][17]:

Γέγραπται, τέρμα εἴληφεν, ἡ πλουτοβίβλος αὕτη·
διὰ χειρός τε ταπεινοῦ, τοὔνομα Γερονίμου
ἐπίκλην δὲ Τραγουδιστή, ἔκ τε παπποπατρίας
διὰ ἐξόδου σὺνδρομῆς, καὶ πολλοτάτου πόθου·
εὐγενεστάτου ἄρχοντος, λοῦτζιου γὰρ τὴν κλῆσιν·
τῶν περιλάμπρων καὶ γνωστῶν, Συνκλητικῶν τῶ γένει·
ἐν ἔτει γὰρ τῆς τοῦ υἱοῦ, θ(εο)ῦ οἰκονομίας
χιλιοστῆς δὲ τῆς μιᾶς, ἑκατοστῆς δε πέμπτης·
καὶ πέμπτης τεσσαρακοστῆς, νῦν λέγω ἐχρονίας
ἐν ἰκοστ' ἕκτ' ἡμέρα τε, μηνός τε του αὐγοῦστου.

Στὶς 26 Αὐγούστου 1545 ὁ *Γερώνυμος Τραγουδιστὴς* ὁλοκληρώνει τὸ γράψιμο τοῦ κώδικα κατὰ παραγγελία τοῦ ἄρχοντα Λούτσιου Συγκλητικοῦ, μέλους γνωστῆς φραγκοβυζαντινῆς οἰκογένειας τῆς Ἀμμοχώστου μὲ ἰσχυρὲς διασυνδέσεις στὴ Βενετία[18]. Ἡ ἐπαγγελματικὴ γραφὴ κινεῖται στὸ πλαίσιο τῶν συντηρητικῶν

---

15. Ἡ στερεότυπη φράση *τὸ παλαιόν*, εἴτε μόνη της εἴτε ὡς μέρος τοῦ ἀντιθετικοῦ ζεύγους *οἱ παλαιοί-οἱ νέοι*, δηλώνει στὰ ψαλτικὰ χειρόγραφα τὴν παλαιότερη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ γραφέα μουσικὴ παράδοση. Βλ. τὰ σχετικὰ λήμματα στὸν κώδικα Λειμῶνος 240 (*ὅ.π.* σημ. 12).

16. O. Lampsidis, «Eine cypriotische Handschrift der Chronik von Konstantinos Manasses», *Πρακτικὰ τοῦ 1ου Διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. II, Λευκωσία 1972, σελ. 121-141 (καὶ τοῦ ἰδίου, *Δημοσιεύματα περὶ τὴν Χρονικὴν Σύνοψιν Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ*, Ἀθήνα 1980, σελ. 221-241) καὶ Constantinides-Browning, σελ. 300-303.

17. Schartau, Taf. 3 καὶ Constantinides-Browning, pl. 209a (μόνον ὁ κολοφώνας). Διπλωματικὴ μεταγραφὴ καὶ ἔκδοση στὸ Constantinides, «Poetic Colophons», σελ. 344-345 καὶ 360-361. Δυστυχῶς στὴ διπλωματικὴ μεταγραφὴ δὲν σημειώνονται τὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν ἡμιστιχίων.

18. C. P. Kyrris, «Cypriote Scholars in Venice in the XVI and XVII Centuries with Some Notes on the Cypriote Community in Venice and Other Cypriote Scholars who lived in Rome and the Rest of Italy in the Same Period», στὸν τόμο J. Irmscher-Marika Mineemi (ἐπιμ.), *Ὁ Ἑλληνισμὸς εἰς τὸ ἐξωτερικόν. Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit* [Berliner Byzantinistische Arbeiten 40], Berlin 1968, σελ. 183-272 καὶ Αἰκατερίνη Χ. Ἀριστείδου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς κυπριακῆς ἱστο-*

μεταβυζαντινῶν γραφῶν τοῦ μείζονος ἑλληνικοῦ χώρου, καὶ εἰδικότερα τῆς Κύπρου[19]. Ἡ βυζαντινότροπη γλώσσα καὶ ὁ πολιτικὸς στίχος τοῦ κολοφώνα ἐπίσης ἐντάσσουν τὸ χειρόγραφο σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο. Ὁ Ἱερώνυμος διατηρεῖ τὸν δημώδη τύπο τοῦ ὀνόματός του καὶ χρησιμοποιεῖ τὸν χαρακτηριστικὸ γιὰ κυπριακὰ χειρόγραφα τύπο *ἐγχρονίας*. Τὸ πιθανότερο λοιπὸν εἶναι τὸ χειρόγραφο νὰ γράφτηκε στὴν Κύπρο[20]. Ὁ Ἱερώνυμος ἔχει χωρίσει καθαρὰ τὰ ἡμιστίχια κάθε δεκαπεντασύλλαβου μὲ κόμμα καὶ μικρὸ διάστημα, ἐνῶ τὸ τέλος τῶν περισσοτέρων στίχων σημειώνεται μὲ ἄνω τελεία[21]. Πρόκειται γιὰ μιὰ σαφέστατη ἔνδειξη τῆς ἐπίγνωσης τῆς μετρικῆς δομῆς τοῦ στίχου· ἄλλωστε τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ὁ Ἱερώνυμος ἔγραφε τὰ δεκαπεντασύλλαβα θεοτοκία του. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ φράση τοῦ στ. 3 *ἔκ τε παππoπατρίας*. Κατὰ μία ἄποψη σημαίνει ὅτι τὸ ἐπίθετο Τραγουδιστὴς προέρχεται ἀπὸ τοὺς προγόνους του[22], κατὰ μιὰ ἄλλη ὅμως ὅτι ὑποδηλώνει παρεφθαρμένα τὴν Πάφο ὡς πατρίδα τοῦ γραφέα[23]. Νομίζω ὅτι ὀρθὴ εἶναι ἡ πρώτη ἄποψη, καὶ αὐτὸ γιατί, ἂν καὶ ἡ λέξη *παππoπατρία* εἶναι ἀθησαύριστη, ὡστόσο ἐμφανίζεται μὲ λόγια μορφὴ στὴ *Χρονικὴ Σύνοψη*, ἀκριβῶς τὸ κείμενο ποὺ ἀντέγραφε ὁ Ἱερώνυμος: *ἐκ τοῦ τετρώρου τῆς ἀρχῆς, φεῦ, τῆς παππoπατρῴας* (5493)[24]. Θὰ ἤθελα

ρίας ἀπὸ τὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας. Τόμος Β´ (1509-1517) [Κέντρον Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν. Πηγαὶ καὶ Μελέται τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας 19], Λευκωσία 1994, σελ. 79-80 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

19. Γιὰ τὶς γραφὲς αὐτὲς βλ. D. Harlfinger, «Zu griechischen Kopisten und Schriftstilen des 15. und 16. Jahrhunderts», στὸν τόμο *La paléographie grecque et byzantine* [Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique 559], Paris 1977, σελ. 327-362, συγκεκριμένα σελ. 332-333· γιὰ τὴν Κύπρο εἰδικότερα βλ. P. Canart, «Les écritures livresques chypriotes du XIe au XVIe siècle» *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* 17 (1987-1988), σελ. 27-53, καὶ συγκεκριμένα σελ. 44-50. Ὡς τυπικὸ παράδειγμα, καὶ πολὺ κοντὰ στὸν Ἱερώνυμο, ἀναφέρω τὸν διάσημο Κύπριο γραφέα Ἀμβρόσιο τῆς Μονῆς Ἀνδρείων Λευκωσίας (fl. 1530-1555)· βλ. ἐνδεικτικὰ Constantinides-Browning, ἀρ. 74-76 καὶ πίν. 111-113.

20. Constantinides-Browning, σελ. 301.

21. Γιὰ τὸν διαχωρισμὸ ἡμιστιχίων καὶ στίχων μὲ κόμμα καὶ ἄνω τελεία ἀντίστοιχα στὰ χειρόγραφα βυζαντινῶν ποιητικῶν δημωδῶν κειμένων βλ. Μ. Κ. Χατζηγιακουμῆς, *Τὰ μεσαιωνικὰ δημώδη κείμενα. Συμβολὴ στὴ μελέτη καὶ στὴν ἔκδοσή τους*, τόμος Α´, Ἀθήνα 1977, σελ. 215 καὶ Π. Α. Ἀγαπητός, «Ἡ ἔμμεση παράδοση τοῦ δημώδους μυθιστορήματος *Λίβιστρος καὶ Ροδάμνη*», *Ἑλληνικὰ* 42 (1991-1992), σελ. 61-74, συγκεκριμένα σελ. 63-64.

22. Constantinides-Browning, σελ. 301 καὶ Panajotakis, σελ. 145.

23. Βλ. Schartau, σελ. 13 σημ. 3, ὁ ὁποῖος ἑρμηνεύει τὴ φράση *ὡς ἔκ τε Παππoπατρίας*, δηλαδὴ ἔκ τε Πάφου πατρίδος.

24. Βλ. ἐπίσης 4438/9 *δέχεται τοῦτον Κάρουλος (ἦν γὰρ παππoπατρόθεν /ἀπὸ Χριστοῦ καλούμενος καὶ σέβων Χριστοῦ νόμους)*, 4952 *αὐτός τε παππoπατρικῆς ἀρχῆς ἐξεδιφρίσθη*. Ἀκολουθεῖται ἡ στιχαρίθμηση τῆς καινούργιας κριτικῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸν O. Lampsidis, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae 36. 1-2], Athenis 1996.

νὰ ἐπισημάνω τὴν παρουσία ἑνὸς μεγάλου κάππα ποὺ βρίσκεται στὸ διάστημα μεταξὺ τῶν ἡμιστιχίων τῶν στ. 7-8. Τὸ γράμμα, ποὺ διασχίζεται ἀπὸ τρεῖς ὁριζόντιες γραμμές, δὲν ἀποτελεῖ σῆμα παραπομπῆς, ὅπως ὁ σταυρὸς στὸ τέλος τοῦ στ. 9, ἀλλὰ καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι κάποια ἄλλη γνωστὴ συντομογραφία.

Μὲ τὶς ἑπόμενες δύο μαρτυρίες περνοῦμε στὴν Ἰταλία. Μᾶς σώζονται δύο χειρόγραφα ἄμεσα συνδεδεμένα μὲ ἕναν Ἱερώνυμο Κύπριο, τοῦ ὁποίου ὅμως ἡ γραφὴ ἀπέχει πάρα πολὺ ἀπὸ τὴ γραφὴ τοῦ Γερώνυμου Τραγουδιστῆ, ὅπως τὸν γνωρίσαμε. Ὁ *Vat. Pal. gr.* 397 παραδίδει καὶ πάλι τὸ κείμενο τῆς *Χρονικῆς Σύνοψης*[25]. Στὸ τέλος τοῦ κειμένου (φ. 110v) ὁ γραφέας ἔχει καταγράψει τὸν ἀκόλουθο, ἀχρονολόγητο, κολοφώνα [Πίνακας 2][26]:

δόξασοι ὁ θεὸς ὑμῶν, δόξασοι
τῷ παναρίστῳ *τῆς παλαιτέρ(ας) ῥώμης,*
ἄνακτι ὀρθῶς *δογματίζοντι σέβας,*
προσῆξα δῶρον *ερώνυμος κύπρου,*
ὅπερ ἔγραψα, *ταῖν χεροῖν ταῖν ἰδίαιν:-*

Ἔχουμε μπροστά μας ἕνα οὑμανιστικὸ χειρόγραφο τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς παραγωγῆς τοῦ 16ου αἰώνα[27]. Ἡ γραφὴ γενικότερα, ἡ γλώσσα καὶ τὸ μέτρο τοῦ κολοφώνα εἰδικότερα διαφέρουν κάθετα ἀπὸ ὅ,τι εἴδαμε μέχρις στιγμῆς. Ἐπιπλέον, τὸ ἀρχαιοπρεπὲς ὄνομα δὲν περιλαμβάνει τὸ ἐπίθετο Τραγουδιστής. Θὰ ἤθελα ὡστόσο νὰ ἐπισημάνω τρία πράγματα: (1) Ἡ φράση *ἄναξ τῆς παλαιτέρας Ῥώμης*, ποὺ ἐδῶ μᾶλλον ὑπονοεῖ τὸν Πάπα, ἐμφανίζεται συχνὰ στὴ *Χρονικὴ Σύνοψη*, γιὰ παράδειγμα, *ἀναγορεύει κράτορα τῆς παλαιτέρας Ῥώμης* (4443)[28]· (2) ὁ γραφέας ἀφήνει διαστήματα γιὰ νὰ δηλώσει τὴν παύση τοῦ ἰαμβικοῦ τρίμετρου, ὅπως ἀκριβῶς ἔχει κάνει γιὰ τοὺς δεκαπεντασύλλαβους τοῦ κυρίως κειμένου του· (3) τὸ κείμενο τῆς *Χρονικῆς Σύνοψης* ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸν *Par. gr.* 1770[29].

---

25. Constantinides-Browning, σελ. 313-315.

26. Schartau, Taf. 4 καὶ Constantinides-Browning, pl. 215a (μόνον ὁ κολοφώνας). Διπλωματικὴ μεταγραφὴ καὶ ἔκδοση ἀπὸ τὸν Constantinides, «Poetic Colophons», σελ. 345 καὶ 361. Δυστυχῶς στὴ διπλωματικὴ μεταγραφὴ δὲν σημειώνονται τὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν ἡμιστιχίων.

27. Γιὰ τοὺς οὑμανιστικοὺς γραφικοὺς χαρακτῆρες βλ. πρόχειρα Harlfinger, «Zu griechischen Kopisten», σελ. 333-339, ὅπως ἐπίσης καὶ τὶς συμβολὲς στὸν παρόντα τόμο.

28. Βλ. ἐπίσης *τὴν παλαιτάτην Ῥώμην* (3150), *τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης* (2386, 2429, 3771), *τῇ πρεσβυτέρᾳ Ῥώμῃ* (2506).

29. O. Lampsides, «Zu eliminierende Handschriften der Chronike Synopsis von Konstantinos Manasses. Erste Auswahl», *Πλάτων* 32 (1980), σελ. 131-135.

Ὁ κώδικας Σινᾶ 1764 εἶναι ἕνα σύνθετο χειρόγραφο μὲ θεωρητικὰ κυρίως ἔργα τῆς βυζαντινῆς ψαλτικῆς[30]. Τὰ φύλλα 5-31 ἀποτελοῦν ξεχωριστὸ χειρόγραφο τοῦ 16ου αἰώνα, ἐνσωματωμένο στὸν ὑπόλοιπο κώδικα ποὺ ἔχει γραφεῖ τὸν 18ο αἰώνα. Στὸ μικρὸ αὐτὸ χειρόγραφο παραδίδεται μουσικὴ πραγματεία μὲ τίτλο *Ἱερωνύμου Τραγῳδιστοῦ τοῦ Κυπρίου Περὶ χρείας μουσικῆς Γραικῶν χαρακτήρων* [Πίνακας 3][31]. Κολοφώνας δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει. Ἡ ὁμοιότητα ὡστόσο μεταξὺ τῶν γραφῶν τοῦ βατικανοῦ καὶ τοῦ σιναϊτικοῦ κώδικα εἶναι ἐμφανής, ἂν καὶ ὁ δεύτερος εἶναι γραμμένος πιὸ πρόχειρα καὶ μὲ παχύτερη γραφίδα. Μποροῦμε ἑπομένως νὰ συμπεράνουμε: (1) Ὁ γραφέας τοῦ βατικανοῦ χειρογράφου καὶ ὁ συγγραφέας-γραφέας τῆς πραγματείας ταυτίζονται· (2) τὸ ὄνομα τοῦ γραφέα τοῦ παρισινοῦ κώδικα (*Γερώνυμος Τραγουδιστὴς*) καὶ τοῦ συγγραφέα-γραφέα τοῦ σιναϊτικοῦ χειρογράφου (*Ἱερώνυμος Τραγῳδιστὴς*) εἶναι τὰ ἴδια, ἂν καὶ στὴ δεύτερη περίπτωση τὸ ὄνομα ἔχει ἀρχαιοποιηθεῖ· (3) ἐφόσον ὁ παρισινὸς κώδικας εἶναι τὸ πρότυπο τοῦ βατικανοῦ χειρογράφου γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Μανασσῆ, καὶ ἐφόσον οἱ δύο γραφεῖς ὀνομάζονται *Γερώνυμος Τραγουδιστὴς* καὶ *Ἱερώνυμος* ἀντίστοιχα καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κύπρο, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ταυτίζονται.

Τῆς μουσικῆς πραγματείας τοῦ σιναϊτικοῦ κώδικα προτάσσεται μιὰ ἀφιερωτικὴ ἐπιστολὴ πρὸς ἕναν ἀνώνυμο καρδινάλιο[32], ἀπὸ τὸν ὁποῖο ὁ Ἱερώνυμος ζητᾶ ἐνίσχυση γιὰ νὰ τυπώσει τὸ ἔργο του[33]. Μεταξὺ ἄλλων ὁ Ἱερώνυμος ἀναφέρει ὅτι τῆς *ἡμετέρας μὲν ἀποδημήσας πατρίδος, ἐπιβὰς δ' Ἰταλίας, ἐνναετίας ἀγούσης ἤδη*, σπούδασε καταρχὰς τρία χρόνια στὴ Βενετία ἁρμονία καὶ σύνθεση *παρὰ τῷ Ζαρλήνῳ Ἰωσήφῳ* (38.55-64). Πρόκειται γιὰ τὸν Messer Gioseffo Zarlino da Chioggia (1517-1590)[34], τὸν διασημότερο θεωρητικὸ τῆς ἐποχῆς καὶ συγγραφέα τοῦ σημαντικότατου ἔργου *Le istitutioni harmoniche*, ποὺ τυπώθηκε στὴ Βενετία τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1558[35] μὲ χορηγία τοῦ καρδιναλίου Alvise Cornaro τοῦ νεότερου (1517-1584), ἐγγονοῦ τῆς τελευταίας βασίλισσας τῆς Κύπρου Αἰκατερίνης Κορ-

30. Constantinides-Browning, σελ. 321-323· Schartau, σελ. 24-27· Stathis, «I Manoscritti», σελ. 275-277.

31. Schartau, Taf. 9 καὶ Constantinides-Browning, pl. 135.

32. 34.5 *σοφώτατε καρδιναλέων*. Παραπομπὲς στὸ κείμενο γίνονται μὲ βάση σελίδα καὶ στίχο τῆς ἔκδοσης Schartau.

33. Ἔτσι ἐξηγεῖται ἴσως καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ σιναϊτικὸς κώδικας δὲν εἶναι τόσο καλογραμμένος ὅσο ὁ βατικανός. Δὲν πρόκειται γιὰ ἕνα «Präsentationsexemplar», ἀλλὰ γιὰ τὸ «Handexemplar» ποὺ ὁ συγγραφέας θὰ ἔδινε στὸν τυπογράφο.

34. Cl. V. Palisca, «Zarlino Gioseffo», *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 20 (1980), σελ. 646-649.

35. Ανατύπωση τῆς πρώτης ἔκδοσης Bologna 1965.

νάρο[36]. Τὰ ὑπόλοιπα ἕξι χρόνια, γράφει ὁ Ἱερώνυμος, τὰ πέρασε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάντοβα (38.59-60 *ἐν τῷ κατὰ Πατάβιον γυμνασίῳ*), ὅπου μᾶλλον σπούδασε «artes et medicina», δηλαδὴ φιλολογία καὶ ἰατρική, ἕναν ἀρκετὰ τυπικὸ συνδυασμὸ γιὰ τοὺς φοιτητὲς τοῦ 16ου αἰώνα, ἰδίως μάλιστα τοὺς Κυπρίους[37].

Ἡ δομὴ τῆς πραγματείας τοῦ Ἱερώνυμου εἶναι ἡ ἑξῆς: (1) σύντομος πρόλογος γιὰ τὶς ἔννοιες τῆς χρονικῆς ἀναλογίας καὶ τῆς διαστηματικῆς συμμετρίας στὴ μουσική, πρώτη παρουσίαση τῶν βασικῶν σημαδιῶν· (2) ἀνάλυση τῶν διαστηματικῶν σημαδιῶν ποὺ δηλώνουν ἄνοδο, κάθοδο ἢ στάση τῆς φωνῆς, ὅσων δηλαδὴ στοιχείων ἀφοροῦν στὴν ποιότητα τοῦ τόνου· (3) ἀνάλυση τῶν ρυθμικῶν σημαδιῶν, τῶν παύσεων καὶ τῶν ρυθμικῶν συνδυασμῶν, εκείνων δηλαδὴ τῶν στοιχείων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ποσότητα τοῦ ἤχου· (4) ἀνάλυση τῶν ἁρμονικῶν συσχετισμῶν ποὺ ἀλλάζουν τὴν ποιότητα τοῦ τόνου· (5) ἀνάλυση τῶν τονικῶν κέντρων τῆς μουσικῆς· (6) παραδείγματα.

Ἡ διδακτικὴ αὐτὴ μορφὴ δὲν συνιστᾶ χαρακτηριστικὸ τῶν ἀναγεννησιακῶν θεωρητικῶν ἔργων, ὅπως εἶναι οἱ *Istitutioni harmoniche*, ἀλλὰ ἀποτελεῖ βασικὸ τρόπο ὀργάνωσης τῶν βυζαντινῶν ἐγχειριδίων γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ δύναμη τῶν μουσικῶν σημαδιῶν. Τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ ἦταν σύντομα κείμενα ποὺ προτάσσονταν μιᾶς

36. Περὶ Ἱερώνυμου, Zarlino καὶ Cornaro βλ. Strunk, «A Cypriot in Venice»· γιὰ τὸν Cornaro βλ. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης. Κρητικὸς μουσικοσυνθέτης τοῦ δέκατου ἕκτου αἰώνα. Μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του* [Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας 12], Βενετία 1990, σ. 134, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

37. Γιὰ τοὺς Κύπριους φοιτητὲς στὴν Πάντοβα καὶ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ συνδυασμοῦ «artes et medicina» βλ. Α. Τσελίκας, «Ἡ διαθήκη τοῦ Petro de Cafrano καὶ οἱ πράξεις ἐκλογῆς Κυπρίων φοιτητῶν γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας (1393, 1436-1569)», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν τῆς Κύπρου* 17 (1987-1988), σελ. 261-262, εἰδικότερα τὰ ἔγγραφα ἀρ. 13-17, 20, 22-24. Τὸ εἶδος τῶν σπουδῶν ποὺ ἔκανε ὁ Ἱερώνυμος στὴν Πάντοβα παραμένει ὡστόσο ἀσαφές. Ὁ Panajotakis, σελ. 147 σημ. 32, παραπέμπει σὲ ἔγγραφο τοῦ Κρατικοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετίας (Santo Uffizio, b. 159, φ. 8r), ὅπου στὰ συμφραζόμενα φοιτητικῶν κύκλων φίλα προσκείμενων στὴ Μεταρρύθμιση ἐμφανίζεται ὁ «misser Hieronimo Tragudistin, medico Ciprioto» (βλ. A. Olivieri, «Alessandro Trissino e il movimento calvinista vicentino del Cinquecento», *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 21 [1967], σελ. 57). Ἂν καὶ τὸ ἔγγραφο εἶναι τοῦ 1572, ἡ περίοδος στὴν ὁποία γίνεται ἀναφορὰ στὸν Ἱερώνυμο εἶναι κάπου μεταξὺ 1556-1560. Μετὰ ἀπὸ συζήτηση μὲ τὸν Ν. Παναγιωτάκη καταλήξαμε στὸ ὅτι τὸ πιθανότερο εἶναι οἱ ἰατρικὲς σπουδὲς τοῦ Ἱερώνυμου νὰ συμπίπτουν τουλάχιστον μὲ τὴν περίοδο τῶν ἕξι ἐτῶν του στὴν Πάντοβα. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀλλαγὴ τοῦ γραφικοῦ του χαρακτήρα καὶ ἡ χρήση τῆς οὐμανιστικῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παραπέμπουν σὲ κάποιας μορφῆς συγκροτημένες φιλολογικὲς σπουδές. Ἡ μοναδικὴ ἀναφορὰ τοῦ ἴδιου τοῦ Ἱερώνυμου σὲ πιθανὸ ἐπάγγελμά του βρίσκεται στὸν κολοφώνα τοῦ *Mon. gr.* 177, φ. 311r, ὅπου χαρακτηρίζει τὸν ἑαυτό του ὡς *τῶν σχολαστικῶν ἐλαχίστου* (βλ. Constantinides-Browning, σελ. 341 καὶ Schartau, σελ. 30). Κατὰ τὸν Ν. Παναγιωτάκη τὸ *σχολαστικὸς* μᾶλλον μεταφράζει τὸ ἰταλικὸ scholastico, δηλαδὴ «φοιτητής». Τὸ scholastico βέβαια σημαίνει καὶ τὸν γενικότερα μορφωμένο, τὸν λόγιο (βλ. Niemayer, *MLLMS*. V)

μελισματικῆς ἀνθολογίας καὶ εἶχαν καθαρὰ πρακτικὸ χαρακτήρα[38]. Παράδειγμα μιὰ ἀνώνυμη ἐξήγηση ἀπὸ τὸν *Vat. Barb. gr.* 300 τοῦ 15ου αἰώνα. Πρόκειται γιὰ διδακτικὴ παρουσίαση τῆς ψαλτικῆς σημειογραφίας μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ τίτλο *Ἀρχὴ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης, τῶν τε ἀνιόντων καὶ κατιόντων, σωμάτων τε καὶ πνευμάτων, καὶ πάσης χειρονομίας καὶ ἀκολουθίας συντεθημένης εἰς αὐτὴν παρὰ τῶν κατὰ καιροὺς ἀναδειχθέντων ποιητῶν, παλαιῶν τε καὶ νέων* (φ. 2r)[39].

Συνεπῶς ὁ Ἱερώνυμος ἐπιλέγει συνειδητὰ τὴ βυζαντινὴ διδακτικὴ δομὴ γιὰ νὰ μεταφέρει πειστικότερα τὸ μήνυμά του στοὺς Ἕλληνες ψάλτες ποὺ πιστεύει ὅτι θὰ ἀποτελέσουν τὸ ἀναγνωστικό του κοινό. Γιατὶ βέβαια αὐτὸ ποὺ ἔχει νὰ πεῖ ὁ συγγραφέας γιὰ τὴ *χρεία χαρακτήρων* εἶναι –ὅσον ἀφορᾶ στὴν ὀρθόδοξη μουσικὴ παράδοση– ἀπολύτως ριζοσπαστικό. Ὁ Ἱερώνυμος προτείνει μιὰ πλήρη μεταρρύθμιση τῆς μεσαιωνικῆς σημειογραφίας καὶ προσαρμογὴ τοῦ ρευστοῦ μονοφωνικοῦ μέλους στὴν πολυφωνικὰ δομημένη μουσικὴ τῆς Δύσης. Ἔτσι σ' ἕναν πίνακα (φφ. 29v-30r) [Πίνακας 4][40] ἐξισώνει αὐθαίρετα τὶς ἀσταθεῖς βυζαντινὲς «φωνὲς» μὲ τὰ σταθερὰ δυτικὰ διαστήματα. Γράφει ὁ Ἱερώνυμος: *Ὀξεῖα, μετὰ προτιθεμένου αὐτῇ κεντήματος, τὴν διὰ τριῶν μὲν ἀποτελεῖ ἀναβάσεως μείζονα, ἡμῖν δὲ καλουμένην μείζονα διφωνίαν, τῇ παρὰ Λατίνοις λεγομένῃ τ έ ρ τ ζ α μ ά ϊ ο ρ ἀνάλογον* (68.370-372), ὅπου ἐννοεῖται τὸ σταθερὸ διάστημα ut-mi[41]. Ἐπισημαίνω τὸ μεγάλο κάππα, τὸ ὁποῖο στὴ σημειογραφία τοῦ Ἱερώνυμου ἀντιστοιχεῖ στὸ κλειδὶ ut[42]· ἂς θυμηθοῦμε τὸ κάππα ἐκεῖνο στὸν κολοφώνα τοῦ *Par. gr.* 1770. Νομίζω ὅτι τὸ σύμβολο αὐτὸ εἶναι ἄλλη μιὰ ἔνδειξη γιὰ τὴν ταύτιση τῶν δύο γραφέων.

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, ἡ πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τῆς θεωρίας βρίσκεται στὶς τελευταῖες δύο σελίδες τῆς πραγματείας, ὅπου ὁ Ἱερώνυμος καταγράφει μιὰ δική του

---

38. Γιὰ τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ καὶ τὴν τεράστια σημασία τους βλ. Γρ. Στάθης, «Ἡ ἐξήγηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης», *Θεολογία* 58 (1987), σελ. 337-371 καὶ τοῦ ἰδίου, *Ἡ ἐξήγησις τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς σημειογραφίας* [Ἵδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας. Μελέται 2], Ἀθῆναι 1978.

39. K. Floros, *Universale Neumenkunde*, Kassel 1970, τόμ. III, πίν. 3.

40. Schartau, μετὰ τὴ σελ. 92.

41. Οἱ παλαιότεροι μουσικολόγοι πίστευαν ὅτι ἡ πραγματεία τοῦ Ἱερώνυμου μποροῦσε νὰ βοηθήσει στὴν κατανόηση τῆς μουσικῆς οὐσίας τῆς βυζαντινῆς ψαλτικῆς τέχνης, ἀποδεικνύοντας τὸν διατονικό της χαρακτήρα· βλ. Strunk, «A Cypriot in Venice», σελ. 102, τὶς ἀπόψεις τοῦ ὁποίου ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Panajotakis, «Griechische Musiker», σελ. 146. Ἡ προσεκτικὴ ὅμως ἀνάγνωση τῆς πραγματείας δείχνει ὅτι *τίποτε δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἱερώνυμου*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Schartau, σελ. 14-23, βλ. ἐπίσης Γρ. Στάθης, «Ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ σημειογραφία καὶ τὸ πρόβλημα τῆς μεταγραφῆς της εἰς τὸ πεντάγραμμον», *Βυζαντινὰ* 7 (1975), σελ. 193-220, συγκεκριμένα σελ. 213 καὶ 218, καὶ τοῦ ἰδίου, *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιΐας* [Ἵδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας. Μελέται 3], Ἀθῆναι 1979, σελ. 56.

42. Βλ. στὴν πραγματεία 84.541-555, ὅπου παρουσιάζονται τὰ τρία κλειδιὰ C, F, G (*tenor, cantus, bassus*) καὶ τὰ «ἀντίστοιχά» τους Κ, Φ, Γ (*τόνος, ὀξύς, βαρύς*).

πολυφωνική σύνθεση (φφ. 30v-31r)[43]. Πρόκειται γιὰ ἕνα τετράφωνο μοτέττο μὲ βάση τὸ τροπάριο «*Ὦ Πάσχα τὸ μέγα*» ἀπὸ τὴν ἔνατη ᾠδὴ τοῦ Μεγάλου Κανόνα τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ[44]. Στις δύο σελίδες τοῦ ἀνοικτοῦ χειρογράφου, οἱ τέσσερις φωνὲς ἔχουν τοποθετηθεῖ ὡς ἑξῆς: ἐπάνω ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἡ πρώτη καὶ ἡ δεύτερη φωνὴ ἀντίστοιχα, κάτω ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἡ τρίτη καὶ ἡ τέταρτη. Ἐνῶ ὅμως ἡ πρώτη, δεύτερη καὶ τέταρτη φωνὴ εἶναι γραμμένες μὲ τὸν δυτικὸ τρόπο, ἡ τρίτη φωνὴ ἔχει γραφεῖ στὴ βυζαντινίζουσα σημειογραφία ποὺ ἔχει ἐφεύρει ὁ Ἱερώνυμος[45]. Ἡ διάταξη αὐτὴ ἐπιτρέπει, κατὰ τὴν τρέχουσα ἀναγεννησιακὴ πρακτική, σὲ τέσσερεις τραγουδιστὲς νὰ ἐκτελέσουν ὅλο τὸ κομμάτι μὲ τὸ βιβλίο ἀνοικτὸ πάνω σ' ἕνα ἀναλόγιο. Ἡ πραγματεία λοιπὸν τοῦ Ἱερώνυμου δὲν εἶναι ἄλλο ἕνα ἐγχειρίδιο ψαλτικῆς, ἀλλὰ μιὰ συνολικὴ πρόταση ἁρμονικῆς, μελωδικῆς καὶ ρυθμικῆς ἀλλαγῆς τοῦ βυζαντινοῦ μέλους.

Ἂς ἐπανέλθουμε ὅμως στὰ ζητήματα χρονολόγησης. Ἡ φράση *ἐνναετίας ἀγούσης ἤδη* δηλώνει ὅτι, ὅταν ὁ Ἱερώνυμος ἔγραφε τὸν πρόλογο τοῦ τελειωμένου ἔργου, εἶχε κλείσει ὀκτὼ χρόνια στὴν Ἰταλία καὶ διέτρεχε τὸ ἔνατο. Terminus post quem γιὰ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν Κύπρο εἶναι ἡ χρονολογία τοῦ *Par. gr.* 1770, terminus ante quem γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς πραγματείας εἶναι ἕνα ἄλλο χειρόγραφο.

Στὸν *Monac. gr.* 189[46], ὅπου μεταξὺ ἄλλων παραδίδεται καὶ ἡ *Χρονικὴ Σύνοψη* τοῦ Μανασσῆ, βρίσκουμε τὸν ἀκόλουθο κολοφώνα (φ. 167v)[47]:

†δόξα σοι ὁ θ(εὸ)ς, δόξα σοι· *ἔτους ἀπὸ θεογονί(ας), =†*
†=α^οῦ^ φ^οῦ^ νη^ου΄· *ἐγράφη τὸ παρὸν =†*
ἐν γερμανικῇ αὐγούστῃ,†
†παρ' ἱερωνύμου κυπρίου· γραικοῦ†
†(καὶ) ῥωμαίου τὸ γενος·†
††††††

---

43. Schartau, μετὰ τὴ σελ. 92.

44. Ὁ Ἱερώνυμος ἀναφέρεται ἤδη στὴν προλογικὴ του ἐπιστολὴ στὴ σύνθεση αὐτή (βλ. 38. 72-75). Γιὰ τὸ κείμενο βλ. πρόχειρα W. Christ-M. Paranikas, *Anthologia graeca carminum christianorum*, Lipsiae 1871, σελ. 221.

45. Ἔτσι ἡ τρίτη φωνὴ (*ὁ τόνος*) ξεχωρίζει ὀπτικά. Πρόκειται γιὰ τὴ δυτικὴ πρακτικὴ τῆς ὑπογράμμισης ἐκείνης τῆς φωνῆς (συνήθως τοῦ tenor) ποὺ τραγουδᾶ τὴ ρυθμικὰ ἐπεξεργασμένη ἀλλὰ ἀναγνωρίσιμη γρηγοριανὴ μελῳδία ποὺ μὲ τὴ σειρά της ἀποτελεῖ τὸν συνεκτικὸ ἄξονα ἑνὸς μοτέττου. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἱερώνυμου ἡ μελῳδία τοῦ tenor δὲν ἔχει τὴν παραμικρὴ σχέση μὲ τὴν ἀντίστοιχη παραδοσιακὴ μελῳδία τῆς 9ης ᾠδῆς τοῦ Ἀναστάσιμου Κανόνα· βλ. τὴ σχετικὴ μεταγραφὴ τοῦ E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, Oxford 1961², σελ. 222 ἀπὸ τὸν περίφημο κώδικα Ἰβήρων 470 (12ος αἰώνας), φ. 5v.

46. Constantinides-Browning, σελ. 336-338.

47. Schartau, Taf. 8 καὶ Constantinides-Browning, pl. 223a (μόνον ὁ κολοφώνας).

Στὰ 1558 λοιπὸν ὁ Ἱερώνυμος βρίσκεται στὸ Augsburg. Ὁ κολοφώνας εἶναι γραμμένος σὲ πεζὸ λόγο, ἐνῶ ὁ γραφέας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν καταγωγή του σημειώνει ὅτι εἶναι *Γραικὸς καὶ Ῥωμαῖος τὸ γένος*[48]. Ἡ γραφὴ τοῦ χειρογράφου εἶναι ἡ ἴδια μὲ ἐκείνην τοῦ βατικανοῦ καὶ τοῦ σιναϊτικοῦ κώδικα, ἐνῶ τὸ κείμενο τῆς *Χρονικῆς Σύνοψης* ἔχει ἀντιγραφεῖ ἀπὸ τὸ βατικανὸ χειρόγραφο[49]. Συνεπῶς ὅλες οἱ ἐνδείξεις ἐπιβεβαιώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο κάθε φορὰ γραφέα. Δύο ἀκόμη κώδικες ἀπὸ τὸ Μόναχο, οἱ 143 καὶ 177, εἶναι γραμμένοι ἀπὸ τὸν *Ἱερώνυμο Τραγωδιστὴ τὸν Κύπριο*, καὶ χρονολογημένοι στὰ 1559[50]. Καὶ τὰ τρία αὐτὰ χειρόγραφα ἀνῆκαν στὴ συλλογὴ ποὺ ὁ Johann Jakob Fugger (1516-1575) ἐκχώρησε στὸν Δούκα τῆς Βαυαρίας Ἀλβέρτο Ε΄ (1550-1579)[51]. Στὰ 1559 τελειώνουν καὶ οἱ μαρτυρίες ποὺ μᾶς σώζονται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ Ἱερώνυμου. Ἂς δοῦμε τώρα ὁρισμένες ἐπιπρόσθετες ἐνδείξεις γιὰ τὸν καταρτισμὸ ἑνὸς curriculum vitae.

Πρῶτον: Σ' ἕνα κεφάλαιο τῶν *Istitutioni harmoniche*, ὁ Zarlino, ἀναφερόμενος στὴ σημειογραφία τῶν διαστημάτων ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ Ἀρχαῖοι, σημειώνει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ξεχώριζαν σημειογραφικὰ τὸ ἡμιτόνιο ἀπὸ τὸν τόνο καὶ τὴν ἐλάσσονα ἀπὸ τὴ μείζονα τρίτη, καὶ ὅτι χρησιμοποιοῦσαν πάντοτε ρυθμικὰ σύμβολα[52]. Ἡ ἄποψη αὐτὴ εἶναι βέβαια ἐσφαλμένη, ἀλλὰ ἀνταποκρίνεται, ὅπως εἴδαμε, ἀκριβῶς στὰ ὅσα γράφει ὁ Ἱερώνυμος γιὰ τὴν *τέρτζα μάϊορ*[53]. Ἄρα ἡ πραγματεία ὁλοκληρώθηκε πρὶν νὰ δημοσιευθοῦν οἱ *Istitutioni harmoniche*.

48. Πρόκειται γιὰ φράση δυσνόητη. Ὁ συνάδελφος Φ. Δημητρακόπουλος, στὴ συζήτηση ποὺ ἀκολούθησε τὴν ἀνακοίνωση, πρότεινε τὴν ἑρμηνεία Χριστιανὸς Ὀρθόδοξος (*Γραικός*) καὶ Ἕλληνας (*Ῥωμαῖος τὸ γένος*), ποὺ φαίνεται πολὺ λογική. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, στὴν πραγματεία του ὁ Ἱερώνυμος μοιάζει νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ *Γραικὸς* μὲ τὴ σημασία «Ἕλληνας» (βλ. 38. 71-72: *Γραικοῖς τὰ τῶν κατὰ Λατίνους ἀναλογοῦντα σημεῖα*), ἐνῶ στὴν Κύπρο τὸ *Ῥωμαῖος* χρησιμοποιεῖται καὶ γιὰ τοὺς ὀρθοδόξους (βλ. Χατζηγιακουμῆς, *Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, σελ. 42-44). Δυστυχῶς ἡ πρόσφατη μελέτη τοῦ Π. Γουναρίδη, *Γένος Ρωμαίων: Βυζαντινὲς καὶ Νεοελληνικὲς ἑρμηνεῖες* [Ἵδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν. Βυζαντινὴ Πραγματικότητα καὶ Νεοελληνικὲς Ἑρμηνεῖες 2], Ἀθήνα 1996, δὲν βοηθεῖ στὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος.

49. Lampsides, «Zu eliminierende Handschriften», σελ. 134.

50. Constantinides-Browning, σελ. 338-341 καὶ 341-343 ἀντίστοιχα.

51. Γενικὰ βλ. O. Hartig, *Die Gründung der Münchener Hofbibliothek durch Albrecht V. und Johann Jakob Fugger*, München 1917 καὶ P. Lehmann, *Eine Geschichte der alten Fuggerbibliotheken*, Tübingen 1956-1960· εἰδικότερα βλ. Brigitte Mondrain, «Copistes et collectionneurs de manuscrits grecs au milieu du XVIe siècle: le cas de Johann Jakob Fugger», *Byzantinische Zeitschrift* 84/85 (1991/92), σελ. 354-385.

52. *Le istitutioni harmoniche* IV. 8 «In qual maniera gli Antichi segnavano le Chorde de i loro Modi» στὶς σελ. 376-378 τοῦ πρωτοτύπου (τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα στὸν Schartau, σελ. 21).

53. Γιὰ τὰ διαστήματα βλ. τὸ κεφάλαιο *Περὶ τῶν κατὰ σύνθεσιν ἀναβάσεως διαστημάτων συνθέτων* (68.366-372, ὅπου καὶ οἱ ὅροι *τέρτζα μίνορ* καὶ *τέρτζα μάϊορ*)· γιὰ τὰ ρυθμικὰ σύμβολα βλ. τὸ κεφάλαιο *Ὅροι τῶν οἷον ἀχωρίστων τοῖς χαρακτῆρσι συμβεβηκότων* (54.197-66.355).

Δεύτερον: Ὁ Alvise Cornaro χειροτονεῖται καρδινάλιος στὰ 1551 ἀπὸ τὸν Πάπα Ἰούλιο Γ΄ (1550-1555). Ἐκτὸς ἀπὸ χορηγὸς τοῦ Zarlino, ὁ καρδινάλιος ἦταν καὶ πάτρονας τοῦ Κρητικοῦ μουσικοῦ Φραγκίσκου Λεονταρίτη (1517/8-1572/3), ποὺ δούλευε ἐκείνη ἀκριβῶς τὴν ἐποχὴ στὴ Βενετία. Ὁ Cornaro καὶ ὁ Λεονταρίτης εἶχαν στενὲς σχέσεις μὲ τὸν Fugger[54]. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἱερώνυμος διατηροῦσε σχέσεις μαζί του[55]. Μᾶς τὸ ἀποδεικνύει ἕνας κατάλογος τοῦ 1555 τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης Fugger (*Vat. Pal. lat.* 1950), ὅπου σημειώνονται μὲ τὸ σύμβολο *cyp* βιβλία ποὺ προμήθευσε ἀπὸ τὴν Ἰταλία ὁ Ἱερώνυμος[56]. Ἑπομένως εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ ἀνώνυμος καρδινάλιος τῆς πραγματείας νὰ εἶναι ὁ Cornaro καὶ ὁ *ἄναξ τῆς παλαιτέρας Ῥώμης*, στὸν ὁποῖο θέλει νὰ χαρίσει ὁ Ἱερώνυμος τὴ *Χρονικὴ Σύνοψη*, νὰ εἶναι ὁ προστάτης τοῦ Cornaro Ἰούλιος Γ΄[57]. Ἔτσι μποροῦμε νὰ χρονολογήσουμε τὸν βατικανὸ κώδικα λίγο πρὶν τὸ θάνατο τοῦ Ἰούλιου στὰ 1555, γιατὶ βέβαια τὸ χειρόγραφο δὲν ἔφθασε στὰ χέρια τοῦ Πάπα ἀφοῦ ὑπῆρξε κτῆμα τῆς Bibliotheca Palatina. Ὁ Ἱερώνυμος τὸ πῆρε μαζί του στὴ Γερμανία, καὶ ἀντέγραψε ἀπὸ ἐκεῖ τὸν *Mon. gr.* 189· στὴ συνέχεια ὁ κώδικας κατέληξε μέσω τοῦ κληροδοτήματος Fugger στὴ Χαϊδελβέργη.

Τρίτον: Ἂν ἡ προηγούμενη ὑπόθεση εὐσταθεῖ, τότε ἡ μουσικὴ πραγματεία γράφτηκε μεταξὺ τοῦ 1555 καὶ τοῦ τέλους τοῦ 1557 τὸ ἀργότερο, καὶ αὐτὸ γιατὶ τὰ ἐννέα χρόνια σπουδῶν ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἱερώνυμος προϋποθέτουν, ὅπως εἴδαμε, τὴν ὁλοκληρωμένη πραγματεία, ὅπως ἐπίσης τὴν προϋποθέτει ἡ δημοσίευση τῶν *Istitutioni harmoniche*. Ἂς σημειώσουμε ὅτι ὁ Fugger ἐπισκέπτεται τὴ Βενετία μεταξὺ τοῦ τέλους του 1557 καὶ τῆς ἄνοιξης τοῦ 1558[58]. Λίγους μῆνες ἀργότερα ὁ Ἱερώνυμος βρίσκεται ἤδη στὸ Augsburg, ἀσχολούμενος μὲ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γραφέα καὶ βιβλιοθηκαρίου[59].

Τέταρτον: Ἂν ἡ πραγματεία γράφτηκε μεταξὺ 1555 καὶ μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1557, τότε ὁ Ἱερώνυμος ἔφυγε ἀπὸ τὴν Κύπρο μεταξὺ 1546 καὶ 1548 τὸ ἀργότερο. Θεωρῶ

---

54. Βλ. Παναγιωτάκης, *Λεονταρίτης*, σελ. xl-xliv.

55. Βλ. σχετικὰ E. Mittler κ.ἄ., *Bibliotheca Palatina. Katalog zur Ausstellung vom 8. Juli bis 2. November 1986*, Heidelberg 1986, Textband, σελ. 377-384.

56. Mittler, Bildband, Abb. F 2.2.

57. Μία ἄλλη ἐκδοχὴ εἶναι ἡ ἑξῆς: Ὁ *Vat. Pal. gr.* 397 γράφτηκε στὴ Γερμανία μὲ στόχο νὰ δωρηθεῖ στὸν αὐτοκράτορα Φερδινάνδο Α΄ τῶν Ἀψβούργων (1556-1564), ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζεται ὡς *ἄναξ τῆς παλαιτέρας Ῥώμης ποὺ δογματίζει ὀρθῶς*, εἶναι δηλαδὴ καθολικὸς καὶ ὄχι προτεστάντης. Μὲ αὐτὴν τὴν ἐκδοχὴ συμβαδίζει καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς *Χρονικῆς Σύνοψης* ποὺ εἶναι μιὰ ἱστορία τῶν Ρωμαίων ἡγεμόνων.

58. Παναγιωτάκης, *Λεονταρίτης*, σελ. xliii.

59. Δὲν ἔχουμε καμία ἔνδειξη ἀπὸ τὶς σωζόμενες πηγὲς ὅτι ὁ Ἱερώνυμος ἐργάστηκε ὡς μουσικὸς στὸ Augsburg, ὅπως πιθανολογεῖ ὁ Strunk, «A Cypriot in Venice», σελ. 113 σημ. 23, καὶ ὅπως ἐν μέρει δέχεται καὶ ὁ Panajotakis, σελ. 147.

πιθανότερη τὴ δεύτερη χρονολογία, γιατὶ ἀφήνει κάποιο χρονικό περιθώριο γιὰ τὶς μουσικὲς δραστηριότητες τοῦ Ἱερώνυμου στὴν Κύπρο καὶ γιατὶ φέρνει κοντύτερα τὴ συγγραφὴ τῆς πραγματείας στὴ δημοσίευση τῶν *Istitutioni harmoniche*.

Μὲ βάση τὰ παραπάνω μποροῦμε νὰ διαγράψουμε ἕνα ἀμυδρὸ ἔστω πλαίσιο τῆς ζωῆς τοῦ Ἱερώνυμου. Γεννιέται περὶ τὰ 1520-25 στὴν Κύπρο ἀπὸ οἰκογένεια μουσικῶν. Ἀσκεῖται στὴν ψαλτικὴ τέχνη, ἐνῶ ταυτόχρονα ἀσχολεῖται μὲ τὴ συλλογὴ καὶ τὸ ἐμπόριο χειρογράφων (*Par. gr.* 1391). Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1545 εἶναι ἤδη καταξιωμένος γραφέας μὲ διασυνδέσεις στὴν κυπριακὴ ἀριστοκρατία (*Par. gr.* 1770). Γράφει μουσικὰ χειρόγραφα μὲ συνθέσεις δικές του καὶ ἄλλων σύγχρονών του μουσικῶν (*Sin. gr.* 292). Στὰ 1548 τὸ ἀργότερο φεύγει γιὰ τὴ Βενετία, ἴσως μὲ τὴ βοήθεια τῆς οἰκογένειας τῶν Συγκλητικῶν. Τρία χρόνια (περ. 1548-1551) μαθητεύει στὸν Zarlino καὶ μετὰ σπουδάζει γιὰ ἕξι χρόνια στὴν Πάντοβα (περ. 1551-1557). Σὲ κάποιο στάδιο τῶν σπουδῶν του ἀποφασίζει νὰ μεταπροσαρμοστεῖ στὰ πολιτισμικὰ συμφραζόμενα τῆς ὑστεροαναγεννησιακῆς Ἰταλίας: «οὑμανοποιεῖ» τὸν γραφικό του χαρακτήρα[60], «ἀττικοποιεῖ» τὸ ὄνομά του, «ἀποκαθαίρει» τὴ γλώσσα καὶ τὸ μέτρο τῶν στίχων του, «προσαρμόζει» τὸ βυζαντινὸ μέλος στὴ δυτικὴ πολυφωνικὴ μουσική. Ἔτσι, συνεχίζει νὰ γράφει χειρόγραφα (*Vat. Pal. gr.* 397) καὶ νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐμπόριο παλαιῶν καὶ σύγχρονων χειρογράφων (*Vat. Pal. lat.* 1950). Συγγράφει τὴ μουσικὴ πραγματεία του γύρω στὰ 1556/7 (*Sin. gr.* 1764). Ἀπογοητευμένος ὅμως ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῶν μουσικῶν προσπαθειῶν του, φεύγει στὴ Γερμανία, ὅπου δουλεύει γιὰ τοὺς Fugger (*Mon. gr.* 189, 143, 177). Μετὰ τὸ 1559 χάνονται τὰ ἴχνη του καὶ μᾶλλον πέθανε νεότατος γύρω στὰ 1560.

Αὐτὴ ἦταν ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο ἑνὸς καλλιτέχνη καὶ γραφέα τῆς ὕστερης Ἀναγέννησης, ὁ ὁποῖος πέρασε ἀπὸ μία κουλτούρα σὲ μίαν ἄλλη. Νομίζω ὅτι εἰδικὰ αὐτὴ ἡ περίπτωση πολιτισμικῆς μεταπροσαρμογῆς εἶναι παράλληλη πρὸς ἐκείνην τοῦ κρητικοῦ Δομήνικου Θεοτοκόπουλου[61]. Ἀπὸ τὸν Ἱερώνυμο ἀπέμεινε ἕνα τελευταῖο

---

60. Μία τόσο ἐντυπωσιακὴ ἀλλαγὴ γραφικοῦ χαρακτήρα εἶναι ὁπωσδήποτε ἀσυνήθιστη. Ὡστόσο ἤδη στὸ ὄψιμο Βυζάντιο συναντοῦμε χτυπητὲς περιπτώσεις «διγραφίας». Βλ. σχετικὰ *Theodoros Metochites on Philosophic Irony and Greek History. Miscellanea 8 and 93.* Edited with an introduction, translation and notes by P. A. Agapitos, K. Hult and O. L. Smith†, Nicosia-Göteborg 1996, σελ. 18-20 (Νικηφόρος Γρηγορᾶς) καὶ D. Harlfinger, «Autographa aus der Palaiologenzeit», στὸν τόμο W. Seibt (ἐπιμ.), *Geschichte und Kultur der Palaiologenzeit* [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik 9], Wien 1996, σελ. 43-50, συγκεκριμένα σελ. 43-44 (Ἰωάννης Χορτασμένος).

61. Βλ. τώρα Ν. Χατζηνικολάου, «Οἱ βυζαντινὲς ἀναμνήσεις στὸ ἔργο τοῦ Γκρέκο», *Ἀριάδνη* 7 (1994), σελ. 109-149. Γιὰ τὶς διαπολιτισμικὲς αὐτὲς σχέσεις καὶ τὴν ἐν πολλοῖς παράλληλη πορεία Κρήτης καὶ Κύπρου βλ. D. Holton, «Cyprus and the Cretan Renaissance: A preliminary study of some cultural connections», *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν* 19 (1992), σελ. 515-530, συγκεκριμένα σελ. 519-521.

μόνο ἴχνος στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰώνα. Σ' ἕνα κενὸ φύλλο τῆς κυπριακῆς ἐκείνης μελισματικῆς συλλογῆς ἀπὸ τὴ Μονὴ Λειμῶνος ποὺ ἤδη ἐξετάσαμε (ἀρ. 240), ἕνας ἀνώνυμος κατέγραψε ἀπὸ μνήμης μιὰ φράση: *ὀξεία, μετὰ προτιθεμένου αὐτῆ κεντήματος, / την δϊα τρϊων μὲν αποτελεῖ· (ἀναβάσεως) μείζονα, ημῖν δὲ καλουμένην μίζονα διαφωνι(αν) τη(ν) παραλατίνους λεγομένην τέρτζα μάϊορ/αναλινον* (φ. 105v). Πρόκειται γιὰ ἀκριβῶς ἐκείνη τὴν ἐπαναστατικὴ πρόταση ἀπὸ τὴν πραγματεία τοῦ Ἱερώνυμου σχετικὰ μὲ τὴ σταθερότητα τῶν διαστημάτων. Ποιὸς καὶ γιατί θυμήθηκε τὸν Ἱερώνυμο δὲν γνωρίζουμε. Τὸ ὅτι ὅμως κάποιος θυμήθηκε μιὰ φράση ἀπὸ τὸ ἔργο του σημαίνει ὅτι ἀκόμα καὶ στὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του δὲν εἶχε τελείως ξεχαστεῖ, ὅταν πιὰ ἡ Ἐνετοκρατία εἶχε τελειώσει.

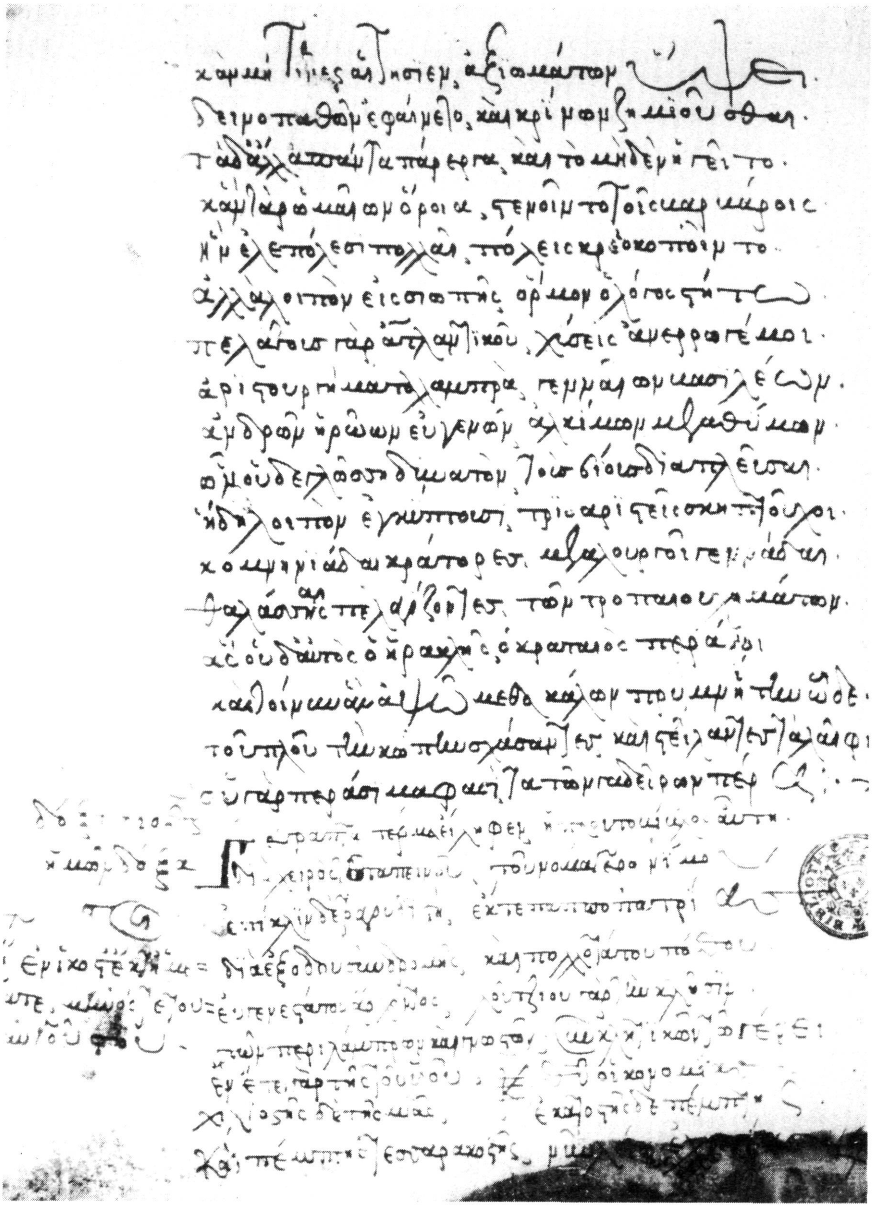

Πίν. 1. *Parisinus graecus* 1770, φ. 158v

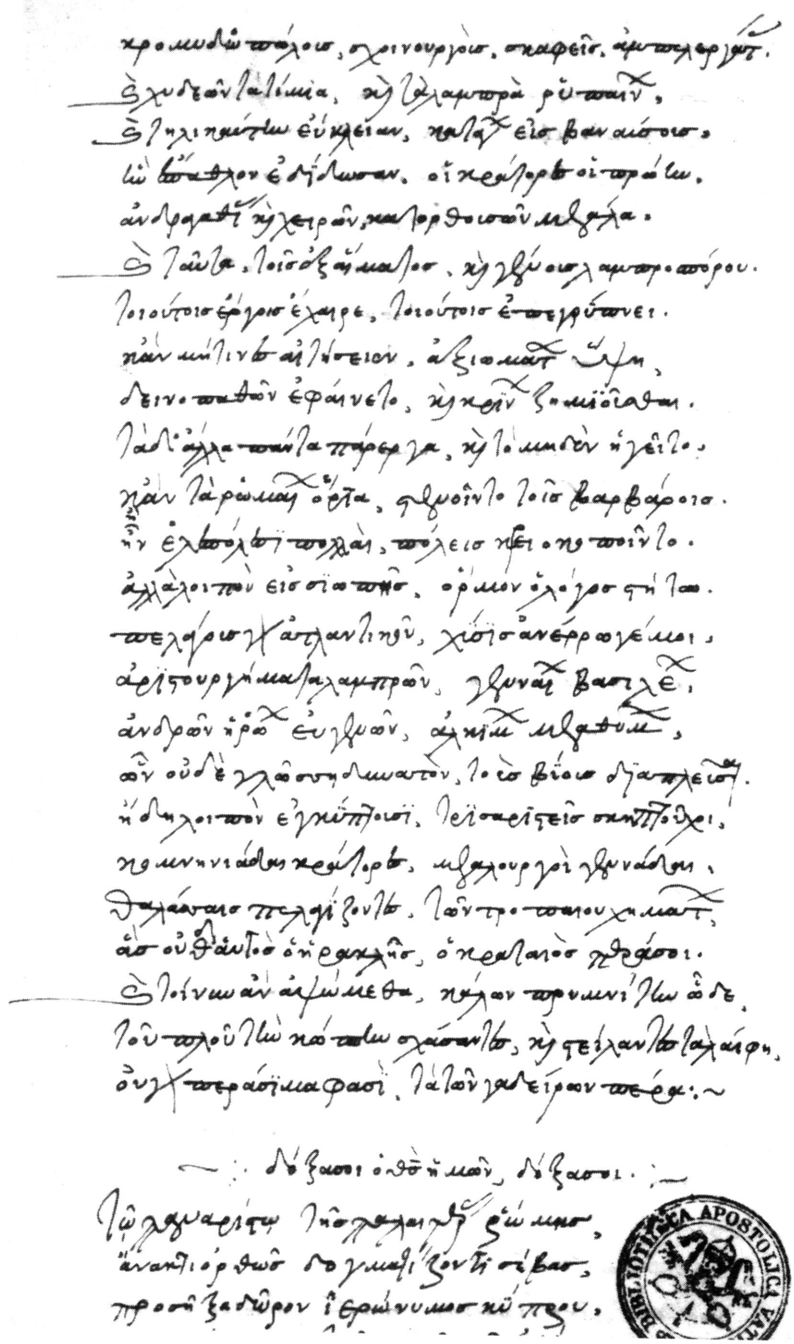

Πίν. 2. *Vaticanus Palatinus graecus* 397, φ. 110v

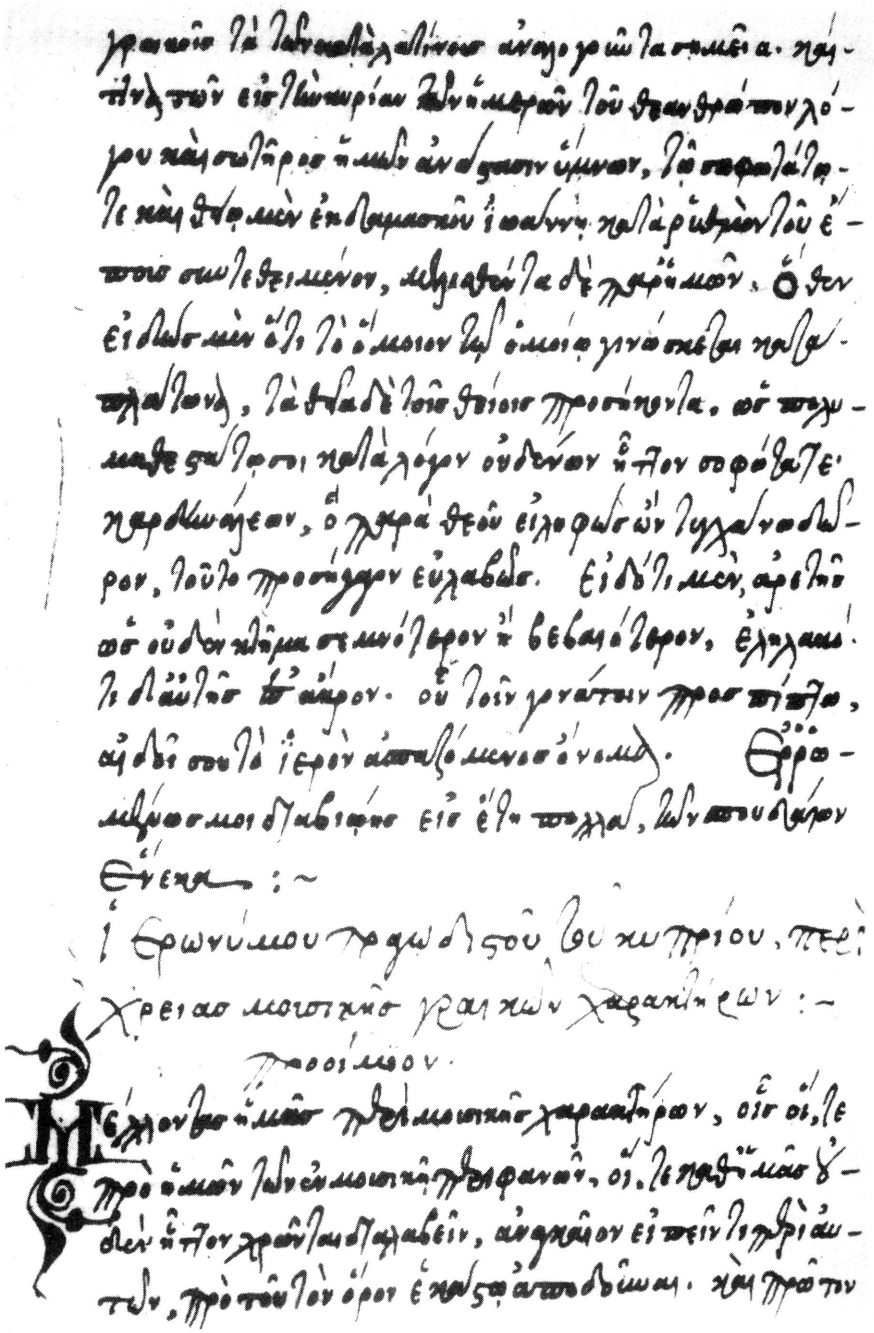
Ἱερωνύμου τραγωδιστοῦ τοῦ Κυπρίου, περὶ χρείας μουσικῶν γραικῶν χαρακτήρων :–

Προοίμιον.

Πίν. 3. *Sinaiticus graecus* 1764, φ. 7v

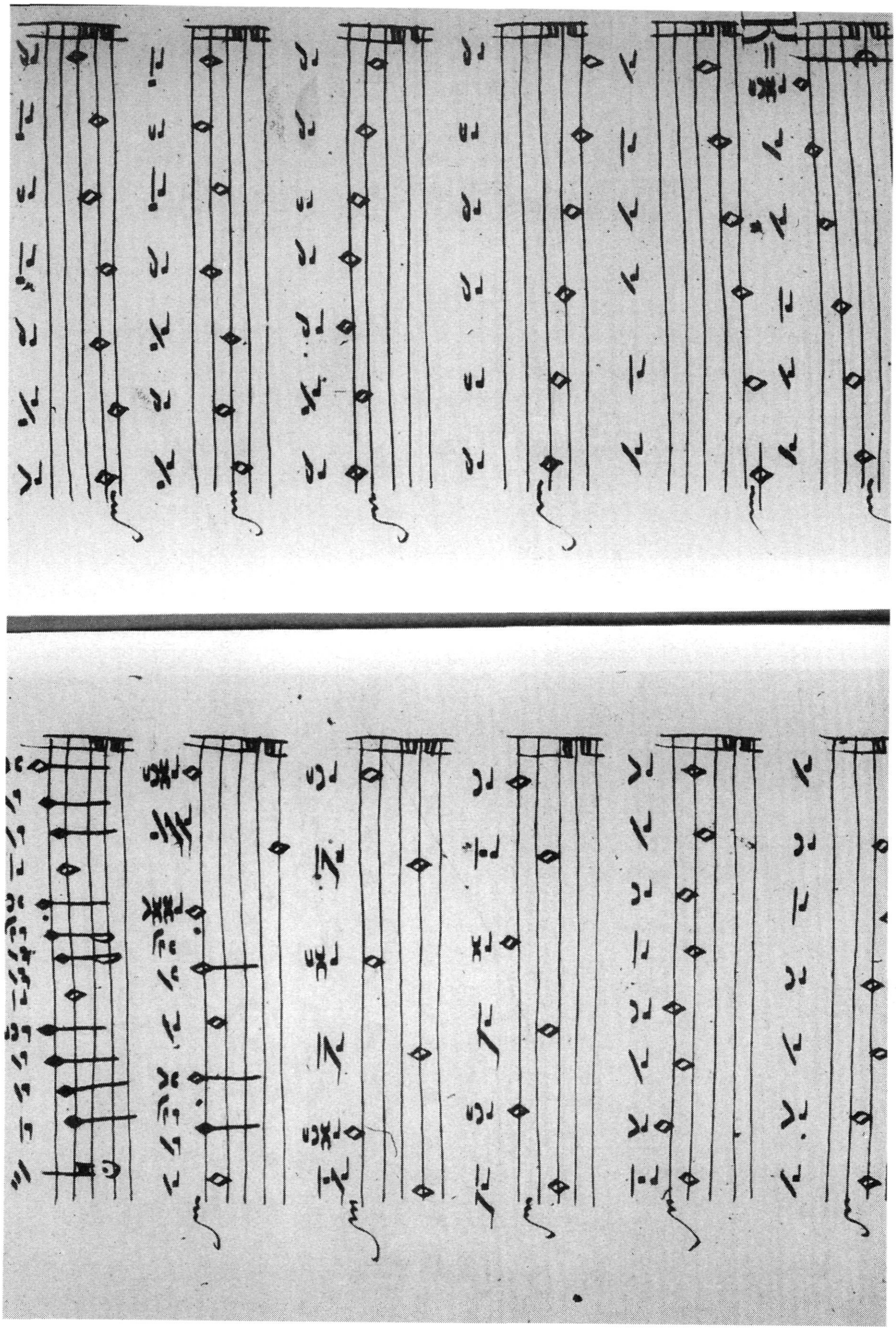

Πίν. 4. *Sinaiticus graecus* 1764, φφ. 29v-30r

ROBERT W. ALLISON

KALLINIKOS, CALLIGRAPHER OF DIONYSIOU AND ABBOT OF PHILOTHEOU

The Kallinikos who is the subject of this paper was not a great calligrapher, at least, not in the contemporary sense of that term. His books are not beautiful to look at, nor outstanding for their content. Nor are great numbers of them known, although I think it likely that more of his work may survive at Dionysiou Monastery than has yet been identified. Rather, Kallinikos is of interest –if the working hypothesis of this paper is correct– because his career took him from Epiros to Dionysiou Monastery on Mount Athos, and in turn from Dionysiou to Philotheou Monastery. He is of interest, especially, because of what those moves suggest to us about an earlier phase of the Calligraphers' Movement on Mount Athos. This is the movement which, since the work of the late Linos Polites, we associate with the seventeenth-century book production in the monasteries on the southwestern coast of the Holy Mountain.

This study originated with the observation that the Kallinikos who wrote Philotheou cod. 111 (Lambros 200[1], Plate 1) was the same as the Kallinikos who wrote Dionysiou (Lambros) codd. 410, 415 and 337, a fact that I confirmed by examining the Kallinikos manuscripts at Dionysiou. That connection, in turn, raised the question as to why one of Kallinikos' manuscripts should be at Philotheou, and the central question of this paper, whether the sixteenth century abbot of Philotheou and protos of Mount Athos, Kallinikos, is to be identified with the calligrapher Kallinikos, who wrote these codices in Epiros in the late 1520s and later moved to Dionysiou Monastery on Mount Athos.

In addition, a Kallinikos has been known for some time as a leading monk of Philotheou in the late sixteenth century, thanks to the *Archives de l'Athos* project. As a representative of the monastery he was a signatory to two documents,

1. Except for the manuscripts of Philotheou Monastery, Athonite manuscripts are cited by Lambros numbers (Spyridon P. Lambros, *Catalogue of the Greek Manuscripts on Mount Athos* [hereafter, *Catalogue*] 2 volumes, Cambridge 1895). The manuscript library of Philotheou Monastery has been recatalogued since the publication of the Lambros catalog. Philotheou manuscripts are here cited by their new numbers, with Lambros numbers in parentheses.

Chilandar 164 (dated march 1581) and Kutlumusi 59 (March 1586), but in neither case did he sign his name with the title of abbot:

Actes de Chilandar, ed. L. Petit, *Vizantijskij Vremennik* XVII, Priloženie, no. 164 (March 1581), 1. 29: *Ἐκ τοῦ Φιλοθέου Καλλίνικος Ἱερομόναχος*

Actes du Kutlumus, ed. P. Lemerle, Paris 1945, no. 59 (March 1586), 1.35: *Ἐκ τοῦ Φιλοθέου Καλλίνικος ἱερο(μόν)αχ(ος)*

Kallinikos' Early Career. Several codices written by Kallinikos in the years 1525-1528 survive today at Dionysiou and Philotheou Monasteries on Mount Athos. Another one, which I have not personally seen, is reported to be among the manuscripts of the Deutsche Staatsbibliothek in Berlin:

Athos, Phil. cod. 111 (Lambros cod. Phil. 200), *Menaion* for January, written in Sagiada in 1525 (Plate 1)

Athos, Dion. cod. 410, *Menaion* for September, written in Sagiada in 1526

Athos, Dion. cod. 415, *Menaion* for April and May, written in Sagiada in 1526

Athos, Dion. cod. 337, folios 195r-236r, the *Ekthesis kephalaion parainetikon schediastheisa pros ton Basilea Ioustinianon* of Agapetos Diakonos, written in Kastoria in 1528

Berlin, Deutsche Staatsbibl. 321, Chrysostom, Liturgy, (not seen by me; date and provenance unknown)

The brief scribal notes in these codices allow us to reconstruct very little of Kallinikos' early career. Kallinikos' notes read as follows:

Athos, Phil. cod. 111 (Lambros 200; Plate 2):

ἐγρά(φη) ἐν Σαγιάδα χωρίον διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἁμαρτωλοῦ Καλλινίκου ἱερομονάχ(ου) ἐπὶ ἔτ(ους)//,ζλγ´ (1525): ἀμήν:, ἡμέρ(α) Γ´ Ἰουν(ίου) ς´ (f. 282v; underlined portions in red ink)

Athos, Dion. cod. 410:

Τῷ συντελεστῇ τ(ῶν) καλῶν Θ(ε)ῷ χάρις: ἐγραφ(η) ἐν χώρί Σαγιαδα ἐν ἔτι // ,ζλδ´ (1526) ἐν μηνὶ, Ιου(νίου)· κη· διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἁμαρτωλοῦ Καλλι(νι)κου ιερο(μονα)χ(ου) (f. 216v)

Athos, Dion. cod. 415:

†καὶ ὅσοι ἀναγινώσκετ(ε) ταύτην τὴν Βίβλον· εὔξασθαι καὶ συγχωρή//σατέ μοι τῷ οικτρῷ, λί(αν) ἁμαρτωλῷ ἁπάντων ἀν(θρώπ)ων· χεῖρ αμαρ/τωλοῦ Καλλινίκου ἱερο(μον)άχ(ου) (f. 121v)

Athos, Dion. cod. 337:

Τῷ συντελεστῇ τῶν καλῶν Θ(ε)ῷ χάρις // ἐν ἔτι ζλζ´ (1529) ἐγράφ(ει) ἐν Καστωρεία, ἐκ χειρὸς ἐμοῦ ἁμαρτωλοῦ // Καλλινίκου ἱερομονάχου (f. 236r)

These scribal notes indicate that Kallinikos was already a hieromonk, and thus probably at least thirty years of age, when he wrote the first of these codices in Epiros. The codices provide no indication of his monastery, but the fact that two of them were written in Sagiada, then a small village opposite the island of Kerkyra, suggests that he must have been associated with a monastery in that region, and the proximity of Sagiada to Hegumenitsa is suggestive. An echo of Kallinikos' time near Kerkyra is probably to be seen in the partially illegible troparion written on the recto of the last folio of the Philotheite codex.

[]*Κερκύρας χῶρον λαμπρῶς ἑορτάζει* ... ending with the words, *χαῖρε πάτερ Σπυρίδων* ... *καύκημα*

Because he was able to bring these codices with him to Dionysiou, it seems likely that he wrote them to support his own liturgical needs, rather than as a dedication to a monastery with which he was associated in Epiros. We might guess, therefore, that he was engaged in a mission to villages in the area rather than living in a monastery.

Kallinikos' script (plates 1, 2). Kallinikos' books give the impression, in fact, of being intended for personal use, rather than as dedications to a monastery. His script is a directionless, irregular and unpretentious version of the common post-Byzantine book script (*Gebrauchsschrift*). The script's inconsistency of alignment and of «head- and footlines» is matched by the erratic alignment of accents, which are relatively large.

In other respects, his script is eclectic and inconsistent. It is generally characterized by numerous ascending letters. Sometimes he will write a half page of text with reduced descenders, then several lines with descenders nearly as long as his ascenders. He intermixes with his generally small script occasional oversized minuscule-like letter forms of stylized forms like his strongly right-sloping π. Because we see in this script no internal harmony, rhythm or consistency, we would call this as uncalligraphic script.

This is, nevertheless, the script of a practised hand, exhibiting traits that reflect the copyist's learning. Like the several professional copyists of Philotheou from this period, with whom he would later be associated, he dots his iotas and upsilons and utilizes compounds consisting of the dot with an acute or grave. His tachygraphic abbreviations and suspensions are frequent enough that in some places they give the impression of a two-tiered and compacted script.

We can even say that he does exhibit an interest in the aesthetics of his script. His letter forms, considered individually, are characterized by graceful curves and clubbed or hooked descenders. Some are contemporary, as evident, for example, in his uptilted epsilons and v-shaped nus. Some of them could be called exuberant –

the ones I referred to a moment ago as inconsistently enlarged – a trait that becomes more common in the later history of the Athonite calligraphy. In Kallinikos'case, this trait is in keeping with his occasional curvilinear flourishes in the margins.

The format of his *menaia* is likewise contemporary. They are squarer, smaller than the older *menaia*, with fewer lines and wide spacing between lines, reminiscent of the *Hodegon* style. He favors the dodecasyllabic line, *Τῶ συντελεστῆ τῶν καλῶν Θ(ε)ῶ χάρις* - part of the common currency of scribes of the sixteenth century.

On the basis of these observations, I conclude it is appropriate to call him a calligrapher. It is appropriate, in spite of the general eclecticism and inconsistency or inharmoniousness of his script as a whole, to notice

* the aesthetics and exuberance of his individual letter forms

* the contemporaneity of his script and his books

* the traits that distinguish his hand as that of a learned person

and to place him in the orbit of the many copyists who dedicated themselves, in this era of intensified Islamization, to the preservation of literacy and the production of the books necessary to keep the Orthodox faith alive.

Kallinikos at Dionysiou. Except for the brief scribal notes reproduced above, there are no further notes by or relating to Kallinikos in any of Kallinikos' signed Dionysiou codices. Thus we have nothing in writing to indicate precisely when Kallinikos came to the Holy Mountain, or to tell us anything about his early career there. The fact that all of his codices (with the possible exception of the one in Berlin?) were at Dionysiou, make it clear immediately that Kallinikos' Hagiorite career began there, where he presumably took up residence after leaving Epiros. Kallinikos' residency at Dionysiou must have extended from sometime after 1529 when Athos, Dionysiou codex 337 attests that he was writing in Kastoria, to shortly before his first attestation as abbot at Philotheou, which I would date to about the year 1566 (see below).

Only a few tantalizing bits of information have been published, however, that may attest to Kallinikos' career at Dionysiou monastery. In addition to the presence at Dionysiou of the codices mentioned above, the name, Kallinikos, occurs there on two sixteenth-century wooden crosses as well as on a skevophylakion which has been independently dated to the sixteenth century[2]. If we can trust Lambros' index of Hagiorite scribes on this point, it would appear that from the time of his arrival at Dionysiou, Kallinikos must have ceased signing codices that he wrote. Either that, or he did not write any codices at Dionysiou which have survived there.

---

2. The objects cited are mentioned in Gabriel Archimandritis, Kathigoumenos of Dionysiou, *Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου*, Athens 1959, pp. 88-89.

It seems unlikely that he would have completely abandoned his interests in book production at Dionysiou, however, if our hypothesis is correct that it is attested again in the last phase of his career at Philotheou. Rather, until someone has the opportunity to study the Dionysiou library and search for other, unsigned books written by him, we can only presume that Kallinikos, as a calligrapher, must have continued to exercise his skills.

There is some prosopographical evidence to lend credence to this hypothesis. Notes in the Phil. cod. 111 (Plates 3, 4) demonstrate that this *menaion* for January, written by Kallinikos in Sagiada in 1526, was brought by him to Dionysiou, where it came into the hands of Klimis of Dionysiou.

Phil. cod. 111, f. 283r (Plate 3): *έτουτο το ιερ[όν] ένε του παπ(α) κυρ Βασιλλικοῦ // καὶ σακελλαρίου· καὶ ἤτ(ης) τίς το ἀπο//ξενόσϊ νά ἔχη τ(ὰς) ἀρ(ας) τῶν ΤΙΗ // θεοφώρων π(ατε)ρων ἡμῶν // Βασιλικος ἱερεὺς καὶ (σα)κελλαριος* (Basilikos' seal follows the note.)

Phil. cod. 111, f. 282v (Plate 4): *αφιερώθ(η) τὸ παρ(ον) βιβλΐον εἰς τον παπ(α) Κύρ Βα //σιλικῶν των σακελλαριου. κ(αὶ) το εδωκα ἐγῶ ο // πνευματηκὸς ὁ παπ(ας) Κλήμ(ης) εκ τοῦ Δηονυσιου*

These notes indicate that at Dionysiou the codex was given to a sakellarios, Basilikos, by a priest and spiritual father, Klimis. Basilikos is otherwise unknown. But what about Klimis? Could this person be the same Klimis who served as hegoumenos there in 1542 when, as he tells us, he was still a young man, and again in 1560?

This Klimis is well known to us from the extensive and revealing notes which he wrote in Athos, Dionysiou codex 224. Here he alludes to the fact that he had quite a reputation in his monastery for devoting all his free time to writing, a practise which he commends to others for its spiritual benefits. He later bound his writings together in two large volumes. This first volume, which he calls a *Panthekte*, included a psalter, the *octoechos*, and *akolouthies* (a *menaion*) for the entire year, a *triodion* and a *pentecostarion*, a *menologion* for the entire year, and at the end the *Syntagmata* of Markos Monachos on the questions related to the *typikon*, an *euchologion*, a *nomocanon* and more. These works were completed before his first hegoumenate in 1542 and not bound until a decade later. The purpose of the bound volume was to include everything the conscientious hieromonk or *pneumatikos papas* needed for the entire year. After his hegumenate Klimis resumed writing, generating yet another large tome. His career at Dionysiou extended until about the year 1580[3].

3. Athos, Dionysiou code 224. The summary of his work is mostly drawn from the long, personal note by Klimis comprising his proem to the surviving, second *Panthektes*, edited by Lambros, *Catalogue* I, pp. 371-373.

In light of Klimis' devotion to writing, the relatively crude script of his note in Philotheou cod. 111 raises some questions. I have not seen the surviving volumes written by Klimis. Of course, the writing of informal notes and book scripts can vary in the extreme, so I leave it an open question. The Klimis of Dionysiou codex 224 refers to himself as a *pneumatikos papas*, just as the writer of the dedicatory note in Philotheou cod. 111 does, and the chronology is right.

If it was, in fact, this Klimis who came to possess the codex written by Kallinikos, it adds prosopographical dimension to my thesis that Kallinikos must have remained active and in association with other writers of books at Dionysiou. In any case, our Kallinikos was in the right place at the right time to have been an active participant in this early phase of the calligraphers' movement that developed in the monasteries on the southwestern coast of the Holy Mountain.

Kallinikos at Philotheou. Kallinikos' later Hagiorite career can be traced somewhat more substantively from notes in Philotheite codices. The information that I am introducing here turned up in the course of my catalog project at Philotheou. It will appear in the full descriptive catalog of the Greek manuscripts of Philotheou, to be published by the Patriarchal Institute for Patristic Studies in Thessaloniki. Perhaps the earlier history of Kallinikos' Hagiorite career will be documented by similar notes waiting to be found in the codices of Dionysiou Monastery.

The point at which we are able to take up his story in some detail has to do with his move to Philotheou Monastery. One of my observations from studying the library at Philotheou is that notes tend to accumulate in books when they move, when they are loaned or otherwise change hands, while those books that stay in one place, in this case at Philotheou, remain very «anonymous» for lack of such notes. Unlike the three codices which remained at Dionysiou, which contain little in the way of notes except Kallinikos' scribal notes transcribed above, the Philotheite codex contains, as we have seen, several notes indicative of Kallinikos' associations at Dionysiou and even about his move to Philotheou.

As mentioned above, the series of notes in the Philotheou *menaion* for January (Plates 3 and 4; Phil. cod. 111=Lambros 200) written by Kallinikos reveals that in addition to its becoming the property of Klimis, it was given by Klimis to a *sakellarios*, the priest Basilikos. I do not have any further knowledge of the *sakellarios*, Basilikos, to whom Klimis gave this codex. But perhaps we can deduce something of his history from the fact that he is the last named owner of the codex before Philotheou Monastery.

The most obvious explanation for the migrations of this codex from Dionysiou to Philotheou is that one or more of these persons associated with the codex from

Dionysiou came to reside at Philotheou, bringing the codex along. We get nowhere pursuing this possibility in the case of Basilikos, whose name is completely unattested at Philotheou, or with Klimis, whose ongoing career at Dionysiou is well documented. But the name, Kallinikos, fairly jumps out at us at Philotheou as the name of an abbot associated with the calligraphers who was active at Philotheou beginning in the mid 1560s. This leads to our hypothesis that the calligrapher, Kallinikos, an Epirote scribe who settled at Dionysiou – one of the monasteries on the southwestern Athonite coast associated with the Calligraphers'movement – later moved from Dionysiou to Philotheou to become abbot and director of the work of the Philotheite calligraphers.

Kallinikos would have brought with him the usual retinue of his brothers and spiritual children to assist him in his mission at Philotheou. Among these must have been the *sakellarios*, Basilikos, who as noted above now possessed the *menaion* for January that was to become Phil. cod. 111, having received it from the *pneumatikos papas*, Klimis. We can imagine that the gift might have been a parting blessing from Klimis, especially appropriate since Basilikos was to accompany the original writer of the codex.

It appears likely that Kallinikos actually arrived at Philotheou about the same time that an outstanding and remarkably talented calligrapher, Gabriel of Gallipoli, wrote his first surviving dated Philotheite manuscript – Phil. cod. 113, his *menaion* for February completed in 1566. The last abbots attested before Kallinikos' arrival as abbot at Philotheou, based on surviving attestations, were Gervasios, attested for the years 1556-1562[4] and Theoleptos, whose dates are unsure, but who most likely succeeded Gervasios around 1563[5].

4. Gervasios is attested in 2 documents, dated 1556 and 1558, related to the sale of Stavronikita, (Gabriel Stavronikitianos, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 5, 1921, p. 15ff), and in another of July, 1562 (*Actes d'Esphigmenou* 27). Gervasios' most formal signature gives the titles, Ἱερομόναχος καὶ γέροντας. Because of the responsibility implied in signing off on the sale of Stavronikita, I take it that he was, indeed, the abbot of Philotheou at that time.

5. Theoleptos' name occurs in a *polychronion* written in Phil. cod. 124, a *menaion* for December, f. 340v. The codex is dated to the year 1563 on the basis of its extremely close similarity to Phil. cod. 128, a *menaion* for April written by the same Philotheite scribe, Dionysios the Syrian, and bearing that date. The *polychronion* originally had a blank space for insertion of the abbot's name, but the name, Theoleptos, was filled in by a contemporary hand. Since the primary recipients of the *polychronion's* blessing are the monastery's patron, the Georgian king Levon, and his family, the end of Levon's reign (1574) provides a terminal date for its validity and usefulness, and thus also for the insertion of Theoleptos' name in it. It seems most likely that Theoleptos was abbot early in the 1560s, since Kallinikos is so clearly associated with the work of the Philotheite calligraphers in a senior, authoritative position in the later 1560s and the next decade, and since we also need to allow for the hegoumenate of the Hosios Symeon who died in Constantinople, and the prohegoumenos Theodosios (D. Papachryssanthou, *Actes*

The choice of Kallinikos, as a person associated with the production of books at Dionysiou, to become abbot at Philotheou would not have been a matter of coincidence. Dionysiou had a long history of association with Philotheou, dating back to its foundation by Dionysios, who was tonsured at Philotheou by his brother, Theodosios, then the abbot of Philotheou[6]. The monastery of Philotheou had been revived as a Greek *koinovion* at the beginning of the century by another Dionysios, the man later well known as Dionysios in Olympos. This Dionysios made it a point to build up a library of Greek books to support his re-hellenization of the monastery and its services. Prior to that time, the monastery had been under to control of Bulgarians, who had observed an idiorhythmic regimen[7].

In the years leading up to Kallinikos' election as abbot, one of the leading monks at Philotheou was another calligrapher from Gallipoli, Maximos, who had devoted himself to carrying on Dionysios' program of hellenization by a program of writing liturgical books at Philotheou. Finally, as I mentioned above, just about the time of Kallinikos'arrival, two *sympatriotes* of Maximos came from Gallipoli to begin illustrious careers of book production at Philotheou.

Gabriel of Gallipoli, an outstanding calligrapher, was also, and perhaps primarily, an artist skilled in a local variation of that style of ceramic art known to us today as the *Iznik* style. The other was his brother Makarios, who was trained in calligraphy and traditional sixteenth-century book ornament. At Philotheou Makarios was tonsured with the name Maximos, which can hardly be other than in honor of his elder *sympatriotis* from Gallipoli.

I have traced elsewhere the history of the Gallipolite calligraphers and their work, and how they built up an «underground» school dedicated to the training of priests[8]. From Philotheou they conducted a mission of resistance to the current

---

du Prôtaton, Paris 1975, p. 148, no. 141 and S. Eustratiadis, «῾Ιστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω», *῾Ελληνικὰ* 2 (1929), p. 349, cod. B, fol. 43β.

6. The hegoumenate of Theodosios, later metropolitan of Trebizond, is to be dated to the years 1325-45, based on information preserved in the *Bios* of Mitrofanis and the *Chronicon* of Panaretos. See B. Laourdas, «Μητροφάνους, Βίος τοῦ ῾Οσίου Διονυσίου τοῦ ᾿Αθωνίτου» *᾿Αρχεῖον Πόντου* 21 (1956), pp. 43-79 and N. Oikonomides, *Actes de Dionysiou*, Paris 1968.

7. The hegoumenate of Dionysios on Olympus is not attested in any extant Athonite archival documents known to me. The only sources are later hagiographical accounts, synaxaria and oral tradition recorded in unreliable early modern Athonite sources (the so-called «Patria»). See the *Megas Synaxaristis*, 1956, pp. 601-21.

8. «The Sixteenth-century Scriptorium of Philotheou», *The Ninth Annual Byzantine Studies Conference*, Duke University 1983, and «The Sixteenth-Century Scriptorium of Philotheou and the Athonite Resistance to Islamization», *The Tenth Annual Byzantine Studies Conference*, University of Cincinnati 1984. Recently available on the World Wide Web Philotheou Project site (http: // abacus. bates. edu/ ~rallison).

Ottoman Islamization and suppression of the Orthodox religion, and dedicated to the production of liturgical books to support that mission.

In the 1560s, then, Philotheite monks were looking for an abbot sympathetic to the cultural Hellenism to which the monastery had been devoted since its expulsion of the Bulgarians, and who would support and sustain its agenda of production of liturgical books and its related resistance to the current Ottoman policy of enforced Islamization of the Greeks. As a calligrapher, Kallinikos must already have been known to the Philotheites, even before coming to Philotheou. He must have been known as one who would favor the work that the Philotheite calligrapher, Maximos of Gallipoli, had begun there earlier. Kallinikos was something of a bibliophile and had travelled. He donated to Philotheou a 13th century parchment *evangelion* (Athos, Phil. cod. 4=Lambros 3) which he apparently acquired in the Holy Land, where he tells us he had conducted the liturgy at the Temenos of the Metamorphosis (fol. 324r).

At Philotheou, Kallinikos' association with the Philotheite calligraphers is not expressed in any overt stylistic similarity between his scribal hand in his earlier codices and theirs'. This was an age of individuality in writing style, and besides, the calligraphers in question were all mature scribes when they came together at Philotheou. The only points of commonality we observe in their writing are their exuberance (which is expressed in individual letter forms in Kallinikos' case, and in the appearance of the entire page in the case of the Gallipolites and some of their colleagues at Philotheou) and the learned affectation of their dotted iotas and upsilons and their integration of these dots into compound accentuation.

Nor did Kallinikos write any complete codices at Philotheou that have survived; perhaps he did not write any there at all. It is not surprising to find that a calligrapher-become-abbot did not have the time to continue practicing his skills of book production. Klimis alludes to this conflict of demands upon his time at Dionysiou in his long proem in Athos, Dionysiou cod. 224, and seems to have written little during his first hegumenate. Likewise at Philotheou, Maximos of Gallipoli's productivity diminished, apparently as he advanced to a greater level of administrative obligation at Philotheou. It is likely, then, that most of Kallinikos' energy at Philotheou was absorbed by the administrative and spiritual duties of the hegoumenate and the onerous burden of paperwork and records required by the Ottoman regime, combined with the running of the underground school for calligrapher-priests there. On the other hand, as I suggested in my study of the sixteenth-century scriptorium at Philotheou, we can also imagine that many of the books being produced at Philotheou were being sent out with priests in their clandestine mission to conduct the liturgy and meet the spiritual needs of the Orthodox on the Greek mainland.

Regardless of whether Kallinikos was able to continue writing books at Philotheou, it is nevertheless clear that he was active in other ways in the monastery's book production program. A few indications of his influential and varied role in the Monastery's scriptorium have survived.

Kallinikos' name occurs in a pen test with alphabetical writing exercises on the front flyleaf, recto, of Phil. cod. 142, a contemporary 16th c. *Paraklitiki* (Plate 5):

†Κᾶληνικος ϋερομόναχος κε καθίγ[ουμενος]

On the analogy of other, similar occurrences of the names of Philotheite calligraphers written in Philotheite codices as pen tests and exercises in penmanship or grammar, we can take this one as testimony to the role Kallinikos played along with Gabriel and Makarios, teaching in the underground school at Philotheou.

The Gallipolite calligrapher Gabriel completed a new copy of the Savvas *typikon* for the monastery (Phil. cod. 195) in 1575/76 (plate 6). In his concluding scribal note, which begins with the same dodecasyllabic formula favored by Kallinikos, he indicated that Kallinikos had underwritten the project and collaborated in its production (f. 407r, Plate 7):

τῷ συντελεστῇ τῶν καλ(ῶν) Θ(ε)ῷ χάρις :+ἐγράφη τὸ παρὸν τυπ(ικὸν) ἐν // τῇ σε(βασμίᾳ) κ(αὶ) ἱερᾷ μονῇ τ(ῆ)ς ὑπεραγί(ας) δεσποΐνης ἡμῶν Θ(εοτό)κου, τῇ // ἐπικεκλημένῃ τοῦ Φιλοθέου· χειρῒμὲν τοῦ εὐτελοῦς κ(αὶ) ἀλι//τήμονος, Γαβριὴλ τοῦ ἐκ Καλλιουπόλε(ως)· προστάξει δὲ κ(αὶ) συνεργεία // τοῦ ὁσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις καὶ πν(ευματ)ικοῖς π(ατ)ράσι κῦρ Καλλινίκου // προηγουμένου τῆς αὐτῆς μονῆς κ(αὶ) πρώην πρώτου τοῦ Ἁγιωνύμου // Ὄρους· ὁ δὲ τολμήσ(ας) ἀποξενῶσαι τοῦτο /ἐκ/ τῆς τοιαύτης μονῆς // ἐχέτω τὴν δέσποιναν ἡμῶν Θ(εοτό)κον ἀντίδικον ἐπὶ ζωῆς καὶ //θανάτου /αυτοῦ/, κ(αὶ) ἐν τῇ φρικτῇ καὶ φοβερᾷ ἡμέρᾳ τῆς κρίσε(ως): //εἴληφε δὲ πέρ(ας), ἐπὶ ἔτ(ους) ζπδ^ου (7084=1575/6)· *(ἰ)ν(δικτιῶνος) δ.*

(Thanks be to God the completer of good things. The present typikon was written in the venerable and holy monastery of our all holy mistress the Mother of God which is called Philotheou, by the hand of the worthless and sinful Gabriel of Gallipoli, at the direction and with the collaboration of the most holy among hieromonks and spiritual fathers Lord Kallinikos, former hegoumenos of this monastery and formerly Protos of the Holy Mountain. Let him who dares to remove it from this monastery have our mistress Mother of God his accuser throughout his life, and in death, and on the frightful and awesome day of judgment. It was completed in the year 7084 (=1575/6), the 4th indiction.)

In addition to identifying Kallinikos as the former abbot of Philotheou, Gabriel informs us that Kallinikos had also formerly served as *Protos* of Athos. This office is suggestive of his reputation on the Holy Mountain, and supports our thesis that Kallinikos' reputation was well known when he came to Philotheou to serve there as abbot.

Thirdly, Gabriel indicates Kallinikos' role in the work of the Philotheite calligraphers when he states that this volume was undertaken at the direction and with the collaboration [*προστάξει δὲ κ(αὶ) συνεργείᾳ*] of Kallinikos himself.

What was Kallinikos' contribution to this volume that Gabriel refers to as collaboration? To answer this question requires a brief aside to consider what Gabriel's own work looked like, after which we may be able to recognize the work of Kallinikos. It is not Gabriel's script, in this case, that we need to appreciate; Philotheou codex 195 exhibits only a single scribal hand, and it is that of Gabriel (Plate 6). It is not possible, as is readily evident from comparison of their products, to confuse Gabriel's script with that of Kallinikos (Plate 1), whose work we analyzed earlier. Gabriel writes in an exuberant, bold and flowing version of the common post Byzantine book script with striking, large marginal flourishes. His script is unmistakable[9]. What, then, did Kallinikos contribute to this book, if he did not write any of it?

The answer lies in Gabriel's ornamental illumination of his codices. I have shown elsewhere that Gabriel was trained in a style of ornamental work that is reminiscent of Iznik ware[10]. His art is an indigenous, Gallipolitan form of the better known Iznik style (Plate 9, examples 1-3). When he fled Gallipoli, which was at his time in the process of Islamization, he transferred the bright, polychrome ornamental style with which he was familiar to the illumination of his manuscripts.

To accomodate his pigments and to make this style work in the new medium of paper manuscripts, Gabriel brushed a glaze onto his manuscript pages – so heavily that we can see the brush strokes in the surface of the folios. His headpieces are unframed, stylized naturalistic floral designs which in some respects anticipate later developments in Iznik ceramic ware, painted without any field directly on the glazed paper. His flowers and animals, freed from the conventional Byzantine frames and painted on gold-leaf fields, seem to inhabit and enliven the very pages, making them veritable images of paradise. The result is exquisite, but highly unconventional for Byzantine or post Byzantine manuscripts.

Gabriel is perhaps the epitome of the individualism of the 16th century calligraphers, but his style apparently did not fully satisfy his abbot, Kallinikos, whose tastes were more traditional. In the headpiece for codex 195, the new typikon for the monastery, it is very evident that Gabriel was not allowed to paint in his unusual

9. For a published facsimile, see Herbert Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, Vienna, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1989, vol. 2C, pl. 34 (Carpenctor cod. 66), pp. 67-68, and Prof. Hunger's characterization of his hand vol. 2B, no. 63, pp. 28-29.

10. «Gabriel of Gallipoli and the Iznik Style», *Twenty-first Annual Byzantine Studies Conference*, New York University, New York City, 9-12 November 1995.

style (Plate 8). This headpiece, while it bears Gabriel's floral designs, is framed and painted on gold in typical post-Byzantine fashion. This headpiece, then, the frame and gold field, –is the only thing in this codex that could conceivably have been painted or written by someone other than Gabriel himself. It is the only part of the codex that can have been the work of Kallinikos.

The same demand for a more traditional style accounts for the headpieces and evangelists' portraits painted on gold fields in Phil. cod. 6, Gabriel's large-format *evangelion* of 1583 (Plate 9, example 4) which was clearly intended for ceremonial use in the Catholicon at Philotheou. Here, too, we are probably to see the influence of Kallinikos. Here, again, Gabriel painted his own ornamental style upon a framed, gold field provided by a collaborator, as is evident from the corner finials which are clearly not Gabriel's work.

There are other modes of collaboration, of course. Kallinikos could have collaborated with Gabriel, for example, by dictating the text to him from another copy of the *typikon* to expedite the work. But since, in fact, that one headpiece was executed by Gabriel in collaboration with someone else, it seems most natural to conclude that this is to be identified as Kallinikos' contribution to the codex. If we recall that Kallinikos' name is attested at Dionysiou on some objects of art as well as in his codices, it becomes evident that Kallinikos was, in fact, a man of many talents.

That Kallinikos took a close interest in the production of books at Philotheou is perhaps evident from Gabriel's allusion to his abbot in yet one more book – at the end of Phil. cod. 141, the first volume of his *Paraklitiki* of 1580 (Plate 10: f. 2r, headpiece). While working on this volume he had apparently had a difference of opinion with the abbot. In his dated subscription (Plate 11: fol. 440v), his monastic submission to his abbot's will is nevertheless tinged with an assertion of his own opinion – namely, that the abbot was wrong to have insisted that he abridge some of the hymns and kathismata in this volume:

Εἴληφε πέρ(ας) σὺν Θεῷ τὸ παρὸν ἥμισυ τμῆμα τῆς Παρακλιτϊ(κῆς) κ(α)τ(ὰ) τὸ ζπη[ον] *ἔτος* (1580)· *χειρῒ τοῦ εὐτελ(οῦς) Γα(βρι)ὴλ τάχ(α) κ(αὶ) θύτου· τὸ (δὲ) οὕτ(ως) // ἐάσαι ἡμ(ᾶς) τϊνὰ τ(ῶν) καθ(ισμάτων), ἐνίοτε (δὲ) κ(αὶ) τῶν τροπ(α)ρ(ΐων), τῇ τοῦ// προεστῶτος προτροπῇ ἐγεγόνει· κ(αὶ) μήτις μέμψοιτο· // ἐγράφη (δὲ) ἐν τῇ τοῦ Φιλοθέου σε(βασμὶ)α μονῆ, ἐν ᾗ καὶ ἀφιέρωτ(αι) // κ(αί) ἐάν τις ποτὲ τολμήσῃ ἀπαλ-λοτρϊῶσαι τῆς τοιαυτης // μον(ῆ)ς, ἀφωρισμένος εἴη παρὰ τῆς ἁγί(ας) ὁμοουσίου κ(αὶ) ζω//ἀρχ(ϊκῆ)ς τριάδος: οὕτω γ(ὰρ) προτρεπόμενος ἀεὶ, γρ(αφ)ω:†*

(The present half of the Paraklitiki reached the end with God in the 7,088th year (1580) by the hand of the worthless Gabriel. As for (his) leaving out some of our kathismata, and sometimes even troparia, it was at the urging of the abbot (*τοῦ προ-*

εστῶτος), and let no one find fault [with the writer]! And it was written in the venerable Monastery of Philotheou, to which it was also dedicated; and if anyone ever should dare to remove it from this monastery, may he be removed from the holy *homoousios* and lifegiving Trinity. For under a like injunction eternally do I write.)

The last line of this colophon, *οὔτω γὰρ προτρεπόμενος ἀεὶ γρ(άφ)ω*, is dodekasyllabic. In it, even as the word, *προτρεπόμενος*, points out how the curse is analogous to the terms of his own monastic vows under which he writes, he seems to be making a pun on the circumstances under which he wrote the book (at the προτροπῇ of the abbot). From Gabriel's note it is clear that the unnamed abbot exerted a strong influence on the writing of books at Philotheou. It fits the picture that has emerged of Kallinikos' personality.

The very next year the name Kallinikos occurs on the first of the two documentary attestations cited at the beginning of this paper. Could this be the same Kallinikos? The Kallinikos who signed these documents as representative of his monastery fails to identify himself as former abbot of Philotheou or former Protos of Mount Athos, as our calligrapher, Kallinikos had done earlier. This is an omission that would seem strange for a man who did not hesitate to assert himself in the Philotheite scriptorium in the ways that we have observed. If this were the same Kallinikos who signed as a hieromonk as early as 1525, he would have been by this time some 85 or more years of age. While we can imagine a revered figure of that age exerting some influence within the monastery, especially in a scriptorium or school, it is less likely that he would have been travelling on the Holy Mountain as representative of his monastery. It seems most probable, therefore, that this Kallinikos was a younger namesake of the calligrapher-abbot.

Conclusion

A codex written by Kallinikos of Sagiada changed hands and moved from Dionysiou Monastery to Philotheou in the mid-sixteenth century, thereby leaving a trail of evidence that brought the codex and those associated with it out of anonymity into the light of history. At Philotheou Monastery the mid sixteenth century witnessed a remarkable burst of calligraphic and artistic productivity. Under the hegoumenate of a heretofore rather shadowy figure, Kallinikos, and with the inspired artistry and calligraphy of the hieromonk, Gabriel of Gallipoli, whose calligraphic productivity spans the same period of time, Philotheou produced numerous calligrapher-hieromonks who were apparently being trained for a mission of resistance to the current Ottoman policy of Islamization, a mission including the copying of the Greek liturgical books. If our reconstruction of the evidence is right, the Epirote calligrapher, Kallinikos, who settled at Dionysiou, became affiliated there with the incipient Calligraphers' movement. He then moved from Dionysiou to Philotheou to become abbot and director of the work of the Philotheite calligraphers. This Kallinikos together with the Gallipolite monks and their colleagues at Philotheou represent an early phase of the Calligraphers' movement on Mount Athos, and provide us with a case study in the early spread of their ideals and sense of mission.

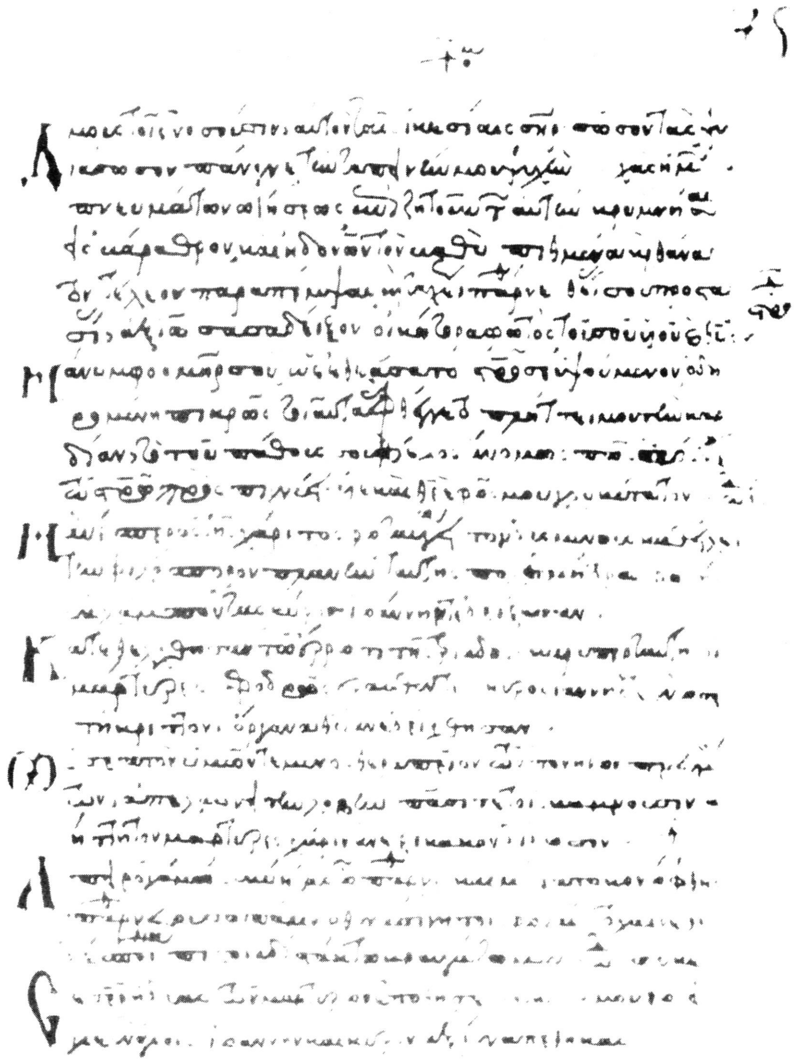

Pl. 1. Athos, Phil. cod. 111, fol. 278r. *Menaion* for January
Written by the Hieromonk Kallinikos, Sagiada, 1525

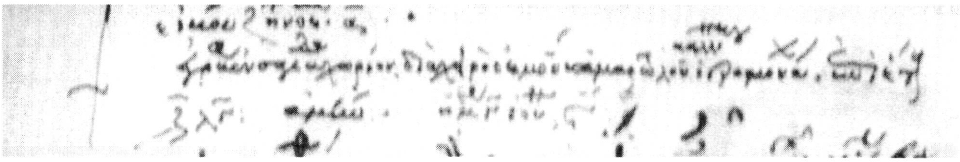

Pl. 2. Athos, Phil. cod. 111, fol. 282v
Scribal Note by the Hieromonk Kallinikos

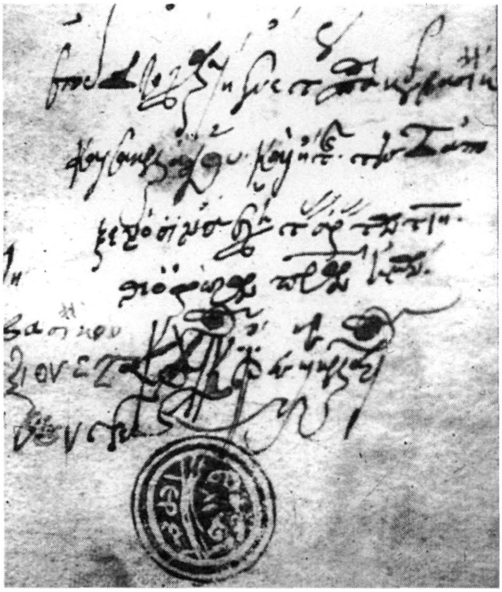

Pl. 3. Phil. cod. 111, fol. 283r detail
Ownership Note of the Priest Basilikos

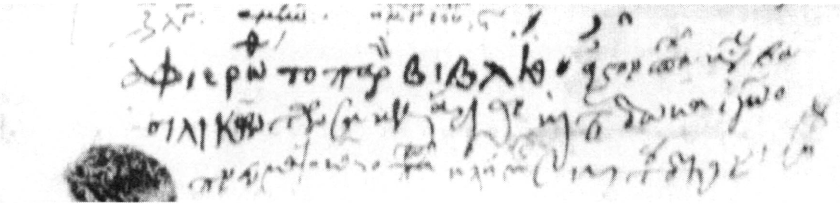

Pl. 4. Athos, Phil. cod. 111, fol. 282v
Dedication Note by the Priest Klimis of Dionysiou

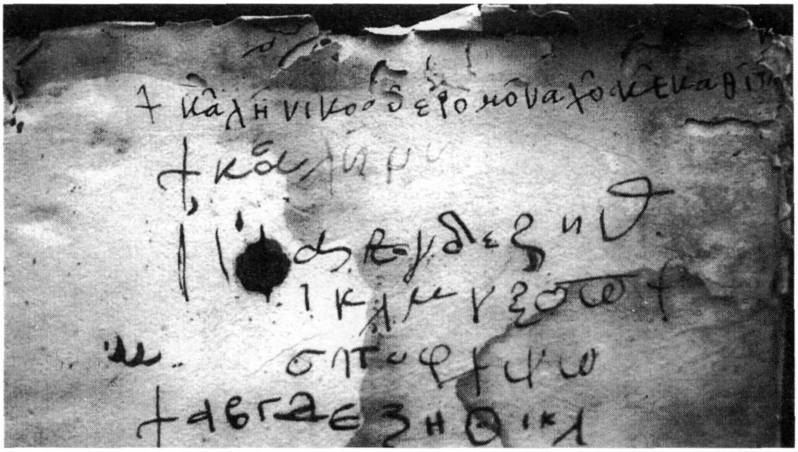

Pl. 5. Athos, Phil. cod. 142, *Paraklitiki*, 16th c.
Front Flyleaf, Recto
Exercises with Name of the Hieromonk Kallinikos

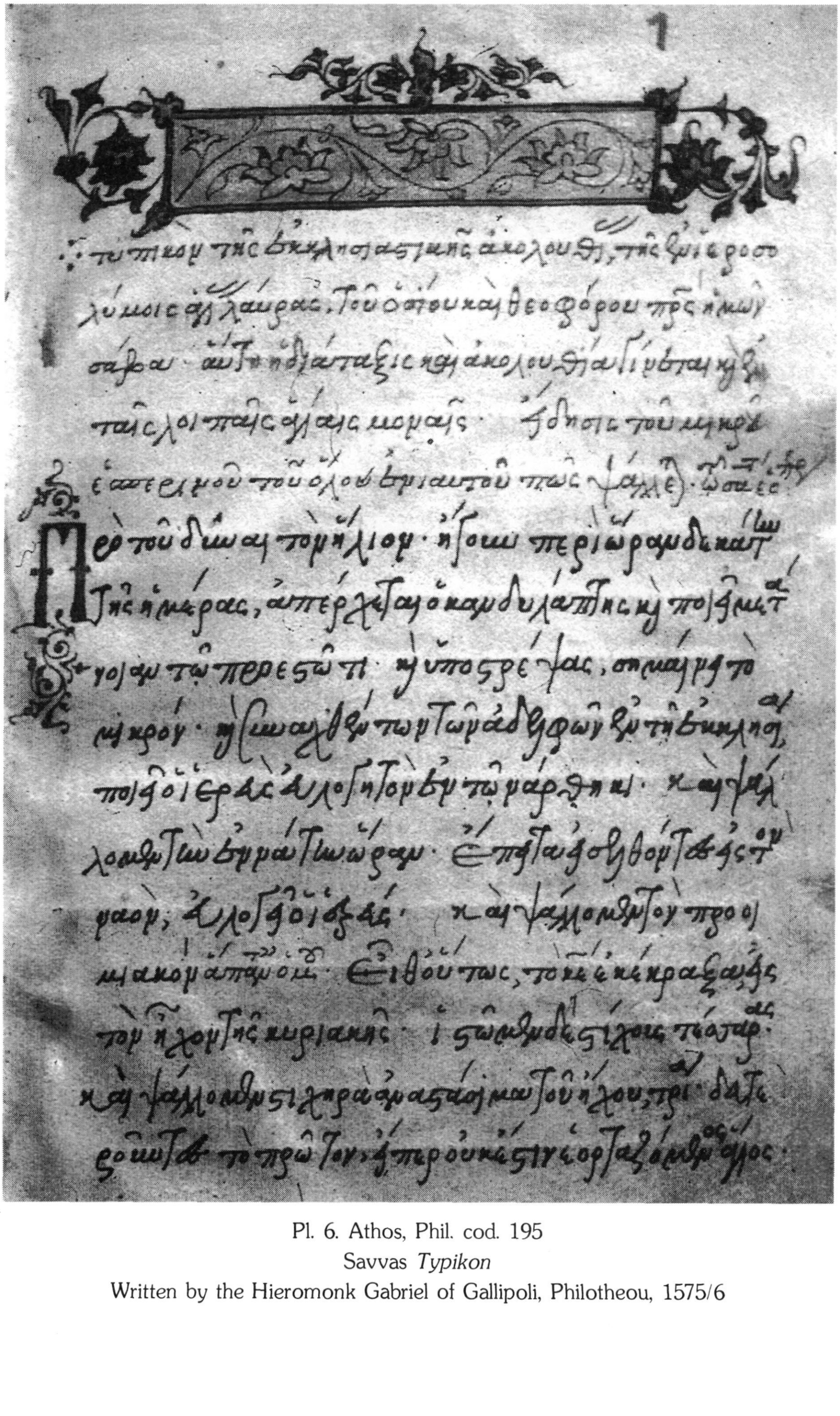

Pl. 6. Athos, Phil. cod. 195
Savvas *Typikon*
Written by the Hieromonk Gabriel of Gallipoli, Philotheou, 1575/6

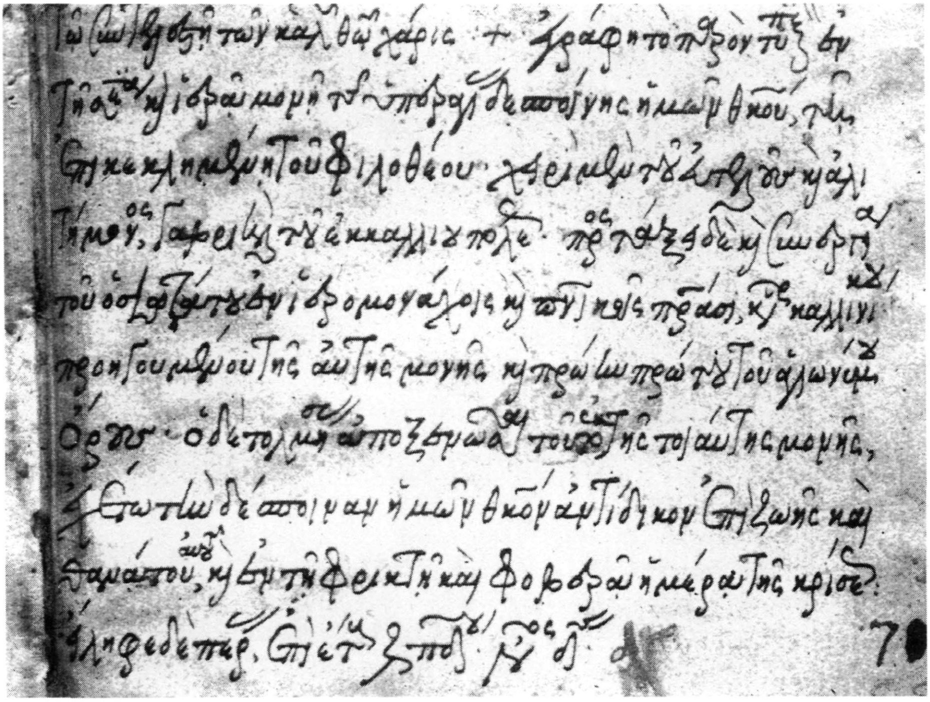

Pl. 7. Athos, Phil. cod. 195, fol. 207r
Scribal Note by the Hieromonk Gabriel of Gallipoli

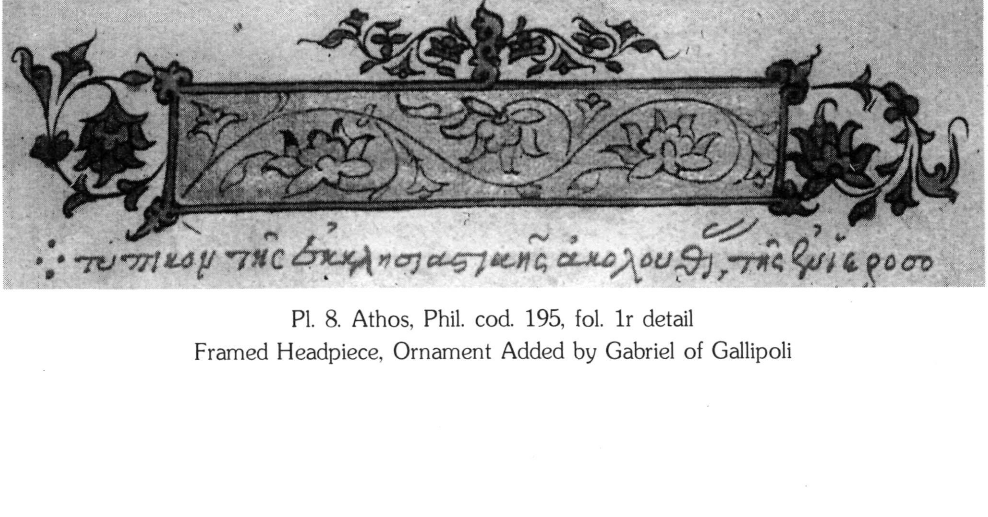

Pl. 8. Athos, Phil. cod. 195, fol. 1r detail
Framed Headpiece, Ornament Added by Gabriel of Gallipoli

1. Athos, Phil. cod. 6, fol. 140v

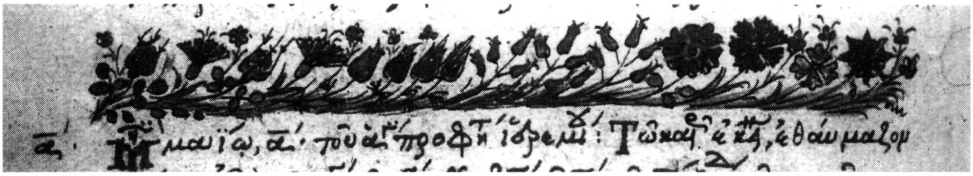

2. Athos, Phil. cod. 6, fol. 192v

3. Athos, Phil. cod. 195, Savvas *Typikon*, fol. 193r

4. Athos, Phil. cod. 6, *Evangelion*, fol. 31r

Pl. 9. Examples of Ornament by Gabriel of Gallipoli from Philotheite Codices

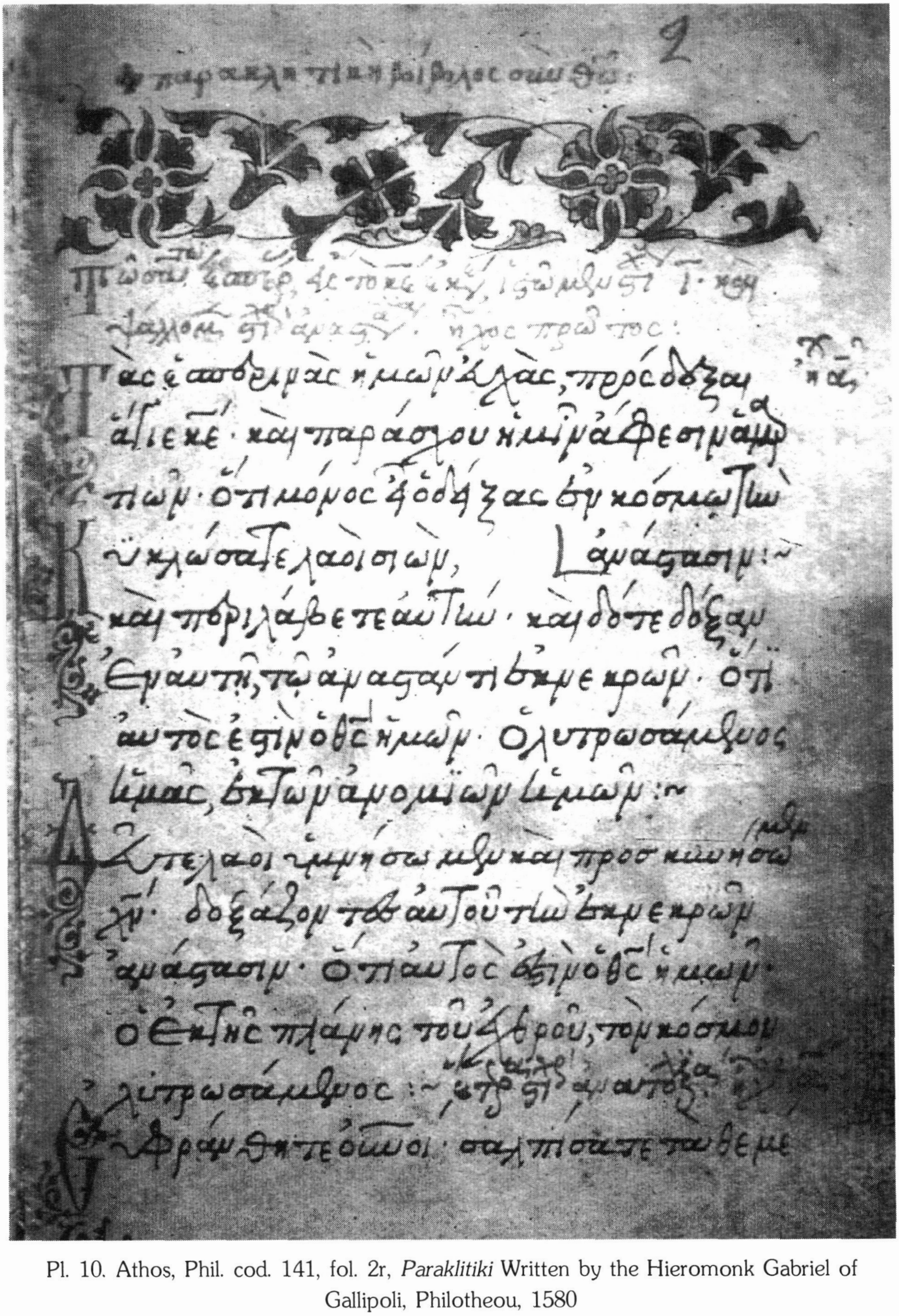

Pl. 10. Athos, Phil. cod. 141, fol. 2r, *Paraklitiki* Written by the Hieromonk Gabriel of Gallipoli, Philotheou, 1580

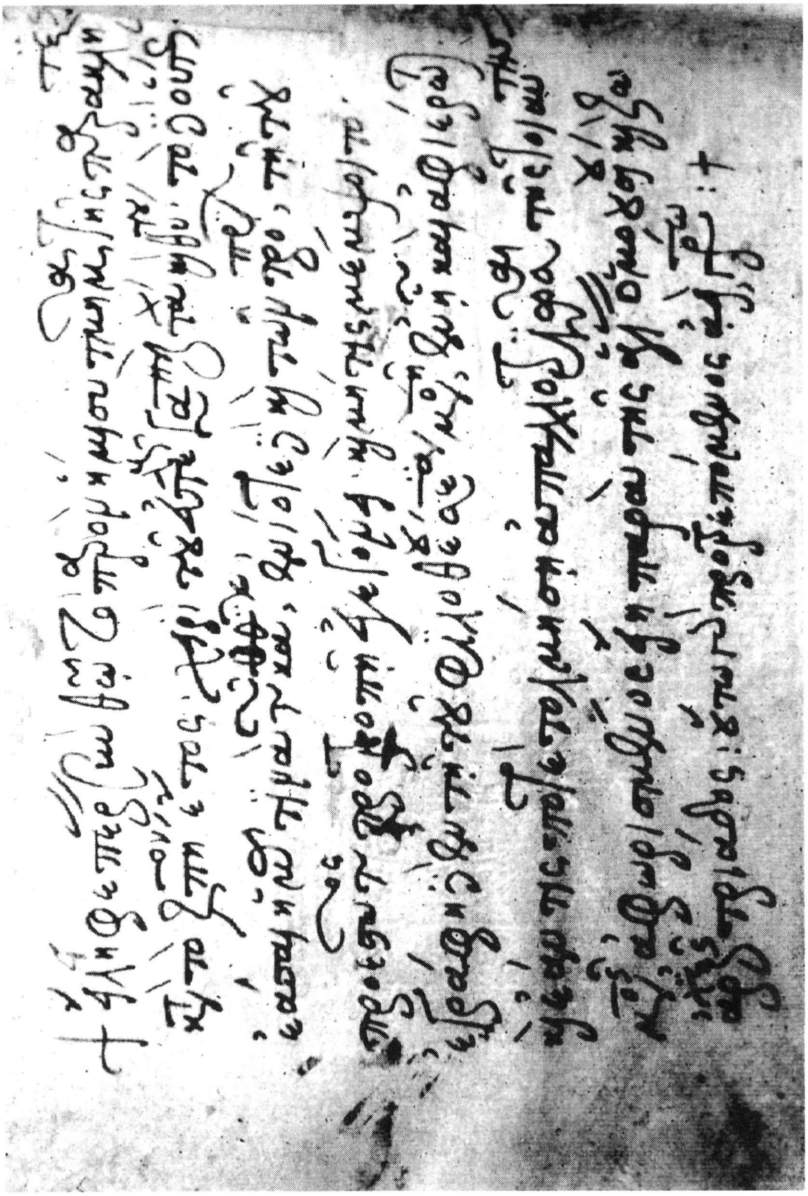

Pl. 11. Athos, Phil. cod. 141, *Paraklitiki*, fol. 440v, Philotheou, 1580
Scribal Note by the Hieromonk Gabriel of Gallipoli

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

ΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΩΝ ΜΕΤΕΩΡΩΝ (15ος-16ος αἰ.)

Τὰ Μετέωρα, ἡ Θηβαΐδα τῶν Σταγῶν, ὅπως εὔστοχα ἀποκλήθηκαν, ἀποτελοῦν τὸ μεγαλύτερο καὶ σημαντικότερο μετὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος μοναστικὸ συγκρότημα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου.

Τὸ σύνολο τῶν μετεωρικῶν μονῶν καὶ κελλιῶν ὑπερέβαινε τὸν ἀριθμὸ τῶν 20 (24 ἀναφέρει ἡ παράδοση). Σὲ λυτὸ φύλλο τῶν μέσων τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα, ἐπικολλημένο στὸν κώδικα 372 τοῦ Μεγάλου Μετεώρου καὶ ἐπιγραφόμενο «κατάστιχον διὰ τὴν ἀποκοπὴν τῶν κελλιωτῶν», ἀναγράφονται 19 μοναστήρια καὶ κελλία, μὲ τὸ ποσὸ τῶν ἄσπρων ποὺ ὄφειλε τὸ καθένα νὰ καταβάλει στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου πιθανότατα, ἡ ὁποία καὶ δὲν ἀναγράφεται στὸ ἐν λόγῳ «κατάστιχον», ὅπως καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου[1].

Σήμερα σώζονται ἑπτὰ μόνο μοναστήρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ ἕξι εἶναι ἐν ἐνεργείᾳ· ἡ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου ἢ τῆς Μεταμορφώσεως, Βαρλαάμ, Ἁγίου Στεφάνου, Ἁγίας Τριάδος, Ρουσάνου καὶ Ἁγίου Νικολάου Ἀναπαυσᾶ. Ἕνα παραμένει κλειστό, χωρὶς μοναχούς, ἡ Μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς, ποὺ ἀποτελεῖ σήμερα μετόχι τοῦ Μεγάλου Μετεώρου καὶ ἔχει φιλόκαλα καὶ παραδοσιακὰ ἀνακαινισθεῖ μὲ τὶς φροντίδες τοῦ δραστήριου καὶ ἀκάματου καθηγουμένου τοῦ Μεγάλου Μετεώρου π. Ἀθανασίου Ἀναστασίου.

Πάνω σὲ ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς ὑψηλοὺς καὶ δυσπρόσιτους βράχους τῆς Λιθοπόλεως τῶν Σταγῶν ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ διακρίνονται τὰ ἐρείπια καὶ χαλάσματα, ἄλλοτε λιγοστὰ καὶ ἄλλοτε περισσότερα, παλαιῶν γνωστῶν μετεωρίτικων μοναστηριῶν (Ἁγίας Μονῆς, Παντοκράτορος, Προδρόμου, Ὑψηλοτέρας κ.ἄ.), ἐγκαταλειμμένων στὴ φθορὰ τοῦ χρόνου καὶ στὸν ἀφανισμό[2].

---

1. Βλ. Ν. Α. Βέη, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Βυζαντὶς* 1 (1909), σελ. 236μϛ-236μζ, 278· τοῦ ἴδιου (ἐκ τῶν καταλοίπων), *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων*, Τόμ. Α΄, *Τὰ Χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως*, Προλεγόμενα - Προσθῆκαι Λ. Βρανούση -Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν-Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ἔκδ. Β΄, Ἀθῆναι 1998, σελ. 393.

2. Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, ἔκδ. Ἱ. Μονῆς Μεταμορφώσεως (Μεγάλου Μετεώρου), Μετέωρα 1990, σελ. 16· τοῦ ἴδιου, «Ἑξακόσια χρόνια ὀργανωμένης μοναστικῆς παρουσίας στὰ Μετέωρα.

Τὰ πρῶτα ἴχνη τῆς ἱστορίας τῶν Μετεώρων χάνονται μέσα στὴν ἀχλὺ τῶν θρύλων καὶ τῶν παραδόσεων. Φαίνεται πὼς ἀπὸ τὸν ΙΑ´ ἤδη αἰώνα οἱ πρῶτοι παράτολμοι ἐρημίτες ἀναρριχήθηκαν στοὺς ἀνεμόδαρτους βράχους τῶν Σταγῶν, ἀναζητώντας ἐκεῖ τὴν ψυχική τους πληρότητα καὶ λύτρωση.

Γύρω στὰ τέλη τοῦ ΙΑ´ αἰώνα ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΒ´ εἶχε ἤδη συγκροτηθεῖ ὑποτυπώδης μικρὴ ἀσκητικὴ πολιτεία, ἡ Σκήτη τῆς Δούπιανης ἢ τῶν Σταγῶν, μὲ κέντρο λατρείας τὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ «Κυριακὸ» τῆς Σκήτης, καὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν «πρῶτο» ποὺ ἔφερε καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ ἡγουμένου[3].

Στὰ μέσα τοῦ ΙΔ´ αἰώνα, μὲ τὸν ὅσιο Ἀθανάσιο τὸν Μετεωρίτη (ca. 1302- ca. 1380), ἐπιβλητικὴ μορφὴ τοῦ ὀρθόδοξου μοναχισμοῦ καὶ ἀσκητισμοῦ, ὀργανώνεται συστηματικὰ καὶ μὲ κοινοβιακὸ τρόπο διαβίωσης ὁ μετεωρίτικος μοναχισμός[4]. Δύο αἰῶνες ἀργότερα, στὰ μέσα τοῦ ΙϚ´ αἰώνα, περίοδο ἰδιαίτερης ἀκμῆς καὶ ἄνθησης τοῦ μοναχισμοῦ ὄχι μόνο στὰ Μετέωρα ἀλλὰ καὶ στὸν ἑλλαδικὸ εὐρύτερα χῶρο (Ἅγιον Ὄρος π.χ.), πολλὰ μετεωρίτικα μοναστήρια ἀνακαινίζονται ἢ ἀνακτίζονται ἀπὸ τὰ θεμέλιά τους[5].

Σήμερα στὶς μονὲς τῶν Μετεώρων, μετὰ ἀπὸ πολλὲς περιπέτειες διὰ μέσου τῶν αἰώνων, ἔχουν διασωθεῖ καὶ φυλάσσονται 1199 χειρόγραφοι κώδικες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 641 στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, 288 στὴ Μονὴ Βαρλαάμ, 147 στὴ Μονὴ Ἁγίου Στεφάνου καὶ 123 στὴ Μονὴ Ἁγίας Τριάδος, στὴ συλλογὴ τῆς ὁποίας ἔχουν ἐνταχθεῖ καὶ οἱ κώδικες τῶν μικροτέρων μετεωρικῶν μονῶν Ρουσάνου καὶ Ἁγίου Νικολάου Ἀναπαυσᾶ[6].

Ἱστορικὴ τεκμηρίωση», *Πρακτικὰ Β´ Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν* (9-11 Νοεμ. 1990), *Τρικαλινὰ* 11 (1991), σελ. 110-112, 129-132.

3. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σελ. 11-12· τοῦ ἴδιου, «Ἑξακόσια χρόνια...», σελ. 102-103.

4. Γιὰ τὸν ὅσιο Ἀθανάσιο τὸ Μετεωρίτη, τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του βλ. τὴν εἰδικὴ μελέτη Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, *Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης. Βίος, Ἀκολουθία, Συναξάρια. Προλεγόμενα-Μετάφραση τοῦ Βίου-κριτικὴ ἔκδοση κειμένων*, ἔκδ. Ἱ. Μονῆς Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως), Μετέωρα 1990, σελ. 17-247· τοῦ ἴδιου, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σελ. 97-100.

5. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σελ. 15-16.

6. Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὶς περιπέτειες τῶν χειρογράφων τῶν μετεωρικῶν μονῶν βλ. Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, «Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση-Γενικὴ θεώρηση», *Πρακτικὰ Α´ Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν* (6-8 Νοεμ. 1987), *Τρικαλινὰ* 8 (1988), σελ. 35-87. Συστηματικὴ καὶ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν χειρογράφων τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων βλ. στοὺς Καταλόγους ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, ἔκδοση τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν: τόμ. Α´ (*Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Μεταμορφώσεως*, ἐκ τῶν καταλοίπων Ν. Α. Βέη, Προλεγόμενα-Προσθῆκαι Λ. Βρανούση-Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, ἔκδ. β´, Ἀθῆναι 1998), τόμ. Β´ (*Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Βαρλαάμ*, ἐκ τῶν καταλοίπων Ν. Α. Βέη, Προλεγόμενα-Προσθῆκαι Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, Ἀθῆναι 1984), τόμ. Γ´ (*Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου* ὑπὸ Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, Ἀθῆναι 1986), τόμ. Δ´ (*Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίας Τριάδος*, Μέρος Α´ καὶ Β´, ὑπὸ Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, Ἀθῆναι 1993).

Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι τὸ 1882, μὲ τὴν Κρατικὴ ἐπιχείρηση (μέλη τῆς 'Επιτροπῆς ὁ καθηγ. τῆς 'Ελληνικῆς φιλολογίας Σπυρίδων Φιντικλῆς καὶ ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Πατρῶν Νικηφόρος Καλογερᾶς) ἀπαγωγῆς καὶ μεταφορᾶς τῶν θεσσαλικῶν χειρογράφων στὴν 'Εθνικὴ Βιβλιοθήκη 'Ελλάδος, μεταφέρθηκαν καὶ κατατέθηκαν ἐκεῖ ἀπὸ τὴ Μονὴ Μεταμορφώσεως 104 χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ παλαιότερα καὶ σημαντικότερα[7], ἐνῶ ἡ Μονὴ Δουσίκου ἢ 'Αγίου Βησσαρίωνος τῆς Πύλης τῶν Τρικάλων, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀφαιρέθηκαν τότε 532 χειρόγραφα, ἀπογυμνώθηκε κυριολεκτικά[8].

Εἶναι βέβαιο ὅτι στὶς μετεωρικὲς μονὲς ὑπῆρχαν καὶ φυλάσσονταν πολὺ περισσότερα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἔφθασαν ὥς ἐμᾶς, ἀφοῦ πολλὲς μονές, ὅπως ἤδη εἴπαμε, ἐρημώθηκαν καὶ ἐρειπώθηκαν, ἐνῶ ἄλλες ἐγκαταλείφθηκαν καὶ ἔμειναν γιὰ μεγάλα χρονικὰ διαστήματα ἀκατοίκητες, ἐκτεθειμένες σὲ κάθε λογῆς διαρπαγὲς καὶ δηώσεις καὶ στὴ φθορὰ τοῦ χρόνου.

'Απὸ τὰ ὑπάρχοντα σήμερα στὶς μετεωρικὲς βιβλιοθῆκες 1199 χειρόγραφα, στοὺς αἰῶνες ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν, τὸν ΙΕ΄ καὶ τὸν ΙϚ΄, ἀνήκουν 434, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 121 στὸν ΙΕ΄ αἰώνα καὶ 313 στὸν ΙϚ΄.

Τὰ παλαιότερα βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια-σκριπτόρια λειτούργησαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα καὶ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΕ΄ στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου καὶ στὴν ἐπὶ τοῦ ἀπέναντι ὑψηλοῦ βράχου Μονὴ τῆς 'Υψηλοτέρας (Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου), τῆς ἐπονομαζόμενης χαρακτηριστικά, γιὰ τὸ θέμα μας, τῶν «Καλλιγράφων», στὴν οἰκοδόμηση τῆς ὁποίας, στὰ τέλη τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα, συνέβαλε καὶ ὁ β΄ κτίτορας τοῦ Μεγάλου Μετεώρου μοναχὸς 'Ιωάσαφ, πρώην «βασιλεὺς» 'Ιωάννης Οὔρεσης Παλαιολόγος.

Τῆς Μονῆς τῆς 'Υψηλοτέρας ἢ τῶν Καλλιγράφων, στὴν ὁποία ὅπως μαρτυρεῖ ἡ κατὰ παράδοση ἐπωνυμία της λειτουργοῦσε συστηματικὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο, δὲν σώζονται σήμερα παρὰ μόνο ἐλάχιστα ἴχνη τῶν ἐρειπίων της. Δυστυχῶς, μὲ τὴν ἐρείπωση τῆς μονῆς, χάθηκαν καὶ οἱ κώδικές της, ἐκτὸς ἀπὸ πολὺ λίγους ποὺ μεταφέρθηκαν καὶ φυλάσσονται στὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου[9].

Γνωστὸς κωδικογράφος τῆς Μονῆς τῆς 'Υψηλοτέρας ἀλλὰ καὶ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, τοῦ τέλους τοῦ ΙΔ΄ καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα, εἶναι ὁ μοναχὸς Νεῖλος Σταυρᾶς, τοῦ ὁποίου σώζονται ἀρκετοὶ κώδικες ἀνυπόγραφοι καὶ χρονολογημένοι, γραμμένοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1385/86 καὶ 1407/8.

---

7. Σοφιανοῦ, «Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. 'Ιστορικὴ ἐπισκόπηση-Γενικὴ θεώρηση», σελ. 54-56.

8. Βλ. Φ. Δημητρακοπούλου, «'Η βιβλιοθήκη τῆς 'Ιερᾶς Μονῆς Δουσίκου», *'Επετηρὶς 'Εταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, Εἰς μνήμην Γ. Τ. Κόλια, 5 (1974-1975), σελ. 404-407.

9. Γιὰ τὴ Μονὴ τῆς 'Υψηλοτέρας ἢ τῶν Καλλιγράφων βλ. Βέη, «Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν...», σελ. 236μ-236μδ, 274-276 (ἀριθ. Ϛ΄)· Σοφιανοῦ, «'Εξακόσια χρόνια ...», σελ. 110.

Τὰ χειρόγραφα τοῦ Νείλου Σταυρᾶ, ποὺ ἀνέρχονται σὲ 16 τὸν ἀριθμὸ καὶ τρία ποὺ ἐν μέρει μόνο ἔχουν γραφτεῖ ἀπ' αὐτόν, φυλάσσονται σήμερα στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, μεταφερμένα ὁρισμένα ἀπ' αὐτά, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ κωδικογραφικά τους σημειώματα, ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Ὑψηλοτέρας μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή της, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν γραφτεῖ στὸ Μεγάλο Μετέωρο. Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου (Μεταμορφώσεως) ὑπ' ἀριθ. 5, 25, 31, 36, 37, 77, 117, 125, 135, 160, 171, 185, 195, 201 (ἐν μέρει), 334, 461, 478, 561 (μόνο τὰ φφ. 173r-174r) καὶ 590 (μόνο τὰ φφ. 1r-2v).

Ἀπ' αὐτὰ τρία μόνο εἶναι χρονολογημένα (κώδ. Μεταμορφώσεως 195, ἔτους 1385/86· κώδ. Μεταμορφ. 31, ἔτους 1401/2 καὶ κώδ. 25, ἔτους 1407/8), 11 φέρουν κωδικογραφικὸ σημείωμα καὶ ὀκτὼ εἶναι χωρὶς σημείωμα, ποὺ ἀπὸ τὸ εἶδος ὅμως τῆς γραφῆς τους ἀποδίδονται στὸν Νεῖλο Σταυρᾶ. Εἶναι ὅλα ἐκκλησιαστικὰ καὶ κυρίως λειτουργικὰ βιβλία (9 μηναῖα, τρεῖς ὀκτώηχοι κ.ἄ.)[10]. Στὸν ἴδιο κωδικογράφο ἀνήκει, ὅπως διεπίστωσα ἀπὸ τὸ εἶδος τῆς γραφῆς του, καὶ ὁ σύμμεικτος (μὲ πατερικὰ κ.ἄ. κείμενα) κώδικας 257 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, προερχόμενος ἀπὸ τὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, σύμφωνα μὲ τὸ ἐπὶ τοῦ φ. 7r κτητορικό του σημείωμα[11].

Μὲ τὸν Νεῖλο Σταυρᾶ σχετίζεται καὶ ὁ περγαμηνὸς κώδικας 251 (Ὁμιλίες ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου, ΙΑ΄ αἰ.) τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὸ ἐπὶ τοῦ φ. 1r κτητορικό του σημείωμα, προέρχεται ἀπὸ τὴ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Μετεώρου. Ὁ κώδικας αὐτὸς δωρήθηκε στὴ μονὴ ἀπὸ τὸ μοναχὸ Νεῖλο Σταυρᾶ, ὅπως ἀποδεικνύει τὸ ἐπὶ τοῦ φ. 245 ἀφιερωματικὸ σημείωμα: *πρόσφερμα τοῦ Σταυρᾶ*[12].

Ὁ μοναχὸς Νεῖλος Σταυρᾶς, ποὺ δὲν ξέρομε πόσο ἔζησε μετὰ τὸ ἔτος 1408, παραγωγικὸς ὅπως εἴδαμε βιβλιογράφος στὶς μετεωρικὲς μονὲς Ὑψηλοτέρας καὶ Μεταμορφώσεως, ἐκτὸς ἀπὸ γραφέας καὶ ἀντιγραφέας ὑπῆρξε ὁ ἴδιος καὶ συγγραφέας κειμένων, λόγιος γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ τὴν περιοχὴ ὅπου ἔζησε, μὲ περιορισμένη ὅμως γραμματικὴ κατάρτιση καὶ ὄχι ἄρτια γνώση τῆς ἀρχαίας γλώσσας.

Στὸν αὐτόγραφό του κώδικα Μεταμορφ. 25, τοῦ ἔτους 1407/8, προερχόμενο ἀπὸ τὴν Ὑψηλοτέρα (στό φ. 3r τὸ κτητορικὸ σημείωμα: *πεντηκοστάριον ... τῆς ὑψηλοτέρας*), στὸ φ. 317r-v ὑπάρχει τὸ ἐνδιαφέρον κείμενο *Τὰ Πάτρια ... τῆς Ὑψηλοτέρας*, τοῦ ὁποίου εἶναι ὄχι μόνο γραφέας ἀλλὰ καὶ συντάκτης ὁ Νεῖλος. Τὸ

10. Γιὰ τοὺς κώδικες τοῦ Νείλου Σταυρᾶ βλ. Ν. Α. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α΄, β΄ ἔκδ. 1998, σελ. 9, 28-30, 40-45, 53-58, 106, 145-146, 149, 155, 192, 201, 208-209, 216-219, 225, 347, 465-466, 480-481, 620-621, 712-713.

11. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, «*Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη γνωστὸς γραφέας μετεωρικῶν χειρογράφων (τέλη ΙΔ΄ -ἀρχὲς ΙΕ΄ αἰ.)*», *Τρικαλινὰ* 16 (1996), σελ. 12-14.

12. Σοφιανοῦ, «Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου...», σελ. 16.

κείμενο αὐτό, σχολιασμένο καὶ δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Ν. Βέη, περιέχει πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ Μονὴ τῆς Ὑψηλοτέρας, ἀλλὰ καὶ κάποιες βιογραφικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸν κωδικογράφο καὶ συγγραφέα μοναχὸ Νεῖλο. Ἔτσι πληροφορούμαστε ὅτι τὸν Νεῖλο ἀπέκειρε μοναχὸ στὸ Στύλο τῶν Σταγῶν κάποιος ἱερομόναχος Νεόφυτος καὶ ὅτι, στὴ συνέχεια, ὁ Νεῖλος μετέβη στὸ Ἅγιον Ὄρος, ἀπ' ὅπου, δὲν ξέρομε μετὰ ἀπὸ πόσο χρονικὸ διάστημα, ἐπέστρεψε στὴν Ὑψηλοτέρα τῶν Μετεώρων[13].

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ *Τὰ Πάτρια ... τῆς Ὑψηλοτέρας*, ὁ Νεῖλος Σταυρᾶς εἶναι, ὅπως διεπίστωσα, καὶ ὁ συντάκτης τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη, ποὺ περιέχεται στὸν ἰδιόγραφο κώδικά του Ἐθν. Βιβλιοθήκης 257 (φφ. 247r-257v), τὸν ὁποῖο προανέφερα[14]. Ἡ ἔκδοση τοῦ Βίου αὐτοῦ, ποὺ ἔγινε τὸ 1909 ἀπὸ τὸν Ν. Βέη[15] καὶ τὸ 1990[16] ἀπό ἐμένα, στηρίχτηκε στὸ μεταγενέστερο κώδικα Μεταμορφ. 404, τοῦ ἔτους 1570. Τώρα ἐπανέρχομαι καὶ ἐπανεκδίδω τὸ κείμενο αὐτὸ μὲ βάση τὸν αὐτόγραφο κώδικα τοῦ συγγραφέα του Νείλου Σταυρᾶ. Οἱ διαφορὲς ὅμως εἶναι μᾶλλον ἀσήμαντες[17].

Καὶ στὰ δύο αὐτόγραφα ἔργα τοῦ Νείλου Σταυρᾶ, *Τὰ Πάτρια ... τῆς Ὑψηλοτέρας* καὶ τὸν Βίο τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη, παρατηρεῖ κανεὶς πολλὰ ὀρθογραφικά, γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ σφάλματα, πράγμα ποὺ φανερώνει ὅτι ὁ ἐν λόγῳ βιβλιογράφος καὶ συγγραφέας εἶχε περιορισμένη παιδεία καὶ διέθετε περιορισμένες ἐπίσης γνώσεις τῆς λόγιας γλώσσας.

Ὅμως καὶ ἡ γραφὴ του δὲν διακρίνεται γιὰ τὴ σταθερότητα καὶ ὁμοιομορφία της. Ὁ Ν. Βέης παρατηρεῖ σχετικά: «Ἔγραψε δὲ ὁ Νεῖλος οὗτος μετὰ περισσῆς φιλοπονίας καὶ ἄλλους πολλοὺς κώδικας τῶν ἐν Μετεώρῳ ἐναποκειμένων καὶ δὴ ἐν αὐτῇ, ὡς φαίνεται, τῇ μονῇ Ὑψηλοτέρας μονάζων, ἧς ὑπῆρχε καὶ ἀδελφός. Ἐπετηδεύετο δὲ βιβλιογραφῶν ὁ βιβλιογράφος Νεῖλος γραφὰς διαφορωτάτας· καὶ ἐν αὐτῷ τῷ κώδικι 25 τοῦ Μετεώρου δι᾽ἄλλης γραφῆς, τεχνικωτέρας καὶ μᾶλλον εὐμεγέθους, ἔγραψε τὸ περὶ Ὑψηλοτέρας ὑπόμνημα καὶ δι' ἄλλης, ἐπισεσυρμένης, τὰ λοιπὰ τοῦ κώδικος»[18]. Πράγματι, ἡ γραφὴ τοῦ Νείλου στὰ *Πάτρια ... τῆς Ὑψηλοτέρας* διαφέρει ἀπὸ τὴ γραφή του στὸν ὑπόλοιπο κώδικα, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ γραφὴ ἄλλων αὐτογράφων κωδίκων του.

---

13. Βέη, «Συμβολὴ...», σελ. 236μ-236μδ, 274-276 (ἀριθ. ϛ').

14. Σοφιανοῦ, «Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη...», σελ. 12-16, 33, *πίν.* Θ'-ΙΒ' (σελ. 25-28).

15. Βέη, «Συμβολὴ...», σελ. 208-236ιz, 237-260.

16. Σοφιανοῦ, *Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Μετεωρίτης*, σελ. 24-76 (προλεγόμενα), σελ. 127-156 (ἔκδοση τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου), σελ. 95-125 (μετάφραση στὴ νεοελληνικὴ τοῦ ἀρχικοῦ Βίου).

17. Σοφιανοῦ, «Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη...», σελ. 12-16, 33-36 (εἰσαγωγικά), 37-55 (νέα κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου).

18. Βέη, «Συμβολὴ ...», σελ. 236μα-236μβ.

Παρουσιάζω ἐδῶ μερικὰ ἀπὸ τὰ κωδικογραφικά του σημειώματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ποικιλία τῆς διατύπωσής τους. Ἡ ἀναδημοσίευσή τους γίνεται ἐξ αὐτοψίας, ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κώδικες, γι' αὐτὸ ὑπάρχουν καὶ κάποιες διαφορὲς ἀπὸ τὶς παλαιότερες δημοσιεύσεις τους ἀπὸ τὸν Ν. Βέη[19]. Κεφαλαιογραφῶ τὰ κύρια ὀνόματα, γιὰ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη, διατηρώντας, κατὰ τὰ ἄλλα, τὴ γραφή τους μὲ τὰ ὀρθογραφκὰ σφάλματα:

–*Ἅγ(ιε) Δημήτρ(ιε) βοήθ(ει) κἀμοί τῶ ἁμαρτ(ω)λῶ Νείλ(ω).*

Ῥαϊθοῦ οἰκήτορ(ες) (καὶ) τοῦ Συναίου μαρτυρόσιοι, μνήσθητ' υπὲρ τοῦ Νείλ(ου) (κώδ. Μεταμ. 195, γραμμένος περὶ τὸ 1385, φφ. 41v, 203r. Βίοι ἁγίων, λόγοι κ.ἄ.)[20]. Τὰ σημειώματα ἐρυθρόγραφα καὶ ἐξίτηλα.

–*Ἡ βίβλος αὔτη εγράφει οἷα καὶ ανεναι διὰ χειρὸς του Νειλου του Ϛαυρα τάχα καὶ μοναχοῦ δια δὲ ἐξόδου / (καὶ) προστάξεως Βαρνάβα μοναχοῦ τοῦ ἐν τῆ ὑψηλοτ(έ)ρ(α) κατοικοῦντος ενέτει ,ϛϡι΄* [6901=1401/2] (κώδ. Μεταμ. 31, φ. 279v. Μηναῖον Σεπτεμβρίου-Φεβρουαρίου)[21].

– *Τέλος τοῦ πεντηκοσταρίου· τῆς Υψη / λοτέρας ὁ εμουτζώθι δι' ἐμοῦ τοῦ Νείλ(ου) / (καὶ) δι'ἐξόδον τοῦ μοναχοῦ Βαρνάβα | (καὶ) ὁ Θ(εὸ)ς συγχωρήσει αὐτὸν ... / ἔτ(ους) ,ϛϡιϛ΄* [6916=1407/8] (κώδ. Μεταμ. 25, φ. 173r)[22].

–*Παναγία Θ(εοτό)κε ἡ Μετεωρήτ(ι)σα βοήθ(ει) τοὺς δούλ(ους) σου (καὶ) διὰ τ(ῶν) εὐχ(ῶν) αὐτ(ῶν) βοήθ(ει) (καὶ) τὸν ἀχρεῖον Νεῖλον. – Εὔχεσθε π(ατέ)ρες Νείλω τω μουντzαλέα ... Νείλου τλήμονος πόνος* (κώδ. Μεταμ. 5, φφ. 97v, 186r. Ἀρχὲς ΙΕ΄, αἰ., ἀχρονολόγητος. Ὀκτωήχου γ΄ καὶ δ΄ ἦχος). Τὰ σημειώματα ἐρυθρόγραφα καὶ ἐξίτηλα[23].

–*Σὺν ἄλαις πέντ(ε) καὶ δεκα ἰδοὺ (καὶ) ταυτα, Νειλου τὰ μουτzόμ(α)τα του διωγμ(έν)ου. | εὔχεσθ(αι) τὸν ἄθλιον (καὶ) διορθῆτ(αι)· ὅσα ἐξ ἀγνοί(ας) μοι (καὶ) ἀμαθείας | σφάλματα εὑρίσκεται θεῖοι π(ατέ)ρες· ἐν ταῖς βίβλοις ἅμα τε (καὶ) συνοικέται* (κώδ. Μεταμ. 36, φ. 243r. Ἀρχὲς ΙΕ΄ αἰ., ἀχρονολόγητος. Μηναῖον Νοεμβρίου)[24].

Ἐδῶ ὁ κωδικογράφος μοναχὸς Νεῖλος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἶχε ἤδη γράψει 15 κώδικες, στοὺς ὁποίους προστίθεται καὶ ἡ «παροῦσα βίβλος». Ἡ μετοχὴ ἐπίσης «διωγμένου», παρέχει τὴν εἴδηση ὅτι ὁ Νεῖλος εἶχε ὑποστεῖ κάποια δίωξη. Μήπως

---

19. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α΄, σελ. 712-713.

20. Πρβλ. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α΄, σελ. 218-219, 712.

21. Πρβλ.. Βέη, «Συμβολὴ ...», σελ. 236μβ· τοῦ ἴδιου, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α΄, σελ. 44, 713.

22. Πρβλ. Βέη, «Συμβολὴ ...», σελ. 236μα· τοῦ ἴδιου, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α΄, σελ. 28, 713.

23. Πρβλ. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α΄, σελ. 9, 713.

24. Πρβλ. Βέη, *ὅ.π.*, σελ. 53, 713.

ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Ὑψηλοτέρας, ὁπότε κατέφυγε στὸ Μεγάλο Μετέωρο; Τὸ πράγμα δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο.

–*Τὸν χοῦν μ(ὲν) οἶμοι τω χοΐ μέλω τάχος ἐγὼ συμμήξε· αὔτη δὲ ἡ πικτὶς* | *εἰς αἰῶνα διαμένουσα καταβοᾶ τῶν σφαλμ(ά)τ(ων) μου· ἃ παραβλέψατ(αι) δέομ(αι)* | *ἵνα (καὶ) ἡμ(ᾶς) ἐλεήσει ὁ Κ(ύριο)ς· ὁ λέγων· ἐλέησον ἵνα ἐλεηθεῖς, Νεῖλον* (κώδ. Μεταμ. 171, φ. 331v. Ἀρχὲς ΙΕ΄ αἰ. Μηναῖον Δεκεμβρίου). Τὸ σημείωμα ἐρυθρόγραφον[25].

–*Τέλος τοῦ Μαρτίου μηνός.* / *εὔχαισθ(αι) π(ατέ)ρες τὸν τοῦτον μουτζώσαντα* / *Νεῖλ(ον) τὸν ὄντως ταλαίπ(ω)ρ(ον)* (κώδ. Μεταμ. 185, φ. 153r. Ἀρχὲς ΙΕ΄ αἰ., ἀχρονολόγητος). Τὸ σημείωμα ἐρυθρόγραφον[26].

Ὁρισμένα σημειώματα τοῦ Νείλου ἔχουν συνταχθεῖ σὲ ἰαμβικοὺς δωδεκασύλλαβους στίχους:

–*Ἰ(ησο)ῦ μου ἠγοῦ τῶν τοῦ Νείλου ἀθλίου.*

Νεῖλον τὸν γραψαντα ὄκτειρον ἐλεήμ(ων).

(κώδ. Μεταμ. 135, φφ. 1r, 164r. Τέλη ΙΔ΄ | ἀρχὲς ΙΕ΄ αἰ., ἀχρονολόγητος. Ὀκτώηχος κ.ἄ.). Τὰ σημειώματα εἶναι ἐρυθρόγραφα, ἀλλὰ ἐξίτηλα σήμερα καὶ δυσδιάκριτα[27].

–*Στ(αυ)ρὲ Χ(ριστο)ῦ βοήθ(ει) μοι Νεῖλον τὸν Ϛαυρ(αν),*

ὅπου καὶ λογοπαίγνιο μὲ τὸ ἐπώνυμό του (κώδ. Μεταμ. 461, φ. 178v. Τέλη ΙΔ΄ / ἀρχὲς ΙΕ΄ αἰ., ἀχρονολόγητος. Ὀκτώηχος)[28].

Τέλος, δεκαπεντασύλλαβος στίχος εἶναι τὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα τοῦ Νείλου στὸν κώδ. Ε.Β.Ε. 257, φ. 247r (τέλη ΙΔ΄ αἰ., Πατερικὸν καὶ Βίοι ἁγίων), γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε πιὸ πάνω λόγος:

Δέξαι τοῦτο τὸ πόνημα τοῦ σοῦ ἀχρείου Νείλ(ου)[29].

Ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Ὑψηλοτέρας ἢ τῶν Καλλιγράφων φαίνεται ὅτι προέρχεται καὶ ὁ κωδικογράφος Θεοφύλακτος ἀναγνώστης, ποὺ ἔχει γράψει τὸν Αὔγουστο τοῦ 1408 τὸν κώδ. 84 (Πραξαπόστολος) τοῦ Μεγάλου Μετεώρου: ... *δΐαχειρὸς κἀμοῦ, τᾶπεινοῦ καὶ ἀναξΐου καὶ ἁμαρτωλοῦ καὶ ἐλᾶχίστ(ου)· καὶ εὐδελυγμένου· καὶ μεμολῦσμένου· ἀπὸ ποδ(ῶν) ἕως κεφάλης ... καμοῦ Θεόφυλ(άν)κτου· τάχα καὶ γραμματ(ι)κοῦ· καὶ το δοκεῖν ἀναγνώστ(ου) ... εὔχεστέ διὰ τὸν κ(ύριο)ν καὶ μὴ καταράσθαι ὅτῖ ὀ γράφω(ν) παρὰ γρά(φ)η· ὅτΐ οὔτε γάμ(ος) ἄκαυλστ(ος)* [γρ. *ἄκλαυστος*], *ούτε νεκρ(ός) ἀγέλ(α)στος ἀλλουτ(ε) βΐβλος ἄσφαλτ(ος), καὶ ἀμαθ(ῆς) τιχ(έ)νω τῆς γραφἤκῆς τέχνης πάνυ ἡμ(ὴν) χορϊκόγραφος* [γρ. *χωρικογράφος*], *καὶ ἀμαθ(ῆς) τιχ(έ)νω· μεμ(α)θήκαμ(εν) δὲ καὶ ἐκ τ(ῶν) ἀγ(ίων) π(ατέ)ρων ὅτϊ ἀγ(α)θοῦ διδα-*

---

25. Ὅ.π., σελ. 201, 713.
26. Ὅ.π., σελ. 208-209, 713.
27. Ὅ.π., σελ. 155, 713.
28. Ὅ.π., σελ. 465, 713.
29. Σοφιανοῦ, «Ὁ συντάκτης τοῦ Βίου τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη ...», σελ. 14, 25 (πίν. Θ΄).

σκάλ(ου) ἀγαθ(ὰ) ποι τα μαθ(ή)μ(α)τ(α) ... (φ. 113r). Στὸν ἴδιο γραφέα τῆς Ὑψηλοτέρας, τὸν Θεοφύλακτο ἀναγνώστη, μὲ τὶς ἐλάχιστες γραμματικὲς γνώσεις, ἀνήκει, ὅπως ἀποδεικνύει ἡ ταύτιση τῆς γραφῆς, καὶ ὁ κώδ. Μεταμ. 208 (Πραξαπόστολος, ἀρχὲς ΙΕ΄ αἰώνα)[30].

Ἀνάμεσα καὶ σὲ ἄλλους γραφεῖς τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα, τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, μνημονεύω τὸν ἱερομόναχο Δομέτιο, τοῦ ὁποίου σώζονται δύο Παρακλητικές, γραμμένες κατὰ τὸ ἔτος 1465, ἡ μία τὸν Ἰούλιο (κώδ. 225, γ΄ καὶ δ΄ ἦχος τῆς Ὀκτωήχου) καὶ ἡ ἄλλη τὸν Δεκέμβριο (κώδ. 344, ἦχος βαρὺς καὶ πλάγιοι ἦχοι τῆς Ὀκτωήχου). Τὸ κωδικογραφικό τους σημείωμα εἶναι ὅμοιο καὶ ἀπὸ τὰ συνηθισμένα: *Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Δομετίου τλήμονος ἱερομονάχου πόνος*...[31]. Οἱ δύο αὐτὲς Παρακλητικὲς δὲν εἶναι πλήρεις, ἀλλὰ ἡ δεύτερη συμπληρώνει τὴν πρώτη. Ἡ ἀντιγραφή τους ὅμως σὲ λίγους μῆνες μέσα ἀποτελεῖ κάποια ἔνδειξη τῆς βιβλιογραφικῆς δραστηριότητας στὴ μονὴ γιὰ τὴν παραγωγὴ λειτουργικῶν βιβλίων.

Στὸν ΙϚ΄ αἰώνα ἀνήκουν 36 γνωστοὶ κωδικογράφοι τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου, ποὺ ἀπαντοῦν στοὺς φυλασσόμενους σήμερα ἐκεῖ κώδικες. Ἀνάμεσα σ᾽αὐτούς, ἐπιλεκτικὰ καὶ κατὰ χρονολογικὴ σειρά, συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἑξῆς γραφεῖς:

Σάββας ἱερομόναχος, γραφέας, κατὰ τὰ ἔτη 1519 καὶ 1523 τῶν κωδίκων 406 (Μηναῖον Ἰουνίου) καὶ 204 (Δαβὶδ Ψαλτήριον κ.ἄ.) ἀντίστοιχα[32]. Γραφὴ ἐπιμελημένη, ἐμπείρου βιβλιογράφου.

Παφνούτιος ἱερομόναχος, γραφέας τῶν κωδίκων 153, 59 καὶ 3, κατὰ τὸ ἔτος 1522 καὶ κατὰ τοὺς μῆνες Ἰούνιο, Ἰούλιο καὶ Αὔγουστο ἀντίστοιχα[33]. Δηλαδὴ ἔγραφε ἕνα κώδικα κάθε μήνα περίπου. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὁ κώδ. 153 εἶναι Πενθέκτη, μὲ 635 φύλλα καὶ τὸ ἑξῆς κωδικογραφικὸ σημείωμα: *† θύτου παροικτροῦ, Παφνουτίου μονοτρόπου· ἀρετῆς πάσ(ης) ξένος· ὕστατος, ἄθλιος· (καὶ) τα | λαίπωρος, σκώλὺξ (καὶ) οὐκ ἀν(θρωπ)ος, κ(αὶ) ἐξουθένημα λαοῦ: . Ἔτ(ους) ,ζ^ωλ^ω* [7030=1522], *ἰν(δικτιῶνος) ι΄: μηνὶ ιουν(ίω) κδ΄:* -Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ κρυπτογραφικὰ κωδικογραφικὰ σημειώματα τῶν δύο ἄλλων χειρογράφων (3 καὶ 59). Ἡ γραφή του εἶναι προσεγμένη, στρογγυλόσχημη, σταθερὴ καὶ εὐανάγνωστη.

Θεόφιλος ἱερομόναχος, γραφέας κατὰ τὸ ἔτος 1546/7 τοῦ κώδικα 570 καὶ κατὰ τὸ ἔτος 1541/2 σπαράγματος (ἑνὸς διφύλλου, τέλος τῆς θ. λειτουργίας τοῦ ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου) τοῦ κώδικα 645(α΄), μὲ κοινὸ κωδικογραφικὸ σημείωμα:

---

30. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α΄, σελ. 113-114, 230-231, 713.
31. *Ὁ.π.*, σελ. 245-248, 357-358, 714.
32. *Ὁ.π.*, σελ. 425, 228-229, 715.
33. *Ὁ.π.*, σελ. 184-185, 80, 6-7 (ἀντίστοιχα), 715.

Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Θεοφίλου πόνος ...[34]. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ καὶ παραγωγικότατο Ἁγιορείτη -Ἰβηρίτη ὁμώνυμο κωδικογράφο καί, μετὰ τὸ θάνατό του († 8 Ἰουλ. 1548), ὅσιο τῆς Ἐκκλησίας μας. Ὁ ἴδιος, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔχει γράψει καὶ δύο κώδικες τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, καθὼς καὶ πέντε τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Ἁγίου Βησσαρίωνος ἢ Δουσίκου), ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο σήμερα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη Ἑλλάδος[35]. Οἱ κώδικες αὐτοί, γραμμένοι στὸ χρονικὸ διάστημα 1541-1548, πιθανότατα παραγγέλθηκαν καὶ ἐκτελέστηκαν στὸ βιβλιογραφικό του ἐργαστήριο τῆς Μονῆς Ἰβήρων, ἀπ' ὅπου θὰ κατέληξαν στὶς παραπάνω θεσσαλικὲς μονές.

Ἰ ω ά σ α φ μοναχὸς καὶ κωδικογράφος τοῦ Μεγάλου Μετεώρου. Σώζονται ἐκεῖ 8 κώδικές του (ὑπ' ἀριθ. 111, 112, 132, 149, 175, 179, 186, 209), γραμμένοι ἀνάμεσα στὰ ἔτη 1551 καὶ 1552 (Μηναῖα κυρίως καὶ ἄλλα λειτουργικὰ βιβλία)[36]. Καὶ ἐδῶ φαίνεται ἡ μαζικὴ παραγωγὴ χειρογράφων μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Γραφὴ ἐπιμελημένη, ἐμπείρου βιβλιογράφου. Τὸν ἴδιο γραφέα, μὲ μεγάλη παραγωγή, θὰ συναντήσομε καὶ στὴ Μονὴ Βαρλαάμ.

Δὲν ἐπεκτείνομαι καὶ δὲν ἀναφέρομαι σὲ πολὺ γνωστοὺς καὶ παραγωγικοὺς κωδικογράφους - καλλιγράφους καὶ διακοσμητὲς χειρογράφων τῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ α΄ μισοῦ τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα, ὅπως τὸν Κύπριο Λουκᾶ ἐπίσκοπο Μποζέου (1583-1603) καὶ μετέπειτα μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας (1603-1629)[37], τὸν ἱερομόναχο Σεραφεὶμ- Συμεών, τὸν ἱερομόναχο Ἄνθιμο ἐξ Ἰωαννίνων (κυρίως γραφέα καὶ διακοσμητὴ κωδίκων θείων Λειτουργιῶν) κ.ἄ., γιατὶ ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς μελέτης μας αὐτῆς.

*

Ἂς ἔλθουμε τώρα στὴ Μονὴ Βαρλαάμ, τὴ δεύτερη μεγάλη μετεωρικὴ μονὴ — καὶ ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν σωζόμενων χειρογράφων—, γιὰ νὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ συνοπτικὴ ἀναφορὰ στοὺς γραφεῖς καὶ τὰ σκριπτόρια ποὺ λειτουργοῦσαν ἐκεῖ.

---

34. Ὅ.π., σελ. 595-596, 698, 715.

35. Γιὰ τὸν κωδικογράφο Θεόφιλο βλ. Λ. Πολίτη, «Ἁγιορεῖτες βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰώνα», *Ἑλληνικὰ* 15 (1957), σελ. 365-379 [=τοῦ ἴδιου, *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque (Recueil d' études)*, Variorum Reprints, London 1975, VII]· Φ. Ἀρ. Δημητρακοπούλου, «Συμβολὴ εἰς τοὺς καταλόγους Ἑλλήνων κωδικογράφων», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 45 (1981/1982), σελ. 280-281, ἀριθ. 36α΄-δ΄. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Β΄, σελ. 84, ὅπου πρόσθετη σημείωση Δ. Ζ. Σοφιανοῦ μὲ τὴ σχετικὴ ὡς τότε βιβλιογραφία.

36. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Α΄, σελ. 142, 153-154, 172-173, 203, 205, 209-210, 231-232, 716.

37. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1615 ὑπάρχει συνοδικὴ πράξη τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Τιμοθέου Α΄, μὲ τὴν ὁποία ὁ Λουκᾶς Οὐγγροβλαχίας καθαιρεῖται ἀπὸ τὸ θρόνο του (βλ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, Δ΄, Πετρούπολις 1899, σελ. 21, ἀριθ. 60-61). Φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ ἀπόφαση αὐτὴ δὲν ἐφαρμόσθηκε ποτέ.

Ὁ ΙϚʹ αἰώνας εἶναι περίοδος ἐξαιρετικῆς οἰκοδομικῆς καὶ ἄλλης δραστηριότητας καὶ ἀκμῆς τῆς Μονῆς Βαρλαάμ. Τότε ἐπανιδρύθηκε καὶ ὀργανώθηκε συστηματικὰ τὸ μοναστήρι (τὸ 1544 ἀποπερατώθηκε ἡ ἀνέγερση τοῦ καθολικοῦ) ἀπὸ τοὺς αὐταδέλφους Γιαννιῶτες ἱερομονάχους Νεκτάριο († 7 Ἀπρ. 1550) καὶ Θεοφάνη († 17 Μαΐου 1544) τοὺς Ἀψαράδες, οἱ ὁποῖοι ἀσφαλῶς φρόντισαν νὰ ἐφοδιάσουν τὴ μονή τους καὶ μὲ πλούσια βιβλιοθήκη[38]. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ κώδικες ποὺ ἀνήκουν στὸν ΙϚʹ αἰώνα εἶναι οἱ πολυαριθμότεροι, 100 περίπου σὲ σύνολο 298. Ἡ βιβλιογραφικὴ αὐτὴ δραστηριότητα καὶ παραγωγὴ συνεχίστηκε μέχρι καὶ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ ΙΖʹ αἰώνα (1630 περίπου).

Στὸ διαθηκῷο γράμμα τους (1541/2) οἱ αὐτάδελφοι ἱερομόναχοι Ἀψαράδες σημειώνουν τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴ Μονὴ Βαρλαὰμ ποὺ ἀνήγειραν οἱ ἴδιοι: *Ἔτι δὲ καὶ σκεύη καὶ β ι β λ ί α καὶ ἱερὰ παντοῖα καὶ ἱερέων καὶ διακόνων ἀλλαγὰς κατεπλουτήσαμεν αὐτὴν εἰς αἶνον καὶ δόξαν Θεοῦ*[39].

Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ τονιστεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Μονὴ Βαρλαὰμ ἔχει ξεχωριστὴ σημασία γιὰ τὶς παλαιογραφικὲς ἔρευνες καὶ σπουδὲς τῶν χειρογράφων τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, ἀφοῦ ἀπετέλεσε κατὰ τὸν ΙϚʹ καθὼς καὶ τὸν ΙΖʹ αἰώνα συστηματικὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο, ὅπου ἐργάζονταν μεθοδικὰ καὶ ἐντατικὰ εἰδικευμένοι καλλιγράφοι καὶ ἀντιγραφεῖς γιὰ τὴν παραγωγὴ λειτουργικῶν κυρίως βιβλίων, τὰ ὁποῖα, ἀσφαλῶς θὰ διοχετεύονταν καὶ σὲ ἄλλες μονὲς ἢ καὶ σὲ ἰδιῶτες. Πολλὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἔχουν διασωθεῖ ἐπὶ τόπου, καὶ μπορεῖ ἔτσι σήμερα ὁ ἐρευνητὴς νὰ παρακολουθήσει τὴ μαζικὴ καὶ τυποποιημένη παραγωγὴ ἑνὸς βιβλιογράφου μέσα σὲ ὁρισμένο χρονικὸ διάστημα, νὰ ἐξετάσει καὶ νὰ διαπιστώσει τὰ διάφορα ὕφη καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς γραφῆς του κ.ἄ. Κάποιοι ἀπὸ τοὺς βιβλιογράφους αὐτοὺς εἶναι γνωστοὶ καὶ ἀπὸ ἀλλοῦ, ἐνῶ ἄλλοι μᾶς γίνονται γνωστοὶ μόνο ἀπὸ τὴν ἐδῶ ἀντιγραφική τους ἐργασία[40].

Περιοριζόμαστε στὴν παρουσίαση ὁρισμένων μόνο χαρακτηριστικῶν περιπτώσεων:

Ὁ βαρλααμίτης μοναχὸς Σ ι σ ώ η ς μᾶς εἶναι γνωστὸς ἀπὸ πέντε κώδικές του, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ τρεῖς, χρονολογημένοι, ἔχουν γραφτεῖ κατὰ τὸ ἔτος 1521/22 (ἀριθ. 49, 56, 60). Οἱ ἄλλοι δύο (ἀριθ. 46, 55) εἶναι ἀχρονολόγητοι καὶ χωρὶς κωδικογραφικὸ σημείωμα. Τοὺς ἔχω ταυτίσει ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γραφῆς τους. Ἀπὸ τοὺς

---

38. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Βʹ, σελ. ιεʹ-ιζʹ (ὅπου Προλεγόμενα Δ. Ζ. Σοφιανοῦ)· Δ. Ζ. Σοφιανοῦ, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σελ. 21-22, 35-37.

39. Σπ. Π. Λάμπρου, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 2 (1905), σελ. 109· Θεοτέκνης [Μπτσικώστα] μοναχῆς [Ἁγιοστεφανίτισσας], *Στὸ Βράχο τῆς ἰσάγγελης πολιτείας. Οἱ Ἅγιοι κτίτορες τοῦ Βαρλαάμ*, ἔκδ. Ἱ. Μ. Ἁγίου Στεφάνου, Ἅγια Μετέωρα 1994, σελ. 194· Σοφιανοῦ, *Μετέωρα-Ὁδοιπορικό*, σελ. 37.

40. Βέη, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Βʹ, σελ. ιηʹ, ὅπου Προλεγόμενα Δ. Ζ. Σοφιανοῦ.

πέντε οἱ δύο εἶναι Τριώδια (49, 46), οἱ ἄλλοι δύο Παρακλητικὲς (60, 55) καὶ ὁ πέμπτος Πεντηκοστάριο (560). Οἱ τρεῖς χρονολογημένοι φέρουν σχεδὸν ὅμοιο κωδικογραφικὸ σημείωμα: *† Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη παρὰ Σισώη μοναχοῦ ἐν τῷ στύλῳ τῆς μονῆς τῆς καλουμένης τοῦ Βαρλαάμ· ἐν τῷ θέματι τοῦ Ἁγίου Μετεώρου· διὰ φροντίδος καὶ ἐξόδου τῶν ἱερομονάχων Νεκταρίου καὶ Θεοφάνους τῶν αὐταδέλφων καὶ κτιτόρων· ἐν ἔτει ,ζῶλῷ* [7030=1521/22], *ἰνδικτιῶνος ι´* (κώδ. 49, φ. 90v)[41]. Ἐπιβεβαιώνεται λοιπὸν ἐδῶ ἡ μέριμνα τῶν κτιτόρων τῆς μονῆς Νεκταρίου καὶ Θεοφάνη γιὰ τὸν πλουτισμὸ καὶ ἐφοδιασμό της μὲ χειρόγραφους κώδικες. Ἡ γραφὴ τοῦ Σισώη εἶναι καλλιγραφικὴ καὶ ἐπιμελημένη, ἔμπειρου καὶ ἀσκημένου βιβλιογράφου, ὁ ὁποῖος διέθετε, φαίνεται, καὶ παιδεία, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ὀρθογραφικὰ σφάλματα στὰ κείμενά του.

Ἄλλος πολὺ παραγωγικὸς κωδικογράφος τῆς Μονῆς Βαρλαάμ, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙϚ´ αἰώνα, εἶναι ὁ μοναχὸς Ἰ ά κ ω β ο ς, τοῦ ὁποίου ἔχουν σωθεῖ καὶ φυλάσσονται στὴ βιβλιοθήκη της 21 κώδικες, ποὺ ἔχουν γραφτεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1531/2 καὶ 1551/2 (οἱ 11 εἶναι χρονολογημένοι). Ἀπὸ τοὺς 21 κώδικες οἱ ὀκτὼ εἶναι Μηναῖα, οἱ τρεῖς «Λειτουργίαι τῆς ὅλης ἑβδομάδος» καὶ οἱ ὑπόλοιποι διάφορα ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία. Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες τῆς μονῆς 10, 11, 12, 16, 25, 30, 33, 41, 42, 52, 62, 66, 67, 69, 77 (ἐν μέρει), 85, 93, 114, 154, 164, 288. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ ἐννέα δὲν ἔχουν κωδικογραφικὸ σημείωμα. Τοὺς ἔχω ταυτίσει μὲ βάση τὸ εἶδος τῆς γραφῆς[42]. Ὁ Ἰάκωβος εἶναι κι αὐτὸς ἐξασκημένος καὶ ἐπιδέξιος καλλιγράφος, γνωστὸς μόνο ἀπὸ τὴν ἐδῶ ἀντιγραφική του ἐργασία. Ἡ γραφή του εἶναι σταθερὴ καὶ εὐανάγνωστη καὶ τὰ κείμενά του χωρὶς ὀρθογραφικὰ λάθη. Χρησιμοποιεῖ δύο τύπους κωδικογραφικῶν σημειωμάτων· τὸν πολὺ κοινὸ καὶ συνηθισμένο, σὲ δωδεκασύλλαβο στίχο *Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Ἰακώβου ὁ πόνος* ἢ *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον διὰ Ἰακώβου μοναχοῦ, ἐν τῷ στύλῳ τῆς μονῆς τῆς καλουμένης τοῦ Βαρλαάμ· ἐν τῷ θέματι τοῦ Μετεώρου· ἐν ἔτει ,ζῶ<ϡ>μϚ´* [7946=1537/38], *ἰνδικτιῶνος ια´. † Εὔχεσθέ μου διὰ γὰρ τῆς ἀμαθείας μου· τὰ σφαλέντα μοι συγχωρήσατε, πατέρες ἅγιοι* (κώδ. 33, φ. 95r). Τὸ δεύτερο κωδικογραφικὸ τὸ χρησιμοποιεῖ μὲ κάποιες διαφοροποιήσεις.

Καὶ στὴ Μονὴ Βαρλαὰμ ἐργάζεται ἐπίσης ὁ γνωστός μας ἀπὸ τὴν Μονή Μεταμορφώσεως (Μεγάλου Μετεώρου) μοναχὸς Ἰ ω ά σ α φ, τοῦ ὁποίου σώζονται

---

41. Γιὰ τοὺς κώδικες τοῦ μοναχοῦ Σισώη βλ. Βέη, *ὅ.π.*, σελ. 54-55, 57-59, 64-65, 68-69, 417, 426, ὅπου πρόσθετες σημειώσεις (ταυτίσεις κωδίκων κ.ἄ.) καὶ κατάλογοι κωδικογράφων Σοφιανοῦ· βλ. καὶ πίνακες ἐκτὸς κειμένου 49, 52, 59 καὶ 64.

42. Γιὰ τὶς περιγραφὲς τῶν κωδίκων τοῦ βαρλααμίτη μοναχοῦ Ἰακώβου βλ. Βέη, *ὅ.π.*, ὅπου καὶ πρόσθετες σημειώσεις (μὲ τὶς ταυτίσεις κωδίκων) Σοφιανοῦ· σελ. 417-418 425 (ὅπου κατάλογοι Σοφιανοῦ τῶν κωδικογράφων τῆς Μ. Βαρλαάμ) καὶ πίν. 14, 15, 16, 21, 30, 35, 38, 46, 47, 55, 66, 70, 71, 73, 82, 91, 97, 111, 146, 153, 203 (ὅπου κωδικογραφικὰ σημειώματα καὶ πανομοιότυπα γραφῆς).

ἐδῶ 11 κώδικες, γραμμένοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1547/8 καὶ 1552. Πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες τῆς μονῆς 13, 14, 20, 21, 63, 72, 79, 141, 150, 161 καὶ 163. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ τέσσερις εἶναι Μηναῖα καὶ οἱ ἄλλοι διάφορα λειτουργικὰ καὶ ἀσκητικὰ βιβλία. Καὶ ὁ Ἰωάσαφ εἶναι ἔμπειρος καλλιγράφος, μὲ σταθερή, εὐανάγνωστη καὶ προσεγμένη γραφή. Τὰ κείμενά του εἶναι ὀρθογραφημένα[43].

Καὶ ὁ γνωστὸς γραφέας ἱερομόναχος Θεόφιλος, κατόπιν ὅσιος τῆς Ἐκκλησίας, ἀπαντᾶται ἐδῶ μὲ δύο κώδικες, τὸν 77, γραμμένο τὸ 1541/2, καὶ τὸν 75, γραμμένο τὸ 1546/7[44].

Ἡ βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα καὶ παραγωγὴ στὴ Μονὴ Βαρλαὰμ συνεχίζεται καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΖ΄ αἰώνα, μὲ λαμπροὺς καλλιγράφους καὶ διακοσμητὲς καλλιτεχνικῶν χειρογράφων (μὲ πολύχρωμες μικρογραφίες, ἐπίτιτλα, πρωτογράμματα κ.ἄ). Ὑπάρχουν δύο κώδικες τοῦ Λουκᾶ Μποζέου, μετέπειτα Οὐγγροβλαχίας, οἱ ὑπ' ἀριθ. 78 καὶ 34, γραμμένοι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1583 καὶ 1617· τρεῖς ἐπίσης (15, 17, 134) τοῦ Ματθαίου Μυρέων, τῶν ἐτῶν 1606-1620. Συστηματικὰ ἐργάζονται καὶ παράγουν οἱ βαρλααμίτες κωδικογράφοι ἱερομόναχοι Ἀρσένιος (σώζονται 9 κώδικες τῶν ἐτῶν 1609-1622), μαθητὴς τοῦ Λουκᾶ Οὐγγροβλαχίας, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος, καὶ Ἰωαννίκιος (σώζονται 15 κώδικες τῶν ἐτῶν 1613-1630), ὁ τελευταῖος αὐτὸς μαθητὴς τοῦ προηγουμένου Ἀρσενίου. Ἡ σχέση δασκάλου καὶ μαθητῆ μαρτυρεῖ καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴ λειτουργία συστηματικοῦ καὶ καλλιτεχνικοῦ σκριπτορίου-βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου[45].

Δὲν ἐπεκτείνομαι καὶ στὰ ὑπόλοιπα μετεωρικὰ μοναστήρια, Ἁγίου Στεφάνου, Ἁγίας Τριάδος, Ρουσάνου καὶ Ἁγίου Νικολάου Ἀναπαυσᾶ. Γιατὶ καὶ ὁ χρόνος δὲν τὸ ἐπιτρέπει, ἀλλὰ καὶ διότι, γιὰ τὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ΙΕ΄ καὶ ΙϚ΄ αἰώνα, δὲν ἔχομε γνωστοὺς κωδικογράφους μὲ μαζικὴ παραγωγή. Περιορίζομαι στὴν ἁπλὴ μνεία τοῦ ρουσανίτη καλλιγράφου ἱερομονάχου Παρθενίου, τοῦ ὁποίου σώζονται δύο κώδικες τοῦ ἔτους 1565, ὁ ἕνας στὴν Ἁγία Τριάδα τῶν Μετεώρων (ἀριθ. 59, ἄλλοτε Ρουσάνου 30)[46] καὶ ὁ ἄλλος στὴν Ἐθν. Βιβλιοθήκη ἐδῶ, ὑπ' ἀριθ. 843, μεταφερμένος ἀπὸ τὴ Μονὴ Ρουσάνου[47].

---

43. Γιὰ τὶς περιγραφὲς τῶν βαρλααμιτικῶν κωδίκων τοῦ μοναχοῦ Ἰωάσαφ βλ. Βέη, *ὅ.π.* βλ. ἰδίως σελ. 418-419, 425 (ὅπου κατάλογοι Σοφιανοῦ τῶν κωδικογράφων τῆς Μ. Βαρλαὰμ) καὶ πίν. 17, 18, 25, 26, 67, 75, 86, 133, 140, 150 καὶ 152 (ὅπου κωδικογραφικὰ σημειώματα καὶ πανομοιότυπα γραφῆς).

44. Βέη, *ὅ.π.*, σελ. 83-84, 85-86, 418, 425 καὶ πίν. 79 καὶ 81.

45. Βλ. Βέη, *ὅ.π.*, σελ. ιη΄-κ΄ (ὅπου Προλεγόμενα Σοφιανοῦ) κ.ἀ.

46. Σοφιανοῦ, *Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων*, Δ΄, σελ. κη΄, 508-514, πίν. 106 καὶ 107.

47. Βλ. Ι. Σακκελίωνος-Ἀ. Σακκελίωνος, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις 1892, σελ. 153, ἀριθ. 843· Σπ. Π. Λάμπρου, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 2 (1905), σελ. 154· Ν. Γιαννοπούλου, *Τὰ Μετέωρα*, Βόλος 1926, σελ. 94· Σοφιανοῦ, *ὅ.π.*, σελ. 513.

*

Ὅμως τὰ χειρόγραφα, ἐπώνυμα, ἢ ἀνώνυμα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁποιαδήποτε παλαιογραφική, ἱστορικοφιλολογικὴ καὶ καλλιτεχνική τους ἀξία, ἀποτελοῦν καὶ πολυτίμητα θρησκευτικὰ κειμήλια, ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλα τὰ ἀντικείμενα καὶ μνημεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, τὰ ὁποῖα, σὲ καμιὰ περίπτωση —τὸ τονίζω αὐτὸ— δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζονται μόνο σὰν ψυχρὰ καὶ ἄψυχα μουσειακὰ εἴδη. Γι' αὐτὸ θὰ πρέπει κανεὶς νὰ στέκεται μὲ σεβασμὸ καὶ δέος μπροστὰ στὰ παμπάλαια χειρόγραφα, ποὺ σήμερα, ξεθωριασμένα καὶ κιτρινισμένα ἀπὸ τὸ πέρασμα καὶ τὴν ἀδυσώπητη φθορὰ τοῦ χρόνου, ἐξακολουθοῦν ἐν τούτοις νὰ παραμένουν ζωντανὰ καί, τὸ σπουδαιότερο, καθαγιασμένα καὶ εὐλογημένα ἀπὸ τὸ τρεμάμενο φῶς τοῦ καντηλιοῦ, μὲ ἀτίμητα στολίδια, πιὸ εὔγλωττα ἀπὸ οἱαδήποτε καλλιγραφήματα καὶ ἄλλα καλλιτεχνικὰ δημιουργήματα, τὰ πυκνὰ στάγματα ἀπὸ τὰ ἁγιοκέρια, στὶς πολύωρες κατανυκτικὲς ἀκολουθίες καὶ στὶς ἀδιάλειπτες καὶ ἐκ βάθους καρδίας προσευχὲς τῶν μοναχῶν: *Κύριε, ἵλεως γενοῦ ἡμῖν καὶ μὴ ἐπιλανθάνου*!

Τὴν ἀνακοίνωσή μου αὐτὴ ἀφιερώνω στὴ μνήμη τοῦ Νίκου Βέη, πρωτοπόρου καὶ πρωτεργάτη τῶν παλαιογραφικῶν ἐρευνῶν στὶς μονὲς τῶν Μετεώρων.

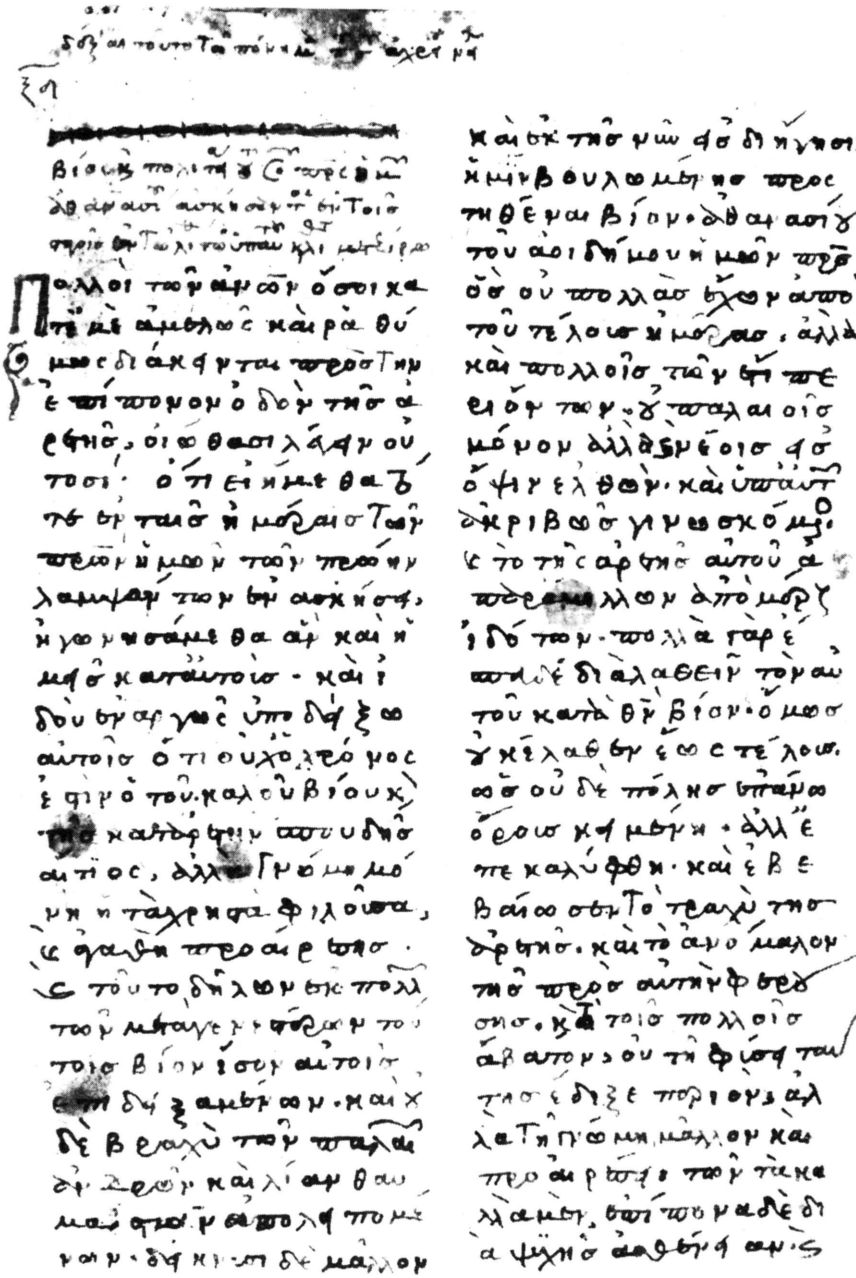

Πίν. Α΄. Κώδ. Ε.Β.Ε. 257, φ. 247r (τέλη ΙΔ΄ αἰ., κωδικογράφος μοναχὸς Νεῖλος Σταυρᾶς). Νείλου Σταυρᾶ, Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου τοῦ Μετεωρίτη (ἡ ἀρχή)

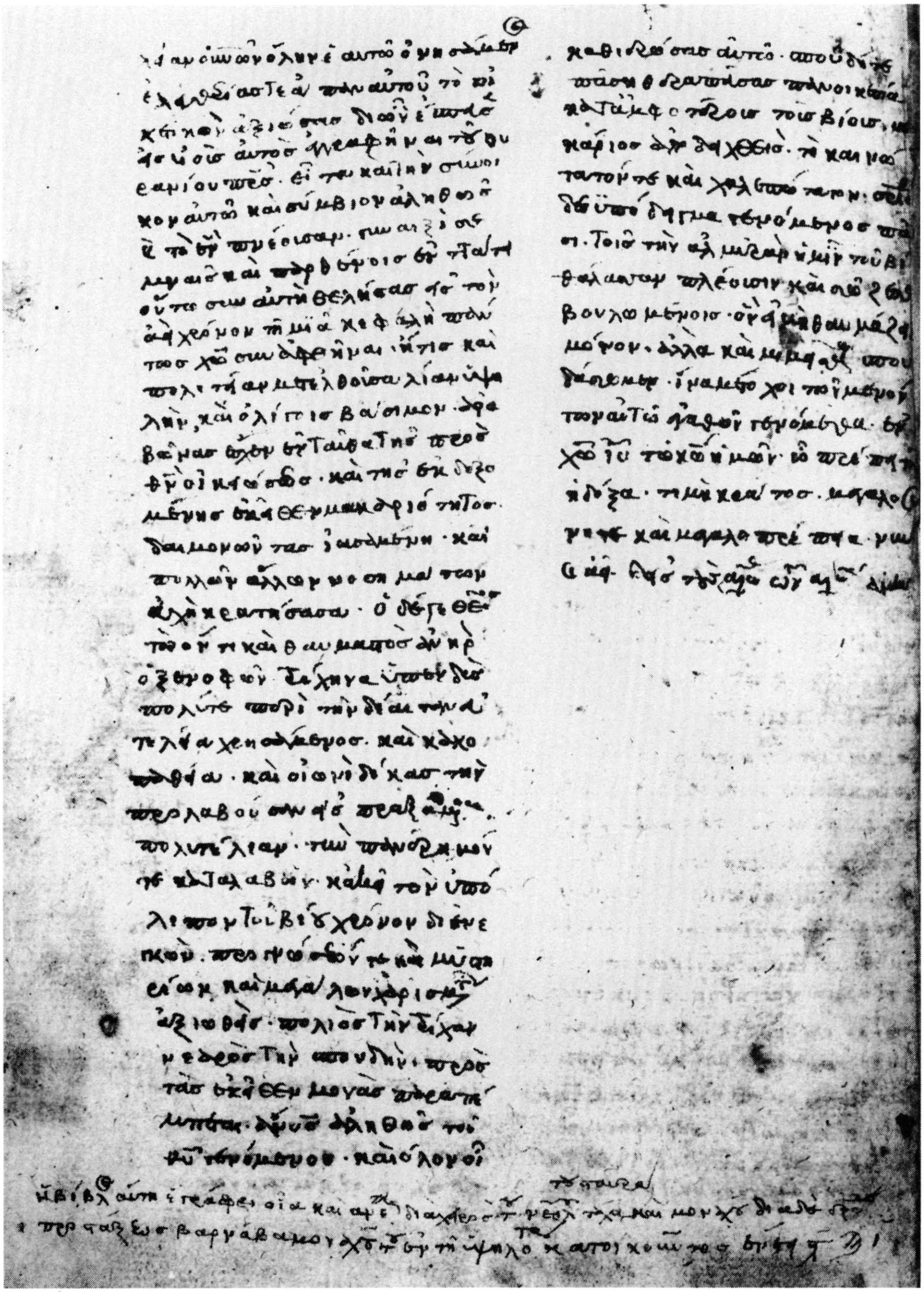

Πίν. Β΄. Κώδ. 31 Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, φ. 279r, Κωδικογράφος μοναχός Νεῖλος Σταυρᾶς. Κάτω, τό κωδικογραφικό του σημείωμα, τοῦ ἔτους 1401/2

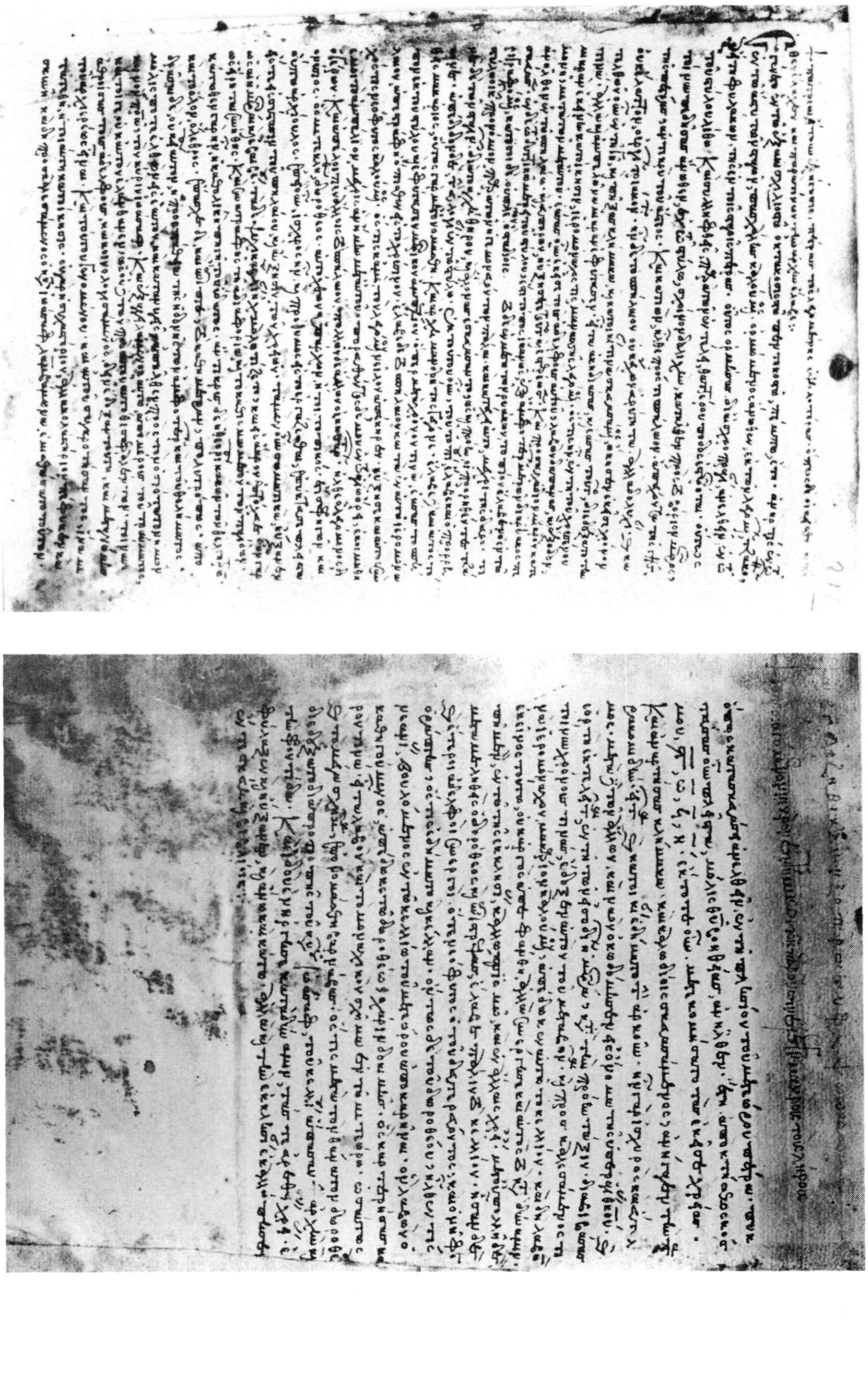

Πίν. Γ΄. Κώδ. 25 Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, φ. 217r-v. Κωδικογράφος μοναχός Νεῖλος Σταυρᾶς (ἔτ. 1407/8). Νείλου Σταυρᾶ, «Τὰ πάτρια τῆς Ὑψηλοτέρας»

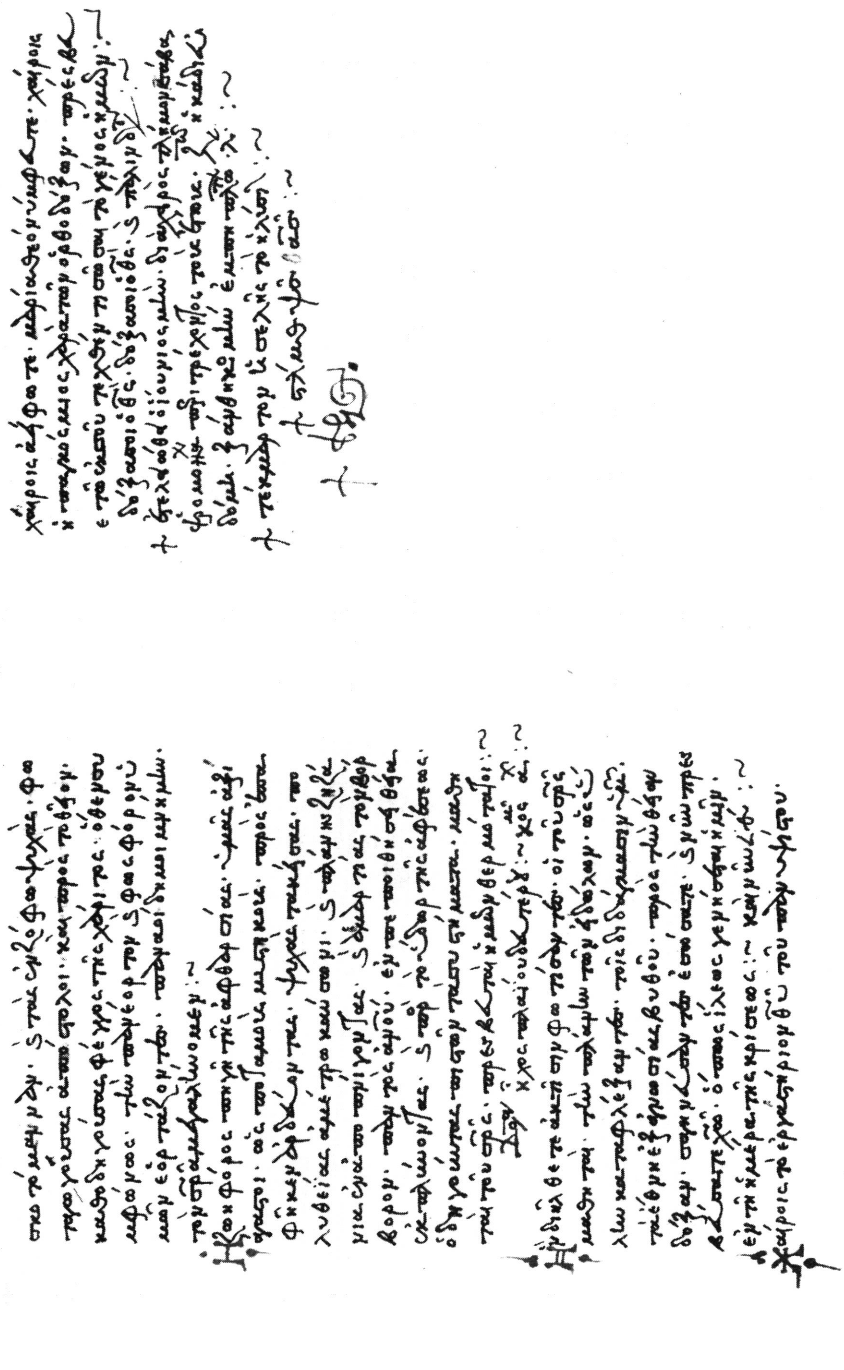

Πίν. Δ΄. Κώδ. 406 Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων (Μηναῖον Ἰουνίου), φφ. 155v–156r. Κωδικογράφος Σάββας ἱερομόναχος. Ἐπὶ τοῦ φ. 156r τὸ κωδικογραφικό του σημείωμα, τοῦ ἔτους 1519

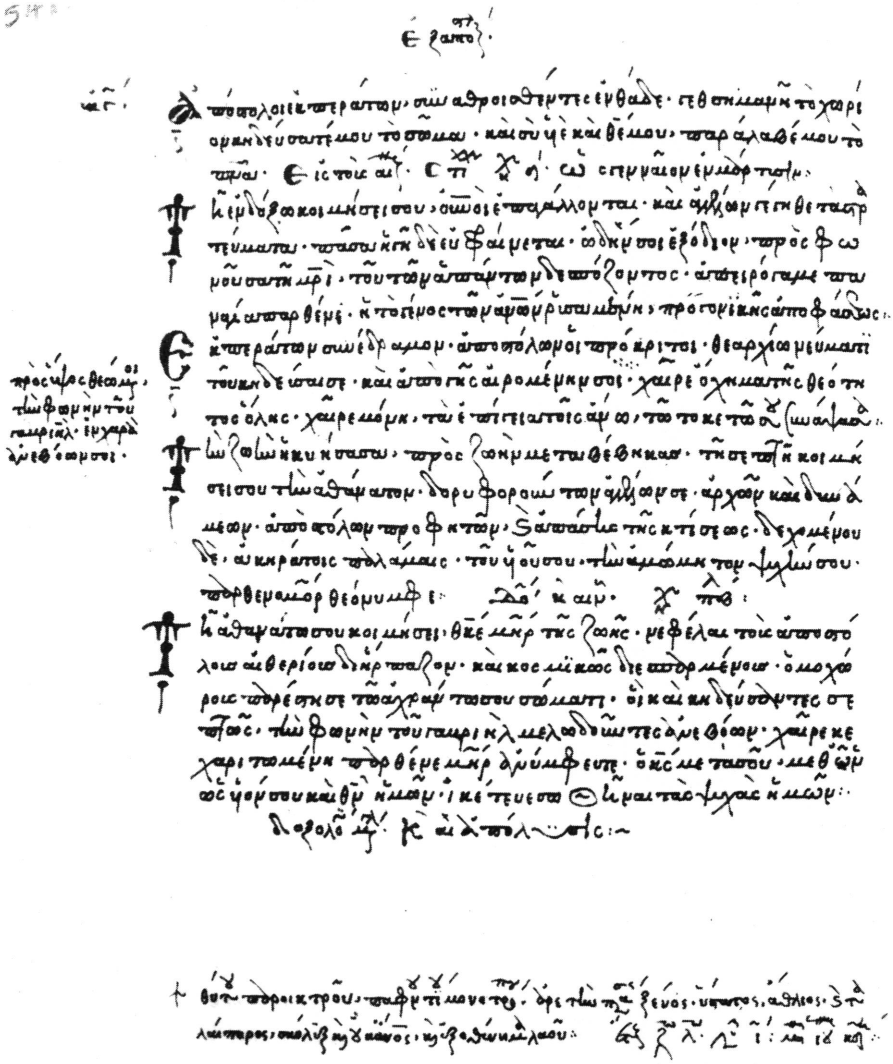

Πίν. Ε΄. Κώδ. 153 Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, φ. 547v. Κωδικογράφος Παφνούτιος ἱερομόναχος. Κάτω, τό κωδικογραφικό του σημείωμα, τοῦ ἔτους 1522

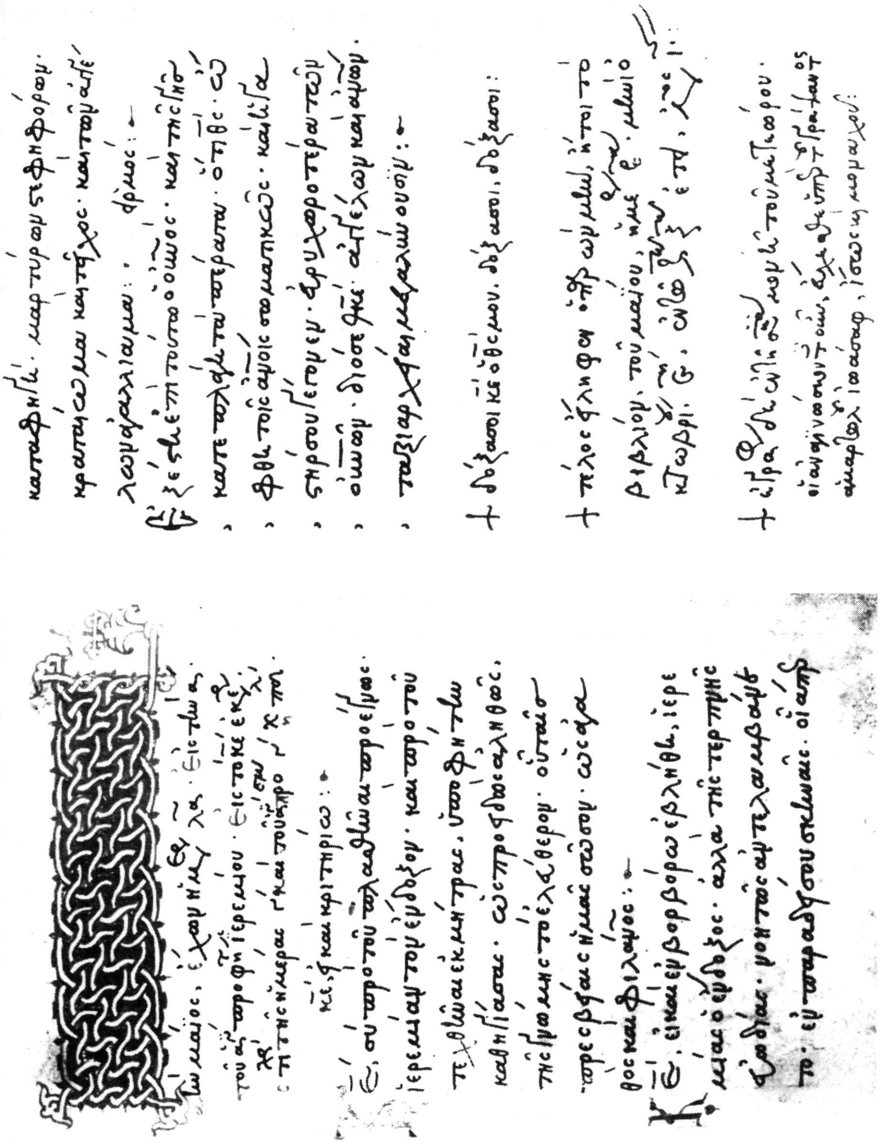

Πίν. ς΄. Κώδ. 132 Μονῆς Μεταμορφώσεως Μετεώρων, φφ. 5r καί 295v. Ἐπί τοῦ φ. 295v τό σημείωμα τοῦ κωδικογράφου Ἰωάσαφ μοναχοῦ, τοῦ ἔτους 1551 (πρβλ. καί Πίν. Ι΄)

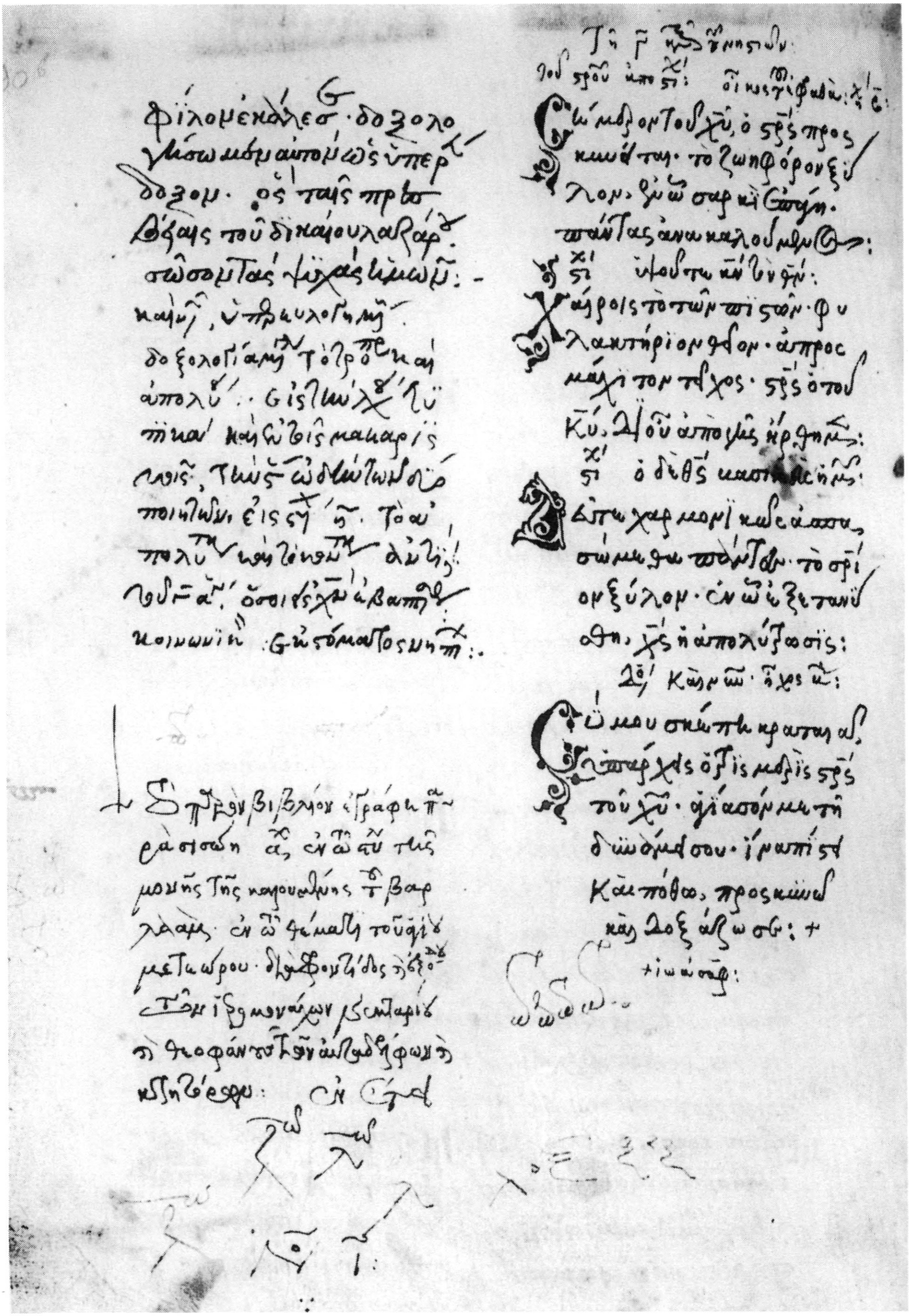

Πίν. Ζ΄. Κώδ. 49 Μονῆς Βαρλαάμ (Τριώδιον), φ. 90v, ὅπου (ἀριστερά κάτω)τό σημείωμα τοῦ κωδικογράφου Σισώη μοναχοῦ, τοῦ ἔτους 1521/2

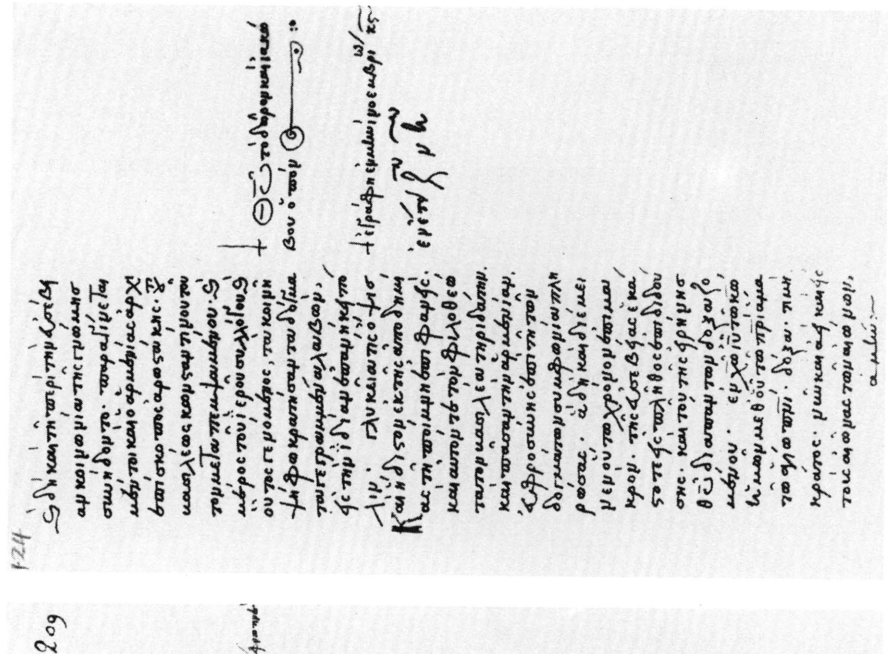

Πίν. Η΄. Κώδ. 10 Μονῆς Βαρλαὰμ Μετεώρων (Συναξάριον Σεπτεμβρίου), σελ. 209, 424. Κωδικογράφος Ἰάκωβος μοναχός. Στὴ σελ. 424 (δεξιά) τὸ κωδικογραφικό του σημείωμα, τοῦ ἔτους 1549

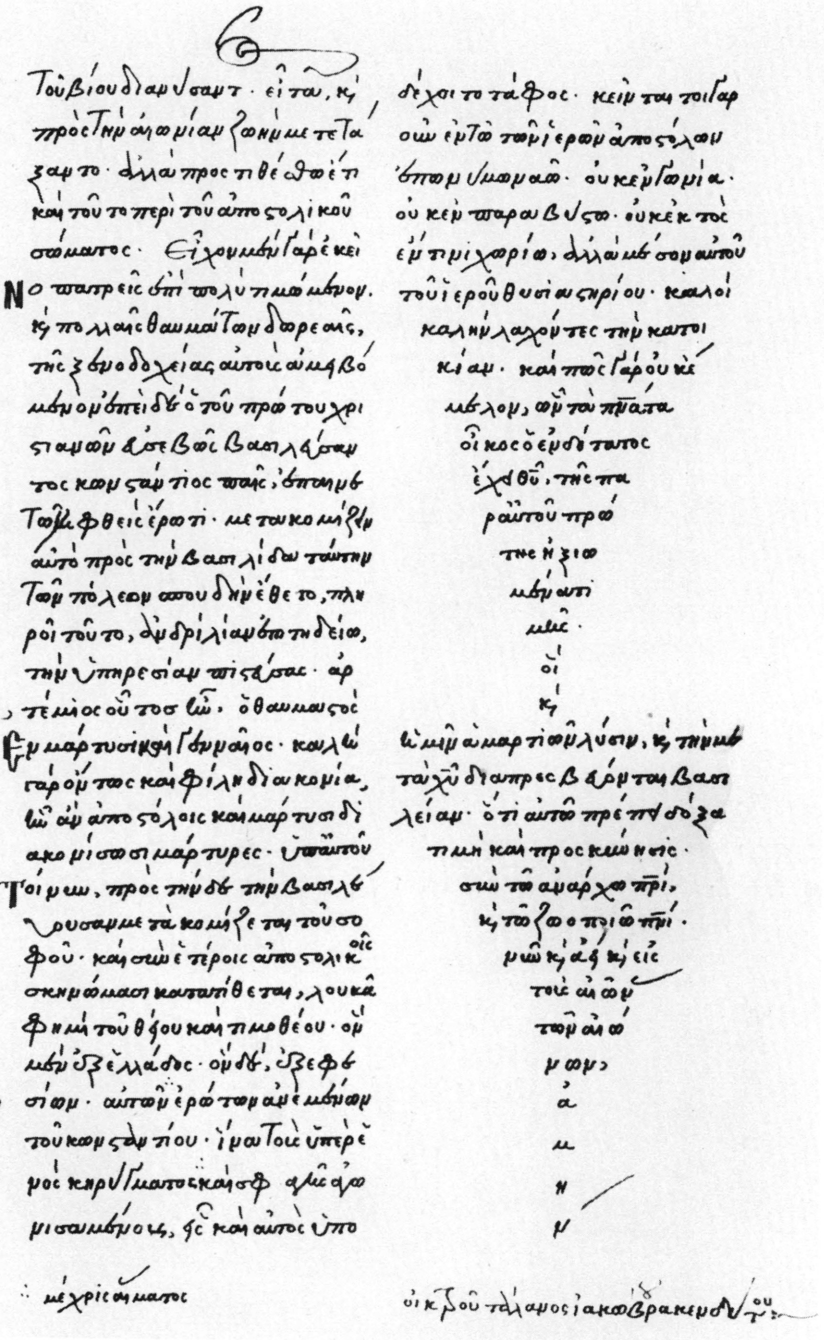

Πίν. Θ΄. Κώδ. 16 Μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων (Μηναῖον Νοεμβρίου), φ. 446r, ὅπου (δεξιά κάτω) τὸ σημείωμα τοῦ κωδικογράφου Ἰακώβου μοναχοῦ (μέσα ΙϚ΄ αἰ.)

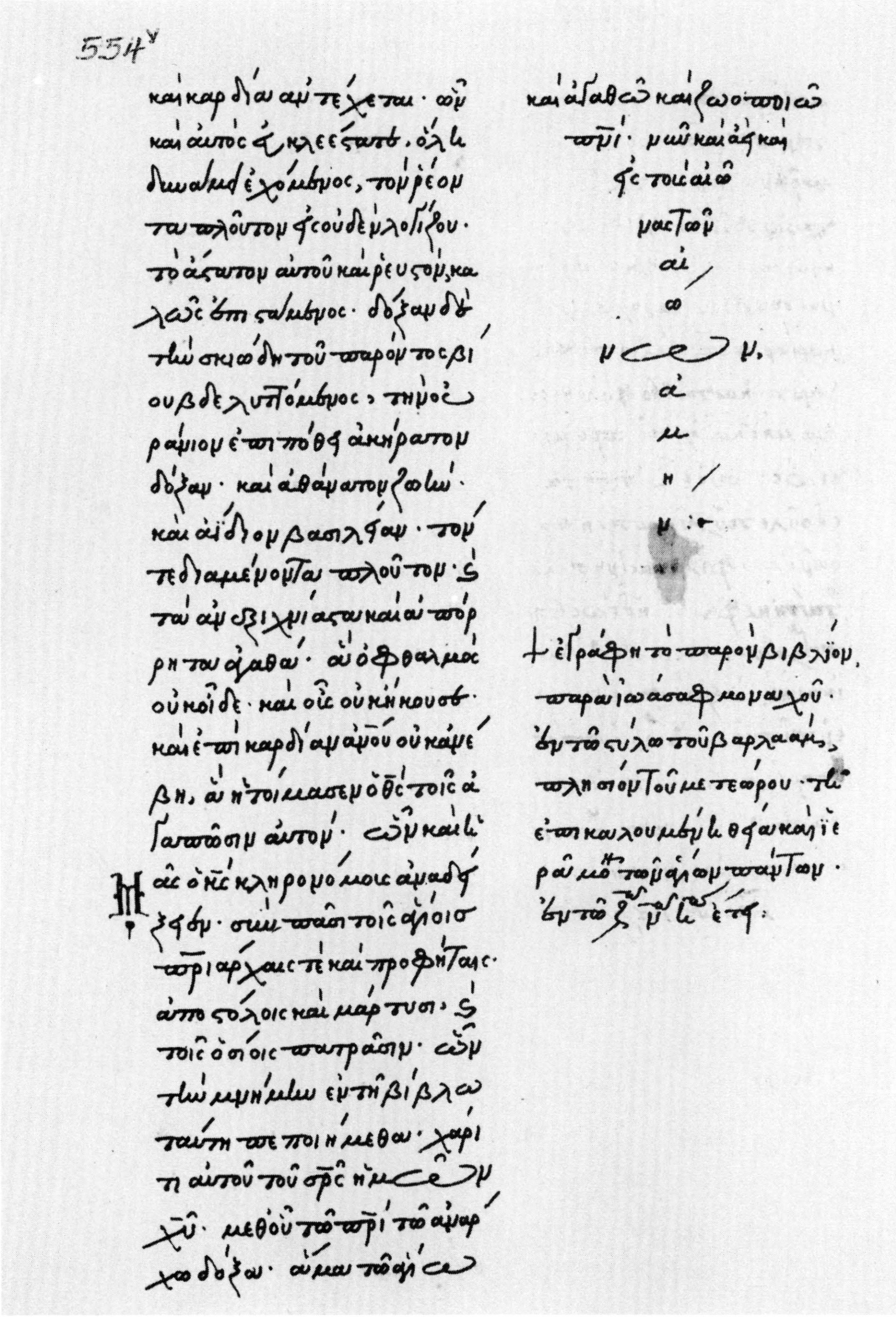

Πίν. Ι΄. Κώδ. 161 Μονῆς Βαρλαάμ, φ. 554v, ὅπου (δεξιά κάτω) τὸ σημείωμα τοῦ κωδικογράφου Ἰωάσαφ μοναχοῦ, τοῦ ἔτους 1549/50 (πρβλ. καί Πίν. ς΄)

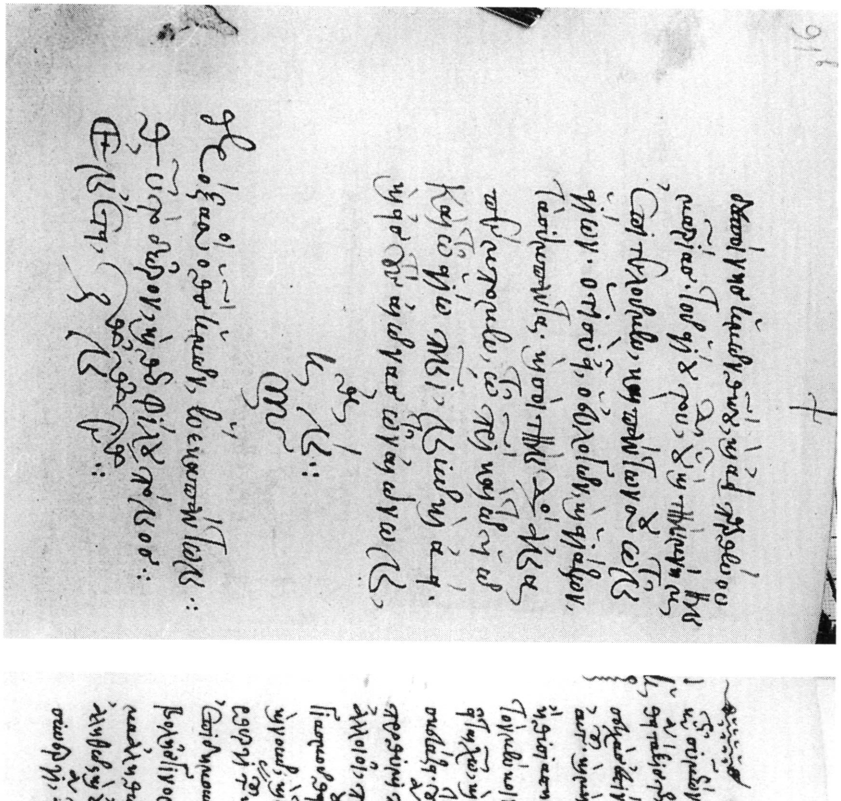

Πίν. ΙΑ΄. Κώδ. 75 Μονῆς Βαρλαάμ Μετεώρων, φφ. 91v–92r. Κωδικογράφος Θεόφιλος ἱερομόναχος. Ἐπὶ τοῦ φ. 91v (κάτω ἀριστερά) τὸ κωδικογραφικό του σημείωμα, τοῦ ἔτους 1546/47

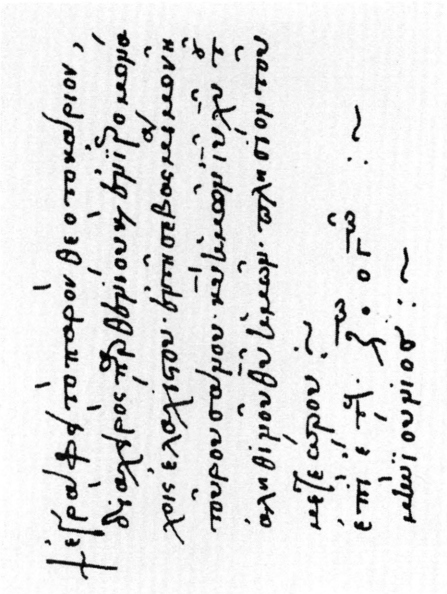

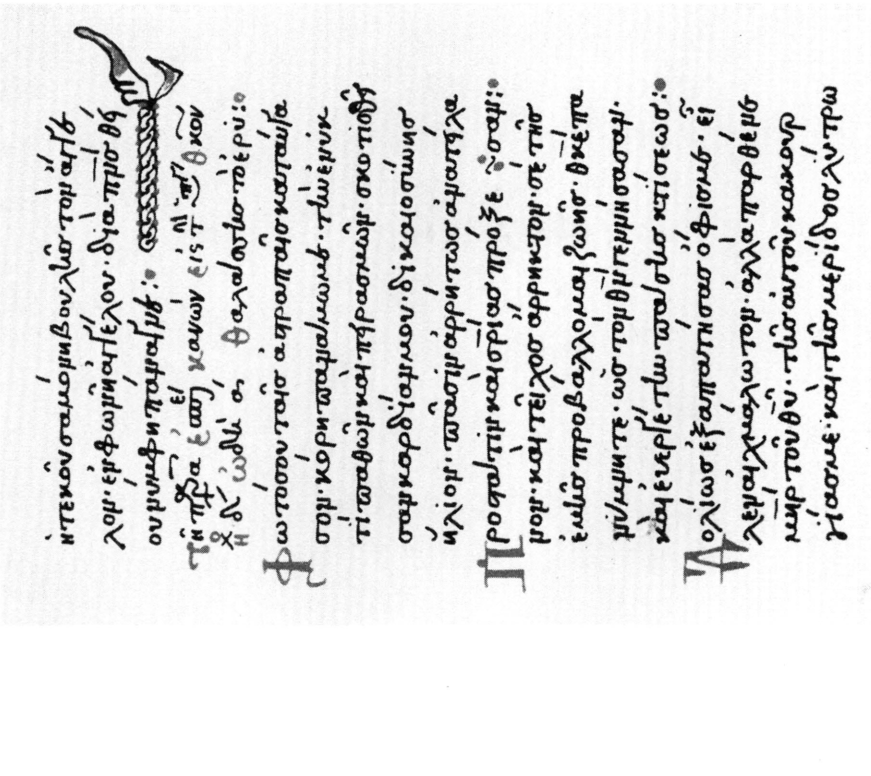

Πίν. ΙΒ΄. Κώδ. 59 Ἁγίας Τριάδας (πρώην Ρουσάνου 30) Μετεώρων (Θεοτοκάριον), φφ. 232v, 261r Κωδικογράφος Παρθένιος ἱερομόναχος. Ἐπὶ τοῦ φ. 261r τὸ κωδικογραφικό του σημείωμα, τοῦ ἔτους 1565

ΑΓΑΜΕΜΝΩΝ ΤΣΕΛΙΚΑΣ

ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΙΤΙΚΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ 15ου ΚΑΙ 16ου ΑΙΩΝΑ.

Ὁ Σαββαϊτικὸς κώδικας 144, ἕνα Τετραευάγγελο τοῦ 11ου αἰώνα, ἴσως ἔχει τὴν πιὸ περιπετειώδη ἱστορία ἀπὸ ὅσα χειρόγραφα βρίσκονται σήμερα στὴν Πατριαρχικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Ἱεροσολύμων. Γραφέας του εἶναι ἕνας *πτωχὸς καὶ οὐτιδανὸς Συμεών*, ὁ ὁποῖος γράφοντας κάπου στὴν Παλαιστίνη τὸν τελευταῖο στίχο τοῦ βιβλίου του στὶς 29 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1019 μὲ βαθειὰ ἀνακούφιση ἀναφωνεῖ:

Ὡς ἡδέως ἔπαυσα τοὺς τρεῖς δακτύλους
καὶ τὸν τράχηλον σύν τῷ δεξιῷ γόνει[1].

Ἑκατὸν ἑβδομῆντα τρία χρόνια μετά, τὸ ἔτος 1192, τὸ ἴδιο βιβλίο βρίσκεται στὰ χέρια τοῦ ἱεροσολυμίτη ἀρχιερέα Σωφρονίου καὶ ἕνα σχεδὸν αἰώνα κατόπιν, τὸ ἔτος 1281, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης Ἠλίας τὸ ἀφιερώνει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὴ μητρόπολή του. Ὕστερα ἀπὸ δέκα χρόνια, τὸ ἔτος 1291, οἱ Σαρακηνοὶ εἰσβάλλουν στὴν Ἄκρη, τὴν ἄλλοτε Πτολεμαΐδα, ἐκδιώκουν τοὺς Σταυροφόρους καὶ λεηλατοῦν τὴν περιοχή. Τὸ χειρόγραφο τοῦ πτωχοῦ Συμεὼν συγκαταλέγεται καὶ αὐτὸ στὰ λάφυρα τῶν Σαρακηνῶν καὶ μιὰ μοναχὴ Ματρώνα τὸ ἐξαγοράζει καὶ τὸ ἀφιερώνει στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας τῆς ἐπονομαζομένης Ἀλαμάνας. Ἡ περιπέτεια ὅμως τοῦ χειρογράφου δὲν σταματᾶ ἐδῶ. Ὅταν οἱ Μαμελοῦκοι ἔγιναν κύριοι τῆς Παλαιστίνης, σύμφωνα μὲ ἕνα σημείωμα τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Γρηγορίου, τοῦ ἔτους 1322, τὸ χειρόγραφο ἀνηρπάγη ἀπὸ τὴ μονὴ καὶ κάποιοι εὐσεβεῖς χριστιανοὶ τὸ ἐξαγόρασαν καὶ πάλι καὶ τὸ ἀφιέρωσαν στὸν Πανάγιο Τάφο στὸ Πατριαρχεῖο[2]. Ἀπὸ κεῖ, πολλὰ χρόνια ἀργότερα, μετὰ τὸ 1649, κατέληξε στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα καὶ ἐν συνεχείᾳ στὴν Κεντρικὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων.

Ἡ ἱστορία τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὶς περιπέτειες καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ διέτρεχαν κατὰ καιροὺς οἱ βιβλιοθῆκες τῶν μονῶν τῆς Παλαιστίνης. Εἶναι ὅμως ἐξ ἴσου ἐνδεικτικὴ καὶ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ καὶ

---

1. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Β΄, Πετρούπολις 1894 (ἀνατ. Βρυξέλλες 1963), σελ. 228.

2. *Ὅ.π.*, σελ. 228-229.

τῶν ἰδίων τῶν ἱεραρχῶν τοῦ Πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων νὰ διασώσουν καὶ νὰ διασφαλίσουν τοὺς πνευματικούς τους θησαυρούς.

Τὰ κωδικογραφικὰ καὶ τὰ κτητορικὰ σημειώματα μᾶς διασώζουν πολλὲς παρόμοιες πληροφορίες καὶ χειρόγραφα ποὺ χάθηκαν καὶ ξαναβρέθηκαν, χειρόγραφα ποὺ ἄλλαξαν χέρια, χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν μὲ κόπο καὶ πόθο πολὺ μέσα σὲ μοναξιὰ καὶ κακουχίες. Ἀξίζει νὰ θυμηθοῦμε ἕναν ἄλλον κωδικογράφο, τὸν μοναχὸ Συμεὼν ἀπὸ τὴ Ρόδο, ποὺ ἔγραψε τὸ ἔτος 1232 τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας στὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου *ἐν Ἱεροσολύμοις καιρῷ χειμῶνος καὶ κατὰ σπουδὴν* προσθέτοντας ἐν συνεχείᾳ *καὶ διὰ τοῦτο τὰ γράμματα μικρὰ καὶ μεγάλα καὶ οἷον εἰπεῖν τὸ καθόλου ἀποίητα*[3].

Μὲ πείσμονες προσπάθειες συγκροτήθηκαν σὲ ὅλα τὰ μεγάλα μοναστικὰ κέντρα τῆς Παλαιστίνης σπουδαῖες βιβλιοθῆκες, τῶν ὁποίων ἡ φήμη ξεπερνοῦσε τὰ ὅριά της καὶ ἔφτανε ὥς καὶ αὐτὴν τὴν Κωνσταντινούπολη. Πολλὲς ἐπίσης εἶναι οἱ μαρτυρίες ἀφιερώσεων χειρογράφων πρὸς τὶς παλαιστινιακὲς μονὲς καὶ τὸ Πατριαρχεῖο χάριν σεβασμοῦ καὶ ἀπὸ αὐτοκράτορες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀρχιερεῖς καὶ λαϊκοὺς ἄρχοντες ἀπὸ τὴν Κύπρο, τὴ Ρόδο, τὴ Χίο, τὴν Μικρὰ Ἀσία, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα[4]. Ἑπομένως ὁ πατριάρχης Δωρόθεος ὁ πρῶτος, ὁ ὁποῖος πατριαρχεύει ἀπὸ τὸ 1376 ἕως τὸ 1416, μὲ τὸ κωδικογραφικὸ ἔργο ποὺ ἄσκησε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ καὶ ποὺ παρότρυνε καὶ ἄλλους νὰ ἀσκήσουν, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ συνεχίζει μιὰ σταθερὴ καὶ ἀδιάκοπη

3. Κώδικας *Vat. gr.* 648. Βλ. Henrica Follieri, *Codices graeci bibliothecae Vaticanae selecti temporum locorumque ordine digesti commentariis et transcriptionibus instructi*, apud Bibliothecam Vaticanam 1969, πίν. 49, σελ. 72-73.

4. Ἐνδεικτικὰ ἐδῶ ἀναφέρω μερικὰ ἀπὸ τὰ παλαιότερα χειρόγραφα: *Κωνσταντινούπολις (Μονὴ Στουδίου)*: Παν. Τάφου 13, 10ου αἰ. -Παν. Τάφου 38, 11ου αἰ. -Παν. Τάφου 53, 11ου αἰ. -Μ. Ἁγ. Σάββα 66, 12ου αἰ. -Μ. Ἁγ. Σάββα 70, 10ου αἰ. -(*Μονὴ Ὁδηγῶν*): Μ. Ἁγ. Σάββα 332, ἔτ. 1427. Μ. Τιμίου Σταυροῦ 42, 11ου αἰ.

Κύπρος: Παν. Τάφου 47, 11ου αἰ. -Μ. Ἁγ. Σάββα 23, 11ου αἰ. -Μ. Ἁγ. Σάββα 65, 14ου αἰ. -Μ. Ἁγ. Σάββα 259, 11ου αἰ.

Πελοπόννησος: Μ. Ἁγ. Σάββα 534, 14ου αἰ. -(*Λακεδαίμων*): Μ. Ἁγ. Σάββα 5, 11ου αἰ. ἀπὸ τὸν Δημήτριο Πανάρετο τὸν Μαλωταρὰ τὸν 14ο αἰ. -Μ. Ἁγ. Σάββα 67, 14ου αἰ.

Μονὴ Συμεῶνος ἐν Θαυμαστῷ ὄρει: Μ. Ἁγ. Σάββα 108, 11ου αἰ.

Θήβα (Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ): Μ. Ἁγ. Σάββα 362, 13ου αἰ

Χίος: Παν. Τάφου 57, 12ου αἰ. -Μ. Ἁγ. Σάββα 86, 13ου αἰ.

Ἀδριανούπολις: Μ. Τ. Σταυροῦ 41, 10ου αἰ. τὸν 12ο αἰ.

Ἀλεξάνδρεια: Μ. Τ. Σταυροῦ 6, 11ου αἰ.

Νύσσα: Παν. Τάφου 29, 11ου αἰ.

Μακεδονία (Καστοριά): Μ. Τ. Σταυροῦ 57, 10ου, 13ου καὶ 15ου αἰ. -(*Βέροια*): Μ. Ἁγ. Σάββα 220, ἔτ. 1398.

παράδοση στὴν παραγωγὴ χειρογράφων καὶ στὴ φροντίδα ὀργάνωσης βιβλιοθηκῶν μὲ βιβλία ἀπαραίτητα γιὰ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια καὶ τῶν ἱερωμένων καὶ τῶν πιστῶν.

Μὲ τὴν ἐκδίωξη τῶν Σταυροφόρων καὶ ἀργότερα μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ μαμελουκικοῦ κράτους τὸ Πατριαρχεῖο ἀνακτᾶ τὰ παλαιά του προνόμια, ποὺ εἶχαν ἀναγνωρισθεῖ καὶ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ τὸν διάδοχο τοῦ Μωάμεθ χαλίφη 'Ομὰρ Χαττάπ[5], καὶ ἀρχίζει νὰ διανύει μιὰ περίοδο σταθερῆς ἀνάπτυξης καὶ ἀνασύνταξης τῶν δυνάμεών του, μὲ τὴν ὑποστήριξη καὶ τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου 'Ιωάννου Καντακουζηνοῦ καὶ 'Ιωάννου Παλαιολόγου. Τὴν ἀναδιοργάνωση καὶ τὴν ἄνθιση ποὺ γνωρίζει τὸ Πατριαρχεῖο κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ μαρτυροῦν καὶ Ἕλληνες περιηγητὲς καὶ οἱ σχέσεις τοῦ πατριάρχου Δωροθέου μὲ τὸν σπουδαῖο θεολόγο 'Ιωσὴφ Βρυέννιο[6]. 'Από τὰ πρῶτα μελήματα τοῦ Πατριάρχου Δωροθέου, καὶ μὲ βάση τὴν ἀποδοχὴ καὶ ἐπιβεβαίωση τῶν προνομίων τοῦ πατριαρχείου ἐκ μέρους τοῦ σουλτάνου τῶν Μαμελούκων τὸ 1397, ἦταν ἡ ἀγορὰ οἰκιῶν καὶ κτημάτων γύρω ἀπὸ τὸν Ναὸ τῆς 'Αναστάσεως, ὥστε τὸ Πατριαρχεῖο νὰ ἀποκτήσει οἰκοδομικὴ αὐτοτέλεια[7], καὶ μαζὶ μὲ ἄλλα ἡ παραγωγὴ μιᾶς σειρᾶς χειρογράφων μὲ λειτουργικὸ καὶ γενικώτερα θρησκευτικὸ περιεχόμενο.

'Εξετάζοντας ἕνα γεωγραφικὸ χῶρο ὅπου καὶ ἡ παραγωγὴ χειρογράφων εἶναι συνεχὴς καὶ ἡ συγκρότηση συλλογῶν γίνεται γιὰ συγκεκριμένους χρηστικοὺς σκοποὺς ἀνακύπτει ἕνα σημαντικὸ μεθοδολογικὸ πρόβλημα ποὺ ἀφορᾶ τὸν προσδιορισμὸ τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ μποροῦν νὰ προσδώσουν χαρακτηριστικὰ ἐντοπιότητας στὴν παραγωγή τους. Εἶναι ἕνα πρόβλημα, ποὺ ἀσφαλῶς ἔχει ἀπασχολήσει πολλοὺς παλαιογράφους ποὺ ἐρεύνησαν τὴν κωδικογραφικὴ παραγωγὴ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς τοῦ 'Ελληνισμοῦ, ὅπως τὴν Κάτω 'Ιταλία, τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν Ἤπειρο, τὴν Κρήτη καὶ τὴν Κύπρο, τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Μικρὰ 'Ασία. Μὲ ἀφορμὴ μιὰ προκαταρκτικὴ ἔρευνά μου σχετικὰ μὲ τὰ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα εἶχα προσδιορίσει πέντε κατηγορίες χειρογράφων[8], τὶς ὁποῖες ἀναλογικὰ ἀναφέρω καὶ ἐδῶ μιλώντας γιὰ ἱεροσολυμιτικὰ χειρόγραφα.

1. Χειρόγραφα ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ κωδικογραφικό τους σημείωμα γράφτηκαν στὸ κλῖμα τοῦ Πατριαρχείου 'Ιεροσολύμων ἀπὸ Ἕλληνες αὐτόχθονες ἢ Παλαιστίνιους ἑλληνόφωνους κωδικογράφους.

---

5. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς συνθήκης αὐτῆς βλ. Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, *'Ιστορία τῆς 'Εκκλησίας 'Ιεροσολύμων*, ἔκδ. δευτέρα, ἐν 'Αθήναις 1970, σελ. 286-288.

6. *Ὅ.π.*, σελ. 478.

7. *'Αρχεῖο Πατριαρχείου 'Ιεροσολύμων, Κτηματικὸ τμῆμα IV.* Α. 207 καὶ 238. Βλ. Α. Τσελίκα, «Καταγραφὴ τοῦ 'Αρχείου τοῦ Πατριαρχείου 'Ιεροσολύμων», Μορφωτικὸ Ἵδρυμα 'Εθνικῆς Τραπέζης-*Δελτίο τοῦ 'Ιστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ 'Αρχείου* 5 (1992), σελ. 207-208 καὶ 304.

8. Α. Τσελίκα, «Παρατηρήσεις σὲ πελοποννησιακὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνος», *Πρακτικὰ τοῦ Γ΄ Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν*, τ. Β΄, 'Αθῆναι 1987-1988, σελ. 487.

2. Χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ ἀλλοδαποὺς κωδικογράφους ἐγκατεστημένους στὸ Πατριαρχεῖο καὶ στὶς διάφορες μονὲς καὶ ἐπισκοπές του.

3. Χειρόγραφα ποὺ γράφτηκαν ἐκτὸς Παλαιστίνης ἀπὸ ἱεροσολυμίτες κωδικογράφους.

4. Χειρόγραφα ποὺ βρίσκονται σήμερα σὲ βιβλιοθῆκες τοῦ Πατριαρχείου ἄσχετα ἀπὸ τὸν τόπο γραφῆς ἢ τὴν καταγωγὴ τοῦ κωδικογράφου.

5. Χειρόγραφα ποὺ προέρχονται ἀπὸ βιβλιοθῆκες τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων καὶ τῶν μονῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ βρίσκονται σήμερα σὲ ἄλλες βιβλιοθῆκες.

Παρ' ὅλον ὅτι κάποιες ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτὲς δὲν ἔχουν πάντα ἀπόλυτα καὶ ξεκάθαρα ὅρια μεταξύ τους, βοηθοῦν, νομίζω, σημαντικὰ στὸ νὰ σχηματιστεῖ μιὰ σαφὴς εἰκόνα γιὰ τὸ ἑκάστοτε ζητούμενο στὴν παλαιογραφικὴ ἔρευνα. Σπεύδω πάντως ἐδῶ νὰ ἀναφέρω ὅτι στὴν περίπτωση τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ τοῦ Σινᾶ παρατηρεῖται ἔντονο τὸ φαινόμενο τῆς ἑτεροχθονίας χειρογράφων καὶ κωδικογράφων. Καὶ τοῦτο γιατὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ ἱεροὶ τόποι εἶναι κέντρα μὲ πνευματικὴ ἀκτινοβολία σὲ ὅλον τὸν ὀρθόδοξο κόσμο καὶ προσείλκυαν τὴν ἐγκατάσταση καὶ τὴ δραστηριότητα κωδικογράφων καὶ λογίων ἀπὸ ὅλον τὸν ἑλληνισμὸ καὶ ὅλες τὶς ὀρθόδοξες χῶρες ἢ ἀκόμη καὶ τὴν ἀφιέρωση ἢ κληροδότηση ὁλόκληρων συλλογῶν χειρογράφων καὶ ἔντυπων βιβλίων. Ἐπιπλέον ἡ ἵδρυση μετοχίων καὶ ἡ ἀποστολὴ ταξιδιωτῶν γιὰ τὶς γνωστὲς ζητεῖες στὴν κυρίως Ἑλλάδα, τὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, τὴ Ρωσία, τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Γεωργία συνέβαλαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νὰ εἰσρέουν στὰ ταμεῖα τους σημαντικὰ χρηματικὰ ποσά, στὸ νὰ εἰσέρχονται μεμονωμένα χειρόγραφα ἢ καὶ ὁλόκληρες συλλογὲς στὶς βιβλιοθῆκες τους ἀπὸ τὶς περιοχὲς αὐτές. Ἰδιαίτερα δὲ στὰ Ἱεροσόλυμα, ἐπειδὴ δὲν ἔχουμε μόνο κλειστὰ μοναστικὰ κέντρα, ἀλλὰ καὶ λαϊκὸ ποίμνιο ἑλληνόφωνο καὶ ἀραβόφωνο παρατηρεῖται καὶ τὸ φαινόμενο τῆς αὐτοχθονίας κωδικογράφων, δηλαδὴ ἀραβοφώνων ὀρθοδόξων μοναχῶν καὶ ἱερωμένων, οἱ ὁποῖοι ἀντιγράφουν καὶ ἑλληνικὰ χειρόγραφα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἐκκλησιῶν τους. Θὰ προσπαθήσω λοιπὸν ἐδῶ νὰ δώσω ἕνα χαρακτηριστικὸ δεῖγμα ἀπὸ τὸ σύνολο τῆς ἐργασίας μου σχετικὰ μὲ τὴν παραγωγὴ καὶ γενικώτερα τὴν παρουσία ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων.

Στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα συλλογὲς ἑλληνικῶν χειρογράφων ὑπάρχουν στὶς δύο μονὲς τῆς ἐρήμου κοντὰ στὸν Ἰορδάνη ποταμὸ τοῦ Ἁγίου Γερασίμου καὶ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, στὸν ναὸ τῆς Παναγίας στὴν Τιβεριάδα, στὴ Βηθλεέμ, στὸ ἴδιο τὸ Πατριαρχεῖο, ποὺ ἦταν συνδεδεμένο μὲ τὸν Πανάγιο Τάφο, στὴ Μονὴ τῆς Παναγίας μέσα στὰ Ἱεροσόλυμα, στὴ Μονὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ βέβαια στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα.

Ὑπολογίζω ὅτι ἀπὸ τοὺς 502 κώδικες καὶ τεμάχια κωδίκων ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 9ο ὡς τὸν 14ο αἰώνα καὶ ὑπάρχουν σήμερα στὴν κεντρικὴ

Βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ἑκατὸ περίπου χειρόγραφα προέρχονται ἀπὸ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχὲς ἔχοντας εἰσαχθεῖ σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους. Δηλαδὴ μὲ τὴν ἔναρξη τοῦ 15ου αἰώνα ἤδη ἔχουμε ἕνα σημαντικώτατο βιβλιακὸ κεφάλαιο.

Ὁ 15ος αἰώνας στὶς Ἱεροσολυμίτικες Βιβλιοθῆκες ἀντιπροσωπεύεται μὲ 78 χειρόγραφα καὶ τὸ ποσοστὸ τῶν ἑτεροχθόνων χειρογράφων ποὺ εἰσάγονται στὴν περίοδο αὐτὴ εἶναι ἐλάχιστο. Ἀντίθετα οἱ ἑτερόχθονες κωδικογράφοι εἶναι οἱ περισσότεροι. Ὁ πρῶτος καὶ σπουδαιότερος κωδικογράφος τῆς περιόδου αὐτῆς, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Δωρόθεος. Γνωρίζουμε ἤδη τέσσερις ὑπογεγραμμένους ἀπὸ τὸν ἴδιον κώδικες γραμμένους μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1382 καὶ 1401 (Μ. Ἁγ. Σάββα 68, 228 [πίν. Α΄], καὶ 237) καὶ ἀρκετοὺς ἄλλους κώδικες γραμμένους ἀπὸ κωδικογράφους, ποὺ ἐργάζονταν ὑπὸ τὴν ἐποπτεία του μέσα στὸν Πανάγιο Τάφο τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 14ου αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου, ὅπως ὁ Κάλλιστος Ραδηνὸς Τραπεζούντιος (Μ. Ἁγ. Σάββα 238, ἔτους 1391 [πίν. Β΄]), ὁ ἁμαρτωλὸς Ἰάκωβος (Μ. Ἁγ. Σάββα 229, ἔτους 1395 [πίν. Γ΄]) καὶ οἱ ἀνώνυμοι τῶν ἐτῶν 1383, 1416, 1417 καὶ 1419 (Σινᾶ 837, Μ. Ἁγ. Σάββα 221 [πίν. Δ΄], 239 [πίν. Ε΄] καὶ 189 [πίν. Ϛ΄] ἀντίστοιχα). Ὁ πατριάρχης Δωρόθεος ὀνομάζει τὸν ἑαυτό του *ποτὲ Ἁγιορείτη καὶ εἶτα Ἁγιοσαββίτη*[9]. Ἡ γραφή του εἶναι στρογγυλὴ καὶ χωρὶς πολλὰ συμπλέγματα μὲ χαρακτηριστικὰ γράμματα τὰ μεγαλόσχημα Ε καὶ Θ μὲ στιγμὴ στὴν ὁριζόντια γραμμή τους, τὸ λ, τοῦ ὁποίου ἡ μεγάλη κεραία καταλήγει σὲ ἐλαφρὸ ἄγκιστρο πρὸς τὰ μέσα, ἡ ἀπουσία τοῦ ἡμιμεγαλογράμματου α, ἡ γραφὴ τῶν ζ καὶ ξ μὲ μία καὶ δύο ὁριζόντιες γραμμὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς καμπύλης καὶ ἡ συχνότατη χρήση τοῦ στρογγυλόσχημου σ ὡς τελικοῦ. Γενικὰ εἶναι ὀρθογράφος καὶ γνωρίζει πολὺ καλὰ τὴν τέχνη του. Τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι νὰ ἔμαθε τὴν κωδικογραφικὴ τέχνη στὸ Ἅγιον Ὄρος ἢ σὲ κάποια περιοχὴ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδας. ὅπου ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς γραφῆς του συναντῶνται ἀπὸ πολὺ παλαιότερα χρόνια. Φυσικὰ ἡ γραφή του δὲν ἐντάσσεται στὴ μεγάλη οἰκογένεια τοῦ τύπου τῶν Ὁδηγῶν, γεγονὸς ποὺ δείχνει ὅτι δὲν εἶχε ἔρθει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ Κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον, ὅπου τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ τύπος αὐτὸς βρισκόταν σὲ πλήρη ἀκμή[10]. Οὔτε ὅμως ὁ ἄγνωστος κωδικογράφος τοῦ σιναϊτικοῦ κώδικα 838, ποὺ ἐργαζόταν τό 1383 ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Δωροθέου, ἀκολουθεῖ τὸ ὕφος τῶν Ὁδηγῶν. Ὁ κώδικας αὐτός ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν κατάλογο στὸν Δωρόθεο, ἀλλὰ εἶναι ἐμφανέστατη ἡ διαφορὰ τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα [πίν. Ζ΄][11]. Ἀλλὰ οὔτε καὶ

---

9. Παπαδοπούλου Κεραμέως, *ὅ.π.*, σελ. 367.

10. L. Politis, «Eine Schreiberschule im Kloster *τῶν Ὁδηγῶν*», *Byzantinische Zeitschrift* 50 (1958), σελ. 17-36 καὶ 261-287.

11. Marie Vogel -Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance* [Zentralblatt fur Bibliothekswesen XXXIII], Leipzig 1909, σελ. 114.

οἱ δύο καλλιγράφοι συνεργάτες τοῦ Δωροθέου, ὁ Κάλλιστος Ραδηνός ὁ Τραπεζούντιος, ὁ ὁποῖος, ὅπως λέγει, ἐργάστηκε *ἐντὸς τοῦ κελλίου τοῦ δεσπότου μου τοῦ ἁγίου τοῦ πατριάρχου*[12], καὶ ὁ ἁμαρτωλός Ἰάκωβος ἀκολουθοῦν τὸν τύπο τῶν Ὁδηγῶν, ἀλλὰ ἕνα στρογγυλόσχημο τύπο μὲ εὐμεγέθεις χαρακτῆρες, κλασικὸ τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων τοῦ 14ου αἰώνα[13]. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐπίσης εἶναι ὅτι ὁ Ἰάκωβος ἔγραψε τὸν κώδικά του τό ἔτος 1395 *ἐντὸς τοῦ σκολίου τοῦ πατέρα ἡμῶν παπα Σάδεκα κληρικὸς τοῦ Ἁγίου καὶ Ζωοδόχου Τάφου τοῦ Κυρίου*[14]. Ἕνας κώδικας προερχόμενος ἀπὸ τὴ μονὴ τῶν Ὁδηγῶν, ὁ ὁποῖος ὅμως πρέπει νὰ εἰσῆλθε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἁγίου Σάββα λίγο ἀργότερα εἶναι ὁ Σαββαϊτικὸς 332, ὁ ὁποῖος, ὅπως λέγει τὸ σημείωμά του, *κατεσκευάσθη σπουδῇ τε καὶ ἀναλώμασι Καλλίστου τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου καὶ καθηγουμένου τῆς σεβασμίας μονῆς τῶν Ὁδηγῶν* τὸ ἔτος 1427 [πίν. Η΄][15]. Ὁ τύπος τῆς γραφῆς του ξενίζει. Προσιδιάζει περισσότερο μὲ τὸν τύπο τῆς στρογγυλῆς φιλολογικῆς γραφῆς τοῦ 15ου αἰώνα, παρὰ μὲ τὸν γνήσιο τύπο τῶν Ὁδηγῶν. Ἡ ἐξήγηση εἶναι ὅτι ὁ κώδικας αὐτὸς δὲν εἶναι λειτουργικός, ἀλλὰ πράγματι φιλολογικὸς μὲ τὴν εὐρύτερη βέβαια ἔννοια. Παρ' ὅλα αὐτὰ μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες σαφεῖς μαρτυρίες τῆς χρήσης τοῦ τύπου τῶν Ὁδηγῶν στὰ Ἱεροσόλυμα μᾶς παρέχεται ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς Σταυρονικήτα 64 τοῦ ἔτους 1434. Ὁ κώδικας αὐτὸς περιέχει τὰ Συναξάρια ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ καὶ εἶναι γραμμένος ἀπὸ τέσσερις κωδικογράφους ἐκ τῶν ὁποίων ὁ πρῶτος καὶ ὁ τελευταῖος μόνον εἶναι ἐπώνυμοι. Ὁ πρῶτος ὀνομάζεται Θεόδουλος ἱερομόναχος καὶ ἦταν πνευματικὸς στὴ Γεθσημανή. Δὲν ὑπογράφει τὸ χειρόγραφο, ἀλλὰ ἡ γραφὴ μιᾶς ἐνδιαφέρουσας σημείωσής του στὸ πρῶτο φύλλο πιστεύω ὅτι ταυτίζεται μὲ τὴ γραφὴ τοῦ πρώτου μέρους τοῦ κώδικα. Ἡ σημείωση ἀναφέρει, ὅτι ὁ ἴδιος ἀποστέλλει τὸ βιβλίο αὐτὸ στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη (Ματθαῖο) γιὰ νὰ τὸ ἀφιερώσει ὅπου αὐτὸς θέλει [πιν. Θ΄]. Ὁ τελευταῖος κωδικογράφος ὀνομάζεται Γεώργιος, χρονολογεῖ τὸ χειρόγραφο καὶ τὸ τελειώνει μὲ ἕνα παράπονο: *Καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες εὔχεσθαί μοι τοῦ Γεωργίου, καὶ γράψειν ἤθελα ἀκροστιχίδα ἐδική μου ἀμὲ χαρτὶν οὔκ ἔχω* [πίν. Ι΄]). Τὸ ὅτι ὁ τύπος τῶν Ὁδηγῶν εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐπικρατέστερους τύπους γραφῆς, ποὺ εἰσάγονται καὶ ἐπικρατοῦν μεταξὺ τῶν ἱεροσολυμιτικῶν χειρογράφων μαζὶ μὲ τὸν στρογγυλόσχημο τοῦ τύπου Δωροθέου, πότε ἄτεχνο καὶ πότε περισσότερο ἐπιμελημένο, εἶναι ἐμφανὲς ἀπὸ τὴ διεξοδικὴ ἐξέταση τῶν χειρογράφων, ποὺ χρονολογοῦνται ὡς καὶ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα. Ἕνα παράδειγμα εἶναι ὁ ἀχρονολόγητος καὶ ἀνυπόγραφος κώδικας Παν. Τάφου 274 [πίν. ΙΑ΄]. Καὶ ἕνα ἄλλο ὁ κώδικας Παν. Τάφου 467 [πίν. ΙΒ΄] τοῦ Κορίνθιου κωδικογράφου Διονυσίου Μάϊδου τοῦ

12. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *ὅ.π.*, σελ. 368-369.

13. Πρβλ. καὶ Follieri, *ὅ.π.*, tab. 52 (*Vat. gr.* 1743 γραμμένος στὴν Τραπεζοῦντα τὸ ἔτος 1301).

14. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *ὅ.π.*, σελ. 357.

15. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *ὅ.π.*, σελ. 457.

θυτορακενδύτου, ὁ ὁποῖος γράφει τὸν κώδικα στὴ Γάζα τὸ ἔτος 1487 *διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Κυριακοῦ τοῦ Κυπρίου* καί, ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος, εἶναι *ἀμαθὴς τῆς Θείας γραφῆς καὶ τῶν ἀντιστίχων. Ἔτυχε δὲ καὶ τὸ ἀθηβόλεον διεφθαρμένον τῶν ἀντιστίχων καὶ ἐγὼ ἄπειρος καὶ διὰ τῶν σφαλμάτων μου μὴ μὲ μέμφεσθε*[16].

Θὰ κλείσω τὴν ἀναφορά μου στὸν 15ο αἰώνα ἐπιλέγοντας μεταξὺ τῶν πολλῶν κωδικολογικῶν παρατηρήσεων καὶ ταυτίσεων κωδικογράφων ἐπωνύμων καὶ ἀνωνύμων μὲ τὴν ἀναφορὰ τριῶν ἀκόμη χειρογράφων. Ὁ κώδικας τῆς συλλογῆς τοῦ Παναγίου Τάφου 370 εἶναι ἕνας πολυμειγὴς κώδικας μικροῦ σχήματος, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήματα πολλῶν χειρογράφων διαφόρων χρονολογιῶν μὲ νομοκανονικὴ ὕλη καὶ ἔχει συγκροτηθεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Γερμανὸ στὰ μέσα τοῦ 16ου αἰώνα. Μεταξὺ τῶν πολλῶν κωδικογράφων ἐντόπισα τὴ γραφὴ δύο γνωστῶν καὶ σπουδαίων λογίων, τοῦ Ματθαίου Καμαριώτη [πίν. ΙΓ΄] καὶ τοῦ Θεοδώρου Ἀγαλλιανοῦ [πίν. ΙΔ΄][17]. Ἐπίσης ὁ κώδικας Παναγίου Τάφου 163, ὁ ὁποῖος ἤδη τὸν 16ο αἰώνα εἶχε εἰσαχθεῖ στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα, ἀποδίδεται μὲ βεβαιότητα στὸν κρητικὸ κωδικογράφο Μιχαὴλ Λυγίζο [πίν. ΙΕ΄][18]. Περιέχει σχόλια τοῦ Ψελλοῦ στὸ *Περὶ Φυσικῆς Ἀκροάσεως* τοῦ Ἀριστοτέλη. Τέλος, ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ καὶ ἐδῶ ἡ ὕπαρξη ἑνὸς χειρογράφου ποὺ χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα καὶ ἀποδίδεται στὸ ἔμπειρο καὶ ὑπομονετικὸ χέρι μιᾶς γυναίκας τῆς *θεοφιλοῦς Σμαράγδας* [πίν. Ις΄]. Ἡ γραφή της εἶναι λεπτὴ καὶ πυκνὴ καὶ ἐντάσσεται στὶς γραφὲς τῶν λογίων τῆς ἐποχῆς.

Ὁ 16ος αἰώνας εἶναι ἕνας αἰώνας σημαντικῶν ἀλλαγῶν στὸ σύστημα διοικήσεως τοῦ Πατριαρχείου ποὺ σημαδεύεται ταυτόχρονα μὲ τὴν ὑπαγωγὴ τῆς Παλαιστίνης σὲ νέους κυριάρχους. Τὸ ἔτος 1517 ὁ σουλτάνος Σελὶμ καταλύει τὸ κράτος τῶν Μαμελούκων καὶ ἡ Παλαιστίνη γίνεται ἐπαρχία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο ἀρχίζει μία νέα περίοδος διπλωματικῶν ἐνεργειῶν καὶ ἀγώνων μὲ προσανατολισμὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ μὲ σκοπὸ τὴ διατήρηση τῆς κυριότητός του ἐπὶ τῶν ἱερῶν προσκυνημάτων. Πράγματι τόσο ὁ κατακτητὴς σουλτάνος Σελὶμ Α΄ καὶ λίγο ἀργότερα ὁ διάδοχός του Σουλεϊμὰν ὁ Μεγαλοπρεπὴς ἀναγνωρίζουν τὰ πανάρχαια προνόμια τοῦ Πατριαρχείου, ποὺ μεταξὺ τῶν ἄλλων εὐνοοῦσαν τὴν ἐγκατάσταση στοὺς Ἁγίους Τόπους μοναχῶν ἀπὸ ἄλλες ἑλληνικὲς περιοχές. Ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερική του διοίκηση τὸ Πατριαρχεῖο καὶ ἡ Ἁγιοταφιτικὴ Ἀδελφότητα ἑνώνονται σὲ ἕνα σῶμα ὑπὸ τὴν ἐπωνυμία «Ἱερὸν Κοινὸν τοῦ Παναγίου Τάφου» καὶ ἀρχίζει ἡ ἵδρυση μετοχίων σὲ ὅλη τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ

---

16. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Α΄, σελ. 433-434.

17. Δείγματα τοῦ γραφικοῦ τους χαρακτήρα βλ. στῶν H. Hunger - D. Harlfinger - E. Gamillscheg, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600, 1. Teil: Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, Wien 1981, πίν. 269 καὶ 126.

18. Δεῖγμα γραφῆς του βλ. *ὅ.π.*, πίν. 282.

κατάσταση εἶχε τὸν ἀντίκτυπό της καὶ στὴν παραγωγὴ χειρογράφων, διότι ἀρκετοὶ νέοι μοναχοὶ κωδικογράφοι ἐγκαταστάθηκαν στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα, ὅπου ἄσκησαν τὴν τέχνη τους. Ἀπὸ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐξ ἄλλου παρατηρεῖται νὰ αὐξάνεται καὶ ἡ εἰσροὴ χειρογράφων στὶς δύο μεγαλύτερες βιβλιοθῆκες, τοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα, ἡ ὁποία διατηροῦσε μετόχι στὰ Ἱεροσόλυμα, τὸν ἀρχάγγελο Μιχαήλ, μὲ ἀξιόλογη βιβλιοθήκη. Καὶ οἱ τρεῖς πατριάρχες ποὺ πατριάρχευσαν κατὰ τὸν 16ο αἰώνα, Δωρόθεος Β΄, Γερμανὸς Α΄ καὶ Σωφρόνιος Δ΄, καθὼς καὶ ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα Ἀθανάσιος, ἐπέδειξαν ἰδιαίτερο ζῆλο γιὰ τὴ διασφάλιση τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἔργου τῶν κωδικογράφων. Ἰδιαίτερα ὁ πατριάρχης Γερμανὸς ἐργάστηκε καὶ ὡς κωδικογράφος ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὑπῆρξε μοναχὸς καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα, ὅπου εἶχε εἰσαχθῆ ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία. Δείγματα τῆς κωδικογραφικῆς του ἐργασίας παρέχουν μεταξὺ ἄλλων οἱ σαββαϊτικοὶ κώδικες 106 καὶ 655, ὅπου ὑπογράφει ὡς *τῶν ἐλαχίστων ἐπισκόπων ἐλαχιστότερος*[19]. Ἡ γραφή του εἶναι μεγάλου σχήματος, ἄτεχνη καὶ χωρὶς συμπλέγματα [πίν. ΙΖ΄]. Διατηροῦσε καὶ προσωπικὴ βιβλιοθήκη, τὴν ὁποία μαζὶ μὲ ἄλλα πράγματά του κληροδότησε στὴ μονὴ τῆς μετανοίας του, τὸν Ἅγιο Σάββα. Ὑπολογίζω, ὅτι τουλάχιστον εἰκοσιπέντε κωδικογράφοι, αὐτόχθονες καὶ ἑτερόχθονες, ἐπώνυμοι καὶ ἀνώνυμοι, μὲ ἰδιαίτερο ὕφος καὶ τύπο γραφῆς, ἐργάζονται κατὰ τὴν περίοδο τοῦ 16ου αἰώνα τόσο μέσα στὰ Ἱεροσόλυμα ὅσο καὶ στὴ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ἀναφέρω κατ' ἀρχὴν δύο ἀραβοφώνους κωδικογράφους, τὸν Μιχαὴλ *κακομόναχο καὶ κακογράφο* (Μ. Ἁγ. Σάββα 539 [πίν. ΙΗ΄]) τοῦ ἔτους 1501 καὶ τὸν Σουλιμὰν υἱὸ τοῦ Ἀττάλα τοῦ διδασκάλου υἱοῦ τοῦ Σουλιμὰν υἱοῦ τοῦ Νασράλλα ἰλ Χούρι (Μ. Ἁγ. Σάββα 336) τοῦ ἔτους 1586[20]. Στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα ἐργάζονται τὸ 1541 ὁ Σωφρόνιος ρακενδύτης (Μ. Ἁγ. Σάββα 271 [πίν. ΙΘ΄]), τὸ 1550 ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος (Μ. Ἁγ. Σάββα 345 [πίν. Κ΄]), τὸ 1557 ὁ παντλήμων καὶ ρακενδύτης Ἰωάσαφ ὁ Κύπριος (Μ. Ἁγ. Σάββα 396 [πίν. ΚΑ΄], τὸ 1579 ὁ ἁμαρτωλὸς ἱερεὺς καὶ πνευματικὸς Καλλιώπιος (Μ. Τ. Σταυροῦ 65 [πίν. ΚΒ΄]), τὸ 1589 ὁ μοναχὸς Ἰεζεκιὴλ (Μ. Ἁγ. Σάββα 88 [πίν. ΚΓ΄]) καὶ πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα ὁ ἱερομόναχος Ἱερεμίας (Μ. Ἁγ. Σάββα 231 [πίν. ΚΔ΄]). Στὰ Ἱεροσόλυμα μέσα στὸν Πανάγιο Τάφο τὸ 1577 ἐργάζεται ὁ Ἀντώνιος ἱερομόναχος (Μ. Ἁγ. Σάββα 53 [πίν. ΚΕ΄] καὶ 164) καὶ στὰ μέσα τοῦ αἰώνα ὁ ἱερομόναχος Μακάριος Κρητικὸς (Μ. Ἁγ. Σάββα 618 [πίν. ΚϚ΄] καὶ Σταυροῦ 58).

Ἄφησα τελευταίους δύο ἐπώνυμους κωδικογράφους ποὺ ἔγραψαν περισσότερα ἀπὸ δύο χειρόγραφα στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα. Ὁ ἕνας εἶναι ὁ μοναχὸς

---

19. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. Β΄, σελ. 187 καὶ 635.
20. *Ὅ.π.*, σελ. 539 καὶ 460.

Συμεών, ποὺ ἔγραψε μὲ λεπτὴ καὶ εὐκρινὴ γραφὴ τέσσερα τουλάχιστον χειρόγραφα ἀπὸ τὸ 1539 ἕως τὸ 1541 (Μ. Ἁγ. Σάββα 303 [πίν. ΚΖ΄], 159, 432 καὶ 182). Ὁ ἄλλος εἶναι ὁ μοναχὸς Ἰωὴλ, *υἱὸς τοῦ Ἀντωνίου Χρυσίνου τοῦ ἀπὸ Θηβῶν τῆς ἑπταπύλου τῆς Βοιωτίας ἐπὶ κώμης τινὸς λεγομένης Ὀρεωποῦ*, ὁ ὁποῖος ἔγραψε ἐννέα χειρόγραφα ἀπὸ τὸ ἔτος 1559 ἕως τὸ 1593 καὶ συμπλήρωσε ἀρκετὰ ἄλλα. Ὁ Ἰωὴλ χρησιμοποιεῖ τρεῖς τύπους γραφῆς σὲ διαφορετικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα, ἂν δὲν ἔφεραν τὴν συνήθη ὑπογραφή του, ἀβίαστα θὰ τὰ ἀποδίδαμε σὲ τρεῖς διαφορετικοὺς κωδικογράφους (α΄ τύπος: Μ. Τ. Σταυροῦ 27 [πίν. ΚΗ΄], Μ. Ἁγ. Σάββα 324 καὶ 308 - β΄ τύπος; Μ. Ἁγ. Σάββα 297, 88 [πίν. ΚΘ΄], 324, 642 - γ΄ τύπος: Μ. Τ. Σταυροῦ 17 καὶ Μ. Ἁγ. Σάββα 400 [πίν. Λ΄]). Ὁ ἴδιος ἐπίσης ἔχει γράψει καὶ μία ἀπανταχούσα τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τὸ ἔτος 1570.

Ὡς πρὸς τὰ ἑτερόχθονα χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα ἔγιναν κτῆμα εἴτε τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης εἴτε τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Σάββα ἀπὸ τὸν 16ο ἕως καὶ τὸν 18ο αἰώνα ἀναφέρω κατ᾿ἀρχὴν μιὰ σειρὰ χειρογράφων ποὺ ἕλκουν τὴν καταγωγή τους ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ναύπακτο, μὲ γενικὸ γνώρισμα τὸ στρογγυλὸ σχῆμα γραφῆς καὶ τὴ χαρακτηριστικὴ γραφὴ τοῦ συμπλέγματος το. Θὰ μποροῦσε αὐτὸς ὁ τύπος νὰ ὀνομαστεῖ τύπος γραφῆς τοῦ Μιχαὴλ Ἄντριστου τοῦ Ἀθηναίου, τοῦ ὁποίου χρονολογημένα χειρόγραφα γνωρίζουμε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1584 καὶ 1610[21]. Ἐκτὸς λοιπὸν ἀπὸ τὸν γνωστὸ κώδικα Παν. Τάφου 585 τοῦ Μιχαὴλ Ἄντριστου, ποὺ χρονολογεῖται τὸ ἔτος 1608, ἐντόπισα τὴ γραφή του σὲ ἕνα τμῆμα τοῦ κώδικα Παν. Τάφου 247 [πίν. ΛΑ΄]. Καὶ δίπλα στὸν γνωστὸ ἐπίσης κώδικα Παν. Τάφου 127 τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Θεοφάνη Καρύκη[22] τοποθετῶ καὶ ἕνα τμῆμα τοῦ κώδικα Παν. Τάφου 73 [πίν. ΛΒ΄] μαζὶ μὲ ἄλλους δύο ἀνώνυμους γραφεῖς τῶν κωδίκων Παν. Τάφου 289 καὶ Μ. Ἁγ. Σάββα 51. Κλείνοντας τὸν κύκλο τῶν στερεοελλαδικῶν χειρογράφων παρουσιάζω δείγματα τῶν γραφῶν δύο ἐπώνυμων κωδικογράφων, τοῦ Ἰωάννη ἐκ Ναυπάκτου τοῦ ἔτους 1566 (Μ. Ἁγίου Σάββα 304 [πίν. ΛΓ΄])[23] καὶ τοῦ Σωτηρίχου τοῦ ἐκ Διαυλείας τοῦ ἔτους 1594 (Παν. Τάφου 250 [πίν. ΛΔ΄])[24]. Τέλος ἀναφέρω ὅτι ὁ Κύριλλος, ποὺ γράφει τὸν Σαββαϊτικὸ κώδικα 337 τὸ ἔτος 1523 *ἐν Βερνικώβῃ πλησίον πόλεως Ναυπάκτου*, δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν γνωστὸ Κύριλλο Ναυπάκτιο, τοῦ ὁποίου χειρόγραφα μέχρι τώρα γνωρίζαμε χρονολογημένα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1538 καὶ 1561 [πίν. ΛΕ΄][25].

---

21. Δεῖγμα γραφῆς καὶ κατάλογο χειρογράφων βλ. Hunger-Harlfinger-Gamillscheg, *ὅ.π.*, πίν. 277.
22. Vogel-Gardthausen, *ὅ.π.*, σελ. 144-145.
23. *Ὅ.π.*, σελ. 169.
24. *Ὅ.π.*, σελ. 412.
25. Δεῖγμα γραφῆς καὶ κατάλογο χειρογράφων βλ. Hunger-Harlfinger-Gamillscheg, *ὅ.π.*, πίν. 222.

Ἡ ἀναφορὰ στὸ ὕφος καὶ τὸν τύπο γραφῆς πολλῶν χρονολογημένων καὶ ἀχρονολόγητων χειρογράφων ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν Κύπρο, ἀπὸ τὴ Ρόδο, τὴν Κρήτη, τὴ Μολδοβλαχία θὰ ξεπερνοῦσε πολὺ τὰ ὅρια αὐτῆς τῆς ἀνακοινώσεως. Θὰ ἤθελα ὅμως νὰ ἐπισημάνω μὲ συντομία μερικὲς μόνο ἐνδιαφέρουσες ταυτίσεις γραφῶν. Ὁ ἀνώνυμος γραφέας ποὺ γράφει τοὺς *Ἐπιμερισμοὺς* τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκοῦ στὸν κώδικα Παν. Τάφου 210 τὸ 1507 στὴ Ρόδο [πίν. ΛϚ΄] εἶναι ὁ ἴδιος ποὺ γράφει στὸν κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας 214 ἕνα ἀνάλογο γραμματικὸ ἔργο στὴν ἴδια πόλη τὸ ἔτος 1508, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸν κώδικα Vind. Hist. gr. 91[26]. Ἕνα τμῆμα τοῦ κώδικα Μ. Τ. Σταυροῦ 58, ποὺ εἶναι ἁπλῶς συρραμμένο μὲ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα τοῦ βιβλίου, εἶναι αὐτόγραφο τοῦ γνωστοῦ νομικοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ[27]. Ὁ λόγιος μητροπολίτης Μονεμβασίας Ἱερόθεος, ποὺ ἔγραψε τὸν κώδικα Παν. Τάφου 111 στὴ Μόσχα τὸ ἔτος 1588 ταυτίζεται μὲ τὸν ἀναφερόμενο ἁπλῶς ὡς *Ἱερόθεος ἱερομόναχος*, ποὺ ἔγραψε τὸν Πατμιακὸ κώδικα 390 τὸ ἔτος 1569 στὸν Γαλατᾶ τῆς Κωνσταντινούπολης [πίν. ΛΖ΄][28]. Ὁ ἀνυπόγραφος κώδικας Παν. Τάφου 524 ἀποδίδεται ἀναμφίβολα στὸ χέρι τοῦ Μαξίμου Πελοποννησίου[29]. Καὶ ὁ ἀνώνυμος γραφέας τοῦ κώδικα Παν. Τάφου 411 τοῦ ἔτους 1596 εἶναι ὁ γνωστὸς Γκίνος *ἱερεὺς ἐκ Πωγωνιανῆς*[30].

Θὰ ἤθελα νὰ τελειώσω τὴν παράθεση τῶν ἑτεροχθόνων χειρογράφων μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ κώδικα Παν. Τάφου 86 ποὺ εἶναι γραμμένος τὸ ἔτος 1502 προφανῶς στὴν Κρήτη ἀπὸ τὸν Μανουὴλ Γρηγορόπουλο. Περιορίζομαι μόνο στὴ διακόσμηση τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ στὰ περιθώρια μερικῶν σελίδων του, ὅπου ἔχουν σχεδιαστεῖ παραστάσεις ἐμπνευσμένες ἀπὸ τὸ Ψαλτήριο. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι δύο ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτές, οἱ ὁποῖες καθ᾽ ὅσον γνωρίζω εἶναι ἀνέκδοτες, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς ἀνθίβολα, γιατὶ φαίνονται κατὰ μῆκος τῶν περιγραμμάτων οἱ ἀπαραίτητες τρύπες ἀπὸ τὴ βελόνα.

Ἀπὸ πλευρᾶς τῆς τεχνικῆς τῆς βιβλιοδεσίας, ποὺ χρησιμοποιήθηκε κυρίως στὴ μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάββα, μιὰ γενικὴ παρατήρηση ποὺ μπορῶ νὰ κάνω εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἐφαρμογὴ ἁπλῆς τεχνικῆς μὲ χοντροκομμένες ξύλινες πινακίδες, καλυμμένες ἀπὸ καφετὶ ἀκόσμητο δέρμα. Τὸ σῶμα τοῦ κώδικα συνήθως συγκρατεῖται μὲ

---

26. Δεῖγμα γραφῆς τοῦ κώδικος αὐτοῦ βλ. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, *Ἡ Ρόδος καὶ οἱ Νότιες Σποράδες στὰ χρόνια τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν (14ος-16ος αἰ.)*, Ρόδος 1991, σελ. 336.

27. Δείγματα γραφῆς του βλ. Giuseppe de Gregorio, *Il copista greco Manouel Malaxos. Studio biografico e paleografico-codicologico*, Città del Vaticano 1991, πίν. 1-16.

28. Δεῖγμα γραφῆς βλ. Ἀθανασίου Δ. Κομίνη, *Πίνακες χρονολογημένων πατμιακῶν κωδίκων*, ἐν Ἀθήναις 1968, πίν. 58.

29. Δεῖγμα γραφῆς του βλ. Hunger-Harlfinger-Gamillscheg, *ὅ.π.*, πίν. 262.

30. Δεῖγμα γραφῆς του βλ. Λ. Πολίτη, «Γκίνος ἱερεὺς ἐκ Πωγωνιανῆς», *Ἑλληνικὰ* 25 (1972), σελ. 109-118 καὶ *Ἑλληνικὰ* 28 (1975), σελ. 160-168.

κλωστὲς ποὺ περνοῦν στὶς πινακίδες σὲ τρία σημεῖα κατὰ τὸ ὕψος τῆς ράχης χωρὶς νὰ συνδέονται μεταξύ τους μὲ ζὶκ ζάκ. Ἕνα ἄλλο ἐπίσης χαρακτηριστικὸ γνώρισμα εἶναι οἱ τρεῖς ὀπὲς στὴ δεύτερη πινακίδα ἀπ' ὅπου ξεκινοῦν οἱ δερμάτινοι ἱμάντες κλεισίματος. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διακόσμηση τῆς βιβλιοδεσίας τοῦ κώδικα τοῦ Παν. Τάφου 585, γραμμένου ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Ἄνδριστο, ὅπου περιμετρικὰ στὶς πινακίδες ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Ἐὰν ἀγαπᾶτέ με τὰς ἐμὰς ἐντολὰς τηρήσατε.*

Προσπάθησα νὰ παρουσιάσω κάποια χαρακτηριστικὰ δείγματα τῆς παλαιογραφικῆς ἐργασίας μου στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Πατριαρχείου τῶν Ἱεροσολύμων, ἡ ὁποία βρίσκεται ἐν ἐξελίξει καὶ ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἐπιφυλάσσει πολλὲς ἐκπλήξεις. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν καθαυτὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ μελέτη δὲν πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγουν ἀπὸ τὴν φαντασία τὰ πραγματικὰ πρόσωπα καὶ οἱ μορφὲς ἐκείνων τῶν ταπεινῶν καὶ ρακένδυτων γραφέων. Σκυμμένοι πάνω στὰ χειρόγραφά τους σὲ κάποιο κελλὶ δίπλα στὸν Πανάγιο Τάφο ἢ σὲ κάποιο σπήλαιο στὴν ἔρημο, περιστοιχιζόμενοι ἀπὸ πραγματικοὺς καὶ φανταστικοὺς πειρασμοὺς ἀγωνίζονταν νὰ ἀνέβουν τὴ σκάλα τοῦ Παραδείσου καὶ νὰ φανοῦν χρήσιμοι καὶ ὠφέλιμοι στοὺς γύρω τους ὄχι μόνο στὰ πνευματικὰ πράγματα, ἀλλὰ καὶ στὰ πρακτικὰ ἔχοντας βαθειὰ συνείδηση αὐτοῦ ποὺ ἕνας ἁγιοσαββίτης μοναχὸς σημείωσε σ' ἕνα νομοκανονικὸ χειρόγραφο.

Κριτὴς τοὺς νόμους ἀγνωῶν καὶ ἰατρὸς τὴν τέχνην
ὁ μὲν πληθύνει τραύματα, ὁ δὲ παρανομίας[31].

31. Μ. Ἁγ. Σάββα 306.

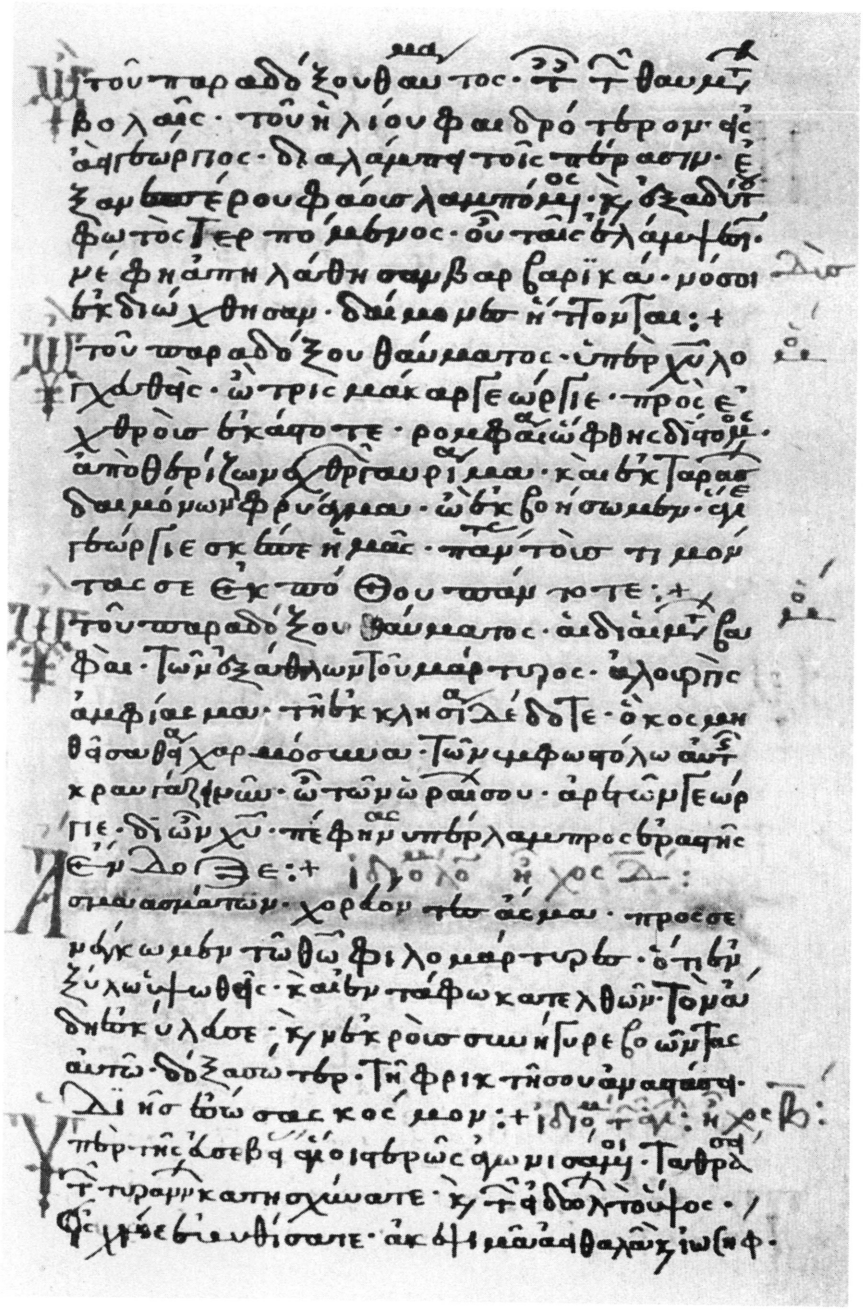

Πίν. Α΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα, 228. Κωδικογράφος πατριάρχης Δωρόθεος.

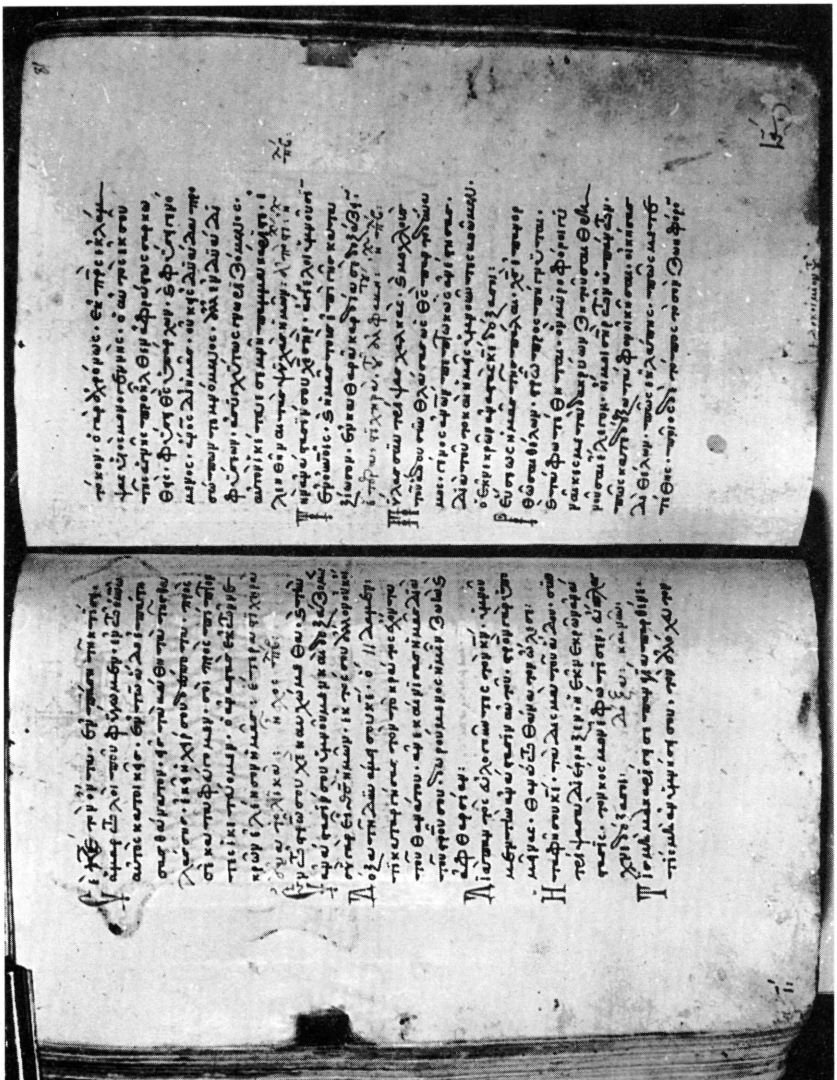

Πίν. Β΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα 238. Κωδικογράφος Κάλλιστος Ραδηνὸς Τραπεζούντιος.

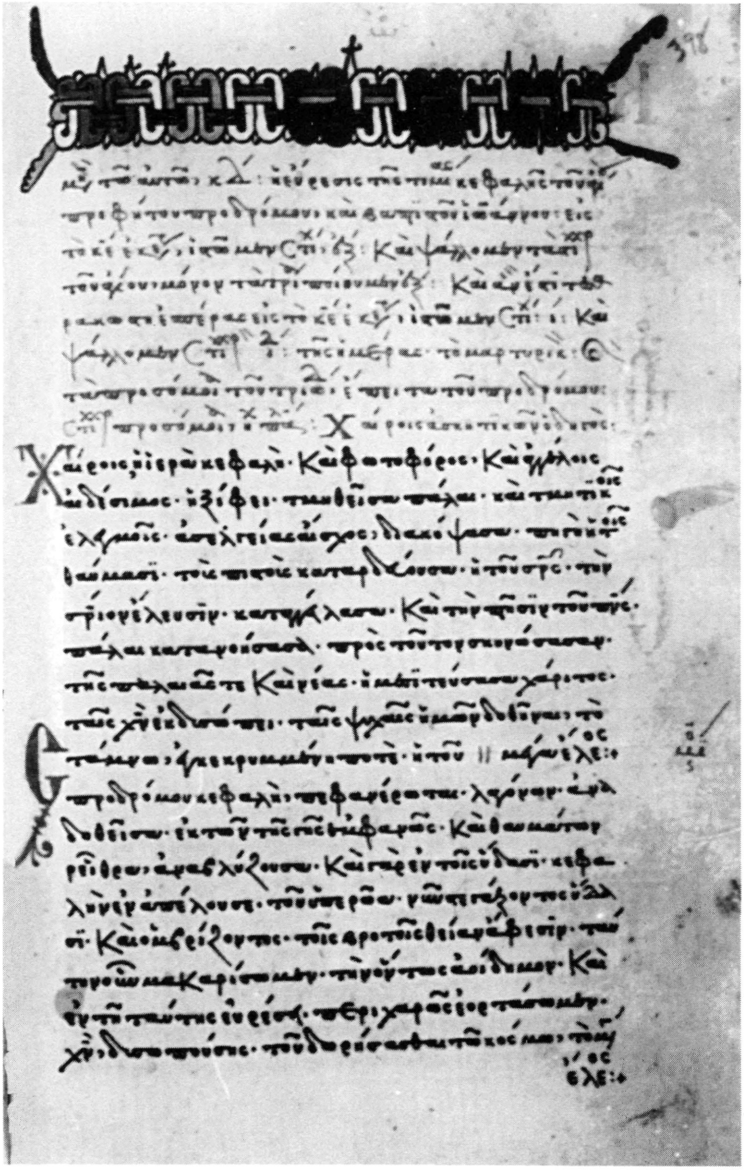

Πίν. Γ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα 229. Κωδικογράφος Ἰάκωβος ἁμαρτωλός.

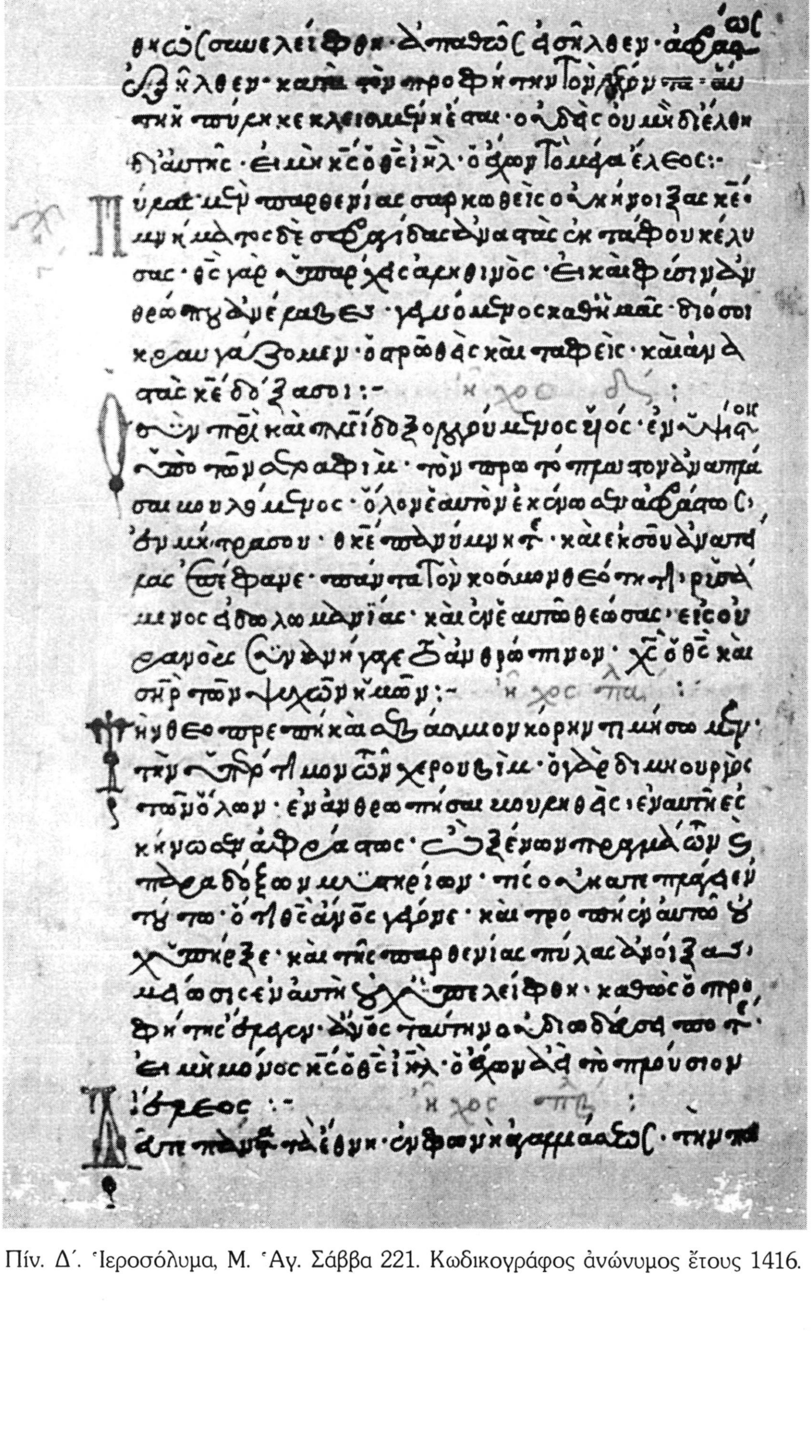

Πίν. Δ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα 221. Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἔτους 1416.

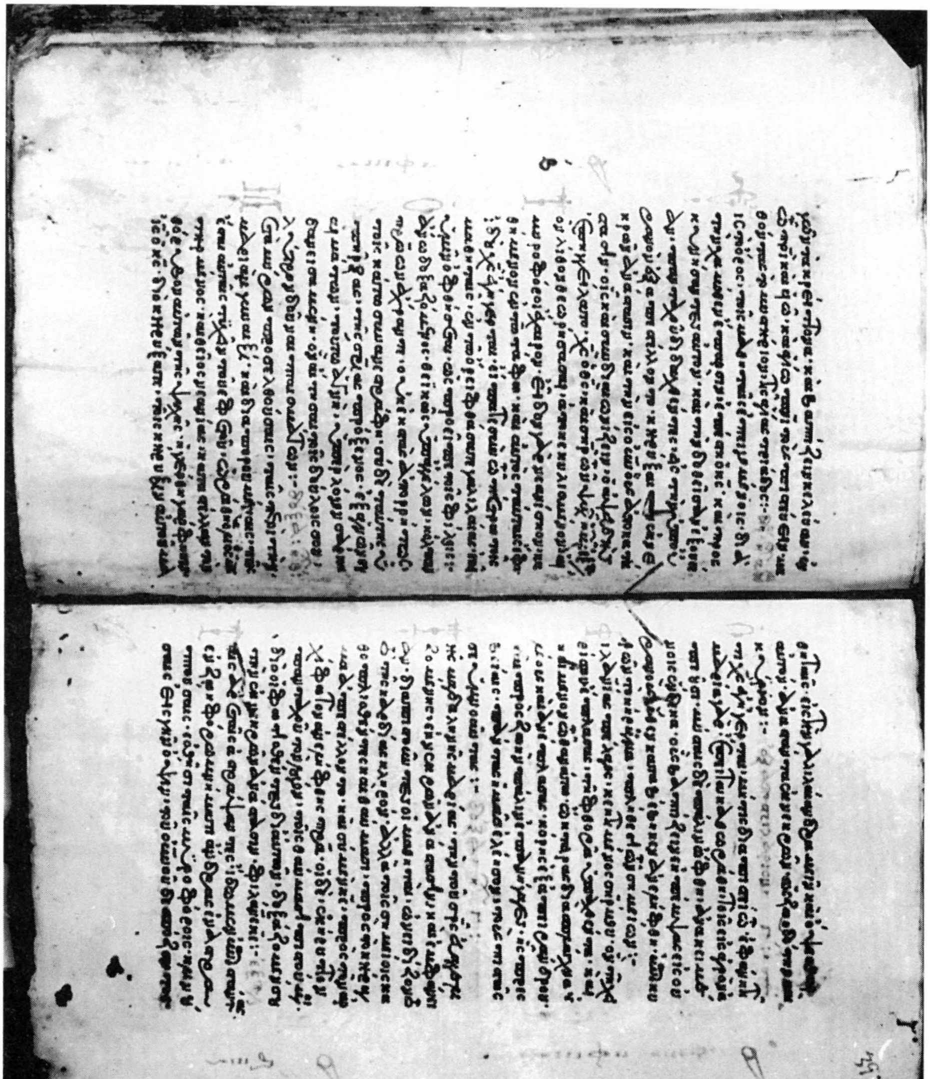

Πίν. Ε΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα 239. Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἔτους 1417.

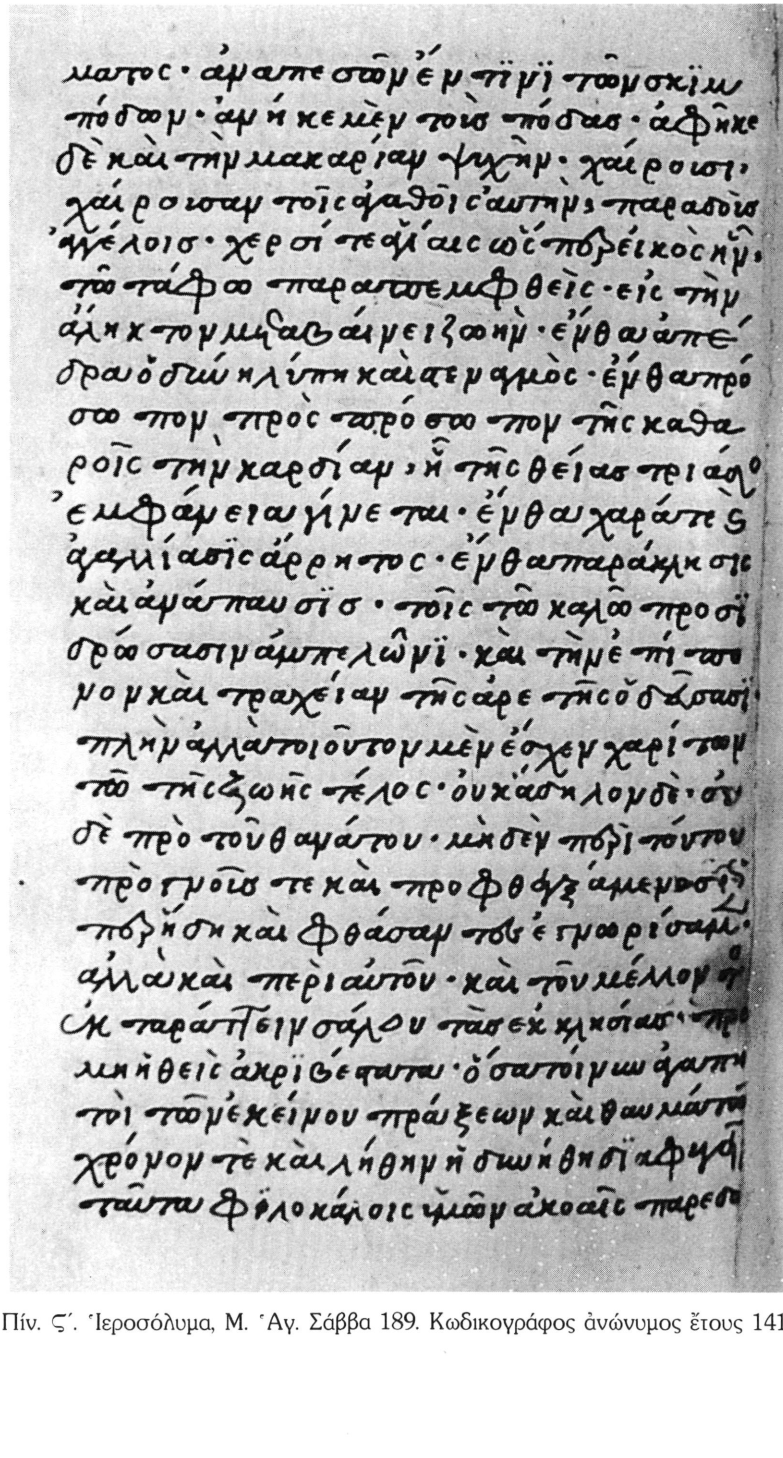

Πίν. ϛ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα 189. Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἔτους 1419.

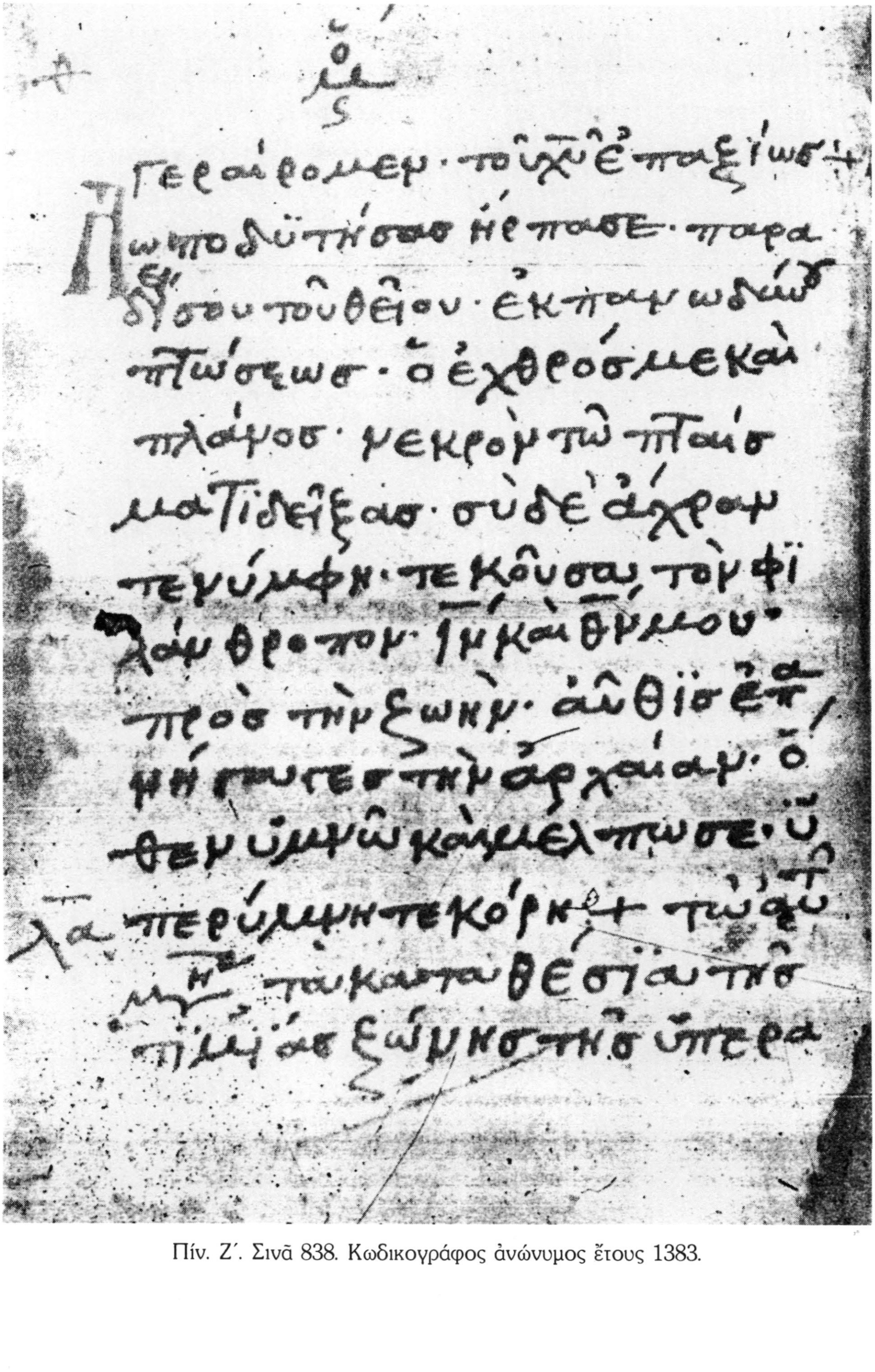

Πίν. Ζ΄. Σινᾶ 838. Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἔτους 1383.

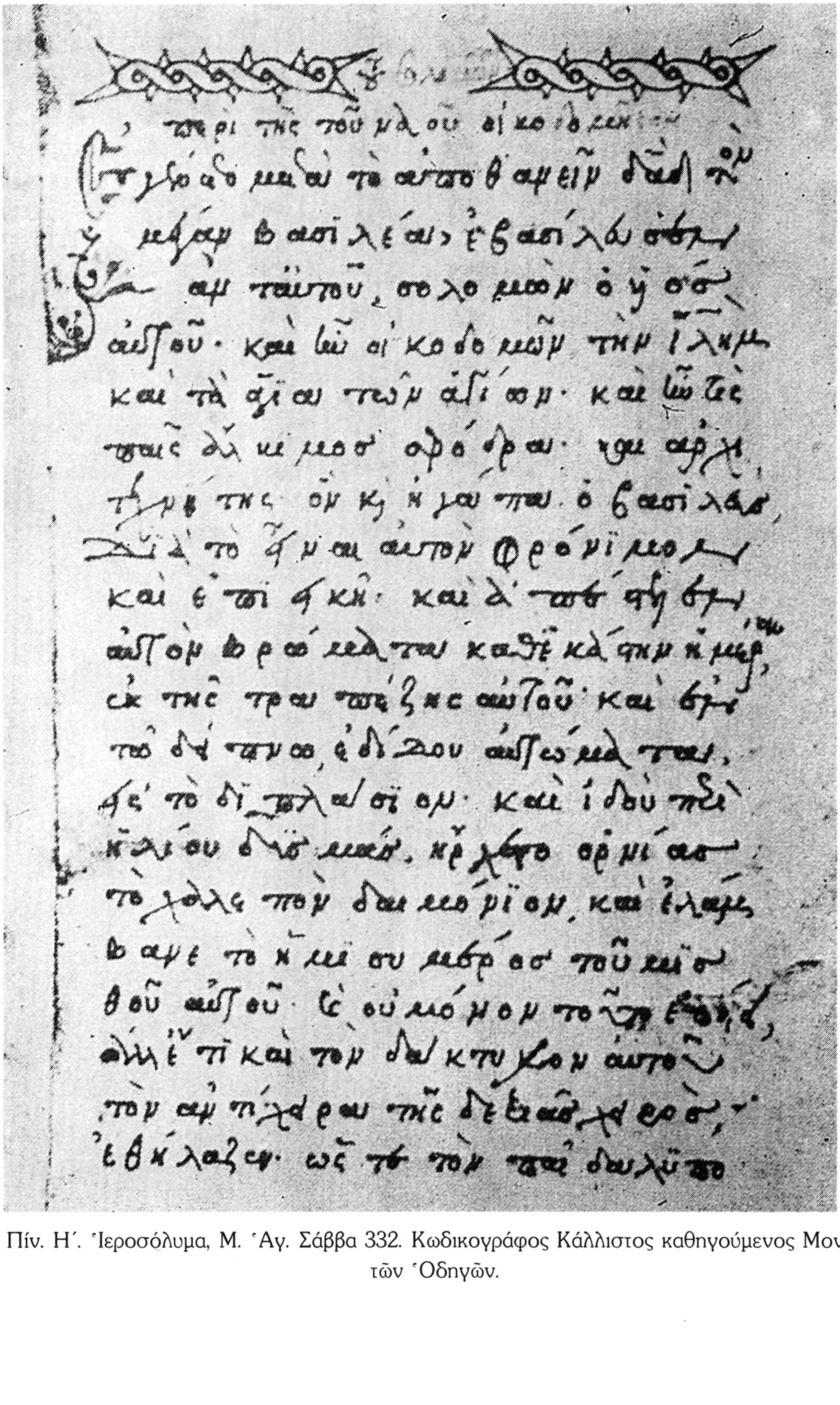

Πίν. Η΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγ. Σάββα 332. Κωδικογράφος Κάλλιστος καθηγούμενος Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν.

Πίν. Θ΄. Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Σταυρονικήτα 64. Κωδικογράφος Θεόδουλος ἱερομόναχος.

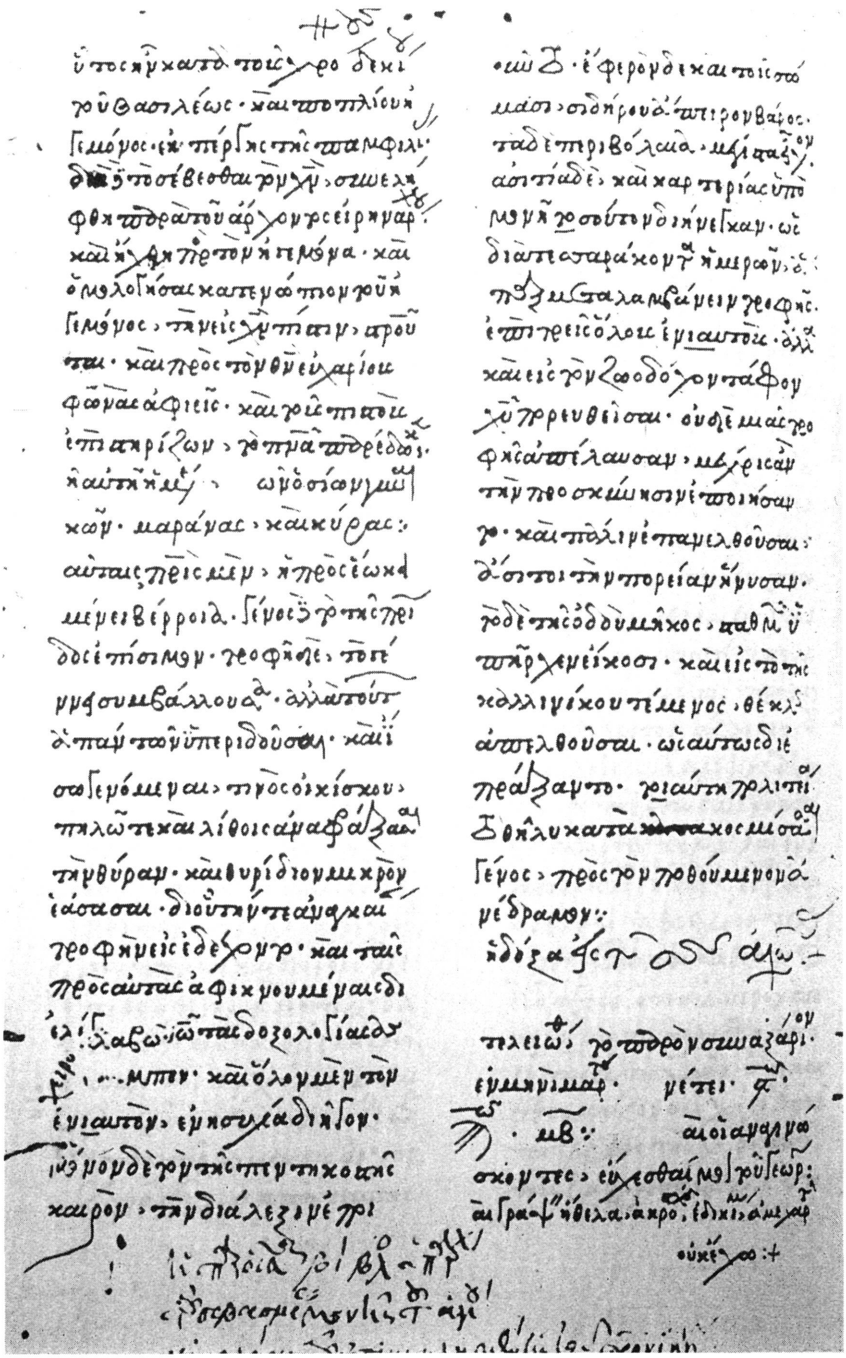

Πίν. Ι΄. Ἅγιον Ὄρος, Μονὴ Σταυρονικήτα 64. Κωδικογράφος Γεώργιος.

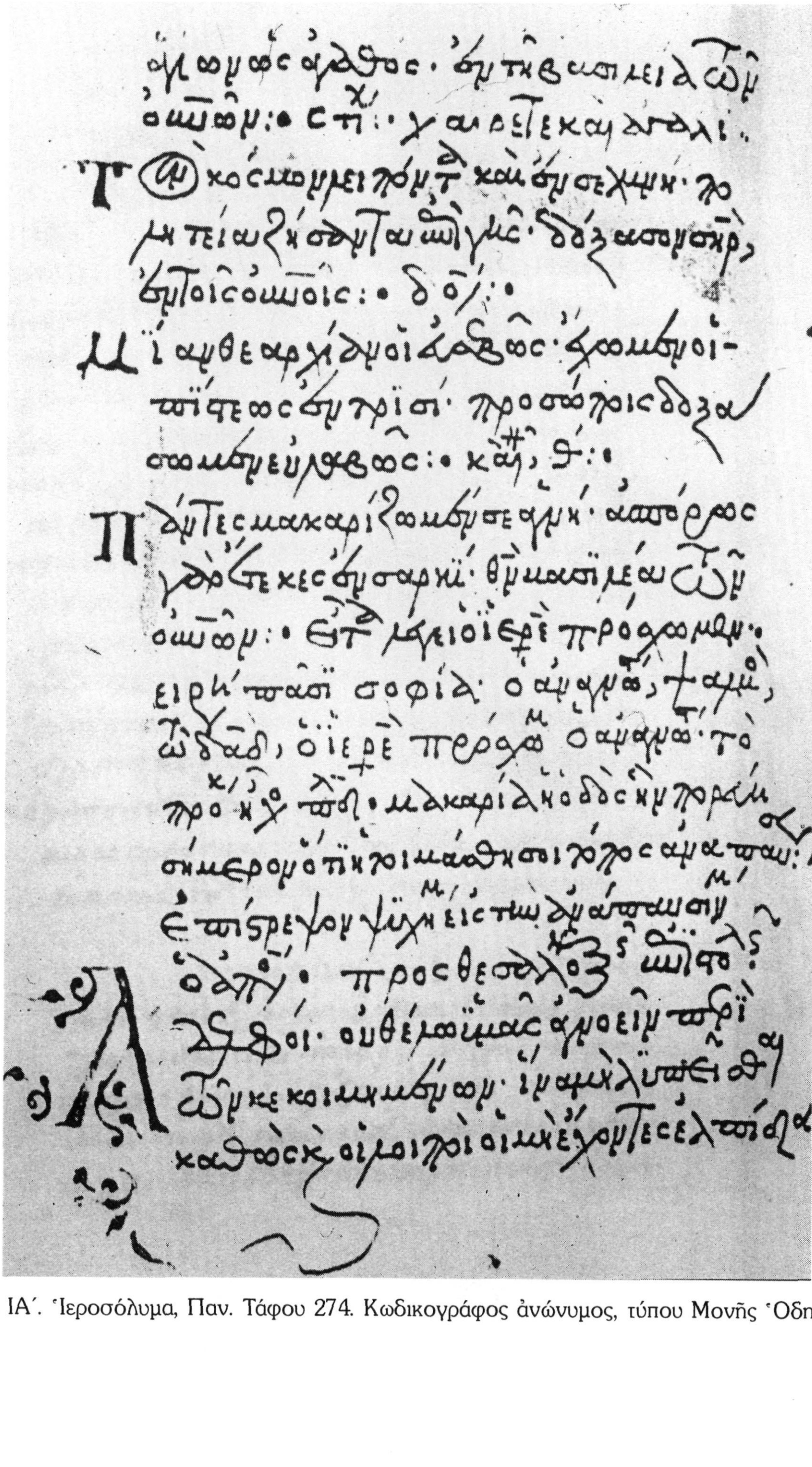

Πίν. ΙΑ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 274. Κωδικογράφος ἀνώνυμος, τύπου Μονῆς Ὁδηγῶν

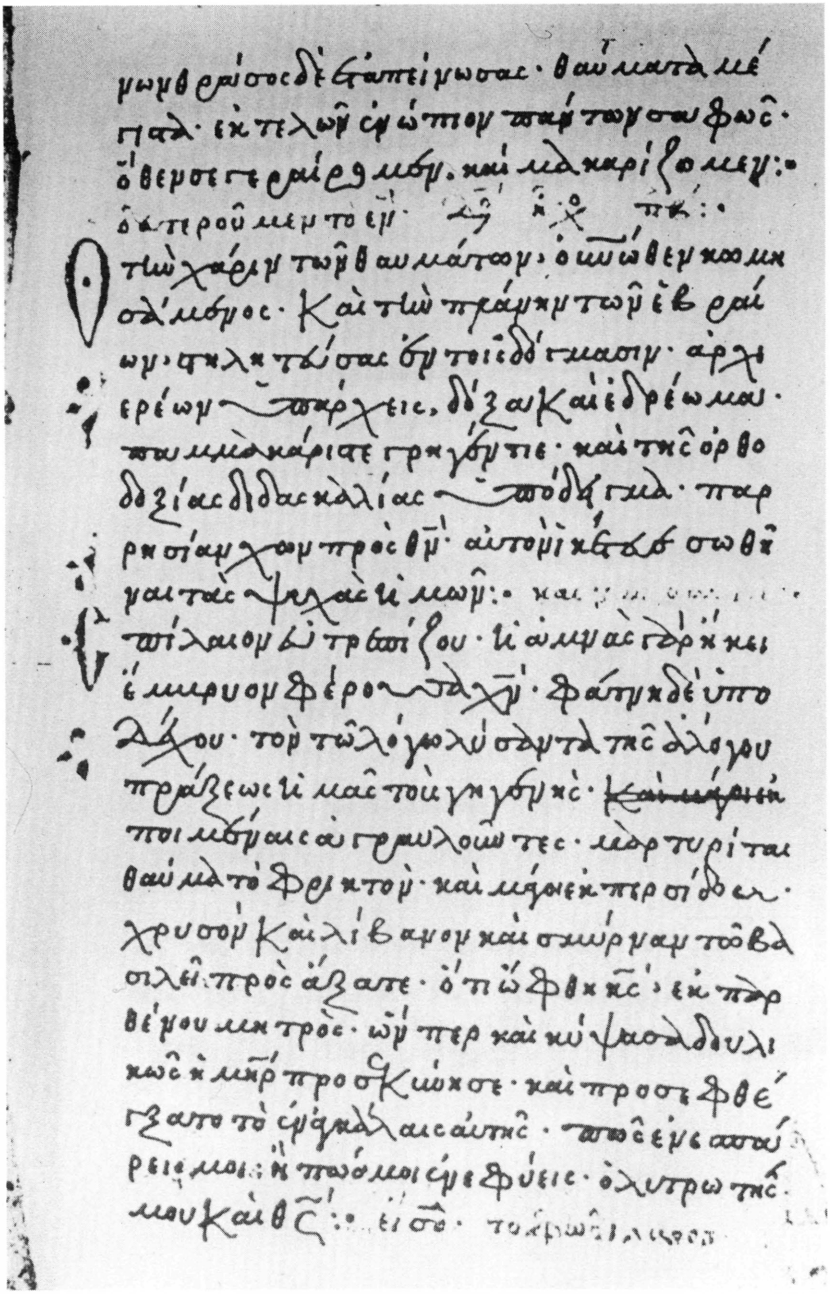

Πίν. ΙΒ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 467.
Κωδικογράφος Διονύσιος Μάϊδος ὁ θυτορακενδύτης, ὁ Κορίνθιος.

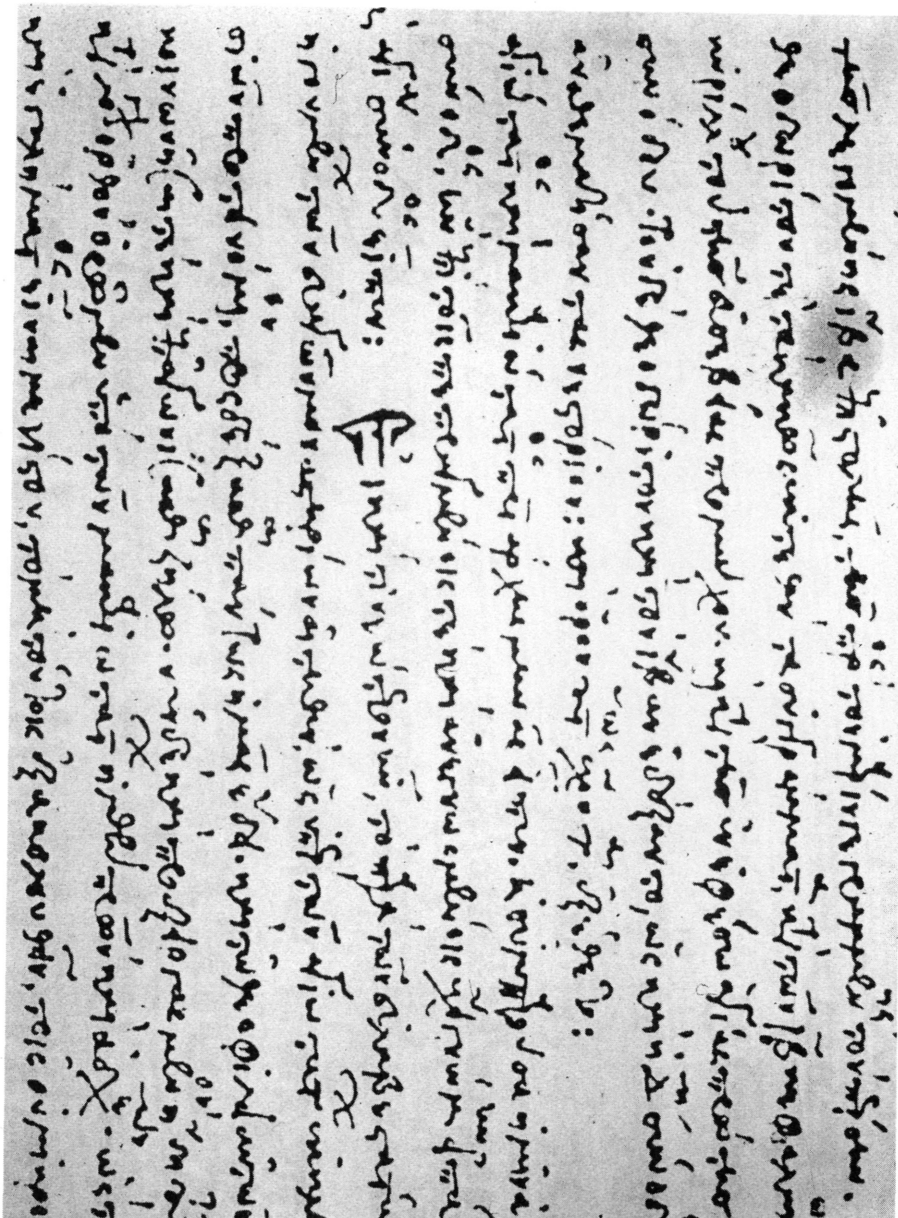

Πίν. ΙΓ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 370. Κωδικογράφος Ματθαῖος Καμαριώτης.

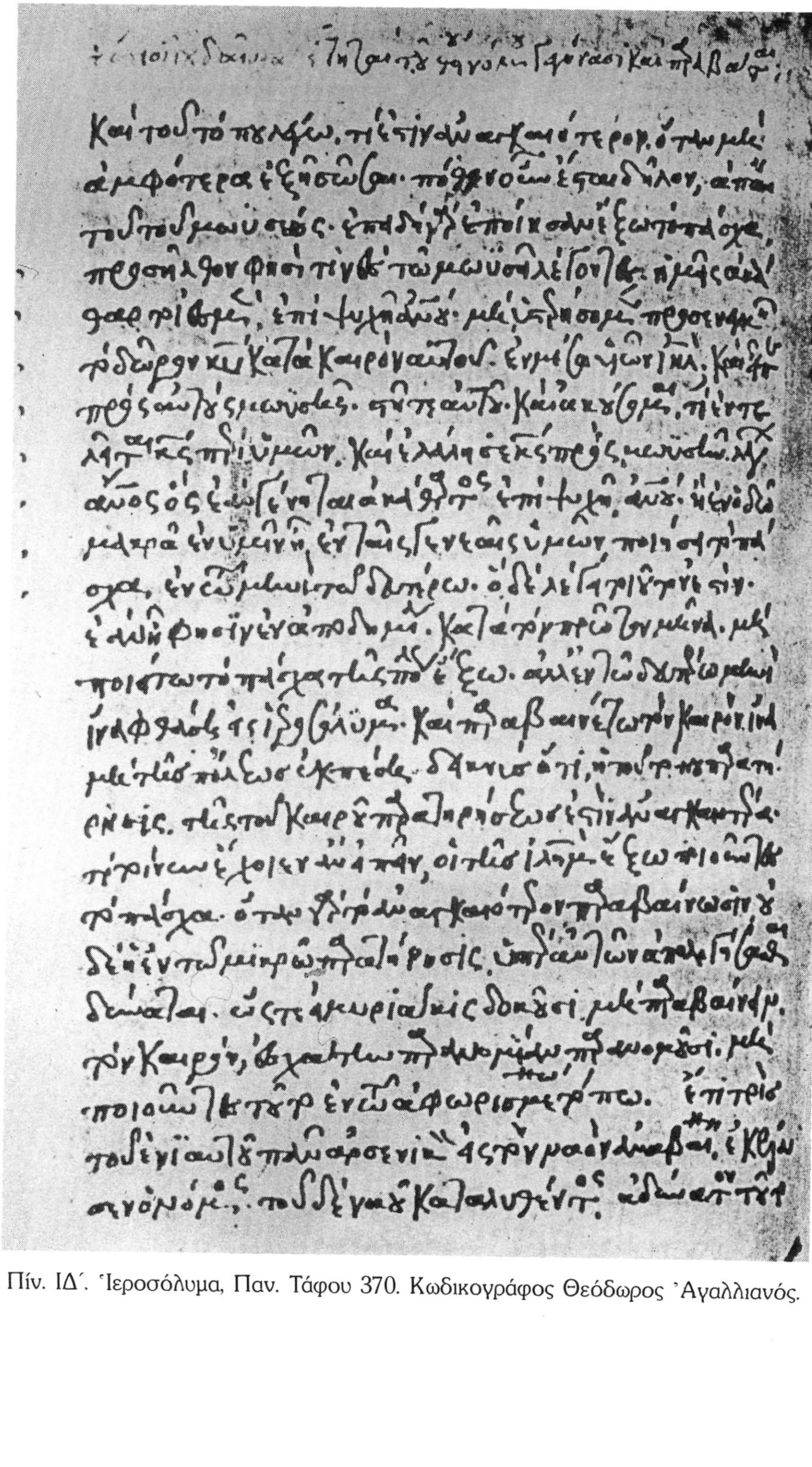

Πίν. ΙΔ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 370. Κωδικογράφος Θεόδωρος Ἀγαλλιανός.

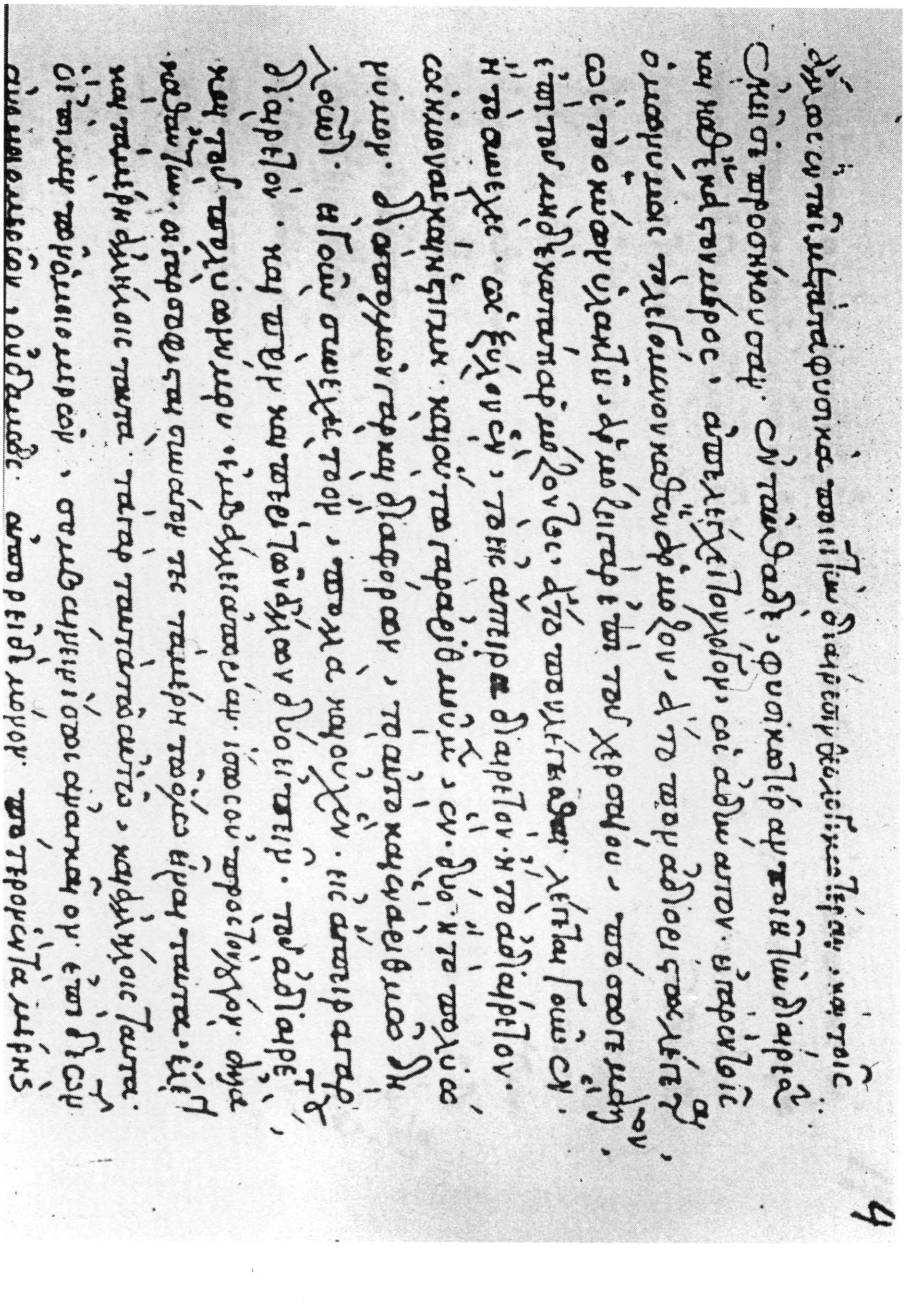

Πίν. ΙΕ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 163. Κωδικογράφος Μιχαὴλ Λυγίζος.

Πίν. ΙϚ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Τιμίου Σταυροῦ 35. Κωδικογράφος Σμαράγδα ἢ Θεοφιλής

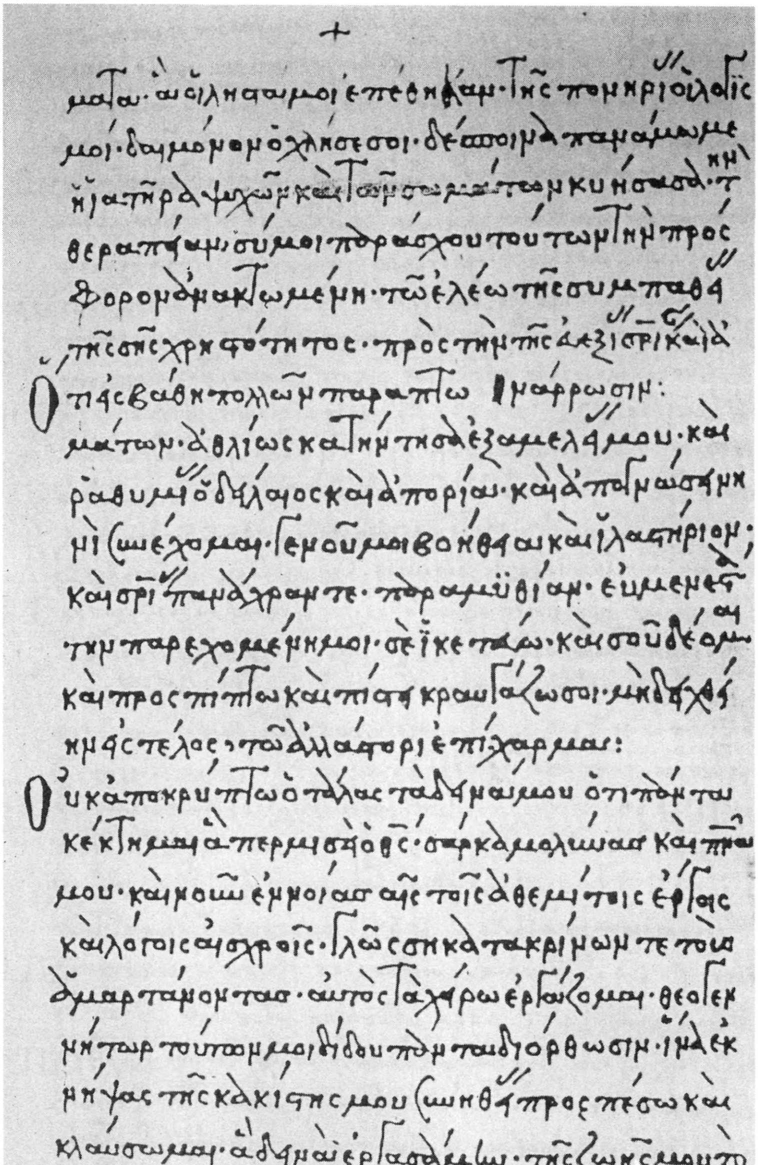

Πίν. ΙΖ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 106. Κωδικογράφος πατριάρχης Γερμανός.

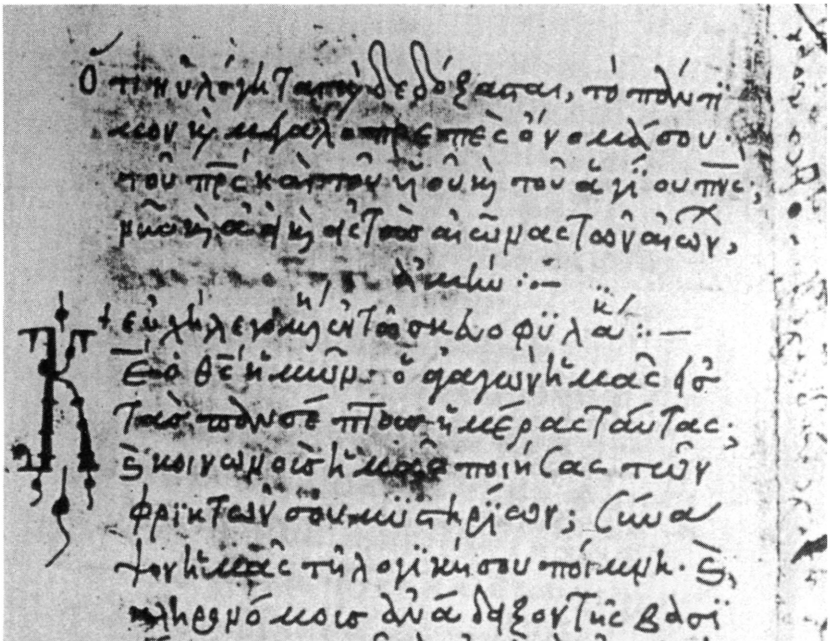

Πίν. ΙΗ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 539. Κωδικογράφος Μιχαὴλ κακομόναχος καὶ κακογράφος.

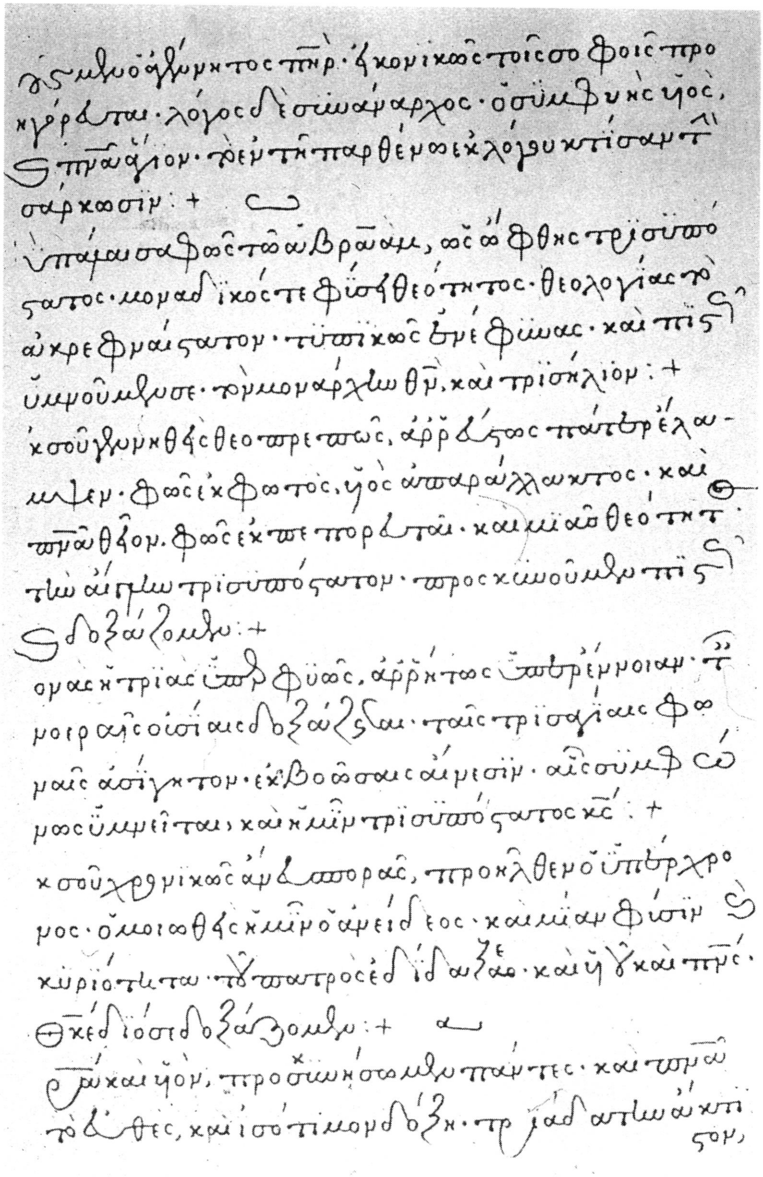

Πίν. ΙΘ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 271. Κωδικογράφος Σωφρόνιος ρακενδύτης.

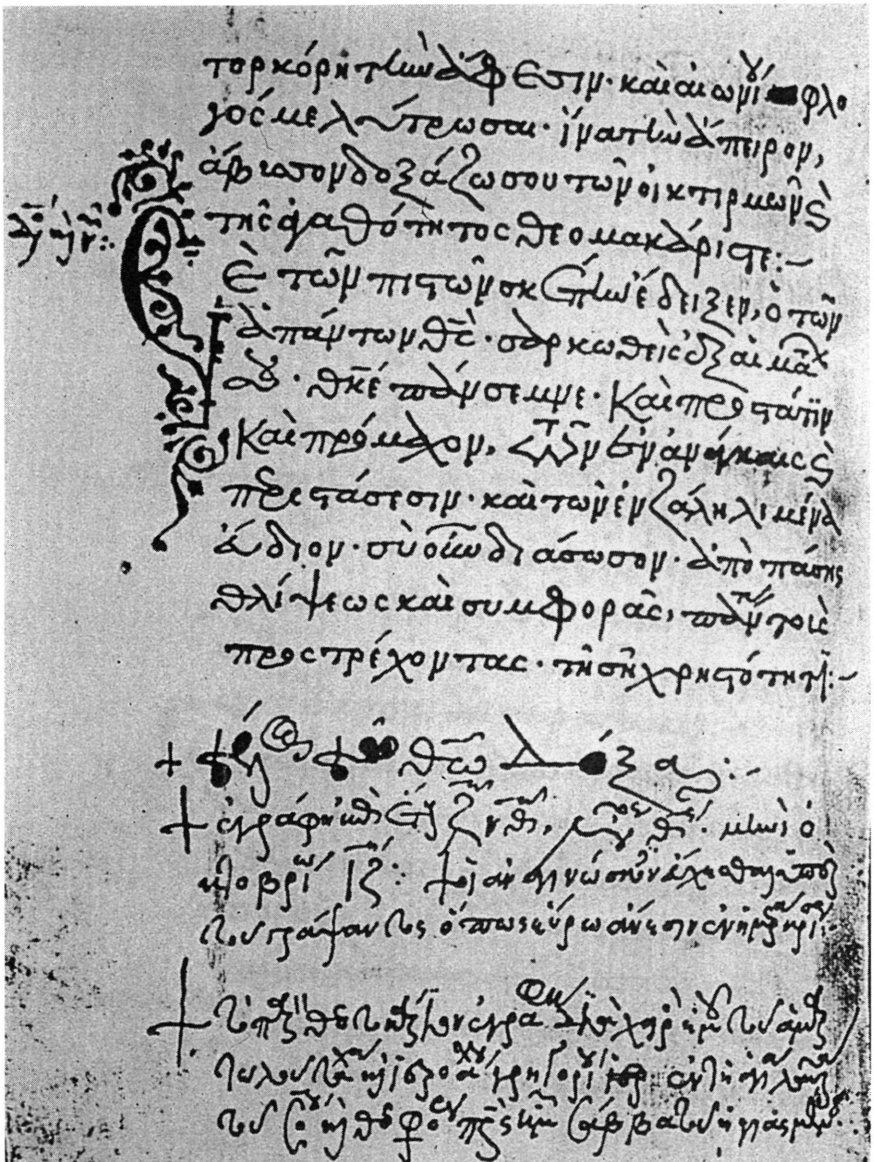

Πίν. Κ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 345. Κωδικογράφος ἱερομόναχος Γρηγόριος

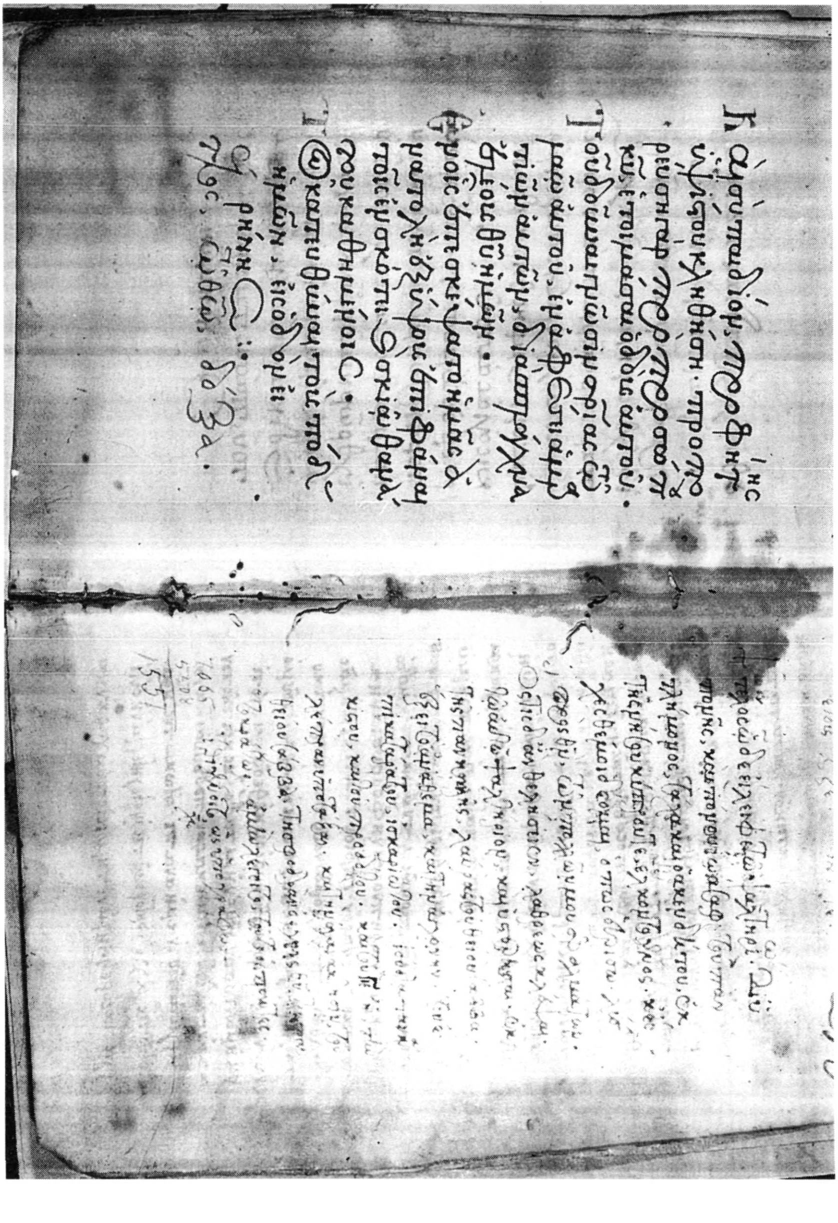

Πίν. ΚΑ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 396. Κωδικογράφος Ἰωάσαφ ὁ παντλήμων καὶ ρακενδύτης ὁ Κύπριος

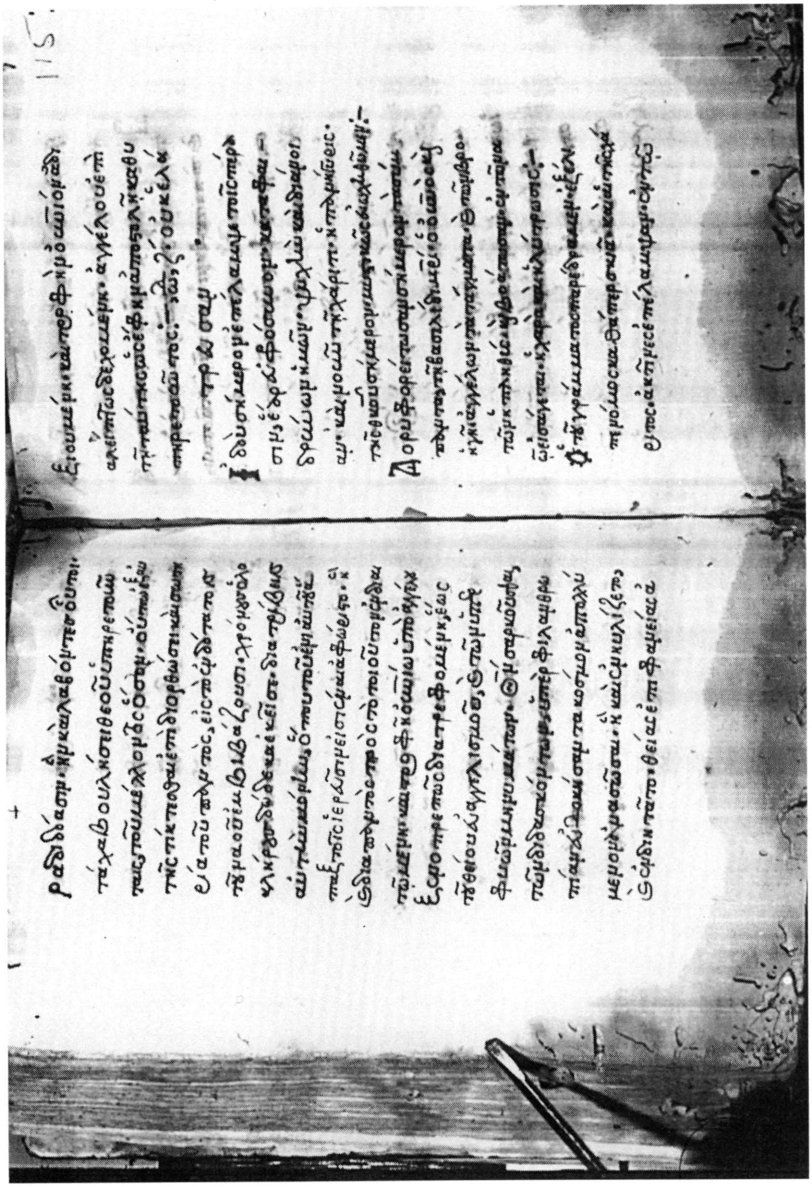

Πίν. ΚΒ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Τιμίου Σταυροῦ 65.
Κωδικογράφος Καλλιώπιος ἱερεὺς καὶ πνευματικός

Πίν. ΚΓ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 88. Κωδικογράφος Ἰεζεκιὴλ μοναχός.

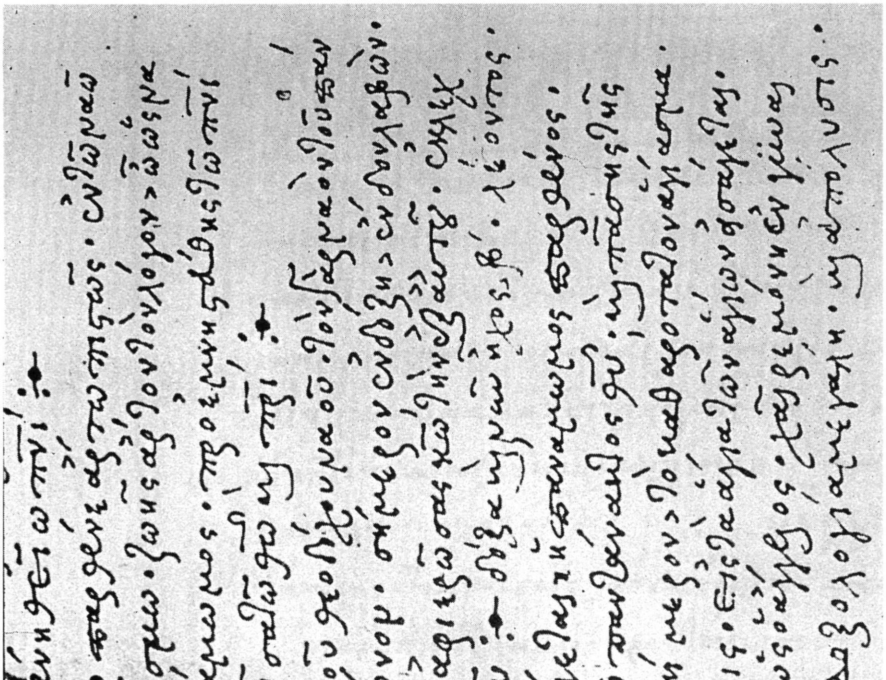

Πίν. ΚΔ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 231. Κωδικογράφος ἱερομόναχος Ἱερεμίας.

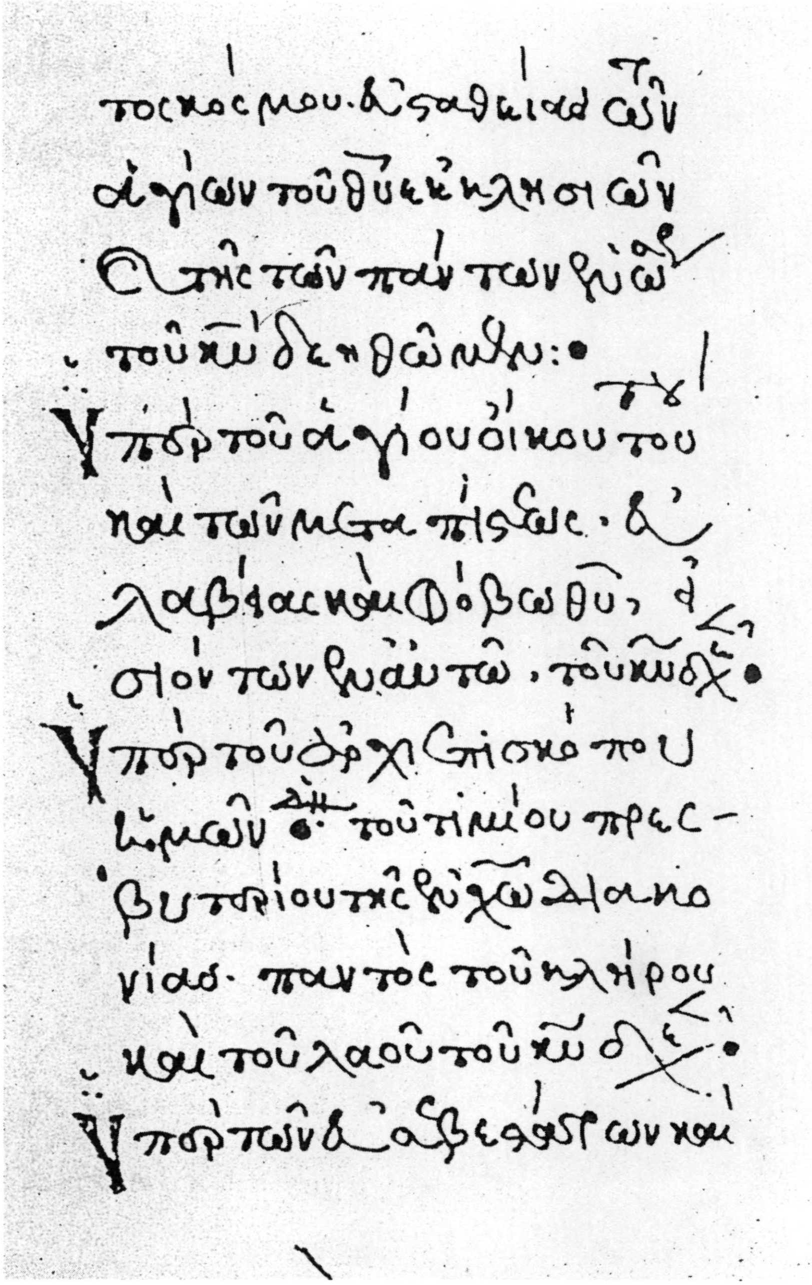

Πίν. ΚΕ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 53.
Κωδικογράφος Ἀντώνιος ἱερομόναχος.

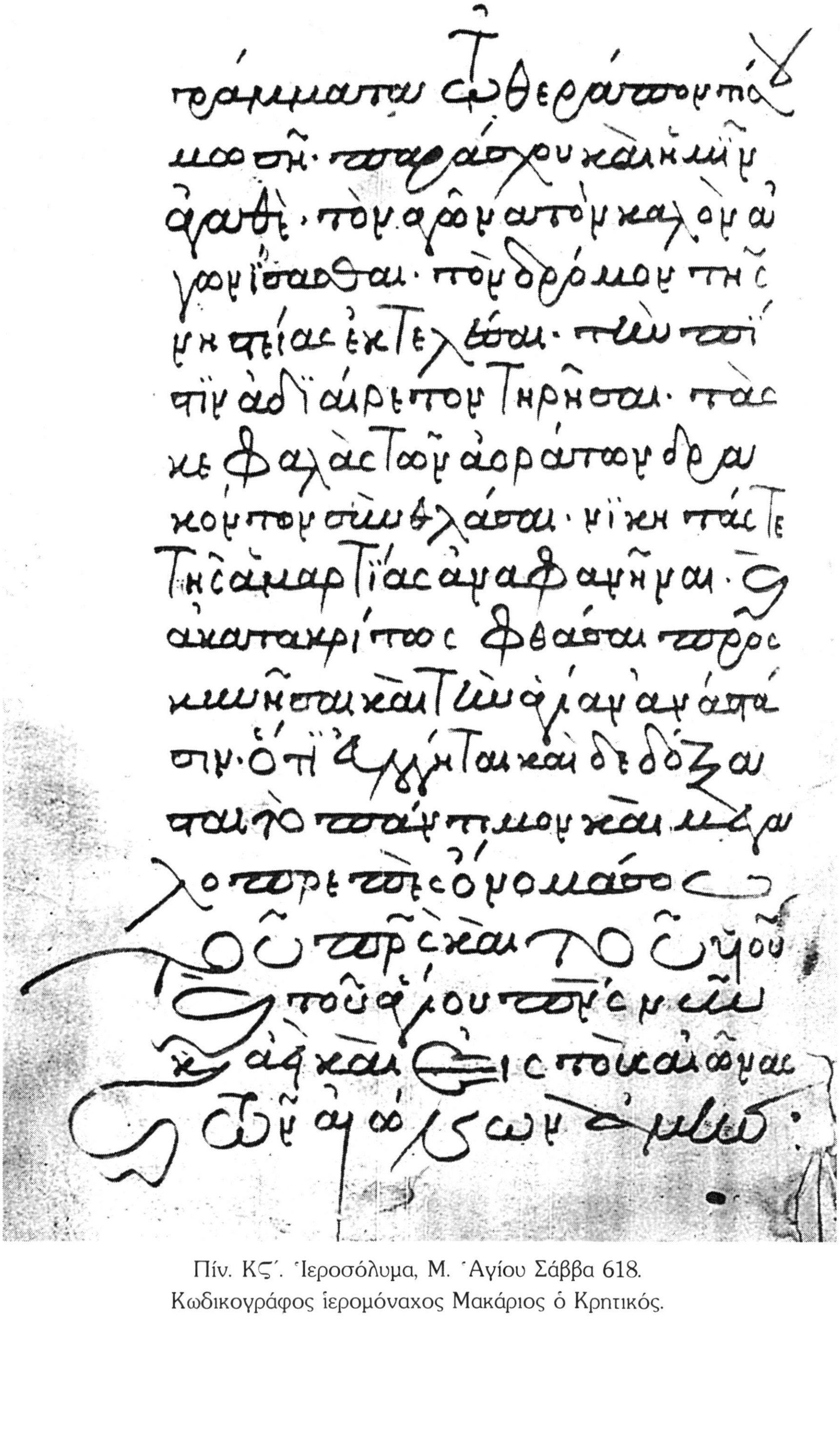

Πίν. ΚϚ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 618.
Κωδικογράφος ἱερομόναχος Μακάριος ὁ Κρητικός.

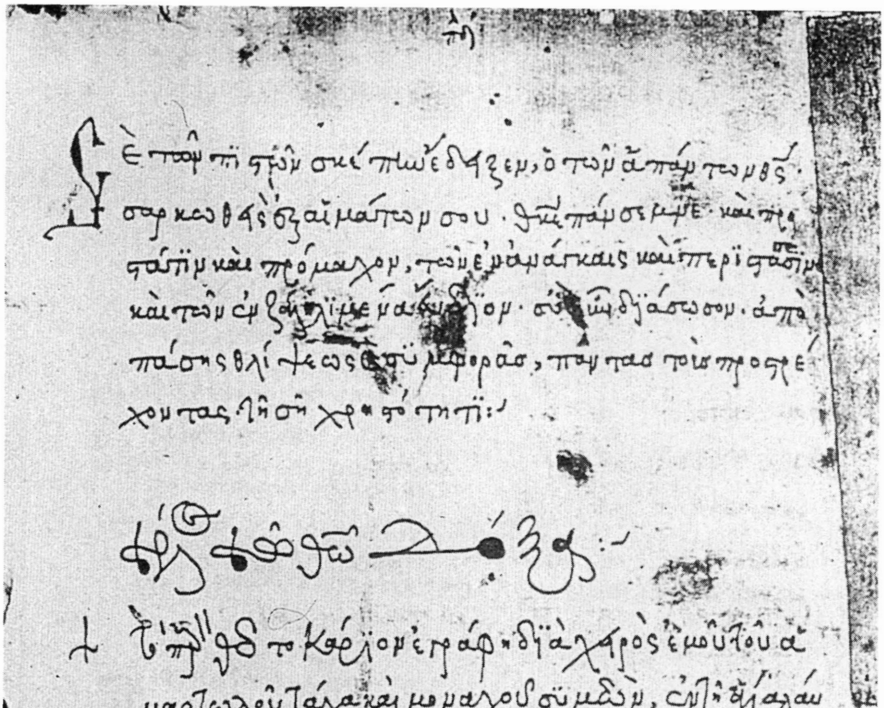

Πίν. ΚΖ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 303. Κωδικογράφος Συμεὼν μοναχός

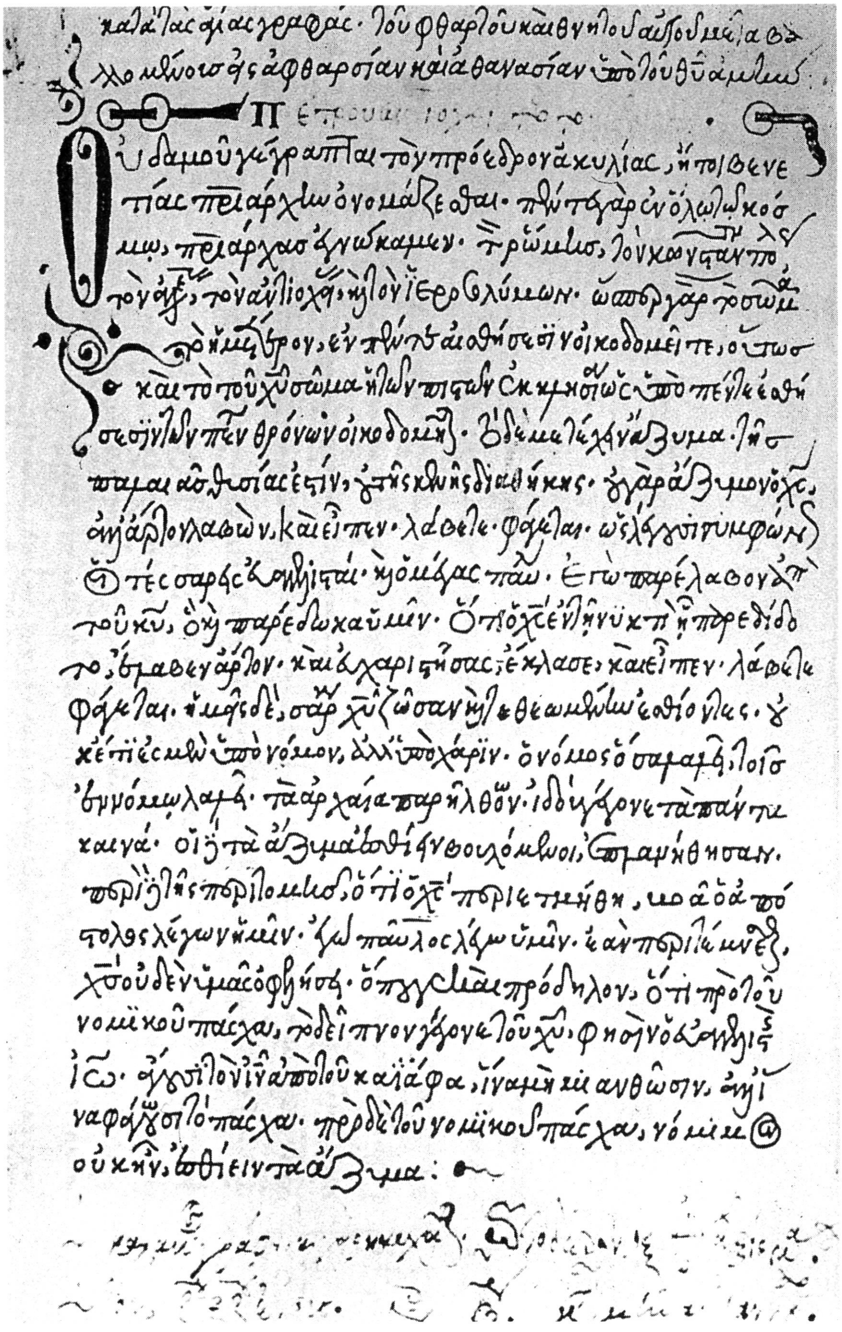

Πίν. ΚΗ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Τιμίου Σταυροῦ 27.
Κωδικογράφος Ἰωὴλ μοναχός, α΄ τύπος γραφῆς.

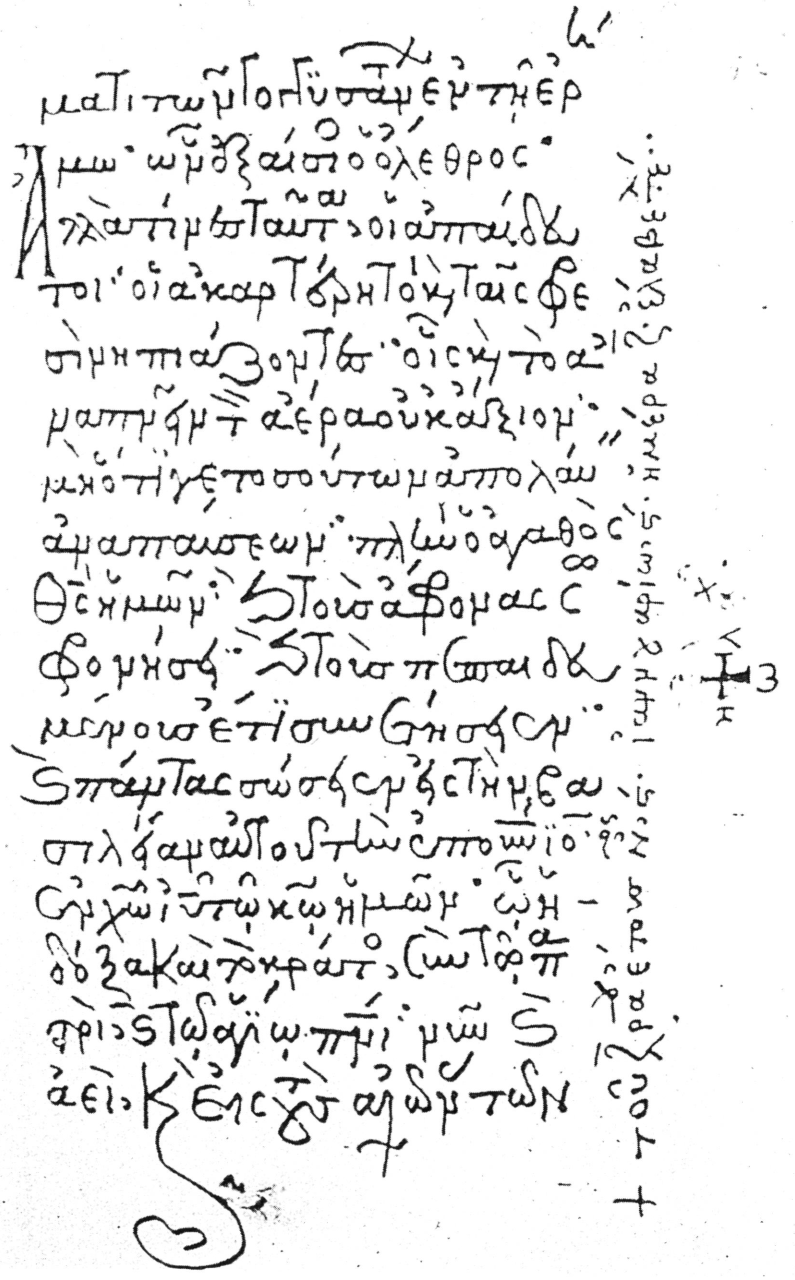

Πίν. ΚΘ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 88.
Κωδικογράφος Ἰωὴλ μοναχός, β΄ τύπος γραφῆς.

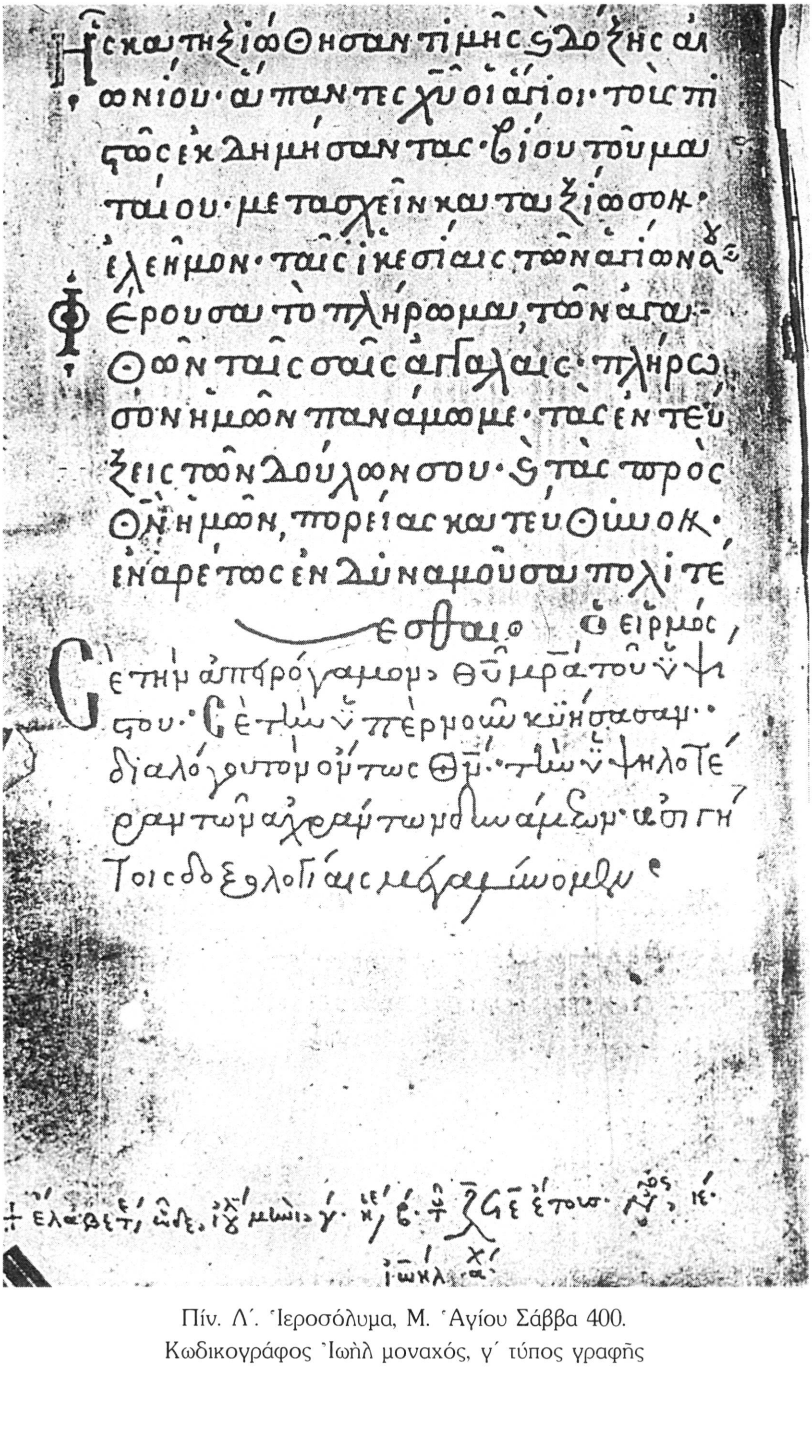

Πίν. Λ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 400.
Κωδικογράφος Ἰωὴλ μοναχός, γ΄ τύπος γραφῆς

Πίν. ΛΑ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 247.
Κωδικογράφος Μιχαὴλ Ἄντριστος ὁ Ἀθηναῖος.

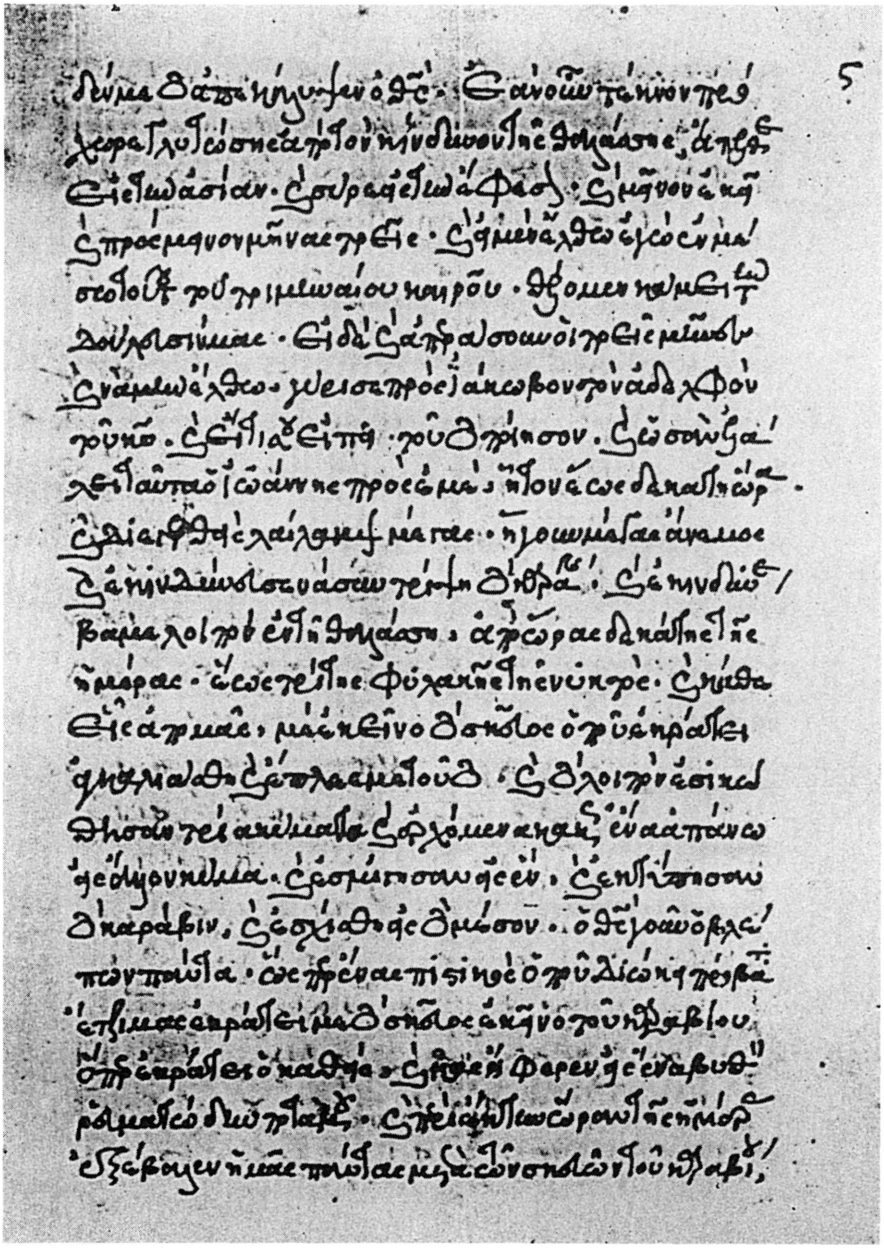

Πίν. ΛΒ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 73.
Κωδικογράφος Θεοφάνης Καρύκης μητροπολίτης Ἀθηνῶν

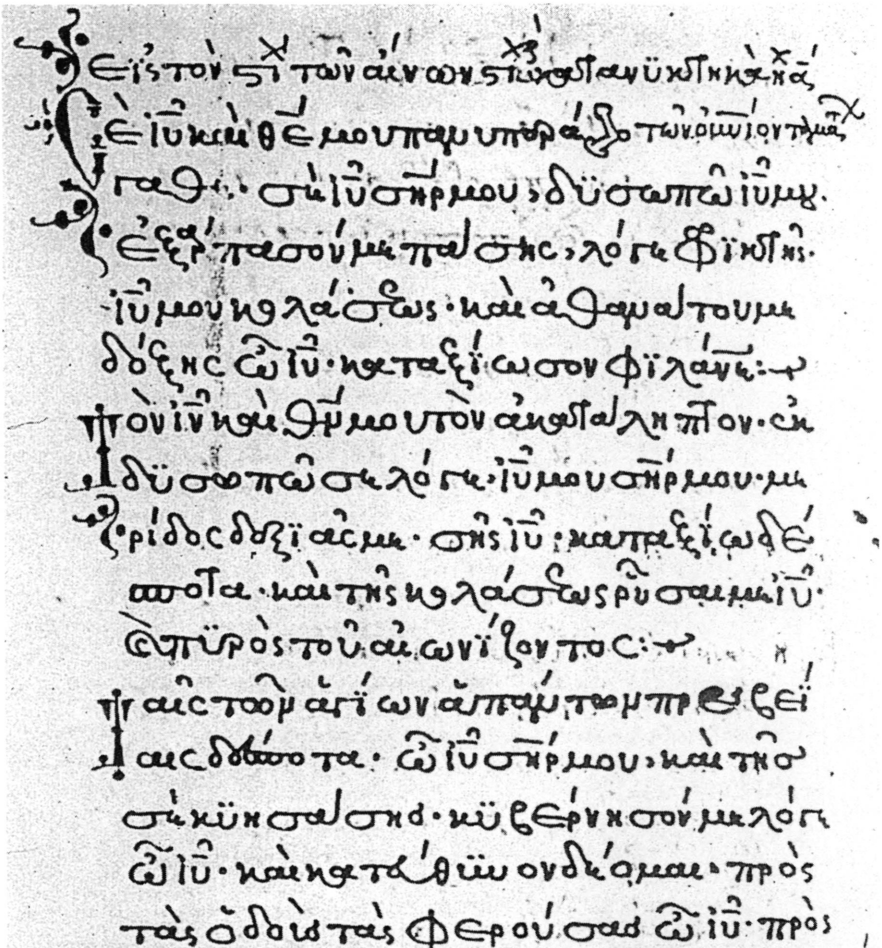

Πίν. ΛΓ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 304. Κωδικογράφος Ἰωάννης ἐκ Ναυπάκτου

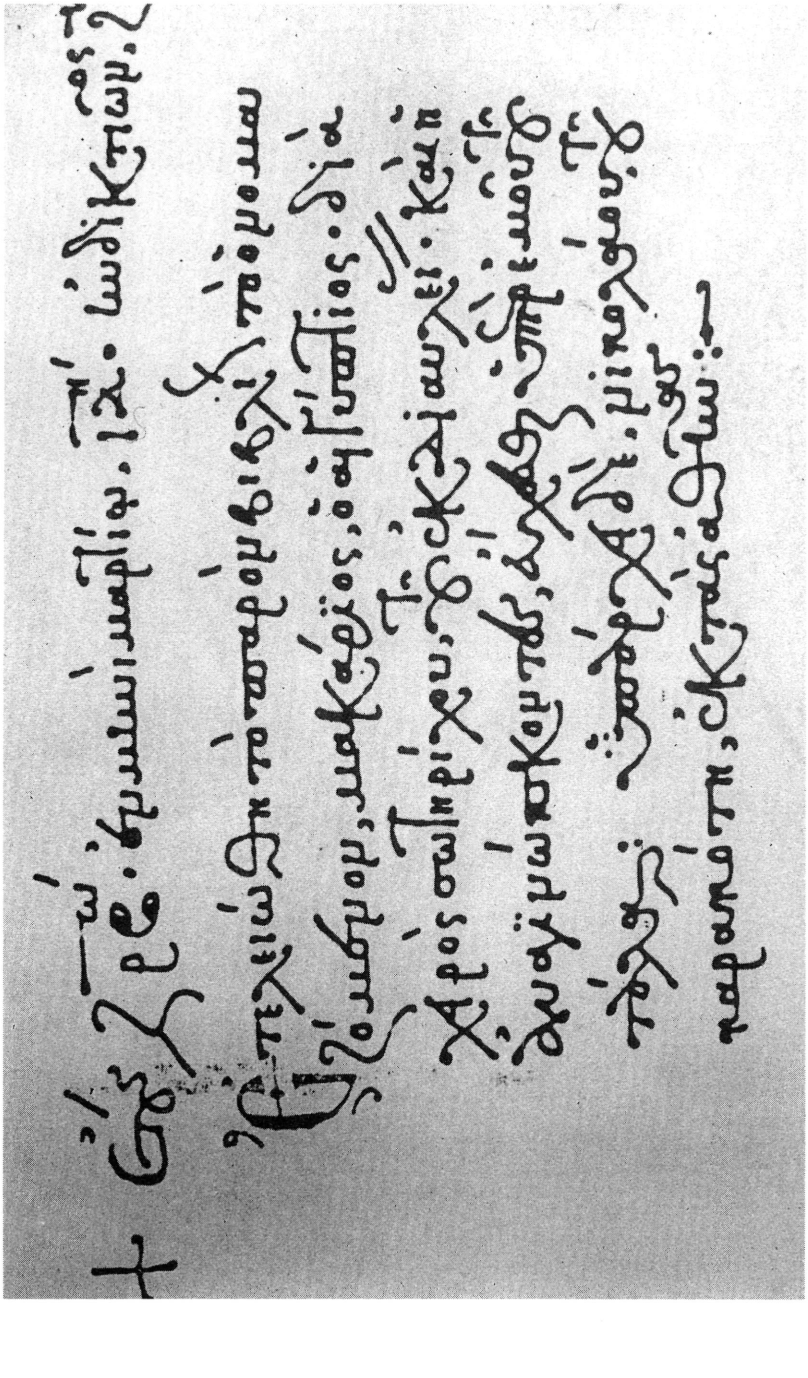

Πίν. ΛΔ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. τάφου 250. Κωδικογράφος Σωπήριχος ἐκ Διαυλείας.

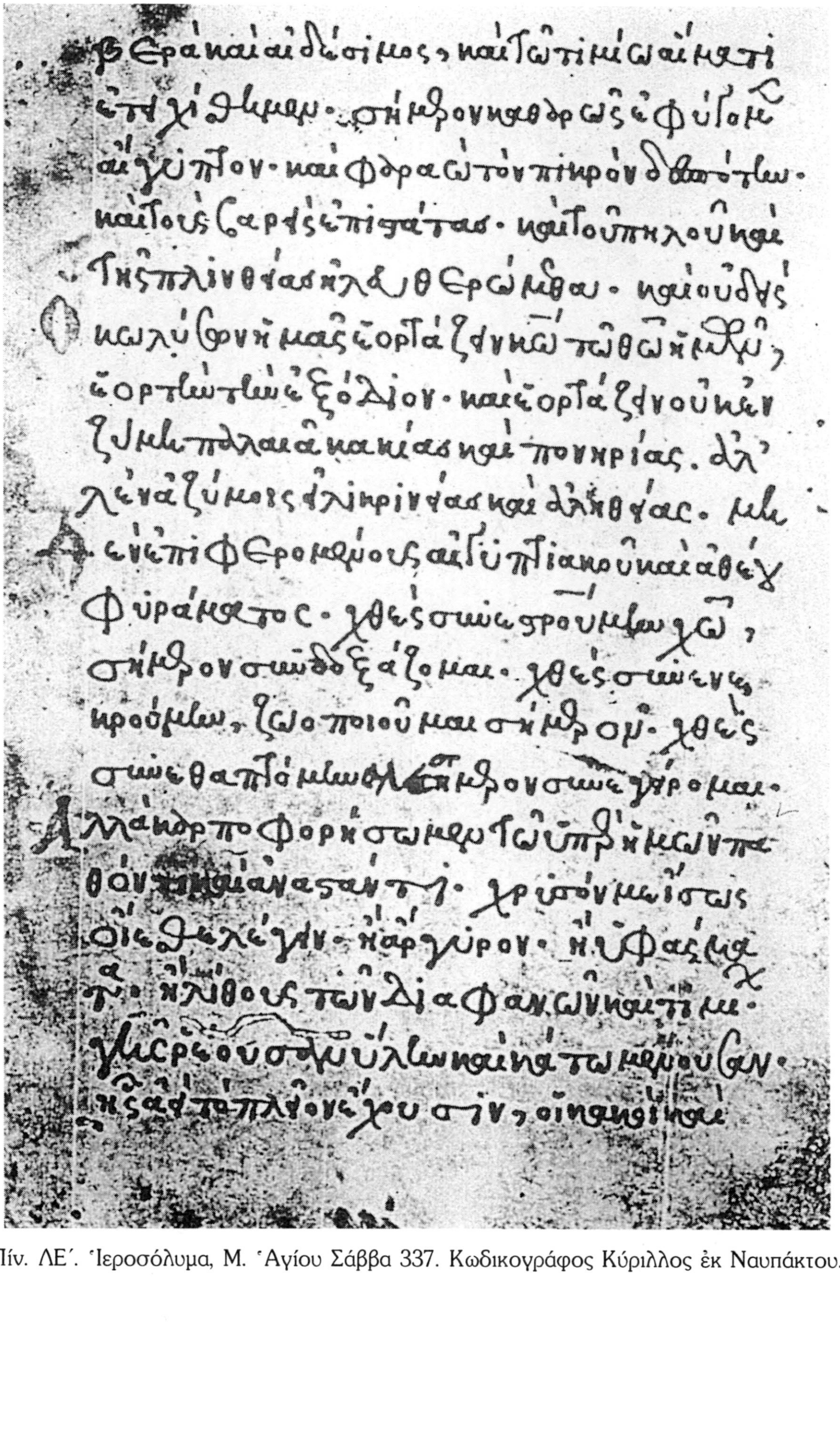

βερὰ καὶ αἰδέσιμος, καὶ τῷ τιμίῳ αἵματι
ἐπετειχίσθημεν. σήμερον καθαρῶς ἐξεφύγομεν
Αἴγυπτον· καὶ Φαραὼ τὸν πικρὸν δεσπότην·
καὶ τοὺς σκληροὺς ἐπιστάτας· καὶ τοῦ πηλοῦ καὶ
τῆς πλινθείας ἠλευθερώμεθα· καὶ οὐδεὶς ὁ
κωλύσων ἡμᾶς ἑορτάζειν κῷ τῷ θῷ ἡμῶν,
ἑορτὴν τὴν ἐξόδιον· καὶ ἑορτάζειν οὐκ ἐν
ζύμῃ παλαιᾷ κακίας καὶ πονηρίας. ἀλ-
λ' ἐν ἀζύμοις εἰλικρινείας καὶ ἀληθείας. μη-
δὲν ἐπιφερομένους Αἰγυπτιακοῦ καὶ ἀθέου
φυράματος. χθὲς συνεσταυρούμην χῷ,
σήμερον συνδοξάζομαι. χθὲς συνενε-
κρούμην, ζωοποιοῦμαι σήμερον. χθὲς
συνεθαπτόμην, σήμερον συνεγείρομαι.
Ἀλλὰ καρποφορήσωμεν τῷ ὑπὲρ ἡμῶν πα-
θόντι καὶ ἀναστάντι. χρυσὸν μὲν ἴσως
οἴεσθε λέγειν· ἢ ἄργυρον· ἢ ὑφάσματα·
ἢ λίθους τῶν διαφανῶν καὶ τιμίων,
γῆς ῥέουσαν ὕλην καὶ κάτω μένουσαν·
ἧς τὸ πλέον ἔχουσιν, οἱ κακοὶ καὶ

Πίν. ΛΕ΄. Ἱεροσόλυμα, Μ. Ἁγίου Σάββα 337. Κωδικογράφος Κύριλλος ἐκ Ναυπάκτου.

Πίν. ΛϚ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 210. Κωδικογράφος ἀνώνυμος ἐν Ρόδῳ, ἔτους 1507

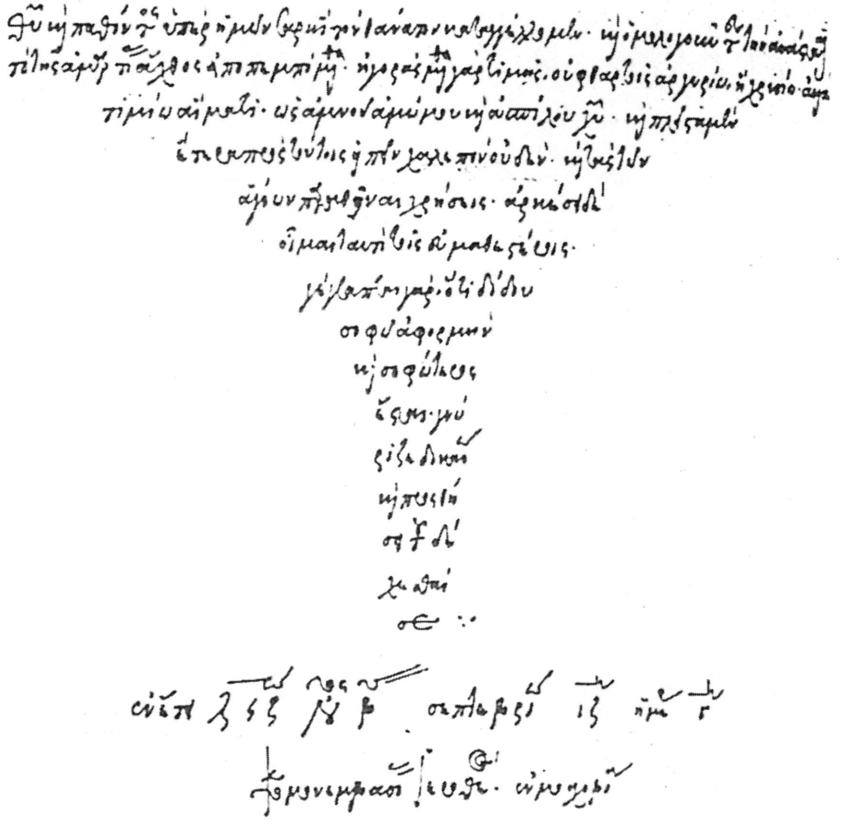

Πίν. ΛΖ΄. Ἱεροσόλυμα, Παν. Τάφου 111.
Κωδικογράφος Ἱερόθεος μητροπολίτης Μονεμβασίας

MICHEL CACOUROS

GEORGES SCHOLARIOS ET LE *PARIS. GR.* 1932: JEAN CHORTASMÉNOS, L'ENSEIGNEMENT DE LA LOGIQUE, LE THOMISME A BYZANCE

Le point de départ de cet article* se situe dans les années 1985, lorsque j'avais constaté que le *Paris. gr.* 1932 comportait des sections qui, malgré les points communs qu'elles présentaient, ne dataient pas de la même époque. J'avais également remarqué la présence d'une section dans le manuscrit où toute tentative de catalogage se heurtait à des problèmes d'identification de textes. En plus, plusieurs passages dans cette partie restaient sans début et sans fin, soit parce qu'ils étaient réellement lacunaires soit parce que des erreurs avaient été commises au moment de la reliure. Au fil du temps, plusieurs éléments sont devenus plus clairs, et les recherches que j'ai entreprises sur les manuscrits des commentaires byzantins d'Aristote m'ont permis d'en élucider certains autres. Je me propose donc, dans cet article, de reconstituer l'histoire du *Paris. gr.* 1932.

Si je me propose de faire cela, c'est parce que le *Paris. gr.* 1932, peu étudié jusqu'à présent, cache plusieurs surprises heureuses. Soulignons tout d'abord l'intérêt paléographique de ce témoin, originellement composé de feuillets comportant des notes, qui n'étaient probablement pas destinés à être reliés. En plus, ce témoin présente un intérêt historique, car il permet de reconsidérer l'activité de Georges Scholarios, dont le rôle dans la copie et la conservation du *Parisinus* a été décisif. Il permet aussi de se faire une idée précise sur l'intérêt que Scholarios montra pour le thomisme. Enfin, ce manuscrit intéresse l'histoire de l'enseignement de la philosophie, et plus particulièrement de la logique, vers la fin du XIVe siècle - début du XVe siècle, d'une part parce qu'il nous permet de retrouver les traces d'un corpus de logique largement diffusé à Constantinople à partir du milieu du XIVe siècle, d'autre part parce que le *Paris. gr.* 1932 comprend des notes provenant très probablement de l'enseignement de Jean Chortasménos, maître de Scholarios.

Sigles

(...) : mots, ou combinaisons de lettres, qui sont notés en abrégé dans les manuscrits employés.

[...] : lettres à suppléer dans les textes des manuscrits employés.

* M. P. Géhin a patiemment lu cet article; je l'en remercie vivement.

Mais, vu les différentes strates dont se compose le manuscrit, vu les erreurs commises lors de la reliure, comment arriver à faire apparaître aux yeux du lecteur les éléments qui font précisément du *Paris. gr.* 1932 un témoin précieux pour l'histoire de la culture byzantine pendant cette période? Il se pose en fait un véritable problème de méthodologie: fallait-il présenter uniquement le dossier paléographique? ce serait fatiguer le lecteur sans lui présenter le fruit de nos recherches; fallait-il passer directement aux aspects qui sont susceptibles de l'intéresser? ce serait faire table rase des éléments qui lui permettraient de suivre notre argumentation. Face à cette situation, nous avons pris le parti de présenter, en une première partie, l'analyse du manuscrit, puis de souligner, en une seconde partie, les particularités de notre témoin, afin d'effectuer, dans une partie finale, la synthèse sur les aspects que notre analyse a mis en évidence.

I. Paléographie, codicologie et catalogage du manuscrit.

L'analyse se fonde sur l'examen de la paléographie, de la codicologie et du contenu de ce témoin.

A : Le support physique: cahiers, papier et filigranes.

Le *Paris. gr.* 1932 mesure 290 x 215 mm. et comprend I+84+I f. C'est un manuscrit de l'extrême fin du XIVe - début du XVe siècle. L'état de conservation général est assez bon. Le dos de quelques feuillets a été consolidé avec des bandes de papier écrit provenant d'un autre manuscrit (f. 67-71, 76-77), certains feuillets ayant été également renforcés dans la marge externe (f. 71) ou supérieure et inférieure (f. 67, 70) à l'aide des bandes de même type. Le dos des f. 78-83 a été également consolidé (bandes de papier non écrit). Les cahiers sont pour la plupart des quaternions: 6x8 (f. 1-48); 1x10 (f. 49-58); 1x8 (f. 59-66); 1x4 (f. 67-70); 1x5 f. 71-75 (dans l'état actuel, ternion qui a perdu le dernier feuillet; probablement le cahier original était encore plus grand, peut-être un quaternion); 1+1x8 (f. 76+77-84, quaternion au début duquel on a attaché l'actuel f. 76 avec une bande de papier). Ils sont signés dans l'angle inférieur externe du premier recto. Les signatures vont de α´, au f. 1r, à ι´, au f. 77r, modifiée en ια´; la signature ια´ se rencontre également aux f. 71-76, dans le cahier qui se place juste après le cahier θ´ (f. 67-70). Il y a donc un problème dans la disposition des cahiers sur lequel nous reviendrons.

Pour ce qui concerne le papier, plus d'un type de papier filigrané italien, présentant plusieurs filigranes, ont été employés. Les vergeures, souvent cannelées et bien visibles, sont toujours horizontales, alors que les fils de chaîne, eux aussi clairement visibles, sont verticaux, le filigrane occupant le milieu des folios. Il s'agit

par conséquent d'un pliage in-folio de feuilles mesurant avant pliage 400 x 300 mm. environ. Nous avons eu des bétagraphies pour l'ensemble des filigranes. Il a donc été possible de faire des rapprochements ponctuels entre les filigranes du *Parisinus* et ceux qui sont représentés dans les divers répertoires[1]: cette façon de procéder était tout à fait nécessaire, étant donné qu'il s'agissait pour la plupart de filigranes répandus.

On rencontre dans le manuscrit les papiers et les filigranes suivants:

1. 'Mont surmonté d'une croix', aux f. 1-16 et 71-75: c'est le seul filigrane que l'on voit dans les deux premiers cahiers du manuscrit actuel (f. 1-16) et dans les f. 71-75 du cahier ια´ (le filigrane est visible aux f. 73 et 75; le f. 76, sur le même type de papier, est une feuille d'ajout). Écart des fils de chaîne (sans filigrane): 38-39 mm.; écart des fils de chaîne quand il y a le filigrane, qui repose sur un pontuseau supplémentaire: 29-30 mm. de chaque côté. Parfois (f. 2-4), le fils de chaîne sur lequel repose le filigrane zigzague du côté de la croix. Ce filigrane est identique à Mošin - Traljić 6338, de 1381, var. 1375/1385[2].

2. 'Ciseaux' (avec rivet), le seul filigrane qu'on rencontre aux f. 17-48 – donc dans l'ensemble des cahiers γ´, δ´, ε´, ϛ´ –, et, aussi, dans les f. 59-66, qui constituent le cahier η´. On le voit également sur le f. 68, faisant partie du cahier θ´, qui est un binion (f. 67-70), où les 'Ciseaux' se combinent avec le filigrane 'Hache' (voir suite). Le f. 69 constitue le second folio du bifeuillet factice f. 68 / 69, dont les deux éléments ont été réunis grâce à une bande de papier (voir *supra*). En fait, alors que l'écart des fils de chaîne (sans filigrane) est de 38-39 mm. pour l'ensemble, il est de

---

1. Les répertoires qui sont dans la suite cités en abrégé sont les suivants:

– Briquet = C. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600* (Facsimilé de l'édition de 1907, avec du matériel supplémentaire dû à plusieurs érudits); éd. par A. Stevenson, 4 vol., Amsterdam 1968.

– Likhachev = K. Likhachev's *Watermarks.* An english-language version, éd. J. S. G. Simmons, B. Van Ginneken-Van de Kasteele [Monumenta Chartae Papyraceae Historiam illustrantia XV], The Paper Publications Society, Amsterdam 1994, trad. de l'ouvrage de N. P. Lihačev, *Paleografičeskoe značenie bumažnyh vodjanyh znakov* (= *La signification paléographique des filigranes du papier*), 3 vol. et album, Saint-Pétersbourg 1899.

– Mošin - Traljić = V. A. Mošin - S. M. Traljić, *Filigranes des XIIIe et XIVe siècles,* 2 vol., Zagreb 1957.

– Piccard = G. Piccard, *Wasserzeichen* [Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württenberg. Sonderreihe. Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart], Stuttgart 1961-1990.

2. Ce filigrane présente le même dessin pour le mont, le même écart des pontuseaux, la même place pour la croix avec Mošin - Traljić 6338; presque identique (le dessin du mont diffère un peu) à Mošin - Traljić 6341, de 1390/1400; assez proche des variantes Briquet 11685, Trévise 1405; var. sim. de 1410 à 1414, et Briquet 11689, Florence, 1411-1421; var. ident. de 1412 et 1416.

38-39 / 38-39 / 36-37 / 36-37 au f. 69. L'écart des fils de chaîne quand il y a le filigrane, qui repose sur un fil de chaîne supplémentaire, est de 29 / 30 mm. Dans ce cas, le pontuseau supplémentaire est fréquemment accidenté et zigzagué. Le filigrane 'Ciseaux' du *Paris. gr.* 1932 est exactement identique (même dessin, avec la même vis à la base des ciseaux, même écart des pontuseaux) à Piccard IX, 1, no III 891, Rome 1433. Cf. Likhachev 858 et 859 (mais qui ne présente pas de rivet), de 1412 et Briquet 3657, Udine 1413-1417 (renvois mutuels dans Briquet [= réédition 1968] et dans Likhachev [= trad. 1997])[3].

3. Le filigrane 'Hache' figure sur le f. 67, qui est le premier folio du bifeuillet 67 / 70. C'est le seul filigrane qu'on rencontre dans l'ensemble du cahier ι´ (f. 77-84). Écart des pontuseaux: 37-38 mm.; écart quand il y a filigrane, qui repose sur un pontuseau supplémentaire: 30-31 / 27-29 mm. Il est identique à Briquet 7514, Gênes 1383, variantes 1385-1423: même dessin, même écart de pontuseaux, présence d'un pontuseau supplémentaire exactement à la même place[4]. Identique aussi à Mošin - Traljić 4703, de 1388, var. 1391-1396. Filigranes presque identiques: Mošin - Traljić 4705, de 1393, var. 1392-1393 = Likhachev 4277, XIVe s. *ex.* (Likhachev [= trad. 1997] renvoie à Mošin - Traljić 4705); Likhachev 233, du 22 juillet 1369 et Briquet 7503, de 1370, Sienne (renvois mutuels dans Briquet [= réédition 1968] et dans Likhachev [= trad. 1997]). Le filigrane est très proche (mais la lame se sépare du corps de la hache par un trait) de Mošin - Traljić 4700, de 1390/1400, et ce dernier filigrane présente plusieurs variantes qui vont de 1383 à 1404.

On constate donc une fréquence remarquable des variantes pour le filigrane 'Hache', attestées, si l'on suit Briquet, de 1385 à 1423. La fourchette 1385-1400 semble solide pour la forme principale du filigrane, étant donné les identifications et rapprochements proposés par Briquet, Likhachev et Mosin - Traljić.

4. Enfin, un dernier filigrane, le filigrane 'Cheval' (galopant, «with extended tail», Likhachev), est visible aux f. 49-58, donc dans l'ensemble du cahier ζ´. Les fils de chaîne alternent à 36-37 ou 38-39 mm. Écart quand il y a filigrane, qui repose sur un fils de chaîne supplémentaire: 30 mm. Le fils de chaîne sur lequel repose le 'Cheval' est dans tous les cas accidenté et zigzagué. Ce type de 'Cheval' est rare; seule correspondance à établir: Likhachev 616, *ca* 1450 et, dans un moindre degré, Likhachev 615, de la même époque. Cf. Briquet 3568, de 1434[5] (mais le dessin est assez différent), auquel renvoie Likhachev.

---

3. Filigranes ressemblants (sans plus): Briquet 3659, Rotterdam 1426, var. sim. de 1426 à 1434 et Briquet 3668, Rome 1454, var. sim. de 1456 à 1460.

4. Var. id. Paris 1385, Bruges 1387, Châteauneuf-en-Valromey 1404, voy. Colle 1397, Russie 1423.

5. L'allure générale ressemble à Briquet 3568; var. ident. de 1439 et 1440.

B. Les copistes.

Le manuscrit est l'œuvre de plusieurs copistes. Nous présenterons leur participation dans chacun des cahiers dont se compose l'actuel *Paris. gr.* 1932.

Les deux premiers cahiers (α', β', f. 1r-16v), présentant le filigrane 'Mont', ont été copiés par un premier scribe, A. Comme nous verrons, le texte donné dans ces pages est le commentaire de Théodore Prodrome aux *Seconds Analytiques*, livre II d'Aristote[6], et dans ce texte s'intercalent des passages provenant du commentaire à ce livre par Jean Philopon[7]. Sans écrire de scholies, sans tracer de figures syllogistiques, le premier scribe du *Parisinus* a donné un texte homogène, en mettant en rouge les lemmes d'Aristote et les initiales ornées dans les extraits copiés. Les différents passages reproduits ne sont pas numérotés et le scribe A n'a pas signalé les noms d'auteur lors du passage d'un commentateur à l'autre. Parfois, l'indication *εἰς τὸ αὐτό* ou *εἰς τὰ αὐτά*, notée en rouge au début de l'extrait reproduit, signale à l'attention du lecteur qu'il y a changement d'auteur. Au bas du f. 1r le deuxième scribe a écrit: *Θεοφάν(ους)*. S'agirait-il du nom du copiste des f. 1-16? Nous y reviendrons.

Les deux cahiers qui suivent (γ', δ', f. 17r-32v fin), présentant le filigrane 'Ciseaux', et les premières lettres du f. 33r, l. 1 ont été copiés par un deuxième scribe. Celui-ci est intervenu dans la copie exécutée par le premier copiste, soit pour tracer dans la marge deux figures syllogistiques (f. 1v: une figure; f. 2r: quatre figures), soit pour rectifier le texte donné par ce scribe (f. 2r et 5v-6r, 15v, voir suite), soit, enfin, pour noter dans la marge, en abrégé (par exemple, f. 9v) ou au complet (f. 6v), les noms d'auteur pour chaque extrait reproduit. Dans la partie copiée par lui – qui constitue la suite du même commentaire –, il a écrit les lemmes d'Aristote et les initiales en rouge, de même que les noms d'auteur dans la marge. Il a également ajouté en marge plusieurs scholies, en l'occurrence rédigées par lui-même (il les fait alors précéder de son nom), annoncées par la formule *ση[μείωσαι]*. Ainsi que nous l'avons montré, il y a longtemps[8], ce scribe n'est autre que Georges

6. Édition et étude dans Théodore Prodrome, *Le commentaire au second livre des* Analytiques postérieurs *d'Aristote*, editio princeps du texte, étude de la tradition manuscrite et des sources de Prodrome par M. Cacouros, Université Paris IV-Sorbonne, Paris 1992.

7. Ioannis Philoponi *In Aristotelis Analytica posteriora commentaria cum anonymo in librum II*, éd. M. Wallies [Comm. in Aristotelem graeca XIII, 3], Berlin 1909.

8. *Recherches sur le commentaire de Théodore Prodrome aux* Seconds Analytiques, *livre II*, Mémoire de Maîtrise, Paris IV-Sorbonne, 1987, pp. 50-51 et Idem, «Recherches sur le commentaire inédit de Théodore Prodrome au second livre des *Analytiques postérieurs* d'Aristote», *Atti della Accademia Pontaniana*, n.s. 38 (1990), pp. 323-324 (identification de la main de Scholarios reprise dans l'ouvrage, paru deux ans plus tard, de E. Gamillscheg - D. Harlfinger - H. Hunger, *Repertorium der griechischen*

Scholarios[9] <Planche 1>, premier patriarche œcuménique orthodoxe, sous le nom de Gennadios (II), après la prise de Constantinople en 1453 par les Turcs. Un troisième copiste, C, a continué à partir du f. 33r jusqu'au f. 56r (fin de texte), alors que les f. 56v-58v sont vides: il est donc responsable des cahiers ε', ς' et de la partie écrite du cahier z'. Il a noté à l'encre rouge les lemmes d'Aristote dont il copiait le commentaire et, aussi, les initiales.

Trois scribes ont participé à la copie de l'actuel cahier n' (f. 59-66), présentant le filigrane 'Ciseaux'. En effet, les 30 premières lignes du f. 59r sont à nouveau copiées par Scholarios, alors que la suite, f. 59r, l. 31 - f. 60v, l. 26 (fin de texte) est copiée par le scribe C. Le f. 61r est copié par un quatrième scribe, D, dont l'écriture ressemble à celle de Scholarios (mais sans être la sienne): il s'agit de Matthieu Kamariôtès, élève de Scholarios[10]. Les f. 61v-62v sont blancs et les f. 63r-66v sont à nouveau copiés par Scholarios.

Dans l'actuel cahier θ' (f. 67-70), les f. 67r-69r sont copiés par Scholarios (le f. 69v est blanc), de même que les f. 70r-v. Un autre scribe, E, a copié les f. 71r-75v (cahier ια'). Son écriture est ronde et posée; l'interligne laissé est beaucoup plus important que dans les sections écrites par Scholarios. Le f. 76r est blanc, alors que le verso de ce folio (f. 76v), de même que le cahier ι' (f. 77r-84r), ont été écrits par Scholarios lui-même.

C. Le contenu.

Du point de vue du contenu (sans impliquer la datation), le manuscrit actuel se répartit en deux sections[11]. Une première section est composée pour l'essentiel des

---

Kopisten 800-1600, 2. *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs und Nachträge zu den Bibliotheken Grossbritanniens* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik], Vienne 1989, 2 A, no 92).

9. Biographie dans Th. N. Zèsès, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος* ['Ανάλεκτα Βλατάδων 30], Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, Thessalonique 1988, pp. 63-225 (voir suite à propos de sa date de naissance); édition de ses œuvres dans L. Petit - X. A. Sidéridès - M. Jugie, *Œuvres complètes de Georges Scholarios, Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα,* 7 vol., Paris 1928-1936.

10. Voir sur sa vie, ses œuvres et les manuscrits copiés par lui, en dernier lieu, Ph. Hoffmann, «Un recueil de fragments provenant de Minoïde Mynas: le Parisinus Suppl. gr. 681», *Scriptorium* 34 (1980), pp. 115-127. Sur les manuscrits copiés par lui, voir aussi E. Gamillscheg - D. Harlfinger - H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten*, 1. *Grossbritannien* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzaninistik], 1 A, no 269, Vienne 1981, et *ibidem* [référence supra, note 8], 2 A, no 365.

11. H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale*, Seconde partie (*Ancien Fonds grec, Droit-Histoire-Sciences*), Paris 1888, p. 166, s'était contenté de donner les indications figurant dans les titres de ces ouvrages (quand il y en avait).

commentaires aux œuvres logiques d'Aristote et occupe les deux importantes parties qui se situent au début et à la fin du livre (f. 1-67 / 70 et 71-84). Une deuxième section, beaucoup plus réduite que la première et située au milieu du manuscrit, est principalement constituée des œuvres autographes de Scholarios (f. 59-66). À ces sections homogènes nous avons rattaché, pour des raisons qui seront exposées dans la suite, quelques textes qui ne semblent pas directement liés avec celles-ci: en fait, à la première section appartiennent quelques extraits géométriques, alors qu'à la seconde se rattachent quatre textes de contenu différent.

La première section. Cette section, consacrée aux œuvres logiques d'Aristote, comprend les commentaires suivants: – Le commentaire complet de Théodore Prodrome aux *Seconds Analytiques*, livre II (f. 1r, l. 1 - f. 40r, fin)[12]. Dans ce texte, les copistes (pour l'essentiel le copiste A, voir suite) ont introduit des passages provenant du commentaire de Philopon, et ces derniers ont été, de façon erronée, attribués dans le titre et dans les indications marginales à Léon Magentinos, métropolite de Mitylène (fin XIIIe s.). Nous reproduisons le titre de l'ouvrage: *τοῦ λογιωτάτου κ(υρ)οῦ θεοδώρου τοῦ προδρόμου παράφρασις εἰς τὸ ὕστερον / τῶν ὑστέρων ἀναλυτικῶν ἀριστοτέλους, ἤτοι εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον τῆς / ἀποδεικτικῆς (καὶ) τοῦ μητροπολίτου μιτυλήνης κ(υρ)οῦ λέοντος τοῦ μαγεντηνοῦ.* – Le commentaire (complet) du même auteur aux *Catégories* (f. 41r, l. 1 - f. 44r, l. 7)[13], introduit par le titre: *τοῦ σοφωτάτου (καὶ) λογιωτάτου κ(υρ)οῦ θεοδώρου τοῦ προδρόμου / περὶ τοῦ μεγάλου (καὶ) τοῦ μικροῦ καὶ τοῦ πολλοῦ (καὶ) τοῦ ὀλίγου, ὅτι οὐ / τῶν πρός τί εἰσιν, ἀλλὰ τοῦ ποσοῦ, (καὶ) ἐναντία.*

Puis, on trouve quelques textes géométriques (f. 44r, l. 7 - f. 45r, l. 27, fin), empruntés aux *Éléments* d'Euclide ou constituant des commentaires à ce texte. En fait, on rencontre (f. 44r, l. 7-35, fin) une introduction au *Cinquième Élément* d'Euclide, ensuite (f. 44v, l. 1 - f. 45r, l. 8) les Définitions relatives à cet *Élément* (s'intercalent dans le texte d'Euclide quelques gloses inédites) et, enfin, (f. 45r, l. 9 - f. 45v, l. 27) des scholies sur ces Définitions. Le lecteur trouvera, dans l'Annexe I, les références aux passages employés, de même que l'édition des gloses insérées dans les Définitions.

Après ces textes, on a: – Deux traités de logique (f. 46r, l. 1 - f. 56r, l. 15 fin) composés par Néophytos Prodromènos[14], dont le nom n'est pas mentionné dans le titre. Ce sont les suivants: a. *διαίρεσις τῆς λογικ(ῆς) πάσης πραγματεί(ας) τοῦ ἀρι-*

12. Voir références pour ce commentaire, de même que pour le suivant, aux notes 6 et 7.

13. Édition et étude de ce texte par P. Tannery, «Sur le Grand et le Petit (à Italikos). Texte grec inédit et notice», *Annuaire de l'Association pour l'Encouragement des Études Grecques en France* 21 (1887), pp. 104-110 (notice), pp. 111-119 (texte).

14. Voir suite de notre exposé.

στοτέλ(ους) / καὶ οἷον εἰπεῖν πίναξ ἀκριβὴς τοῦ παρόντος βιβλίου; *inc. τὰ προλεγόμενα*; *des. ἑνὶ τμήματι περιέχονται* <Planche 2>; b. *ὁρισμοὶ τῶν ὄντων*; *inc. ἀπόφανσις μέν ἐστιν*; *des. μετὰ θάνατον αὐτοῦ γενέσθαι.* Un commentaire anonyme au *De l'interprétation*, dont une partie, correspondant à l'exégèse de 1, 16a1 - 7, 17b36, éd. I. Bekker (*des. mut. οὐδὲ γὰρ ἄδικος ἡ φύσις*), se trouve aux f. 67r-v et f. 70r-v et une autre (*inc. mut.]ρεῖται ἀξίωμα*), comprenant l'exégèse de 9, 18b20 - 14, 24b9 (= fin du *De l'interprétation*), se trouve aux f. 77r-84r, fin. La partie intermédiaire du commentaire, correspondant au *De l'interprétation*, 17b36-18b20, a été perdue. Le f. 76v, comprenant des préliminaires au commentaire du *De l'interprétation* (*inc. ὁ σκοπὸς ἐνταῦθα τῷ τεχνικῷ*; *des. γραμματικὴν ὑπομνήμασιν*), écrits par Scholarios, semble compléter après coup cet ensemble, qui en était peut-être dépourvu.

La fin du manuscrit (f. 71r-75v, fin) comprend une partie, peu étendue, du commentaire de Philopon aux *Seconds Analytiques*, livre I, éd. M. Wallies[15] [désormais abrégé en Phil.], p. 164_{11}-187_{16}; *inc. mut. οἷον εἰ διὰ τοῦ* AB (pour *Sec. Anal.* I, 12, 78a14), *des. mut. τὸ δὲ κατηγορούμενον* (pour *Sec. Anal.* I, 15, 79a38). Le texte donné dans le *Parisinus* est donc gravement amputé au début aussi bien qu'à la fin.

La deuxième section. Cette section du *Paris. gr.* 1932 (f. 59-66, 68 / 69) comprend quatre lettres de Scholarios, qui occupent les f. 59r, l. 1 - f. 59v, l. 26, fin et f. 61r, l. 1-27, fin (les f. 61v-62v sont blancs, voir *supra*) et correspondent aux nos VI, VII, VIII et XVIII de l'édition Petit - Jugie - Sidéridès, t. IV[16] (= nos 6, 7, 8 et 1 du groupe III de l'éd. Sp. P. Lampros[17]). La première de ces lettres, adressée au despote Théodore II Paléologue, date peut-être, d'après Petit - Jugie - Sidéridès, de l'année 1436[18]. La seconde lettre[19] est destinée à la même personne avant le départ

15. Ioannis Philoponi *In Aristotelis Analytica posteriora commentaria cum anonymo in librum II*, éd. M. Wallies [Comm. in Aristotelem graeca XIII, 3], Berlin 1909.

16. Référence donnée à la note 9.

17. Sp. P. Lampros avait édité plusieurs lettres et œuvres de Scholarios dans le t. 2 de *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, Athènes 1912-1924, consacré à cet auteur (étude biographique : pp. α'-μδ'; édition, pp. 1-340, Index, addenda et corrigenda, pp. 341-365). Les références seront faites dans la suite à l'édition de Petit - Sidéridès - Jugie aussi bien qu'à celle de Lampros.

18. f. 59r, l. 1-31, titre dans la marge sup.: *τῷ δεσπότ[ῃ] κ(υρ)[ῷ] θεοδώρ[ῳ].* Éd. texte dans Petit - Jugie - Sidéridès, pp. 417-418, qui signalent qu'il s'agit d'un autographe de Scholarios (pour les f. 59r-60v), p. 417. Datation à la p. 417. Épître 6 du groupe III chez Lampros, t. II, pp. 290-291, sans indication chronologique.

19. f. 59r, l. 31 - f. 59v, l. 25. Éd. texte dans Petit - Jugie - Sidéridès, pp. 418-419. Épître 7 du groupe III chez Lampros, t. II, pp. 291-292, datée d'avant le départ pour l'Italie, sans autre précision. Contrairement à ce qu'indiquent Petit - Jugie - Sidéridès, le copiste de cette lettre n'est pas Scholarios, mais le scribe C.

de Scholarios pour l'Italie (1439). La troisième lettre[20], adressée au prêtre Bessarion, date, peut-être, d'après Petit - Jugie - Sidéridès, du début de 1436. Aucune date n'est avancée pour la dernière lettre[21]. Ainsi, ce qu'on peut affirmer, c'est que, d'après les éditeurs, les trois premières lettres datent probablement des années 1436-1439.

Dans cette section, peu remplie, quatre éléments se trouvent actuellement ajoutés.

a-b. En effet, aux f. 63r, l. 1 - f. 66r, l. 9, fin, après les titres respectifs, donnés en rouge: *ἐκ τῶν πολιτικῶν ἀριστοτέλους ἀποσημειώσεις τινές, (καὶ) πρῶτον / ἀπὸ τοῦ α΄ /* (f. 63r, l. 1-2), et *ἐκ τῶν οἰκονομικῶν /* (f. 65v, l. 29), on a deux listes d'«entrées», chacune étant introduite par la conjonction *ὅτι*, pour le *Politique* et l'*Économique* d'Aristote.

c. De même, aux f. 68 / 69 (placés, de façon erronée, entre les f. 67 / 70), on trouve une troisième liste (f. 68r-69r), dont le début est malheureusement mutilé, *inc. mut. ὅτι ἡ ἀγαθὴ καὶ κακὴ ἐνέργεια λόγον μὲν ἔχει.* Le texte s'arrête, *des. (καὶ) τῆς φιλί(ας)*, de façon abrupte à la fin de la l. 10 du f. 69r et la suite de cette page est vide. Le texte donné dans ces folios — son contenu n'avait pas été identifié jusqu'à présent — ne provient pas d'Aristote: c'est un résumé en grec de quelques *Articuli* de la *Prima Secundae* de la *Somme Théologique* de Thomas d'Aquin[22]. Bien qu'il soit écrit par Scholarios, il ne provient pas du résumé de la *Somme* que cet auteur a rédigé[23].

d. Enfin, au f. 66v, l. 1-10 (fin), Scholarios a écrit les vers qu'il a prononcés sur la tombe de Makarios Makrès, higoumène du Pantocratôr (= poème no V de l'édition Petit - Sidéridès - Jugie, t. IV, pp. 379-380). Ce poème est introduit par le titre: † *στίχοι ἐπὶ τῶ τάφω τοῦ μακαριωτάτου ἡγουμένου τ(ῆ)ς μον(ῆς) τοῦ παντοκράτο-*

20. f. 59v, l. 25 - f. 60v, l. 26, titre à la l. 25: *τῶ παπᾶ κ(υρ)[ῶ] βησσαρίωνι*. Éd. texte dans Petit - Jugie - Sidéridès, pp. 419-422. Datation in p. 419. Épître 8, du groupe III chez Lampros, t. II, pp. 293-296, avec quelques indications chronologiques aux pp. λα΄-λβ΄. Même erreur par Petit - Jugie - Sidéridès concernant le copiste (voir note précédente): le copiste est le scribe C.

21. f. 61r, l. 1-fin. Éd. du texte dans Petit - Jugie - Sidéridès, pp. 436-438 et aperçu bref aux pp. XXV-XXIX. Épître 1 du groupe III chez Lampros, vol. II, pp. 213-214. Le copiste est Matthieu Kamariôtès, voir *supra*.

22. *Paris. gr.* 1932, f. 68r, l. 1-9, résumé de la *Prima Pars Secundae, Quaestio* XXI, art. III et IV; l. 10-18, résumé *Quaestio* XXII, art. I; l. 19-27, résumé art. II; l. 28-40, résumé *Quaestio* XXIV, art. III; f. 68v, l. 1-9, résumé *Quaestio* XXV, art. IV; l. 10-18, résumé *Quaestio* XXVI, art. III; l. 19-23, résumé art. IV; l. 24-27, résumé *Quaestio* XXVII, art. I; l. 28-30, résumé art. II; l. 31 - f. 69r, l. 7, résumé art. III; l. 8-10, résumé *Quaestio* XXVIII, art. I.

23. Résumé de la *Pars prima* dans Petit -Sidéridès- Jugie, vol. V, Paris 1931, pp. 338-510; résumé de la *Prima Secundae* dans le vol. VI, Paris 1933, pp. 1-153.

ρος τοῦ ἱερομονάχ[ου] (καὶ) φιλοσόφου (καὶ) ὄντως μακαρίου (au-dessus de cette indication, Scholarios a ajouté son nom). La mort de Makrès est survenue, d'après les éditeurs de ses œuvres, le 7 janvier 1431 et c'est Scholarios qui prononça le discours funèbre, aujourd'hui perdu[24]. À moins de supposer que le poème funèbre s'identifiait au discours funèbre perdu, il faut admettre que le poème de Scholarios, écrit sous le coup de l'émotion, est de peu postérieur à la mort de Makrès. Il porte des remaniements: passages biffés et réécrits par lui-même dans l'espace interlinéaire ou dans la marge; il représente donc l'original même de l'auteur et non pas une «copie autographe»[25].

II. Pour une stratigraphie du Parisinus.

La brève description du contenu du manuscrit repose uniquement sur les similitudes de contenu que présentent les textes des deux sections. Il est temps maintenant de voir quelles sont les strates, contemporaines ou non, dont se compose le *Parisinus*. Pour ce faire, nous combinerons les données que nous a livrées l'examen de la paléographie, de la codicologie et du contenu du manuscrit. En effet, la composition de l'ensemble et l'ordre des traités de logique en particulier ne sont pas normaux.

A. Les données qui font problème.

Tout d'abord, on remarque que dans le *Parisinus* les cahiers portent des traces de remaniements (folios pris sur onglets ou folios restaurés, bifeuillets factices, dont les deux éléments n'ont pas la même origine). En plus, les signatures attestent d'une faute dans la disposition des cahiers: à quoi est-elle due? La présence de plusieurs types de papier filigrané n'est pas en elle-même gênante; à l'exception du cahier θ', un seul filigrane correspond plus ou moins à chaque cahier (voir Tableau, où un astérisque indique les filigranes que l'on rencontre dans plus d'un cahier non successifs).

---

24. Petit - Sidéridès - Jugie n'avancent aucune indication chronologique sur la mort de Makrès ni aux pp. 379-380 ni dans l'aperçu donné à la p. XXIV. Édition des œuvres de Makrès par A. Argyriou, *Μακαρίου τοῦ Μακρῆ Συγγράμματα* [Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται 25], Thessalonique 1996, avec mention à la p. 13 du Discours funèbre prononcé par Scholarios et de la monodie que ce dernier a rédigée. Makrès, né vers 1382 / 1383, est mort le 7 janvier 1431 (*ibidem*, p. 17).

25. Le texte de Petit - Sidéridès - Jugie est édité uniquement d'après le *Paris. gr.* 1932, qui est désigné comme «copie autographe», c'est-à-dire la copie, faite par Scholarios, d'un original perdu. Or, le texte du *Paris. gr.* 1932 représente l'original même de l'auteur.

Au contraire, il est gênant de constater que les filigranes employés présentent un décalage chronologique important. En fait, il semblerait que ce décalage sépare les filigranes 'Mont' et 'Hache' des filigranes 'Ciseaux' et 'Cheval', le premier groupe datant des années 1390-1400, alors que le second est plus tardif et date des années 1435-1450. S'agit-il d'une identification erronée, voire d'une datation fautive des filigranes du *Parisinus* ou, en revanche, d'un fait objectif dont il faut tenir compte? Il est vrai que, pour ce qui est des filigranes, il faut être extrêmement prudent, d'autant plus que trois (sur les quatre) filigranes du *Parisinus* correspondent à des types répandus. Mais, indépendamment de cette mise en garde, force est de constater, dès maintenant, que les deux sections qui constituent le commentaire aux *Seconds Analytiques*, livre II (f. 1-16 et 17-40) témoignent d'étapes différentes dans la transmission de ce texte. Ces étapes correspondent-elles au décalage chronologique dont témoignent les filigranes?

Tableau

Disposition des filigranes par cahier

Cahiers	**Filigranes**
α΄, β΄ (f. 1-16)	'Mont surmonté d'une croix'*, 1380
γ΄, δ΄, ε΄, ς΄ (f. 17-48)	'Ciseaux'*, 1435
ζ΄ (f. 49-58)	'Cheval', 1435-1450
η΄ (f. 59-66)	'Ciseaux'*, 1435
θ΄ (f. 67 / 70 et 68 / 69)	'Hache' et 'Ciseaux', 1385-1400 et 1435
ια΄ (f. 71-75)	'Mont surmonté d'une croix'*, 1380
ι΄ (f. 77-84)	'Hache', 1385-1400

Pour ce qui concerne les copistes, on remarque la participation importante de Scholarios et du copiste C dans ce volume. L'écriture de Scholarios dans les différentes parties du *Paris. gr.* 1932, bien qu'elle soit nettement reconnaissable, présente des différences assez marquées et les spécimens offerts par ce manuscrit sont assez variés. Il semblerait même –et la datation des filigranes ne ferait que confirmer cette impression– qu'on aurait affaire à différentes périodes de son activité comme copiste. Qui plus est, la présence de Scholarios et du copiste C se différencie nettement de celle des copistes du début (f. 1-16) et de la fin (f. 71-75) du manuscrit.

En effet, ceux-ci ont une présence plutôt limitée dans le manuscrit: deux cahiers, f. 1-16, pour le copiste A et un seul cahier, f. 71-75, pour le copiste E. En plus, leur intervention est ponctuelle: ils ne dépassent pas la fin du cahier ou des cahiers qu'ils copient. Ils adoptent des mises en page serrées et se soucient de

remplir tout l'espace disponible, voire même les marges (copiste E), sans laisser de pages blanches avant de finir de copier le texte dont ils se sont chargés. On dirait deux copistes professionnels qui s'exécutent de leur mieux pour la tâche qui leur a été confiée. On peut facilement rapprocher les sections qu'ils ont copiées, car ils emploient le même type de papier (filigrane 'Mont'), qui date des années 1380. Le comportement de Scholarios et du copiste C se trouve à l'opposé: ils sont responsables de la majeure partie du manuscrit, collaborent dans la copie de ce témoin (en fait ils se relaient) et Scholarios parfois intervient à l'œuvre du copiste A. En plus, ces copistes, Scholarios en particulier, laissent des pages blanches ici et là. Il y donc une différence nette entre le comportement de Scholarios et C d'une part, les copistes A et E d'autre part et on dirait qu'ils sont intervenus dans des buts différents. Comment rendre compte de ce fait?

Lorsqu'on aborde le contenu, la situation devient encore plus délicate. Tout d'abord, comment expliquer la présence des quatre lettres de Scholarios en plein milieu des commentaires aristotéliciens? Ensuite, de quelle manière rendre compte de la présence des deux résumés des œuvres d'Aristote dans la partie comprenant les lettres de Scholarios et pourquoi a-t-on joint aux deux résumés l'abrégé d'une section de la *Somme théologique*? En troisième lieu, comment expliquer le fait que la monodie de Scholarios sur Makrès se différencie de ses lettres par la place qu'elle occupe aussi bien que par la mise en forme? Enfin, l'ordre des traités logiques copiés dans le manuscrit présente aussi des problèmes. Parmi ceux-ci, certains sont liés à la reliure du manuscrit. Ainsi, après le f. 70v, qui comprend la suite du commentaire au *De l'Interprétation*, s'insèrent les f. 71-75, lesquels, de façon paradoxale, comprennent, comme il a été signalé, un passage, amputé au début et à la fin, du commentaire de Philopon aux *Seconds Analytiques*, livre I. Mais nous laisserons de côté ce type de problèmes – qui sont liés à une étape ultérieure dans l'histoire du manuscrit et, notamment, aux fautes commises lors de la reliure – pour mentionner celui qui intéresse notre examen.

En effet, l'ordre suivi dans la présentation des commentaires aux traités de l'Organon compris dans le *Paris. gr.* 1932 n'est pas acceptable. Suivant le cursus néoplatonicien, qu'avaient scrupuleusement suivi les Byzantins, la lecture de l'Organon commençait avec l'*Isagogè* de Porphyre, puis venaient les *Catégories* d'Aristote, son traité *De l'interprétation*, les *Analytiques* (*Premiers* et *Seconds*), les *Topiques*, et, enfin, les *Réfutations Sophistiques*[26]. Or, dans le *Paris. gr.* 1932 les commentaires

---

26. La première étape du *cursus* d'initiation néoplatonicien portait sur Aristote et, en particulier, sur l'étude et l'approfondissement de l'Organon; voir sur l'ordre de lecture de l'Organon, Simplicius, *Commentaire sur les Catégories*. Trad. commentée sous la direction de I. Hadot, fasc. I: Introduction, première partie (pp. 1-9, 3 Kalbfleisch), trad. de Ph. Hoffmann (avec la collab. de I. et P. Hadot), comm.

aux *Seconds Analytiques* , livre II, par Théodore Prodrome et le pseudo-Magentinos (= Philopon) occupent les f. 1-40, alors que celui des *Catégories*, rédigé, lui aussi, par Théodore Prodrome, se place tout de suite après (f. 41r, l. 1 au f. 44r, l. 7). De manière encore plus paradoxale, il faut arriver au f. 46r pour trouver les opuscules introductifs à l'Organon par Néophytos Prodromènos, et au f. 67r pour avoir le commentaire anonyme au livre *De l'interprétation.* Le commentaire de Philopon aux *Premiers Analytiques* est gravement amputé et, dans l'ensemble, il n'y a rien qui se rapporte à l'*Isagogè*, aux *Topiques* et aux *Réfutations Sophistiques.*

Si, après ces constatations, on examine le commentaire «amalgamé» (= Prodrome+pseudo-Magentinos) consacré aux *Seconds Analytiques*, livre II (f. 1r-40v), on constatera que là aussi la situation est inquiétante. En fait, jusqu'au f. 16v (donc jusqu'à la fin du deuxième cahier et jusqu'à la fin de la section copiée par le scribe A), on remarque une alternance régulière des passages de Théodore Prodrome et du pseudo-Magentinos (Philopon): une quinzaine de passages, de cinq à vingt lignes environ, ont été employés pour chaque auteur. Or, à partir du f. 17r, où Scholarios prend le calame, on ne trouve, pour l'essentiel, que la suite du commentaire de Prodrome.

En fait, Scholarios ne fait que finir de copier (f. 17r, l. 1-16 = Phil. 357_{21}-358_{13}) le dernier passage du pseudo-Magentinos entamé par le copiste A au f. 16v, l. 33 (= Phil. 357_{18}), puis il ne revient au pseudo-Magentinos que de façon très sporadique: il copie dans la marge quelques passages, peu nombreux, attribués au pseudo-Magentinos, comme l'indique l'abréviation *μ[αγεν]τη[νοῦ]:* (malgré cette indication, les passages en question ne sont pas toujours de citations littérales de Philopon[27]); il reproduit dans le texte de Prodrome trois passages du pseudo-Magentinos (Philopon)[28], annoncés par la même indication et faisant suite.

Ces interventions, où le nom de Magentinos se trouve cité, sont donc peu fréquentes. Si on examine les autres interventions de Scholarios, dans la même section, sur le commentaire de Prodrome, on remarque qu'il a également copié quatre scholies dans la marge du f. 25r: bien que l'influence philoponienne soit

---

et notes à la traduction par I. Hadot, appendices de P. Hadot et J.-P. Mahé, Leyden-New York-Copenhague-Cologne 1990, pp. 23-30 pour l'organisation du cursus aristotélicien, avec plan exhaustif de ce cursus aux pp. 44-45; pp. 80-85 sur l'ordre des traités dans l'Organon (suivant les subdivisions qui en étaient faites).

27. *Paris. gr.* 1932, scholie au f. 25v, marge externe, l. 1-11 = Phil. 386_{2-10}; puis, la l. 16 de cette scholie constitue un résumé de Phil. 386_{10-15} et la fin du passage (l. 16-19) est un emprunt textuel à Phil. 386_{17-19}. Le passage dans la marge externe du f. 21v, attribué, lui aussi, au pseudo-Magentinos, se rapproche de Phil. 371_{15-27}, sans en être toutefois un emprunt littéral.

28. *Paris. gr.* 1932, f. 24r, l. 35 - f. 24v, l. 8 = collage de Phil. $378_{2-4,\ 21-24,\ 26-31}$, 379_{1-3}; f. 24v, l. 8-12 = Phil. 379_{22-31} (la fin est différente); f. 24v, l. 13-15 = Phil. 379_{33}-380_3.

relativement nette[29], ces scholies n'ont pas été empruntées à Philopon, en tout cas directement. Il faut donc admettre soit que Scholarios a consulté un corpus de scholies dont les scholies d'influence philoponienne remontent à une tradition peu connue, soit qu'il a paraphrasé le commentaire de Philopon, comme il l'a fait, dans un moindre degré, dans ses interventions mentionnées plus haut.

Dans d'autres cas, Scholarios a introduit dans le commentaire de Prodrome quelques passages qu'il a composés lui-même (par exemple, f. 22r, l. 20-35) et il a écrit quelques annotations marginales (par exemple, f. 22v), annoncées par l'indication: *τοῦ σχολαρίου*. Quant au copiste C, il a reproduit uniquement le texte de Prodrome.

Par conséquent, les notes écrites par Scholarios (et les passages du pseudo-Magentinos en font partie), rarement écrites dans le texte et en principe situées dans la marge, doivent être considérées comme une intervention de sa part effectuée dans la partie qu'il a copiée: Scholarios rédige ses propres notes ou cite, de façon peu littérale, des passages du commentaire de Philopon ou des textes qui s'inspirent de ce commentaire. Reste le fait que le texte qu'il copie à pleine page en collaboration avec le copiste C est pratiquement dépourvu d'extraits du pseudo-Magentinos. Comment expliquer cette différence de comportement entre d'une part le premier scribe et d'autre part Scholarios et le copiste C?

B. La reconstitution proposée.

Nous allons dans la suite combiner les données mentionnées plus haut pour différencier les strates dont se compose le *Parisinus*, en commençant par celles qui se démarquent le plus facilement de l'ensemble.

Tout d'abord, il ne fait pas de doute que Scholarios est à l'origine de la copie de ses lettres (f. 59-66)[30], aussi bien que d'une section des commentaires d'Aristote (f. 17-58), et le filigrane 'Ciseaux', commun aux deux sections et datant des années 1430-1435, corrobore cette affirmation. Il ne fait pas de doute non plus qu'il a été aidé dans sa tâche par le copiste C. Enfin, il est indéniable que la partie logique copiée par Scholarios et le copiste C a une mise en page organisée et régulière, alors que les lettres donnent l'impression d'avoir été écrites sans plan préalable. De deux choses l'une: ou bien les folios blancs sur lesquels ont été écrites les lettres appartenaient, dès le départ, à la section philosophique des f. 17-58 ou bien ils y ont

29. Scholie 1: cf. Phil. $382_{30\text{-}35}$ et Eustratii *In Analyticorum posteriorum librum secundum commentarium*, éd. M. Hayduck, Berlin 1907 [Comm. in Aristotelem graeca XXI,1], $152_{3\text{-}9}$; scholie 2 = Phil. $383_{2\text{-}10}$ (la fin est différente); scholie 3: cf. Phil. $383_{25\text{-}30}$; scholie 4: cf. Phil. $384_{10\text{-}20}$.

30. Même si, contrairement à ce qu'affirment Petit - Sidéridès - Jugie pour les trois premières lettres, il ne les a pas toujours copiées lui-même, voir n. 18-20; voir n. 21 pour la dernière lettre.

été attachés après. Le recto du f. 69, introduisant les lettres de Scholarios, est très fatigué et porte des traces d'humidité, ce qui montre qu'il a été le feuillet externe d'un ensemble non relié. Par conséquent, les lettres n'appartenaient pas au départ à la même unité que les traités philosophiques écrits par Scholarios et le copiste C. Autrement dit, ces deux sections, bien qu'elles présentent le même filigrane, datent de la même période et soient écrites par les mêmes scribes, n'appartenaient pas au même ensemble.

Dans la section qu'occupent les lettres, une partie (f. 63r-66r et aussi f. 68r-69r) est réservée à la liste des *'Αποσημειώσεις* au *Politique*, à l'*Économique* et à la *Prima Secundae* de la *Somme Théologique* de Thomas d'Aquin. Malgré leur place, le contenu de ces passages les rapproche de la section aristotélicienne. Ils ont donc probablement été écrits après que les deux sections eurent été rapprochées. Quant à la monodie funèbre composée par Scholarios après juin 1431, elle a très probablement été ajoutée sur l'actuel f. 66v après la copie des lettres sur les f. 59r-61r. En fait, le f. 66 ne constitue pas un feuillet mobile mais le dernier feuillet d'un cahier (f. 59-66). Il est donc plus probable que Scholarios ait ébauché la monodie funèbre à la dernière page de ce cahier, dont il avait déjà rempli les trois premières feuilles, plutôt que l'inverse. Cette conclusion est de conséquence. En effet, comme nous l'avons signalé, la mort de Makrès, en l'honneur duquel a été composée la monodie, date du 7 janvier 1431 et trois des quatre lettres de Scholarios remontent, d'après ses éditeurs, aux années 1436-1439. De deux choses l'une: soit Scholarios a composé la monodie funèbre longtemps après la mort de Makrès (après 1436 !), soit, contrairement à ce que pensent les éditeurs de Scholarios, les trois lettres datent d'avant 1431.

Quant aux textes de l'Organon reproduits dans le *Parisinus*, on a, suite aux remarques formulées plus haut, l'impression que l'on se trouve face à un corpus de l'Organon lacunaire, où, en plus, on aurait mal placé les traités existants. On peut même se demander si tous les éléments, dont on a essayé de faire, à toutes pièces, un corpus de l'Organon, provenaient du même original. Car nos remarques sur le contenu se combinent bien avec celles sur le papier employé et les copistes: les f. 17-58, de contenu logique et copiés par Scholarios et le scribe C, ne présentent pas le même papier, ne datent pas de la même période ni ne sont écrits par les mêmes copistes que les f. 1-16 et 71-75, ayant le même contenu, mais copiés par les scribes A et E. Qui plus est, la différence dans le traitement du commentaire de Prodrome (f. 1-40) entre le copiste A d'une part, Scholarios et le copiste C d'autre part, était la différence chronologique attestée par les filigranes.

Il se forme ainsi, dans la section philosophique, deux groupes distincts: le premier, dont le papier date des années 1380-1390, comprend les deux premiers

cahiers du commentaire de Prodrome aux *Seconds Analytiques*, livre II (= f. 1-16, scribe A, filigrane 'Mont') et le commentaire lacunaire de Philopon aux *Premiers Analytiques*, livre I (f. 71-75, scribe E, filigrane 'Mont'). Le second groupe, tardif, des années 1430-1435, comprend la suite du commentaire de Prodrome aux *Seconds Analytiques*, livre II, son commentaire aux *Catégories* et quelques opuscules de Néophytos Prodromènos (Scholarios et scribe C, filigranes 'Ciseaux' et 'Cheval'). L'ensemble constitué par le commentaire lacunaire au *De l'interprétation*, datant des années 1390 (filigrane 'Hache') et copié uniquement par Scholarios, se rattache, par la date des filigranes, au premier groupe.

Mais, de façon plus particulière, il se rattache à la section de ce groupe qui comprend le commentaire aux *Premiers Analytiques*, livre I. En effet, ces deux sections portent les traces de la même restauration. Les bords et les dos des feuilles qui constituent cette section étant en mauvais état et atteints par l'humidité, on les a renforcés, comme il a été signalé plus haut, en collant des bandes de papier écrit. Celles-ci proviennent d'un tétraévangéliaire sur papier des XIIIe-XIVe s. écrit sur deux colonnes. Ainsi, sur la lanière qui unit les f. 70r et 71v, on trouve du côté du 71v les passages Mt. 21_{34} (col. de gauche) et Joh. 5_{28} (col. de droite) et du côté du f. 70r (qui comprend la suite) les passages Mt. 21_{36} et Joh. $5_{29\text{-}30}$. Sur la lanière qui unit les f. 76r et 77v, on trouve Mt. $21_{33\text{-}34}$ et Joh. $5_{26\text{-}27}$ (f. 77v); Mt. 21_{34} et Joh. 5_{27} (f. 76r). Les autres morceaux de papier employés proviennent en grande partie du même tétraévangéliaire: f. 67 marge sup. = Joh. 5_{28}; f. 70 marge sup. = Mt. $21_{34\text{-}35}$ et f. 70 marge inf. = Mt. $21_{35\text{-}36}$ et Joh. 5_{29}.

Cette restauration est ancienne. En effet, si on regarde le bifeuillet f. 67-70, on constatera que les f. 68 / 69, bien que reliés (de façon fautive, comme il a été signalé plus haut) avec les f. 67 / 70, ne portent aucune trace de cette restauration. Celle-ci nous permet donc de délimiter une zone, notamment les f. 67 / 70, 71-76 et 77-84, dont les folios constituaient de bonne heure un seul ensemble. Le fait que cette zone soit aujourd'hui en grande partie lacunaire montre que, probablement, ces feuillets n'étaient pas reliés, mais libres. Il en était probablement de même des f. 1-16, qui datent de la même période, des années 1390-1400. Il s'agit donc là des deux strates les plus anciennes dont se compose le *Parisinus* actuel. Celles-ci, conçues dans le même but (qui était de reproduire des commentaires de contenu logique) et présentant en partie le même filigrane ('Mont'), étaient plus importantes qu'elles ne le sont aujourd'hui.

Il devient alors manifeste que le noyau original du *Parisinus*, dont le papier date des années 1390-1400, consistait en un ensemble des notes sur la logique (faute de renseignements, il vaudrait mieux éviter le terme 'corpus') et que les premiers ajouts effectués, notamment ceux de Scholarios et du copiste C, visaient à compléter les

pièces qui manquaient. Il devient également manifeste que les lettres de Scholarios, écrites ou copiées pendant la période que Scholarios complétait les œuvres logiques, constituaient un autre ensemble, les deux ensembles ayant été réunis à une époque ultérieure.

C. Scholarios copiste, maître d'œuvre et restaurateur.

Scholarios est intervenu dans la partie ancienne du *Parisinus*, aussi bien que dans la partie qui lui a été postérieurement ajoutée. En effet, tout d'abord il a participé à la copie des commentaires consacrés aux traités *De l'interprétation* et aux *Premiers Analytiques*, livre I, ensuite, il a été le maître d'œuvre de la restauration entreprise. Qui plus est, il a été le responsable de la copie de ses propres lettres (quand ce n'est pas lui qui les a écrites) et des trois listes de *'Αποσημειώσεις*. Il vaut donc la peine de voir certains aspects de ses interventions. Ajoutons que le *Paris. gr.* 1932 nous permet d'aborder plusieurs aspects de la vie et de la carrière de Scholarios. Parmi ceux-ci, le premier à être évoqué porte sur un problème de date lié à sa biographie.

1. Le Parisinus *et la date de naissance de Scholarios.* On a vu plus haut que les f. 67r-v, 70r-v, 77r-84v (et le *Prooimion*, ajouté plus tard, au f. 76v), copiés par Scholarios, comprennent un commentaire au *De l'interprétation.* Cet ensemble présente le filigrane 'Hache', datant des années 1390-1400. Il se pose alors un problème de chronologie, car, en fait, la date de naissance de Scholarios reste inconnue. Sp. P. Lampros le fait naître *περὶ τὴν δευτέραν δεκαετίαν τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος*[31], Petit - Sidéridès - Jugie révisent cette date à la baisse et placent sa naissance «aux environs de l'année 1405»[32]. Ch. G. Patrinélès est d'avis que la date de naissance de Scholarios devra être placée vers 1400 et non pas vers 1405, comme on le faisait[33]. C. J. G. Turner propose la date de 1403[34]. La dernière date, proposée par Th. N. Zèsès, est encore revue à la baisse (par rapport à celle de Patrinélès); en fait, Zèsès la situe *ἐντὸς τῶν ὁρίων μιᾶς ὀκταετοῦς περιόδου, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1398-1405*[35], avec, comme terminus *post quem*, la date de 1398[36]. Alors,

31. Lampros, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, t. II, p. γ'.

32. Petit - Sidéridès - Jugie, t. I, p. IX.

33. Ch. G. Patrinélès, *'Ο Θεόδωρος 'Αγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνην Μηδείας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του. Μία νέα ἱστορικὴ πηγὴ περὶ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνους*, Athènes 1966, p. 27, n. 110.

34. C. J. G. Turner, «The Career of George-Gennadius Scholarios», *Byzantion* 39 (1969), p. 422.

35. Th. N. Zèsès, *Γεννάδιος Β' Σχολάριος* [ouvrage mentionné in n. 9], p. 63.

36. Th. N. Zèsès fixe la date de 1398 comme *terminus post quem* en se fondant sur un poème où François Filelfe s'adresse à Scholarios en disant qu'il l'avait connu lorsque tous les deux étaient encore

comment expliquer le fait que Scholarios copia vers 1390-1400 (déjà) le commentaire au *De l'interprétation*? Activité précoce, élément biographique peu fondé, datation fautive du filigrane en question ou erreur dans l'identification du copiste de ces folios?

Pour ce qui concerne le copiste, il s'agit incontestablement de Scholarios. Quant au filigrane, nous avions signalé, dans la description du support, que le filigrane 'Hache' rencontré dans le *Paris. gr.* 1932 peut être daté de 1385 à 1400, étant donné les identifications proposées par les répertoires de filigranes. Enfin, la date de la naissance de Scholarios est inconnue; celles qui ont été proposées par ses biographes reposent sur des conjectures et non pas sur des événements datés. Ainsi, la difficulté de fixer une date pour la naissance de Scholarios a justement été soulignée par Zèsès[37]. La date de la mort de Scholarios, elle aussi inconnue (le dernier élément historique lié à lui date de 1472), ne permet pas non plus d'éclaircir la situation.

Il semblerait toutefois que les arguments avancés ne permettent pas de fixer, de façon satisfaisante, la date de naissance de Scholarios. Trois exemples suffiront.

– Zèsès se fonde sur le fait que Scholarios a assisté aux discours au peuple prononcés par Syméon pour signaler que Scholarios pouvait avoir à l'époque 15-16 ans et que s'il en est ainsi, la date de 1400 qu'il propose (avec, comme terminus *post quem*, la date de 1398) pour la naissance de Scholarios (voir *supra*) peut tenir d'aplomb.

En fait, Syméon accéda au siège de métropolite à Thessalonique en 1416/1417[38]. Il est difficile de connaître ses activités avant cette période, pendant laquelle il a été membre de la communauté des Xanthopouloi[39], en tant, me semble-t-il, que moine. Avant son accession au siège métropolitain, il a probablement été prêtre (ἱερεύς)[40], manifestement après avoir été ordonné diacre, mais il est

---

jeunes (*Cent-dix Lettres de François Filelfe*, éd. É. Legrand, Paris 1892, p. 214). Filelfe étant né en 1398, l'auteur conclut que cette date doit servir de *terminus post quem* pour la naissance de Scholarios. Je ne sais toutefois pas dans quelle mesure l'allusion de Filelfe peut servir à fixer un *terminus post quem*; il est plus probable qu'elle permettrait de placer la naissance de Scholarios *ca* 1398.

37. Th. N. Zèsès, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος*, pp. 63-65.

38. Sur la date de son intronisation, voir *Politico-Historical Works of Symeon Archbishop of Thessalonica (1416/17 to 1429)*, introd., édition et commentaire par D. Balfour [Wiener Byzantinistische Studien XIII], Vienne 1979, p. 20 et, de façon détaillée, *Ἁγίου Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης (1416/17-1429), Ἔργα Θεολογικά*, introd., édition par D. Balfour ['Ανάλεκτα Βλατάδων 34], Thessalonique 1981, pp. 36-37.

39. Sur ses rapports avec cette communauté, voir *Ἁγίου Συμεὼν Ἔργα Θεολογικά*, pp. 30-33; sur la difficulté de connaître ses activités avant son accès au trône de Thessalonique, voir *ibidem*, p. 34.

40. *Ἁγίου Συμεὼν Ἔργα Θεολογικά*, p. 34.

impossible de savoir pendant combien de temps il a été hiéromoine (ἱερομόναχος) – donc pendant combien de temps il a été moine et, à la fois, membre de la hiérarchie ecclésiastique – avant d'occuper le siège métropolitain. C'est pendant cette période qu'il a prononcé des discours au peuple: Scholarios avait assisté, comme il le signale expressément (*καὶ διδάσκοντος ἠκούσαμεν τῷ λαῷ πρὶν εἰς Θεσσαλονίκην πεμφθῆναι ποιμένα*), à une de ses oraisons[41].

Mais si Scholarios y avait assisté, on est obligé de réviser à la baisse la date proposée par Zèsès, car Scholarios devait être à l'époque, au moins, adolescent. Même si on considère que l'événement dont parle Scholarios (à supposer que Scholarios y avait assisté une seule fois, ce qui est assez improbable) se situe juste avant 1416 (donc juste avant la promotion de Syméon au siège métropolitain de Thessalonique), on est obligé de prendre la date de 1398 proposée par Zèsès non pas comme le *terminus post quem* (ce que fait Zèsès), mais comme le *terminus ante quem* pour la naissance de Scholarios.

– Ch. G. Patrinélès se fonde d'une part sur l'affirmation de Scholarios qu'il «a vieilli avec Agallianos» (*συγγεγηράκαμεν*), d'autre part sur la date présumée pour la naissance de Théodôros Agallianos (vers 1400) pour déduire, comme nous l'avons signalé plus haut, que la date de naissance de Scholarios devra être placée vers 1400[42]. Il semble toutefois difficile de préciser la date de naissance de Scholarios en se fondant uniquement sur ce renseignement.

– C. J. G. Turner a montré, de façon convaincante, que deux témoignages qu'il a repérés dans les œuvres de Scholarios sont datables avec précision. En fait, le premier, dans lequel Scholarios fait référence à son débat avec Bartolomeo Lapacci, date de 1445, alors que l'autre, où Scholarios fait référence à son premier patriarcat, date de la fin de 1453 - début 1454. Dans ces témoignages, il est question du troisième âge de Scholarios (*τρίτη ἡλικία*). En se fondant d'une part sur la datation de ces documents, d'autre part sur les textes byzantins qui permettent, plus ou moins, de cerner les limites chronologiques du «troisième âge», C. J. G. Turner déduit: «the 'third age' in the first passage represents 40 years and in the second passage 50 years»[43]. Or, si la datation des références de Scholarios semble

41. *Ἁγίου Συμεὼν Ἔργα Θεολογικά*, pp. 35-36, suivant un renseignement fourni par Scholarios même, dans *Œuvres complètes de Georges Scholarios*, vol. I, p. 505. Ce renseignement a été signalé à Balfour par Zèsès, voir *Ἁγίου Συμεὼν Ἔργα Θεολογικά*, p. 35, n. 49a; voir aussi Th. N. Zèsès, *Γεννάδιος Β΄ Σχολάριος*, pp. 64-65; sur la difficulté de connaître ses activités avant l'accès de Syméon au trône de Thessalonique, voir *ibidem*, p. 34.

42. Ch. G. Patrinélès, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς* [ouvrage mentionné à la note 33], p. 27, n. 110.

43. C. J. G. Turner, «The Career of George-Gennadius Scholarios», p. 422. Textes byzantins sur les âges de l'homme édités par J. Fr. Boissonade, *Anecdota Graeca*, Paris 1830, vol. II, pp. 454-457, Περὶ τῶν ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου.

convaincante, leur interprétation «chronologique» est peu solide: par ailleurs, C. J. G. Turner lui-même signale le caractère contradictoire des deux passages de Scholarios, souligne le fait que les Byzantins connaissaient plusieurs schémas sur «l'âge de l'homme» et que les deux passages de Scholarios ne font probablement pas allusion au même schéma.

Rien donc n'interdit qu'on révise la date de la naissance de Scholarios à la baisse et si on réinterprète (correctement) l'argument de Zèsès la date de 1398 doit être considérée comme le *terminus ante quem*; je serais même tenté de placer la naissance de Scholarios vers 1390, voire même dans les années 1385-1390. S'il en est ainsi, la date de 1400 pour le filigrane 'Hache' est tout à fait acceptable et le papier comportant ce filigrane pourrait très bien avoir été employé vers 1405, ou même vers 1410.

Ces dates concordent avec l'activité de Chortasménos comme *καθολικὸς διδάσκαλος*. En fait, comme il sera signalé dans la suite, les notes de Scholarios en logique datent probablement de la période où il suivait les cours de Chortasménos, pendant que celui-ci était *katholikos didaskalos* au patriarcat (voir notre exposé, fondé sur le contenu des notes). Cette activité de Chortasménos se situe, comme nous l'avons démontré dans un autre contexte, dans les années 1405-1410 (en 1415 il était déjà, assurément, *katholikos didaskalos*). Il résulte que la datation par le filigrane du papier qu'a utilisé Scholarios et la période pendant laquelle il a suivi les cours de Chortasménos nous ramènent, toutes les deux, aux années 1405-1410. Par conséquent, si on suppose que Scholarios a commencé à suivre les cours de Chortasménos vers l'âge de vingt ans, la date de 1390 que nous avons proposée pour la naissance de Scholarios peut être retenue.

2. Scholarios et son copiste. Lorsque Scholarios entreprend de compléter le texte lacunaire du commentaire de Prodrome et de faire transcrire ses propres lettres, il est aidé dans cette tâche, comme il a été signalé, par le copiste C. Un heureux concours de circonstances m'a aidé à identifier ce scribe, qui s'appelle Grègorios.

L'œuvre du copiste.

En fait, en 1431 / 1432 Grègorios a copié (f. 11r-453v), précisément pour le compte de Scholarios, le *Vatoped.* 255, manuscrit de 453 ff. sur papier, qui comprend la traduction en grec de la *Pars Prima* de la *Somme théologique* de Thomas d'Aquin. Cette traduction, encore inédite[44], est communément attribuée à

44. Édition partielle (*Prima Secundae* et partie de la *Secunda Secundae*) de la traduction de Cydônès dans *Δημητρίου Κυδώνη, Θωμᾶ 'Ακινάτου: Σοῦμμα Θεολογική, ἐξελληνισθεῖσα,* sous la direction d'E. Moutsopoulos [Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum II, 15], Ἵδρυμα 'Ερεύνης καὶ 'Εκδόσεως Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, édition et présentation par G. Léontsinè et A. Glykofrydou-Léontsinè, Athènes 1976; vol. II, 16, édition et présentation par Ph. A. Dèmètrakopoulos, Athènes 1979;

Dèmètrios Cydônès[45]; elle aurait été effectuée, pour l'ensemble de la *Somme*, dans les années 1350. Faute d'édition imprimée, j'ai identifié le contenu[46] après confrontation du texte du *Vatopedinus* avec celui des *Coislin.* 279 et 280[47], qui comprennent, eux aussi, une traduction de la *Pars Prima*[48]. Il s'avère à la comparaison que la traduction de la *Somme* dans le *Vatoped.* 255 (f. 11r-453v) est mutilée au début (*inc. ὅτι ἡ θεία διδασκαλία, ὡς εἴρηται μία οὖσα*), puisqu'elle commence au milieu de la *Quaestio* IV, *Articulus* I. Elle va sans faute jusqu'à la fin de la *Pars Prima (Quaestio* CXIX).

Les interventions de Scholarios.

Scholarios a suivi de près le travail de Grègorios, auquel il est intervenu à plusieurs reprises soit pour le compléter soit pour le corriger.

– En fait, il a fait précéder l'ensemble d'un texte (f. 1v) consacré à la vision de Dieu par saint Benoît: *ζητεῖται. εἰ ὁ μακάριος βενέδικτος ἐν τῇ θεωρία ἐν ᾗ...* (<Planche 3>; voir Annexe II, où nous éditons et commentons ce texte): il s'agit d'une traduction, inconnue jusqu'à présent, d'un extrait des *Quaestiones Quolibetales* de Thomas d'Aquin.

– Il a donné (f. 2r-10v) la table des matières (*Pinax*) du livre: *πίναξ τῶν ὑποθέσεων ἤ(γουν) ζητημάτων τοῦ / παρόντος βιβλίου καὶ τῆς αὐτῶν διαιρέσεως* <Planche 4>. Les titres donnés dans le *Pinax* sont ceux des *Quaestiones* et *Articuli* de la *Pars*

vol. II, 17A, édition et présentation par Ph. A. Dèmètrakopoulos, commentaire par M. Bréntanou, Athènes 1980; vol. II, 17B, édition et présentation par S. I. Sidérè, comm. par P. Phôtopoulou, Athènes 1982. Donc la partie qui nous intéresse est actuellement inédite (une amorce de traduction a été faite par L. Petit, voir G. Podskalsky, «Die Rezeption der thomistischen Theologie bei Gennadios II. Scholarios (ca. 1403-1472)», *Theologie und Philosophie* 49 (1974), p. 306 n. 3.

45. S. G. Papadopoulos, *Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς βυζαντινῆς θεολογίας* [Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας 47], Athènes 1967, pp. 43-52, 83 et 91; Idem, «Thomas in Byzanz. Thomas-Rezeption und Thomas-Kritik in Byzanz zwischen 1354 und 1435», *Theologie und Philosophie* 49 (1974), pp. 274-304 et, en particulier, pp. 299-300. Voir aussi résumé dans S. Mergiali, *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)* [Ἑταιρεία τῶν φίλων τοῦ λαοῦ, Κέντρον Ἐρεύνης Βυζαντίου 5], Athènes 1996, pp. 126-127.

46. S. G. Papadopoulos, *Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων*, p. 51, mentionne le *Vatoped.* 255 parmi les manuscrits, pp. 49-52, comprenant la traduction [par Cydônès] de la *Somme théologique*. Il renvoie aux données du catalogue de Vatopédiou par S. Eustratiadès - moine Arkadios, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων* [Ἁγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη], Paris 1924, p. 55a, mais ne précise pas les limites de la traduction. Nous avons examiné ce manuscrit sur place.

47. Voir description des manuscrits dans R. Devreesse, *Le fonds Coislin*, Paris 1945, pp. 259-260.

48. Bien entendu, étant donné que le nom de Cydônès manque dans les trois manuscrits que j'ai examinés, l'attribution de la traduction de la *Pars Prima* à Cydônès n'est pas, à mon avis, assurée avant la parution de l'édition critique.

Prima de Thomas d'Aquin. Ce *Pinax* est précédé, dans la marge supérieure, de la mention (écrite, elle aussi, par Scholarios): *Θω[μᾶ].*

– Pour pouvoir se repérer plus facilement dans la traduction donnée, Scholarios a ajouté, assez fréquemment, le numéro de la *Quaestio* et le titre courant correspondant dans la marge supérieure.

– Il a également révisé et relu le texte donné par Grègorios, ainsi qu'en témoignent ses annotations dans la marge, qui sont des extraits de la *Somme* oubliés par Grègorios (peut-être proviendraient-ils d'une tradition différente) et des remarques de Scholarios, peut-être aussi des extraits provenant des commentaires à la *Somme* (ou de son propre résumé à ce livre de Thomas d'Aquin[49]). Ainsi, au f. 20r, l. 8-10 <Planche 5>, le texte en grec a: *ἀεὶ δ'ἐκεῖνο ἀφ'οὗ λαμβάνεται, / ἡ τὸ εἶδος συνιστῶσα διαφορά, οὕτως ἔχει πρὸς ἐκεῖνο ὅθεν τὸ γένος λαμβάνεται/ ὥσπερ ἡ ἐνέργεια πρὸς τὴν δύναμιν* (=*Somme théologique, Pars prima, Quaestio* III, *Art.* V[50]). Scholarios a ajouté dans la marge externe, à la fin de la l. 9 (à côté de *τὸ γένος λαμβάνεται*) la remarque suivante, qui ne figure pas dans son résumé de la *Somme*: *τῶν ὀνομάτων τὰ μ(ὲν) μετοχὰς/ μόνον σημαίνει, τὰ (δὲ) τὰ μετέ/χοντ[α], οἷ(ον) ἡ μὲν ζωὴ μετοχ(ὴν) ση(μαίνει), ὃ/ (καὶ) ἐξ ἀφαιρέσεως φασὶν οἱ λατῖνοι / ὡς ἂν ἔξω τῆς ὕλης νοούμενον / τὸ (δὲ) ζῶον τὸ μετέχον ζωῆς σημαίνει· / φησὶν οὖν, ὅτι τὸ ζῶον μετέχ[ον] / τι φύσεως αἰσθητικῆς (καὶ) σημαίνει. //*

Scholarios commanditaire.

Scholarios a été le commanditaire du manuscrit, ainsi que l'atteste la souscription qu'on lit au f. 453v. Nous éditons cette souscription <Planche 6>[51] d'après le manuscrit: *'Εξόδῳ τοῦ σοφοῦ Σχολαρίου τὸ παρὸν ἐγράφη βιβλίον χειρὶ δὲ ἐμῇ Γρηγορίου μοναχοῦ ἐν ἔτει ,ϛϡμ* (= 6940, 1431/1432).

On constate donc que le rôle de Scholarios dans ce manuscrit est particulièrement important: il a été à la fois lecteur, réviseur et commanditaire. Cela

---

49. Résumé de la *Pars prima* édité dans Petit - Sidéridès - Jugie, vol. V, Paris 1931, pp. 338-510; voir G. Podskalsky, *Die Rezeption der thomistischen Theologie bei Gennadios II. Scholarios*, pp. 307-308 et Idem, *Theologie und Philosophie in Byzanz. Der Streit um die theologische Methodik in der spätbyzantinischen Geistesgeschichte (14./15 Jh.), seine systematischen Grundlagen und seine historische Entwicklung* [Byzantinisches Archiv 15], Munich 1977, p. 179.

50. Le texte en latin est: *Semper autem id a quo sumitur differentia constituens speciem, se habet ad illud unde sumitur genus, sicut actus ad potentiam.* Sancti Thomae Aquinatis *Opera Omnia*, t. IV: *Prima pars Summae Theologicae a quaestione I ad quaestionem XLIX*, cura et studio Fratrum eiusdem ordinis, Rome 1888, p. 43.

51. Souscription éditée pour la première fois dans la description du manuscrit par S. Eustratiadès - moine Arkadios, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ Βατοπεδίου ἀποκειμένων κωδίκων* [mentionné à la note 46], p. 55a. S. G. Papadopoulos, *'Ελληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων*, p. 51 n. 116, reproduit la partie de la souscription qui montre que Scholarios a été le commanditaire du manuscrit.

ne doit pas étonner, car on sait que Scholarios s'est vivement intéressé à Thomas d'Aquin[52], et qu'il a résumé le texte de la *Somme*[53]; nous avons signalé dans la description du contenu du *Paris. gr.* 1932 qu'il a copié (ou rédigé) un résumé de quelques articles de la *Prima Secundae* de la *Somme*.

Le *Vatoped.* 255 et les *Coislin.* 279 et 280.

Comme il a été signalé, la traduction de la *Pars Prima* étant encore inédite, j'ai identifié le contenu du *Vatoped.* 255 après confrontation avec celui des *Coislin.* 279 et 280, qui comprennent une traduction de la *Pars Prima*. En effet, ces deux manuscrits du fonds Coislin, copiés par le même copiste[54] du milieu ou de la seconde moitié du XVe siècle[55], constituaient à l'origine une seule unité (que je désignerai dans la suite comme *Coislin.* 279/280) et l'Index du manuscrit original se trouve actuellement réparti entre les deux témoins (une première partie est comprise aux f. 2r-7v du *Coislin.* 279 et la suite aux f. 2r-9v du *Coislin.* 280)[56].

La confrontation du manuscrit de Vatopédiou avec le *Coislin.* 279/280 a montré qu'il a été le modèle, avant sa mutilation, du *Coislin.* 279/280. En témoignent les faits suivants :

– Les pièces qui introduisent la traduction de la *Pars Prima* de la *Somme* sont exactement les mêmes: la vision de Saint Benoît (*Vatoped.* 255, f. 1v = *Coislin.* 279, f. 1v) et le *Pinax* (*Vatoped.* 255, f. 2r-10v= *Coislin.* 279, f. 2r-7v et *Coislin.* 280, f. 2r-9v).

– La disposition des textes dans les trois manuscrits est la même: titres des chapitres, titres courants dans la marge supérieure, remarques dans la marge et autres indications;

– les textes sont identiques et, parfois, on trouve les mêmes espaces blancs (passages illisibles dans le modèle employé?) dans les deux manuscrits; ainsi, après *ἐκ πίστεως ζήσεται* et avant *οὐκ ἀρέσει τῇ ψυχῇ μου*, on trouve le même espace laissé blanc dans les deux manuscrits (*Vatoped.* 255, f. 18r, l. 20 = *Coislin.* 279, f. 23r, l. 7-8).

---

52. Cet intérêt est examiné *in extenso* dans l'article de Podskalsky, «Die Rezeption der thomistischen Theologie bei Gennadios II. Scholarios», pp. 305-323 (à ajouter à la bibliographie de Mergiali, *L'enseignement*, p. 226).

53. Voir n. 49.

54. Ceci à l'exception des f. 422r-436v du *Coislin.* 280, qui proviennent apparemment d'un autre manuscrit, comme le signale Devreesse, *Le fonds Coislin*, p. 260.

55. Devreesse, *Le fonds Coislin*, p. 259, date les deux manuscrits du XVe siècle et la précision sur la date est à nous. Le relevé des filigranes aurait permis de préciser davantage.

56. Devreesse, *Le fonds Coislin*, p. 260 (l'indication «ms. 279 ff. 1-7v» doit être changée en «ms, 279 ff. 2-7v»). Papadopoulos, *Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων*, pp. 50-51, mentionne les *Coislin.* 279 et 280 parmi les manuscrits de la *Somme*, en renvoyant à la description de Devreesse.

– Le copiste du *Coislin.* 279/280 introduit dans son texte les ajouts de Scholarios au texte de la *Somme* (ainsi en est-il de l'ajout *ὅθεν γίνεται* que Scholarios avait noté en marge du *Vatoped.* 255, f. 12r, l. 24 et qui se trouve intégré au *Coislin.* 279, f. 13r, l. 1), mais les maintient dans la marge quand il s'agit des annotations de Scholarios: ainsi la note transcrite plus haut se trouve dans la marge du *Coislin* 279, f. 26r et le fait que le copiste du *Coislin.* 279/280 l'a écrite non pas dans la suite du texte auquel elle se rapporte, mais en écart par rapport à ce texte (pour cette raison il a été amené à ajouter un appel de note) montre qu'il copie le *Vatoped.* 255.

Il résulte de cette analyse que le *Vatoped.* 255, comprenant une traduction (probablement due à Cydônès) de la *Somme théologique*, et qui a servi de modèle au *Coislin.* 279/280, a été copié par Grègorios sous le contrôle et à la demande de Scholarios. Probablement Scholarios embaucha également Grègorios pour la restauration du *Paris. gr.* 1932, c'est-à-dire pour copier la fin de la première section logique (f. 33-56) aussi bien que pour préparer une copie de ses lettres.

III. *Scholarios, Théophane de Médée et Marc Eugénikos.* Comme il a été signalé plus haut, en bas du f. 1r du *Parisinus*, Scholarios a noté *Θεοφάν(ους)*. Il pourrait s'agir du nom du copiste des f. 1-16, ou bien de leur possesseur. Le nom de Théophane nous a poussé à chercher du côté de Théodôros Agallianos, évêque de Médée sous le nom de Théophane. Né à Constantinople vers 1400, il est ordonné diacre en 1425, est *ἱερομνήμων* du patriarcat de Constantinople jusqu'en 1454, *δικαιοφύλαξ* (en même temps que *ἱερομνήμων*) de 1452 en 1454, il devient grand *χαρτοφύλαξ* en 1454 pendant le premier patriarcat de Scholarios, *μέγας οἰκονόμος* durant le troisième patriarcat de Scholarios et reste à ce poste, malgré quelques absences, jusqu'en 1468, lorsque, en prenant le nom Théophane, il est devenu métropolite de Médée[57].

Agallianos avait suivi les cours de Marc Eugénikos et lorsque celui-ci quitta la vie mondaine, donc après 1419 ou 1420, il a continué avec les meilleurs maîtres de l'époque, *ἐπιστασίᾳ καὶ ἐφορείᾳ* du patriarche Joseph II (1416-1439)[58]. Il est entendu que ce cursus était assuré à l'École patriarcale. Nous avons comparé la main du copiste A à celle de Théodôros Agallianos, mais les deux écritures ne semblent pas être les mêmes. En plus, la période d'instruction (*ἐγκύκλιος παιδεία*) pour Agallianos n'est pas la même que celle pour Scholarios: doit-on admettre qu'Agallianos a entamé ses études assez tard ou que l'expression *συγγεγηράκαμεν* employée par

57. Biographie suivant Patrinélès, *Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανός*, pp. 26-42.

58. *Ibidem*, p. 27, avec renvoi au *Discours* d'Agallianos, vers 85-87.

Scholarios à propos d'Agallianos (voir *supra*) est plutôt métaphorique? Si donc rien n'interdit l'hypothèse que Théodôros Agallianos ait été possesseur des f. 1-16, on doit écarter l'hypothèse qu'il en a été le copiste.

Nous avons également comparé la main du copiste A à celle de Marc Eugénikos[59] et de Jean Eugénikos[60]. Malgré les similitudes entre l'écriture de ces deux érudits, en particulier de Marc Eugénikos et celle du copiste A, nous préférons à présent ne pas en établir l'identité.

III. Scholarios, Prodromènos, Chortasménos, la logique et le Paris. gr. *1932.*

Scholarios a montré un vif intérêt pour la logique. En fait, il a composé des commentaires aux traités de l'Organon[61], influencés, en grande partie, par les commentateurs occidentaux. Étant donné que la restauration qu'il a effectuée dans le *Parisinus* visait, comme nous l'avons montré, à rétablir un ensemble d'œuvres de logique lacunaires ou gravement abîmées, il nous a semblé bon d'essayer de retracer ses sources dans la partie restaurée, d'étudier la question de l'origine des feuillets anciens et d'en tirer les conclusions qui s'imposent.

A. Scholarios utilisateur du corpus de logique organisé par Prodromènos.

Comme nous l'avons signalé plus haut, les f. 46r, l. 1 - f. 56r, l. 15 du *Parisinus* comprennent deux opuscules de logique composés par Prodromènos. Étant donné que l'influence de Prodromènos sur la composition du *Paris. gr.* 1932 a été considérable et dépasse les deux opuscules mentionnés, il est nécessaire d'en circonscrire les limites.

Ainsi que nous l'avons montré[62], Néophytos Prodromènos a organisé vers le milieu du XIVe siècle un corpus de logique. Celui-ci présentait une structure

59. J'ai employé comme base de comparaison les spécimens présentés par B. L. Fonkič - F. B. Poljakov, «Markos Eugenikos als Kopist. Zur Tätigkeit eines Gelehrtenskreises an den Konstantinopolitaner Skriptorien im ersten Drittel des 15. Jahrhudnerts», *Byz. Zeitschrift* 84-85 (1991-1992), pp. 17-23 et pl. I-VI, surtout pl. I-IV.

60. E. Gamillscheg - D. Harlfinger - H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 2 A, no 217 et 2 C, pl. 121a, d'après le *Paris. gr.* 2075, f. 281r.

61. Édités dans Petit - Sidéridès - Jugie, vol. VII, Paris 1936.

62. «Un corpus de logique dû à Néophytos Prodromènos (*Paris. gr.* 1928, 1846, *Vatic. gr.* 1018, f. 1, écrits par lui / *Vatic. gr.* 209, annoté et copié par Chortasménos, Scholarios et Bessarion)», communication au Congrès International sur l'*Organon* d'Aristote, Montréal, 31 août - 4 septembre 1996, Actes, à paraître; «Jean Chortasménos *katholikos didaskalos.* Contribution à l'histoire de l'enseignement à Byzance», *Synodia. Studia humanitatis Antonio Garzya septuagenario ab amicis atque discipulis dicata*, sous la direction d'U. Criscuolo et R. Maisano [Collectanea 15], Naples 1997, pp. 83-107, en particulier pp. 83-84, et, enfin, «Jean Chortasménos *katholikos didaskalos* annotateur du corpus de logique dû à

complexe, à plusieurs pans. Il comprenait tout d'abord les textes de l'Organon. Ceux-ci étaient encadrés de scholies provenant de commentaires néoplatoniciens et byzantins d'Aristote. Chaque texte de l'Organon était introduit par un bref commentaire, qui servait de préface. À son tour, cet ensemble – c'est-à-dire les textes de l'Organon, les scholies et préfaces à ces textes – était précédé de quelques traités sur la logique et, de façon plus générale, sur la philosophie d'Aristote. Des diagrammes composés par Néophytos lui-même (ou empruntés à des corpus de scholies) rendaient plus facile la lecture des opuscules introductifs[63]. Enfin, les textes introductifs et figures explicatives étaient, à leur tour, précédés des extraits provenant des *Éléments* d'Euclide et des commentaires qui leur avaient été consacrés. Ces textes géométriques avaient été choisis à bon escient: il s'agissait des textes dont se sert Aristote dans ses traités de logique.

Nous avons pu localiser une partie importante de l'original de l'auteur, actuellement divisée entre les *Paris. gr.* 1928 et 1846 et le *Vatic. gr.* 1018, f. 1. L'ensemble étant, bien entendu, organisé d'après l'ordre néoplatonicien de la lecture de l'Organon, on trouve tout d'abord l'*Isagogè* de Porphyre, puis les œuvres logiques d'Aristote: *Catégories*, *De l'interprétation*, *Premiers Analytiques*, *Seconds Analytiques*, *Topiques*, *Réfutations Sophistiques*[64]. Ainsi, le *Paris. gr.* 1928 comprend, après les passages géométriques et les textes introductifs à l'Organon, l'*Isagogè*, les *Catégories* – l'introduction de Néophytos aux *Catégories* n'a pas été conservée dans le *Paris. gr.* 1928, mais au f. 1 du *Vatic. gr.* 1018[65] – et le *De l'interprétation*, encadrés d'extraits de commentaires, alors que le *Paris. gr.* 1846 contient les *Premiers Analytiques*[66]. On a donc perdu, dans l'original, les textes et commentaires aux *Seconds Analytiques*, *Topiques* et *Réfutations Sophistiques*. Nous avons pu combler en partie la lacune grâce aux apographes du corpus que nous avons pu localiser.

Néophytos Prodromènos», ʼΟπώρα. *Studi in onore di mgr P. Canart per il LXX compleanno*, sous la direction de S. Lucà et L. Perria, vol. II, *Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata* n. s. 52 (1998), pp. 187-189.

63. Nous éditons actuellement l'ensemble des éléments (textes, diagrammes et autres) composés par Prodromènos. Édition d'une partie relativement importante des opuscules logiques de Prodromènos par E. Bollingier (qui n'avait pas remarqué que ces œuvres faisaient partie d'un corpus organisé par lui), *Essai sur l'œuvre de Néophytos Prodroménos*, Université Catholique de Louvain, Faculté de Philosophie et Lettres (thèse dactylographiée), 2 vol., Louvain 1966.

64. Voir note 26.

65. Voir M. Cacouros, «*Marginalia* de Chortasménos dans un opuscule logique dû à Prodromènos (*Vatican. gr.* 1018)», *Revue des Études Byzantines* 53 (1995), pp. 274-275.

66. Du f. 1r, l. 1 au 185r, l. 17.

Nous savons que Scholarios a consulté le corpus organisé par Prodromènos. En fait, comme nous l'avons montré[67], les autographes de Prodromènos portent des annotations de Scholarios. Scholarios s'en est également servi, aidé par Grègorios, pour effectuer des ajouts à ses notes de logique lacunaires. En fait, dans le *Paris. gr.* 1932 Scholarios a fait copier à Grègorios plusieurs œuvres provenant du *Corpus logicum* de Prodromènos.

Commençons avec les œuvres de Prodromènos: les deux traités «généraux» qui occupent les f. 46r-56r sont ceux qui introduisent les œuvres de Prodromènos dans le manuscrit original, le *Paris. gr.* 1928. Ainsi, l'opuscule *Division des traités logiques d'Aristote* (*διαίρεσις τῆς λογικῆς πάσης πραγματείας ἀριστοτέλους*) se rencontre dans les *Paris. gr.* 1932, f. 46r, l. 1 - f. 46v, l. 30 (= *Paris. gr.* 1928, f. 1r) et son traité *Définitions des étants* (*ὁρισμοὶ τῶν ὄντων*) aux *Paris. gr.* 1932, f. 46v, l. 31 - f. 56r, l. 15 (= *Paris. gr.* 1928, f. 1v, l. 1 - f. 5v, l. 20, fin, complété par l'auteur en marge des f. 1v-4v). Qui plus est, c'est l'autographe de Prodromènos qui a servi de modèle à Grègorios. Car, si on compare les textes dans les deux manuscrits, on se rend vite compte que le texte du *Paris. gr.* 1932 a été copié sur celui du *Paris. gr.* 1928[68]. En témoignent les remarques suivantes: même présentation des deux textes, les mêmes éléments ayant été mis en rouge; le copiste C va jusqu'à imiter de façon servile les tracés des lettres et abréviations qu'il trouve dans son modèle; on rencontre dans les deux manuscrits les mêmes fautes (ainsi *ἄνωδος* pour *ἄνοδος* dans *Paris. gr.* 1928, f. 1v, l. 41 et *Paris. gr.* 1932, f. 47v, l. 31) et Grègorios en commet quelques-unes en plus (comme *ὅρος*, *Paris. gr.* 1932, f. 47v, l. 20 au lieu de *ὅρου*, *Paris. gr.* 1928, f. 1v, l. 34); enfin, la plupart des fautes de Grègorios s'expliquent si l'on regarde les tracés correspondants dans le *Paris. gr.* 1928.

Les extraits géométriques qui introduisent les deux opuscules dans le *Paris. gr.* 1932 ont été empruntés, eux aussi, à la section géométrique du corpus de logique organisé par Prodromènos (= *Paris. gr.* 1928, f. 8r-9r) et la démonstration se fonde sur les mêmes éléments que la précédente. L'opuscule de Théodore Prodrome intitulé *Sur le Grand et le Petit*, et qui se rapporte aux *Catégories* d'Aristote, a été copié sur le modèle de Prodromènos dans le *Paris. gr.* 1928, f. 6r-7v. Probablement, il en était de même avec le commentaire de Théodore Prodrome aux *Seconds Analytiques*, livre II, mais, comme nous n'avons conservé ni l'autographe de

---

67. «Un corpus de logique» (voir note 62). Ces annotations ont été étudiées dans Jean Chortasménos *katholikos didaskalos* annotateur du corpus de logique (titre mentionné dans la même note).

68. P. Tannery, sans soupçonner l'existence d'un corpus de logique organisé par Prodromènos, avait bien senti les similitudes entre le *Paris. gr.* 1928 et 1932; voir P. Tannery, «Sur le Grand et le Petit», pp. 107-110.

Prodromènos pour la section de l'Organon qui se rapporte aux *Seconds Analytiques* ni de copie (exacte) pour cette section, il est impossible d'en avoir la certitude.

Par conséquent, la section logique du *Paris. gr.* 1932 copiée par Scholarios et Grègorios provient du corpus de logique organisé par Prodromènos. Il devient dès lors manifeste que Scholarios, disposant de certains textes de logique, qui ne formaient pas (ou qui ne formaient plus) un corpus complet, a voulu les compléter en faisant copier à Grègorios les pièces qui manquaient d'après le *Paris. gr.* 1928. Ces interventions se situent aux alentours de 1435. Les folios lacunaires étaient donc en sa possession. Mais d'où pouvaient-ils venir? Si l'on veut connaître l'origine des sections anciennes de l'actuel *Parisinus*, il faut bien cerner leurs particularités.

B. Le copiste A et Scholarios utilisateurs du corpus de logique organisé par Chortasménos.

Les f. 1-40 du *Parisinus* comprennent les commentaires de Prodrome et du pseudo-Magentinos aux *Seconds Analytiques*, livre II. Il a été signalé plus haut que les f. 1-16, écrits par le copiste A, présentent un filigrane différent par rapport à la suite de ce texte, ultérieurement ajoutée par Scholarios et Grègorios. Nous montrerons dans quelles circonstances a été assurée par le copiste A la copie des f. 1-16 et en quoi consistait exactement l'intervention de Scholarios. En fait, dans les deux cas, il semble que nous puissions remonter jusqu'à Jean Chortasménos, maître de Scholarios.

Jean Chortasménos (*ca* 1370 - 4 octobre 1431), notaire patriarcal, puis *katholikos didaskalos* et, enfin, métropolite de Sélybrie[69], a organisé, comme nous l'avons démontré ailleurs, vers la fin du XIVe siècle-début du XVe siècle un corpus de logique[70], l'actuel *Lovaniensis De Wulf Mansion Centrum* 1. Malheureusement, le corpus qui y est compris, pour la plupart écrit par Chortasménos, est lacunaire et comprend uniquement les scholies se rapportant aux *Premiers Analytiques*, livre I,

69. Biographie de Chortasménos en tant que notaire et métropolite de Sélybrie dans H. Hunger, *Johannes Chortasmenos (ca. 1370-ca. 1436/37). Briefe, Gedichte und kleine Schriften. Einleitung, Regesten, Prosopographie, Text* [Wiener byzantinistische Studien VII], Vienne 1966, surtout aux pp. 54-63. Comme je l'ai montré, Chortasménos a également été *katholikos didaskalos* au patriarcat de Constantinople avant d'accéder au trône de métropolite; voir «Jean Chortasménos *katholikos didaskalos*» [cité à la note 62], pp. 83-107. En ce qui concerne les commentaires de Chortasménos en matière de logique, voir bibliographie dans «Un commentaire byzantin inédit au second livre des *Analytiques postérieurs*, attribuable à Jean Chortasménos», *Revue d'Histoire des Textes* 24 (1994), p. 170 n. 58 et «Marginalia» [cité à la note 65], p. 271 n. 2 et 3.

70. Voir notre article «Un manuel de logique organisé par Jean Chortasménos et destiné à l'enseignement. Catalogage du manuscrit», *Revue des Études Byzantines* 56 (1996), pp. 67-106. Description codicologique et paléographique du manuscrit à paraître dans *Scriptorium*.

aux *Seconds Analytiques*, livres I et II et au début des *Topiques*[71]. Ce corpus, en tout cas dans sa forme finale, ne comprenait pas, à ce qu'il semble, les textes correspondants d'Aristote[72]. La partie conservée permet de constater que Chortasménos s'était fondé, en partie, et surtout au début, sur le corpus organisé par Prodromènos[73].

De même que dans le *Paris. gr.* 1932, le commentaire choisi dans le *Lovaniensis* pour représenter les *Seconds Analytiques*, livres I et II, est le commentaire «amalgamé» (Prodrome et le pseudo-Magentinos). Cela est indiqué aussi dans le titre donné en rouge en haut du f. 1r: *τοῦ λογιωτ[ά]του κυροῦ θεοδώρ[ου] τοῦ προδρόμ[ου] παράφρασις εἰς τὸ ὕ[[στερον]] τῶν ὑστέρων ἀναλυτικῶν ἀριστοτέλους, / ἤτοι εἰς τὸ δεύτερον βιβλίον τῆς ἀποδεικτικῆς: καὶ τοῦ μ(ητ)ροπολίτου μιτηλήνης* (*supra* -η-, -υ- *scriptum est*) *κυροῦ λέοντος τοῦ μαγεντηνοῦ*. En fait, pour chaque passage d'Aristote commenté, l'*excerptor* donne en principe tout d'abord le passage de Prodrome correspondant, puis celui de Philopon. Les fragments des deux auteurs sont numérotés de α´ à ρκζ´, les numéros sont notés en rouge dans la marge, de même que les noms d'auteurs, soit sous une forme complète soit en abrégé. On reconnaît dans cette description le même système de présentation – à l'exception de la numérotation – que dans le *Paris. gr.* 1932.

1. Le scribe A et son modèle, le Lovaniensis. Pour être plus exact, le rapprochement entre les deux témoins peut s'effectuer entre les f. 1-16 du *Paris. gr.* 1932, copiés par le scribe A, et la section correspondante du *Lovaniensis*. Au delà de cette limite, la disposition des textes dans les deux manuscrits est différente. Examinons donc les points en commun et les divergences entre ces sections. Les passages des deux commentateurs choisis dans les f. 1-16 du *Paris. gr.* 1932 et la section correspondante du *Lovaniensis* sont les mêmes, ils sont délimités de la même façon et se succèdent de la même manière. Leur collation permet de dire que les passages du *Lovaniensis* peuvent avoir servi de modèle à ceux du *Parisinus*. En fait, on y rencontre les mêmes leçons, ce qui permet d'affirmer que les deux manuscrits appartiennent à la même famille de manuscrits[74]. En plus, les f. 1-16 du *Parisinus*

71. *Ibidem*, de façon détaillée aux pp. 72-97 et récapitulation des passages de l'Organon employés à la p. 97 (liste des passages perdus à la p. 98).

72. «Un manuel de logique», pp. 87-88.

73. Les rapports entre les deux corpus sont étudiés dans un autre contexte. Ici, il suffit de signaler que Chortasménos a au départ reproduit fidèlement le corpus de Prodromènos (la numérotation des scholies y compris), puis il a effectué d'autres choix.

74. En fait, ils constituent, avec deux autres témoins, le *Marc. gr.* 202 et son apographe, le *Vatic. gr.* 1378, un seul groupe dans la traditon du texte de Prodrome; voir M. Cacouros, «La tradition du commentaire de Théodore Prodrome au deuxième livre des *Seconds Analytiques* d'Aristote: quelques

comprennent les mêmes fautes que les feuillets correspondants du *Lovaniensis* et quelques fautes ou omissions en plus (par exemple, omission de Prodrome, 1_{39-41} dans *Paris. gr.* 1932, f. 1v, l. 33). Cela nous permet de déduire que les f. 1-16 du *Parisinus* peuvent avoir été copiés sur le second.

2. Scholarios et le Lovaniensis. En revanche, il est totalement impossible que le *Lovaniensis* ait été le modèle des f. 17-40 du *Parisinus*, écrits par Scholarios et le copiste C. La raison en est simple. Comme nous l'avons signalé plus haut, c'est le commentaire de Prodrome qui constitue la composante essentielle de ces folios du *Parisinus*. En revanche, la suite du *Lovaniensis* comprend exclusivement des passages provenant uniquement du commentaire de Philopon. *La différence de contenu interdit donc tout rapport de copie à modèle.* Cette constatation explique le décalage temporel qui caractérise les deux sections. Elle montre que la datation par les filigranes effectuée auparavant était exacte. Quelques éléments en plus permettent de resserrer les rapports qui unissent les deux manuscrits et, notamment, l'activité de Scholarios.

a. Scholarios a révisé le texte du scribe A d'après le Lovaniensis, *modèle du dernier.* En attestent les faits suivants:

– Les figures syllogistiques que Scholarios a ajoutées dans le *Parisinus* se retrouvent, de façon systématique, dans le *Lovaniensis*. Ainsi, les quatre figures ajoutées dans les marges du *Parisinus*, f. 2r, se trouvent en bas du f. 1r du *Lovaniensis*.

— Les scholies 20 et 21 (suivant notre numérotation des scholies dans le *Lovaniensis*) se rapportent aux *Seconds Anal.* II, 1, 89b23-24 et 25-26, correspondent à 1_{51-61} et 1_{62-124} de notre édition du commentaire de Prodrome. Suite à une erreur, elles n'ont pas été copiées dans le *Lovaniensis* à leur place normale, qui serait au f. 1r, mais au f. 3r. Pour remédier à cette faute, Chortasménos a procédé de la façon suivante. Il a tracé tout d'abord un appel de note à la place où devaient se placer normalement les deux extraits (en fait, cet appel se situe devant la scholie α´, mais Chortasménos aurait dû le placer plutôt *après* la scholie α´, car celle-ci se rapporte aux *Seconds Anal.* II, 1, 89b23) et a ajouté dans la marge supérieure du f. 1v la note suivante: *ζήτ[ει] ἐξήγησιν τοῦ προδρόμου κυροῦ θεοδώρου εἰς τό, τὰ ζητούμενα [[...]] / ἔνθα σημεῖον τόδε*, ensuite, il a tracé le signe de renvoi. L'appel de ce signe se trouve dans la marge supérieure du f. 3r, avec la note suivante: *ἐγράφ[η] ἐνταῦθα κ[α]τ[ὰ] λήθην, τοῦ προδρόμου[ου]. [[κ]]αὶ [[οὐ τοῦ]] μ[[αγεντην]]οῦ.* En fait, c'est là qu'on trouve les deux scholies oubliées auparavant, puis on revient à la suite normale, chap. 3_{36-62}.

étapes dans l'enseignement de la logique à Byzance», dans *Hommage à Bruno Lavagnini*, *Δίπτυχα* 5 (1995), pp. 339-348 (avec bibliographie antérieure).

Dans le *Paris. gr.* 1932, le texte de Prodrome est disposé de la même façon, ce qui fait que, dans la section copiée par le scribe A, il y la même faute que dans le *Lovaniensis* par rapport à la place des passages $1_{51\text{-}61}$ et $1_{62\text{-}124}$. C'est Scholarios qui a remédié à cette erreur d'une manière similaire à celle du *Lovaniensis*. En marge du f. 5v, à la hauteur des deux passages de Prodrome reproduits dans le texte, il a noté: *ζήτ[ει] σημεῖον* (suit le signe, qui est à peu près le même que celui du *Lovaniensis*) et en bas de page il note: *τοῦ παρόντος ἡ ὄπισθεν κειμένη ἐξήγησις ἦν του μαγεντηνοῦ, ἡ δὲ παροῦσα τοῦ προδρόμου, ἐτέθη δὲ ἐνταῦθα κ[α]τὰ λήθ[ην].* Ainsi, le *Parisinus* témoigne, dans ce cas, de la même révision par Scholarios que le *Lovaniensis*. Qui plus est, la correction a été faite dans les deux cas pratiquement de la même façon. Toutefois, il faut signaler que Scholarios s'est mépris quant à la place de l'indication *ζήτ[ει] σημεῖον*. Celle-ci devait se placer non pas là où se trouvent les passages omis mais à l'endroit où ils auraient dû avoir été copiés. Scholarios avait donc relu et contrôlé les f. 1-16 du *Parisinus*, écrits par le scribe A, en se fondant sur le modèle du copiste A, qui était le *Lovaniensis*.

b. Scholarios a révisé le texte du scribe A d'après une source autre que le Lovaniensis. En attestent les remarques suivantes:

– Au f. 15v du *Parisinus* on trouve (l. 3-21) le passage de Prodrome chap. $5_{149\text{-}177}$ et deux extraits du pseudo-Magentinos (*Paris.*, extrait f. 15v, l. 21-26 = scholie μα´ du *Lov.*, IV, f. 6v, l. 15-18 = Phil. 353_{32}-354_{5}; *Paris.*, extrait f. 15v, l. 26 - f. 16r, l. 8=scholie μβ´ du *Lov.*, f. 6v, l. 18-29 = Phil. $354_{7\text{-}31}$). Le passage de Prodrome est incomplet dans le *Parisinus* aussi bien que dans le *Lovaniensis* (dossier IV, f. 6v). Or, dans le *Parisinus*, Scholarios a noté dans la marge sur 28 lignes la partie manquante du commentaire de Prodrome (chap. 5_{177}-6_{8}). Première possibilité: il a eu à sa disposition un texte plus complet que celui du *Lovaniensis*, qui serait, lui aussi, issu du même modèle; deuxième possibilité: la révision aurait été faite suivant un autre modèle, ce qui est plus probable.

– Le dernier passage donné par le scribe A dans le *Parisinus* (l. 33-36) est Phil. $357_{18\text{-}21}$. Ce passage correspond au début de la scholie νβ´ du *Lovaniensis* (f. 7r, l. 5-16), qui comprend Phil. 357_{18}-358_{9}. Le passage donc, tel que donné dans le *Parisinus*, est incomplet par rapport au *Lovaniensis*. Lorsque Scholarios prend la relève à partir du f. 17r, il se soucie de le compléter. Il donne la suite du passage du pseudo-Magentinos (Phil. 357_{21}-358_{9}), puis, il rattache à la fin de ce passage (l. 13-15) le texte (= Phil. $358_{9\text{-}13}$) correspondant à la scholie νγ´ du *Lovaniensis* (f. 7r, l. 16-19). La tradition textuelle qu'il suit pour Magentinos ne semble pas être la même que celle pour le copiste A. Ainsi, la fin de l'extrait du pseudo-Magentinos qu'il complète (l. 15-16 = Phil. $358_{11\text{-}13}$) est différente par rapport à celle du *Lovaniensis*. On a dans le *Parisinus*: δείξει ὡς τόδε ἐστὶν ὁρισμὸς τοῦδε, ἢ τὸ τί ἐστιν ἤγουν τὴν οὐσί(αν), τὸ τί ἐστιν ἐκάλεσε τὴν οὐσίαν ὡς δηλωτικὸν οὐσί(ας), alors

que dans la *Lovaniensis* on rencontre le texte donné par l'éditeur de Philopon, la variante du *Parisinus* n'étant pas attestée dans l'apparat critique: *δείξει ὡς τόδε ἐστὶν οὐσία, ἤ(γουν) ὁρισμὸς τοῦδε, οὐσί(αν) δὲ ἐκάλεσε τὸ τί ἐστιν ὡς δηλωτ(ικὸν) οὐσίας*. Comment interpréter ces faits si ce n'est que Scholarios a changé de source pour l'extrait de Philopon qu'il a complété?

3. Conclusions. Le copiste A a donc copié (f. 1-16) le commentaire de Prodrome sur le *Lovaniensis* (ou sur le modèle du *Lovaniensis*); Scholarios a probablement eu à sa disposition le même manuscrit, mais il ne l'a pas employé pour la copie partielle du commentaire de Prodrome qu'il a effectuée ultérieurement pour compléter celle –incomplète– faite par le copiste A. Or, nous avons signalé d'une part que c'est Chortasménos qui organisa la somme logique du *Lovaniensis*, d'autre part que les f. 1-16 du *Parisinus* constituent l'un des deux noyaux anciens dont se compose ce manuscrit. Il s'ensuit que l'un des deux noyaux originaux du *Paris. gr.* 1932 provenait de la somme logique organisée par Chortasménos. Peut-être que la partie ancienne du *Parisinus* toute entière était une copie des notes que Chortasménos avait composées lui-même ou qu'il avait prises dans divers commentaires de logique.

Le papier du *Lovaniensis* date, d'après les filigranes, de la fin du XIVe siècle, et l'organisation de la somme a été effectuée au début du XVe siècle. C'est donc de cette époque que date la copie des f. 1-16 du *Parisinus*. Mais nous avons montré qu'en 1415 Chortasménos était déjà *katholikos didaskalos* au patriarcat, que probablement le début de cette activité se situe dans les années 1405-1410 (peut-être après janvier 1407)[75] et que, à ce titre, il assurait, entre autres, un enseignement de la logique[76]. Si donc le *Lovaniensis* représente, comme nous l'avons affirmé[77], les notes prises par le maître et qui lui servaient à l'organisation des cours qu'il assurait comme *didaskalos*, il va de soi que les f. 1-16 du *Parisinus* sont, eux, la copie (partielle?) des notes du maître exécutée par un de ses élèves (peut-on supposer que ces notes étaient en possession de Théodôros Agallianos, si c'est lui qui est mentionné en bas du f. 1r?). On sait que cette façon de procéder, suivant laquelle Chortasménos permettait à ses élèves d'établir copie de ses cours, lui était habituelle[78]. En revanche, une trentaine d'années plus tard – Chortasménos meurt

75. Voir «Jean Chortasménos *katholikos didaskalos*», partie intitulée «Quand Chortasménos a-t-il été *katholikos didaskalos*?», aux pp. 102-107.

76. *Ibidem*, pp. 98-102.

77. Voir Description codicologique et paléographique du manuscrit (note 69).

78. Voir «Un commentaire byzantin (inédit) au deuxième livre des *Seconds Analytiques*», pp. 168-174 et surtout p. 171.

le 4 octobre 6940/1431[79] –, Scholarios n'a pas employé le *Lovaniensis* pour compléter le texte de Prodrome, comme en témoigne le fait que le texte de Prodrome employé remonte à une tradition différente. Ne pouvait-il plus en disposer après la mort de son maître? Cela corroborerait notre hypothèse suivant laquelle le *Lovaniensis* s'est trouvé en Occident, et notamment en Italie, assez tôt et très probablement avant la chute de Constantinople en 1453[80].

C. Scholarios copiste d'un commentaire au *De l'interprétation* par Chortasménos?

Si on examine les folios comprenant le commentaire anonyme au *De l'interprétation* et le commentaire de Philopon aux *Premiers Analytiques*, livre I – rappelons qu'ils datent de la même période et qu'ils présentent les traces de la même restauration –, on constate qu'ils se rapprochent également par l'aspect «scolaire». Écrits sans souci de présentation, ils ont une mise en page serrée et les marges sont occupées par des notes ou schémas syllogistiques visant à expliquer ce qui est dit dans le texte. La mise en page rappelle celle qu'on rencontre dans la métaphrase aux *Seconds Analytiques*, livre II, que j'avais attribuée à Jean Chortasménos[81].

Si on étudie le commentaire au *De l'interprétation* copié par Scholarios, il s'avère que ce n'est pas un commentaire connu et signalé à ce livre d'Aristote, comme celui d'Ammonios (Ve-VIe s.), de Stéphanos d'Alexandrie (VIe s.), de Michel Psellos (XIe s.), de Léon Magentinos (*fort.* XIIe-XIIIe s.), de Scholarios lui-même ou même le commentaire anonyme[82]. Il s'agit en effet d'une paraphrase explicative

---

79. Date de sa mort dans *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, vol. 4, par I. Hutter, Stuttgart 1993, fasc. I, p. 157, manuscrit no 54 (= *Chr. Church gr.* 56) et., fasc. II, p. 246, planche no 739.

80. Cette hypothèse est avancée dans la description codicologique et paléographique de ce manuscrit, voir note 69.

81. «Un commentaire byzantin (inédit) au deuxième livre des *Seconds Analytiques*», pp. 173-174.

82. Les éditions correspondantes sont: – Ammonii *In Aristotelis De interpretatione comm.*, éd. A. Busse [Comm. in Aristotelem graeca IV, 5], Berlin 1897; – Stephani *In Aristotelis De interpretatione comm.*, éd. M. Wallies [Comm. in Aristotelem graeca XVIII, 3], Berlin 1887; – Ammonii Hermei *Commentaria in Librum peri Hermenias.* Margentini Archiepiscopi Mitylenensis *in eundem enarratio. Ἀμμωνίου τοῦ Ἑρμείου ὑπόμνημα εἰς τὸ περὶ ἑρμηνείας Ἀριστοτέλους. Μαγεντηνοῦ μητροπολίτου Μιτυλήνης ἐξήγησις εἰς τὸ αὐτό,* éd. Alde Manuce, Venise 1503 [l'œuvre de Psellos, éditée après celle de Magentinos, n'est pas mentionnée dans le titre); – George Scholarios, *Commentaire du livre sur l'interprétation*, in Petit-Sidéridès-Jugie, t. VII, p. 238-348; – *Anonymous Commentary on Aristotle's De Interpretatione (Codex Parisinus Graecus 2064)*, éd. L. Taràn [Beiträge zur klassischen Philologie 95], Meisenheim am Glan 1978. Il faut ajouter à cette liste les pp. 226-234 de Michaelis Pselli *Philosophica Minora*, éd. J. M. Duffy et D. J. O'Meara, vol. I, *Opuscula logica, physica, allegorica, alia*, éd. J. M. Duffy [Bibliotheca Teubneriana], Stuttgart et Leipzig 1992, que l'éditeur attribue à Psellos: bien que cette attribution soit probablement fautive, ces pages comprennent en fait une paraphrase du *De l'interprétation.* Dans l'œuvre de Jean Italos (1023-*ca* 1085) on trouve plusieurs références à cette œuvre

étendue dans laquelle on reprend les lemmes aristotéliciens pour les interpréter. Le style de la paraphrase, simple et clair, rappelle, une fois de plus, celui de la métaphrase anonyme aux *Seconds Analytiques*, livre II, rédigée par Jean Chortasménos. Il n'est pas improbable que Scholarios ait copié dans les années 1410 une paraphrase du *De l'interprétation* que son maître, Chortasménos, aurait composée.

Comme il a été signalé plus haut, dans les années 1405-1410 Chortasménos devient *katholikos didaskalos* au Patriarcat et à ce titre il assure, entre autres, un enseignement de la logique. Son commentaire aux *Seconds Analytiques*, livre II, était probablement un manuel scolaire, qu'il aurait composé en se fondant sur les commentaires existants et qui servait à comprendre ce livre d'Aristote. Pourquoi n'en aurait-il pas fait autant avec le *De l'interprétation*? En plus, cette façon de procéder était courante dans le milieu de Chortasménos et les copies conservées aujourd'hui pour la métaphrase sont toutes des copies d'élèves[83]. La seule objection à l'attribution de cette paraphrase à Chortasménos, c'est que, dans l'état actuel de nos connaissances et contrairement à ce qui se passe avec la paraphrase aux *Analytiques*, il n'existe pas d'autre manuscrit. Nous espérons toutefois que l'étude que nous avons entreprise de ce texte, en vue de l'édition, nous permettra de localiser d'autres témoins.

Conclusion

On touche, dans le *Paris. gr.* 1932, à deux périodes différentes de la vie intellectuelle constantinopolitaine. Toutes les deux se caractérisent par la présence de Scholarios, qui est le copiste de la majeure partie du *Parisinus*.

La première période, qui correspond aux années 1405-1410, est celle qui est marquée par l'activité de Jean Chortasménos, autour duquel se réunissent des gens comme Marc Eugénikos, Scholarios et Bessarion. Chortasménos, en tant que *katholikos didaskalos* à l'école patriarcale, enseigne (aussi) la logique, dont l'étude constitue une de ses préoccupations majeures. En témoignent, entre autres, ses annotations sur les originaux du Corpus de logique organisé par Néophytos Prodromènos vers 1350-1360 ou même la somme de logique qu'il a établie au début du XVe siècle.

---

d'Aristote. Il faut ajouter à ces commentaires l'exposé par Néophytos Prodromènos, qui faisait partie de son corpus de logique (nous l'avons intégré dans l'édition de ses autres opuscules de logique).

83. Voir notre description des manuscrits-copies dans «Un commentaire byzantin (inédit) au deuxième livre des *Seconds Analytiques*», pp. 157-165, les conclusions sur les particularités de la métaphrase dans ces témoins, pp. 165-168, et sur la création de la métaphrase dans le cercle de Chortasménos et par lui-même, pp. 168-174.

Le *Paris. gr.* 1932 porte, lui aussi, les traces de l'enseignement de la logique par Chortasménos. La preuve en est fournie par les f. 1-16 du *Parisinus*, qui comprennent le début du commentaire de Prodrome et du pseudo-Magentinos aux *Seconds Analytiques*, livre II; en fait, ces feuillets ont été copiés sur la somme logique de Chortasménos. On trouve, dans le *Paris. gr.* 1932, deux autres textes de contenu logique qui datent de la même période: le commentaire anonyme au *De l'interprétation*, probablement rédigé par Chortasménos lui-même, et la copie mutilée du commentaire de Philopon aux *Premiers Analytiques*, livre I. Écrits par Scholarios (le commentaire au *De l'interprétation*) et un autre scribe (le commentaire de Philopon), ces textes constituent très probablement des copies que les élèves de Chortasménos ont prises, en se fondant sur les compilations que Chortasménos avait copiées ou organisées lui-même et, aussi, sur les manuels qu'il avait composés.

La deuxième période du *Paris. gr.* 1932 se situe une trentaine environ d'années plus tard, vers 1435. Elle est marquée par Scholarios, qui occupe alors, dans la vie intellectuelle de la capitale, une place de premier plan. L'aristotélisme de Scholarios se trouve alors enrichi d'un thomisme prononcé: en fait, l'étude des commentateurs grecs d'Aristote par Scholarios a donné place à celle des commentateurs latins, puis, de façon générale, à celle des auteurs latins. Scholarios n'a pas tardé de découvrir l'œuvre de Thomas d'Aquin, qui a servi la philosophie aussi bien que la théologie.

Pour pouvoir disposer des textes de Thomas d'Aquin, Scholarios a fréquemment recours aux services de Grègorios, copiste professionnel. Il lui demande soit d'établir copie de la traduction en grec (probablement par Dèmètrios Cydônès) de la *Somme théologique*, *Prima pars* de Thomas d'Aquin (elle constitue l'actuel *Vatopedinus* 255), soit de copier des résumés provenant de cette œuvre de Thomas d'Aquin (il n'en reste, dans le *Paris. gr.* 1932, que le résumé de quelques *Articuli* de la *Prima Secundae*).

Les services de Grègorios vont au delà de la copie des œuvres ou des *summaria* de Thomas d'Aquin. Car Scholarios lui demande de réécrire certaines de ses propres lettres (conservées dans le même témoin). De même, il complète lui-même mais fait aussi compléter par Grègorios les notes lacunaires de logique qu'il tenait de son maître –peut-être parce qu'il en avait besoin pour son enseignement, notamment le commentaire de Prodrome / pseudo-Magentinos.

Scholarios se soucie également de faire copier par Grègorios des commentaires aux autres traités dont se compose l'Organon, en ayant recours au Corpus de logique qu'avait organisé Néophytos Prodromènos, et que son maître Chortasménos avait annoté sur l'original même de Prodromènos vers 1410, lorsque Scholarios était encore sous la tutelle de Chortasménos (voir *supra*). Ce corpus porte quelques notes de Scholarios aussi. Elles datent de la période où il était élève de Chortasménos, ou,

plus probablement, des années 1435, lorsqu'il remploie le Corpus de Prodromènos pour demander à Grègorios d'en établir copie.

1405-1410... 1435... des époques différentes pour Byzance, qui suit, de façon inéluctable, le chemin vers l'issue finale; des modes de vie différents pour les intellectuels byzantins formés dans l'aristotélisme et tentés par le thomisme; des orientations différentes pour Scholarios, qui d'élève devient maître et pour lequel approche le jour où il deviendra le premier patriarche après la prise de Constantinople par les Turcs.

Annexe I

Composition des extraits géométriques du *Paris. gr.* 1932

Les f. 44r, l. 7 - f. 45r, l. 27, fin, se rapportent au Ve *Élément* d'Euclide et comprennent les éléments suivants.

A. (f. 44r, l. 7-35, fin), introduction au *Cinquième Élément* d'Euclide, introduite par le titre: *προθεωρία εἰς τὸ πέμπτον τῶν εὐ|κλείδου τῆς γεωμετρίας στοιχείων*: Euclides, *Elementa*, t. V, 1 (*Elementa XIV, XV, Scholia in libros I-V*), post I. L. Heiberg ed. E. S. Stamatis, [Bibl. Teubneriana], Leipzig 1977, Scholia in Librum V, pp. 210_1-211_{12} = éd. I. L. Heiberg, coll. [Bibl. Teubneriana], t. V, Leipzig 1888, pp. 280_1-281_{20}.

B. (f. 44v, l. 1 - f. 45r, l. 8) Définitions relatives à cet *Élément*, introduites par le titre ajouté par le copiste avant le texte: *ὅροι τοῦ παρόντος ε΄ στοιχείου*: éd. I. L. Heiberg, t. II, Leipzig 1884, pp. 2-6.

Paradoxalement, dans ces Définitions s'intercalent quelques brèves scholies qui ne figurent pas dans l'édition de Heiberg ou de Heiberg-Stamatis. Nous avons cru bon de les éditer dans la suite.

Édition des scholies

– Scholie à la Définition 1 (f. 44v, l. 2-3)

ἤγουν ὅταν ἀπαρτιζόντως μετρῇ, ὡς ὁ η΄ τὸν κδ΄, μὴ μετρεῖν δέ, ὅταν μὴ ἀπαρτιζόντως, ὡς ὁ β΄ τὸν ε΄ ἢ ὡς γ΄ τὸν ε΄. cf. Stamatis sch. no 6 et 7 (pp. 213_{20}-214_{17})

– Scholie à la Définition 2 (f. 44v, l. 5-6)

ἤγουν ὅταν ἀπαρτίζεται ὑπὸ τοῦ ἐλάσσονος, ὡς ὁ γ΄ τὸν θ΄.

– Scholie à la Définition 3 (f. 44v, l. 7)

ἀναλογία δὲ ἡ τῶν λόγων ποσότης. Cf. apparat critique de Heiberg, t. II, p. 2: *ἀναλογία δὲ ἡ τῶν λόγων ταὐτότης.*

– Scholie à la Définition 8 (f. 44v, l. 19-21)

τὴν συνεχῆ φησιν ὅταν δὶς τὸ αὐτὸ λαμβάνῃ, ὡς ὁ δ΄ πρὸς τὸν η΄, οὕτως ὁ η΄ πρὸς τὰ δύο· ἡ γὰρ συνεχὴς ἡ ἐλαχίστη ἐν τοῖς τέτρασιν.

– Scholie à la Définition 11 (f. 44v, l. 26)

ὡς ὁ η΄ πρὸς τὸν ς΄.

C. (f. 45r, l. 9 - f. 45v, l. 27) des scholies sur ces Définitions: *σχόλια τῶν ὅρων.* Elles sont agencées comme suit: f. 45r, l. 9-14 = Stamatis, sch. 6 (in Def. 1), pp. 213_{20}-214_2; f. 45r, l. 15-19 = sch. 11 (in Def. 2), p. $214_{26\text{-}30}$; f. 45r, l. 20-34 = sch. 14 (in Def. III), pp. 215_{18}-216_9; f. 45r, l. 34 - f. 45v, l. 8 = sch. 16 (in Def. III), p. $216_{18\text{-}19}$ collée à la sch. 13 (in Def. III), p. $215_{9\text{-}17}$; f. 45v, l. 9-17 = sch. 31 (in Def. VIII), p. $221_{20\text{-}28}$; f. 45v, l. 18-27 = sch. 33 (in Def. VIII), p. $222_{1\text{-}11,\ 13\text{-}14}$.

Annexe II
La vision de Saint Benoît décrite par Grégoire le Grand: traduction de Thomas d'Aquin, *Quolib.* I, *Quaestio* I

Nous reproduisons dans la suite le texte de la Vision de saint Benoît d'après le *Vatop.* 255, f. 1v (voir planche 3), reproduisant le *Coislin.* 279, f. 1v).

Le texte. Il s'avère à l'examen que ce texte est une *traduction littérale*, inconnue jusqu'à présent, de la *Quaestio* I du *Quolibet* I.

Comparaison effectuée avec Sancti Thomae de Aquino *Opera omnia*, iussu Leonis XIII P. M. edita, t. XXV: *Quaestiones De quolibet*, vol. 2, *Quolibet I, II, III, VI, IV, V, XII, Indices*), [Commissio Leonina - Les Éditions du Cerf], Rome-Paris 1996, pp. 177-178. Ce fait n'est pas signalé dans R. Devreesse, *Le fonds Coislin*, Paris 1945, p. 259 (la référence qu'on y trouve doit être modifiée).

Cette explication de Saint Thomas devra être rapprochée de celle qu'il a faite pour la vision de Saint Benoît dans Sancti Thomae Aquinatis Doctoris Angelici *Opera omnia*, iussu impensaque Leonis XIII P.M., t. 10: *Secunda Secundae Summae theologiae, a quaestione CXXIII ad qu. CLXXXIX cum comm. de Vio Caietani*, Rome 1899, Qu. 180, art. 5, pp. 428-429.

Le contenu. Dans ce texte, Thomas d'Aquin traite de la vision que Saint Benoît a eue de Dieu et qui a été rapportée par Grégoire le Grand (Grégoire le Grand, *Dialogues*, l. II, chap. XXXV, texte latin; version grecque faite par le pape S. Zacharie (741-752), éditée par J. Cozza-Luzi, *Historia S.P.N. Benedicti a SS. Pontificibus Romanis Gregorio I descripta et Zacharia graece reddita...*, Grottaferrata 1880: cette version «comporte souvent des explications», suivant E. Lanne, L'interprétation palamite de la vision de Saint Benoît, *Le millénaire du Mont Athos* (963-1963). *Études et Mélanges. Actes du «Convegno internazionale di Studio» à la «Fondazione Giorgio Gini» (3-6 septembre 1963) à Venise*, Venise 1964, vol. II, pp. 21-47, qui compend la bibliographie de la question (pp. 22-23 pour la citation *supra*); dernière bibliographie de Grégoire le Grand par R. Godding, *Bibliografia di Gregorio Magno (1890-1989)* [Opere di Gregorio Magno. Complementi 1], Rome 1990 [Je remercie beaucoup M. G. Conticello pour m'avoir signalé l'article de Lanne et l'ouvrage de Godding].

L'origine. La vision de Dieu par saint Bénoît est déjà utilisée par Grégoire Palamas (Grégoire Palamas, *Défense des saints hésychastes*, Introduction, texte critique, traduction et notes par J. Meyendorf [Spicilegium sacrum lovaniense. Études et documents vol. I, 30], Louvain 1959, vol. I, pp. 156-161 = Grégoire

Palamas, *Συγγράμματα*, éd. P. K. Chrèstou, vol. I, Thessalonique 1962, pp. 432-434; voir Lanne, «L'interprétation palamite», pp. 21-22; et la traduction du *Quolibet* 1 (ou, en tout cas, le fait qu'on a isolé cette traduction) date probablement du débat hésychaste sur la possibilité pour l'homme de voir Dieu. Je considère donc que la traduction est antérieure à Scholarios, et que, probablement lors du débat hésychaste, on a traduit ce passage pour le mettre en tête de la traduction de la *Somme théologique* (si tel est le cas, ce texte doit se trouver dans toute une partie de la tradition de la *Somme* et non pas seulement dans les *Vatoped.* 255 et le *Coislin.* 279/280). Autre possibilité: la traduction des *Quaestiones De quolibet* serait antérieure au débat hésychaste, mais, pendant celui-ci, on a employé ce passage, sous forme d'extrait, pour s'en servir dans le débat. Malheureusement, aucune traduction des *Quaestiones De quolibet* n'est mentionnée dans S. G. Papadopoulos, *Ἑλληνικαὶ μεταφράσεις θωμιστικῶν ἔργων. Φιλοθωμισταὶ καὶ ἀντιθωμισταὶ ἐν Βυζαντίῳ* [mentionné à la note 45].

Scholarios a omis le nom d'Augustin mentionné par Thomas d'Aquin, dans *Quaestio* I du *Quolibet* I, p. 177_{31} (la citation qui suit la mention du nom d'Augustin n'est pas à lui mais à Grégoire, voir apparat de l'édition pour les lignes 32-34).

L'établissement du texte. Pour l'orthographe, nous avons suivi les règles en cours dans l'ecdotique actuelle (iôta souscrits, majuscules pour les noms propres, etc.). Les passages scripturaires et, en général, les citations ont été mis en italiques. Pour les références aussi bien que pour la division du texte en paragraphes, nous avons fidèlement suivi l'édition des *Quolibet* mentionnée *supra* (l'apparat des sources de cette édition est établi de façon exemplaire).

TEXTE

Ζητεῖται εἰ ὁ μακάριος Βενέδικτος ἐν τῇ θεωρίᾳ ἐν ᾗ τὸν κόσμον ὅλον ἑώρακεν τὴν θείαν οὐσίαν εἶδεν. Καὶ δοκεῖ ταύτην ἰδεῖν.

<1> Φησὶ γὰρ ὁ Γρηγόριος περὶ τούτου διαλεγόμενος· *τῇ* τὸν Θεὸν *ὁρώσῃ ψυχῇ στενὴ* γίνεται *πᾶσα κτίσις*[1]· [[ὅτι]] τὸ τὸν θεὸν ὁρᾶν τὴν θείαν οὐσίαν ἐστὶν ὁρᾶν, καὶ ἡ πρότασις ἄρα.

<2> Ἔτι αὐτόθι φησὶν ὁ Γρηγόριος ὅτι τὸν κόσμον ὅλον ἑώρακεν ἐν *τῷ* θείῳ *φωτί*, ὃ θεῖον δὲ *φῶς ἢ δόξα*[2] Θεοῦ οὐκ ἄλλό τι ἐστι παρ᾽αὐτὸν τὸν Θεόν, ὡς αὐτόθι φησὶν ὁ Γρηγόριος, καὶ τὸ πρότερον ἄρα.

Ἀλλὰ τοὐναντίον λέγεται ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην· *Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε*[3], ἐφ᾽ᾧ φησὶν ἡ ἐξήγησις ὅτι *μηδεὶς ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ζῶν σαρκὶ δύναται τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν ἰδεῖν*[4].

Ἀπολογουμένοις ῥητέον ἂν εἴη ὅτι τὸ φθαρτὸν τοῦτο *σῶμα τὴν ψυχὴν καθέλκει*[5], ὥσπερ ἐν τῷ τῆς Σοφίας λέγεται, τὸ δὲ ἄκρως τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν μετεωρισθῆναί ἐστι τὸ ἐφικέσθαι πρὸς τὸ τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν ὁρᾶν. Ὅθεν ἀδύνατον τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν ἰδεῖν *μὴ ἢ παντελῶς* ἀποθανόντα, ἢ οὕτω *τὰς αἰσθήσεις* ἀλλοιωθέντα *ὥστ᾽ ἀγνοεῖν πότερον ἐκτὸς τοῦ σώματος ἐστὶν ἢ ἐν τῷ σώματι*[6], ὥσπερ περὶ τοῦ Παύλου ἀνέγνωμεν[7]. Ὁ δὲ μακάριος Βενέδικτος ἐκείνην τὴν θεωρίαν ὁρῶν, οὔτε κατὰ τὴν ζωὴν ταύτην παντάπασιν ἐτεθνήκει, οὔτε *τὰς αἰσθήσεις ἠλλοίωτο*, ὃ δῆλον. Ἔτι γε τῇ τοιαύτῃ ἐπιμένων θεωρίᾳ, ἕτερόν τινα πρὸς τὸ καὶ αὐτὸν ἰδεῖν τὴν τοιαύτην θεωρίαν ἐκάλει, ὡς ὁ Γρηγόριος διηγεῖται. Ὅθεν δῆλον ὡς οὐ τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν ἑώρα.

Πρὸς τὸ πρῶτον τοίνυν λεκτέον ὅτι ὁ Γρηγόριος ἔκ τινος ἀναλογίας βούλεται ἐπιχειρεῖν ἐν τοῖς λόγοις ἐκείνοις· εἰ γὰρ οἱ τὴν τοῦ Θεοῦ οὐσίαν ὁρῶντες, τῇ πρὸς ἐκείνην παραθέσει ὅλην τὴν κτίσιν μικρόν τι λογίζονται, [espace laissé blanc] καὶ οὐ θαῦμα εἰ ὁ μακάριος Βενέδικτος τῷ θείῳ φωτὶ τῆς κοινῆς ὄψεως τῶν ἀνθρώπων πλέον τι ἰδεῖν ἠδυνήθη.

Πρὸς τὸ δεύτερον. Τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ ποτὲ μὲν αὐτὸς λέγεται ὁ Θεός, ποτὲ δὲ ἄλλο τί φῶς ἐκεῖθεν χεόμενον, κατ᾽ ἐκεῖνο τῶν Ψαλμῶν· *ἐν τῷ φωτί σου ὀψόμεθα φῶς*[8], ἐνταῦθα δὲ ἐπὶ τοῦ θέοθεν χεομένου λαμβάνεται φωτός.

---

[1] Ps. Gregorius *Dialogi* II, XXXV 6, [Sources Chrétiennes 260], p. 240: animae videnti creatorem angusta est omnis creatura // [2] Ps. Gregorius *ibidem* : haec procul dubio cernere nonnisi in Dei lumine poterat // [3] Joh. I 18 // [4] glosa *Vatic. Chigi* A VIII 248: nullus purus homo vivens in hoc corpore vidit Deum ut est // [5] *Sap.* IX 15 // [6] Gregorius *Moralia* XVIII li. 89 [Corpus Christ. Series Latina 143 A], p. $952_{64\text{-}65}$: quisquis sapientiam, quam Deus est, videt, huic vitae funditus moritur, ne iam iesu amore teneatur // [7] Paul. II *Ad Cor.* XII, 3 // [8] *Ps.* 35, 10 //

Pl. 1. *Paris. gr.* 1932, f. 19v (main de Scholarios)

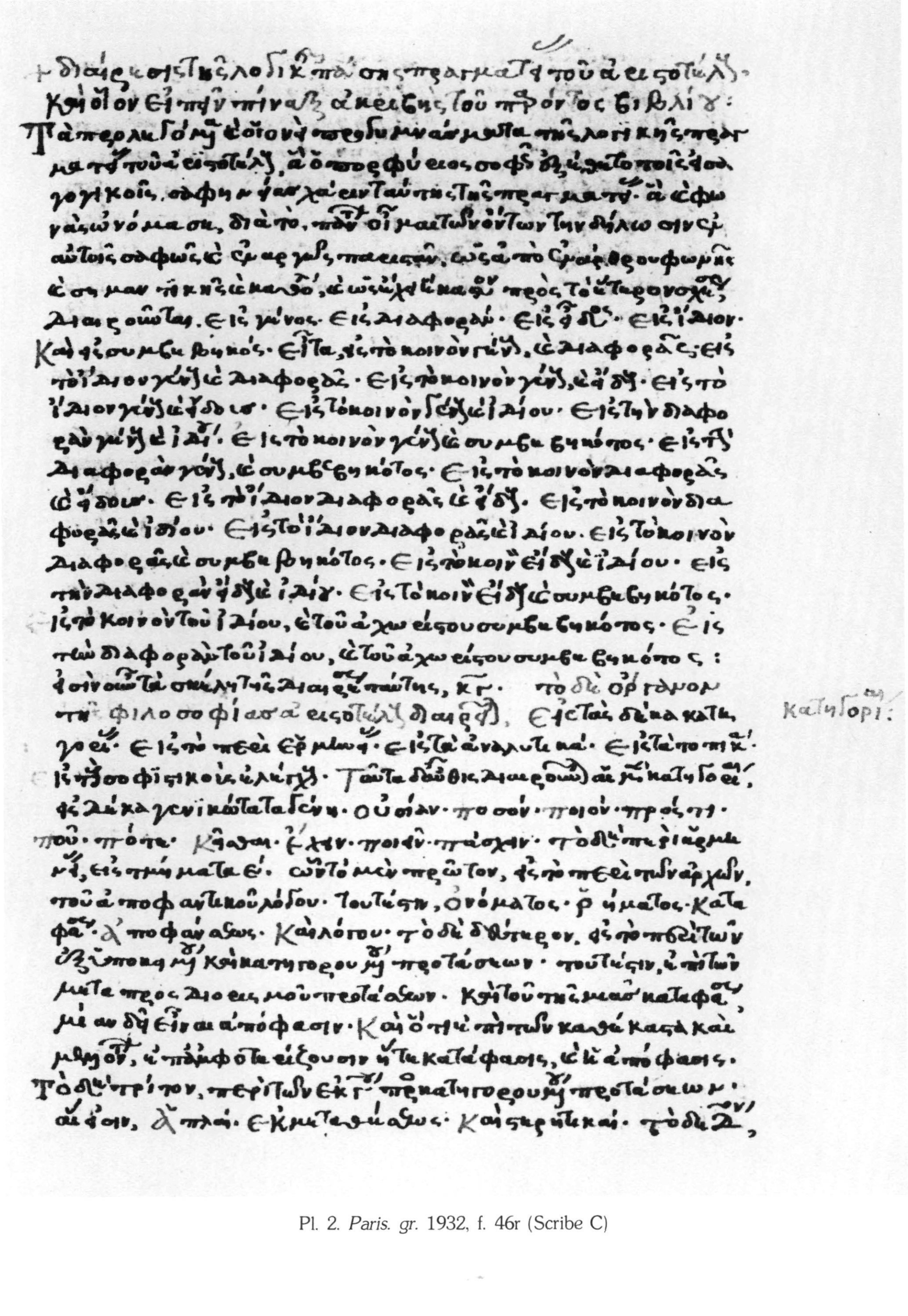
+ Διαίρεσις τῆς λογικῆς πάσης πραγματείας τοῦ Ἀριστοτέλους·
καὶ οἷον εἰς πίνακα ἀνέλιξις, τοῦ προόντος βιβλίου:
[illegible]

κατηγορίαι

Pl. 2. *Paris. gr.* 1932, f. 46r (Scribe C)

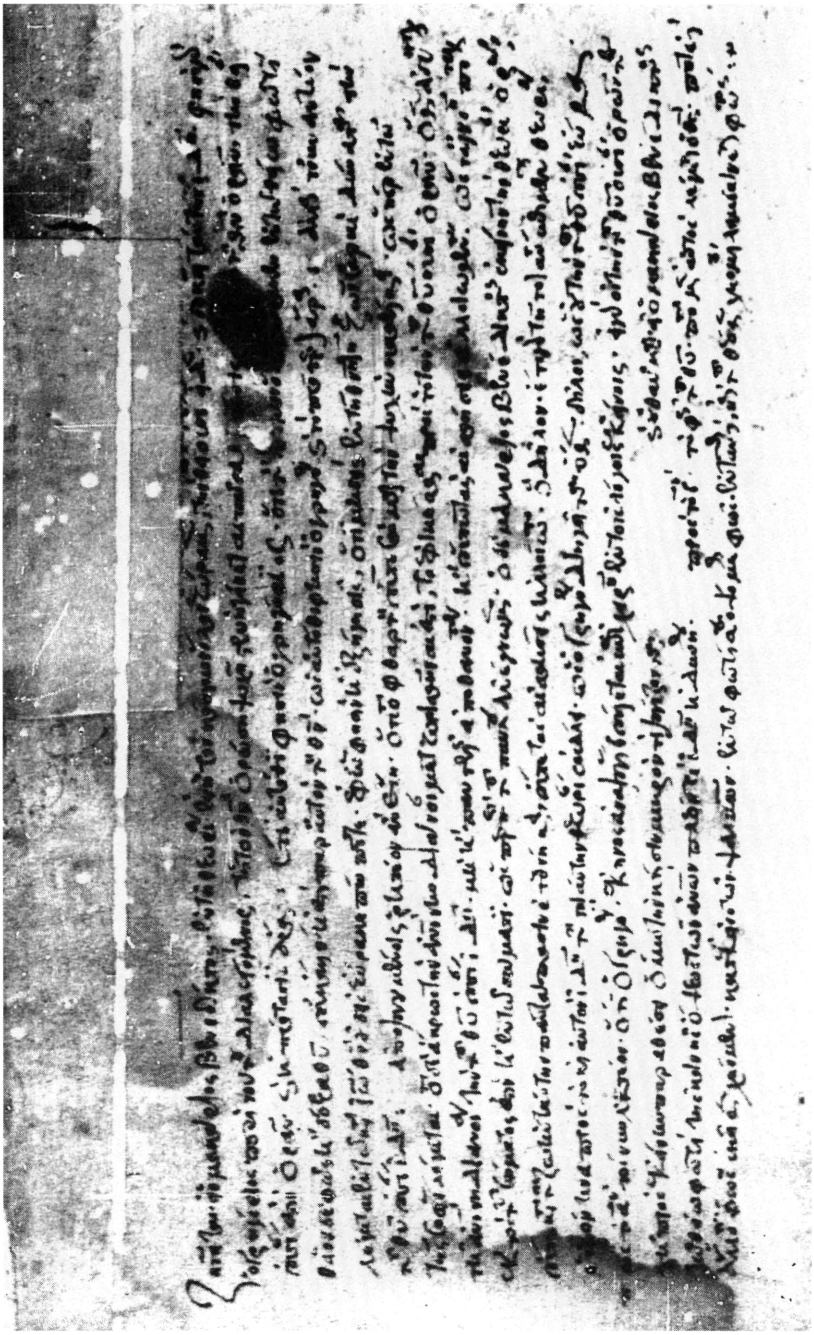

Pl. 3. *Vatoped.* 255, f. 1v (Vision de Saint Benoît)

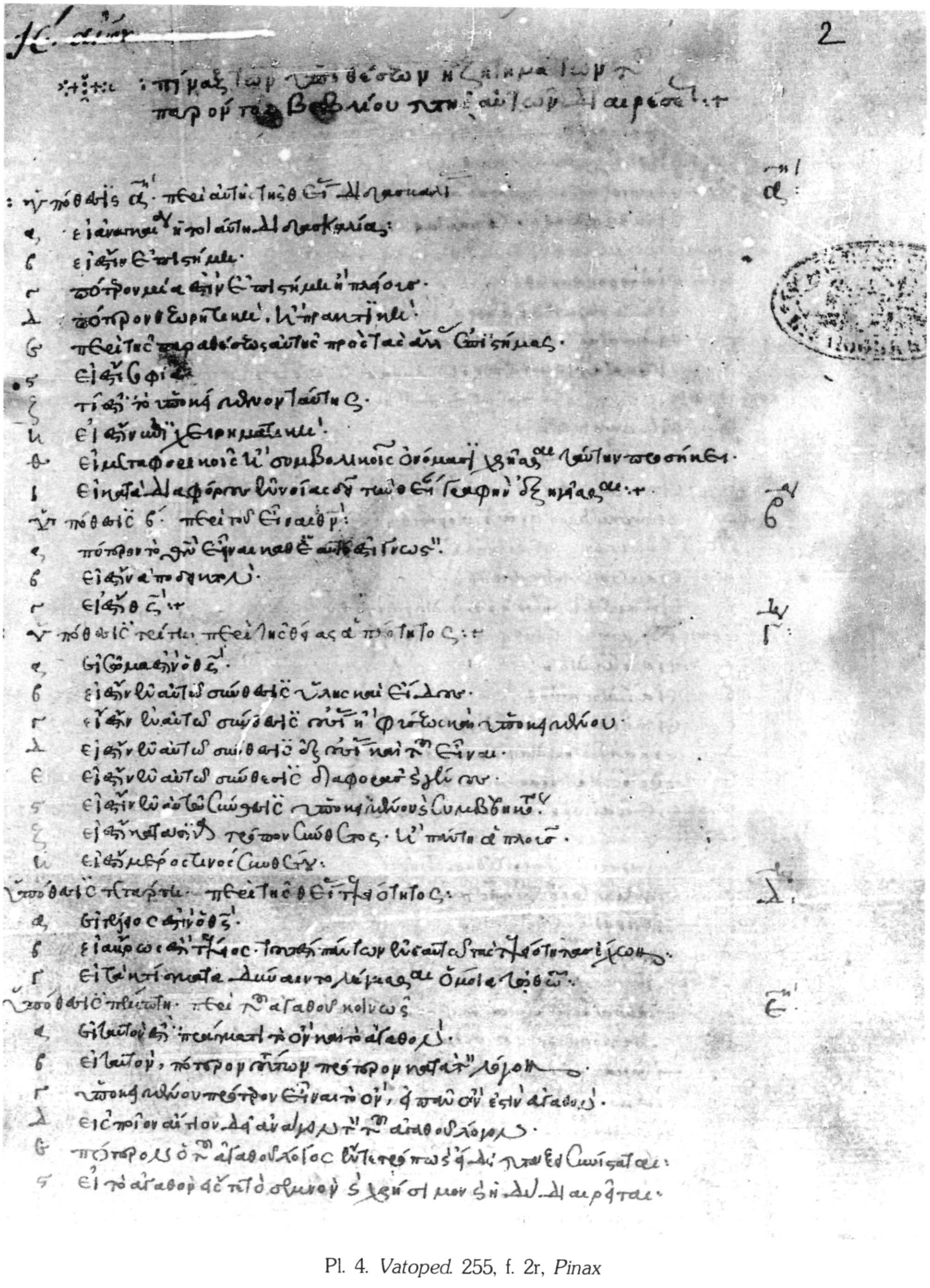

Pl. 4. *Vatoped.* 255, f. 2r, *Pinax*

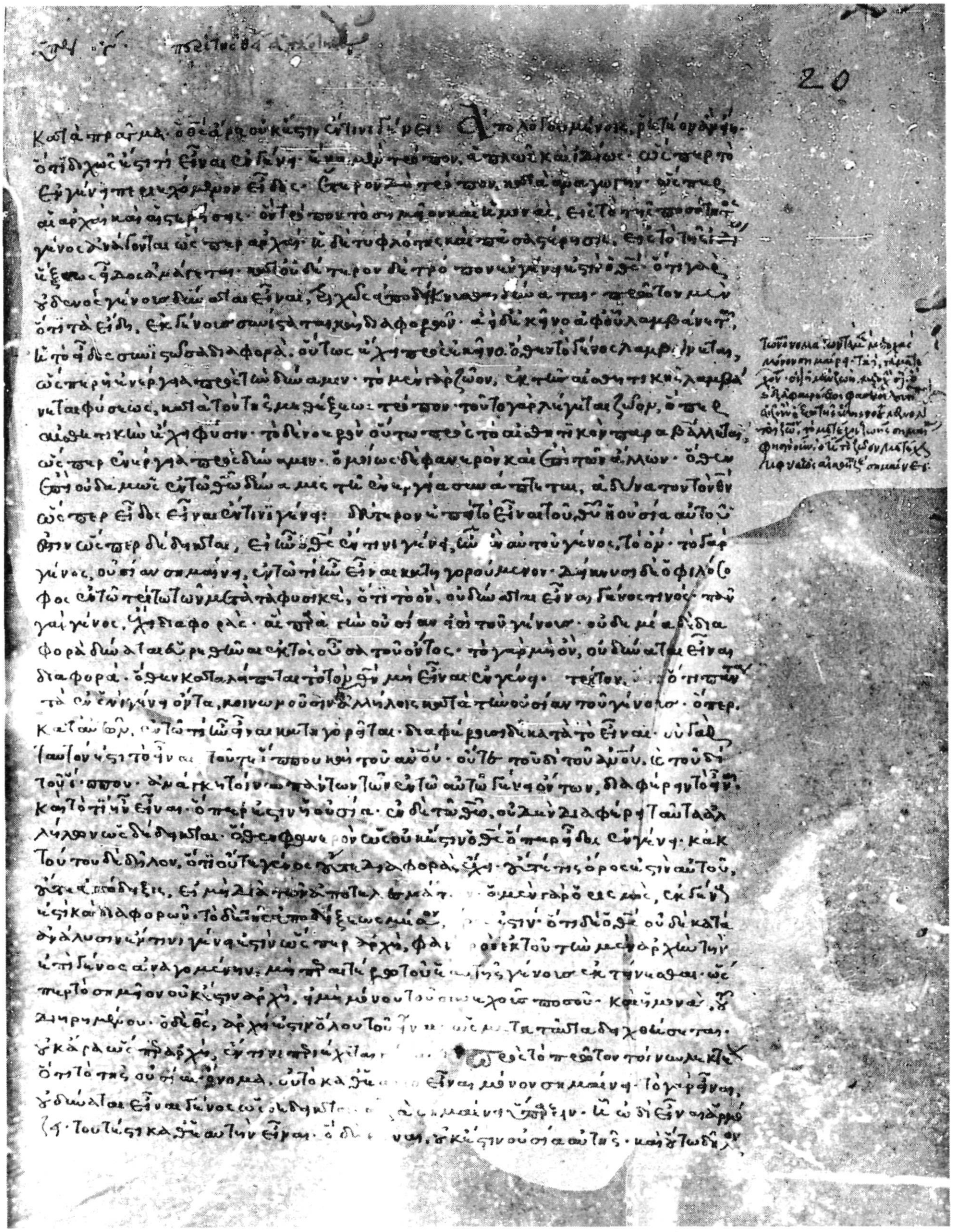

Pl. 5. *Vatoped.* 255, f. 20r (ajout marginal par Scholarios)

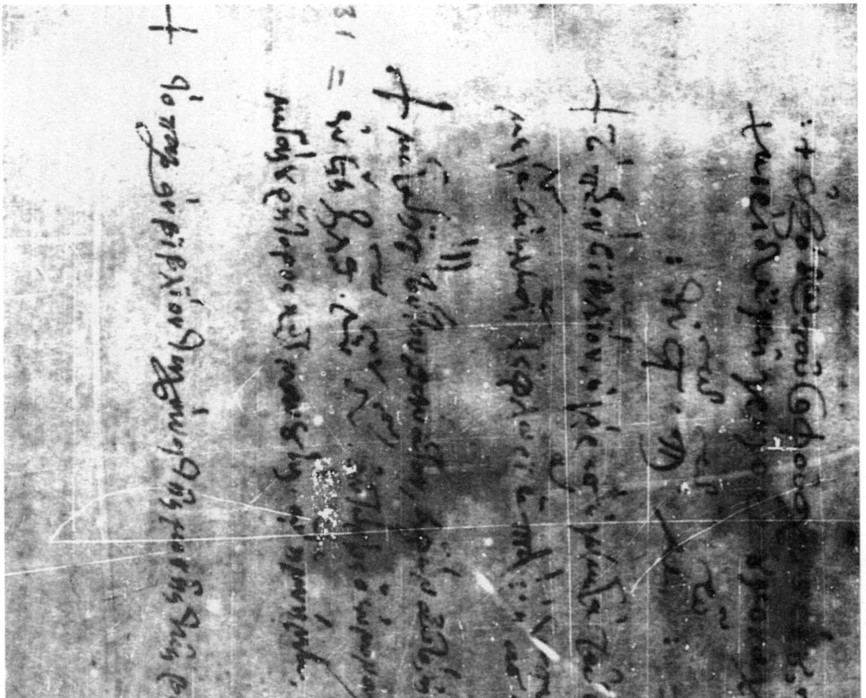

Pl. 6. *Vatoped.* 255, f. 453v (souscription et notes de possession)

GEORGE GALAVARIS

THE ORNAMENTATION OF 15th/16th CENTURY «SINAITIC» MANUSCRIPTS

Since its foundation the Monastery of St Catherine at Sinai has been a depository of religious treasures, gifts of pious pilgrims and also a place of production of religious works, mostly manuscripts and icons for the needs of the monks. And although at times the monastic community included Syrian, Georgian and Armenian monks, it was the Greek language that had prevailed, the language of all important cities in the Near East. Therefore, most of the manuscripts in the library of the Monastery were written in Greek and several of them, according to colophons, were copied and illustrated in Sinai at a given date. This paper deals with 15th/16th century manuscripts only. The exact place of production of these «Sinaitic» manuscripts may be the Monastery of St Catherine at Sinai or its metochia in Crete and Cairo. Possible attributions that can be made on the basis of these dated manuscripts will not be discussed. Even if I were to touch upon this problem, the image presented here would not be any different. Furthermore, the term «ornamentation» is suggested because the manuscripts dealt with here are exclusively aniconic; their decoration is confined to simple, ordinary ornament.

I

In the course of time the activities of the Sinaitic monks in producing illuminated manuscripts form an uneven image. At times the production is strong as in the early phase of the history of the Monastery[1]. It is well known that this fluctuation is not a unique phaenomenon with Byzantine scriptoria. It has often to do with a great personality who sets in motion bibliographical activities, or with the attraction of talented illuminators to a particular place. Historical events may also

---

I am grateful to His Eminence Archbishop Damianos of Sinai, Pharan and Raithu for taking the photos for this study. He and the Holy Synaxis of the Monastery of St Catherine have kindly permitted their publication here.

1. G. Galavaris, «Sinaitic manuscripts in the time of the Arabs», *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 12, 4 (1986), pp. 117-144 (herein cited as «Sinaitic Mss»); K. Weitzmann, G. Galavaris, *The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai, The Illuminated Greek Manuscripts, I: From the Ninth to the Twelfth Century*, Princeton, N.J. 1990.

account for an irregularity in production. In late Byzantine times at Sinai a documented personality was the bishop Arsenios whose activities have been recorded recently[2]. There are also other Sinaitic Fathers who have undertaken similar activities and deserve to be studied. However, I have not been able to detect such a personality during the two centuries that concern us here.

The 15th and 16th centuries are poor in ornamented manuscripts. Those with some kind of ornamentation are few and aesthetically poor. Nevertheless, they deserve to be discussed because their artistic poverty indicates an artistic lacuna at Sinai which may be of an historical interest. All codices presented here are made of paper and have an average size of 200-300 folios, 28 cm x 20 cm.

On March 27, 1465 a scribe by the name Nikolaos Skouras to whom the Cretans gave the surname «vine-branch» (*...τοῦ μετὠνομασθέντος παρὰ τῶν κρητικῶν ἀμπελοκλάδ[ου]*), so he states on fol. 240r, completed a *Menaion* of November, commissioned by the monk Athanasios who was *oikonomos* of the Monastery of St Catherine at Sinai. This *Menaion*, cod. 574, has text written in two columns and script characterized by minute, clear, somewhat stylized letters[3]. The codex is ornamented by a single, rectangle headpiece, fol. 2r, with palmettes on tendrils forming S-shaped motifs in a style known as *carminé* usually red and colourless (fig. 1). Both the ornamental motif and the *carminé* style are traditional and common in the repertory of Byzantine illuminated manuscripts. They continue to be so in the 15th and later centuries[4]. However, the feature that adds a note of elegance and sets the Sinai headpiece apart from the ordinary, is the diagonal, unfolded scroll with the title of the book and the name of the owner of the manuscript, i.e. the Monastery of St Catherine: *Νοέμβριος μὴν Σινᾶ θείου ὄρους.* The initials are also noteworthy for a graceful ivy leaf attached on them.

One year earlier, on November 3, 1464, the priest Georgios Tzangaropoulos who states that he is Cretan and at the service of the glorious, great Martyr Catherine (*οἰκέτου τῆς ἁγίας ἐνδό(ξ)ου μεγαλομάρτυρ(ος) και πανσόφου αἰκατερίνης*), wrote a

---

2. G. Galavaris, «Βιβλιογραφικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Σινᾶ 'Αρσενίου τοῦ 13ου αἰῶνα», *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Σύμμεικτα* 9, A (1994), pp. 133-139.

3. 240 folios, 27.5 cm x 19.6 cm. V. Gardthausen, *Catalogus codicum graecorum sinaiticorum*, Oxford 1886, σελ. 137 (herein cited as Gardthausen); M. Vogel, V. Gardthausen, *Die griechische Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig 1909 (repr. Hildesheim 1966), p. 356 (herein cited as *Schreiber*).

4. For an example in a 15th century manuscript by Arsenios Apostolis, Metropolitan of Monembasia, see Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Λουκία Δρούλια, E. Layton, *Τὸ Ἑλληνικὸ βιβλίο 1476-1830*, 'Αθήνα 1986, p. 25.

Typikon in Crete, cod. 1109, fol. 259r[5]. The Typikon was ordered by the hieromonk Athanasios Sinaitis, *oikonomos* of the Monastery of St. Catherine. Most likely he is the same Athanasios who commissioned the *Menaion,* cod. 574, presented above. The scribe, the priest Georgios Tzangaropoulos, is known. He was very active between 1457 and 1472 and produced several manuscripts, some of them housed in European libraries[6]. For Sinai he copied two more *Menaia*, one of July and one of January in 1457 and 1465, codd. 628 and 599[7]. Among other patrons he worked for cardinal Bessarion who, ironically, although did not think much of the Sinaites in Crete, –once in 1462 he called them stupid and illiterate– employed one of them for his own bibliographical activities[8].

The text of the *Typikon* is written in one column in minute, dense but clear script, different in style from those discussed, especially with regards to spacing between words. The small initials are adorned with floral motifs, more sophisticated from the small solid initials of the previous codex. There is one sole headpiece of palmettes in heart-shaped forms, fol. 6r, in an arabesque design in the usual *carminé* style (fig. 2). The motif is common, conservative and aesthetically speaking of no special interest. However, it must be pointed out that ornamentation of a conservative and aniconic character is typical of Sinaitic manuscripts of the 13th and 14th centuries, although the motifs in these earlier manuscripts are more artistic as shown by a number of liturgical manuscripts produced at Sinai at the time as, for example, codd. 351 (*Lectionary*), and 1224 (*Sticherarion*)[9].

Notwithstanding the stated limitations of this paper, in order to show that artistic poverty is not a feature of Sinaitic products exclusively, I introduce here another dated manuscript, cod. 1194, produced in Crete, probably in Candia, containing the *Argonautica* by Apollonios Rhodios[10]. Its headpiece, fol. 1r, is in an

5. 259 folios, 21.8 cm. x 16.6 cm. Gardthausen, pp. 225, 226; *Schreiber*, pp. 84, 85, V. N. Beneševič, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae asservantur*, I-III, St. Petersbourg 1911, 1914 (repr. Hildesheim 1965), I, pp. 174-176. H. Husmann, «Die datierten griechischen Sinai Handschriften des 9. bis 16. Jahrhunderts. Herkunft und Schreiber», *Ostkirchliche Studien* 27 (1978), pp. 143-168, esp. 158 (herein cited as Husmann).

6. E. Gamillscheg, D. Harlfinger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Kommission für Byzantinistik, III (1, 2)], Vienna 1981, 1989, 1A, p. 72, 2A, p. 93 (herein cited as *Repertorium*).

7. *Schreiber*, p. 85; Husmann, p. 157.

8. See Z. Tsirpanlis, *Τὸ κληροδότημα τοῦ Καρδιναλίου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικοὺς τῆς Βενετοκρατούμενης Κρήτης*, Thessaloniki 1967, p. 82; also Aik. G. Fragouli, *Ἡ Σιναία Σχολὴ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στὸ Χάνδακα*, Ἀθήνα 1981, p. 45.

9. Galavaris, «Sinaitic Mss», p. 136, figs. 23, 24.

10. 177 folios, 30.6 cm. x 20.2 cm, Gardthausen, pp. 243, 244; *Schreiber*, pp. 42-44; Beneševič, I, 519; Husmann, p. 159.

ordinary *carminé* style (fig. 3). The very large initial A is also rendered in the same style. The script continues to be minute but less careful and with less spacing in relation to the manuscripts already seen. According to its colophon the codex was written by the hierodeacon Aristoboulos Apostolis in Crete on December 4, 1491. The scribe laments that he produced this codex not without pay, «like my father I, too, am beaten by terrible poverty» (*ὑπὸ γὰρ τοῦ ἐξολεστάτου/θηρὸς τῆς πενίας καὶ αὐτὸς ὥσπερ ὁ π(ατ)ὴρ μου στραγγεύομαι*). Aristoboulos, well known, active between 1468-1535, was the son of Michael Apostolis who was the first teacher in a school founded in Candia by Bessarion and which was under the control of the unionists. At the same time Michael was in charge of a large atelier. His son Aristoboulos Apostolis was very productive as a copyist. He travelled often to Venice, Florence and Rome and died in Venice. He worked mainly for foreign patrons. Earlier, in 1489, he had copied another Apollonios in Crete now in Brussels[11]. After all these activities one wonders whether his complaint about the curse of poverty was justified. It is important to note the types of texts he copied. They were mostly texts by Proklos, Aristotle, Sophocles, a variety of scholia on Greek authors, commentaries by John Chrysostom, letters, texts by Philon etc. All this information is known but it is repeated here because it has a bearing on what follows.

The 16th century is still poorer in Sinaitic manuscripts with some kind of ornamentation. On March 25, 1520, a manuscript containing various *Akolouthiae*, cod. 663, was written in Sinai, commissioned by the hieromonk Nikodemos. The name of the scribe in not given[12]. The style of the script recalls other manuscripts copied in Sinai about this time which, however, are not dated. The small solid initials are decorated with floral motifs and the sole headpiece, fol. 8r, follows in motifs and style the examples presented thus far (fig. 4). Ornamentation and script are conservative as shown by comparisons with cod. 574, fol. 2r (fig. 1). Of course there exist dated, 16th century manuscripts at Sinai, some of them naming scribes, among them that of an unmarried woman, Maria Krisaropoula (she copied an *Horologion* in 1531, September 20, cod. 940)[13], but give no indication of any connection with Sinai to be included here. Besides, their ornamentation is equally poor.

Admitedly we are dealing with a period of obvious aesthetic poverty which becomes very sharp, if we were to consider manuscripts produced in other centers and which came to Sinai later. For example, Sinai has a *Sticherarion*, cod. 1234, completed in Venice in 1469 by the priest Ioannis Plousiadenos who at that time had

11. Gamillscheg, Harlfinger, *Repertorium*, 1A, p. 27, 2A. p. 38.

12. 321 folios, 21 cm x 14 cm., Gardthausen, p. 152; *Schreiber* p. 344; Husmann, p. 162.

13. Gardthausen, p. 200, *Schreiber*, p. 288; Beneševič, I, pp. 247, 248; Husmann, p. 162.

the title of protopapas, i.e. he was a civil servant and *ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν*[14]. He travelled and worked in Venice, which at the time had a prosperous Greek colony, established around the church of S. Giorgio dei Greci, Siena and Rome. The texts he copied included Aristotle, Bessarion, Augustin, Plethon, letters, grammars, etc. The *Sticherarion* contains 24 illustrations with portraits of saints, scenes and ornamental headpieces. In most cases the illuminations are based on Cretan icons, both in iconography and style, and on the whole they are of high quality (fig. 5)[15]. It should be stressed that this is not a Sinai product but I introduce it here to contrast it to Sinai works. Although the type of headpiece found in Sinaitic manuscripts with the usual motifs is not missing from the *Sticherarion* either, fol. 73v, it is rendered with greater refinement (fig. 6). The solid initials are larger and more florid than those in the Sinaitic manuscripts pointing to 16th century initials. The script is once more minute, dense but clear. However, in the same manuscript, the sophisticated «tendrils» and the acanthus leaf, fol. lr, introduce a modern note (fig. 7). This type of a title-piece is common in 15th century manuscripts and its origin must be sought in the West.

The ornamental poverty of Sinaitic manuscripts ends at the beginning of the 17th century, when illustrated manuscripts appear once again. For example, the hieromonk Ieremias Sinaitis, otherwise known as Ieremias Magafouris, completed a psalter in Crete in 1619/1620, cod. 74. His name and few manuscripts by him have been recorded by the late Linos Politis and Maria Politi[16]. Sinai has three more codices copied by him, two *Psalters*, codd. 72 and 78 –the latter of the year 1634– and a *Climacus* cod. 1618 without any ornamentation. In the initial *Μ(ακάριος)* of cod. 74[17] one sees two small figures, David as king and David as youth, and a very

14. 450 folios, 23.6 cm x 16.3 cm. Beneševič, III, 1, p. 3. For manuscripts by Plousiadenos see *Schreiber*, p. 185 (the Sinai *Sticherarion* is not listed); Gamillscheg, Harlfinger, *Repertorium* 1A., p. 176, 2A p. 234 with earlier bibliography. For the function of *protopapas* in Crete during the Venetian occupation see Angeliki Panopoulou, «Οἱ Βενετοὶ καὶ ἡ ἑλληνικὴ πραγματικότητα» (*Ὄψεις τῆς Ἱστορίας τοῦ Βενετοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ), Venetiae quasi alterum Byzantium*, ed. Chryssa Maltezou, Ἵδρυμα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ, Ἀθήνα 1993, pp. 289, 290.

15. K. Weitzmann, *Illustrated manuscripts at St. Catherine's Monastery*, Collegeville, Minnesota 1973, pp. 30, 31, fig. 44; G. Galavaris, «Illuminated manuscripts», in the coll. volume *Sinai, Treasures of the Monastery* (ed. K. Manafis), Athens 1990, p. 325, fig. 35. The codex will be fully published in (Sinai) *The Illuminated Greek Manuscripts*, vol. II, in preparation.

16. 247 folios, 24 cm. x 17 cm. Gardthausen, p. 17; L. Politis, Maria Politi, «Βιβλιογράφοι 17ου-18ου αἰῶνος: Συνοπτικὴ Καταγραφή», *Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Παλαιογραφικοῦ Ἀρχείου* 6 (1988-1992), pp. 313-645, esp. 460.

17. For a reproduction of the page see P. Nikolopoulos, «The Library and the Archive», *Sinai, Treasures* (as in n. 15), p. 366, fig. 2.

florid title piece with calyxes and blossoms all in red in a drawing technique (fig. 8). The motifs as such reflect late Gothic and Renaissance manuscripts but in forms found in the last years of the 16th and early 17th century in the Christian East[18], whereas the monochrome drawing recalls earlier phases in the history of book illumination. Around this codex one would group a series of psalters illustrated in a similar style. But this is not within the scope of this paper.

After the mid-17th century there is a number of dated Sinaitic manuscripts, liturgies and other liturgical books, richly illustrated and which have a common feature. Their illustrations, limited mostly on the initials of the margins, emphasize genre scenes «all'antica» and «grottesche» and not religious themes. In repertory and style they relate directly to 16th century Venetian mannerism, as it is shown by at least one example, cod. 1047, *Liturgies*, written by the monk Maximos Sinaitis in Egypt in 1685 (Figs. 9-11)[19].

II

It is time to draw some possible conclusions. The dated manuscripts copied at Sinai and its *metochion* in Candia for two centuries presented a poor image as far as their ornamentation is concerned. Admittedly this is not a unique phaenomenon. Poor manuscripts exist everywhere. The peculiarity here is that the production diminishes or even stops. This apparent aesthetic poverty ceases in the 17th century. Historical events, I believe, can explain this image.

As far as we know, bibliographical activities at Sinai are relating to the fluctuating history of the Monastery and to certain personalities, as I have already indicated, a fact not confined to Sinai alone[20]. It seems the fall of Constantinople and the ensuing upheaval cut Sinai off the main source of cultural events. Now Sinai's isolation is even more complete. The scribes-illuminators have to depend on the reserves of the Monastery without any impulse or motivation coming from outside. The overall impression is that Sinai manuscripts are copied, because they are needed by the monks often to replace old, torn out books; there is no concern for the production of a beautiful manuscript. The scribes, however, seem to be good copyists and try out their calligraphy. Perhaps they learnt their art elsewhere.

---

18. Cf. Olga Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra* (1596-1624), Athens 1982, figs. 53, 181.

19. Gardthausen, p. 221. A publication of this codex and its relatives is in preparation.

20. A similar case, for example, is that of the library of the Monastery of Iviron. cf. K. Chrysochoïdes, «Τό βιβλιογραφικό ἐργαστήριο τῆς μονῆς Ἰβήρων στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα», in the present volume, and Γ. Γαλάβαρης, *Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα Ἱ. Μονῆς Ἰβήρων*, in press.

Fig. 1. Cod. 574, f. 2r

Fig. 2. Cod. 1109, fol. 6r

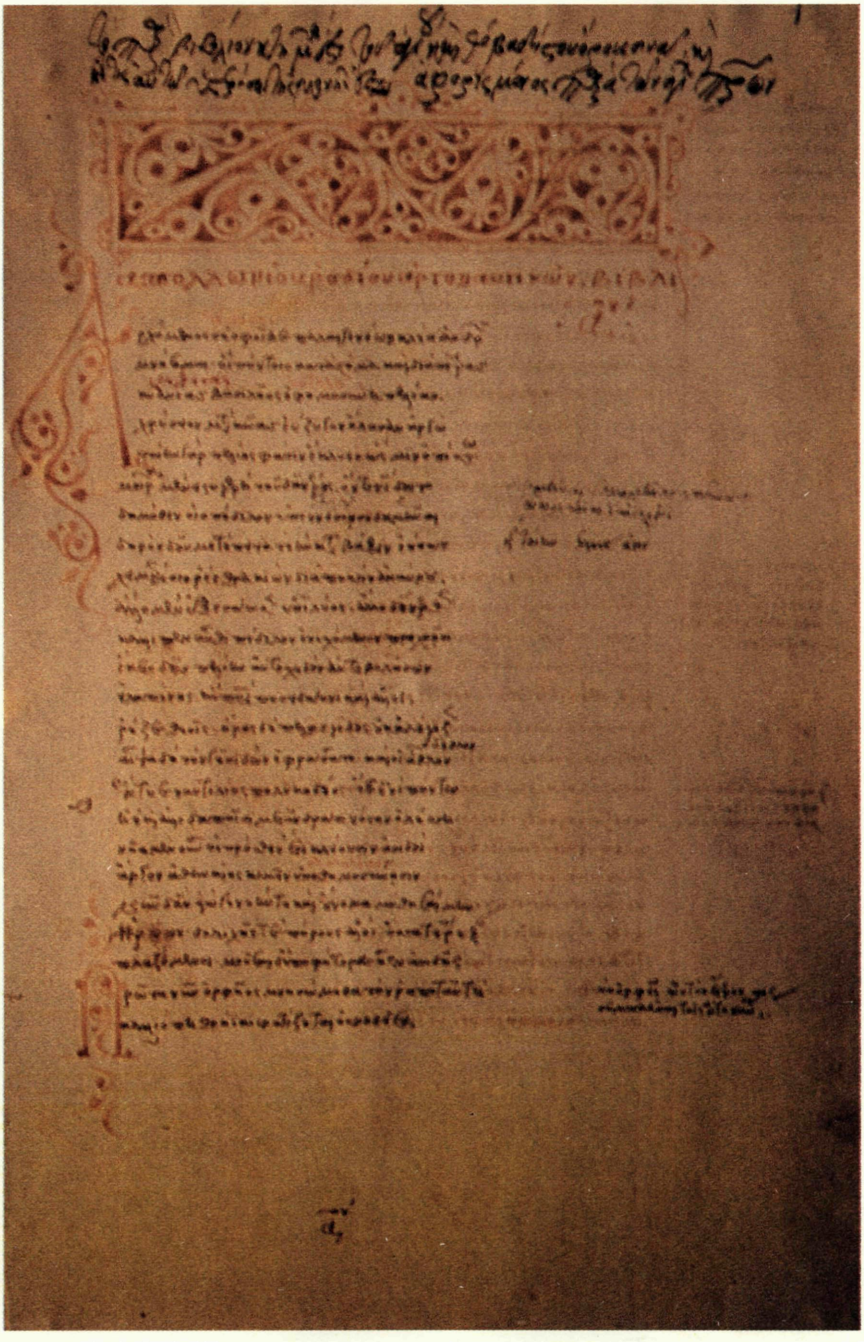

Fig. 3. Cod. 1194, fol. 1r

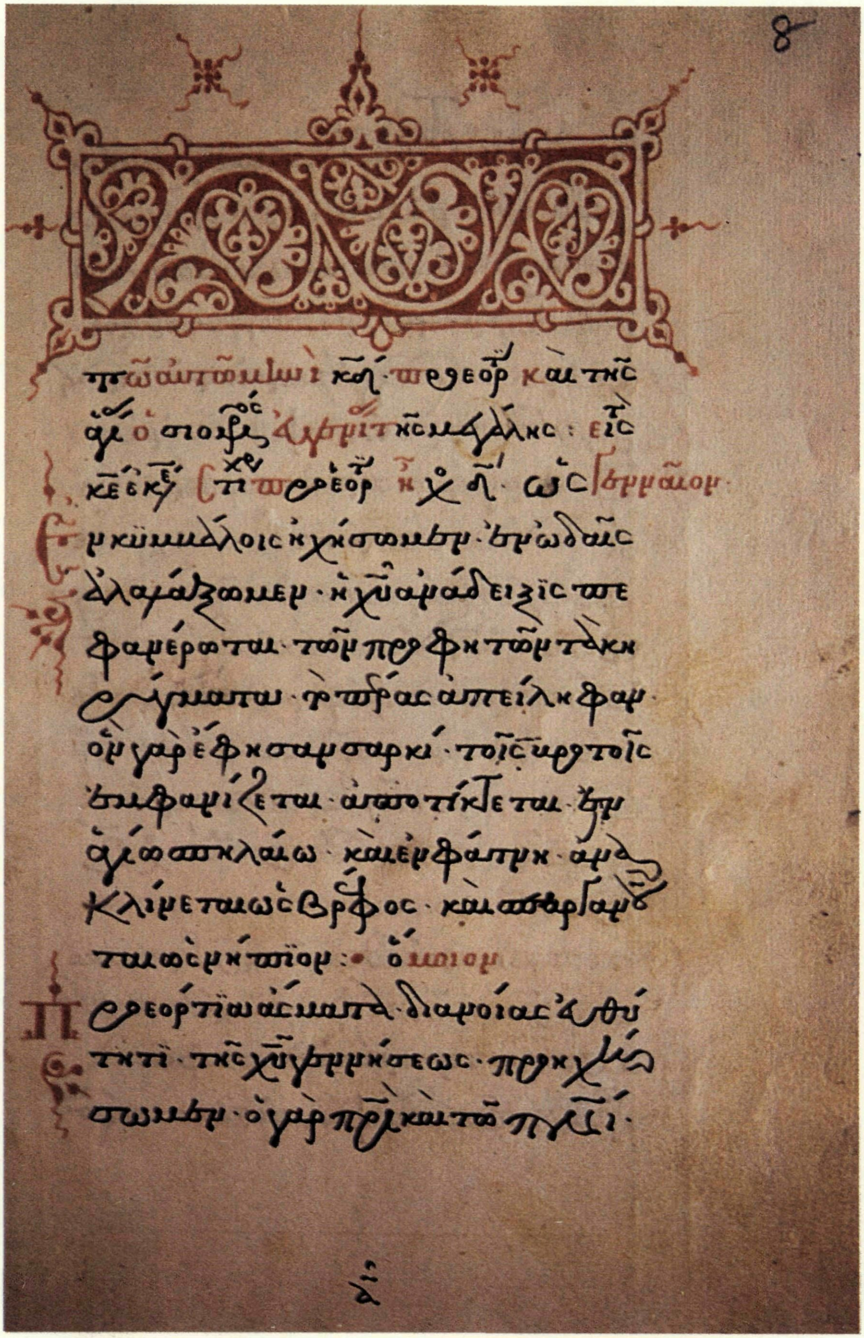

Fig. 4. Cod. 663, fol. 8r

Fig. 5. Cod. 1234, fols 300v, 301, r

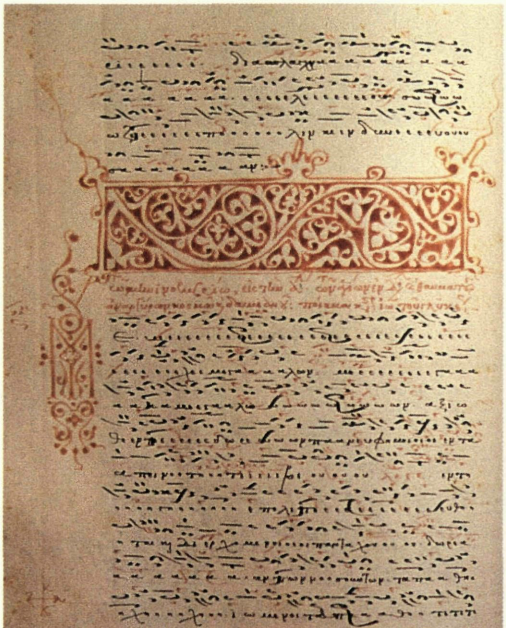

Fig. 6. Cod. 1234, fol. 73v

Fig. 7. Cod. 1234, fol. 1r

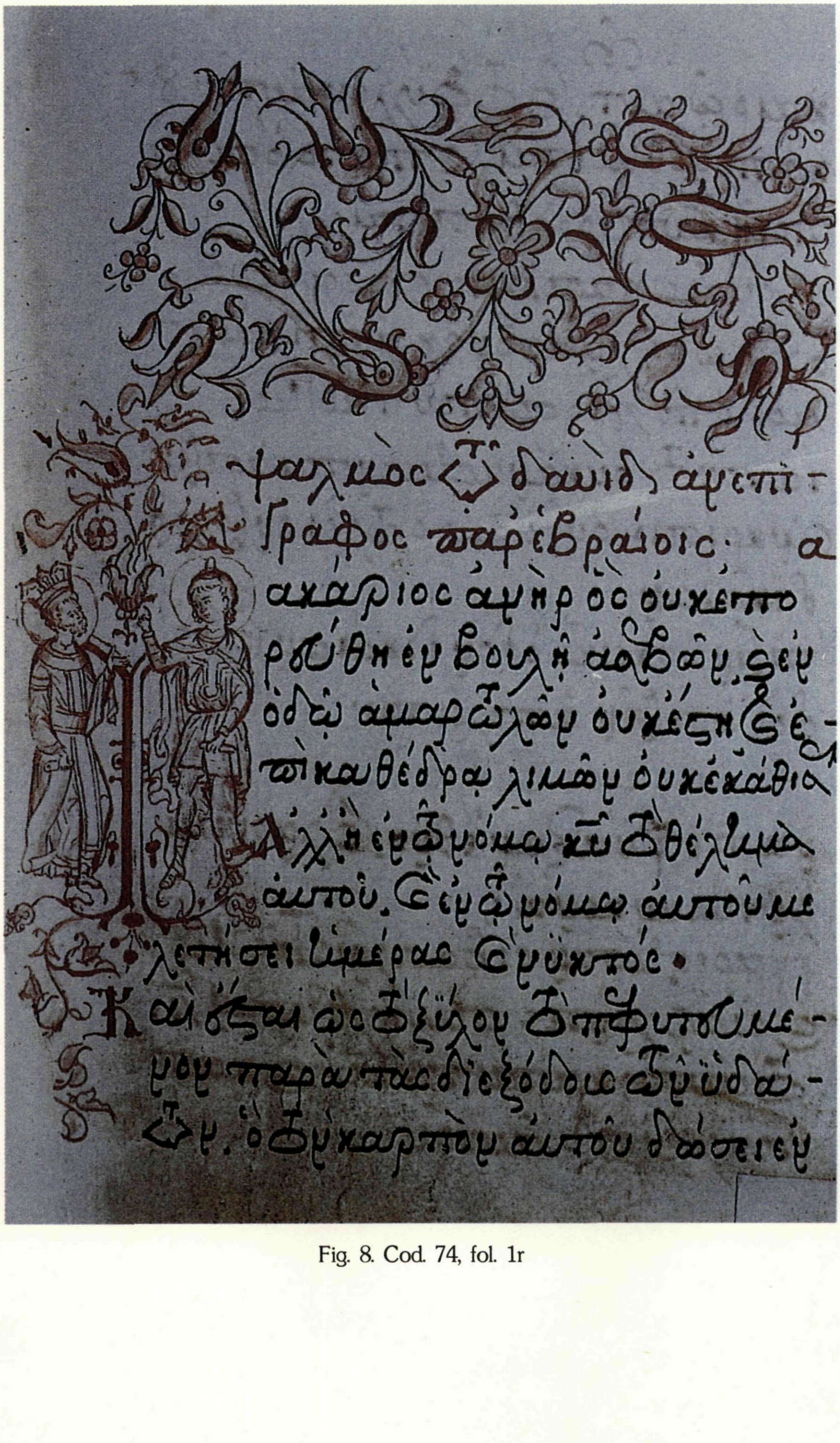

Fig. 8. Cod. 74, fol. 1r

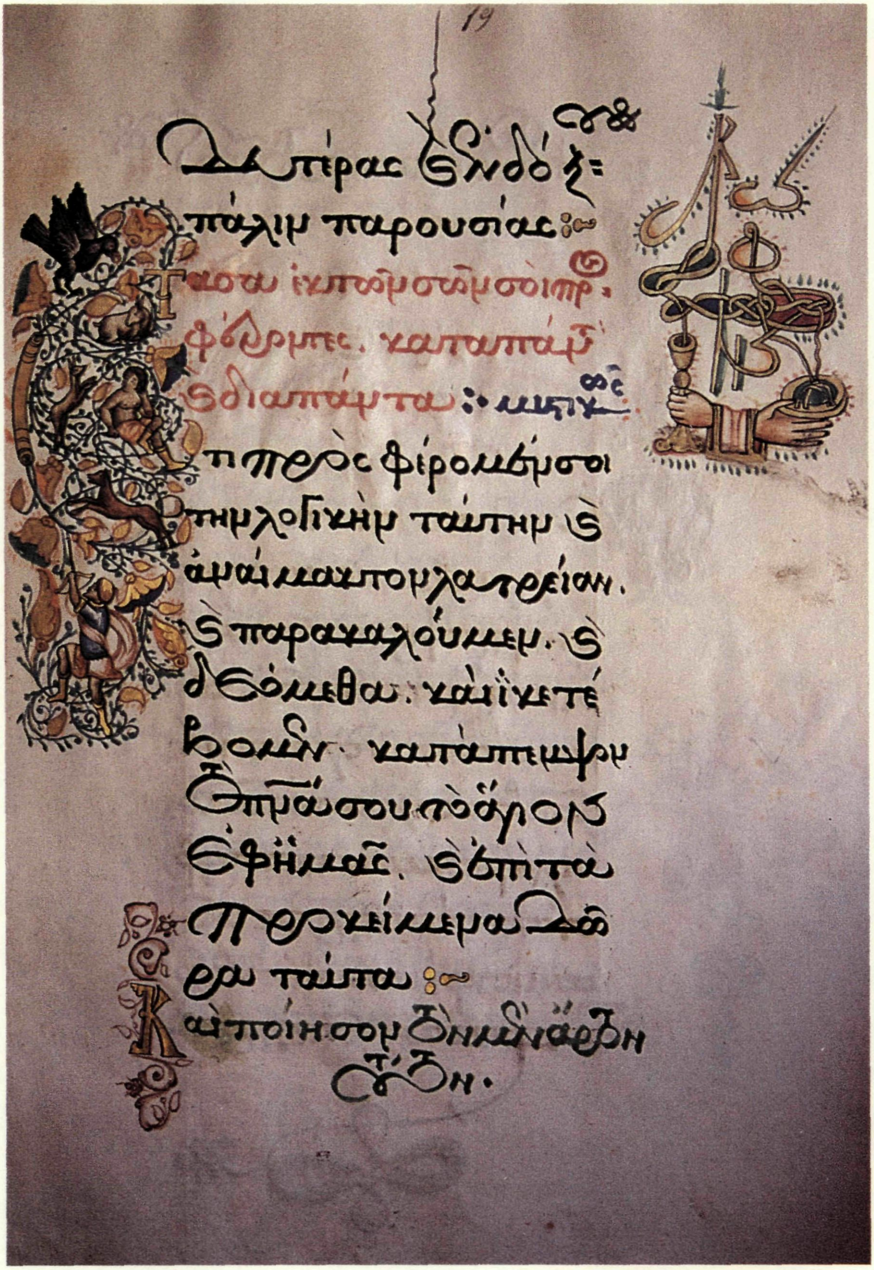

Fig. 9. Cod. 1047, fol. 19r

Fig. 10. Cod. 1047, fol. 69v

Fig. 11. Cod. 1047, fol. 79v

Crete cannot supply Sinai with richly illuminated manuscripts. There, too, this type of illuminated book is a rare item. This is not the place to discuss the complex problem of book illumination in Crete or elsewhere by Cretan scribes-artists during the Venetian occupation. I can only touch upon few points within the limits of this study. We know of intense bibliographical activities in Crete and elsewhere in the 15th and 16th centuries[21]. Ornamentation of manuscripts produced by them in Crete is limited to simple, ornamental headpieces and initials. Some of these copyists produced liturgical manuscripts for Sinai, as did, for example, Bartholomaios Rossos who copied cod. Sinai 968, *Euchologion*, in 1426. He writes in the Hodegon style as did Ioannis Rossos, Plousiadenos, Georgios Tzangaropoulos, Manouel and Georgios Gregoropoulos and others[22]. Those of them who worked for Sinai, if they applied any ornament at all to their manuscripts, they repeated the simple, ordinary ornamentation to which they were accustomed. Among the codices of Ioannis Rossos at Sinai –he produced the headpieces of his own manuscripts– there is a Gospels, cod. 165, without date or indication of its place of production, although it may be assumed that it was Crete[23]. This gospels forms an exception in that it contains portraits of evangelists.

The illustrated *Cosmogenesis* of Choumnos, produced at the end of the 15th century at Candia[24], and the *Chresmologia* belong to the exception and to a different category of manuscripts. In the 16th century, Crete was one of the centers of copying and trading *Chresmologia* but few illustrated codices come from the island itself, although the Veneto-Cretan scholar Francesco Barozzi (1537-1604) mentions the existence of several such manuscripts in Crete[25]. Apart from these types of

21. Ch. G. Patrinelis, «Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς ἀναγεννήσεως», *Ἐπετηρίς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 8-9 (1958-1959), Ἀθήνα 1961, pp. 63-65; P. Canart, «Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen et de Patrinélis», *Scriptorium* 17 (1963), pp. 56-82.

22. D. Harlfinger, «Zu griechischen Kopisten und Schriftstilen des 15. und 16. Jahrhunderts», *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977, pp. 327-341, esp. 332ff; Susanne Rothe, «Textillumination bei einigen Schreibern kretischer Herkunft», *Paleografia e codicologia greca* (Berlin-Wolfenbüttel 1983), ed. D. Harlfinger, G. Prato et al., I-II, Alessandria 1991, I, pp. 355-362. For the cod. Sinai 968 see also V. N. Beneševič, *Monumenta Sinaitica archaeologica et palaeographica*, II, St. Petersburg 1912, pls 76, 77.

23. Gardthausen, pp. 31, 32; W. H. P. Hatch, *The Greek Manuscripts of the New Testament at Mount Sinai*, Paris 1932, pl. LXXI.

24. Olga Gratziou, *Ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴ χαμένη βασιλεία*, Ἀθήνα 1996, pp. 166, 171.

25. Katerina Kyriakou, *Οἱ ἱστορημένοι χρησμοὶ τοῦ Λέοντος Στ΄ τοῦ Σοφοῦ, χειρόγραφη παράδοση καὶ ἐκδόσεις κατὰ τὸν ΙΕ΄-ΙΘ΄ αἰῶνες*, Ἀθήνα 1995, p. 174. Βλ. ἐπίσης Διονυσία Γ. Γιαλαμᾶ, «Νέες εἰδήσεις γιὰ τὸν βενετοκρητικὸ λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), pp. 300-403.

books appealing to a particular clientele, there were greco-latin manuscripts made in the island since the 14th century. These have no figural illustrations but large, florid initials different from those found in Sinaitic manuscripts[26]. Headpieces and initials of codices produced in Crete, despite variations, have decorative motifs going back to the 13th century. All these calligraphers and their collaborators draw the ornament in light red and/or dark brown, take good care of the precision of motifs –usually spread out garlands and leaf forms– and of florid initials but lack in originality. From an artistic point of view none of their products is illuminated or ornamented richly and Susanne Rothe is correct in saying that we cannot speak of a school of illumination in Crete at the time[27].

In Crete the main attraction was the icon as an object of devotion and work of art. The Cretans supplied the Orthodox world with icons, carved iconostases, crosses and altar doors but, in general, not with illuminated manuscripts[28]. Cretan artists illuminated a manuscript on a rare occasion, if there was an appealing commission. The situation in Sinai is similar. In the 15th century icons produced there show the effects of the waning and fall of Byzantium on the Monastery. Icons from the first half of the century are small, but later on, a large production of icons occurs to which Cretan icon painters have contributed. This means that the monks turned their attention to icon production[29]. The illuminated book was expensive. It required wealthy patrons who were to be found mostly in the West. Venice had become the focus of artistic activities, one of the principal centres of manuscript trade, especially during the first half of the 16th century[30].

---

26. G. De Gregorio, «Per uno studio della cultura scritta a Creta sotto il dominio Veneziano: i codici greco-latini del secolo XIV», *Scrittura e Civiltà* XVII (1993), pp. 103-201 with 32 pls.

27. Rothe, «Textillumination», p. 360ff.

28. Maria Kazanaki-Lappa, «Ἡ συμβολὴ τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν στὴν ἱστορία τῆς τέχνης: Ζωγραφική, Γλυπτική, Ἀρχιτεκτονική», (*Ὄψεις τῆς Ἱστορίας* [n. 14], pp. 435-445, esp. 445; cf. also Chryssa Maltezou, «The Historical and Social Context», in D. Holton ed., *Literature and Society in Renaissance Crete*, Cambridge 1991, pp. 17-47, esp. 31ff; M. Chatzidakis, «Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque», *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, pp. 169-211; repr. in *Etudes sur la peinture postbyzantine*, Variorum Reprints, London 1976; idem, «Ikonostas», in *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, III, Stuttgart 1973, cols. 349-351 (Cretan carved templa).

29. K. Amantos, *Σύντομος Ἱστορία τῆς Ἱ. Μονῆς τοῦ Σινᾶ*, Thessaloniki 1953, pp. 46ff.

30. *Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, ed. H.-G. Beck, M. Manoussakas, A. Pertusi, II, Florence 1977: N. Wilson, «The Book Trade in Venice ca. 1400-1515»; J. Irigoin, «Les ambassadeurs à Venise et le commerce des manuscrits grecs dans les années 1540-1550», pp. 399-415; P. Canart, «Jean Nathanaël et le commerce des manuscrits grecs à Venise au XVIe siècle», pp. 417-438. A. Pertusi, «L'umanesimo greco dalla fine del secolo XIV agli inizi del secolo XVI», *Storia della cultura Veneta, 3/1, Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, ed. G. Arnaldi, M.

Research in Venetian archives and studies on copyists have shown that Cretan scribes travelled between Crete, Italy and France to seek work, to participate in manuscript production and to enrich European libraries. In all this the importance of the Greek colony in Venice and the role of the University of Padua have often been stressed. Texts sought at this trade are those mentioned earlier: philosophical works, Aristotle in particular, rhetoric, theological essays and disputations, Synesios, Thomas Magister, Cyril of Jerusalem, lexika, grammars etc. None of these texts, even if one had the wish and was prepared to undertake the expense, was suitable to receive illustrations other than various «schemata». The ornamentation of these manuscripts is as simple as that of the Sinaitic manuscripts –headpieces some of which may be more sophisticated in execution.

Considering the textual presuppositions, the illuminated book as an object of aesthetic pleasure is only for few, demanding, wealthy patrons, bibliophiles as extant examples demonstrate. The cod. Baltimore, Walters Art Gallery WE 335 (formerly coll. Olschki), containing the text of Federigo da Venezia on the Apocalypse with two illustrations, was written and illustrated in Candia (1415) by a Venetian scribe and possibly by a Cretan artist. It has been considered a work produced for a Venetian patron[31]. The cod. Escorial R. I. 19 with hymns to the Virgin Mary of which only the Acathistos hymn in illustrated, has been related to the Walters codex but its exact date and origins have been disputed. M. Chatzidakis, followed by M. Vasilaki, argued for a 15th century date and Crete, whereas T. Velmans proposed a 14th century date and a Venetian milieu[32]. Regardless its exact date and provenance, this is the work of a Cretan artist showing western influences. Its Greek text points to a Greek patron of unknown identity but certainly a bibliophile. In fact the codex is an example of the versatility of Cretan artists who were able to satisfy demands of various clients by applying their icon art on another medium. The case of the Sinai *Sticherarion*, cod. 1234, presented above, written by Plousiadenos is similar. Made in Venice, it was certainly illustrated by an icon painter. The richness of its illustration presupposes a special patron. The imposing *cod. Vat. gr.* 2137 (113 folios, 27 cm x 30.5 cm) with various theological texts, which was in the Monastery of the Virgin at

Pastore Stocchi, Vicenza 1980, pp. 177-264; M. Manoussacas, «Aperçu d'une histoire de la colonie grecque orthodoxe de Venise», *Θησαυρίσματα* 19 (1982), pp. 7-30, and K. G. Tsiknakis, «῾Ο ῾Ελληνισμὸς τῆς Βενετίας, (13ος-18ος αἰώνας)», *῎Οψεις τῆς ῾Ιστορίας* (n. 14), pp. 519-556 with bibliography.

31. Maria Vasilaki, «Παρατηρήσεις γιὰ τὴ ζωγραφικὴ στὴν Κρήτη τὸν πρώϊμο 15ο αἰώνα», *Εὐφρόσυνον, ᾿Αφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, Athens 1991, I, pp. 69ff with earlier bibliography.

32. Chatzidakis, «Les débuts», pp. 197-198; T. Velmans, «Deux manuscrits enluminés inédits et les influences reciproques entre Byzance et Italie au XIVe siècle», *Cahiers archéologiques* 20 (1970), pp. 230-233; Vasilaki p. 71ff with fuller bibliography.

the village of Gesthemane, in the area of Candia, in the year 1600, is also an exceptional work. In part it has been attributed to Georgios Klontzas († 1608), icon and miniature painter, scribe and illuminator of cod. *Marc. gr.* VII, 22 (*Methodius Patariensis, ps.*, and other texts); the special nature of its text and illustrations (an unknown vision of the Divine liturgy) presuppose a wealthy patron who commissioned the manuscript for particular, unknown reasons. Likewise bibliophiles were attracted by illustrated, secular books. A case in point is Angelos Verghikios, the Cretan († 1569), who worked for cardinals (Charles de Lorainne) and, hired by Francis I was responsible for a scriptorium at Fontainebleau[34]. His illustrated manuscripts have texts suitable for illustration: the *Kynegetika* of Oppian of 1554, now in Paris, the *Περὶ ζώων* of Manuel Philes of 1564, now in Oxford, and few others of the same type[35]. This is not the case with the Sinaitic manuscripts which are liturgical books the foremost aim of which was to make available the text for the needs of the monks.

While all this takes place, the printed book has appeared. For sometime it coexists with manuscripts which gradually become rarer[36]. By the second half of the 16th century Greek books are printed in Venice and, as it has been pointed out, religious books have simple headpieces whereas secular works have pictures in the text[37]. The woodcuts in these books depend on western prototypes. Such books circulated widely, reached libraries in Cretan houses (the libraries of Antonios

33. P. L. Vokotopoulos, «Οἱ μικρογραφίες ἑνὸς Κρητικοῦ χειρογράφου τοῦ 1600», *Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 13, 4, (1988), pp. 191-208; Vasilaki, p. 76. For Klontzas see, A. D. Paliouras, *Ὁ ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ca.-1608) καὶ αἱ μικρογραφίαι τοῦ κώδικος αὐτοῦ*, Athens 1977. Also A. Rigo, *Oracula Leonis: tre manoscritti greco-veneziani degli oracoli attibuiti all'imperatore bizantino Leone il Saggio (Bodl. Baroc. 170, Marc. gr. VII, 22, Marc. gr. VII, 3)*, Padova 1988.

34. Harlfinger, «Zu griechischen Kopisten...», p. 337. For manuscripts by Verghikios see also Patrinelis, «Κωδικογράφοι» (n. 21), p. 70; Gamillscheg, Harlfinger, *Repertorium*, 1A, 3, 2A, 3.

35. *Byzance et la France Médiévale. Manuscrits à peintures du IIe au XVIe siècle* (Bibliothèque Nationale), Paris 1958, pp. 93, 95, 98; p. 26f, pls. 2-6, 89; I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, 3; Oxford Bodleian Library III*, Stuttgart 1982 (1983), pp. 193-195, pls. 675-773.

36. For these problems see Κουμαριανοῦ, Δρούλια, Layton (n. 4), et a. and L. Vranousis, «L' héllénisme postbyzantin et l'Europe, Manuscrits, Livres, Imprimerie», XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress*, Wien 5-10 Oktober 1981 (offprint); Ministry of Culture, *The Publishing Activity of the Greeks during the Italian Renaissance (1469-1523)*, Benaki Museum 15 June-15 September 1987, *Exhibition Catalogue*, ed. M. Manoussakas, K. Staikos, Athens 1987.

37. E. Layton, «Notes on the Illustration of the Sixteenth Century Greek Book in Italy», *Ροδωνιά, Τιμὴ στὸν Μ. Ι. Μανούσακα*, eds. Chryssa Maltezou, T. Detorakis, C. Charalabakis (Rethymnon 1994), 1, pp. 267-277.

Callergis and of Francesco Barozzi in Rerhymnon are well known)[38]. In general the circulation of woodcuts of works by western artists and the impact they had on Cretan icon-painters have been attested repeatedly by Manolis Chatzidakis and Maria Constantoudaki[39]. It is reasonable to assume that Sinaitic monks may have seen such books and woodcuts «all'antica» and «grottesche» in the last decades of the 16th century in Crete and elsewhere, for at that time Sinai developed special relations with the North, especially the Austrian king Maximilian and the Archduke Karl, the gospodars of Wallachia and the tzars of Russia. Various works of art, some of high quality, reached Sinai at the time. There is also evidence showing that monks travelled from Sinai to Europe and new monks, some from the Ionian Islands, settled at Sinai[40]. The impact of the printed book, the change of attitude on the part of the monks, the renewal of their force, perhaps the arrival of talented illuminators among them, I believe, gave an impulse for the renewal of artistic activities at Sinai in the 17th century. These activities belong to another chapter of the history of Sinai and of post-byzantine book illunination.

---

38. N. Panagiotakis, «Ἔρευναι ἐν Βενετίᾳ», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), pp. 54, 55; Maltezou, «Social Context», p. 41. Barozzi's library in Rethymnon and Venice ended up in Oxford (Bodleian Library), see Canart, «Jean Nathanaël», p. 421, n. 14; also Dionysia G. Yalama, «Νέες εἰδήσεις γιὰ τὸν Βενετοκρητικὸ λόγιο Φραγκίσκο Barozzi (1537-1604)», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), pp. 300-403, esp. 308; S. Kaklamanis, «Εἰδήσεις γιὰ τὴ διακίνηση τοῦ ἔντυπου βιβλίου στὸ βενετοκρατούμενο Χάνδακα (μέσα ιστ´ αἰώνα), *Κρητικὰ Χρονικὰ* 26 (1986), pp. 152-176.

39. M. Chatzidakis, «Marcantonio Raimondi und die postbyzantinische kretische Malerei», *Zeitschrift für Kirchengeschichte* LIX (1940), pp. 147-161, reprinted in *Etudes* (as in n. 28); Maria Constantoudaki, «Ὁ Θεοφάνης, ὁ Marcantonio Raimondi, θέματα all'antica καὶ grottesche», *Εὐφρόσυνον* I, pp. 273-282 with further bibliography.

40. Amantos, p. 49f.

Source of photographs

All photographs have been taken by His Eminence Archbishop Damianos of Sinai, Pharan and Raithu. They are published here with the kind permission of the Monastery.

ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΕΣ ΓΡΑΦΕΙΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΤΑΣΙΑΚΟΙ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΤΑ ΤΟ 16ο ΑΙΩΝΑ

Στο συμπόσιό μας παρουσιάστηκε ήδη ανάγλυφα η διαφορά στους όρους εργασίας και παραγωγής βιβλίων ανάμεσα στους γραφείς ελληνικών χειρογράφων που εργάστηκαν στη Δύση την εποχή της Αναγέννησης και σε εκείνους που έζησαν και έδρασαν στην ενετοκρατούμενη και κυρίως την τουρκοκρατούμενη Ανατολή. Είναι οι πρώτοι που κίνησαν από παλιά το ενδιαφέρον της έρευνας καθώς τα έργα τους βρέθηκαν σε δυτικοευρωπαϊκές βιβλιοθήκες και καθώς η συμμετοχή τους στην Αναγέννηση τους έκανε από πολλές απόψεις ελκυστικούς. Οι γραφείς της Αναγέννησης συνέβαλαν ουσιαστικά στην παραγωγή των έντυπων ελληνικών βιβλίων και οι περισσότεροι από αυτούς ήταν επαγγελματίες αντιγραφείς με μεγάλη παραγωγή και με διαπρεπή πελατεία[1].

Οι δεύτεροι, οι έλληνες γραφείς των ενετικών κτήσεων και της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δούλευαν σχεδόν αποκλειστικά για ελληνικό κοινό, με ενδιαφέροντα τελείως διαφορετικά από εκείνα των δυτικοευρωπαίων ουμανιστών. Θα καταπιαστώ με κάποιες μαρτυρίες που δίνουν γι' αυτούς τα ίδια τα βιβλία και κυρίως η εικονογράφησή τους.

Τα χειρόγραφα τα παράγουν κατά κύριο λόγο οι γραφείς. Για δική τους χρήση ή μετά από παραγγελία προμηθεύονταν το χαρτί που τους οδηγούσε να επιλέξουν το σχήμα των τετραδίων τους, έκαναν τη χαράκωση, επέλεγαν τα υπόλοιπα υλικά τους, γραφίδες αλλά και πρότυπα, και άρχιζαν την καταγραφή του νέου βιβλίου. Άλλοτε αντέγραφαν, άλλοτε πάλι παρέφραζαν. Συνέθεταν το κείμενό τους βασιζόμενοι σε ένα ή περισσότερα κείμενα. Καμμιά φορά συνέγραφαν. Με όλες αυτές τις δραστηριότητες μετείχαν της ανώτερης παιδείας, της παιδείας των βιβλίων. Αυτο-

1. Η βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια. Βλ. ενδεικτικά: D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Καίμπριτζ 1962· Χρ. Πατρινέλης, «Έλληνες κωδικογράφοι των χρόνων της Αναγεννήσεως», *Επετηρίς του Μεσαιωνικού Αρχείου* 8/9 (1958/59), σελ. 63-75· P. Canart, «Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen et de Patrinelis», *Scriptorium* 17 (1963), σελ. 56-82· L. Vranoussis, «Manuscrits, livres, imprimeries et maisons d'editions», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/1 (1982), σελ. 393-480.

αναγνωρίζονταν ως λόγιοι, ακόμη κι όταν αυτοαποκαλούνταν τλήμονες, αμαθείς και ανάξιοι. Η δραστηριότητά τους τεκμηριώνεται αρκετά καλά από τα βιβλιογραφικά τους σημειώματα, όπως και των συναδέλφων τους της Δύσης, αλλά και από τις παρατηρήσεις των παλαιογράφων που εντοπίζουν τη γραφή ή τις γραφές τους και σε ανυπόγραφα ή κολοβά χειρόγραφα. Μπορούμε καταρχήν να τους κατατάξουμε σε δύο κατηγορίες:

1. Σ' αυτούς που ζουν και εργάζονται σε μοναστικά κέντρα και είναι συνήθως και οι ίδιοι μοναχοί. Παράγουν βιβλία για χρήση εκκλησιαστική και μοναστική: λειτουργικά, ψυχωφελή αναγνώσματα για μοναχούς, αγιολογικές και πατερικές συλλογές, ανθολογίες της παπαδικής, καμιά φορά το πολύ νομικές συλλογές και πραγματείες θεολογικές[2].

2. Και σε εκείνους που ζουν στον κόσμο και είναι είτε λαϊκοί είτε ιερωμένοι, μέλη συνήθως του ανώτερου κλήρου. Περιβάλλουν τις δραστηριότητες του πατριαρχείου, του οποίου είναι συχνά οφφικιάλιοι. Ταξιδεύουν ανάμεσα στα πατριαρχεία και ακολουθούν τους εμπορικούς δρόμους που σταδιακά ανοίγουν προς τις παραδουνάβιες ηγεμονίες και την κεντρική και ανατολική Ευρώπη. Πολιτεύονται. Στηρίζουν την πολιτική του πατριαρχείου, συμμετέχουν στις διενέξεις στους κόλπους του. Συνθέτουν πραγματείες κατά των εβραίων και των λατίνων, ιστορίες του πατριαρχείου, ακολουθίες νέων και παλιότερων αγίων, συλλογές κηρυγμάτων. Αντιγράφουν ή παραφράζουν δημοφιλή αναγνώσματα αναψυχής: τον Ψευδο-Δωρόθεο, το Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, το Στεφανίτη και Ιχνηλάτη. Αντιγράφουν βιβλία επαγγελματικά, αντί αμοιβής, δεν είναι όμως μόνο γραφείς. Αρκετοί είναι και από άλλες δραστηριότητες γνωστοί, ως δάσκαλοι, διερμηνείς της Πύλης, αξιωματούχοι του πατριαρχείου, ιεροκήρυκες, ψάλτες, αρχιερείς. Ο Μανουήλ και ο Ιωάννης Μαλαξός, ο Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ο Μελέτιος Βλαστός, γραφέας που συνεργάστηκε με το Μάξιμο Καλλιουπολίτη. Όσο πιο κοντά στην εξουσία βρίσκονται, τόσο περισσότερες πιθανότητες έχουν να γνωριστούν και να συναλλαγούν με τους δυτικοευρωπαίους επισκέπτες της οθωμανικής αυτοκρατορίας[3]. Ο Στέφανος Γκέρλαχ αποτελεί σημαντική πηγή για πολλούς από αυτούς. Ο παπα Συναδηνός από τις Σέρρες στις αρχές του 17ου αιώνα επαινεί λαϊκούς και κληρικούς ως καλλιγράφους, καλούς ψάλτες, διαβαστήδες και γενικά εγγράμματους[4]. Λίγο πολύ όσοι διάβαζαν, όσοι ήταν μορφω-

---

2. Σημαντικά κέντρα δραστηριότητάς τους ήταν βεβαίως το Άγιον Όρος, αλλά και τα Μετέωρα, η Μονή Δουσίκου, όμως και μικρότερες μοναστικές κοινότητες, όπως η Μονή Λειμώνος στη Μυτιλήνη.

3. Όλγα Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονογραφίας του 17ου αιώνα*, Αθήνα 1996, σελ. 139 κ.ε.

4 ...*και ήτον ως με΄ χρονών άνθρωπος, χοντρός, παχύς, γεμάτος, γραμματικός διαβαστής, καλογραφέας, καλόφωνος, ψάλτης τέλειος*. P. Odorico, *Conseils et Mémoires de Synadinos, prêtre de Serrès en Macédoine (XVIIe siècle)*. Association «Pierre Belon», Παρίσι 1996, σελ. 90 και σποραδικά πολλές ανάλογες αναφορές.

μένοι, έγραφαν κιόλας, ή τουλάχιστον αντέγραφαν σε μια κοινωνία που τα βιβλία ήσαν ακόμη χειρόγραφα.

Μερικά από τα χειρόγραφα που έγραφαν και οι δύο κατηγορίες γραφέων ήταν εικονογραφημένα. Συνηθέστερα διακοσμούνται πολυτελώς χειρόγραφα που προορίζονται για λειτουργική χρήση και καμιά φορά εικονογραφούνται με προμετωπίδες που παριστάνουν τους αγίους συγγραφείς τους. Τα διάκοσμα επίτιτλα και τα πρωτογράμματα έχουμε ενδείξεις ότι τα φιλοτεχνεί ο ίδιος ο γραφέας (Εικ. 1). Οι προμετωπίδες, συνήθως σε ξεχωριστό δίφυλλο, φαίνεται να γίνονται συχνά από ζωγράφους και απλώς συσταχώνονται, καθώς μαρτυρούν το χέρι εκπαιδευμένων ζωγράφων εικόνων (Εικ. 2)[5]. Κάποιες ωστόσο εικονογραφήσεις ίσως αποτελούν έργα των γραφέων, που έχοντας έμπειρο και σταθερό χέρι τα κατάφερναν να αντιγράψουν όχι μόνο το κείμενο καλλιγραφικά και μιμούμενοι μια γραφή διαφορετική από την προσωπική τους, αλλά να σχεδιάσουν κάποιες εικόνες, άλλοτε άτεχνα, άλλοτε με επάρκεια και εκφραστικότητα[6].

Μερικά χειρόγραφα έχουν εικονογράφηση που διακόπτει τη στήλη του κειμένου και παρεμβάλλεται στη θέση όπου η σχετική αφήγηση. Αυτός είναι ένας τρόπος εικονογράφησης που απαιτεί αφενός συνεργασία γραφέα και μικρογράφου, και προϋποθέτει αφετέρου έναν απαιτητικό παραγγελιοδότη και χρήστη του βιβλίου. Είναι επιπλέον ένας τρόπος εικονογράφησης που δεν εμφανίζεται όλες τις εποχές. Μετά από μια μεγάλη ακμή τον 11ο και 12ο αιώνα τείνει να εκλείψει στα ελληνικά χειρόγραφα για να επανεμφανιστεί το 16ο αιώνα, την εποχή ακριβώς που μας ενδιαφέρει εδώ[7]. Εμφανίζεται τότε όχι σε βιβλία εκκλησιαστικά, αλλά σε αναγνώσματα αναψυχής και μάλιστα τις περισσότερες φορές μεταγλωττισμένα σε δημώδεις παραλλαγές. Η ύπαρξη τέτοιων βιβλίων προϋποθέτει ένα κοινό σχετικά εύπορο και εγγράμματο που διαβάζει για αναψυχή και προτιμάει δημοφιλή βιβλία στη γλώσσα που μιλιέται. Αυτή η προτίμηση τεκμηριώνεται καλά από το πλήθος των δημωδών μεταγλωττίσεων βυζαντινών κειμένων που μαρτυρούνται από το τέλος του 15ου

5. Χαρακτηριστικό το παράδειγμα της προμετωπίδας του πατμιακού κώδικα 437, γραμμένου από το γραφέα της Αναγέννησης Ιωάννη Ναθαναήλ, που προέρχεται αναμφισβήτητα από χέρι έμπειρου ζωγράφου. Όλγα Γκράτζιου, «Σίγησον 'Ορφεῦ...Δαβὶδ γὰρ ἡμῖν πνεύματος κρούει λύραν», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 1991, σελ. 99-106. Το πρόβλημα συζητιέται εκτενέστερα στο Olga Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600*, Αθήνα 1982, ιδίως σελ. 95 κ.ε. Της ίδιας, «Η διακόσμηση στα χειρόγραφα του Λουκά Ουγγροβλαχίας του Κυπρίου», *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών Κύπρου* 17 (1987/88), σελ. 57-80.

6. Όπως π.χ. στο χειρόγραφο Διονυσίου 471: Στ. Πελεκανίδης, Π. Χρήστου, Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Σ. Καδάς, *Οι Θησαυροί του Αγίου Όρους*, Α΄, Αθήνα 1973, εικ. 169-172.

7. H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Χαϊδελβέργη 1970, σελ. 7· Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία...*, σελ. 72 κ.ε. και 166 κ.ε.

αλλά και από το 16ο αιώνα. Εξάλλου και τα δημώδη παλιότερα κείμενα από χειρόγραφα αυτής της εποχής μας είναι κυρίως γνωστά[8].

Την εικονογράφηση μέσα στη στήλη του κειμένου αναγνωσμάτων αναψυχής εκτελούσε συχνά, σύμφωνα με σωζόμενες ενδείξεις, ο ίδιος ο γραφέας.

Η περίπτωση που έχει συζητηθεί περισσότερο είναι εκείνη μιας παραλλαγής του Βίου του Ιωσήφ και της Ιστορίας του γάμου του με την Ασενέθ σε αμερικανική ιδιωτική συλλογή. Το χειρόγραφο γράφτηκε την τελευταία εικοσαετία του 16ου αιώνα από το γνωστό γραφέα Λουκά τον Κύπριο, που αργότερα έκανε λαμπρή καριέρα στη Βλαχία, ως επίσκοπος Μποζέου και μητροπολίτης Ουγγροβλαχίας[9].

Η εικονογράφηση αποτελείται από 80 μικρογραφίες εντός κειμένου και είναι ενδιαφέρουσα: έχει εκτελεστεί με προσοχή από έμπειρο χέρι. Χωρίς να πρόκειται για σπουδαίο καλλιτεχνικό επίτευγμα συνδυάζει με επιτυχία στοιχεία της βυζαντινής παράδοσης με μιαν αίσθηση της νέας εποχής. Οι ανθρώπινες μορφές εντάσσονται σε ένα περιβάλλον που διεκδικεί στοιχεία φυσιοκρατικότητας. Παριστάνονται όχι σχηματικά τοπία, αλλά λόφοι, φυσιοκρατικά δέντρα, τρισδιάστατα κτήρια. Ότι και αυτά είναι έργο του Λουκά υποδηλώνει μόνο το γεγονός ότι μια παρόμοια εικονογράφηση, εκτελεσμένη από το ίδιο χέρι, εμφανίζεται και σε ένα άλλο χειρόγραφο, στο οποίο όμως συνοδεύεται από λεζάντες γραμμένες αλλά και υπογραμμένες από το Λουκά. Πρόκειται και πάλι για ένα δημοφιλές ανάγνωσμα του μεσαίωνα, μεταγλωττισμένο σε δημώδη επίσης: το Βαρλαάμ και Ιωάσαφ, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής στην Αθήνα[10]. Το χειρόγραφο δεν έχει γραφτεί από το Λουκά, αλλά από άλλον, ανώνυμο γραφέα, ο οποίος άφησε εδώ κι εκεί μερικές λευκές σελίδες –και όχι ολόκληρα φύλλα– για την εικονογράφηση. Στις σελίδες αυτές εκτέλεσε ο Λουκάς συνήθως σε δύο ζώνες μικρογραφίες και τις συνόδεψε με λεζάντες ερυθρόγραφες. Όταν περισσότερα χειρόγραφα γραμμένα από τό ίδιο χέρι εικονογραφούνται με εικονογράφηση εκτελεσμένη και αυτή από το ίδιο χέρι, μπορεί να συμπεράνει κανείς με αρκετή πιθανότητα ότι πρόκειται για το γραφέα που εκτελεί και τις μικρογραφίες. Η πιθανότητα γίνεται βεβαιότητα, όταν έχουμε άλλους ιστορικούς λόγους να αποκλείσουμε μακράς διάρκειας συνεργασία δύο ανθρώπων που εκτελούν εξειδικευμέ-

---

8. H. Eideneier, «Αναζητώντας τις αρχές της νεοελληνικής γραμματείας», *Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συνεδρίου «Neograeca Medii Aevi»*, Βενετία 1993, τόμος πρώτος, σελ. 47.

9. J. and O. Pächt, «An Unknown Cycle of Illustrations of the Life of Joseph», *Cahiers Archéologiques* 7 (1954), σελ. 35-49 και πιν. XII-XVI. G. Vikan, *Illustrated Manuscripts of Pseudo-Ephraem's «Life of Joseph» and the «Romance of Joseph and Aseneth»*, Xerox University Microfilms, Ann Arbor 1976, σελ. 2 κ.ε. και σποραδικά.

10. S. Der Nersessian, *L'illustration du roman de Barlaam et Ioasaph*, Παρίσι 1937, σελ. 153. Γκράτζιου, «Η διακόσμηση στα χειρόγραφα του Λουκά Ουγγροβλαχίας» (όπως στη σημ. 5), σελ. 64-65.

νη εργασία. Όταν δηλαδή δεν έχουμε ενδείξεις για λειτουργία βιβλιογραφικών εργαστηρίων που απασχολούν και γραφείς και μικρογράφους. Ο Λουκάς συνέχισε τη βιβλιογραφική του δραστηριότητα και ως επίσκοπος και μητροπολίτης στη Βλαχία. Τα χειρόγραφά του είναι ιδιαίτερα πολυτελή, στο εξής, ωστόσο, αποκλειστικά λειτουργικού περιεχομένου. Έχουν πλούσια διακόσμηση, ομοιόμορφη σε όλα τα χειρόγραφα και δεν υπάρχει κανένας λόγος να αμφιβάλλουμε ότι έγινε από το χέρι του. Οι προμετωπίδες όμως με παραστάσεις συγγραφέων, ιεραρχών ή ευαγγελιστών ή οι μικρογραφίες που συνοδεύουν τον Ακάθιστο Ύμνο[11] εκτελούνται από άλλο χέρι κάθε φορά, χέρι εξειδικευμένου ζωγράφου. Ο Λουκάς στη Βλαχία δεν φαίνεται να ξαναζωγραφίζει άλλο τίποτε εκτός από επίτιτλα και αρχικά[12].

Ανάλογη είναι και η πρακτική του συγχρόνου του Ματθαίου Μυρέων, που είχε παράλληλη σταδιοδρομία. Έκανε τις διακοσμήσεις των λειτουργικών χειρογράφων μόνος του, ενώ τις μικρογραφίες, που βρίσκονται πάντοτε σε ξεχωριστά δίφυλλα, εκτελούσε άλλος κάθε φορά συνεργάτης (Εικ. 2)[13].

Τα χειρόγραφα ενός νεότερου γραφέα του κύκλου τους, του Ανθίμου του εξ Ιωαννίνων, που επίσης έδρασε στη Βλαχία, διευκολύνουν να διευκρινιστεί αυτός ο τρόπος εργασίας[14]. Σε πολλά λειτουργικά χειρόγραφα του Ανθίμου εμφανίζονται προμετωπίδες ιεραρχών. Με λίγες πετυχημένες γραμμές σκιτσάρονται τα πρόσωπα, χωρίς να χρωματίζονται. Τα σώματα και το αρχιερατικό ένδυμα εκτελούνται σχηματικά και κατά περίπτωση χρωματίζονται περισσότερο ή λιγότερο. Οι παραστάσεις περιβάλλονται από πλούσια διακοσμημένο πλαίσιο, με πλοχμούς ή φυτική έλικα, πολύ χαρακτηριστικό για όλα τα χειρόγραφα του Ανθίμου, επομένως από το χέρι του. Το όνομα του εικονιζόμενου αναγράφεται με τη χαρακτηριστική γραφή του Ανθίμου (Εικ. 3). Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις λοιπόν ο Άνθιμος εκτελούσε και τις προμετωπίδες, ωστόσο όχι σε όλα τα χειρόγραφά του. Ειδικών απαιτήσεων παραγγελίες φέρουν προμετωπίδες ζωγραφισμένες από χέρι εξειδικευμένου ζωγράφου, ακόμη και αν τα πλαίσια παραπέμπουν και πάλι στον Άνθιμο (Εικ. 4). Ο γραφέας εικονογραφούσε τα χειρόγραφά του, επομένως, κατά περίπτωσιν[15].

---

11. Μ. Ασπρά Βαρδαβάκη, *Οι μικρογραφίες του Ακαθίστου στον κώδικα Garrett 13*, Princeton, Αθήνα 1992.

12. Γκράτζιου, *ό.π.*, σελ. 57-80. G. Vikan, «Byzance après Byzance: Luke the Cypriot, Metropolitan of Hungro-Wallachia», L. Clucas (επιμ.), *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Νέα Υόρκη 1988, σελ. 165-184.

13. Gratziou, *ό.π.*, (σημ. 5).

14. Γ. Κ. Παπάζογλου, «Άνθιμος ο εξ Ιωαννίνων, βιβλιογράφος του XVII αιώνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 23 (1981), σελ. 335-345.

15. Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία*, σελ. 88· Λ. Πολίτης, «Πολυτελή ευαγγέλια, αφιερώματα του ηγεμόνα της Βλαχίας Ματθαίου Μπασαράμπα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 10 (1980/1981), σελ. 259-272.

Άλλη ένδειξη ότι την εικονογράφηση μέσα στη στήλη του κειμένου εκτέλεσε ο γραφέας, αποτελούν οι ίδιες οι απεικονίσεις, ιχνογραφήματα που αποφεύγουν το χρώμα. Δείχνουν καμιά φορά σταθερό και επιδέξιο χέρι, όπως είναι φυσικά το χέρι ενός έμπειρου γραφέα, είναι όμως ολοφάνερο ότι δεν έγιναν από ζωγράφο. Τέτοιες περιπτώσεις είναι ασφαλώς δύο χειρόγραφα που περιέχουν την Ιστορία του Ιωσήφ και της Ασενέθ, στην Οξφόρδη, έργο του Γεωργίου ρήτορα Αίνου (Εικ. 5)[16], και στη μονή Κουτλουμουσίου, έργο ανωνύμου γραφέα[17], όπως και η συγγενικού ύφους εικονογραφημένη δημώδης Χρονογραφία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης (Εικ. 6)[18]. Αλλά και χειρόγραφα που έχουν λιγότερο απλοϊκή εικονογράφηση, πάντως μεγάλης έκτασης και μέσα στο κείμενο, όπως τα δύο χειρόγραφα της Κοσμογέννησης του Χούμνου στο Σινά και στο Βρετανικό Μουσείο, προερχόμενο επίσης από το Σινά, φαίνεται να έγιναν εκ των ενόντων, με προσεκτική μεταφορά επιλεγμένων προτύπων[19], όπως στις περισσότερες περιπτώσεις, και η τυποποιημένη εικονογράφηση των χρησμολογίων, που επιπλέον συνδέεται άμεσα με το κείμενο[20].

Ωστόσο μερικά φιλόδοξα σχέδια δεν ολοκληρώθηκαν. Την εικονογράφηση μέσα στη στήλη του κειμένου την προγραμματίζει φυσικά ο γραφέας που καθορίζει και τη θέση της και το μέγεθός της αφήνοντας τα κενά, ακόμη και το περιεχόμενό της, επιλέγοντας τη θέση του κειμένου που θα αφήσει το κενό. Ο γραφέας του Στεφανίτη και Ιχνηλάτη του Βατικανού (σε δημώδη παράφραση) προγραμμάτισε 139 μικρογραφίες, εκτέλεσε όμως μόνο 8, αφήνοντας μάλιστα μερικές ημιτελείς (Εικ. 7)[21]. Ο γραφέας Χριστόφορος μοναχός που έγραψε ένα Βαρλαάμ και Ιωάσαφ,

16. Ι. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturhandschriften. Oxford Bodleian Library*, τομ. III, Στουτγάρδη 1982, αρ. 196. Vikan, *ό.π.*, σελ. 3, 377 κ.ε., 520 κ.ε. και σποραδικά. Για το Γεώργιο: Μ. Μανούσακας, «Νέα στοιχεία για την πρώτη μετάφραση της Καινής Διαθήκης στη δημοτική γλώσσα από το Μάξιμο τον Καλλιουπολίτη», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 2 (1986), σελ. 40 κ.ε. C. Nikas, «Στίχοι Γεωργίου ρήτορος Αίνου και εκδίκου της Μεγάλης Εκκλησίας», *Ταλαρίσκος, Studia graeca Antonio Garzya a discipulis oblata*, Νάπολη 1987, σελ. 415-456, ιδίως 424 κ.ε.

17. Πελεκανίδης, Χρήστου, Μαυροπούλου-Τσιούμη, Καδάς, *ό.π.*, σελ. 456-459, εικ. 319-341. Vikan, *ό.π.*, σελ. 4, 520 κ.ε. και σποραδικά.

18. Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονογραφίας του 17ου αιώνα*, Αθήνα 1996.

19. Γ. Α. Μέγα, «Περί των χειρογράφων του ποιήματος του Κρητός Γεωργίου Χούμνου», *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961/62), σελ. 408-420· D. Holton, «A Set of Sixteenth Century Woodcuts in Greek Popular Texts», *Ελληνικά* 25 (1972), σελ. 371-376.

20. Κ. Κυριακού, *Οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντος ς΄ του Σοφού. Χειρόγραφη παράδοση και εκδόσεις κατά τους ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνες*, Αθήνα 1995.

21. *Barb. gr.* 172: Ι. Mogenet, *Codices Barberiniani Graeci. II. Codices 164-281*, Βατικανό 1989, σελ. 8-9. Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία...*, σελ. 127 και 167, εικ. 81 και 99.

άφησε 180 κενά για μικρογραφίες, αναγράφοντας και τις λεζάντες[22]. Ίσως δίστασε να τις εκτελέσει ο ίδιος και περίμενε τη συνεργασία κάποιου ειδικότερου που δεν μπόρεσε να πραγματοποιηθεί.

Ως εδώ αναφέρθηκα μόνο σε ενδείξεις. Σε ενδείξεις για γραφείς που κατά περίσταση εκτελούν και την εικονογράφηση και για ζωγράφους, συνήθως εικόνων, που όταν τους ζητηθεί, εικονογραφούν και προμετωπίδες χειρογράφων. Ρητές μαρτυρίες απουσιάζουν. Κι ας πρόκειται για μιαν εποχή που οι γραφείς μας αφήνουν κολοφώνες με πολλές πληροφορίες για τους ίδιους και για τα βιβλία τους, που τις διασταυρώνουμε και από άλλες πηγές. Για την εικονογράφηση σιωπούν. Από όσα εικονογραφημένα χειρόγραφα γνωρίζω του 15ου, 16ου και 17ου αιώνα, μου είναι γνωστές μόνο τρεις περιπτώσεις υπογεγραμμένης εικονογράφησης, τρεις περιπτώσεις που έχουν από κάθε άποψη το χαρακτήρα της εξαίρεσης, ενώ καμία δεν προέρχεται από τον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο.

Η πρώτη και γνωστότερη περίπτωση είναι του ογκώδους χρονογραφικού και χρησμολογικού κώδικα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης. Μέρος τουλάχιστον του κειμένου και η εικονογράφηση υπογράφονται από το γνωστό ζωγράφο του Χάνδακα Γεώργιο Κλόντζα[23]. Ο ίδιος υπογράφει και το χρησμολόγιο του Francesco Barozzi, που εντοπίστηκε πρόσφατα σε συλλογή του Παρισιού[24] και έχει συγγενική εικονογράφηση με το χρησμολόγιο Barozzi της Bodleian Library[25]. Πρόκειται για επαγγελματία ζωγράφο που κλήθηκε από τον Barozzi να εικονογραφήσει τα ειδικών απαιτήσεων Χρησμολόγια που ετοίμασε ο βενετοκρητικός ευγενής και λόγιος για τον Giacomo Foscarini, ναύαρχο της Βενετίας και Προβλεπτή της Κρήτης. Τα πνευματικά ενδιαφέροντα του ίδιου του Κλόντζα, το εύρος των οποίων ανιχνεύουμε στο ζωγραφικό του έργο, καθρεφτίζονται καλύτερα στο χειρόγραφό του της Μαρκιανής, με το οποίο ο έμπειρος επαγγελματίας ζωγράφος, υπεύθυνος ίσως ενός πολυπρόσωπου εργαστηρίου εικόνων στο Χάνδακα, εμφανίζεται και ως ερασιτέχνης γραφέας ή και συγγραφέας.

---

22. I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturhandschriften*, τομ. IV, Στουτγάρδη 1993, Christ Church gr. 62.

23. Α. Δ. Παλιούρα, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας και αι μικρογραφίαι του κώδικος αυτού*, Αθήνα 1977, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

24. Μ. Χατζηδάκης, «Παρατηρήσεις σε άγνωστο χρησμολόγιο του Γεωργίου Κλόντζα», *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, τομ. I, σελ. 51-60.

25. I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturhandschriften. Oxford, Bodleian Library* II, Στουτγάρδη 1978, σελ. 80-85, εικ. 621-641· Α. Δ. Παλιούρας, «Οι μικρογραφίες του χρησμολογικού κώδικα 170 Barozzi», *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1981, τομ. Β΄, σελ. 318-328· A. Rigo, *Oracula Leonis. Tre manoscritti greco-veneziani degli oracoli attribuiti all' imperatore bizantino Leone il Saggio*, Πάντοβα 1988, σελ. 16-48· Κυριακού, *ό.π.*, αρ. 19, σελ. 66 κ.ε.

Η άλλη περίπτωση υπογραμμένης μικρογραφίας σε ελληνικό χειρόγραφο εντοπίζεται σε κώδικα του 17ου αιώνα που έγραψε ο Ιάκωβος μητροπολίτης Γάνου και Χώρας, ένας γραφέας πολυτελών λειτουργικών χειρογράφων και μουσικών κωδίκων, μουσικός ο ίδιος. Ξεκίνησε τη σταδιοδρομία του ως μοναχός στη μονή Σιμωνόπετρας, έδρασε όμως στη συνέχεια στη Βλαχία και στην Κωνσταντινούπολη[26]. Ένα λαμπρά διακοσμημένο λειτουργικό χειρόγραφό του που γράφτηκε στη Βλαχία και τώρα φυλάσσεται στη Μονή Αγίου Στεφάνου στα Μετέωρα φέρει μια πολύπλοκη ολοσέλιδη διακόσμηση, μέσα στην οποία διακρίνεται η υπογραφή «Πόπα Βλάϊκου[λ]» σε κυριλλική γραφή (Εικ. 8)[27]. Ότι ο ιερέας Βλάικο ήταν ο ζωγράφος της εικονογράφησης επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι η ίδια υπογραφή εμφανίζεται και σε ρουμανικό Ευαγγέλιο με μικρογραφίες των ευαγγελιστών[28]. Ο Βλάικο εικονογραφούσε επομένως βιβλία γραμμένα από διάφορους γραφείς.

Η τρίτη περίπτωση αποτελεί ακόμη μεγαλύτερη εξαίρεση του κανόνα. Ένας γνωστός επαγγελματίας ζωγράφος που ζει στην Ιταλία υπογράφει τις εικονογραφήσεις του: είναι ο Μάρκος Μπαθάς, ο οποίος όμως δεν εικονογραφεί ακριβώς τα χειρόγραφα στα οποία σώζεται η υπογραφή του. Πρόκειται για βιβλία που βρίσκονταν στην κατοχή του. Στα περιθώριά τους σχεδίαζε ενδιαφέρουσες παραστάσεις, ένα είδος εικαστικών σχολίων στα περιεχόμενα του βιβλίου[29].

Επομένως ο κανόνας είναι η εικονογράφηση των χειρόγραφων βιβλίων να παραμένει ανώνυμη. Καθώς το εικονογραφημένο βιβλίο την εποχή αυτή είναι σποραδικό φαινόμενο, εκτελείται περιστασιακά είτε από γραφείς ή από ζωγράφους, αν βρεθούν πρόσφοροι. Ο χαρακτήρας της εικονογράφησης και κωδικολογικές παρατηρήσεις μας οδηγούν σήμερα να αποδώσουμε τη διακόσμηση είτε στο γραφέα είτε σε κάποιο περιστασιακό συνεργάτη του ζωγράφο. Αυτό που χρειάζεται κάποιο σχό-

---

26. Λ. Πολίτης, «Αγιορειτικά ανάλεκτα», *Ελληνικά* 16 (1958/59), σελ. 131-132. Μ. Κ. Χατζηγιακουμής, *Μουσικά Χειρόγραφα Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1975, σελ. 11, 74, 298· Gratziou, *ό.π.*, σελ. 98.

27. Αγίου Στεφάνου 103 (πρώην 73): Δ. Ζ. Σοφιανός, *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων*, Τόμος Γ΄ *Τα χειρόγραφα της Μονής Αγίου Στεφάνου*, Αθήνα 1986, σελ. 316-318, πιν. ΜΒ΄-Ξ΄και 151. Η μικρογραφία που υπογράφεται βρίσκεται στο φ. 71v (*ό.π.*, πιν. ΝΓ΄), αλλά προφανώς όλες οι ολοσέλιδες εικονογραφήσεις έγιναν από το χέρι του Βλάικο.

28. Ρουμανικής Ακαδημίας ms sl 13. Η υπογραμμένη μικρογραφία στο φ. 144v. Gratziou, *ό.π.*, σελ. 131-132, σημ. 321· I. Barnea «Tetravanghelul de la Căldăruşani», *Buletinul comisiunii monumentelor istorice* 37 (1944), σελ. 58-68· P. P. Panaitescu, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei RPR*, Βουκουρέστι 1959, τομ. I, σελ. 17-20. Στο εκτενές βιβλιογραφικό σημείωμα του κωδικογράφου Μαρδάριου μοναχού δεν γίνεται καμιά μνεία του μικρογράφου.

29. H. Hunger, «Ein griechischer Maler des Cinquecento in Venedig», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 21 (1972), σελ. 131-137· Μαρία Καζανάκη, «Οι μικρογραφίες του κρητικού ζωγράφου Μάρκου Μπαθά (1498-1578) σε κώδικα της Βιέννης», *Η΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο*, Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996. Περιλήψεις Επιστημονικών Ανακοινώσεων, σελ. 191 και Πρακτικά του Συνεδρίου (υπό έκδοσιν).

λιο είναι ότι τα καμιά φορά εκτενή και πλήρη πληροφοριών βιβλιογραφικά σημειώματα σιωπούν για την εικονογράφηση, ακόμη κι όταν έχει γίνει από τον ίδιο το γραφέα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του χειρογράφου της Bodleian Library, Roe 5, του Γεωργίου ρήτορα Αίνου[30]. Το χειρόγραφο είναι γραμμένο από δύο γραφείς και εικονογραφημένο επίσης από δυο χέρια σε διαφορετικά χαρτιά και σε απόσταση δύο χρόνων. Ο δεύτερος γραφέας, ο Γεώργιος, συνεχίζει στο χαρτί του πρώτου, το πρώτο κείμενο όμως που αναγράφει εικονογραφείται από το χέρι που εικονογράφησε το πρώτο μέρος του βιβλίου. Στο επόμενο κείμενο, το Βίο Ιωσήφ και Ασενέθ, αλλάζει το χαρτί και το χέρι της εικονογράφησης, όχι όμως ο γραφέας. Τα περιεχόμενα, όλα παλιότερα κείμενα, είναι μεταγλωττισμένα σε δημώδη. Στο σημείωμά του ο Γεώργιος αποσιωπά τον πρώτο γραφέα και οικειοποιείται καταγραφή και μεταγλώττιση, δεν μνημονεύει όμως την εικονογράφηση.

Άλλα πολύ ενδιαφέροντα έργα δεν φέρουν καν υπογραφή, όπως το αποδιδόμενο, αν και δικαίως με επιφύλαξη, στον Κλόντζα χειρόγραφο του Βατικανού, στο οποίο εικονογραφείται μια μυστική ερμηνεία της θείας λειτουργίας[31] ή ο Ιωβ της Οξφόρδης, ένα χειρόγραφο στο οποίο μεταφέρεται η παράδοση των βυζαντινών εικονογραφημένων Ιώβ σε ύφος της Αναγέννησης[32].

Δουλειά του γραφέα ήταν να κατασκευάσει το βιβλίο από την αρχή ώς το τέλος. Να διπλώσει τα τετράδια, να χαρακώσει το χαρτί, να ξύσει τις γραφίδες, ν' ανακατώσει τα μελάνια. Δεν μνημονεύονται ποτέ όλα αυτά. Όπως δεν μνημονεύεται ποιός κάνει τη στάχωση, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Ένα αρμένικο χειρόγραφο της Βιέννης, του 1624, διαφωτίζει τις συνθήκες εργασίας της εποχής. Ο γραφέας στον κολοφώνα παραπονιέται για τις δυσκολίες που είχε να ολοκληρώσει το εικονογραφημένο του Ευαγγέλιο: «Αν και κατέχω την τέχνη του γραφέα, δυσκολεύτηκα να γράψω και να εικονογραφήσω το βιβλίο. Μου έλειπε η περγαμηνή, κι έτσι έκανα πολλές συντομογραφήσεις [...]. Στο τέλος με βοήθησε και ο μακαρίτης αδελφός μου που έγραψε τα τελευταία τετράδια και έκαμε τη στάχωση»[33].

Ένας επαγγελματίας γραφέας μπορούσε ασφαλώς να κάνει και τη διακόσμηση, δεν είχε όμως κανένα λόγο να μνημονεύσει αυτήν την καθαρά χειρωνακτική εργασία. Δεν μπορούσε να προβλέψει ότι μ' αυτήν θα ασχολούνταν μερικούς αιώνες αργότερα οι ιστορικοί της τέχνης, γιατί θα τη θεωρούσαν δουλειά ισάξια, καμιά

---

30. Βλ. σημ. 16 και Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία*, σελ. 100 κ.ε. και 149-150.

31. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, «Οι μικρογραφίες ενός κρητικού χειρογράφου του 1600», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 13 (1985/86), σελ. 191-207.

32. I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturhandschriften. Oxford, Bodleian Library II*, Στουτγάρδη 1978, σελ. 54-66 και εικ. 369-538.

33. Heidi und H. Buschhausen, *Die illuminierten armenischen Handschriften der Mechitharisten-Kongregation in Wien*, Βιέννη 1976, σελ. 71-72.

φορά μάλιστα και σπουδαιότερη από την αντιγραφή. Εδώ μας χρησιμεύει να θυμηθούμε το Λουκά Ουγγροβλαχίας που μόλις ανέβηκε στην κοινωνική ιεραρχία, έγινε σημαίνον πρόσωπο στο περιβάλλον των βοεβόδων με μεγάλη επιρροή στην εκκλησία της Βλαχίας, μεγάλη περιουσία και τάσεις ανεξαρτητοποίησης από το οικουμενικό πατριαρχείο, δεν ξανακαταπιάστηκε με εικονογράφηση.

Όταν γίνεται λόγος για το βιβλίο, το χειρόγραφο βιβλίο, μετά την άλωση, δύο γεγονότα συνήθως τονίζονται. Πρώτα: ο τεράστιος αριθμός χειρογράφων που χάθηκαν κατά τη λεηλασία της άλωσης. Η απώλεια μάλιστα αυτή θεωρείται ότι είναι η κύρια αιτία της μαζικής μεταφοράς βιβλίων από την Ανατολή στη Δύση στη συνέχεια, με σκοπό να περισωθεί ό,τι διέφυγε από το βανδαλισμό. Παρατίθεται συχνά με αυτά τα συμφραζόμενα ένα απόσπασμα από επιστολή του Βησσαρίωνα που θρηνεί για την καταστροφή της ελληνικής γραμματείας και αγωνιά να φτάσουν τα βιβλία στη Δύση, για να διαβαστούν και να παραδοθούν στους νεότερους, αφού στην Ανατολή φαίνεται πως οι εγγράμματοι εξοντώθηκαν[34]. Έπειτα υπογραμμίζεται η εγκατάσταση βυζαντινών λογίων στη Δύση, κυρίως στην Ιταλία, εξαιτίας της οθωμανικής κατάκτησης και η δραστηριότητά τους εκεί ως αντιγραφέων στα περιβάλλοντα κυρίως των ουμανιστών της Αναγέννησης[35].

Αναφερόμενος πρόσφατα στα δυό αυτά γεγονότα ο Robert Nelson κάνει λόγο για cultural translation και είναι ο πρώτος νομίζω που αναλογίζεται όχι τη συμβολή των γεγονότων αυτών στην Αναγέννηση αλλά τις επιπτώσεις τους στην παιδεία της Ανατολής. Το θέμα αξίζει πράγματι να ερευνηθεί και από αυτή τη σκοπιά[36]. Ωστόσο φαίνεται ότι η αφαίμαξη της ελληνικής Ανατολής από τα βιβλία της που ακολούθησε την πτώση της Κωνσταντινούπολης ήταν κατά πολύ μεγαλύτερη από τη λεηλασία του πολέμου. Γιατί ενώ οι πληροφορίες για την καταστροφή της άλωσης είναι συγκεχυμένες και εξαιρετικά φορτισμένες, οι μεγάλοι αριθμοί χειρόγραφων βιβλίων που εξήχθησαν στη συνέχεια δείχνουν ότι βυζαντινές βιβλιοθήκες επέζησαν και βρήκαν το δρόμο τους προς τη Δύση μόνο το 16ο και 17ο αιώνα ή και αργότερα. Και βέβαια δεν εκπατρίστηκαν όλοι οι μορφωμένοι, όλοι οι λόγιοι, ούτε έπαψαν να αναπαράγονται. Δημιουργείται συχνά η εικόνα ότι η λογιοσύνη της τουρκοκρατούμενης Ανατολής ήταν αποκλειστικά μοναστική. Αν και φυσικά οι μορφωμένοι του 15ου

34. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, τομ. III, Πάντερμπορν 1942, σελ. 478-479.

35. Τις θέσεις αυτές συνοψίζει, με αναφορά στην προηγούμενη βιβλιογραφία, ο H. Hunger, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, (μετάφραση Γ. Βασίλαρος), Αθήνα 1995, σελ. 180 κ.ε. Το σχετικό κεφάλαιο μάλιστα εύγλωττα επιγράφεται «Το τέλος του βυζαντινού βιβλίου».

36. R. S. Nelson, «The Italian Appreciation and Appropriation of Illuminated Byzantine Manuscripts, ca 1200-1450», *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995), σελ. 209-235.

και ακόμη λιγότερο του 16ου αιώνα δεν ήταν ουμανιστές, αφού εδώ η ρήξη με το μεσαίωνα άργησε να ολοκληρωθεί, ήταν ωστόσο άνθρωποι που διάβαzαν πολλών ειδών βιβλία, έγραφαν, έκαναν σκέψεις και είχαν απόψεις όχι μόνο για τον υπερβατικό κόσμο αλλά και για τον επίγειο, για το παρόν και το παρελθόν, για τα τεκταινόμενα σε Δύση και Ανατολή.

Παρά τις καταστροφές του πολέμου και την αφαίμαξη από τους βιβλιόφιλους της Δύσης, η παιδεία και τα βιβλία δεν έλειψαν από την τουρκοκρατούμενη ανατολή. Όμως η λογιοσύνη που επέζησε έμεινε για καιρό ακόμη μεσαιωνική, μακριά από τον ουμανισμό στον οποίο μετείχαν περισσότερο ή λιγότερο άμεσα οι παλιοί μας γνώριμοι «γραφείς της Αναγέννησης». Καθώς ο μεσαίωνας στην ανατολή διήρκεσε πολύ, διατηρήθηκε και η μεσαιωνική αξιολόγηση των εργασιών που απαιτούνται για την παραγωγή ενός βιβλίου όσο έζησε και το ίδιο το χειρόγραφο. Η δραστηριότητα της αντιγραφής είναι άξια να μνημονευτεί γιατί προσδίδει σ' αυτόν που την εκτελεί την ιδιότητα του λογίου, του εγγράμματου, που δεν έπαψε ποτέ να έχει κοινωνικό γόητρο. Η εικονογράφηση, όμως, ως εργασία χειρωνακτική δεν είναι άξια μνείας, ούτε και όταν γίνεται από το χέρι του έμπειρου και συχνά καθόλου μετριόφρονα γραφέα.

ΤΟ ΚΑΤΑ ΛΟΥΚΑΝ ΑΓΙΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ

Ἐπειδήπερ πολλοὶ ἐπεχείρησαν ἀνα-
τάξασθαι διήγησιν· περὶ τῶν πεπλη-
ροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων
καθὼς παρέδοσαν ἡμῖν οἱ ἀπ' ἀρχῆς αὐ-
τόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου,
ἔδοξε κἀμοὶ παρηκολουθηκότι, ἄνω-
θεν πᾶσιν ἀκριβῶς καθεξῆς σοι γρά-
ψαι κράτιστε Θεόφιλε· ἵνα ἐπιγνῷς

Εικ. 1. Ευαγγέλιο. Γραφέας Μαρκιανός μοναχός, 1573. Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο 10

Εικ. 2. Ευαγγέλιο. Γραφέας Ματθαίος Μυρέων, 1599. Μητρόπολη Ιωαννίνων

Εικ. 3. Τρεις Λειτουργίες. Γραφέας Άνθιμος ιερομόναχος, 1638.
Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος 816

Εικ. 4. Λειτουργικό Ευαγγέλιο, προσφορά του Ματθαίου Μπασαράμπα στο Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης. Γραφέας Άνθιμος Ιερομόναχος, 1644. Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο 158

Εικ. 5. Ιωσήφ και Ασενεθ. Γραφέας Γεώργιος ρήτωρ Αίνου, 1614.
Οξφόρδη, Bodleian Library, Roe 5

Εικ. 6. Χρονογραφία. Γραφέας ανώνυμος. Αρχές 17ου αιώνα.
Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Βολίδου 2

Εικ. 7. Στεφανίτης και Ιχνηλάτης. Γραφέας ανώνυμος.
Τέλος 16ου αιώνα. Βιβλιοθήκη του Βατικανού, *Barb. gr.* 172

Εικ. 8. Τρεις Λειτουργίες. Γραφέας Ιάκωβος Γάνου και Χώρας, 1632. Μικρογράφος ιερέας Βλάικο. Μετέωρα, Αγίου Στεφάνου 103

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΙΑΚΟΥ

ΤΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΚΡΗΤΟΣ ΚΩΔΙΚΟΓΡΑΦΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΡΙΒΙΖΙΑ

Ο Γεώργιος Τριβιζίας, που γεννήθηκε στο Χάνδακα γύρω στο 1423[1], υπήρξε ένας από τους παραγωγικότερους αντιγραφείς χειρογράφων του δεύτερου μισού του 15ου αι. Σε διάστημα τριάντα περίπου χρόνων αντέγραψε, εν μέρει ή εν όλω, 97 γνωστούς μέχρι σήμερα κώδικες[2]. Ο Τριβιζίας ήρθε, πιθανότατα, σε πρώτη επαφή με την αντιγραφική τέχνη στο βιβλιογραφικό εργαστήριο που είχε οργανώσει στον Χάνδακα ο Μιχαήλ Αποστόλης. Όπως υποστηρίζει ο Μαστροδημήτρης[3], ο Μιχαήλ Αποστόλης θα πρέπει να αποτέλεσε το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον γραφέα και τον Βησσαρίωνα. Ένα από τα πρώτα ίσως χειρόγραφά του, το οποίο και είναι εφικτό να χρονολογηθεί, ο *Marc. gr.* 429[4], τοποθετεί το πρώιμο στάδιο της δραστηριότητάς του κατά τα έτη 1455-1456 στο βιβλιογραφικό εργαστήριο που διατηρούσε ο καρδινάλιος. Θα λέγαμε ότι ο Τριβιζίας, βρέθηκε στα μέσα κυριολεκτικά του 15ου αι. στη Ρώμη αντιγράφοντας χειρόγραφα για λογαριασμό του Βησσαρίωνα. Οι κώδικες αυτοί, που φτάνουν τους εικοσιεπτά[5] και αντιστοιχούν στο ένα τρίτο περίπου της συνολικής του παραγωγής, φυλάσσονται, όπως είναι γνωστό, στην Μαρκιανή Βιβλιοθήκη της Βενετίας μετά από δωρεά του καρδιναλίου[6]. Είναι πολύ πιθανό ότι

---

1. Το 1423 θεωρείται *terminus ante quem* της χρονολογίας γέννησης του γραφέα. Βλ. Π. Δ. Μαστροδημήτρη, «Γεώργιος Τριβίζιος (πρὸ τοῦ 1423-1485), κωδικογράφος τοῦ Βησσαρίωνος καὶ ἱερεὺς τῶν ἐν Βενετίᾳ Ἑλλήνων», *Θησαυρίσματα* 8 (1971), σελ. 50.

2. Βλ. C. Gallavotti, «Intorno ai mss. di Giorgio Trivisia e di Giorgio Alessandro», *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli* II-III (1980-1981), σελ. 21-24.

3. Μαστροδημήτρης, *ό.π.*, σελ. 51.

4. E. Mioni, «Bessarione scriba e alcuni suoi collaboratori», *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei* [Medioevo e Umanesimo 24], Πάντοβα 1976, σελ. 293.

5. Πρόκειται για τους κώδικες: *Marc. gr.* 191, *Marc. gr.* 192, *Marc. gr.*195, *Marc. gr.* 199, *Marc. gr.* 219, *Marc. gr.* 221, *Marc. gr.* 223, *Marc. gr.* 245, *Marc. gr.* 251, *Marc. gr.* 253, *Marc. gr.* 282, *Marc. gr.* 289, *Marc. gr.* 293, *Marc. gr.* 305, *Marc. gr.* 337, *Marc. gr.* 396, *Marc. gr.* 413, *Marc. gr.* 429, *Marc. gr.* 434, *Marc. gr.* 455, *Marc. gr.* 462, *Marc. gr.* 470, *Marc. gr.* 479, *Marc. gr.* 480, *Marc. gr.* 492, *Marc. gr.* 518.

6. Βλ. L. Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana*, [Sussidi Eruditi 31], Ρώμη 1979.

ο Γεώργιος Τριβιζίας συνέχισε την αντιγραφή χειρογράφων έως το τέλος της ζωής του το 1485, στην Βενετία[7].

Οι κώδικες του Βησσαρίωνα. Η σημασία της ομάδας των Μαρκιανών κωδίκων είναι στην περίπτωση του Τριβιζία αποφασιστικής σημασίας για την περαιτέρω χρονολογική ταξινόμηση της αντιγραφικής του παραγωγής. Τα *ex libris* του κτήτορα, στα οποία υπογράφει με την εκάστοτε βαθμίδα που κατείχε στην ιεραρχία της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, εξασφαλίζουν σταθερή σχετικά χρονολογική βάση, μέσω της οποίας τα χειρόγραφα διακρίνονται σε δύο περιόδους: στην πρώιμη, όπου περιλαμβάνονται οι κώδικες τους οποίους ο Βησσαρίων υπογράφει μεταξύ των ετών 1455-1468 ως *Καρδινάλιος τοῦ τῶν Τούσκλων*, και την μεταγενέστερη, στην οποία ανήκουν τα χειρόγραφα μεταξύ 1468-1472, όπου επιγράφεται ως *Ἐπίσκοπος Σαβίνων*. Με βάση τα στοιχεία που προκύπτουν από την κωδικολογική και, κυρίως, την παλαιογραφική εξέταση των εν λόγω χειρογράφων, είναι δυνατό με την συγκριτική μέθοδο να χρονολογηθούν οι υπόλοιποι κώδικες του Τριβιζία, ο οποίος, ας σημειωθεί, δεν συνήθιζε να μνημονεύει στα χειρόγραφά του τον χρόνο ή τον χώρο αντιγραφής τους, ενώ σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις υπογράφει με το όνομά του, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην καταγωγή του και την ιερατική του ιδιότητα[8].

Διακοσμητικά στοιχεία. Μελετώντας τα χειρόγραφα του Τριβιζία διαπιστώνουμε ότι, με λίγες εξαιρέσεις, διακοσμούσε ο ίδιος τα χειρόγραφά του. Τα θέματα που σχεδίαζε δεν μεταβάλλονται με το πέρασμα του χρόνου αλλά μάλλον απλοποιούνται, αποκτώντας θεματική καθαρότητα —όπως άλλωστε και η γραφή του— ενώ τυποποιείται ο σχεδιασμός τους. Τα συστατικά των χειρογράφων που φέρουν διακόσμηση είναι τα επίτιτλα, τα αρχικά γράμματα, οι τίτλοι και άλλα ελάσσονα στοιχεία συνήθως εντός του κειμένου ή και στο τέλος του.

Στους κώδικες που χρονολογούνται μεταξύ των ετών 1455-1468, τα επίτιτλα, και ιδιαίτερα τα αρχικά γράμματα, καταλαμβάνουν σαφώς περισσότερο χώρο από ό,τι στα χειρόγραφα που έχουν αντιγραφεί μετά το 1468. Στους κώδικες της πρώτης αυτής ομάδας τα επίτιτλα φτάνουν σε ύψος τις πέντε έως έξι σειρές, ενώ τα αρχικά γράμματα κατά μέσο όρο τις δέκα σειρές, τις οποίες αρκετές φορές με τον εξωτερικό συνοδευτικό διάκοσμο του κυρίου σώματος του γράμματος τις ξεπερνούν· μάλιστα κάποιες φορές φτάνουν σε ύψος και τις δεκαεπτά σειρές. Στην πρώτη περίοδο

7. Ο Τριβιζίας ζούσε στη Βενετία από το 1474 ως πρώτος ιερέας της εκεί ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας· βλ. Μαστροδημήτρη, *ό.π.*, σελ. 55-56, 59.

8. *Ambr.* 123 (B101 sup.) (*...Γεώργιος ὁ Τριβίζιος ὁ Κρής, ὁ τῶν ἐν Βενετίαις Γραικῶν ἱερεύς...*), *Laur. Pl.* 56, 14 (*Ἐγὼ ὁ παπὰ Γεώργιος ὁ Τριβιζίας...*), *Laur. Conv. Soppr.* 440 (*...Γεωργίου ἱερέως τοῦ Τριβιζία*), *Par. gr.* 2803 (*...παρὰ Γεωργίου τοῦ Τριβιζία καὶ ἱερέως τῶν γραικῶν*), *Marc. gr.* 191 (*Κρητὸς ἱρῆος...*), *Marc. gr.* 221 (*...χειρὶ Γεωργίου ἀρητῆρος, ὃν ἤγετο Κρήτη*).

της αντιγραφικής δράσης του Τριβιζία (± 1455-1468) το αρχικό γράμμα ενός καινούργιου βιβλίου συναντάται σχεδιασμένο ακανόνιστα, είτε μέσα σε ορθογώνιο το οποίο και καταλαμβάνει μέρος από το πλάτος του κειμένου, είτε εκτός του πλαισίου του κειμένου. Σε κώδικες αντιγραμμένους μετά το 1468 το φαινόμενο αυτό εξασθενεί, επειδή ο γραφέας δεν συνήθιζε κατά κανόνα να θυσιάζει μέρος απο το πλάτος του κειμένου. Στους κώδικες της δεύτερης αυτής περιόδου τα επίτιτλα φτάνουν ως επί το πλείστον σε ύψος τις τέσσερις σειρές, ενώ τα αρχικά γράμματα δεν ξεπερνούν και αυτά κατά μέσο όρο τις πέντε ή έξι. Πάντως, σε καμία περίπτωση και σε καμία χρονική περίοδο τα επίτιτλα δεν ξεπερνούν σε εύρος το πλάτος του κειμένου.

Τα επίτιτλα είναι ταινιοειδή και σχεδιασμένα ανάλογα με το μέγεθος και την πολυπλοκότητα των μοτίβων τους μέσα σε διπλό ή μονό πλαίσιο, ενώ τα απλούστερα παραμένουν συνήθως απλαισίωτα. Αυτά που βρίσκονται μεταξύ κεφαλαίων, υποκεφαλαίων ή παραγράφων δεν ξεπερνούν το ύψος των δύο σειρών και τα θέματά τους μπορεί να επαναλαμβάνονται αρκετές φορές μέσα στο ίδιο χειρόγραφο. Συχνά μάλιστα, σε ιδιαίτερα εκτενή κείμενα, δεν λειτουργούν μόνον ως επίτιτλα αλλά και ως κατακλείδες.

Τα θεματικά μοτίβα των επιτίτλων διακρίνονται ως εξής:

α. Στην αρχή του χειρογράφου ή ενός καινούργιου συγγράμματος στο εσωτερικό ενός κώδικα σχεδιάζονται ταινιοειδή επίτιτλα με διπλό πλαίσιο. Τα επίτιτλα περικλείουν υπόλευκους, οριζόντια βαίνοντες ανακαμπτόμενους βλαστούς, που σχηματίζουν ερυθροκάστανα καρδιόσχημα διάχωρα, στο εσωτερικό των οποίων περικλείονται υπόλευκα κρινάνθεμα (εικ. 1)· ή βλαστούς, που διαγράφουν κυκλοτερή σχήματα, στο εσωτερικό των οποίων δημιουργούνται επίσης καρδιόσχημα φύλλα με υπόλευκα κρινάνθεμα (εικ. 2). Οι περιφερειακοί βλαστοί στις εσωτερικές γωνίες και τις πλευρές εντός του πλαισίου καταλήγουν συνήθως σε απολήκτικούς πλοκάμους ή σφαιροειδή κοσμήματα. Το ίδιο το πλαίσιο κοσμείται απο τρίφυλλα κοσμήματα με τριγωνική απόφυση σε κανονικές μεταξύ τους αποστάσεις. Στα ακρωτήρια του πλαισίου σχεδιάζονται ανθέμια, ημιανθέμια, ημίφυλλα, απολήκτικοί πλόκαμοι ή σφαιρίδια με κλαδίσκους στις απολήξεις. Η στέψη κοσμείται από πολύπλοκο ή απλό πλεκτό σταυρό, ο οποίος περιβάλλεται συνηθέστατα από κουκίδες και σφαιρίδια με κλαδίσκους στις απολήξεις. Ο σταυρός σχεδιάζεται αρκετά συχνά στα πλάγια του επιτίτλου ή του πλαισίου, όπως επίσης και στο τέλος του κειμένου ως κατακλείδα.

β. Ως ταινιοειδή επίτιτλα συναντώνται ποικίλες σε σχηματισμούς και ύψος πλεκτές ταινίες, άλλοτε μέσα σε πλαίσιο και άλλοτε χωρίς (εικ. 3). Οι ταινίες αυτές φτάνουν σε ύψος τις τρεις έως τέσσερις γραμμές. Ο τρόπος που περιπλέκονται μεταξύ τους παραμένει ο ίδιος. Το διαφοροποιητικό στοιχείο εδώ είναι η ανθεμοειδής κατάληξη στα ακρωτήρια όπως και η κόσμηση του πλοχμού περιφερειακά με κουκίδες. Ο

πλοχμός είναι υπόλευκος έχοντας το χρώμα του χαρτιού ή της περγαμηνής και προβάλλεται πάνω σε ερυθροκάστανο κάμπο.

Απλούστερες μορφές ταινιοειδών επιτίτλων είναι οι ακόλουθες:

1. Απλός υπόλευκος πλοχμός από δύο πλόκαμους που περιπλέκονται, συνήθως με ημίφυλλα στις απολήξεις (εικ. 4.α). Ορισμένες φορές ο πλοχμός συναντάται μέσα σε διπλό πλαίσιο σχεδιασμένος πάνω σε ερυθροκάστανο κάμπο.

2. Πλοχμός σχηματιζόμενος από δύο πλόκαμους, οι οποίοι, αν και περιπλέκονται κυματοειδώς, σχηματίζουν σταυροειδή σχήματα (εικ. 4.β).

3. Κυματοειδής βλαστός με ανθεμοειδή και φυλλόσχημη διακόσμηση: μεγάλα ημίφυλλα, τρίφυλλα, αγκιστροειδή σφαιρίδια και ανθεμωτά (εικ. 4.γ).

4. Κυματοειδής βλαστός με μεγάλα φύλλα και τρίφυλλα στο εσωτερικό. Στα εξωτερικά τόξα σχηματίζονται καρδιόσχημα (εικ. 4.δ).

5. Μικρές διπλές διακοσμητικές κυματοειδείς γραμμές άλλοτε διακοπτόμενες και άλλοτε συνεχόμενες με κουκίδες στο εσωτερικό των τόξων που σχηματίζουν οι καμπύλες.

γ. Για την κόσμηση των αρχικών γραμμάτων χρησιμοποιούνται τα ίδια φυτικά σχέδια. Τα μοτίβα αναπτύσσονται ανάλογα με το είδος και το μέγεθος του γράμματος στο εσωτερικό του ή και γύρω από αυτό ως συνέχεια του κορμού του. Τα μικρότερα σε μέγεθος γράμματα, συνήθως τα αρχικά υποκεφαλαίων ή παραγράφων, φέρουν απλούστερη διακόσμηση από φύλλα, ημίφυλλα, σφαιρίδια ή ανθέμια. Τα φυτικά κοσμήματα σχεδιάζονται επίσης ανάλογα με το μέγεθος του γράμματος είτε στο εσωτερικό του πεδίο, εάν πρόκειται για γράμματα που φτάνουν περίπου τις τέσσερις έως πέντε σειρές, ενώ στα μικρότερα αρχικά, τα οποία δεν ξεπερνούν σε ύψος τις τρεις σειρές, σχεδιάζονται περιφερειακά του σώματος του γράμματος, συνήθως επάνω και κάτω από αυτό.

δ. Διακοσμητικό ρόλο διαδραματίζουν και οι τίτλοι, γραμμένοι ορισμένες φορές σε επιγραφική μεγαλογράμματη γραφή. Αρκετά συχνά γράφονται έγχρωμα τα περιθώρια (τα λήμματα και τα σχόλια), όπως και άλλα βοηθητικά στοιχεία μέσα στο ίδιο το κείμενο, ανάλογα με τη φύση του περιεχομένου του.

ε. Στο τέλος των κειμένων δίνεται συχνά σχήμα τριγωνικό ή και κλεψύδρας, συνήθως όμως η κόσμηση της τελευταίας σελίδας περιορίζεται σε μικρούς πλεκτούς σταυρούς ή και σε έναν έγχρωμο τίτλο τέλους.

Το χρώμα που σταθερά χρησιμοποιεί στη διακόσμησή του ο Τριβιζίας είναι το ερυθροκάστανο, όπως άλλωστε συμβαίνει και με τους περισσότερους γραφείς κρητικής καταγωγής[9].

---

9. S. Rothe, «Textillumination bei einigen Schreibern kretischer Herkunft im 15. Jahrhundert», *Paleografia e Codicologia greca.* Atti del II. Colloquio internazionale (Berlino-Wolfenbüttel 17-21 Ottobre 1983), τ. I, Alessandria 1991, σελ. 362.

Το διακοσμητικό σύστημα.— Τα στοιχεία που προκύπτουν από την εξέταση των διακοσμητικών συνηθειών του γραφέα συγκλίνουν στο ότι ο Γεώργιος Τριβιζίας ακολουθούσε με συνέπεια ένα σύστημα, το οποίο, από τα στοιχεία που υπάρχουν ως σήμερα, δεν μπορούμε να το αποδώσουμε σε κάποιο συγκεκριμένο βιβλιογραφικό εργαστήριο. Η συνεργασία του με σημαντικότατους γραφείς κρητικής καταγωγής του 15ου αι., όπως τον Ιωάννη Ρώσο και τον Ιωάννη Πλουσιαδηνό, αλλά και η παρουσία διακόσμησης από τον Ιωάννη Ρώσο σε χειρόγραφα αντιγραμμένα από τον ίδιο τον Τριβιζία, επιτρέπουν την υπόθεση ότι υιοθέτησε το διακοσμητικό σύστημα των συναδέλφων του κωδικογράφων. Τα μοτίβα που συναντούμε σε κώδικες τους οποίους έχει αντιγράψει σε συνεργασία με τους γραφείς αυτούς, όπως και ο τρόπος ανάπτυξής τους, φανερώνουν τις επιρροές που δέχτηκε. Τα επίτιτλα και τα αρχικά γράμματα παρουσιάζουν ομοιότητες με ανάλογα μοτίβα του Ιωάννη Ρώσου (εικ. 5) και του Ιωάννη Πλουσιαδηνού[10], ενώ η τεχνοτροπία του προσεγγίζει εκείνην του Πλουσιαδηνού (εικ. 6). Αξιοπρόσεκτο στοιχείο στα χειρόγραφα του Τριβιζία είναι ότι ένας μικρός αριθμός τους έχει εν μέρει διακοσμηθεί και από τον Ιωάννη Ρώσο. Σε ορισμένους από τους εν λόγω κώδικες ο Ρώσος έχει ολοκληρώσει το κύριο μέρος της διακόσμησης, δηλαδή την αρχή κάθε καινούργιου βιβλίου, τα επίτιτλα, τους τίτλους και τα αρχικά, ενώ ο Τριβιζίας έχει προσθέσει τίτλους και αρχικά κεφαλαίων, υποκεφαλαίων ή παραγράφων· υπάρχουν και κώδικες στους οποίους η διακόσμηση ολοκληρώνεται ισομερώς από τους δύο γραφείς[11]. Αυτό παρατηρείται όχι τόσο σε χειρόγραφα που έχουν εξ ολοκλήρου αντιγραφεί από τον Τριβιζία όσο σε κώδικες, τμήματα των οποίων έχουν ολοκληρωθεί από άλλους αντιγραφείς. Επιπλέον, μελετώντας τα χειρόγραφα, που είναι καρπός συνεργασίας του γραφέα με άλλους συγχρόνους του, παρατηρούμε, ότι αν δεν κοσμούσε ολόκληρο τον κώδικα ο Τριβιζίας φρόντιζε τουλάχιστον να διακοσμήσει εκείνο το τμήμα του χειρογράφου για την αντιγραφή του οποίου ήταν υπεύθυνος, ακόμα και εάν επρόκειτο για ένα μόνο επίτιτλο ή αρχικό, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του *Marc. gr.* 192[12].

---

10. Rothe, *ό.π.*, σελ. 193-195 εικ. 1-3, σελ. 197 εικ. 5α.

11. Από την ομάδα των Μαρκιανών κωδίκων, επτά είναι εκείνοι που φέρουν διακόσμηση του Ιωάννη Ρώσσου και του Γεωργίου Τριβιζία, οι *Marc. gr.* 219, *Marc. gr.* 221, *Marc. gr.* 223, *Marc. gr.* 251, *Marc. gr.* 337, *Marc. gr.* 413 και *Marc. gr.* 429, ενώ στο Βατικανό βρίσκεται ακόμα ένας κώδικας, ο *Vat. gr.* 327, στον οποίο ο γραφέας έχει προσθέσει τα δευτερεύοντα αρχικά και τους τίτλους, ενώ ο Ιωάννης Ρώσος έχει κάνει την διακόσμηση. Όλοι οι Μαρκιανοί κώδικες τοποθετούνται χρονικά μεταξύ των ετών 1455-1468· τέσσερις από αυτούς, όπως και ο Βατικανός που χρονολογείται μετά το 1468, περιέχουν εκτός από άλλα φιλοσοφικά κείμενα, σχόλια του Σιμπλίκιου στον Αριστοτέλη και τον Επίκτητο.

12. Για την αντιγραφή του κώδικα έχουν συνεργαστεί οι γραφείς: *Ανδρόνικος Κάλλιστος* (ff. 1-44v), *Γεώργιος Τριβιζίας* (ff. 45-70v), *Μανουήλ Ατράπης* (ff. 71-114), *Ανώνυμος ΚΒ* (ff. 114v-144v, 145-246) και ο *Ιωάννης Πλουσιαδηνός* (ff. 145-246, 265-310, 313-314, 315-371). Διακόσμηση φέρουν μόνο τα μέρη που έχουν αντιγραφεί από τον *Γεώργιο Τριβιζία* και τον *Ιωάννη Πλουσιαδηνό.*

Σε άρθρο της Rothe[13], σχετικά με τις διακοσμητικές συνήθειες κρητών γραφέων του 15ου αι., μελετάται η δυνατότητα σύνδεσης, έστω και χαλαρής, του διακοσμητικού ύφους σειράς γραφέων κρητικής καταγωγής, όπως του Βαρθολομαίου Ρώσου, του Ιωάννη Πλουσιαδηνού, των αδελφών Γρηγορόπουλων και ιδιαίτερα του Ιωάννη Ρώσου, τόσο με το χειρόγραφο του αντιγραφικού εργαστηρίου της μονής των Οδηγών στην Κωνσταντινούπολη τον 14ο αι.[14], όσο και μεταξύ τους. Εφόσον η τεχνοτροπία των γραφέων αυτών μας παραπέμπει στο ύφος της Μονής των Οδηγών, κατ' επέκταση το σύστημα διακόσμησης που ακολουθούσαν θα μπορούσε να συμβαδίζει με αυτό της μονής. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε κάτι ανάλογο για τον Τριβιζία, χωρίς όμως και να μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση αυτή. Γεγονός παραμένει ότι ο Γεώργιος Τριβιζίας είναι γραφέας του 15ου αι., κρητικής καταγωγής, ο οποίος μέσω της συνεργασίας του με άλλους κρήτες κωδικογράφους, θα ήταν ανοιχτός σε επιρροές από το άμεσο εργασιακό του περιβάλλον σε τέτοιο βαθμό, ώστε να υιοθετήσει συνήθειες που δεν φαίνεται να έχουν κατ' αρχήν άμεση σχέση με το προσωπικό του στυλ γραφής. Συγκρίνοντας λοιπόν τα επίτιτλα και τα αρχικά των γραφέων που προαναφέρθηκαν, όπως και τα διακοσμητικά θέματα που εμφανίζονται μέσα σ' αυτά, νομίζω ότι θα μπορούσαμε να προσθέσουμε στην ομάδα αυτή και τον Τριβιζία.

Ένα επιπλέον στοιχείο που στηρίζει την εν λόγω υπόθεση είναι η επισήμανση ενός φαινομένου που η Rothe ονομάζει Negative-Wirkung[15], αν και στην περίπτωση του Τριβιζία (όπως επίσης και στην περίπτωση του Ιωάννη Πλουσιαδηνού, του Βαρθολομαίου Ρώσου και των Γρηγορόπουλων) το φαινόμενο αυτό δεν εμφανίζει τον βαθμό εξέλιξης και σχηματοποίησης, τον οποίο έφτασε με τον Ιωάννη Ρώσο. Τα χαρακτηριστικά του φαινομένου αυτού είναι τα εξής: ο κάμπος του επιτίτλου γεμίζει με ερυθροκάστανο χρώμα από το οποίο και σχηματίζεται το περίγραμμα του κεντρικού διακοσμητικού θέματος που προβάλλεται πάνω στο υπόλευκο χαρτί ή στην περγαμηνή, η φυσική απόχρωση των οποίων εισάγεται στη διακόσμηση και λειτουργεί σαν δεύτερο βασικό χρώμα. Η επίδραση αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη στον Ιωάννη Ρώσο, επειδή ο γραφέας αυτός εκμεταλλεύεται όσο το δυνατόν περισσότερο τον υπόλευκο κάμπο του επιτίτλου, προβάλλοντας έτσι την φυτική διακόσμηση, ενώ, όσον αφορά τα αρχικά γράμματα, περιγράφει τον κορμό τους με ερυθροκάστανη και κίτρινη μελάνη, αφήνοντάς τον εσωτερικά κενό. Αντίθετα ο Τριβιζίας χρησιμοποιεί περισσότερο χρώμα, σχεδιάζοντας λεπτότερα φυτικά σχέδια, ενώ οι κορμοί των γραμμάτων του είναι ερυθροκάστανοι. Και οι δύο πάντως κοσμούν τα

---

13. Rothe, *ό.π.*, σελ. 359-362.

14. Η έρευνα βασίζεται κατά κύριο λόγο στη σύγκριση με το χειρόγραφο 748 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Βλ. Rothe, *ό.π.*, σελ. 361.

15. Rothe, *ό.π.*, σελ. 358.

σώματα των αρχικών τους με φυτικά σχέδια. Στην περίπτωση του Τριβιζία τα θέματα αναπτύσσονται με μεγαλύτερη ελευθερία τόσο στο εσωτερικό πεδίο του αρχικού όσο και γύρω από αυτό, ενώ ο Ρώσος σχεδιάζει πιο συμπαγή μοτίβα και συνδεδεμένα μεταξύ τους, έτσι ώστε να περικλείονται σχεδόν ολόκληρα στην περιφέρεια γύρω από τον κορμό του αρχικού γράμματος.

Συμπερασματικά, όσον αφορά τις διακοσμητικές συνθέσεις του Γεωργίου Τριβιζία, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο ίδιος δεν έδειξε ιδιαίτερα δημιουργική φαντασία αλλ' απλά υιοθέτησε ένα σύστημα διακόσμησης, το οποίο και διατήρησε μέχρι το τέλος της αντιγραφικής του δραστηριότητας, χωρίς να το εμπλουτίσει ή να το εξελίξει δραστικά· το γεγονός αυτό δεν βοηθά δυστυχώς, όπως είναι αντιληπτό, στην διάκριση και χρονολογική κατάταξη των χειρογράφων του. Ο Τριβιζίας αρκέστηκε στην αναπαραγωγή ορισμένων διακοσμητικών θεμάτων, τα οποία προσάρμοσε στη δική του τεχνοτροπία, προσθέτοντας τις προσωπικές του καλλιτεχνικές λεπτομέρειες.

Για πιο συγκεκριμένη αναφορά για τα διακοσμητικά συστήματα που ακολουθούσαν στην Κρήτη τον 15ο αι., νομίζω ότι είναι αναγκαίο να συνεχιστεί και ολοκληρωθεί η έρευνα όχι μόνο για τους κρήτες γραφείς του 15ου αι. καθώς και για τις διακοσμητικές τους συνήθειες, αλλά και για τη σχέση τους με τα βιβλιογραφικά εργαστήρια (ειδικά για την Κρήτη με εκείνο του Μιχαήλ Αποστόλη)[16].

16. Σχετικά με τους συνεργάτες του Μιχαήλ Αποστόλη και το βιβλιογραφικό του εργαστήριο βλ. το κλασικό άρθρο του M. Wittek, «Pour une étude du scriptorium de Michel Apostolès et consorts», *Scriptorium* 7 (1953), σελ. 290-297. Εκτενέστερη αναφορά στο διακοσμητικό σύστημα του Γεώργιου Τριβιζία και περιγραφή των χειρογράφων του γίνεται στην διατριβή που ετοιμάζω στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου υπό την επίβλεψη του καθ. κ. D. Harlfinger και η οποία φέρει τον τίτλο: *Georgios Tribizias. Ein Handschriftenschreiber kretischer Herkunft im 15. Jh.*

Εικ. 1. Βενετία, Βιβλιοθήκη Apostolica Vaticana, *Marc. gr.* 191, f. 184.
Γραφή και διακόσμηση: <Γεώργιος Τριβιζίας>

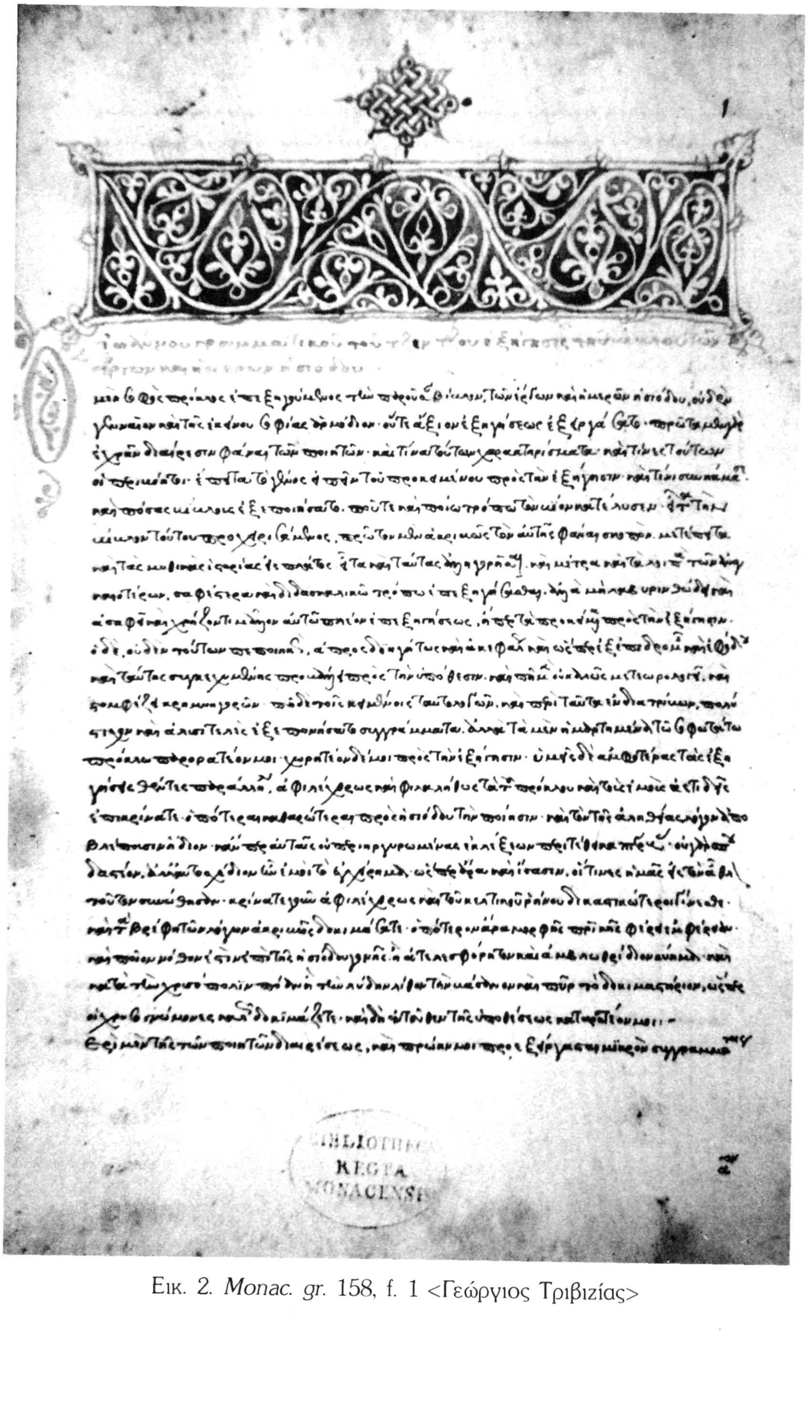

Εικ. 2. *Monac. gr.* 158, f. 1 <Γεώργιος Τριβιζίας>

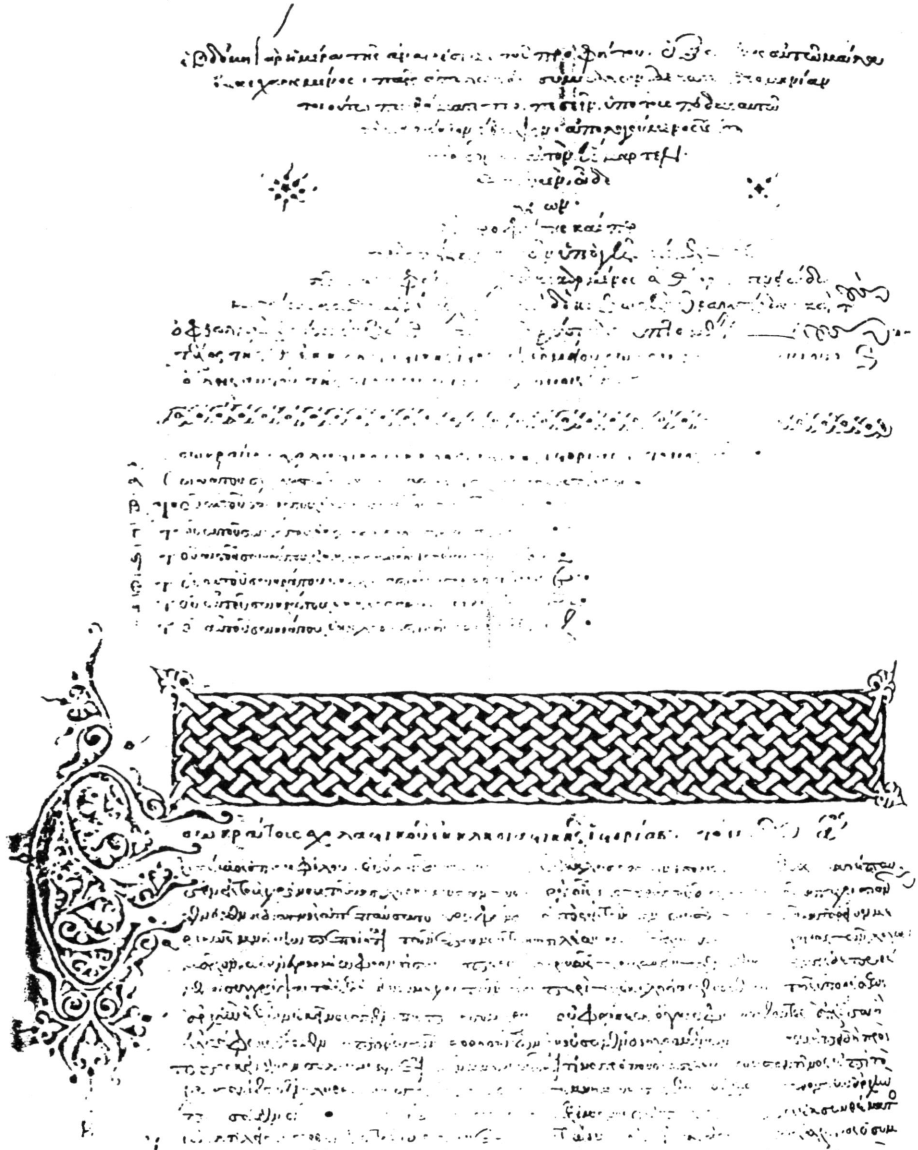

Εικ. 3. Βενετία, Βιβλιοθήκη Apostolica Vaticana *Marc. gr.* 337, f. 228v
Γραφή και διακόσμηση <Γεώργιος Τριβιζίας>

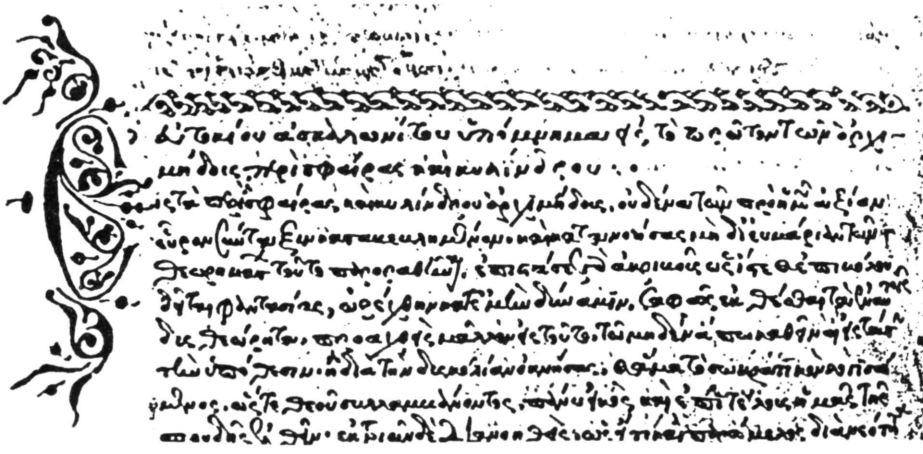

Εικ. 4α. Βενετία, Βιβλιοθήκη Apostolica Vaticana, *Marc. gr.* 305, f. 107V
Γραφή και διακόσμηση: <Γεώργιος Τριβιζίας>

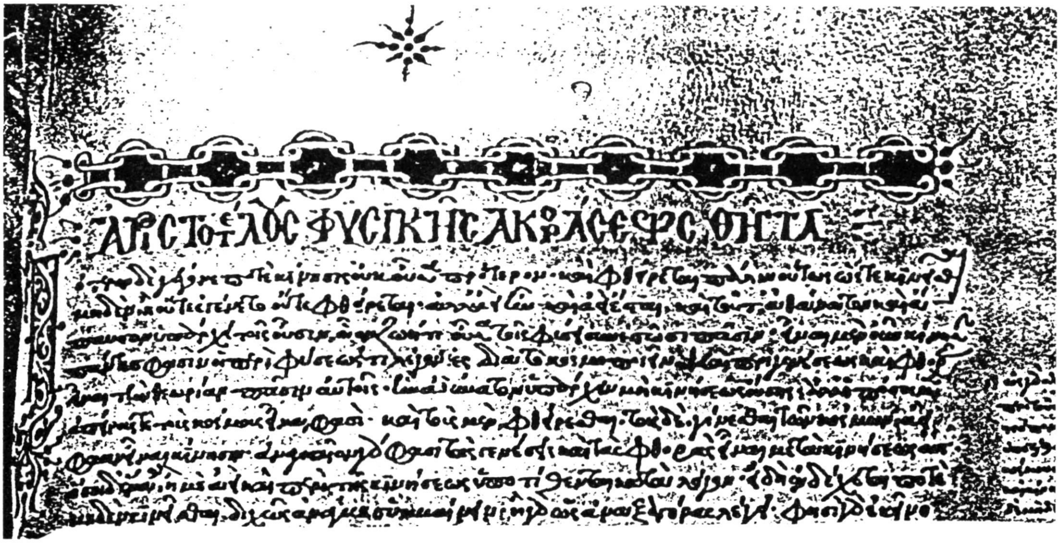

Εικ. 4β. *Marc. gr.* 219, f. 278
Γραφή και διακόσμηση: <Γεώργιος Τριβιζίας>

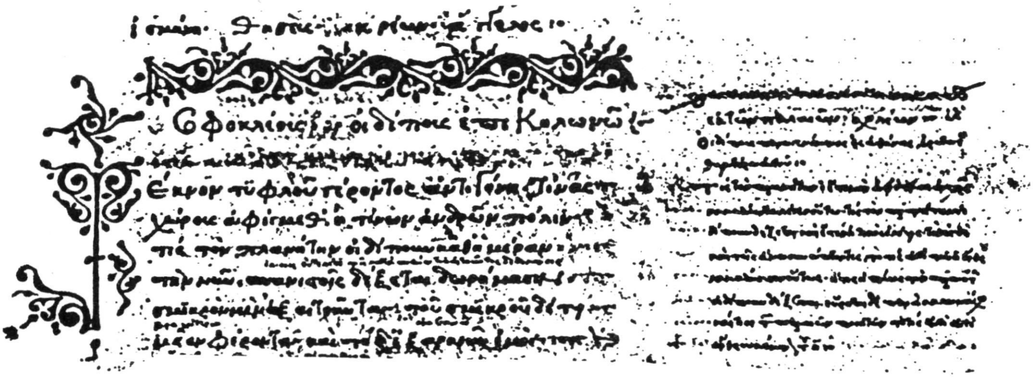

Εικ. 4γ. *Marc. gr.* 470, f. 180
Γραφή και διακόσμηση: <Γεώργιος Τριβιζίας>

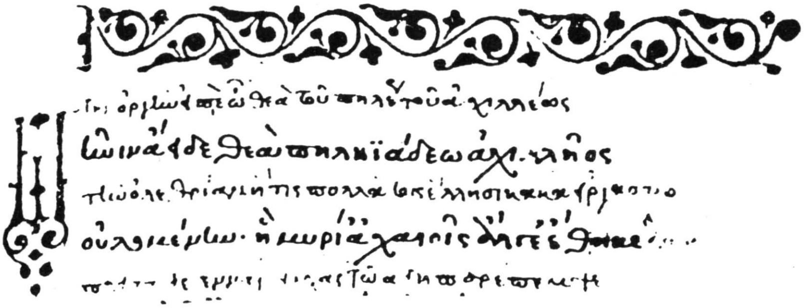

Εικ. 4δ. *Marc. gr.* 455, f. 2
Γραφή και διακόσμηση: <Γεώργιος Τριβιζίας>

Εικ. 5. Βενετία, Βιβλιοθήκη Apostolica Vaticana, *Marc. gr.* 337, f. 140
Γραφή <Γεώργιος Τριβιζίας> Διακόσμηση <Ιωάννης Ρώσος>

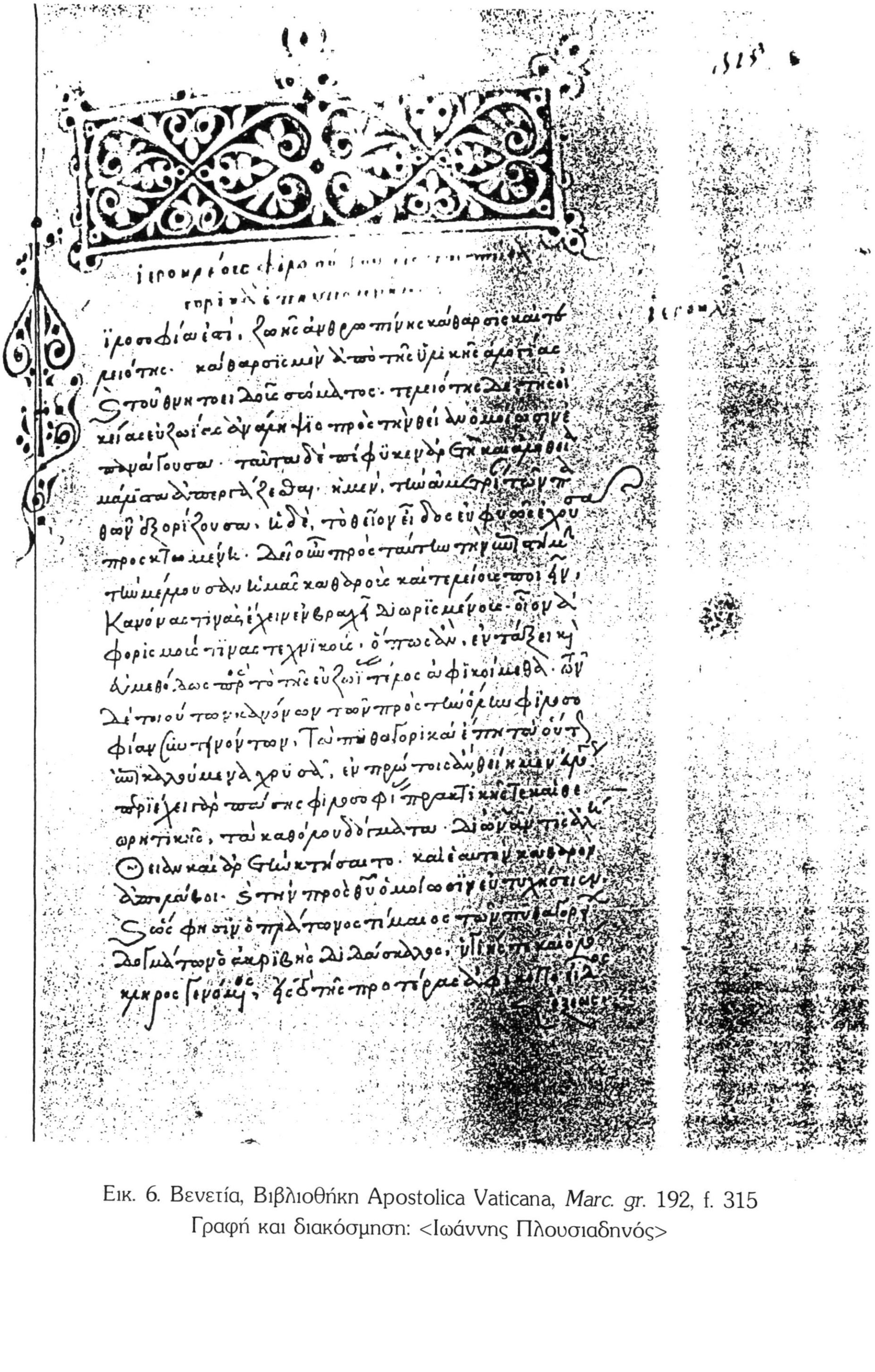

Εικ. 6. Βενετία, Βιβλιοθήκη Apostolica Vaticana, *Marc. gr.* 192, f. 315
Γραφή και διακόσμηση: <Ιωάννης Πλουσιαδηνός>

AXINIA DŽUROVA

LA SYNTHÈSE SLAVO-BYZANTINE DANS LES MANUSCRITS GRECS DITS DE «GRAND LUXE», CRÉÉS EN VALACHIE ET EN MOLDAVIE AUX XVIe-XVIIe SIÈCLES

En 1991, dans son article consacré à l'Evangéliaire grec de 1594 de Baltimore W. 535, notre collègue Gary Vikan pose la question de la renaissance, à la fin du XVIe et pendant la première moitié du XVIIe siècle, de la tradition des évangiles somptueusement illustrés. Ces évangiles, créés dans la région Hougro-Valaque et en Moldavie, sont l'oeuvre de deux illustres prêtres, scribes et calligraphes grecs, Matthieu de Myra (†1624) et Lucas de Chypre (nous possédons des renseignements à son sujet de 1583 à 1629, date de son décès) et nous observons la présence de vignettes de «type slave»[1]. J'aborde également le sujet dans l'article paru dans le recueil consacré au professeur Browning[2].

1. G. Vikan, «The Walters Lectionary W. 535 (A.D. 1594) and the Revival of Deluxe Greek Manuscript Production after the Fall of Constantinople», *The Byzantine Tradition after the Fall of Constantinople*, University Press of Virginia, Charlottesville and London 1991, pp. 181-286; G. Cronţ, «Le Chypriote Lucas, évêque et métropolite de Valachie (1583-1629)», *Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου*, (Λευκωσία, 14-19 Απριλίου 1969), τόμος Γ΄, Λευκωσία 1973, pp. 45-47, y compris la bibliographie. En ce qui concerne l'activité de Lucas comme calligraphe, voir: N. Jorga, «La figuration des Evangélistes dans l'art roumain et l'école chypriote-valaque», *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* 26 (1933), pp. 1-4; A propos de Matthieu de Myra, voir: D. Russo, *Studii istorice greco-române* I, Bucureşti 1939, pp. 157-179; L. Politis, «Un copiste éminent du XVIIe siècle: Matthieu, métropolite de Myra», *Studia Codicologica* [Texte und Untersuchungen 124], Berlin 1977, pp. 375-394; idem, «Un centre de calligraphie dans les principautés danubiennes au XVIIe siècle, Lucas Buzău et son cercle», *Dixième congrès international des bibliophiles, (Athènes 30 septembre - 6 octobre 1977*), Athènes 1977, p. 6; idem «Persistances byzantines dans l'écriture liturgique du XVIIe siècle», *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977, pp. 371-373, ainsi que l'article de P. Canart, «Les écritures livresques chypriotes du XIe au XVIe siècles» et de Maria Politi, «Λειτουργικά χειρόγραφα της σχολής Μποσέου στην Κύπρο, *Επετηρίς τοῦ Κέντρου 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν* 17 (1987-1988 pp. 27-53 et 81-111; Olga Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624)*, Athènes 1982, p. 26; Maria D. Zoumbouli, *Lucas de Buzău et les centres de copie de manuscrits grecs en Moldo-Valachie (XVIe-XVIIe siècles)*, Athènes 1995, y compris la bibliographie détaillée: Μαρία Σακελλαριάδη-Πολίτη, «Μαρκιανὸς τλήμων καὶ ἀμαθὴς γραφεὺς τῆς μονῆς Δουσίκου», *Αφιέρωμα στον καθηγητή Λίνο Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1979, pp. 39-52.

2. Axinia Džurova, «L'étincelle allumée à Chypre (Référence: la collection de manuscrits grecs du Centre de Recherches Slavo-Byzantines «Ivan Dujčev»)», *Φιλέλλην, Studies in honor of prof. R.*

Comme le fait remarquer Gary Vikan dans un de ses articles précédents, la Roumanie, du fait de son statut d'indépendance dans le monde musulman après la chute de Constantinople en 1453, s'arroge le rôle de protecteur de l'Eglise Orthodoxe. Aussi ses voévodes étaient-ils devenus les sauveurs en quelque sorte de la situation politique et culturelle de Byzance[3].

Lucas de Chypre travaille activement pendant 45 ans, laissant derrière lui un patrimoine considérable d'évangiles, de psautiers et autres manuscrits illustrés, dont les trois Liturgies de Jean Chrysostome, de Basile le Grand et de Grégoire Dialogue présentaient une décoration particulièrement somptueuse. La plupart ont été faits sur la commande des voévodes valaques et dont l'un a été offert au tsar Féodor Ivanovitch. Linos Politis définit Lucas de Chypre (Lucas de Buzău) comme un des calligraphes les plus expérimentés et les plus productifs de la période post-byzantine[4].

Je m'arrêterai, dans la présente communication, sur le type décoratif préféré de Lucas de Buzău: les en-têtes à la décoration entrelacée et végétale, de «type slave» selon G. Vikan. Ils ont un lien évident avec les incunables et les manuscrits de la région, soit, la Moldavie, la Valachie et la Transylvanie (la région hougrovalaque)[5] et le scribe les affectionne jusqu'à la fin de sa carrière. L'exemple le plus typique de la symbiose entre les diverses tendances décoratives apparaissant dans les manuscrits de Lucas de Chypre, est justement l'Evangile de 1594 figurant au Musée de Baltimore sous la cote W 535. Il importe d'attirer l'attention sur les vignettes de «type slave» dont il faut chercher les prototypes dans les manuscrits de Vladislav Gramatik, créés environ un siècle et demi plus tôt[6]. Dans ce sens, les en-têtes carrés

---

Browning, Venice 1996, pp. 75-90; А. Джурова, "Славянският тип орнамент в гръцките ръкописи от XVI-XVII век". En ce qui concerne l'influence de la tradition manuscrite slave sur les manuscrits grecs de «grand luxe» de Valachie et de Moldavie, voir: Българският XVI в. Сборник с доклади за българската обща и културна история през XVI в., София, 17-20. 10. 1994, София 1996, pp. 699-714.

3. G. Vikan, «Byzance après Byzance: Luke the Cypriot, Metropolitan of Hungro-Wallachia», *The Byzantine Legacy in Eastern Europe*, Columbia University Press, New York 1988, pp. 165-185 (plus concrètement, pp. 165-166); voir aussi: idem, «Byzance après Byzance: Greek Manuscript Production in Walachia», *Abstracts of papers, Second Annual Byzantine Studies Conference*, Madison Wisc. 1976, pp. 32-33.

4. L. Politis, «Eine Schreiberschule im Kloster *τῶν 'Οδηγῶν*», *Byzantinische Zeitschrift* 51 (1958), p. 17.

5. Vikan, «Luke the Cypriot», p. 169; Olga Gratziou «Η διακόσμηση στα χειρόγραφα του Λουκά Ουγγροβλαχίας του Κύπριου», *'Επετηρίς τοῦ Κέντρου 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν* 17 (1988-1989), pp. 57-80, illustrations 8-13.

6. S. Radojčić, *Stare srpske miniature*, Beograd 1950, XXXV a, b; А. Джурова, Хиляда години българска ръкописна книга, Орнамент и миниатюра, София 1981, pp. 54-56, pl.

des manuscrits slaves et grecs, comportant des motifs de losanges et de rosettes entrelacés formant des compositions compliquées remplies de cercles et de coeurs entrecroisés, présentent des analogies particulièrement significatives: voir celles qui existent entre les en-têtes du f. 68 de l'Evangile W. 535 de 1594 et ceux du f. 740 du Recueil de Vladislav Gramatik de 1469 et du f. 1 du Ménée de Juillet du milieu du XVIIe siècle du monastère de Zografou. La ressemblance est tout aussi parlante entre la vignette du f. 9 de l'Evangile W. 535 de 1594 et celle du f. 534 du Recueil de Vladislav Gramatik et du Psautier du Zografou, XVIe siècle, no. 92, du Recueil de Rila 2/23 ou du Tétraévangile de Petro Rareš de 1534 ou encore de l'Evangile de Hopovo de 1662, plus spécialement la vignette annoncant le début de l'Evangile de Luc[7]. Ces exemples viennent illustrer la continuité des vignettes du même type, du XVe au XVIIe siècle, dans les traditions grecque et slave. Les exemples sont vraiment nombreux dans ce sens, mais je me contenterai simplement de relever l'analogie des vignettes du Recueil de Vladislav Gramatik (Andrianti) du Monastère de Rila 3/6, de 1473, plus spécialement celle qui précède le Ier Discours de Jean Chrysostome et celles du f. 369 du Damascin de Rila du XVIIe siècle. Le manuscrit daté le plus ancien que nous connaissons, créé par Vladislav Gramatik est celui du Monastère de Rila 4/14, de 1456, qui se distingue par ce type de vignettes. En réalité, Lucas de Chypre, comme Vladislav Gramatik, mais contrairement à Matthieu de Myra, utilise plus rarement le motif de la palmette byzantine fleurie. Il montre un goût pour les vignettes rectangulaires de «type slave» à la composition radiale. Elles comportent des bandeaux émergeant du centre, avec des bourgeons autour du cercle, du carré, de la rosette ou de la croix, et représentent des «citations visuelles» littérales des manuscrits de Vladislav Gramatik et d'autres manuscrits slaves connus des XVe-XVIe et du XVIIe siècle. Voir à ce sujet les parallèles entre la vignette figurant sur le f. 159 de l'Evangile W. 535 de 1594 et celle du f. 92 de l'Evangile de Krupnik, manuscrit no. 51 du XVIe siècle de la Bibliothèque nationale de Sofia ou celle du Zograph no. 47 du XVIe siècle, de l'Apôtre du Zograph no. 57, XVIe siècle de Rila 2/23, du manuscrit no. 48 (f. 1) du XVIIe siècle de la Bibliothèque nationale de

---

229-231; Ислямски влияния върху украсата на българските ръкописи от XV-XVIII в., in Литературознание и фолклористика. A l'occasion du 70e anniversaire de l'académicien Peter Dinekov, Sofia 1983, pp. 182-186, y compris la bibliographie; voir aussi: J. Максимовић, Српске средновековне минијатуре, Београд 1983, pp. 75-78, 133-134.

7. M. Harisiadis, «Les enluminures du liturgiaire de Radul le Serbe», *Recueil du Musée National* 4 (1964), pp. 359-375; idem, «Le style somptueux de Byzance dans l'ornementation des manuscrits des Slaves méridionaux», *L'Ecole de Morava et son temps, Symposium de Resava* 1968, Beograd 1972, pp. 211-277; Четворојеванђелие Петра Рареша у Националној библиотеке у Београду, in: Матица Српска 21, Зборник за ликовне уметности 1985, pp. 323-328, plus spécialement les illustrations 2, 5, 6, 7.

Plovdiv, ou du Damascin 4/10 (f. 1) du monastère de Rila. Dans la mesure où Lucas de Chypre apparaît comme le maître de Matthieu de Myra et d'autres scribes du XVIe et du XVIIe siècle, dont le hiéronoine Anthime de Jannina (voir le manuscrit de 1635, réplique directe de ceux créés par Lucas de Chypre en 1616), j'aimerais m'arrêter plus en détail sur la décoration de ces vignettes, définies comme «slaves»[8].

La question est de savoir si ces vignettes apparaissent pour la première fois dans les manuscrits slaves ou, ainsi que le laisse supposer Gary Vikan sans plus de précisions, si elles imitent des archétypes connus de manuscrits slaves ou grecs antérieurs? La question peut être posée d'une autre manière: quelles sont les raisons ayant déterminé, selon la définition du chercheur bulgare I. Gošev, l'apparition de ces vignettes rectangulaires du type «Vladislav Gramatik», devenues «l'ornement calligraphique favori» des manuscrits slaves des XVe-XVIe siècles et employées presque sans changements dans les codices grecs des illustrateurs post-byzantins des XVIe-XVIIe siècles[9]? Par ailleurs, les vignettes rectangulaires slaves, typiques de Vladislav Gramatik, sont-elles une nouveauté pour les manuscrits grecs des XVIe-XVIIe siècles?

A quel moment donc les vignettes du type «Vladislav» Gramatik apparaissent-elles dans la tradition slave? Sv. Radojčić définit ce type comme représentatif, au XVe siècle, de la nouvelle tendance sous les influences islamiques, caractéristiques des régions septentrionales de la Serbie et de la Bulgarie, tendance qui fait preuve d'une vitalité et d'une puissance d'expansion peu communes. Il affirme par ailleurs que le type de décoration propre à cette tendance se caractérise par des motifs en cercles et des compositions carrées adroitement entrelacées qui trouvent de bonne heure un bon accueil en Roumanie et en Russie[10].

Nous retrouvons pour la première fois la composition carrée aux motifs entrelacés et végétaux disposés autour du motif de la croix dans une structure radiale, dans l'Alexandre Serbe de la fin du XIVe siècle (f. 73). L'origine de ce manuscrit est liée, selon Jagič et Veselovski, à la Bosnie occidentale et à la Dalmatie du Nord, alors que Kolendič et D. Radojčić la rapportent au littoral méridional, la traduction ayant été effectuée sous le règne de la reine Hélène[11]. Les douze folios

---

8. S. Pelekanidis, P. Christou, Chryssanthe Tsioumi and S. Kadas, *The Treasures of Mount Athos*, 2, Athens 1975, pl. 197.

9. Ив. Гошев, Най-любимият калиграфски орнамент за XV и XVI в., *Родина* 1940, 4, pp. 89-99.

10. Radojčić, *op.cit.*, p. 14.

11. Н. Радојчић, Реконструкция рукописа Народне библотеке, *Библиотекар*, 1954, 2; Енциклопедија Југославије sous Александрија (Б. Радојчић); V. Petković, «Le Roman d'Alexandre illustré de la Bibliothèque nationale de Belgrade», *Atti del V Congresso Internaziozale di Studi*

de l'Alexandre Serbe, comportant 24 illustrations (au recto et au verso), incluent six compositions ornementales, dont l'une évoque la vignette au motif cruciforme. Elle est reprise comme vignette cette fois sur le f. 424 du recueil de Vladislav Gramatik de 1469. A l'instar des 18 autres miniatures de l'Alexandre Serbe, ces six compositions ornementales sont disposées en dehors du texte. Cela signifie qu'elles n'en faisaient pas partie à l'origine, mais ont été ajoutées d'après le principe bien connu de la tradition post-byzantine (slave et grecque) des illustrations complétant le texte. Les pages illustrées dans le genre «tapisserie» de l'Alexandre Serbe évoquent la tradition orientale, mais aussi celle des manuscrits latins[12]. La cinquième composition rappelant la vignette qui nous intéresse le plus, porte le motif de la croix. Cependant, comme les cinq autres compositions ornementales, elle inclut une grande partie de compositions – types appartenant aux nombreuses vignettes de Vladislav Gramatik, organisées sur le principe du schéma radial ou spectral, des motifs en entrelacs, plus rarement végétaux ou zoomorphes, disposés dans l'espace carré ou rectangulaire. Voir en ce sens les parallèles entre la composition que je viens de décrire et celle des vignettes des ff. 424 et 740 du Recueil de Vladislav Gramatik de 1469, du f. 1 du Ménée d'Août du deuxième quart du XVIIe siècle, du f. 1 du Ménée de Juin du deuxième quart du XVIIe siècle, du f. 1 du Ménée d'Octobre du troisième quart du XVIIe siècle et du f. 1 du Ménée de Janvier du deuxième quart du XVIIe siècle, ainsi que des quatre manuscrits du monastère de Zografou[13]. J'aimerais attirer encore une fois l'attention sur le fait que la cinquième composition, celle du motif de la croix, n'est pas une vignette. C'est un motif décoratif libre, traité sur le principe des tapisseries, caractéristique des manuscrits de tradition orientale ou

---

Bizantini, Studi Bizantini e Neoellenici 6 (1945), pp. 341-343, tav. XCV-CIII; Св. Радојчић, "Минијатуре у српским Александријама", *Уметнички преглед* 1938, 5; voir aussi: S. Radojčić, *Stare srpske*, tab. XL a et XL b, où sont indiqués les parallèles exacts entre les vignettes du f. 73 de l'Alexandre et le f. 424 du Recueil de Vladislav Gramatik de 1469; voir aussi: М. Харисијадис, "Два рукописа бивше Народне библиотеке у Београду", *Годишњак Народне библиотеке* НРС, Београд, 1960, pp. 82-98; Voir les analogies des compositions de l'Alexandre et celles des vignettes (f. 64 et f. 424) du Recueil de Vladislav Gramatik de 1496, ainsi que d'Evangile no. 21 du XVe siècle, f. 5 de la Bibliothèque de Plovdiv, l'Evangile no. 21 du XVe siècle, f. 5 de la Bibliothèque Nationale de Belgrade: Вл. Петковић, "Минижатуре Александрије у Народној библиотеки у Београду", *Прилози за кни}евност, језик, историју и фолклор* 1937, 17 (80).

12. A ce propos voir: J. Guilman, «The Geometry of the Cross-Carpet Pages in the Lindisfarne Gospels», *Speculum* 62/1 (1987), pp. 21-52, ainsi que: Fr. Avril, et Yolanta Zaluska, *Manuscrits enluminés d'origine italienne*, I, VIe-VIIe siècles, Paris 1980, p. 3, pl. III.

13. Б. Райков, Ст. Кожухаров, Х. Миклас, Хр. Кодов, *Каталог на славянските ръкописи в Библиотеката на Зографския манастир в Света Гора*, София 1994, pl. 5, 70-71, 74-75, 76, 103, 213.

latine. Ce détail ne doit pas nous étonner en ce qui concerne l'Alexandre Serbe, dont les compositions ornementales et le cycle illustratif révèlent des influences nettement orientales, transmises, non pas directement, mais par l'intermédiaire de l'Italie du Sud.

Dans son étude sur les miniatures serbes, Sv. Radojčić écrit à propos des vignettes de type carré de Vladislav Gramatik: «L'exemple le plus ancien de ce type d'ornement en Serbie est conservé dans l'Alexandre de Belgrade, mais il a été probablement emprunté aux vignettes des Tétraévangiles»[14]. S'agit-il d'évangiles grecs ou slaves? Les exemples les plus anciens qu'indique Sv. Radojčić datent du XVe siècle, notamment: le Tétraévangile de Kumaniče du XVe siècle; le Tétraévangile no. 82, f. 130 du XVe siècle de la Bibliothèque de Plovdiv; le Tétraévangile du professeur Ivić de Belgrade de 1570; le Tétraévangile de Studenica de la deuxième moitié du XVe siècle; le Tétraévangile no. 333 du XVIe siècle de la Bibliothèque nationale de Belgrade; le Psautier no. 43 du XVIe siècle du Séminaire serbe de l'Université de Belgrade[15]. Les exemples concernant les motifs de la vignette aux entrelacs ajourés évoquant la sculpture sur bois et les arts décoratifs qu'elle génère, comme ceux du portail du monastère de Slepča, sont plus tardifs également[16]. Peut-être seule la porte de la tour de Khrelio les précède-t-elle dans le temps (XIVe siècle), ainsi que les motifs du sarcophage en bois du monastère de Dečani[17].

---

14. Св. Радојчић, *Stare srpske miniature*, Beograd 1957, p. 51.

15. М. Стоянов, *Украса на славянските ръкописи в България*, София 1973, p. 15, ill. 108, 120, 191, 199, 200, 215, 221, 261, 262, 323, 372, 373; 412, 463; Ј. Максимовић. *Српске средновековне минијатуре*, 1983, p. 70, ill. 28, p. 81, ill. 84; 133-134, 116; Л. Церић, "Писари грачаничког (липљаског) пролога-минеја", *Археографски прилози*, 1, Београд 1979, sl. 12; S. Radojčić, *Stare srpske*, XL a, XL b; Б. Христова, *Славянски ръкописи в Рилския манастир*, София 1986, табл. I, II, III, IV, XI, LVI; А. Джурова, *Хиляда години*, ill. 229-231, 235, 237, 239, 247, 253, 266, 293; Вл. Мошин, *Ћирилски рукописи повијесног музеја хрватске и копитареве збирке*, Београд 1971, pl. 18: Д. Богдановић, *Каталог ћирилских рукописа манастира Хиландара. Палеографски албум*, Београд 1978, ill. 124, 127, 157, 159; Н. Синдик, М. Гроздановић-Пајић, К. Мано-Зиси, *Опис рукописа и старих штампаних књига библиотеке српске православне епархије будимске у Сент-Андреј*, Београд-Нови Сад 1991, pp. 281, 287; Л. Штављанин-Ђорђевић, М. Гроздановић-Пајић, Л. Церић, *Опис ћирилских рукописа народне библиотеке, књига I. Палеографски албум*, Београд 1991, p. 162; Л. Василев, *Каталог изложбе копија орнаментик српских средновековних ћирилских рукописа XIII-XIV века*, Београд 1980, табл. 60, 90, 113-114.

16. Voir la sculpture sur bois du portail du monastère de Slepča.

17. Ј. Максимовић, Моравска скулптура, dans *Моравска школа и њено доба*, Београд 1972, il. 17-19.

En réalité, à l'exception de la Chronique de Georges Amartolos de 1387, du monastère de St Pantéléimon du Mont Athos no. 17[18], du Psautier serbe no. 4 de Munich de la fin du XIVe siècle et de l'Alexandre Serbe datée de la même époque, les autres exemples s'étalent du XVe au XVIIe siècle.

Linos Politis, un des plus éminents chercheurs en matière de manuscrits grecs, accorde lui aussi à ce type de vignettes la définition de «slaves»[19]. Alors que, partant de la position que les Slaves recevaient sélectivement la culture byzantine en marquant une prédilection pour la décoration géométrique, zoomorphe et en entrelacs, plutôt que pour la décoration végétale du type byzantin fleuri, nous avons toujours eu tendance à chercher le prototype de tout ornement ou style des manuscrits slaves dans les fondements décoratifs de l'art byzantin, avant de nous aviser d'expliquer la prépondérance d'un style par une créativité propre aux illustrateurs slaves. Ainsi, en examinant les origines du style tératologique, nous pouvons affirmer que l'apparition du style tératologique en Bulgarie de l'Ouest, ainsi qu'il est admis dans les études slaves, est liée avant tout à la manière dont la province, la périphérie, concevait les modèles en provenance de la capitale. C'est là qu'il faut chercher l'explication de la préférence pour un motif plutôt que pour un autre, et non pas dans une créativité authentique. Un exemple éclatant dans ce sens est la découverte du parallèle exact entre l'une des vignettes classiques du style tératologique du Psautier de Radomir de la fin du XIIIe siècle et l'Hexaméron de Jean l'Exarque de 1263 dans un évangile grec créé dans un scriptorium de province (Ev. 248 du fonds St Saba de la Bibliothèque Patriarcale Grecque de Jérusalem) à la fin du XIIe siècle, soit un demi siècle plus tôt que notre exemple slave[20].

Par ailleurs, les vignettes formées de cercles entrelacés, adoptées et développées avec une préférence particulière dans la Principauté de Moscou, sont également définies comme étant de «type slave» (L. Politis, G. Vikan) et typiques du style dit «balkanique». Elles ne sont rien d'autre qu'un engouement, né aux XIIe-XIIIe siècles et s'étant renforcé après le XIVe siècle sous l'influence de l'arabesque orientale et des métiers d'art, pour les vignettes des manuscrits onciaux grecs des IXe-Xe siècles. Le premier exemple peut être illustré par la décoration du manuscrit de la

18. A. E. Tachiaos, *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*, Los Angeles 1981.

19. Politis, «Un centre de calligraphie», p. 4; Gratziou, «Matthaios von Myra», p. 26; Vikan, «The Walters Lectionary W. 535», p. 168.

20. А. Джурова, Още веднъж за образците на славянската тератология (Евангелие Сава 248 от Гръцката патриаршеска библиотека в Ерусалим и Радомировия псалтир), *Старобългарска литература*, 28-29 (1994), pp. 166-175; Към въпроса за славянската тератология (Cod. gr. 248 от Гръцката Патриаршия в Ерусалим и Радомировия псалтир), *Археографски прилози* 17 (1996), pp. 19-46.

Bibliothèque nationale de Vienne, le Cod. gr. 30 (f. 41), ainsi que la vignette du f. 4 du Paris. gr. 62 et le Vat. gr. 4. 354; le deuxième exemple l'est par l'Evangile du monastère de Caracala du Mont Athos, le Cod. gr. 11 (f. 51)[21]. Il est intéressant d'examiner aussi la vignette du manuscrit Cod. gr. 30 (f. 31v) de la Bibliothèque nationale de Vienne des IXe-Xe siècles, composée de trois cercles entrelacés, ainsi que les nombreux exemples d'un type analogue de vignettes dans les manuscrits grecs et slaves, dont je ne mentionnerai que le f. 2 du Recueil no. 163 du XVe siècle de la Bibliothèque patriarcale de Belgrade, la vignette surmontant l'Evangile de Marc dans l'Evangéliaire de Krupnik du XVIe siècle, ainsi que l'Evangile no. 51, f. 49, du XVIe siècle, de la Bibliothèque nationale. En ce qui concerne les vignettes traitant le motif de la corbeille, nous pouvons indiquer comme parallèle de l'Evangile Cod. 11 des IXe-Xe siècles, du monastère de Caracala (f. 51), le Tétraévangile du pope Nicodime, figurant sous le no. 283 au Musée Ecclésiastique de Sofia – début de l'Evangile de Saint Marc de la première moitié du XVe siècle.

Les vignettes de «type slave» dans lesquelles est traité le motif de la palmette, tout en laissant la priorité aux hastes entrelacées, apparaissent dans l'Evangile du moine de Constantinople Théophane, conservé à Melbourne, à la National Gallery of Victoria, sous la cote 710/5 de 1100, ainsi que dans les manuscrits grecs de la seconde moitié du XIIIe siècle, aussi bien dans les manuscrits créés dans les ateliers de la capitale que dans les ateliers du Mont Athos ou des provinces byzantines[22]. Prenons la vignette du f. 122 de l'Evangile Cod. gr. 55 du XIIIe siècle du monastère

---

21. K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935, pp. 290, 468. Un intérêt particulier en ce qui concerne le type de compositions en entrelacs qui incluent diverses combinaisons de figures géométriques, des coeurs et la rosette stylisée (à quatre ou à plusieurs feuilles), présente le Cod. Vaticanus 354 de l'Italie du Sud, IXe siècle, qui est un exemple de ce type de composition, affectionné plus tard par les calligraphes slaves, ce qui lui valut le nom de «style balkanique»: В. Шенкун, *Учебник русской палеографии*, Москва 1967, 40-55, et aussi: А. Джурова, *Хиляда години българска ръкописна книга*, София 1981, y compris la bibliographie et la remarque concernant l'existence de ces combinaisons de motifs dans les manuscrits grecs avant leur apparition dans les manuscrits slaves); en ce qui concerne le Cod. Vat. 354, voir: А. Грабар, Гръцко-ориенталски миниатюри, четвероевангелие *Vaticanus graecus* 354, in: А. Грабар, *Избрани съчинения*, Sofia 1982, pp. 160-167, ill. 60-73. En ce qui concerne l'Evangile *Cod. Par. gr.* 62, voir: H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale*, I, Paris 1885, p. 9 (et plus spécialement sur les vignetes de «type corbeille»); idem, *I Luoghi della memoria scritta. I Libri del silenzio libri del decoro. Il Libri della porpora*, Roma 1994, p. 135; voir aussi les tableaux comparés, Axinia Džurova, *Introduction à la codicologie slave. Le codex byzantin et sa réception chez les Slaves*, Sofia 1997.

22. I. Hutter, «Decorative Systems in Byzantine Manuscripts and the Scribe as Artist: Evidence from Manuscripts in Oxford», *The Word on the Page, Word and Image*, vol. 12, No 1, January-March 1996, pp. 4-22, fig. 4; J. Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris-Bruxelles 1926, pl. LXX, 1,2, pl. LXXI,

d'Iviron, ou celles de l'Evangile no. 4 du monastère Dionysiou du Mont Athos et du Cod. gr. 2. Auct. T.5.34 d'Oxford, avec la palmette présentée de profil dans les ondulations des hastes, formant un octogone dans lequel est inséré un carré qui diffuse, à partir du centre, quatre rayons.

Dès le Xe siècle, les plus répandues dans la tradition grecque sont les vignettes rectangulaires qui enserrent le texte (Evangéliaire d'Oxford, Bodl. Libr. Cromwell 15, ff. 11, 178), ou bien des vignettes de type «portique» - *Πύλαι* (voir l'Evangile Cod. D. 358 du Xe siècle). En revanche, les vignettes carrées ou présentant un rectangle allongé en hauteur (par exemple: le Nouveau Testament d'Oxford, Bodl. Libr. Auct. inf. I.10, f. 24) sont plus rares. Ce type géométrique-végétal de décoration se trouvera développé aux XIVe-XVe siècles et enrichi par le répertoire ornemental oriental au niveau de la stylisation dans les manuscrits slaves des XVe-XVIe siècles. Or, les vignettes de type carré dans lesquelles les préférences vont aux compositions-tapisseries se retrouvent, bien qu'assez rarement, dans les manuscrits grecs tout le long du XIIIe et du XIVe siècle[23].

Il est particulièrement intéressant en l'occurence d'examiner la vignette de l'Evangile Cod. gr. 39 (f. 109), XIIe-XIIIe siècles, du monastère de Docheiariou, très proche des vignettes du type «Vladislav Gramatik» (f. 740 du Recueil de 1469). Les hastes, qui dominent dans le manuscrit grec, forment deux motifs verticaux en coeur et quatre motifs horizontaux, donnant naissance à la composition cruciforme qui, plus tard dans les manuscrits slaves, aura une place dominante dans ce type de vignettes[24]. Les vignettes carrées se transformeront dans les manuscrits slaves du

---

1; H. Buchtal, H. Belting, «Patronage in Thirteenth-Century Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy», *Dumbarton Oaks Studies* XVI (1978), pp. 116-121, pl. 16-17 (le Tétraévangile *Vat. gr.* 1158 de la princesse Charlotte de Chypre, XIIIe siècle); Pelekanidis, Christou, Tsioumi and Kadas, *op. cit.*, pp. 304-305, ill.. 46-48 (Tétraévangile Cod. 55 d'Iviron, XIIIe siècle); R. Nelson, *Theodore Hagiopetrites, A Late Byzantine Scribe and Illuminator,* I-II, Wien, 1991; I, pl. 86-90; II, pl. 54-65 (l'Evangile *Cod. Ven.* I, 20 de 1302, créé par Theodose); A. Kominis, *Οἱ Θησαυροί τῆς Μονῆς Πάτμου*, Ἀθῆναι 1988, p. 321.

23. En ce qui concerne les vignettes aux rayons qui remontent vers les angles du carré, voir: le *Cod. gr.* 4 du monastère Dionysiou du Mont Athos et le *Cod. gr.* 2 Auct T. 5. 34 de la Bibliothèque d'Oxford. Pour une bibliographie détaillée à propos de ce manuscrit, voir: A. Weyl Carr, *Byzantine Illumination 1150-1200,* pp. 194-195, 264; Pelekanidis, Christou, Tsioumi, Kadas, *The Treasures of Mount Athos,* I, Athens 1973, ill, 20, 21, 26, pp. 393-394. En ce qui concerne le type de vignettes où les quatre branches de la croix sont disposées vers les quatre angles de la vignette rectangulaire, un type répandu dans les manuscrits slaves des XVIe-XVIIe siècles, qui est assez rarement utilisé dans les manuscrits grecs du XIVe siècle, voir le Tétraévangile Cod. no. 81 de Patmos, de 1335: J. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453,* Leiden 1981, I, p. 61 (No 245); II, ill. 442.

24. *Trésor de l'art serbe médiéval (XIIe-XVIe siècles)*, ville de Paris, 23 Décembre 1983- 5 Février 1984, 53, ill. 117-118; V. Mošin, Ćirilski rukopisi manastira Sv. Trojice kod Plevlja, *Istoriski zapisi,* Cetine

XIVe siècle, surtout lorsqu'elles seront influencées, même indirectement, par l'Orient, comme c'est le cas de l'Alexandre Serbe. Cette modification se renforcera au XVe siècle. Nous pouvons citer à titre d'exemple les vignettes des manuscrits de Vladislav Gramatik qui nous sont parvenus: le Recueil de 1455 no. 41 de la Bibliothèque Universitaire d'Odessa; le Recueil de 1469, actuellement à Zagreb; les Discours de Jean Chrysostome (Adrianti) du monastère de Rila de 1473; le Panégyrique de 1476 du Musée ecclésiastique; l'Hexaméron de 1480 de Moscou, dans la collection de Rumjancev, no. 1734; le Tétraévangile no. 11, des XVIe-XVIIe siècles, du monastère de la Sainte Trinité de Plevlia. Les vignettes carrées de ces manuscrits slaves deviennent en réalité les motifs calligraphiques préférés des illustrateurs au XVe et au XVIe siècles et, plus tard, subissant l'influence de l'arabesque orientale, elles se transforment en vignettes de «type slave» pour les scribes grecs de la fin du XVIe et du début du XVIIe siècle. Voir par exemple, outre l'Evangile Walters 535 dont nous avons déjà parlé, le Cod. gr. 78 des Météores (XVIIe siècle)[25].

En conclusion, je me permettrai d'énoncer une vérité bien connue. Au moment où l'«Eglise byzantine est prisonnière» et où le centre qui dicte la mode, à savoir Constantinople, n'existe plus, la communauté slavo-byzantine a trouvé ses propres voies de développement, en dehors des rapports typiques entre le centre et la province, si caractéristiques de Byzance. Après la chute de Constantinople et de Chypre, les hommes politiques ou d'église en déplacement, les moines et les calligraphes sont à la recherche de nouveaux mécènes susceptibles de les aider à créer un nouveau visage de la culture byzantine dont la survie les préoccupe plus que tout. Cet état de choses rend visible le conservatisme, le retard lié à la reproduction des anciens modèles, même s'ils sont agrémentés des innovations venant de l'Islam et de l'incunable, influencé de son côté par la Renaissance et le Baroque. En réalité, les vignettes du prétendu «type slave» ne sont rien d'autre

---

1958, vol. XIV, *Miniatura u Jugoslaviji, Muzei na umetnosti I*, Zagreb 1964, p. 302, fig. 103; S. Pelekanidis, P. Christou, Chyssanthe Tsioumi, S. Kadas, E. Katsaros, *The Treasures of Mount Athos*, III, Athens 1979, pp. 292-293, ill, 271; Weyl Carr, *op. cit.*, pp. 196-197; voir aussi le type de vignettes présentant des motifs en coeur et des cercles entrelacés dans les manuscrits grecs de XIIe-XIIIe siècles, comme par exemple: le Add. Ms. 37002 et le Harley 1810 de la Bibliothèque britannique de Londres; le Suppl. gr. 175 de la Bibliothèque nationale de Paris; le W. 528 de la Walters à Baltimore; le *Cod. gr.* 2 du monastère de Gregoriou du Mont Athos; le *Cod. gr.* 4 de Rhodes; le *Vat. gr.* 976; Weyl Carr, *op. cit.*, pp. 248, 251; 279; 264, 210, 198; 284, y compris la bibliographie; voir aussi les motifs en coeurs en forme de croix du Tétraévangile de Kremikovci de 1497; А. Джурова, *Хиляда години*, ill. 237 et plus particulièrement dans le recueil de Vladislav Gramatik (Adrianti) de 1473, Rila 3/6 (ill. 231 de Джурова, *Хиляда години*); la composition du Recueil de Vladislav Gramatik de 1469 est formée de huit motifs en coeur, f. 770 (voir Джурова, *Хиляда години*, ill. 229).

25. Cf. Vikan, «The Walter's Lectionary», fig. 340.

qu'une adaptation d'anciens schémas compositionnels à la nouvelle technique – l'aquarelle – à une nouvelle perception des coloris qui s'exprime par le refroidissement des tons (l'Evangile de Suceava) ou par le maintien des coloris chauds en présence toutefois d'un changement au niveau de la stylisation géométrique sous l'influence de l'arabesque orientale et des arts décoratifs, comme c'est le cas des manuscrits de Vladislav Gramatik et d'un certain nombre d'évangiles enluminés des XVe-XVIe siècles. En ce sens, l'activité des deux éminents lettrés – Vladislav Gramatik et Dimitri Cantacuzène – poursuit la synthèse slavo-byzantine ayant vu le jour parmi les moines hésychastes du XIVe siècle. En utilisant des spécimens antérieurs du patrimoine byzantin et slave, ils diffuseront des modèles qui, par le biais de l'incunable, se propageront pour être adoptés par l'ambitieuse politique de mécénat des voévodes valaco-moldaves. Ces derniers continueront au XVIe et au XVIIe siècles à commander des copies sur parchemin des luxueux exemplaires illustrés des derniers rois slaves et à encourager l'activité d'éminents hommes de lettres grecs. Rappelons-nous les quelques copies confectionnées en Roumanie[26] de l'Evangéliaire bulgare de 1356 du roi Ivan Alexandre, conservé à Londres.

Par conséquent, le type slave des ornements figurant dans les manuscrits somptueux de Lucas de Chypre et de Matthieu de Myra est tout simplement la reproduction, à travers le prisme de la stylisation orientale et de la nouvelle technique, d'anciens schémas compositionnels qui acquièrent un nouveau dynamisme grâce à l'essor des métiers d'art, enrichis par l'arabesque orientale. Ainsi la palmette byzantine de type sassanide a-t-elle subi également une modification qui nous ramène à d'anciens motifs sarrasins, reproduits dans les vignettes de l'Evangile de Kremikovci. Ce fait a été mentionné dans la publication de Vl. Mošin, consacrée au style néobyzantin et balkanique (1956) et examinant les compositions carrées qui traitent les motifs de la palmette byzantine enroulés autour de hastes géométriques stylisées[27].

---

26. М. Б. Щепкина, *Болгарская миниатюра XIV в., Исследование Псалтыри Томича*, Москва 1963, pp. 84-100.

27. А. Джурова, *Хиляда години*, ill. 239, comparer avec le relief du XIVe siècle du Caire, voir: Al. Riegl, *Stilfragen, Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik*, München 1977, fig. 193. Ici j'aimerais attirer l'attention sur le motif reproduit du Caire, traitant de vieux motifs sarrasins qu'on peut découvrir dans les manuscrits slaves ou grecs. Voir le *Cod.* 78 du monastère de Barlaam et l'Evangile 495 (f. 115) des XVIe-XVIIe siècles de la Bibliothèque Nationale de Sofia; Вл. Мошин, "Орнаментика неовизантијског и балканског стила", *Godišnjak naučnog društva N. R. Bosne i Hercegovine*, I, Sarajevo 1956, pp. 295-351 et plus particulièrement pp. 320-325; le motif de la palmette est traité de la même manière beaucoup plus tôt, dans un relief en marbre d'Andalousie, du milieu du XIe siècle, conservé à présent au musée de Santa-Cruz à Tolède, ou bien dans la frise en bois sculpté d'Egypte de la seconde moitié du XIe siècle, du Musée Benaki d'Athènes, qui rendent évidente l'introduction de motifs

Ainsi, les manuscrits slaves conservent-ils la tradition byzantine à travers les siècles en innovant périodiquement dans le sens des nouvelles tendances stylistiques, comme cela se produit aux XVe-XVIe siècles. A la fin du XVIe siècle, l'un des meilleurs calligraphes des manuscrits illustrés grecs apparus dans les principautés danubiennes aux XVIe-XVIIe siècles, s'en inspirera dans une variante qui permettra aux spécialistes d'attribuer à ces manuscrits une appartenance slave. En réalité, du point de vue de la théorie de la communication qui, après le XIVe siècle, ne se mesure pas uniquement par la transmission de la culture byzantine du codex aux Slaves, nous sommes en présence du processus inverse. Il s'agit de l'adoption dans les manuscrits grecs de modèles slaves, anciens récepteurs de la culture byzantine, au nom de l'unité et de la sauvegarde de la culture orthodoxe d'Orient. Sur la toile de fond des événements dramatiques ayant suivi la chute de Constantinople et la conquête de Chypre par les Turcs, la cohabitation d'ornements de types différents dans un même manuscrit est parfaitement naturelle. L'éclectisme des manuscrits créés par Lucas de Chypre ou par Matthieu de Myra justifie la conclusion de Gary Vikan: «le dernier grand essor de l'art du livre manuscrit en Moldavie et en Valachie témoigne d'un mélange orthodoxe post-byzantin extrêmement riche –une ratatouille locale préparée à base de divers ingrédients, nationalités et langues»[28]. L'obtention de cette essence raffinée de l'Empire byzantin n'a été possible que grâce aux diplomates et prêtres grecs qui, exécutant les commandes luxueuses des patriarches, des voévodes et des rois, pouvaient se déplacer tranquillement du bassin méditerranéen vers le Nord slave.

J'aimerais cependant ajouter qu'en forme de prélude cette essence raffinée et éclectique émanant de l'éclat crépusculaire de Byzance (Byzance après Byzance), mijotait déjà au XVe siècle, grâce aux éminents érudits, l'un slave, l'autre grec: Vladislav Gramatik et Dimitri Cantacuzène, ainsi que nous l'avons déjà noté[29]. Leur

---

islamiques dans l'art chrétien sous le règne des fatimides dans la péninsule ibérique: voir à ce propos *The Art of Medieval Spain, A.D. 500-1200*, New York 1994, p. 178. Encore plus significatif dans ce sens est le modèle en plâtre de Nishapur du IXe siècle, conservé au Metropolitan Museum, qui présente le motif le plus exact de la composition cruciforme des vignettes de Vladislav Gramatik: O. Grabar, *The Formation of Islamic Art*, New Haven and London 1973, ill. 105; en ce qui concerne l'usage prolongé de ce type de motifs dans l'art islamique, voir: *Materiali sulla Georgia Occidentale Euroasiatica*, 3, Quaderno del Dipartimento dei Studi Eurasiatici, Università degli Studi di Venezia, Bologna 1988, *Georgica* II, ill. 94 (motif persan-turc du règne de Bajazet).

28. Vikan, «The Walter's Lectionary», p. 205.

29. E. Turdeanu, «Din vechile schimburi culturale dintre Romîni şi Jugoslavi», *Cercetări literare* III, pp. 139, 149-218; Idem, «Les premiers écrivains religieux en Valachie: l'hégoumène Nicodime de Tismana et le moine Philothée», *Revue des Etudes Roumaines* II, pp. 116-130; J. R. Mircea, «Relations culturelles roumano-serbes au XVIe siècle», *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* I (1963), no. 3-4; S. Radojčić, «Rapports artistiques serbo-roumains de la fin du XIVe jusqu'à la fin du XVIIe siècle à la lumière des

activité marqua de son sceau tout le XVIe siècle et fut une des raisons pour laquelle les motifs et les compositions des manuscrits slaves trouvèrent un si bon accueil dans les derniers exemplaires de «grand luxe» créés par les calligraphes grecs à la cour des voévodes moldaves ou valaques. En ce sens, le XVe et le XVIe siècles sont une sorte d'ouverture par laquelle s'exhale le dernier souffle du crépuscule byzantin, pour expirer dans les manuscrits illustrés à usage privé en Roumanie et en Valachie, dans les exemplaires luxueux exécutés dans la Principauté de Moscou aux XVIe-XVIIe siècles et dans d'autres centres (comme Chypre par exemple) où la culture orthodoxe, au niveau de la tradition manuscrite, est restée vivante jusqu'aux XVIIIe-XIXe siècles[30].

L'histoire du livre manuscrit chez les Slaves et dans les centres byzantins après la chute de Constantinople représente une sorte de continuité originale entre le Haut et le Bas Moyen Âge, désignée par la formule proposée par Jorga «Byzance après Byzance». Cette continuité, selon la définition très juste de Monseigneur Paul Canart dans un de ses articles consacrés à la continuité byzantine dans l'écriture liturgique, est formée dans le milieu religieux traditionnel[31]. Un milieu qui diffère au niveau de la culture et de l'apparence du codex byzantin de celui que nous observons dans la culture occidentale après la Renaissance, la Réforme et Gutenberg. La culture européenne du livre présente un hiatus évident au niveau de la continuité entre le Haut et le Bas Moyen Âge. Aussi la confusion, qui apparaît parfois dans le domaine du livre manuscrit au sein de la communauté orthodoxe après le XVe siècle, et le mélange de divers témoignages et arguments pourraient-ils trouver leur cohérence autour du phénomène particulier du «conservatisme» et de «l'imitation» fonctionnant dans ce modèle culturel. Le mélange permanent des différents apports culturels et leur modification consécutive produisent un amalgame qu'il serait juste de définir comme «un éclectisme positif».

On pourrait en conclusion, poser une autre question: ce type de vignettes apparaît-il dans les manuscrits grecs créés en Valaco-Moldavie sous l'influence unique des manuscrits slaves de la région, ou bien s'agit-il d'anciens archétypes, des

---

nouvelles découvertes faites en Yougoslavie», *Actes du Colloque International de civilisations balkaniques*, Sinaïa 1962; Iv. Dujčev, «Rapports littéraires entre les Byzantins, les Bulgares et les Serbes aux XIVe et XVe siècles», in: *L'école de la Morava et son temps*, Beograd 1972, pp. 77-100; L. Vranoussis, «L'Hellénisme postbyzantin et l'Europe, Manuscrits, livres, imprimeries», *XVIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Wien 1981, pp. 1-42 cf. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/1 (1982) 393-480.

30. Džurova, «L'étincelle allumée à Chypre», pp. 75-88.

31. Canart, «Les écritures livresques», p. 37.

manuscrits grecs, ranimés sous l'influence de la production slave? Quelle que soit l'option choisie, elle ne viendrait qu'illustrer une fois de plus la synthèse slavo-byzantine réalisée dans le contexte de «Byzance après Byzance».

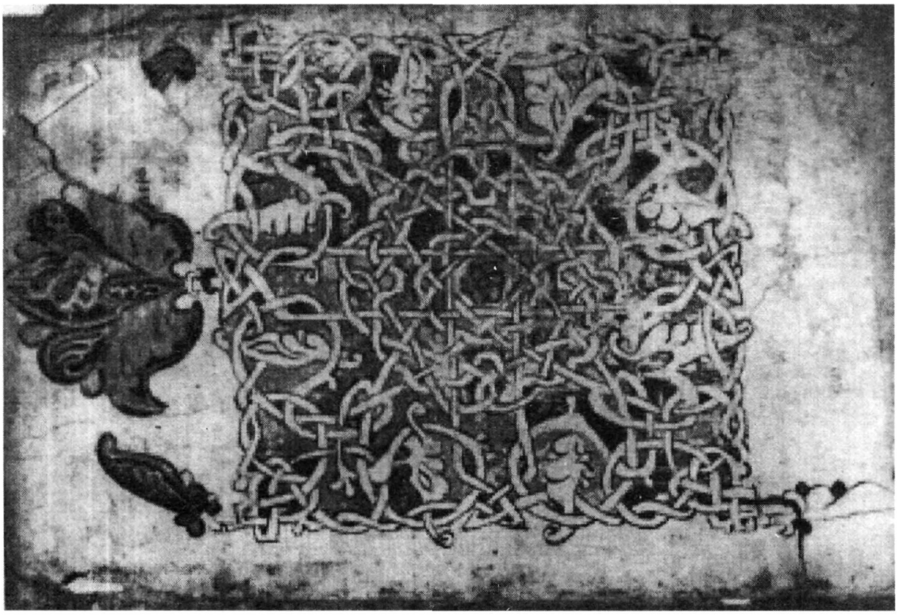

L'Alexandre Serbe - fin du XIVe siècle

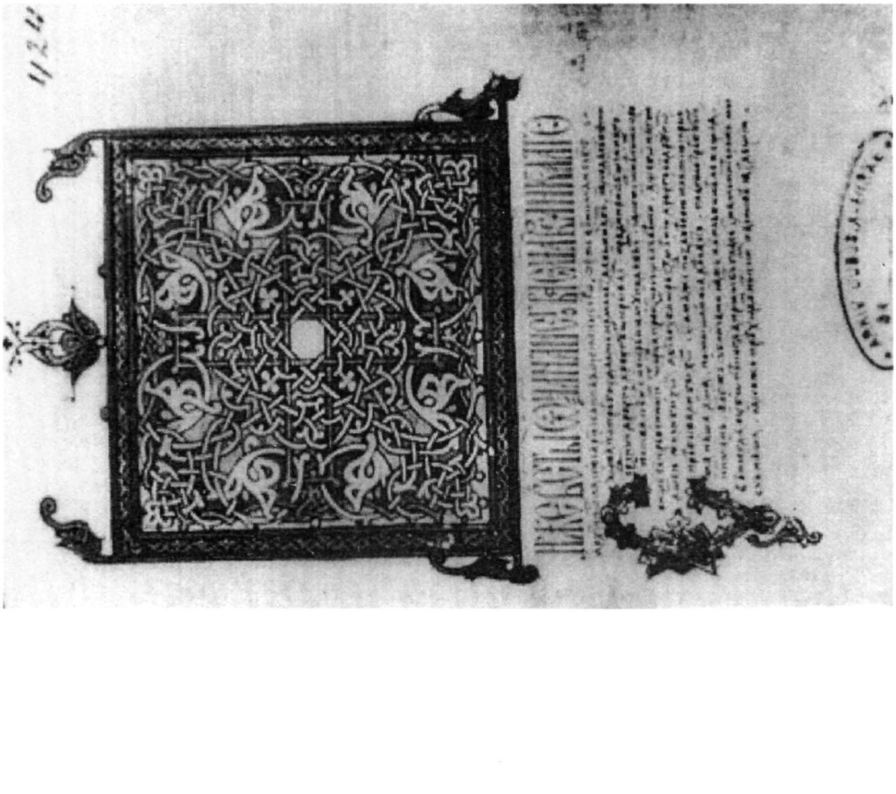

Le Recueil de Vladislav Gramatik de 1469

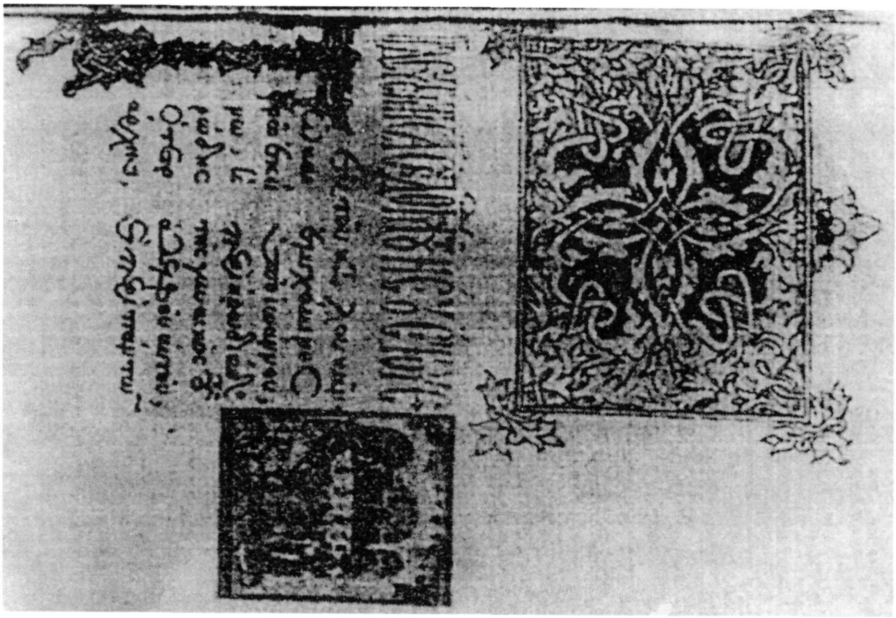

L'Evangéliaire de Lucas de Buzău, W. 535 de 1594

Le Ménée de la Bibliothèque Nationale de Plovdiv No 42 du XVIIe siècle

L'Evangéliaire de Lucas de Buzău W. 535 de 1594

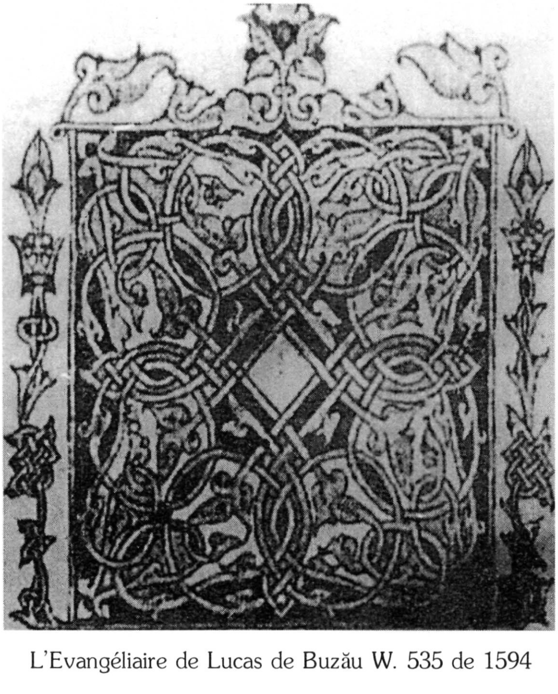

L'Evangéliaire de Lucas de Buzău W. 535 de 1594

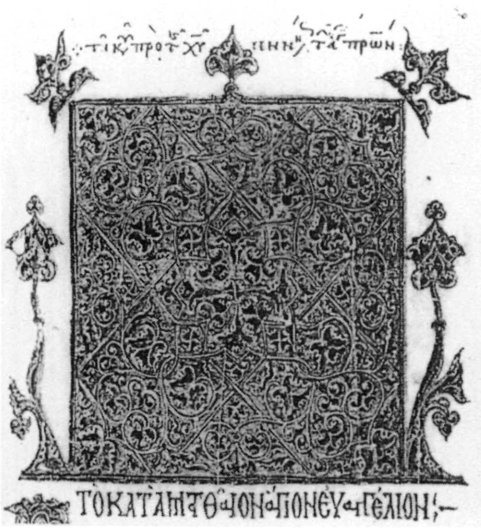

Mont Athos No 81, 1334-1345

Recueil de Vladislav Gramatik de 1469

Docheariou No 39, XIII siècle

L'Evangile de Krupnik, du milieu du XVIe siècle, Monastère de Rila

Lucas de Buzău: Liturgie de Saint Jean Chrysostome No 78 du monastère de Barlaam, début du XVIIe siècle.

L'Evangile de Kremikovci de 1497, Sofia, Musée Ecclésiastique, No 374

f. 64. Recueil de Vladislav Gramatik de 1469

f. 249. Recueil de Vladislav Gramatik de 1469

f. 424. Recueil de Vladislav Gramatik de 1469

f. 740. Recueil de Vladislav Gramatik de 1469

Homelies de Grégoire de Nazianze de la Bibliothèque Nationale de Paris: *Par. gr.* 543 du XIIIe siècle

Le Recueil de Vladislav Gramatik de 1473, du Monastère de Rila

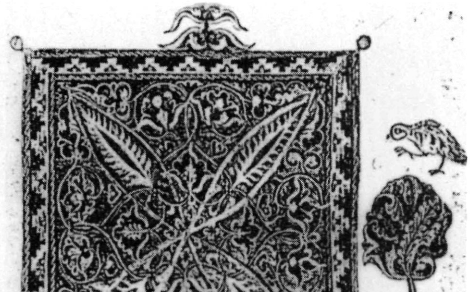

L'Evangile d'Iviron No 55, XIIIe siècle

Ménée du mois de Décembre de Zografou, du milieu du XVIIe siècle

Relief en plâtre du Caire, XIVe siècle

L'Evangile du Hopovo, 1662

Sculpture sur bois du cercueil de Stefan Dečani, milieu du XIVe siècle

L'Evangile de Hopovo, 1662
f. 534. Vladislav Gramatik, Zagreb JA 3 Y III a 47

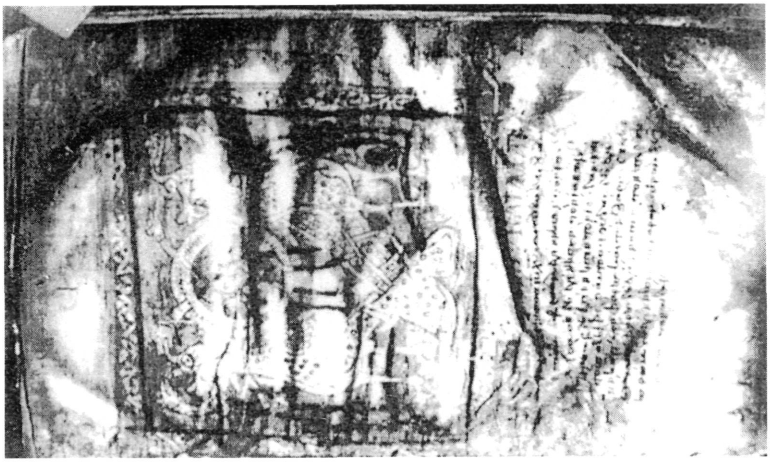

L'Evangile du Patriarcat Grec de Jérusalem, Sabas 248, fin du XIIe siècle

L'Hexameron de Jean l'Exarque de 1263

Le psautier de Radomir, fin du XIIIe siècle

ΚΡΙΤΩΝ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΙΒΗΡΩΝ ΣΤΙΣ ΠΡΩΤΕΣ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ

Διάχυτη εἶναι ἡ ἐντύπωση γιά σημαντική βιβλιογραφική δραστηριότητα στό Ἅγιον Ὄρος στόν 16ο αἰώνα. Ἕνα ἁπλό φυλλομέτρημα στόν κατάλογο χειρογράφων τῶν ἀθωνικῶν μονῶν τοῦ Σ. Λάμπρου, παρόλες τίς παραλείψεις καί τά σφάλματα, ἀρκεῖ γιά νά ἐπισημανθοῦν ἕνας ἐξαιρετικά μεγάλος ἀριθμός χειρογράφων ἀλλά καί γραφέων πού ἐργάζονται στόν Ἄθω τήν περίοδο αὐτή. Παρόλα αὐτά οἱ γνώσεις μας γιά τά βιβλιογραφικά ἐργαστήρια τῶν ἐπιμέρους μονῶν εἶναι ἀκόμη πενιχρές. Ἡ παρατήρηση ἰσχύει ἰδιαίτερα γιά τήν μονή Ἰβήρων, στή συλλογή τῆς ὁποίας ἀπαντᾶται ἀσυνήθιστα μεγάλος ἀριθμός σημαντικῶν χειρογράφων πού χρονολογοῦνται στόν 16ο αἰώνα[1]. Ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἄλλωστε, ὅτι ἤδη ἀπό τά πρῶτα χρόνια τοῦ αἰώνα, ἡ βιβλιοθήκη καί τά χειρόγραφα βρίσκονται στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν μοναχῶν της. Ἐκτελεῖται συστηματική συντήρηση τῶν χειρογράφων, συμπληρώνονται κατεστραμμένα φύλλα, συντάσσονται ἐκτενείς πίνακες περιεχομένων πού ἐνσωματώνονται στούς κώδικες καί συντηροῦνται ἤ ἐκτελοῦνται νέες βιβλιοδεσίες[2].

Στήν παρούσα ἀνακοίνωση τό ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώνεται στήν ἀντιγραφική δραστηριότητα δύο κυρίως βιβλιογράφων τῆς μονῆς Ἰβήρων στίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα· τοῦ ἄγνωστου προηγουμένου Διονυσίου καί τοῦ γνωστοῦ ἐπαγγελματία βιβλιογράφου Θεοφίλου, ὁ ὁποῖος, ὅπως ἀποδεικνύεται, ἐργάζεται στή μονή μέ δύο ὀνόματα, Θεοδόσιος καί Θεόφιλος.

1. Σ. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. 2, Cambridge 1900, σελ. 1-279: Κώδικες τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Ἰβήρων (ἐφεξῆς Λάμπρος, *Κατάλογος*). Γιά την ἱστορία τῆς συλλογῆς χειρογράφων τῆς μονῆς βλ. Μον. Θεολόγος Ἰβηρίτης, Ἱστορικό περίγραμμα τῆς συλλογῆς τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἰβήρων, στό Π. Σωτηρούδης, *Ἱερά Μονή Ἰβήρων. Κατάλογος Ἑλληνικῶν Χειρογράφων*, τόμ. Α΄ (1-100), Ἅγιον Ὄρος 1998, 237-254 (Παράρτημα Α΄). Τόν βιβλιοθηκάριο τῆς μονῆς, μοναχό Θεολόγο, εὐχαριστῶ θερμά γιά τήν ὁλόθυμη συμπαράστασή του στήν ἔρευνα τῶν χειρογράφων τῆς συλλογῆς τῶν Ἰβήρων.

2. B. Fonkič, «Materialy dlja istorii grečeskih srednevekovyh bibliotek. Biblioteka Iverskogo monastyrja na Afone v konce XV-načale XVI v.», *Palestinskij Sbornik* 23 (86) (1971), σελ. 26-27· Κ. Χρυσοχοΐδης, «Βιβλιοδεσία καί συντήρηση χειρογράφων στό Ἅγιον Ὄρος κατά τήν πρώιμη Τουρκοκρατία», *Βιβλιοαμφιάστης*, Ἀθήνα 1999, σελ. 73-76.

Διονύσιος προηγούμενος

Ἡ καλλιγραφική δραστηριότητα στή μονή Ἰβήρων, ἤδη ἀπό τά πρῶτα χρόνια τοῦ 16ου αἰώνα, συνδέεται μέ τόν Ἰβηρίτη προηγούμενο ἱερομόναχο Διονύσιο. Οἱ πληροφορίες γιά αὐτόν προέρχονται κυρίως ἀπό τόν ἴδιο: ἀπό ἄγνωστο ὥς τώρα αὐτόγραφο αὐτοβιογραφικό σημείωμα πού ἔχει τή μορφή βραχέως χρονικοῦ καί ἕπεται ἐκτενοῦς βιβλιογραφικοῦ σημειώματος (βλ. παρακάτω χφ. ἀρ. 4) καί ἀπό ἄγνωστα βιβλιογραφικά σημειώματα ἤ ἄλλες σημειώσεις καί σχόλια στά χειρόγραφα πού ἀντέγραψε.

Ὁ Διονύσιος (ἀσφαλῶς δέν θά ἦταν αὐτό τό ἀρχικό του ὄνομα) ἔφθασε στό Ἅγιον Ὄρος, ἀρχικά στή μονή Βατοπεδίου, στίς 17 Σεπτεμβρίου τοῦ 1503, ὅπου παρέμεινε ὡς λαϊκός γιά ὀκτώ περίπου μῆνες. Τόν Ἰούνιο τοῦ 1504 μετέβη στή μονή Ἰβήρων ὅπου ἀμέσως ἐκάρη μοναχός καί τόν ἑπόμενο μῆνα, Ἰούλιο, χειροτονήθηκε διάκονος. Τόν Ἰούλιο τοῦ 1505 χειροτονεῖται ἱερέας καί ἀμέσως ἀποστέλλεται γιά ἕνα περίπου χρόνο στήν Ἰβηρία, προφανῶς γιά ζητεία. Φαίνεται νά ἦταν σημαντική καί δραστήρια προσωπικότητα, γιατί μετά τήν ἐπιστροφή του, στά 1506/07, ἐξελέγη γιά ἑπτά χρόνια (ὥς τό 1514) ἡγούμενος τῆς μονῆς. Ἐπί τῆς ἡγουμενείας του, τό 1513, περατώθηκαν σημαντικές οἰκοδομικές ἐργασίες στόν πύργο, τήν ἐκκλησία καί τόν «παρπακά» (barbacane) τῆς μονῆς Ἰβήρων[3]. Τό 1514 ταξίδευσε γιά δεύτερη φορά στήν Ἰβηρία ὅπου παρέμεινε ὡς τό 1518, πιθανότατα ὡς οἰκονόμος κάποιου ἰβηρίτικου μετοχιοῦ ἐκεῖ. Ἐπιστρέφοντας ἀποσύρθηκε γιά λίγο στό κελλίο τοῦ Προδρόμου, πού βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση πάνω ἀπό τό μοναστήρι, καί τό 1519/20 κλήθηκε γιά δεύτερη φορά νά ἀναλάβει τό ἀξίωμα τοῦ ἡγουμένου. Παραιτήθηκε ὁριστικά τό 1521/ 22 καί, ὡς προηγούμενος πλέον, ἀνέλαβε σκευοφύλακας τῆς μονῆς γιά τέσσερα περίπου χρόνια (1522/23-1526/27). Ἐγκαταλείποντας κάθε μοναστηριακό ἀξίωμα, ἐγκαταστάθηκε στό νοσοκομεῖο, ὅπου παρέμεινε ὥς τά 1530, ὁπότε ἀποσύρθηκε ὁριστικά στό κελλίο τοῦ Προδρόμου, τό ὁποῖο ἀνακαίνισε ριζικά μέ τή βοήθεια τοῦ μοναχοῦ Σπυρίδωνος. Τό 1528/29, κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς του στό νοσοκομεῖο, ἀνακαίνισε ριζικά (*ἔκτισα...ἐκ βάθρου*) τόν ναό τοῦ Προδρόμου, πού κατεῖχε τή θέση τοῦ καθολικοῦ τῆς παλαιᾶς μονῆς τοῦ Κλήμεντος, πρίν τήν ἵδρυση τῆς μονῆς Ἰβήρων στά 980[4]. Ὁ Διονύσιος βρισκόταν ἀκόμη ἐν ζωῇ στά 1539, συνεχίζοντας νά ἀναμειγνύεται στίς ὑποθέσεις τῆς μονῆς. Τό ἔτος αὐτό παρενέβη στή διαμάχη τῆς μονῆς Ἰβήρων μέ τή Λαύρα γιά τήν κατο-

---

3. G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes du Mont Athos*, Παρίσι 1904, σελ. 67, ἀρ. 220.

4. Ἡ μαρτυρία τοῦ Διονυσίου εἶναι ἡ μοναδική πληροφορία πού διαθέτουμε γιά αὐτές τίς μεγάλης ἔκτασης οἰκοδομικές ἐπεμβάσεις στόν ναό. Γιά τόν ναό βλ. *Actes d'Iviron* I, ἔκδ. J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, μέ τή συνεργασία τῆς Hélène Métrévéli, Παρίσι 1985, σελ. 61 καί σημ. 5, καί εὑρετήριο.

χή τῆς σκήτης τοῦ Μαγουλᾶ, ἀπευθύνοντας εἰρηνευτική ἐπιστολή πρός τόν λαυριώτη ἡγούμενο[5].

Ἡ ἀντιγραφική δραστηριότητα τοῦ Διονυσίου ἄρχισε πιθανόν ὅταν ἦταν ἀκόμη λαϊκός, πάντως πρίν ἐγκατασταθεῖ στή μονή Ἰβήρων τό 1504, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος: χφ. ἀρ. 4, [9] *ἀλλὰ καὶ τὸ ἕτερον ὅπερ εἶχα γεγραμένων πρὶν ἔλθω εἰς τὸ μοναστήρι· ἔχει δὲ αὐτὸ πατερικό, Κλήμακα, καὶ τὸν ἅγιον Δωρόθεον.*

Φθάνοντας στό μοναστήρι διαπιστώνει τήν ἔλλειψη βιβλίων καί ἀνάμεσα στίς διοικητικές ὑποχρεώσεις πού ἀναλαμβάνει, οἰκονομεῖ χρόνο γιά νά ἀντιγράψει χειρόγραφα. Τό 1534, τελειώνοντας τήν ἀντιγραφή ἑνός ὀγκώδους χειρογράφου (ἀρ. 4, Ἰβήρων 392) κάνει ἀπολογισμό τῆς ὥς τότε δραστηριότητάς του δίνοντας ἕνα κατάλογο μέ τά χειρόγραφα πού εἶχε ὥς τότε ἀντιγράψει: 9 συνολικά, ἐξ ὧν τό ἕνα πρίν ἔλθει στό μοναστήρι.

Ὡς τώρα ἦταν γνωστά ἀπό βιβλιογραφικά σημειώματα δύο χειρόγραφα τοῦ γραφέα (χφφ. ἀρ. 1 καί 4). Σήμερα γνωρίζουμε συνολικά 7 χειρόγραφα καί ἕνα ἔγγραφο γραμμένα ἀπό τό χέρι του, πού ἀπόκεινται ὅλα στή συλλογή χειρογράφων τῆς μονῆς Ἰβήρων. Τέσσερα ἀπό αὐτά εἶναι χρονολογημένα ἀπό τό 1514 ὥς τά 1534, τρία εἶναι ἀχρονολόγητα, ἐνῶ τό ἀχρονολόγητο ἔγγραφο μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στά 1539. Τέσσερα ἀπό αὐτά ταυτίζονται μέ ἀσφάλεια μέ ἰσάριθμα ἀναφερόμενα στόν κατάλογό του. Τρία ἀπό αὐτά (χφφ. ἀρ. 1, 2 καί 7) ἀντιγράφηκαν μέ βεβαιότητα ἐνόσω ἀκόμη βρισκόταν στή μονή, καί δύο (χφφ. 3 καί 4) στό κελλίο τοῦ Προδρόμου. Γιά τά ἄλλα δύο (χφφ. 5 καί 6) δέν διαθέτουμε ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις.

Τρία ἀπό τά ἀναφερόμενα στόν κατάλογο τοῦ Διονυσίου χειρόγραφα (χφφ. 4 [τό χειρόγραφο ὅπου ὁ κατάλογος], 6 καί 7) μέ κανέναν τρόπο δέν ταυτίζονται μέ τά ἐπισημανθέντα. Τό πιθανότερο εἶναι νά ἀντιγράφηκαν μετά τό 1534, ὁπότε δέν συμπεριλήφθηκαν σέ αὐτόν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τά χειρόγραφα πού ἀντέγραψε πρέπει νά ἀνέρχονται τουλάχιστον σέ 12.

Ἡ πυκνή καί ἄτεχνη, πολλές φορές ἕως ἀγροίκα γραφή τοῦ Διονυσίου, προδίδει ἄνθρωπο μέ μικρή παιδεία, *ἀδαή*, ὅπως ὁ ἴδιος ταπεινόφρονα αὐτοαποκαλεῖται. Αὐτό τεκμαίρεται καί ἀπό τά ἄπειρα ὀρθογραφικά καί συντακτικά σφάλματα πού ἀπαντῶνται στά σημειώματά του καί ἰδίως στήν αὐτόγραφη ἐπιστολή τοῦ 1539 (ἀρ. 8), τήν ὁποία ἄλλωστε ἔγραψε χωρίς νά κάνει χρήση ἀνθιβόλου. Συνηθίζει νά συντάσσει ἰδιόμορφα βιβλιογραφικά σημειώματα, ἀναμειγνύοντας τήν ἑλληνική (κανονική ἤ κρυπτογραφική) μέ τήν γεωργιανή κυρίως γλώσσα (χφφ. ἀρ. 1, 2, 3).

Δέν δίνει τήν ἐντύπωση ἐπαγγελματία βιβλιογράφου. Ἀντιγράφει ὀγκωδέστατα, ἄν καί μικροῦ σχήματος πολλές φορές χειρόγραφα, πού συγκροτοῦν θεολογικές ἐγκυκλοπαίδειες, *πολυβίβλους* ὅπως τίς ἀποκαλεῖ, συσσωρεύοντας κείμενα πού

5. Βλ. πιό κάτω χειρόγραφο ἀρ. 8.

ὁ ἴδιος ἤθελε νά ξέρει ἤ τουλάχιστον θεωροῦσε ὅτι ἐνδιέφεραν τούς συμμοναστές του. Ὡστόσο συνεργάζεται μέ ἔμπειρους γραφεῖς τῆς μονῆς, τούς ὁποίους ὠθεῖ στό ἔργο τῆς ἀντιγραφῆς. Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι ἕνας ἀπό αὐτούς, ὁ Γερμανός, ἐπισημαίνει ὅτι ἀσκεῖ τήν ἀντιγραφή μέ τήν παρότρυνση καί γιά χάρη τοῦ πνευματικοῦ του πατέρα Διονυσίου (χφ. ἀρ. 7). Τό πολύ μικρό σχῆμα ὁρισμένων κωδίκων (χφφ. ἀρ. 2, 3, 5, 6) ὁδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι προορίζονταν γιά προσωπικό ἀνάγνωσμα, εὔκολα μεταφερόμενο.

Χειρόγραφα Διονυσίου

1. Ἰβήρων 382 φφ. 996 215Χ162 1514

Ποικίλα συγγράμματα πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

Ὁ Διονύσιος ἀντέγραψε τά φφ. 1-971 (πίν. 1).

Τα φφ. 972-979 ἀποτελοῦν ἄσχετο τεῦχος συρραμένο στό χειρόγραφο, γραμμένο ἀπό ἄλλο χέρι τοῦ α΄ ἡμίσεως τοῦ 16ου αἰώνα[6]· τά φφ. 986-996 καταλαμβάνονται ἀπό σλαβονικό ἔντυπο.

φ. 960v Βιβλιογραφικό σημείωμα: *Τέλος φθάσαντος τόδε τῶν ποιημάτ(ων) δόξα σοι ὁ Θ(εό)ς ἡμῶν δό(ξα σ)οι:+ / Ἀμήν. Αξβν* (= ἀμήν: ἡμικρυπτογραφικά). (σέ ἀλφάβητο μέ κρυπτογραφικά σύμβολα) Ἀμήν: *+ / + Ἐδίδου πονέοντι τεήν πολύολβον ἀρρώμην* (lege *ἀρωγὴν*) *μαια (;) / + Εἰ μὲν χεὶρ ἡ γράψασα τὴν δέλτον ταύτην σαπήσεται φεῦ κ(αὶ) γενή/σεται κόνης· ἡ δὲ βίβλος μένην εἰς χρόνους πληρεστάτους:+ /* (μή κατανοητό σημείωμα σέ ἀραβικό ἀλφάβητο) */ + Ὥσπερ ξένοι χαίροντες ἰδεῖν πατρίδα καὶ οἱ θαλατεύόντες ἰδεῖν λιμένα οὕτω καὶ οἱ γράφοντες / ἰδεῖν βιβλίου τέλος:* + ‖ φ. 961 (συνέχεια τοῦ βιβλιογραφικοῦ σημειώματος, ἐν μέρει κρυπτογραφικό καί ἐν μέρει σέ ἀλφάβητο μέ κρυπτογραφικά σύμβολα) + *Ἐτελειώθη ἡ σύνθεσις τοῦ παρόντος βιβλίου διὰ / υεϡιλϡ ἐξλψ ωλψ ᾿θξθιωσολψ πθϡ ςλψ*(=χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ δου) | (σέ ἀλφάβητο μέ κρυπτογραφικά σύμβολα) λου τῶν δούλων τοῦ Θ(εο)ῦ Διονυσίου καὶ ἡγουμένου / *βασιλικῆς μονῆς τῆς τῶν Ἰβήρων ἐν τῷ Ἁγίω Ὄρει / πθ λϡ ᾿θνθηβνλϡπλνωεϡ ἔχυεϡ* (=καὶ οἱ ἀναβηνόσκοντες ἔφχεσ) | (σέ ἀλφάβητο μέ κρυπτογραφικά σύμβολα) τέ (*ege* θε) μοι καὶ μὴ καταράσθαι δια τὸν Κ(ύριο)ν / *ἔτους ,ζκβ΄ ἰν(δικτιῶνο)ς β ἐν μηνὶ Φευρουαρίω γ^{n} ἡμέρα ς^{n}* | (σέ ἀραβικό ἀλφάβητο)*el Tyonişioş* (μία λέξη σέ ἀραβικό ἀλφάβητο μή ἀναγνωρίσιμη) | (δύο λέξεις σέ ἀραβικό ἀλφάβητο μή ἀναγνωρίσιμες) (πίν. 2)[7].

φ. 7 Μέ τό χέρι τοῦ Διονυσίου τά κτητορικά μονογράμματα: *Πρ(ό)δ(ρο)μ(ος), Δ(ιονύ)σιος.*

---

6. P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, 1, Βιέννη 1975, 262 (χρονολόγηση στίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ.).

7. Στό κάτω μέρος τοῦ ἴδιου φύλλου, ὁ Διονύσιος παραθέτει κατά σειράν: τό ἀραβικό ἀλφάβητο, τό χρησιμοποιηθέν κρυπτογραφικό ἑλληνικό ἀλφάβητο, τό ὁποῖο δέν ἔχει καμία σχέση μέ τό σύνηθες

Τό βιβλιογραφικό σημείωμα δέν ἐπισημαίνεται ἀπό τόν Λάμπρο, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τό χειρόγραφο στόν 15ο αἰώνα. Τό ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου περιέχεται στό M. Vogel-V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Λειψία 1909, 109 (ἑφεξῆς VG): Διονύσιος ἡγούμενος βασιλικῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων ἁμαρτωλὸς καὶ δοῦλος τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ[8].

Τό χειρόγραφο πρέπει νά ταυτισθεῖ μέ τό μνημονευόμενο στόν αὐτόγραφο κατάλογό χειρογράφων τοῦ Διονυσίου: [8] *ἀλλὰ κ(α)ὶ τὸ ἕτερον βιβλίον τὸ παχὺ τὸ μέγα τὸ εἰς δεύτερον μῆκος, τὸ πολύβιβλον ὅπερ ἔγραψα ἡγουμενεύοντός μου ἐν τῇ αὐτῇ ἁγία μ(ε)γ(ά)λ(η) μονῇ τῆς Πορτιατίσης, ἐν ἔτει ,ζκβῳ*. Τό χειρόγραφο εἶναι ὀγκωδέστατο, εἶναι ὄντως *πολύβιβλον*, κατά τήν περιγραφή τοῦ Λάμπρου (*Κατάλογος*, 109-118) περιέχει 182 διαφορετικά κείμενα καί ἀντιγράφηκε στά 1514 ὅταν ὁ Διονύσιος ἦταν ἡγούμενος τῆς μονῆς.

2. Ἰβήρων 1337 φφ. 1010 163X110 1530

Ἔργα Μιχαήλ Γλυκᾶ, Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου, Μακαρίου Αἰγυπτίου κλπ.

φφ. 1007v-1008r Βιβλιογραφικό σημείωμα (πίν 3): + *Τέλος τῷ Θ(ε)ῷ δόξα: + /Ἴσχεό μοι χεὶρ ἠέδώναξ ἐπὶ τέρμα / μολοῦντι: + / Χ(ριστ)ὲ δίδου πονέοντι τεὴν πο/λύολβον ἀρωγήν: + / Παμμεδέοντι π(ατ)ρὶ σὺν υἱέι πν(εύματ)ι δόξα: + / Δόξα σοι ὁ Θ(ε)ὸς ἡμῶν δόξα σοι, δόξα σοι, δό/ξα σοι. Δόξα σοι ὁ Θ(ε)ὸς ἕνεκα πάντ(ων): + / Ὥσπερ ξένοι χαίροντες ἰδεῖν πατρίδα / καὶ οἱ θαλατεύοντες ἰδεῖν λιμένα, / οὕτω κ(αὶ) οἱ γράφοντες ἰδεῖν βιβλίου τέλος: + / Εἰ μὲν χεὶρ ἡ γράψασα τὴν δέλτον ταύτην / σαπήσεται φεῦ κ(αὶ) γενήσεται κόνης / ἡ δὲ βίβλος μέ[ν]η εἰς χρόνους πληρεστάτους: +* || φ. 1008r *Ἐτελειώθη ἡ σύνθεσις τοῦ παρόντος / βιβλίου δια χειρὸς ἐμοῦ τοῦ ἁ/μαρτωλοῦ* (στήν ἰβηρική) *dionisiu ieromonaxu καὶ προη* |(στήν ἰβηρική) *gumenu tis / sevasmias monis τῶν Ἰβήρ(ων) / ἐν τῇ αὐτῇ ἁγία μονῇ* (στήν ἰβηρική) *en to / νοσοκομίῳ ἐν ἔτη ,ζλη'/ ἐν μηνὶ Φευρουαρίῳ ιδ ἡμέρα / Δευτέρα καὶ οἱ ἀναγινώσκωντες / εὔχεσθέ μοι καὶ μὴ καταράσθ(ε) / ὅτι ἀδαὴς εἰμὶ τοῦ γράφει(ν) κ(αὶ) τῶν / ἀντιστίχ(ων). Τῷ δὲ Θ(ε)ῷ ἡμῶν εἴη / δόξα εἰς [ἀ]περάντους αἰῶνας / ἀμήν, ἀμήν, ἀμήν: +*

Ἀπό τό βιβλιογραφικό σημείωμα ὁ Λάμπρος (*Κατάλογος*, σελ. 273) δίδει μόνον τήν χρονολογία. Δέν περιέχεται στό VG.

Τό χειρόγραφο πρέπει νά ταυτισθεῖ μέ τό μνημονευόμενο στόν αὐτόγραφο κατάλογο χειρογράφων τοῦ Διονυσίου: [7] *ἀλλὰ καὶ τὸ ἕτερον τὸ παχύ, ὅπου*

ἐν χρήσει (βλ. R. Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Παρίσι 1954, 44), ἀλφάβητο μέ κρυπτογραφικά σύμβολα στό ὁποῖο ἔχουν γραφεῖ δύο στίχοι τοῦ σημειώματος καί τήν γλωσσική ἐκφορά τοῦ ἀραβικοῦ ἀλφαβήτου.

8. Τό σημειώμα ἐπισημάνθηκε καί ἀποκρυπτογραφήθηκε ἀπό τόν D. Serruys (Souscriptions et signatures dans les manuscrits des X-XIII siècles conservés au monastère de Vatopedi (Athos), *Revue des Bibliothèques* 14, 1904, 75-76)· ἐκδίδεται σχεδιαστικά τό ἀλφάβητο μέ τά κρυπτογραφικά σύμβολα.

ἔγραψα ἐν τῇ μεγάλῃ μονῇ τῆς Πορτιατίσης ἐν τῷ νοσοκομίῳ, ὅταν ἐκαθεζόμην ἐκεῖ, ὅποιω ἔχει εἰς τὴν ἀρχὴν λόγους κὺρ Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ, τὸ πλήστον δὲ ἐκλογὴ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου, καὶ Μακαρίου τοῦ ὄντως μακαρίου τοῦ μ(ε)γ(ά)λ(ου) ἀσκητοῦ καὶ ἑτέρων ἀσκητῶν καὶ διδασκάλων. Τό μικρῶν διαστάσεων χειρόγραφο περιέχει τά κείμενα πού ἀναγράφονται στόν κατάλογο, εἶναι ὀγκωδέστατο (τό πάχος τῶν φύλλων εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό μῆκος του) καί ἡ ἀντιγραφή του περατώθηκε τό 1530, ὅταν, σύμφωνα μέ τό αὐτοβιογραφικό σημείωμα, ὁ Διονύσιος βρισκόταν ἀκόμη στό νοσοκομεῖο τῆς μονῆς Ἰβήρων[9].

3. Ἰβήρων 697 φφ. 492 155Χ105 1533

Ὀλυμπιοδώρου, Ὑπόμνημα εἰς τόν Ἐκκλησιαστήν, β) Ἔκθεσις τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, γ) Ἔλεγχος ὧδε τῆς πλάνης τῶν Λατίνων Ματθαίου μονοτρόπου καί δ) διάφορα ἔργα νομοκανονικῆς φύσεως, κεφάλαια συνόδων, νομοκανόνων, κανόνες καί ἐπιτίμια κλπ.

φ. 427r-427v Βιβλιογραφικό σημείωμα (πίν. 4): 427r *Δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς ἡμῶν δόξα σοι δόξα σοι: δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς ἕνεκα πάντων.* || φ. 427v: + *Ἐτελειώθη ἡ σύνθεσις τοῦ παρόντως/ βιβλίου ἐν ἔτη ,ζμα^{ω} ἐν μηνὶ/ Φευρουαρίῳ παρ' ἐμοῦ τοῦ ἁ/μαρτωλοῦ [στήν ἰβηρική] dionisiu / ieroμονάχου καί προη/ [στήν ἰβηρική] gumenu ἐν τῇ / σεβασμίᾳ μονῇ τοῦ Τιμίου ἐνδόξου προφήτου Προδρόμου / καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου τοῦ κα/θίσματος τῆς σεβασμίας βα/σιλικῆς μονῆς τῶν Ἰβήρ(ων) τῆς / Πορτιάτισας, τοῦ κημένου ἄ/νωθεν τῆς αὐτῆς βασιλικῆς / μονῆς τῶν Ἰβήρων τῆς Πορτι/ατίσης κ(αὶ) εὔχεσθέ μοι διὰ / τὸν Κ(ύριο)ν ἅπαντες ὅτι ἀδαὴς εἰμί.*

φ. 12v Μέ τό χέρι τοῦ Διονυσίου: (α) τά κτιτορικά μονογράμματα *Πρ(ό)δ((ρο)μ(ος), Δ(ιονύ)σιος* (β) κτιτορικό σημείωμα: + *Βιβλίον τῆς μονῆς τοῦ Τι/μίου ἐνδόξου προφήτου / Προδρόμου καί Βαπτιστοῦ / Ἰωάννου τοῦ καθίσματος / τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων / τοῦ κειμένου καθίσμα/τος ἄνωθεν τῆς αὐτῆς σε/βασμίας μονῆς τῆς ὑπε/ραγίας Θ(εοτό)κου τῆς ἐπονο/μαζωμένης Πορ/τιατίσης:*

Ἀπό τό βιβλιογραφικό σημείωμα ὁ Λάμπρος (*Κατάλογος*, σελ. 208) δίδει μόνον τήν χρονολογία. Δέν περιέχεται στό VG.

Τό χειρόγραφο πρέπει νά ταυτισθεῖ μέ τό μνημονευόμενο στόν αὐτόγραφο κατάλογο χειρογράφων τοῦ Διονυσίου:[2] *καὶ τὸ ἕτερον ὅπου ἔχει τὸν Ἐκκλησιαστὴν ἐξηγημένον, καὶ περὶ τῆς ὀρθωδόξου πίστεως, καὶ κατ(ὰ) Λατίνων καὶ νόμιμον,* γιατί περιέχει τά κείμενα πού ἀναγράφονται στόν κατάλογο

---

9. Εὐχαριστῶ τόν φίλο καί συνάδελφο Avtandil Mikaberidze γιά τήν μεταγραφή τῶν γεωργιανῶν ἀποσπασμάτων στά βιβλιογραφικά σημειώματα.

4. Ἰβήρων 392 φφ.693 222Χ154 1534

Ἀμφιλόχιος Ἰκονίου, ἀκολουθίες, λόγοι καί ἐγκώμια κ.ἄ.

φ. 689v- 691v Βιβλιογραφικό σημείωμα καί κατάλογος τῶν χειρογράφων : φ. 689v + *Δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς ἕνεκα πάντ(ων)· δό|ξα σοι, δόξα σοι, δόξα σοι:* | + *Ἐτελειώθη τὸ παρὸν βιβλίον εἰς δόξαν κ(αὶ) ἐκ χάριτος | καὶ δωρεὰς τοῦ Κ(υρίο)υ ἡμῶν Ἰ(ησο)ῦ Χ(ριστο)ῦ· κόπου δὲ καὶ σπου|δῆς ἐμοῦ τοῦ εὐτελοὺς Διονυσίου ἱερο(μον)άχ(ου)· | εὔχεσθαί μοι τοίνυν διὰ τὸν Κ(ύριο)ν καὶ μὴ μιμνή|σκεσθαι τῶν πολλῶν μου πταισμάτων, | ὥνπερ ἔπτεσα καὶ πταίω ὑμῖν | καθ ὥραν διὰ πάσης αἰσθήσεως | ἀλλὰ ἄφετε καὶ ἀφεθήσε- || φ. 690 ται ὑμῖν, ὡς ὁ Κ(ύριο)ς ἔφη· αὐτῷ δόξα, | κράτος, μεγαλοσύνη καὶ μεγαλοπρέ|ποια εἰς τοὺς αἰῶνας ἀμήν. | + ἔτους ,ζμγ^{ῳ} ἰν(δικτιῶν)ος η΄.*

| + Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη παρ' ἐμοῦ τοῦ | εὐτελοὺς ἱερο(μον)άχ(ου) τοῦ καὶ Διονυσίου | καὶ προηγουμένου, τοῦ οἰκοῦντος ἐν | τῷ εὐκτηρίῳ οἴκῳ ἤτοι κελλίον τῆς ὑπε|ραγίας μου Θ(εοτόκ)ου τῆς Πορτιατήσης, τῷ δια|κειμένῳ τῇ σεβασμίᾳ καὶ βασιλικῇ μονῇ τῶν | Ἰβήρων, ἐν τῷ τοῦ Ἄθωνος ὄρει, τοῦ εἰς ὄνομα | τιμωμένου τοῦ τιμίου μου προφήτου Προδρόμου | καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου· ἀνατίθεται οὖν αὐτὸ | καὶ τὰ ἕτερα βιβλία ὅπου ἔγραψα ἐν τῷ | αὐτῷ κελλίῳ. Ἤγουν [1] *τὸ βιβλίον τὸ ἔχει ἐκ|λογή ἐκ τοῦ πατερικοῦ καὶ λόγους Μιχαὴλ | τοῦ Γλυκᾶ:* [2] *καὶ τὸ ἕτερον ὅπου ἔχει τὸν Ἐκκλη|σιαστὴν ἐξηγημένον, καὶ περὶ τῆς ὀρθωδόξου* || φ. 690v *πίστεως, καὶ κατ(ὰ) Λατίνων καὶ νόμιμον:* [3] *καὶ τὸ | ἕτερον τὸν ἐκλησιαστικὸν διάλογον Συμεὼν | τοῦ Θεσσαλονίκης:* [4] *καὶ τὸ ἕτερον τὸ ἔχον | Ψαλτήριον με τὴν ἐβδομαδαρέαν καὶ ἄ|λλας ἀκολουθίας:* [5] *καὶ τὸ ἕτερον ὅπου ἔ|χει Μετάληψιν, Ὡρολόγιον καὶ εὐχαῖς:* [6] *καὶ τὸ | ἕτερον ὅπου ἔχει ταῖς τρεῖς λειτουργίαις, | καὶ τὰ ἀποστολοευάγγελα τῆς ἐβδομαδαρέ(ας)| καὶ εἰς ὁσίους ἱεράρχας, προφήτας καὶ μάρτυρας:* | [7] *ἀλλὰ καὶ τὸ ἕτερον τὸ παχύ, ὅπου ἔγραψα ἐν | τῇ μεγάλῃ μονῇ τῆς Πορτιατίσης ἐν τῷ νοσο|κομίῳ, ὅταν ἐκαθεζόμην ἐκεῖ, ὅποιω ἔχει | εἰς τὴν ἀρχὴν λόγους κὺρ Μιχαὴλ τοῦ Γλυκᾶ, | τὸ πλήστον δὲ ἐκλογὴ Συμεὼν τοῦ Νέου Θεο|λόγου, καὶ Μακαρίου τοῦ ὄντως μακαρίου τοῦ | μ(ε)γ(ά)λ(ου) ἀσκητοῦ καὶ ἑτέρων ἀσκητῶν καὶ | διδασκάλων:* [8] *ἀλλὰ κ(α)ὶ τὸ ἕτερον βιβλί|ον τὸ παχὺ τὸ μέγα τὸ εἰς δεύτερον μῖκος, τὸ | πολύβιβλον ὅπερ ἔγραψα ἡγουμενεύοντός | μου ἐν τῇ αὐτῇ ἁγίᾳ μ(ε)γ(ά)λ(η) μονῇ τῆς Πορτιατίσης, | ἐν ἔτει ,ζκβ^{ῳ}:* || φ. 691 [9] *ἀλλὰ καὶ τὸ ἕτερον ὅπερ εἶχα γεγραμένων πρὶν | ἔλθω εἰς τὸ μοναστήρι· ἔχει δὲ αὐτὸ πατερικό, | Κλήμακα, καὶ τὸν ἅγιον Δωρόθεον: ἀνα|θέτω δὲ καὶ* [10] *τὸν Θηκαρά, ὅπερ ὀνισάμην πρὶν | ἐλθεῖ[ν] με εἰς τὸ μοναστήρι: Ἀνατίθενται οὖν | ἀμφότερα καὶ ἀφιεροῦνται ἐν αὐτῷ τὸ εἰρη|μένῳ κελλίῳ, ἀνα[πο]σπάστως καὶ ἀναφε|ραίτως καὶ μὴ ἀποξενῶσαι αὐτὰ τὶς ἐντεῦ|θεν ἵνα μὴ πέσει εἰς βάρος. Εἰ δε συμβῆ ἐ|ρημοθῆναι τὸ κελλίον διὰ τὸν ἐμὸν ἁμαρτιῶν, | ὅπερ ἀπεύχωμε, δεῖ λαμβάνειν αὐτὰ ὁ ἡ|γούμενος τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων τῆς Πορτια|τίσης καὶ ἔχειν αὐτὰ ἐν τῇ βασιλικῇ μονῇ εἰς | τὸ*

σκευοφυλάκιον, εἰς φύλαξιν ἕως ἂν πάλιν / οἰκειωθῆ [lege: οἰκηθῆ] *τὸ εἰρημένον κελλίον τοῦ τιμίου προφή/του καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου· καὶ μὴ σκορπίση αὐτὰ / ἔνθεν κἀκεῖθεν ἔξω τῆς βασιλικῆς μονῆς, ἢ εἰς / στράτα ἢ ἀλοθ(εν) ποῦ· μόνον ἔσωθεν τῆς βασιλικῆς / μονῆς ἥτις θελήσει ἐντύχει ἐξαυτῶν να διαβάσει / ἢ ἀκολουθία, ἢ ἄλλο τὶ να λάβει ἐξ αὐτῶν ὅποιον* || φ. 691v *καὶ βούλεται· καὶ τοῦτο εἰδήσει τοῦ ἡγουμ(έν)ου καὶ πάλ(ιν) / να δήδη αὐτὸ εἰς τὸν ἡγούμενον· νὰ ἔχει αὐτὰ / εἰς φύλαξιν ἐν τω σκευωφυλακίω ἕως ἂν / πάλ(ιν) οἰκειωθῆ τὸ κελλίον καθὼς ἄνωθεν γρά/φωμεν. Διὸ οἱ ἐντυγχάνοντες αὐτοῖς κ(αὶ) ἐν / τῶ εἰρημένω κελλίω οἰκοῦντες εὔχεσθαί μοι τῶ / ἁμαρτωλῶ ὡς οὐ μετρίως ἐπάσχισα εἰς ἀ/νάκτισιν τοῦ κελλίου καὶ τῆς ἐκκλησίας / καὶ τῆς πηγῆς καὶ τοῦ φραγμοῦ καὶ τῶν δέν/δρων· πάντα γὰρ ἀφανισμένα ἦσαν, / καὶ Θ(εο)ῦ βοηθεία καὶ δυνάμει τῆς ὑπεραγί(ας) / Θ(εοτό)κου τῆς Πορτιατίσης καὶ τοῦ τιμίου προφή/του Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου ἐκ / βάθρου ἀνεστήσαμεν, ἐγώ τε καὶ ὁ μετ' ἐ/μοῦ ἀδελφὸς Σπηρίδων: Τρέχει δὲ / ἄρτι ἔτος ,ζμγ^{ον}, καὶ μὴν Δεκέμβριος / ἰν(δικτιῶν)ος Η.*

φφ. 691v-693r Αὐτοβιογραφικό σημείωμα Διονυσίου (πίν. 5): φ. 691v *Ἡ βίβλος ἔσχεν ἤδη σὺν Θ(ε)ῶ πέρ(ας) πόνω Διονυ/σίου τάλανος ῥακενδύτου,˙ ὅστις ἦλθον ἐν τῶ / ἁγίω ὄρει τοῦ Ἄθωνος ἐν ἔτει ,ζιβ^{ω} ἐν μηνὶ Σε-* || φ. 692r *πτεβρίω ιζ^{η}, ἡμέρα Κυρ(ιακ)ῆ εἰς τὸ Βατωπέδ(ι)· καὶ ἔποισα ἐν τῆ αὐτῆ / ἁγία βασιλικῆ τοῦ Βατοπεδίου μονῆ μήνας Η εἰς τὴν Παραμυθία(ν)· / καὶ τὸ αὐτὸ ἔτος μηνὶ Ἰουν(ίω) ἦλθα εἰς τὸ μοναστήριον ἡμῶν τὴν βα/σιλικὴν μονὴν των Ἰβήρων τῆς Πορτιατίσης καὶ ἔποισα / μετάνοια κ(αὶ) ἐκειράμην εἰς τὴν Πορτιάτισα, καὶ τὸν / Ιούλλιον μὴν ἐχειροτονίθην διάκονος· ἐν δὲ τῶ / ,ζιγ^{ω} μὴν Ἰούλλ(ιος) ἐτελειώθ(η)κα ἱερεὺς, καὶ ἐπορεύθην εἰς / τὴν Ἰβερία· καὶ τὸ δεκάτω δ^{ω} ἦλθα ἀπὸ τὴν Ἰ/βερία· τὸ αὐτὸ ἔτος ἐμεγαλοσχήμισα εἰς / τὴν Πορτιάτισα, καὶ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐγενώμην κ(αὶ) / ἡγούμενος, καὶ ἔποισα ἡγούμενος ἔτη ζ΄· καὶ / τὸ κβ^{ω} ἔτη ἐπορεύθην εἰς τὴν Ἰβερία τὸ δεύτερον· / καὶ τῶ κς^{ω} ἦλθα ἀπὸ τὴν Ἰβερία(ν) μηνὶ Αὐγούστ(ω) ΙΓ΄· / καὶ τὸ αὐτὸ ἔτος μηνὶ Ὀκτωβρίου ἐξέβην κ(αὶ) ἦλθον / εἰς τὸ κελλίον τοῦ Προδρόμου ἔνθα νῦν κατοικῶ· / καὶ εἰς τοὺς ΚΗ΄ πάλ(ιν) με ἐκατεβάσασιν κ(αὶ) ἔποισάν [μ]ε / ἡγούμενον τὸ δεύτερον· καὶ εἰς τοὺς λα΄ ἄφισα τὸ / ἡγουμενίω κ(αὶ) ἐπόρεύθην εἰς τὸν πύργον εἰς τὸ σκευωφυ/λάκιον· καὶ εἰς τοὺς λε΄ επαρετίθην τὸ σκευωφυλάκιον / καὶ ἐπορεύθην εἰς τὸ νοσοκομίω· καὶ εἰς τοὺς λζ΄ ἔκτισα / τὴν ἐκκλησία τοῦ Τιμίου μου Προδρόμ(ου) ἐκ βάθρου· καὶ εἰς* || φ. 692v *τοὺς λθ΄ ἐξέβηκα ἀπὸ τὸ νοσοκομίω κ(αὶ) ἦλθα πάλ(ιν) εἰς / τὸ αὐτὸ εἰρημένον κελλίον τοῦ Τιμίου μου Προδρόμου / ἔνθα καὶ τὴν ἐκκλησία ἔκτισα καὶ νῦν κατοικῶ, / μετα συγχωρήσεως τοῦ καθηγουμένου τῆς με/γάλης βασιλικῆς μονῆς τῆς Πορτιατίσης κ(αὶ) / τῶν ὁσίων κ(αὶ) τιμιωτάτων γερόντων τῆς ἱερὰς συ/νάξεως κ(αὶ) τῶν ἀδελφῶν πάντων. Ὧν δέομαι / τὰς ἁγίας εὐχὰς αὐτῶν πάντων, στερεωθεῖναι / καὶ δυναμωθεῖναι καὶ δωθῆναι μι ὑπόμονὴν τοῦ / βαστάξε καὶ ὑποφέρη με πᾶσαν θλήψιν κ(αὶ) ποι/ρασμὸν δαιμόνων τὲ κ(αὶ)*

ἀν(θρώπ)ων κ(αὶ) διαμεῖναι με μέ/χρι τέλους ζωῆς μου καθὼς κ(αὶ) ὑποσχέθην ἡνίκα / ἦλθον ὧδε τὸν Τίμιον Πρόδρομον κ(αὶ) ἐγγυητήν μου / καὶ βαπτιστὴν τοῦ Χ(ριστο)ῦ καὶ Θ(εο)ῦ μου, ὅτι ἀπὸ τὸ εὐκτηρίω / οἴκω αὐτοῦ, ἤτοι κελλίου αὐτοῦ τούτου μήτε πίνα, μήτε / δίψα, μήτε γυμνώτης, μήτε φόβος, μήτε σκάνδαλα, / μήτε ἀπηλαὶ δαιμόνων κ(αὶ) ἀν(θρώπ)ων ποίσαι με ἀναχωρῆσαι / τοῦ τόπου τούτου, ἤτοι τοῦ κελλίου αὐτοῦ· ἀλλ' ἐν τοῦτο τὸ θείω / τεμ(έν)ει αὐτοῦ παραδώσω εἰς χεῖρας Θ(εο)ῦ τὴν τάλενά μου ψυχή, / διὰ τῶν ἁγί(ων) κ(αὶ) ἱκεσιῶν αὐτοῦ, ὡς παρησίαν ὅπου κέ/κτηται εἰς τὸν Κ(ύριο)ν κ(αὶ) Θ(εὸ)ν μου Ἰ(ησοῦ)ν Χ(ριστὸ)ν τὸν υἱὸν τοῦ ἀληθινοῦ Θ(εο)ῦ || φ. 693r *τοῦ ζῶντος· ὃν ἱκίαις χερσὶ ἐβάπτισε / ἐν τῶ Ἰορδάνι ποταμῶ καὶ αὐτῶ πρέ/πει ἡ δόξα, τὸ κράτος, ἡ τιμὴ καὶ [ἡ ἐ]κ / παρα πάντων προσκύνησις σὺν τῶ ἀ/νάρχω αὐτοῦ π(ατ)ρὶ κ(αὶ) τῶ παναγίω πν(εύματ)ι / νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς ἀπεράντους / αἰῶνας τῶν αἰώνων, ἀμήν: / + δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς ἕνεκα πάντων, / δόξα σοι, δόξα σοι, δόξα σοι / ἀμήν.*

φ. 65v κτητορικό σημείωμα μέ τό χέρι τοῦ γραφέως: + *Βιβλίον τοῦ κελλίου τοῦ τιμίου προφή/του Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου / τοῦ διακειμένου τῆς μονῆς τῆς ὑ/περαγίας Θ(εοτό)κου τῆς Πορτιατήσης / τῶν Ἰβήρων ἐν τῶ τοῦ Ἄθωνος / ὄρει εἴτις τὸ ἀποξενώσει νάχ(ει) / τὸν Πρόδρομον ἀντίδικον.*

Ὁ Λάμπρος (*Κατάλογος*, σελ. 139) ἐκδίδει, μέ παραλείψεις, μόνον τό βιβλιογραφικό σημείωμα καί τόν κατάλογο τῶν ἀντιγραμμένων ἀπό τόν Διονύσιο χειρογράφων. Δέν περιέχεται στό VG.

Τό χειρόγραφο δέν ταυτίζεται μέ κανένα ἀπό τά μνημονευόμενα στόν αὐτόγραφο κατάλογο χειρογράφων. Ὁ Διονύσιος δέν θεώρησε σκόπιμο νά τό συμπεριλάβει.

5. Ἰβήρων 503 φφ. 364 200Χ147 ἀχρονολόγητο

Ἑβδομαδαρέα, Ψαλτήριον, διάφορες ἀκολουθίες στήν Ὕψωση τοῦ Σταυροῦ, ἀκολουθία Ἀκαθίστου, τῆς Κυριακῆς τοῦ Θωμᾶ κλπ. Ἀκολουθοῦν Τετραευάγγελο, οἱ Πράξεις καί οἱ Ἐπιστολές τῶν ἀποστόλων, καί Συναξάριο τῶν 12 μηνῶν, μέ τή δήλωση τῶν κεφαλαίων τῶν ἀποστόλων πού ἀναγινώσκονται σέ κάθε ἑορτή (πίν. 6)

Ὁλοσέλιδες μικρογραφίες, σέ παχύτερο τοῦ λοιποῦ κώδικος χαρτί, παρεμβάλλονται στό κείμενο τοῦ Τετραευάγγελου: φ. 178v Ματθαῖος (ἡμιτελής μικρογραφία γιά τήν ὁποία χρησιμοποιήθηκε τό κόκκινο, τό κυανό καί τό πράσινο χρῶμα), φ. 205v Μάρκος (ἡμιτελής παράσταση), 221v Λουκάς (ὁλοκληρωμένη μικρογραφία, ἀποδοσμένη σέ χρυσό βάθος), 251r Ἰωάννης(σχεδιαστική ἀπεικόνιση)

Τό χειρόγραφο δέν φέρει βιβλιογραφικό σημείωμα.

Τό χειρόγραφο πρέπει νά ταυτισθεῖ μέ τό μνημονευόμενο στόν αὐτόγραφο κατάλογο χειρογράφων τοῦ Διονυσίου: [4] *καὶ τὸ ἕτερον τὸ ἔχον Ψαλτήριον με τὴν ἑβδομαδαρέαν καὶ ἄλλας ἀκολουθίας.*

6. Ἰβήρων 691 φφ. 241 150Χ105 ἀχρονολόγητο

Ἔργα Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Μιχαήλ Γλυκᾶ, Συμεών τοῦ Νέου Θεολόγου κ.ἄ.

Μεταξύ τῶν φφ. 13 καί 14 ἀπεκόπησαν μέ ξυράφι πέντε φύλλα. Τά φφ. 231-234 εἶναι σχισμένα στό ἄνω μέρος· τά φφ. 235-241, ὅπου θά ὑπῆρχε καί τό βιβλιογραφικό σημείωμα, εἶναι σχισμένα στό κάτω μέρος, ὥς τήν ἀριστερή ὤα).

φ. 1 (πίν. 7) Ἀνάμεσα στό κείμενο μέ ἐρυθρογραφία σημείωμα τοῦ γραφέα: *Ἁγία Τριάς σῶσον με τόν ταπεινόν Διονύσιον (μον)αχ(όν)*

φ. 12v Μέ τό χέρι τοῦ Διονυσίου: (α) τά κτητορικά μονογράμματα *Πρ(ό)δ(ρο)μ(ος), Δ(ιονύ)σιος* (β) κτητορικό σημείωμα: + *Βιβλίον τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου ἐν/δόξου προφήτου Προδρόμου καί Βα/πτιστοῦ Ἰωάννου τοῦ καθίσματος / τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρ(ων) τοῦ κειμ(έν)ου/ καθίσμ(α)τος ἄνωθεν τῆς αὐτῆς σε/βασμίας μονῆς τῆς ὑπεραγίας / Θ(εοτό)κου τῆς ἐπονομαζωμένης Πορ/τιατίσης:*

Δέν ἐπισημαίνεται ἀπό τόν Λάμπρο (*Κατάλογος*, σελ. 205). Δέν περιέχεται στό VG.

Δέν φαίνεται νά ταυτίζεται μέ κανένα ἀπό τά μνημονευόμενα στόν αὐτόγραφο κατάλογο χειρογράφων τοῦ Διονυσίου.

7. Ἰβήρων 329 φφ. 280 230Χ163 ἀχρονολόγητο

Περιέχει 179 σύντομα, πάσης φύσεως ἐκκλησιαστικά κείμενα

Στήν ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου ὁ Διονύσιος συνεργάσθηκε μέ τέσσερεις ἀκόμη γραφείς. Ὁ ἴδιος ἀντέγραψε τά φφ. 1-30r (στίχος 2), φφ. 39v (στίχος 8)-41v, 103-277v (πίν. 8). Ἀπό αὐτούς, ὁ πρῶτος, ἀνώνυμος, ἐξαιρετικά ἐπιδέξιος γραφέας, ἀντέγραψε τά φφ. 30r(στίχος 3)-39v(στίχος 7), συνεχίζοντας καί περατώνοντας τά κείμενα πού εἶχε ἀρχίσει νά ἀντιγράφει ὁ Διονύσιος. Ὁ δεύτερος γραφέας, πού ἀντέγραψε τά φφ. 42-80v παραδίδει τό ὄνομά του: φ. 80v (κάτω ὤα) + *Γερμανὸς ἱερομόναχο(ς) ὁ γράψας ταῦτα τοὐμοὶ κατ(ὰ) Θ(εὸ)ν π(ατ)ρὶ Διονυσίῳ* (πίν. 9).

Δέν ὑπάρχει βιβλιογραφικό σημείωμα τοῦ Διονυσίου. Τό βιβλιογραφικό σημείωμα τοῦ Γερμανοῦ δέν ἐπισημαίνεται ἀπό τόν Λάμπρο (*Κατάλογος*, σελ. 84-87). Ὁ Γερμανός δέν περιέχεται στό VG.

Τό χειρόγραφο δέν φαίνεται νά ταυτίζεται μέ κανένα ἀπό τά μνημονευόμενα στόν αὐτόγραφο κατάλογο χειρογράφων τοῦ Διονυσίου. Ἡ συνεργασία τεσσάρων ἀκόμη γραφέων στήν ἀντιγραφή τοῦ κώδικα ὁδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι αὐτή πραγματοποιήθηκε ἐνόσο ὁ Διονύσιος παρέμενε ἀκόμη στή μονή τῶν Ἰβήρων καί πρίν τό 1530, ἔτος κατά τό ὁποῖο ἀποσύρθηκε στό κελλί τοῦ Προδρόμου. Στό ἰβηρίτικο κελλί, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει, τόν συνόδευσε μόνον ἕνας μοναχός, ὁ Κύριλλος.

8. Ἐπιστολή τοῦ προηγουμένου Διονυσίου πρός τόν ἡγούμενο τῆς Λαύρας [μεταξύ Ἰουλίου-Νοεμβρίου 1539]

('Αρχειοθήκη Α', συρτάρι 5). Α. Αὐτόγραφο ἐνυπόγραφο ἀντίγραφο. Χαρτί 425Χ285. Τό κείμενο ἐκτείνεται καί στό verso τοῦ φύλλου. Β. Αὐτόγραφο ἀνυπόγραφο ἀντίγραφο. Χαρτί (δίφυλλο) 320Χ222. Τό κείμενο ἐκτείνεται καί στά δύο φύλλα (πίν. 10).

Μακρά ἐπιστολή γιά τήν εἰρηνική ἐπίλυση τῆς διενέξεως μεταξύ τῶν μονῶν Ἰβήρων καί Λαύρας γιά τήν κατοχή τῆς σκήτης τοῦ Μαγουλᾶ[10].

Ἀρχ.: + *Πανωσιώτ(α)τ(ε) καθηγούμενε τῆς σεβασμί(ας) κ(αί) ἱεράς βασιλικῆς μεγάλης μονῆς τῆς Λαύρας συν τῆ θεία σου* ... Ὑπογραφή (στό ἀντίγραφο Α): + *ὁ χαμερπὴς Διονύσιος ἱερομόναχος τάχα δὲ κ(αὶ) προηγούμενος* +.

Ἡ ἐπιστολή τοῦ Διονυσίου εἶναι ἀχρονολόγητη. Στό κείμενό της μνημονεύεται συνεχῶς τό ἔγγραφο ἀναφορᾶς τῆς ἐπιτροπῆς τῶν αἱρετῶν κριτῶν, πού ἐκδόθηκε μετά τόν Ἰούλιο τοῦ 1539 καί πρίν τόν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου ἔτους καί ἐπιλύει ὑπέρ τῆς μονῆς Ἰβήρων τήν διαφορά μέ τήν Λαύρα γιά τήν σκήτη τοῦ Μαγουλᾶ (ἔκδ. Χρυσοχοΐδης, Πρῶτοι, σελ. 450-456· γιά τήν χρονολόγηση τοῦ ἐγγράφου βλ. σελ. 443-444.). Δέν γίνεται ὅμως καμμία ἀναφορά στό ἔγγραφο τοῦ πατριάρχη Ἱερεμίου Α' τοῦ Νοεμβρίου τοῦ 1539 μέ τό ὁποῖο ἐπικυρώνεται ἡ ἀπόφαση τῆς ἐπιτροπῆς (ἔκδ. Χρυσοχοΐδης, ὅ. π., σελ. 456-458). Ἡ ἐπιστολή, ἑπομένως, πρέπει νά χρονολογηθεῖ μετά τόν Ἰούλιο τοῦ 1539 καί εἰδικότερα μετά τήν σύνταξη τῆς ἀναφορᾶς τῶν κριτῶν καί πρίν τόν Νοέμβριο τοῦ 1539, ἤ τουλάχιστον πρίν φθάσει τό γράμμα τοῦ Ἱερεμίου Α' στό Ἅγιον Ὄρος.

Τό κείμενο τοῦ ἀντιγράφου Β' παρουσιάζει ἐπουσιώδεις φραστικές διαφορές ἀπό ἐκεῖνο τοῦ ἀντιγράφου Α'. Τό γεγονός ὅτι εἶναι ἀνυπόγραφο ὁδηγεῖ στήν ὑπόθεση ὅτι εἶναι ἀντίγραφο πού δόθηκε στή μονή Ἰβήρων ἐνῶ τό Α' εἶναι τό πρωτότυπο τό ὁποῖο, πιθανόν, δέν ἐστάλη ποτέ στόν παραλήπτη του (στό ἀρχεῖο τῆς μονῆς τῆς Λαύρας δέν σώζεται ἡ ἐπιστολή τοῦ Διονυσίου).

Θεοδόσιος-Θεόφιλος

Ὁ βιβλιογράφος εἶναι γνωστός μέ τό δεύτερο ὄνομα, Θεόφιλος· ἡ καλλιγραφική του δραστηριότητα εἶναι μαρτυρημένη ἀπό τό 1518 καί ἑξῆς καί θεωρεῖται ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους κωδικογράφους πού δροῦν στήν Ἀνατολή στόν 16ο αἰώνα[11]. Οἱ πληροφορίες μας γιά αὐτόν προερχόταν ὥς τώρα ἀπό μαρτυρίες πού ὁ

10. Γιά τήν ὑπόθεση βλ. Κ. Χρυσοχοΐδης, «Συμπληρώσεις στόν κατάλογο τῶν *πρώτων* τοῦ Ἁγίου Ὄρους», *Σύμμεικτα* 8 (1989), σελ. 443-462.

11. Λ. Πολίτης, «Ἁγιορεῖτες βιβλιογράφοι τοῦ 16ου αἰώνα», *Ἑλληνικά* 15 (1957), σελ. 365-379, εἰκ. 4-5 (= *Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975, ἀρ. VII καί προσθῆκες καί διορθώσεις, σελ. III-IV) (ἐφεξῆς Πολίτης)· E. Gamillscheg - D. Harlfinger, *Repertorium der Griechischen Kopisten 800–1600. A. Handschriften aus Bibliotheken Grossbritanniens*, Βιέννη 1981, ἀρ. 139. Μελέτη γιά τό σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ βιβλιογράφου ἑτοιμάζεται ἀπό τόν γράφοντα.

ἴδιος παρενέβαλε σέ βιβλιογραφικά καί ἄλλα σημειώματα καί ἀπό τόν Βίο του, ἐφόσον πολύ σύντομα μετά τόν θάνατό του ἀνακηρύχθηκε ὅσιος. Ὁ Βίος τοῦ Θεοφίλου συμπεριλήφθηκε στόν Συναξαριστή τοῦ Δουκάκη (BHG, 2449)[12] καί, ὅπως ἐπισημάνθηκε πρόσφατα, ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη γλωσσικά μορφή ἑνός ἀρχικοῦ Βίου πού συνέταξε ὁ Πρῶτος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Σεραφείμ, σύγχρονος καί φίλος τοῦ ὁσίου. Ἐντοπίσθηκε μάλιστα καί τό πρωτότυπο αὐτόγραφο κείμενο τοῦ Σεραφείμ, πού συντάχθηκε λίγο μετά τόν θάνατο τοῦ Θεοφίλου (8 Ἰουλίου 1548)[13].

Ἄγνωστα σημειώματα τοῦ γραφέα καί αὐτόγραφο βιογραφικό σημείωμα (χφ. ἀρ. 7) μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀποκαταστήσουμε τήν ὀρθή χρονολογία τῆς πρώτης φάσης τῆς ζωῆς του ὡς Ἰβηρίτη μοναχοῦ ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα καί νά παρακολουθήσουμε τήν βιβλιογραφική του δραστηριότητα μέ τό πρῶτο μοναστικό ὄνομα, τοῦ μικρόσχημου μοναχοῦ, πού ἦταν Θεοδόσιος[14]. Ἐπιπλέον, συμπληρωματική ἔρευνα προσθέτει νέα χειρόγραφα τοῦ γραφέα καί συμβάλλει στήν δημιουργία πιό ὁλοκληρωμένης εἰκόνας τῆς βιβλιοπαραγωγῆς τοῦ γραφέα στά χρόνια πού ἔζησε στή μονή Ἰβήρων.

Οἱ χρονολογικές μαρτυρίες γιά τόν γραφέα στό αὐτοβιογραφικό σημείωμα ἀρχίζουν τό 1504. Τό ἔτος αὐτό ἐκάρη μοναχός, λαμβάνοντας ἀσφαλῶς ὡς μικρόσχημος μοναχός τό ὄνομα Θεοδόσιος, καί χειροτονήθηκε διάκονος. Οὔτε ὁ ἴδιος, οὔτε ὁ βιογράφος του ἀναφέρουν ἄν αὐτά συνέβησαν στό Ἅγιον Ὄρος. Πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἔλαβαν χώρα σέ κάποια μονή ἐκτός Ἁγίου Ὄρους, καί μάλιστα ἡ χειροτονία ἔγινε ἀπό τόν ἐπίσκοπο Ρεντίνης Ἀκάκιο, μέ τόν ὁποῖον ὁ Θεοδόσιος συνδέθηκε ἀπό τά νεανικά του χρόνια[15]. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1506 χει-

---

12. Κ. Δουκάκης, *Μέγας Συναξαριστής*, τόμ. 7, *Μήν Ἰούλιος*, Ἀθήνα 1893, σελ. 499-510 (8 Ἰουλίου). Ἐκ παραδρομῆς τυπώθηκε καί στόν τόμ. 6, *Μήν Ἰούνιος*, Ἀθήνα 1893, σελ. 62-69 (8 Ἰουνίου).

13. Περιέχεται στό ἀθωνικό χειρόγραφο Παντελεήμονος 478, φφ. 117-121v· Κ. Χρυσοχοΐδης, «Παραδόσεις καί πραγματικότητες στό Ἅγιον Ὄρος στά τέλη τοῦ ΙΕ΄καί στίς ἀρχές τοῦ ΙϚ΄ αἰώνα», *Ὁ Ἄθως στούς 14ο-16ο αἰῶνες* (Ἀθωνικά Σύμμεικτα 4), Ἀθήνα 1997, σελ. 112 καί πίν. 10.

14. Ἐπιτυχή ταύτιση τοῦ Θεοδοσίου μέ τόν Θεόφιλο ἔκανε ὁ Ζ. Τσιρπανλής (*Οἱ Μακεδόνες σπουδαστές τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου Ρώμης*, Θεσσαλονίκη 1971, σελ. 23), στηριζόμενος ἁπλῶς στήν ὁμοιότητα τῶν ὀνομάτων: ὁ Θεοδόσιος λαμβάνοντας τό μεγάλο μοναχικό σχῆμα μετονομάσθηκε σέ Θεόφιλο (εἶναι γνωστό ὅτι ὁ μικρόσχημος μοναχός, ὅταν γίνεται μεγαλόσχημος, ἀλλάζει τό ὄνομά του, τό ὁποῖο ὅμως, συνηθέστατα, ἀρχίζει ἀπό τό ἴδιο γράμμα ὅπως καί τό προηγούμενο). Ἡ ταύτιση ἔγινε σιωπηρά δεκτή ἀπό τούς Πολίτη (*Paléographie et littérature byzantine et néo-grecque*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975, ἀρ. VII, προσθῆκες καί διορθώσεις, σελ. IV) καί Gamillscheg - Harlfinger (*Repertorium*, *ὅ. π.*, ἀρ. 139), χωρίς τήν ἐπισήμανση χειρογράφων μέ αὐτό τό ὄνομα.

15. Γιά τόν ἐπίσκοπο Λιτῆς καί Ρεντίνης Ἀκάκιο βλ. *Actes de Dionysiou*, ἔκδ. N. Oikonomidès, Παρίσι 1968, ἀρ. 44, 200 καί στ. 5, 28 (ὑπογράφει ἔγγραφο τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Μαξίμου, 1503/4). Εἶναι ἤδη ἐπίσκοπος Ρεντίνης τό 1497 (Δ. Ἀποστολόπουλος, *Ὁ «Ἱερός Κώδιξ» τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στό β΄ μισό τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα*, Ἀθήνα 1992, σελ. 159, ἀρ. VII, στ. 199).

ροτονήθηκε πρεσβύτερος καί λίγους μῆνες ἀργότερα, τόν Αὔγουστο τοῦ ἴδιου ἔτους, ἔφθασε στό Ἅγιον Ὄρος, στή μονή Βατοπεδίου. Σύμφωνα μέ τόν Βίο, ἐκεῖ συνδέθηκε μέ τόν πρώην μητροπολίτη Μηθύμνης Μαλαχία, ὁ ὁποῖος προφανῶς μετά τήν παραίτησή του ἀποσύρθηκε ἐκεῖ. Ὁ Μαλαχίας μαρτυρεῖται ὡς ἐνταγμένος στήν ἀδελφότητα τοῦ Βατοπεδίου ἤδη τό 1500 καί λίγο ἀργότερα τό 1503[16]. Μετά τόν θάνατο τοῦ Μαλαχίου ἐγκαταστάθηκε στή μονή Ἰβήρων. Σύμφωνα ὅμως μέ τό αὐτοβιογραφικό του σημείωμα, ὁ Θεοδόσιος δέν ἐγκατέλειψε τό Βατοπέδι γιά νά ἐνταχθεῖ στήν ἀδελφότητα τῆς μονῆς Ἰβήρων, ἀλλά ἀναχώρησε ἀπό ἐκεῖ τό 1508 γιά νά ταξιδεύσει στούς ἁγίους τόπους[17]. Τό 1509 βρισκόταν στό Σινᾶ. Ἄφησε τά ἴχνη ἀπό τήν παραμονή του στό μοναστήρι, θέτοντας τήν ὑπογραφή του (ἑλληνικά καί ἀραβικά) σέ χειρόγραφο πού βρισκόταν τότε στή σιναϊτική βιβλιοθήκη (πίν. 11)[18]. Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τό 1510, ἔφθασε στά Ἱεροσόλυμα[19]. Στή μονή Ἰβήρων ἐγκαταστάθηκε ἀμέσως μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τήν Παλαιστίνη, τόν Μάιο τοῦ 1511. Ἕξι χρόνια ἀργότερα, τό 1517, ἐγκατέλειψε τά τείχη τοῦ μοναστηριοῦ καί ἀποσύρθηκε στό κελλίο τοῦ Προδρόμου τοῦ γνωστοῦ μας ἡγουμένου Διονυσίου[20].

Ὁ Θεοδόσιος, φθάνοντας στό μοναστήρι τῶν Ἰβήρων τόν Μάιο τοῦ 1511, βρίσκει ἡγούμενο τόν Διονύσιο καί ὡς δόκιμος βιβλιογράφος, ἐφόσον κατά τόν Βίο ἀσκοῦσε τήν καλλιγραφία ἀπό νεαρή ἡλικία, ἀναλαμβάνει ὡς διακόνημα, τήν ἀντιγραφή χειρογράφων. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει στά 1514, ὅτι: *εὑρὼν τὴν μονὴν βιβλία τινὰ σπανιζομένην, σπουδὴν πᾶσαν ἐθέμην τοῦ ταῦτα αὐτὴν κτήσασθαι διὰ τῆς ἐμῆς ἀδρανοῦς καὶ ἐξιτήλου χειρός*[21]. Στήν πραγματικότητα, ὅπως σημειώνει στά 1512/13,

16. 1500: A. Fotić, «Dispute between Chilandar and Vatopedi over the Boundaries in Komitissa (1500)», *Ἱερά Μονή Βατοπεδίου. Ἱστορία καί τέχνη* (Ἀθωνικά Σύμμεικτα 7), Ἀθήνα 1999, σελ. 102, 104· 1503: Κ. Χρυσοχοΐδης, «Ἀπό τήν ὀθωμανική κατάκτηση ὥς τόν 20ό αἰώνα», *Ἱερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. Παράδοση-ἱστορία-τέχνη*, τόμ. Α΄, Ἅγιον Ὄρος 1996, σελ. 59 καί σημ. 26. Ὁ Μαλαχίας εἶναι ἄγνωστος στόν ἐπισκοπικό κατάλογο Μηθύμνης.

17. Ὁ πρωτότυπος Βίος καί ἡ παράφραση τοῦ Συναξαριστῆ πού τόν ἀκολουθεῖ πιστά, τοποθετοῦν χρονικά τό ταξίδι τοῦ Θεοδοσίου πρίν τήν ἐγκατάστασή του στό Ἅγιον Ὄρος. Ἡ ἀνακρίβεια αὐτή εἶναι ἡ μοναδική πού ὑπάρχει στό κείμενο σέ σχέση μέ τά πραγματικά γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Θεοδοσίου-Θεοφίλου.

18. Χειρόγραφο Alex. 34, φ. 342 (πίν. 11), μετά ἀπό σημείωμα καί ὑπογραφή τοῦ πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Ἰωακείμ, μονοκονδυλιά + *Θεοδόσιος ἱερομόναχος*. Κάτωθεν μέ ἀραβικό ἀλφάβητο ἀραβικά: keşiş Teodoşioş amartoloş (πρβλ. Θ. Μοσχονᾶς, *Κατάλογοι τῆς πατριαρχικῆς βιβλιοθήκης*, τόμ. Α΄, *Χειρόγραφα*, Ἀλεξάνδρεια 1945, σελ. 51). Εὐχαριστῶ τήν συνάδελφο τοῦ ΚΝΕ Εὐαγγελία Μπαλτᾶ γιά τήν μεταγραφή τῶν σημειωμάτων σέ ἀραβική γραφή.

19. Σύμφωνα μέ τόν Βίο, στά Ἱεροσόλυμα πέθανε ὁ συνταξιδιώτης τοῦ Θεοδοσίου στούς ἁγίους τόπους, ἐπίσκοπος Ρεντίνης Ἀκάκιος.

20. Βλ. πιό πάνω σ. 524. Σύμφωνα μέ τόν Βίο οἱ δύο ἄνδρες συνδέθηκαν μέ στενή φιλία.

21. Βλ. βιβλιογραφικό σημείωμα στό χειρόγραφο ἀρ. 4 (Ἰβήρων 834).

ἐκτελεῖ διαταγές τοῦ προϊσταμένου του: *ὡρίσθην τοίνυν ἐγὼ παρὰ τοῦ πανοσιωτάτου πατρός ἡμῶν καὶ καθηγουμένου κὺρ Διονυσίου...τούτους ἐγγράψαι*[22]

Μετά τόν Μάρτιο τοῦ 1516 καί πρίν τόν 'Απρίλιο τοῦ 1518 λαμβάνει τό μεγάλο σχῆμα καί μετονομάζεται Θεόφιλος[23]. Τήν μετονομασία ἐπιβεβαιώνει ὁ ἴδιος στό πονημάτιο «'Ομολογία καὶ διαθήκη ἐν ἐπιτόμῳ», πού συντάσσει τό 1518 (χφ. ἀρ. 7, 'Ιβήρων 809): φ. 495v + *Θεοδόσιος ἁμαρτωλὸς ὁ διὰ τοῦ θείου καὶ μεγάλου σχήματος μετονομασθεὶς Θεόφιλος, δοῦλος τοῦ Κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ, τῆς ὑπερενδόξου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, οἰκείᾳ χειρὶ προέταξα.* φ. 496v 'Υπογραφή: *Θεοδόσιος ἁμαρτωλὸς ὁ διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ καὶ μεγάλου σχήματος μετονομασθεὶς Θεόφιλος μοναχὸς καὶ πρεσβύτερος δοῦλος 'Ιησοῦ Χριστοῦ τὰ ἄνωθεν στέργων καὶ ὁμολογῶν οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέγραψα κατὰ τὸ ζκζ ἔτος μηνὶ Νοεμβρίῳ* +[24].

Διωγμένος, ἄγνωστο γιά ποιό λόγο, ἐγκαταλείπει τήν περιοχή τῆς μονῆς 'Ιβήρων τό 1522. 'Αρχικά, ἐγκαταστάθηκε γιά λίγα χρόνια στό κελλίο κάποιου Κυρίλλου στήν περιοχή τῶν Καρυῶν καί συνδέθηκε μέ στενή φιλία μέ τόν μετέπειτα πρῶτο τοῦ 'Αγίου Ὄρους καί βιογράφο του Σεραφείμ. Σέ ἀπροσδιόριστο χρόνο, πρίν τό 1535, ἐγκαταστάθηκε ὁριστικά στό κελλίο τοῦ 'Αγίου Βασιλείου, στά ὅρια τῆς μονῆς Παντοκράτορος, ὅπου, ἀμείωτα, συνέχισε νά φιλοτεχνεῖ χειρόγραφα, ὥς λίγους μῆνες πρίν τόν θάνατό του[25].

'Η φήμη του ὡς καλλιγράφου ξεπερνᾶ τά ὅρια τοῦ 'Αγίου Ὄρους. 'Εκτός ἀπό τά ἁγιορείτικα, ὅλα σχεδόν τά μεγάλα μοναστήρια τῆς ἐποχῆς, ἡ Κοσινίτσα στό ὄρος Παγγαῖο, Τίμιος Πρόδρομος Σερρῶν, 'Αγία 'Αναστασία στή Χαλκιδική, τά Μετέωρα, ἡ μονή Δουσίκου, τό Μέγα Σπήλαιο στήν Πελοπόννησο καί ἡ μονή Λειμῶνος στή Λέσβο κατέχουν χειρόγραφά του, κυρίως λειτουργίες, ἀφιερωμένα ἀπό τόν ἴδιο[26].

Στό τελευταῖο χειρόγραφο, πού ἄρχισε νά ἀντιγράφει ὡς 'Ιβηρίτης μοναχός [τό 1522] καί περάτωσε μετά τήν ἀναχώρησή του, τόν 'Ιανουάριο τοῦ 1523, στίς Καρυές (χφ. ἀρ. 13), κάνει ἕναν συνολικό ἀπολογισμό τῆς καλλιγραφικῆς του ἐργασίας γιά λογαριασμό τοῦ μοναστηριοῦ, συντάσσοντας συνοπτικό κατάλογο τῶν χειρογράφων πού εἶχε ἀντιγράψει ὡς τότε μέ τά δύο ὀνόματα Θεοδόσιος καί Θεόφιλος: 31

22. Βλ. βιβλιογραφικό σημείωμα στό χειρόγραφο ἀρ. 1 ('Ιβήρων 436).

23. Τόν Μάρτιο τοῦ 1516 ὁλοκληρώνει τήν ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου ἀρ. 6 μέ τό ὄνομα Θεοδόσιος, ἐνῶ στό βιβλιογραφικό σημείωμα τοῦ χειρογράφου ἀρ. 7 τόν 'Απρίλιο τοῦ 1518 ἀναφέρεται ὡς Θεόφιλος.

24. Βλ. καί χειρόγραφο ἀρ. 12: φ. 298r-v *Εὐχὴ ἐξομολογητικὴ...ἐρανισθεῖσα καὶ συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ εὐτελοῦς Θεοδοσίου τοῦ καὶ Θεοφίλου.* φ. 441v-446v *Ἔκθεσις πίστεως τοῦ εὐτελοῦς Θεοδοσίου τοῦ καὶ Θεοφίλου.*

25. Πολίτης, σελ. 376-377.

26. Βλ. ἐνδεικτικά τόν κατάλογο Πολίτη, σελ. 368-372.

συνολικά χειρόγραφα καί *ἕτερα πλεῖστα τμήματα, σποράδην κείμενα ἐν τοῖς παλαιοῖς καὶ νέοις βίβλοις*[27]. Τά 31 αὐτοτελῆ χειρόγραφα παραδίδουν ἀποκλειστικά ἐκκλησιαστικά ἔργα πού καλύπτουν τίς λειτουργικές καί τίς ποιμαντικές ἀνάγκες τῶν μοναχῶν (18 ἀπό αὐτά, περισσότερα ἀπό τά μισά, εἶναι λειτουργίες).

'Από τήν περιόδο τῆς ἐργασίας του Θεοδοσίου - Θεοφίλου στή μονή 'Ιβήρων ἀπό τό 1512/13 ὥς τό 1522 (ἤ τόν 'Ιανουάριο τοῦ 1523 ὁπότε περατώνεται τό τελευταῖο χειρόγραφο) γνωρίζουμε σήμερα 13 χειρόγραφα. Μέ τό ὄνομα Θεοδόσιος ἐπισημάνθηκαν ἕξι χειρόγραφα. Τό πρῶτο χρονολογεῖται στά 1512/13 (χφ. ἀρ. 1) καί τό τελευταῖο στά 1516 (χφ. ἀρ. 6). 'Από τήν περίοδο τῆς ἐργασίας του μέ τό ὄνομα Θεόφιλος καί ὥς τά τέλη τοῦ 1522 (ἤ ἀρχές τοῦ 1523), ὁπότε ἔπαψε νά ἀντιγράφει χειρόγραφα γιά λογαριασμό τῆς μονῆς 'Ιβήρων, στά δύο ὥς τώρα γνωστά χειρόγραφα (Πολίτης, ἀρ. 1 καί 2 καί πιό κάτω χφφ. ἀρ. 7 καί 13), πρέπει νά προστεθοῦν ἄλλα πέντε (χφφ. ἀρ. 8-12). 'Από τά ἑπτά χειρόγραφα, τά τέσσερα εἶναι χρονολογημένα ἀπό τό 1518 (χφ. ἀρ. 7) ὥς τό 1523 (χφ. ἀρ. 13) καί τά τρία ἀχρονολόγητα, τά ὁποῖα ὅμως, κατ' ἐκτίμηση, μποροῦν νά χρονολογηθοῦν μεταξύ 1516/18 καί 1522. Ὅλα τά χειρόγραφα ἀπόκεινται στή μονή 'Ιβήρων.

Στή μονή 'Ιβήρων ἀπόκεινται ἄλλα τέσσερα γνωστά χειρόγραφα τοῦ Θεοφίλου, χρονολογούμενα ὅμως μεταξύ 1538 καί 1541/42, περίοδο πού διέμενε πλέον στό κελλίο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου τῆς μονῆς Παντοκράτορος. Εἶναι τά χειρόγραφα 'Ιβήρων 528 (Λειτουργίες κ.ἄ., 1538· Πολίτης, ἀρ. 8), 'Ιβήρων ἀρ. 833 ('Οκτώηχος, 1539/40· Πολίτης, ἀρ. 8), 'Ιβήρων 783 (Λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου, 1541/42· Πολίτης, ἀρ. 11) καί 'Ιβήρων 519 (Κανόνες 'Οκτωήχου, 1541/42, Πολίτης, ἀρ. 12). Καί τά τέσσερα δωρήθηκαν ἀπό τόν γραφέα στήν παλαιά μονή τῆς μετανοίας του, τήν ὁποία ἀναπολεῖ μέ νοσταλγία ἀλλά καί πικρία[28].

Συνολικά στή μονή 'Ιβήρων σώζονται σήμερα δέκα ἑπτά αὐτοτελή χειρόγραφα τοῦ κωδικογράφου, ἀπό τά ὁποία ὥς σήμερα ἦταν γνωστά μόνον ἕξι. Στόν Θεόφιλο ἀποδόθηκαν, ἐσφαλμένα, ἄλλα τρία ἰβηρίτικα χειρόγραφα: τά 'Ιβήρων 787 (Μηναῖο Σεπτεμβρίου, ἀχρονολόγητο), 'Ιβήρων 795 (Μηναῖο 'Οκτωβρίου, 1537) καί 'Ιβήρων 786 (Μηναῖο Δεκεμβρίου, ἀχρονολόγητο)[29]. Τά χειρόγραφα ὅμως ἀνήκουν σέ ἄλλον γραφέα, τόν Θεόδωρο 'Αρ(ι)ολογᾶ[30]. 'Ο ἁγιορείτης βιβλιογράφος ταυτίσθη-

---

27. Πολίτης, σελ. 368.

28. Στό βιβλιογραφικό σημείωμα τοῦ 'Ιβήρων 833 γράφει: *Ζῶν Θεόφιλος καί ἀπών ἐξ 'Ιβήρων, ζῶν καί παρ' αὐτοῖς ὡς παρών ἐκ τῶν βίβλων* καί στόν κολοφῶνα τοῦ 'Ιβήρων 519: *'Εγράφη τό παρόν βιβλίου τῆς σεβασμίας καί ἱερᾶς τῶν 'Ιβήρων μονῆς...μετά εἰκοστόν ἔτος τοῦ ἐμοῦ διωγμοῦ.*

29. Πολίτης, ἀρ. 6, 27 καί 28· βλ. καί εἰκ. 6 ('Ιβήρων 786).

30. Λ. Μανιάτη-Κοκκίνη, «Θεόδωρος 'Αρ(ι)ολογᾶς: ἕνας κωδικογράφος τοῦ ΙϚ'αἰ. ἀπό τήν Κρήτη», *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, 'Αθήνα 1981, τόμ. Β', σελ. 202-205, 209-212 καί πίν. 86-89· ἐπισημαίνονται δύο ἀπό τά χειρόγραφα, τά 'Ιβήρων 787 καί 'Ιβήρων 795 καί ἐντοπίζεται

κε, ἐπίσης ἐσφαλμένα, μέ τόν μοναχό Θεόφιλο, γραφέα τοῦ χειρογράφου ΕΒΕ 789 (Τυπικό τοῦ ἁγίου Σάββα, ἔτους 1534), πού προέρχεται ἀπό τή μονή Δουσίκου[31]. Αὐτοψία τοῦ χειρογράφου ἔδειξε ὅτι ἡ γραφή του δέν ἔχει καμία σχέση μέ αὐτήν τοῦ Θεοφίλου καί ὅτι πρόκειται γιά ἄλλον, ὁμώνυμο γραφέα, ὁ ὁποῖος ἀντέγραψε τόν κώδικα στή μονή Παντοκράτορος τῆς σκήτης τῶν Μετεώρων.

Ἀπό τά *πλεῖστα κείμενα σποράδην κείμενα* πού ἀποδίδονται στόν γραφέα καὶ συνίστανται στήν ἀντιγραφή τμημάτων κωδίκων σέ συνεργασία μέ ἄλλους γραφείς (σέ ἕνα ἀπό αὐτά συνεργάζεται μέ τόν ἄγνωστο βιβλιογράφο Νικηφόρο), ἤ στή συμπλήρωση φθαρμένων φύλλων ἤ στήν παράθεση σημειωμάτων, σέ χειρόγραφα τῆς μονῆς Ἰβήρων, ἐντοπίσθηκαν ἑπτά καί ἐπισημαίνεται ἡ παρουσία ἄλλων παρόμοιων κειμένων σέ κώδικες πού ἀνῆκαν ἄλλοτε στή βιβλιοθήκη της.

Ἀπό τά τριάντα ἕνα χειρόγραφα πού συμπεριέλαβε στόν κατάλογό του μποροῦν νά ταυτισθοῦν μέ ἀσφάλεια δέκα χειρόγραφα (ἴσως καί ἕνα ἀκόμη).

Κατάλογος Θεοφίλου	Χειρόγραφα μονῆς Ἰβήρων
2 Πανηγυρικά	Ἰβήρων 436(1512/13), 581 (1523)
2 Συναξάρια	
2 Μηναῖα	834 (1514), 1590 (1516)
2 Πατερικά ἤγουν Λαυσαϊκόν καί Δωρόθεος	516 (1513)
2 Εἱρμολόγια	
1 Ἐκλογάδιον τό τῆς Πορταϊτίσσης	809 (1518) (;)
1 Εὐχολόγιον Μικρόν	
18 Λειτουργίες, Εὐχέλαια:	1500 (1514/15), 1595 (1522), 1591(1522), 1501(xx), 1498 (xx),
1 Κεραμεύς	
Ἕτερα πλεῖστα τμήματα, σποράδην κείμενα ἐν τοῖς παλαιοῖς καὶ νέοις βιβλίοις	τμήματα, συμπληρώσεις χειρογράφων καί σημειώματα 1-7.

Ἡ γραφή τοῦ Θεοφίλου εἶναι ἔντονα προσωπική. Τόσο ἡ φιλολογική (πυκνή καί ἐλαφρά δεξιοκλινής), ὅσο καί ἡ λειτουργική (εὐμεγέθης, ἀραιή, μέ παχιά πέννα καί δεξιοκλινής, προσαρμοσμένη στό ὕφος γραφῆς τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων) εἶναι εὔκολα ἀναγνωρίσιμες καί δέν διαφοροποιοῦνται διόλου στά 36 τουλάχιστον

καί ἕνα τρίτο, τό Ἰβήρων 810 (Μηναῖο Νοεμβρίου, 1536). Πρόσφατη αὐτοψία ἔδειξε ὅτι στόν ἴδιο γραφέα, ἐκτός ἀπό τό Ἰβήρων 786, ἀνήκει καί τό Ἰβήρων 790 (Μηναῖον Ἰανουαρίου, ἀχρονολόγητο) (πίν. 12), συνολικά πέντε χειρόγραφα.

31. Φ. Δημητρακόπουλος, «Συμβολή εἰς τούς καταλόγους Ἑλλήνων κωδικογράφων», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 45 (1981-1982), σελ. 280, ἀρ. 36α

χρόνια πού ἐργάζεται ὡς καλλιγράφος. Χαρακτηριστική συνήθεια τοῦ βιβλιογράφου, ἰδίως στά πρώιμα χειρόγραφα, εἶναι νά ὑπογράφει μονοκονδυλικά κάτω ἀπό τούς κολοφῶνες του καί ἐπιπλέον νά ἀναγράφει τό ὄνομά του μέ ἀραβική γραφή.

Χειρόγραφα Θεοδοσίου-Θεοφίλου

α) Θεοδόσιος

1. Ἰβήρων 436 φφ. 494 310Χ210 1512/13

Βίοι καί μαρτύρια ἁγίων καί Πανηγυρικοί λόγοι ΛΒ΄.

φ. 493v-494r Βιβλιογραφικό σημείωμα (πίν. 13): φ. 493v *Δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς ἡμῶν δόξα σοι ἕνεκα πάντ(ων). Δό(ξα σ)οι ὁ Θ(εό)ς, δό(ξα σοι) ἀμ(ήν). | Μικροῖς μέν καὶ μικρὰ τολμῶσιν οὐ μεμπταῖον, ὁ | δ' ἐλάχιστος ἐγὼ τοῖς ὑπὲρ ἐμὲ ἐγχειρ(εῖν) δέδοικα μὴ ἀν|τ' ἐπαίνου ψόγον κ(αὶ) ἀντ' εὐχῆς τὸ ἀνάπαλιν ἀποίσομαι. Ἀλλ' ἐπεὶ κέλευσίς ἐστιν τοῖς ἡγουμένοις ὑπήκειν, τουτὶ μετεχειρίσθην. Ἡ γὰρ | καθ' ἡμᾶς ἱερὰ κ(αὶ) βασιλ(ικ)ὴ τῶν Ἰβήρ(ων) λαύρα ἡ εἰς ὄνομα τιμωμ(έν)η | τῆς ὑπ(ερα)γ(ίας) δεσποί(ν)ης ἡμ(ῶν) Θ(εοτό)κου τ(ῆς) Πορτιατίσης, ἐν τῷ ἁγίῳ ὄρει τοῦ Ἄθω | τοὺς οὕσπερ ὁρᾶτε λόγους ἐλειπάζετο, ὁρίσθην τοίνυν ἐγώ* || φ. 494r *ἐν αὐτῇ ὢν παρὰ τοῦ πανοσιωτ(ά)του π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμ(ῶν) κ(αὶ) καθηγουμ(έν)ου κύρ Διονυσίου | ἱερο(μον)άχ(ου) κ(αὶ) τ(ῶν) ὑπ' αὐτὸν τούτους ἐγγράψαι. Ὅθεν (καὶ) ἀνθιβο|λαίου τοιούτου μὴ τυχὼν αὐτοὺς καθειρμ(ὸν) κ(αί) τάξιν ἐντάξαι, | σποράδην τούτους ἐντέταχα διὰ τὸ ἐκ πλειόνων αὐτοὺς συ|λλέξαι· κ(αὶ) γὰρ τὸ πλεῖστον κεκοπίακα εἰς τὴν συλλογ(ὴν) ἢ μᾶλλον | εἰς τ(ὴν) γραφ(ήν). Διὸ σύγγνωταί μοι, ὡς οὐκ ἐξ ἐμῆς ἀμελεί(ας) | ἐγεγόνει ἀλλ' ὃν εἴρηκα τρόπ(ον) κ(αὶ) εὔξασθαί μοι ὡς μυριο|σφάλτῳ κ(αὶ) ἀδαῆ τοιούτων μεταχειρήσεων. Ἐγρά|φει δὲ ἐν ἔτει ,ζ^ω^κα^ω^ ἰν(δικτιῶν)ος α^ης^ τῷ α^ω^ ἔτει τῆς αὐταρχί(ας) | ἢ κυραννίδος τοῦ σουλτάν Σάλεμ τοῦ Ὀτμάν:-* | *+ τοῦ εὐτελοῦς Θεοδοσίου θύτου τάλανος κ(αὶ) ρακενδύτου:* | (μονοκονδυλιά) *+Θεοδόσιος ἱερομόναχος καὶ τλήμων +* | (μέ ἀραβικό ἀλφάβητο) *+ al-Teodoşioş al keşiş al-rahib +* | *Teodoşio el rahib.*

Ἀπό τό βιβλιογραφικό σημείωμα ὁ Λάμπρος (*Κατάλογος*, σελ. 146) σημειώνει μόνον τό ὄνομα τοῦ γραφέα καί τήν χρονολογία. Πρβλ. VG, σελ. 133.

2. Ἰβήρων 279 φφ. I+235+β΄ 310Χ210 1513

Λαυσαϊκό, Νέος Παράδεισος

φ. 235v Βιβλιογραφικό σημείωμα (πίν. 14): *+ Δόξα σοι ὁ Θ(εὸς) ἡμ(ῶν) δό(ξα σ)οι, δό(ξα σ)οι, δό(ξα σ)οι ἕνεκα πάντ(ων):+ | + Δό(ξα) τῷ ἁγίῳ Θ(ε)ῷ ἡμ(ῶν) τῷ διά τῆς χάριτος αὐτοῦ δωρησαμ(έν)ῳ τέλος τῷ παρόντι βιβλίῳ· | κ(αὶ) γὰρ ἐτελειώθ(η) κ(α)τὰ τ(ὸν) Δε(κέμ)βρ(ιον) μήνα τοῦ ,ζ^ου^κβ^ου^ ἔτους, ἀνετέθη δέ ὡς κ(αὶ) τὰ λοιπὰ | τῇ σε(βασμί)α μ(ε)γ(ά)λ(η) κ(αὶ) βασιλ(ικῆ) τῶν Ἰβήρ(ων) λαύρα ἐν τῷ τοῦ Ἄθωνος ἁγιωνύμῳ ὄρει | τῇ εἰς ὄνομα τιμωμ(έν)η τῆς ὑπερενδό(ξου) δεσποίν(ης) ἡμ(ῶν) κ(αὶ)*

θεομήτορος | *κ(αὶ) οὑτωσί πως λεγομένης Πορτιωτίσης, διὸ εὔχεσθαί μοι π(ατέ)ρες μου* | *σεβάσμιοι ὡς κ(α)τ(ὰ) δύναμιν πονοῦντι κ(αὶ) μή μοι ἄχθεσθε ὡς μυριο*|*σφάλτω. Τοῦ εὐτελ(οὺς) Θεοδοσίου θύτου τάλανος τάχα κ(αὶ) ῥακενδύτου*: + | (μονοκονδυλιά) + *Θεοδόσιος ἱερομόναχος*: | (μέ ἀραβικό ἀλφάβητο) + *al-Teodoşioş al-keşiş al-rahib* | *Τέλος του Λαυσαϊκοῦ* | (μέ ἀραβικό ἀλφάβητο, ἐρυθρογραφία) *al-Teodoşioş [...]*.

Τό βιβλιογραφικό σημείωμα παραλείπεται ἀπό τόν Λάμπρο (*Κατάλογος*, σελ. 70), ὁ ὁποῖος χρονολογεῖ τό χειρόγραφο στόν 17ο αἰ. Δέν περιέχεται στό VG. Τό χειρόγραφο φέρει στό φ. 1 λανθασμένη πινακίδα μέ ἀριθμό Λ (=Λάμπρος, *Κατάλογος*, σελ. 516).

3. Βιβλιοθήκης Λοβέρδου 74 φφ. 9 173Χ145 1513/14

Κύκλοι σελήνης, Διήγηση περί τῶν ἀναιρεθέντων στό Ἅγιον Ὄρος ἀπό τούς λατινόφρονες, Διήγηση περί τῆς μονῆς Ἰβήρων.

φ. 8v Βιβλιογραφικό σημείωμα: *Ἐγράφησαν παρεμου* | *Θεοδοσίου ἱερομονάχου καί ἄλλα πλῆστα βιβλία καί ἀφιερώθησαν ἐν αὐτῇ* | *τῇ ἱερᾷ καί θεομητορικῇ μονῇ της Θεοτόκου τῆς ἐπονομαζομένης Πορταϊτήσης καί ἐπικεκλημένης τῶν Ἰβήρων. Εἰς δόξαν Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἀμήν. Ἐν ἔτει ,ζκβ*ω[32].

4. Ἰβήρων 834 φφ. 476 210Χ145 1514

Μηναῖον Αὐγούστου

φφ. 474-475v Εκτενές ἱστορικό σημείωμα γιά τή μονή Ἰβήρων.

φφ. 475v-476r Βιβλιογραφικό σημείωμα (πίν. 15): φ. 475v *κἀμοῦ δ' ἐκ Παλαιστίν(η)ς* | *ἀναλύσαντος κ(α)τ(ὰ) τὸ ,ζ*ὸν*ιθ*ον *ἔτος κ(αὶ) τῆ μον(ῆ) προσβαλόντος* | *κ(αὶ) τῆ [τῶν] ἀνδρ(ῶν) εὐλαβεια κ(αὶ) πολιτεία ἀλλὰ δὴ κ(αὶ) τὸ τοῦ* | *τόπου εὐθέατ(ον) κ(αὶ) εὐάερ(ον) ἀγασθεντος, σὺν αὐτ(οῖς) οἰκῆσαι* | *ἠρετισα[μην...]* | *[...] εὑρ(ὼν) τ(ὴν) μο(νὴν) βιβλ(ί)α τινὰ* | *σπανιζομ(ένην) σπουδ(ὴν) πάσαν) ἐθέμ(ην) τοῦ ταῦτα αὐτ(ὴν) κτήσασθ(αι)* | *δ(ιὰ) τῆς ἐμ(ῆς) ἀδραν(οῦς) κ(αὶ) ἐξητήλου χειρό(ς)· κ(αὶ) δὴ μ(ε)τ(ὰ) τ(ῶν)* | *ἀλλ(ων) ἀκηκό(ην) ἔν τισι τ(ῶν) ἐν τῷ καθ' ἡμ(ᾶς) Ἁγί(ῳ) Ὄρει μον(ῶν)* | *ὡς ἐν ὅλῳ σχεδ(ὸν) τῷ Αὐγ(ού)στ(ῳ) μηνὶ //ἤ(γουν) ἀπὸ τῆ ιδ ἕ(ως) τῆ κη΄//* *ψάλλεσθαι τ(ὴν) τ(ῆς) Κοιμήσ(εως)* | *ἑορτ(ὴν)* || φ. 476r *δεῖν ἔγνων ἁρμοδί(ως) κ(αὶ) ἐν τ(ῆ) καθ' ἡμ(ᾶς) μον(ῆ) ὀφείλει* | *ψάλλεσθαι ὡς κ(αὶ) ἐν ταῖς λοιπαῖς μοναῖς* | *ἅτε δὴ κ(αὶ) ἐτησίως τ(ὴν) τῆς Κοιμήσ(εως) ἑορτ(ὴν) τελούσης·* | *ὅθεν γραφ(ὲν) παρ' ἐμοῦ τὸ παρ(ὸν) μηναῖον ἀνετέθη* | *ὡς κ(αὶ) τὰ λοιπὰ τῆ δ(ια)λειφθείσῃ σε(βασμί)α κι(αὶ) ἱερὰ θ(ε)ομητ(ο)ρι(κῆ)* | *μον(ῆ) τ(ῆς) ὑπ(ερα)γ(ίας) δεσποίν(ης) ἡμ(ῶν)*

---

32. Φ. Μπουμπουλίδης, «Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων Βιβλιοθήκης Σπυρ. Λοβέρδου», *Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 11 (1960-61) σελ. 445· πρόκειται γιά σπάραγμα χειρογράφου.

Θ(εοτό)κου τῆ εἰς ὄνομα τιμωμ(έν)η / *τῆς Πορτιωτίσ(σης) κ(αὶ) ἐπικεκλημ(έ)ν(ης) τ(ῶν) Ἰβήρ(ων) ὅσοι δ' ἐν/τυγχάνον(τες) εὔχεσθαί μοι ὡς μυριοσφάλτω κ(αὶ) ἀδαῆ / κ(αὶ) σύγγνωτε τῶ ἐκ προθυμί(ας) κ(αὶ) πίστ(εως) με[τα]χειριζομ(έν)ω τὰ ὑπ(ὲ)ρ / δύ(ναμ)ι(ν). Ἐγρά(φη) ἐν ἔτει ,ζκβ΄ μηνὶ Μαΐω* / *τοῦ εὐτελοὺς Θεοδοσίου ἱερο(μον)άχ(ου).*: | (μέ ἀραβικό ἀλφάβητο) + *al-Teodoşioş al-keşiş al-rahib* + | (μονοκονδυλιά) +*Θεοδόσιος ἱερομόναχος*[33].

Ὁ Λάμπρος (*Κατάλογος*, σελ. 229) δίδει λανθασμένη χρονολογία 1534. VG, σελ. 133 (ὀρθή χρονολογία 1514).

5. Ἰβήρων 1500 (παλ. ἀριθ. Συμπλ. 152) φφ. 31 222X165 1514/15

Λειτουργία Χρυσοστόμου

φ. 31v Βιβλιογραφικό σημείωμα : + *Δό(ξα) τῶ ἁγί(ω) Θ(ε)ῶ ἕνεκα παντων* / + *ἔτ(ους) ,ζ^οῦ^κ^οῦ^γ^ου^ (ἰ)ν(δικτιῶνος) γ^(ης)΄* | (μονοκονδυλιά) +*Θεοδόσιος ἱερομόναχος.*

φ. 30v Οἱ φῆμες τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ ἐπισκόπου Ἱερισσοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους κατὰ τὸ ἔτος ἀντιγραφῆς τοῦ χειρογράφου (πίν. 16): + *Φήμη ἣν λέγει ὁ διάκονος λειτουργοῦντος ἐπισκόπου. Μαξίμου τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν αὐθέντου καὶ δεσπότου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης Θετταλίας καὶ τὸν τόπον ἐπέχων τοῦ Καισαρείας* || φ. 31r *Συμεὼν τοῦ θεοφιλεστάτου καὶ ἱερωτάτου ἐπισκόπου Ἱερισοῦ καὶ Ἁγίου Ὄρους*[34] *καὶ ὑπὲρ τοῦ προσκομίζοντος τὰ ἅγια δῶρα Κυρίω τῶ Θεῶ ἡμῶν...*

6. Ἰβήρων 1590 (παλ. ἀριθ. Συμπλ. 113) φφ. 258 265X205 1516

Μηναῖον Σεπτεμβρίου (ἀκέφαλο)

Τό χειρόγραφο ἀρχίζει ἀπό τό ε΄τετράδιο. Τά φφ. 1-4 σχισμένα στήν ἀριστερή πάνω πλευρά.

φ. 257v Βιβλιογραφικό σημείωμα μέ ἐρυθρογραφία: + *Δό(ξα) τῶ ἁγί(ω) Θ(ε)ῶ ἕνεκα πάντων. Δό(ξα σοι) ὁ Θ(ε)ός, Δό(ξα σοι), Δό(ξα σοι):* / *Ἐτελειώθη μηνὶ Μαρτί(ω) (ἰ)ν(δικτιῶνος) Δ^(ης)^ ἔτους ,ζ^οῦ^κδ^οῦ΄^ ἐν τῆ* / *σε(βασμί)α κ(αὶ) ἱερᾶ μο(ν)ῆ τ(ῆ)ς ὑπ(ερα)γ(ίας) Θ(εοτό)κου τῆς Πορταϊτίσσ(ης) τ(ῆ)ς Ἰ/βηρι(κῆς) μο(ν)ῆ(ς) ἐν τῶ αγ(ίω) ὄρει τοῦ Ἄθω:* / (μονοκονδυλιά δίς) + *Θεοδόσιος ἱερομόναχος* + *Θεοδόσιος ἱερομόναχος* / *[Δόξα] τῶ [ἁ]γ(ίω) Θ(ε)ῶ κ(αὶ) τῆ ἁγν[ῶς] τ[ε]ξάση ἀμήν* +: | (μέ ἄλλο χέρι) + *Δό(ξα) τῶ ἁγ(ίω) Θ(ε)ῶ κ(αὶ) τῆ ἁγν(ῶς) αὐτ(ὸν) τεξάση, ἀμήν.*

---

33. Ἔκδ. τῶν δύο κειμένων μέ πολλές παραναγνώσεις: Μ. Γεδεών, *Ὁ Ἄθως. Ἀναμνήσεις - ἔγγραφα - σημειώσεις*, Κωνσταντινούπολη 1885 (φωτ. ἀνατύπωση Ἀθήνα 1990), σελ. 172-175· Σπυρίδων Λαυριώτης - Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει)*, Cambridge 1925, σελ. 390 (ἀρίθμηση χειρογράφου Καθολικοῦ μονῆς Ἰβήρων 41 [=2087)]).

34. Ὁ ἐπίσκοπος Ἱερισσοῦ καί Ἁγίου Ὄρους Συμεών εἶναι ἄγνωστος στούς ἐπισκοπικούς καταλόγους.

β) Θεόφιλος

7. Ἰβήρων 809 φφ. 502 230Χ165 1518

Τετραευάγγελον, Ψαλτήριον, Θηκαρᾶς κλπ.

φ. 491v Ἐκτενές βιβλιογραφικό σημείωμα: Τό χειρόγραφο γράφηκε στό ἡσυχαστήριο τοῦ Τιμίου Προδρόμου «τῷ διακειμένῳ τῇ σεβασμίᾳ τῶν Ἰβήρων μονῇ» (ἔκδ. Πολίτης, ἀρ. 1, σελ. 366-367).

φφ. 492-495 [Θεοφίλου] Εὐχή ἐξομολογητική ἐρανισθεῖσα ἐκ πολλῶν καί συντεθεῖσα κατά τό ,ζκζ΄(1518) ἔτος.

φφ. 495v-496v Ἡ ὁμολογία πίστεως. Ὑπογραφή στό τέλος: *Θεοδόσιος ἁμαρτωλός ὁ διὰ τοῦ ἀγγελικοῦ καὶ μεγάλου σχήματος μετονομασθεὶς Θεόφιλος μοναχὸς καὶ πρεσβύτερος δοῦλος Ἰησοῦ Χριστοῦ τὰ ἄνωθεν στέργων καὶ ὁμολογῶν οἰκείᾳ χειρὶ ὑπέγραψα κατὰ τὸ ,ζκζ (1518) ἔτος μηνὶ Νοεμβρίῳ.*

φ. 496v Αὐτοβιογραφικό σημείωμα (πίν. 18): + *Τῷ ,ζιβ (1504) ἔτει γέγον(α) (μον)α(χὸς) κ(αὶ) δ(ιά)κον(ος) μη(νὶ) Αὐγ(ού)στ(ῳ) γ΄ (ἰνδικτιῶ)νος ζ΄· κ(αὶ) τῷ ,ζιδ (1506) (ἰνδικτιῶ)νος θ΄ μη(νὶ) Ἰανν(ουα)ρ(ίῳ) ια΄ γέγον(α) πρε(σβύ)τ(ε)ρ(ος)· εἰς (δὲ) τὸ Βατοπ(έ)δ(ι) ἦλθ(ο)ν τῷ ,ζιε΄ (1506) μη(νὶ) Νο(εμ)βρ(ίῳ) κζ΄ / (ἰνδικτιῶ)νος ι(ης)· εἰς δὲ τὰ Ἱεροσ(ό)λ(υ)μ(α) ἐξῆλθ(ον) τῷ ,ζις (1508) μη(νὶ) Ἰουλλ(ίῳ) (ἰνδικτιῶ)νος ια· κ(αὶ) (πρῶτον) μ(ὲν) εἰς τὸ Σίναιον ἀπῆλθ(ον) τῷ ,ζιζ (1509) μη(νὶ) Ἰουλ(ίῳ) (ἰνδικτιῶ)νος ιβ΄· εἰς (δὲ) / τὰ Ἱεροσ(ό)λ(υ)μ(α) τῷ ,ζιη (1510) μη(νὶ) Ἀπρ(ιλίῳ) (ἰνδικτιῶ)νος ιγ· πάλ(ιν) ἐπανῆλθ(ον) εἰς τὸ Ἅγ(ιον) Ὄρος ἐν τ(ῇ) τῶν Ἰβήρ(ων) μον(ῇ) τῷ ,ζιθ (1511) μη(νὶ) Μαΐῳ α΄ (ἰνδικτιῶ)νος ιδ· / εἰς (δὲ) τὸ ἡσυχαστ(ή)ρ(ιον) τ(ῆς) αὐτ(ῆς) μον(ῆς) τ(ὸν) Τίμ(ιον) Πρόδρ(ομον) ἐξῆλθ(ον) τῷ ,ζκς (1517) ετ(ει) μη(νὶ) Νο(εμ)βρ(ίῳ) κε, ἐν ᾧ κ(αὶ) ἐγράφη τὸ παρ(ὸν) βιβλ(ίον) κ(αὶ) ἄρτι τυ/γχάνει ἔτος ζκζ (ἰνδικτιῶ)νος ζ΄ μ(ὴν) Νο(έμ)βρ(ιος) α΄, ἐν ᾧ ἐπονήθησ(αν) κ(αὶ) τάδε. Δό(ξ)α (σοι) ὁ Θ(εὸ)ς ἡμ(ῶν), Δό(ξα σοι), Δό(ξα σοι), Δό(ξα σοι), Δό(ξα σοι)*:

Κάτωθεν μεταγενέστερη προσθήκη τοῦ γραφέα: *Τῷ (δὲ) ,ζλ΄ (1522) ἔτει ἐκβληθεὶς ἐξ Ἰβήρ(ων), κατήντησ(α) ἐν τῷ τοῦ μ(ε)γ(ά)λ(ου) Βασιλ(είου) εὐκτηρίῳ ἐν τῇ μον(ῇ) τοῦ / Παντοκράτορος.*

Στήν κάτω ἀριστερή πλευρά τῶν φφ. 250r, 251r· 252r· 253r μικρογραφίες ἁγίων (φ. 250r ὁ μέγας Βασίλειος, φ. 252r Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, φ. 252r Γρηγόριος ὁ Θεολόγος (πίν. 19), φ. 253r Θεόδωρος ὁ ἡγιασμένος).

Στό βιβλιογραφικό σημείωμα ἡ ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου φέρεται νά περατώνεται τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1518. Ὡστόσο τόσο ἡ ὁμολογία πίστεως ὅσο καί ἡ τελευταία ἐγγραφή στό αὐτοβιογραφικό σημείωμα φέρουν χρονολογία Νοέμβριος 1518.

Πολίτης, ἀρ. 1 (ἐντόπισε καί ἐκδίδει μόνον τό βιβλιογραφικό σημείωμα)· VG, σελ. 146.

8. Ἰβήρων 1595 (παλ. ἀριθ. Συμπλ. 169) φφ.Β+38+β 210Χ150 1522/23

Ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου

φ. 37r Βιβλιογραφικό σημείωμα: + *Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον κ(αὶ) πόνος / Θεοφίλου: / Δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς ἡμῶν ἕνεκα / πάντων: δόξα σοι. δόξα σοι. / δόξα σοι, ἀμήν.*

φ. 37v Σημείωμα τοῦ γραφέα: + *Ἡ παροῦσα ἀκολ(ου)θ(ία) δεῖ εὑρίσκεσθαι ἐν τῶ / ἱερῶ βήμ(α)τ(ι) κ(αὶ) τῆ ἁγ(ία) κ(αὶ) μ(ε)γ(ά)λ(η) Ε'[Πέμπτη] ψαλλεσθ(αι) ἐν αὐτ(ῆ) / τὸ κοιν(ὸν) εὐχέλαιον κ(αὶ) εἴ τις αὐτ(ὴν) ἀλλοτριώ/σει τ(ῆ)ς ἡμετέρ(ας) σε(βασμίας) τῶν Ἰβήρ(ων) μονῆς, / ἐχέτω τ(ὴν) ὑπ(ερα)γ(ίαν) Θ(εοτό)κον ἀντίδικον κ(αὶ) τ(ὴν) κα/τάρ(αν) ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλ(οῦ) / ἐν ἔτει ,ζ^{ω}λα^{ω}'.*

φ. 1v Σημείωμα τοῦ γραφέα: *τὸ τῶν ἱερέων* (δηλ. τό χειρόγραφο τό προοριζόμενο πρός χρήση ἀπό τούς ἱερεῖς).

9. Ἰβήρων 1591 (παλ. ἀριθ. Συμπλ. 141) φφ. 32 210Χ150 1522/23

Ἀκολουθία τοῦ εὐχελαίου

φ. 31r Βιβλιογραφικό σημείωμα: + *Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον / κ(αὶ) πόνος Θεοφίλου:/ Δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς ἡμῶν ἕνε/κα πάντων: δόξα σοι, / δόξα σοι, δόξα σοι, ἀμήν.*

Κάτωθεν σημείωμα τοῦ γραφέα: + *Ἡ παροῦσα ἀκολ(ου)θ(ία) δεῖ εὑρίσκεσθαι ἐν τ(ῶ) / ἱερῶ βήμ(α)τ(ι) κ(αὶ) τῆ ἁγ(ία) κ(αὶ) μ(ε)γ(ά)λ(η) Ε'[Πέμπτη] ψαλλε/σθαι ἐν αὐτῆ τὸ κοιν(ὸν) εὐχέλ(αιον) κ(αὶ) εἴ τις / αὐτ(ὴν) ἀλλοτριώσει τ(ῆ)ς ἡμετέρ(ας) σε(βασμίας) τῶν Ἰβήρ(ων) / μονῆς, ἐχέτω τὴν ὑπ(ερα)γ(ίαν) Θ(εοτό)κον ἀντίδικ(ον) / κ(αὶ) τ(ὴν) κατάραν ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλ(οῦ) / ἐν ἔτει ,ζ^{ω}λα^{ω}'.*

10. Ἰβήρων 1501 (παλαιός ἀριθμός Συμπλ. 159) φφ. 65 200Χ146 ἀχρονολόγητο

Λειτουργίες Ἰωάννου Χρυσοστόμου καί Μ. Βασιλείου (ἀκέφαλο καί κολοβό)

Δέν σώθηκε τό βιβλιογραφικό σημείωμα.

φφ. 15v, 17v καί 56v ὅπου ἡ μνημόνευση ὀνομάτων στά δίπτυχα: *Μνήσθητι Κύριε...Θεοφίλου, Ματθαίου, Μαγδαληνῆς, Ἰωάσαφ, Παύλου τῶν μοναχῶν.*

Τό χειρόγραφο πρέπει νά ἀντιγράφηκε μετά τό 1516/1518, ἐφόσον ὁ γραφέας μνημονεύει τόν ἑαυτό του ὡς Θεόφιλο, καί ὡς τό 1522.

11. Ἰβήρων 1498 (παλ. ἀριθ. Συμπλ. 136) φφ.62 210Χ140 ἀχρονολόγητο

Λειτουργίες Μ. Βασιλείου καί Προηγιασμένων

φ. 62v Βιβλιογραφικό σημείωμα: *Δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς ἡμῶν ἕνεκα / πάντων: / Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον κ(αὶ) Θεοφίλου / πόνος. / Δόξα σοι ὁ Θ(εὸ)ς ἡμ(ῶν) ἕνεκα πάντ(ων), / ἀμήν.*

φ. 29 ὅπου ἡ μνημόνευση ὀνομάτων στά δίπτυχα: *Μνήσθητι Κύριε...Θεοφίλου μοναχοῦ, Θεοδώρας καὶ Ἰωάννου.*

Τό χειρόγραφο πρέπει νά ἀντιγράφηκε μετά τό 1516/1518, ἐφόσον ὁ γραφέας μνημονεύει τόν ἑαυτό του ὡς Θεόφιλο, καί ὡς τό 1522.

12. Ἰβήρων 678 φφ. 446 240X167 ἀχρονολόγητο

Βίοι ἁγίων, ὁμιλίες καί σύμμεικτα κατά Λατίνων (πίν. 20)

Δέν ὑπάρχει βιβλιογραφικό σημείωμα.

φ. 298r-v Εὐχὴ ἐξομολογητικὴ...ἐρανισθεῖσα καὶ συντεθεῖσα ὑπὸ τοῦ εὐτελοῦς Θεοδοσίου τοῦ καὶ Θεοφίλου.

φ. 441v-446v Ἔκθεσις πίστεως τοῦ εὐτελοῦς Θεοδοσίου τοῦ καὶ Θεοφίλου.

Τό χειρόγραφο πρέπει νά ἀντιγράφηκε μετά τό 1516/1518, ἐφόσον ὁ γραφέας μνημονεύει τόν ἑαυτό του ὡς Θεόφιλο, καί ὡς τό 1522.

13. Ἰβήρων 581 φφ. 430 406X275 1523

Πανηγυρικόν

φ. 429v-430 Ἐκτενές βιβλιογραφικό σημείωμα καί κατάλογος τῶν χειρογράφων πού ἀντέγραψε ὁ Θεόφιλος κατά τή διάρκεια τῆς παραμονῆς του στή μονή Ἰβήρων (ἔκδ. Πολίτης, ἀρ. 2, σελ. 367-368).

Πολίτης, ἀρ. 2· VG, σελ. 146.

γ) Τμήματα, συμπληρώσεις χειρογράφων καί σημειώματα

1. Ἰβήρων 513 φφ.181 220X148 ἀχρονολόγητο

Κανόνες καί λόγος στήν Μεταμόρφωση, ἀκολουθίες καί λόγοι

Στήν ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου ὁ γραφέας συνεργάσθηκε μέ δύο ἀκόμη ἀνώνυμους γραφείς. Ὁ ἴδιος ἀντέγραψε τά φφ. 79-94 (Ἀκολουθία Βαρλαάμ καί Ἰωάσαφ) (πίν. 21).

Ὁ Λάμπρος (*Κατάλογος*, σελ. 161) χρονολογεῖ τό χειρόγραφο στόν 17ο αἰώνα.

2. Ἰβήρων 42, περγαμηνό χειρόγραφο 14ου αἰ.

Τριώδιο

Τά περγαμηνά φύλλα 1-160 ἀνήκουν στόν ἀρχικό γραφέα τοῦ 14ου αἰ., ἐνῶ στήν ἀντιγραφή τῶν τελευταίων χαρτώων φύλλων 161-177, πού συμπληρώνουν τό κείμενο τοῦ κολοβοῦ χειρογράφου, συνεργάσθηκαν δύο γραφεῖς τοῦ α΄ ἡμίσεως τοῦ 16ου αἰ.: ὁ πρῶτος ἀντέγραψε τά φφ. 161-176 (κείμενο δίστηλο) καί ὁ δεύτερος, πού ταυτίζεται μέ τόν Θεόφιλο, τό τελευταῖο φύλλο 177r-v[35].

---

35. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου Π. Σωτηρούδης, *Ἱερά Μονή Ἰβήρων, Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων*, Ἅγιον Ὄρος 1998, σελ. 77-78

3. Ἰβήρων 837 φφ. 428 211x147 16ος αἰ.
Ὕμνοι καί ἀκολουθίες (ἀκέφαλο)

Στήν ἀντιγραφή τοῦ χειρογράφου ὁ Θεόφιλος συνεργάσθηκε μέ πολλούς γραφείς. Ὁ ἴδιος ἀντέγραψε τά φφ. 80-82v (Κανών εἰς τὴν Θεοτόκον θρηνητικὸς εἰς ψυχορραγοῦντα) καί τά φφ. 327-329v (Ἀπολυτίκια τῆς Θεοτόκου) (πίν. 22).

Τά φφ. 156v-166v, 179-186v καί 297-326v ἀπό τόν σύγχρονο γραφέα Νικηφόρο, φ. 326v: *+εὔχου μοι τῷ γράψαντ(ι) ἀμαθῆ Νικηφόρῳ* (πίν. 23).

Ὁ Λάμπρος (*Κατάλογος*, σελ. 229) χρονολογεῖ τό χειρόγραφο στόν 15ο αἰώνα.

4. Ἰβήρων 847 16ος αἰ.
Ἀκολουθίες

Στόν Θεόφιλο ἀνήκει τό φ. 1, τό ὁποῖο δέν ἀποτελεῖ τήν ἀρχή τοῦ κειμένου πού ἀκολουθεῖ στό φ. 2.

7. Ἰβήρων 789 15ος αἰ.
Μηναῖο Μαΐου

Μέ τό χέρι τοῦ Θεοφίλου: σημείωμα στήν κάτω ὤα τοῦ φ. 50v· κτητορικό σημείωμα στήν ἐσωτερική ὀπίσθια πινακίδα.

6. Ἰβήρων 683 14ος αἰ.
Ὁμιλίες διαφόρων

Σημείωμα τοῦ Θεοφίλου στό παράφυλλο τοῦ τέλους. Τό χειρόγραφο ἀφιέρωσε ὁ ἴδιος στή μονή Ἰβήρων.
(ἔκδ. Πολίτης, ἀρ. 29)

7. Συμπληρώσεις χειρογράφων, σύνταξη πινάκων περιεχομένων μέ τό χέρι τοῦ Θεοφίλου ἐπισημάνθηκαν στά χειρόγραφα GIM (Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης Μόσχας), πού προέρχονται ὅλα ἀπό τήν μονή Ἰβήρων: 103, 105, 127, 361, 372, 378, 388, 391, 393, 413, 493(;)[36].

---

36. B. Fonkič, «Grečeskie piscy epohi Vozroždenija» 3, *Vizantijskij Vremennik* 42 (1981), σελ. 128· B. Fonkič- F. Poljakov, *Grečeskie rukopisi Moskovskoij sinodal'noj biblioteki*, Μόσχα 1993, σελ. 195 (εὑρετήριο γραφέων)· B. Fonkič, «La production des livres grecs et les bibliothèques de l'Athos aux Xe–XVIIIe ss.», *Bolletino della Badia Greca di Grottaferrata* 49-50(1995-1996), σελ. 47.

Πίν. 1. χφ. Ἰβήρων 382, φ. 13ν, Διονύσιος, 1514 (ἀρ. 1)

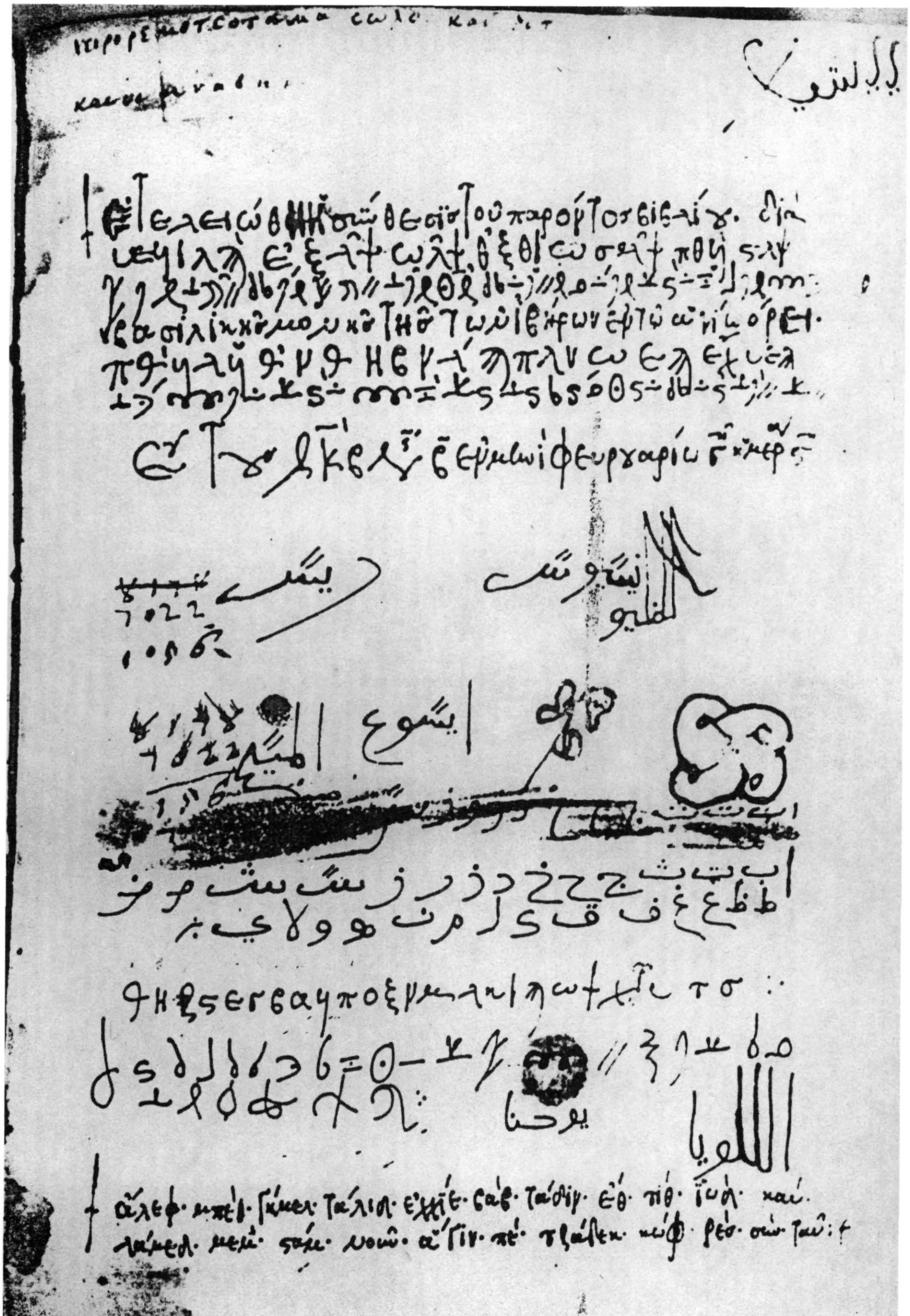

Πίν. 2. χφ. Ἰβήρων 382, φ. 961, Διονύσιος. Βιβλιογραφικό σημείωμα 1514 (ἀρ. 1)

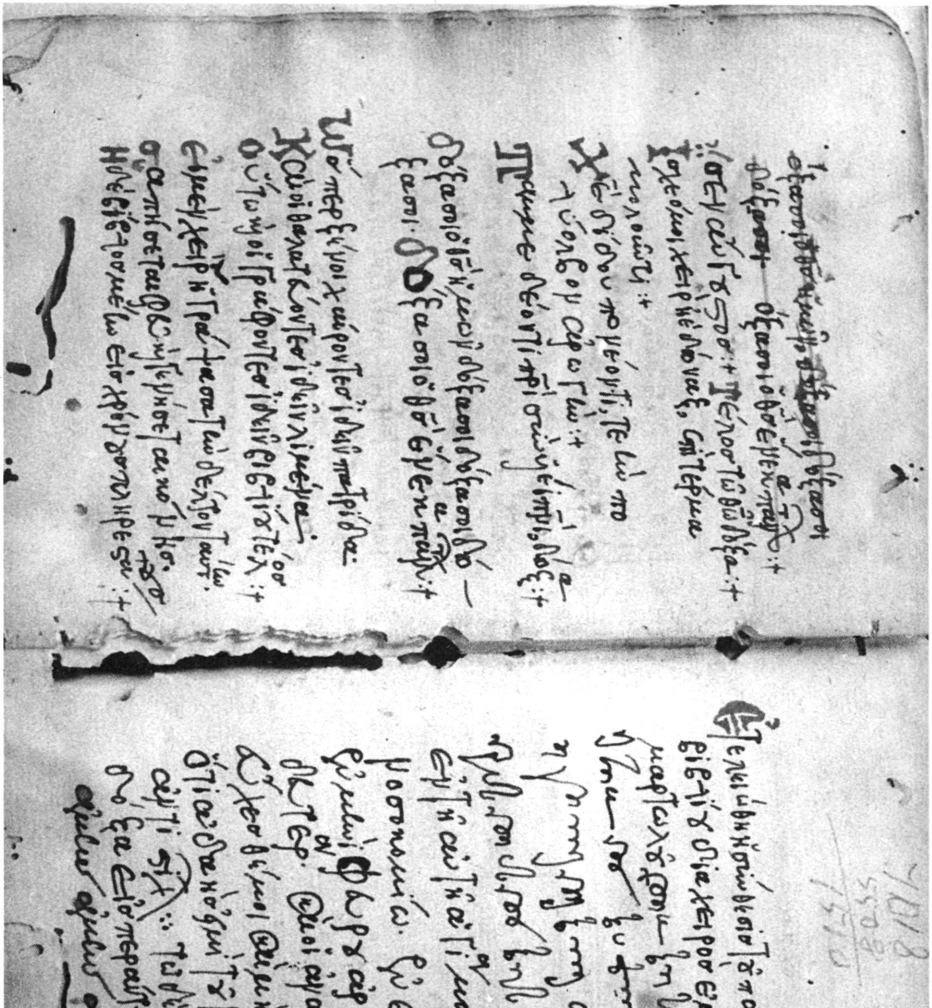

Πίν. 3. χφ. Ἰβήρων 1337, φφ. 1007v–1008r, Διονύσιος. Βιβλιογραφικό σημείωμα 1530 (ἀρ. 2)

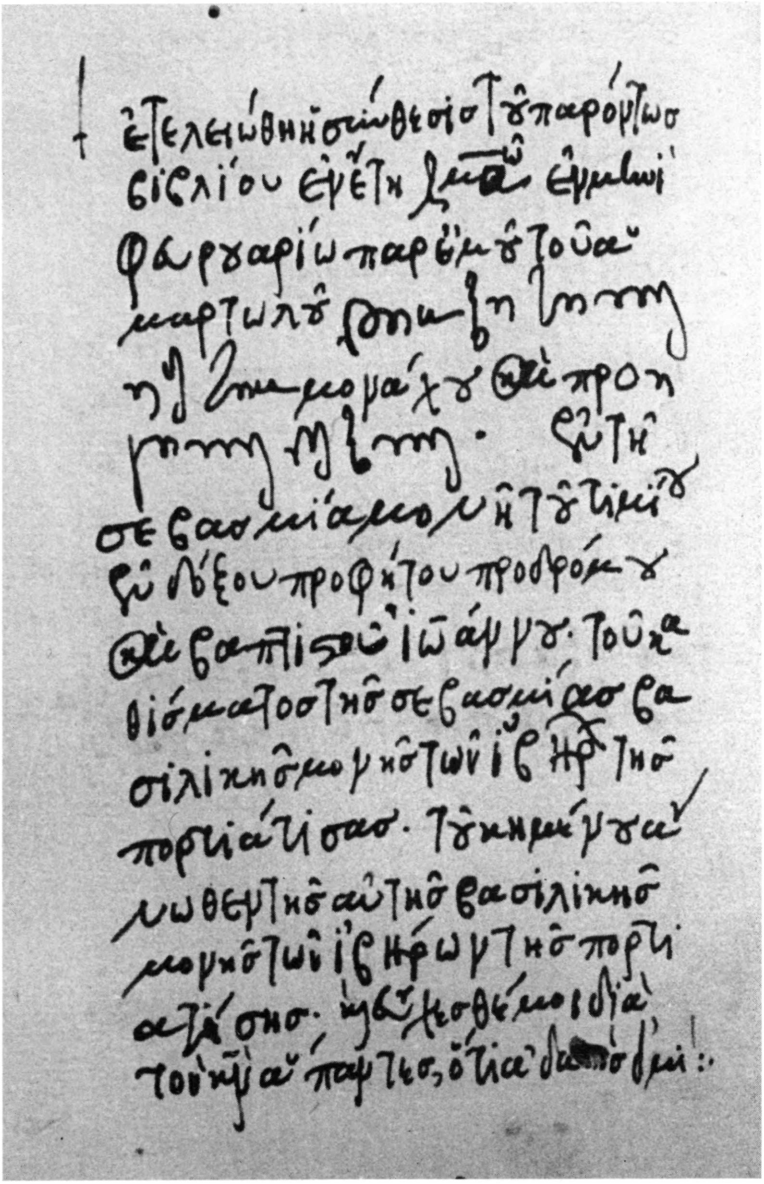

Πίν. 4. χφ. Ἰβήρων 697, φ. 427v, Διονύσιος. Βιβλιογραφικό σημείωμα 1533 (ἀρ. 3)

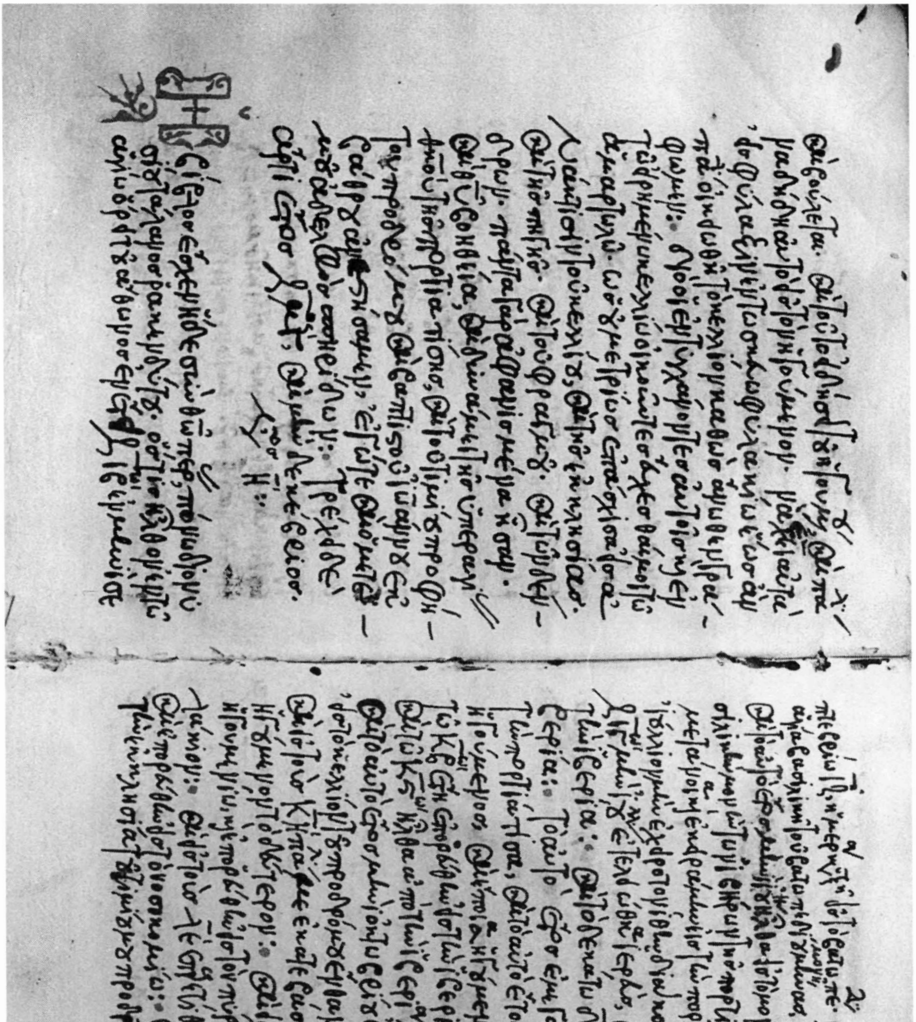

Πίν. 5. χφ. Ἰβήρων 392, φφ. 691v-692r, Διονύσιος. Αὐτοβιογραφικό σημείωμα 1534 (ἀρ. 4)

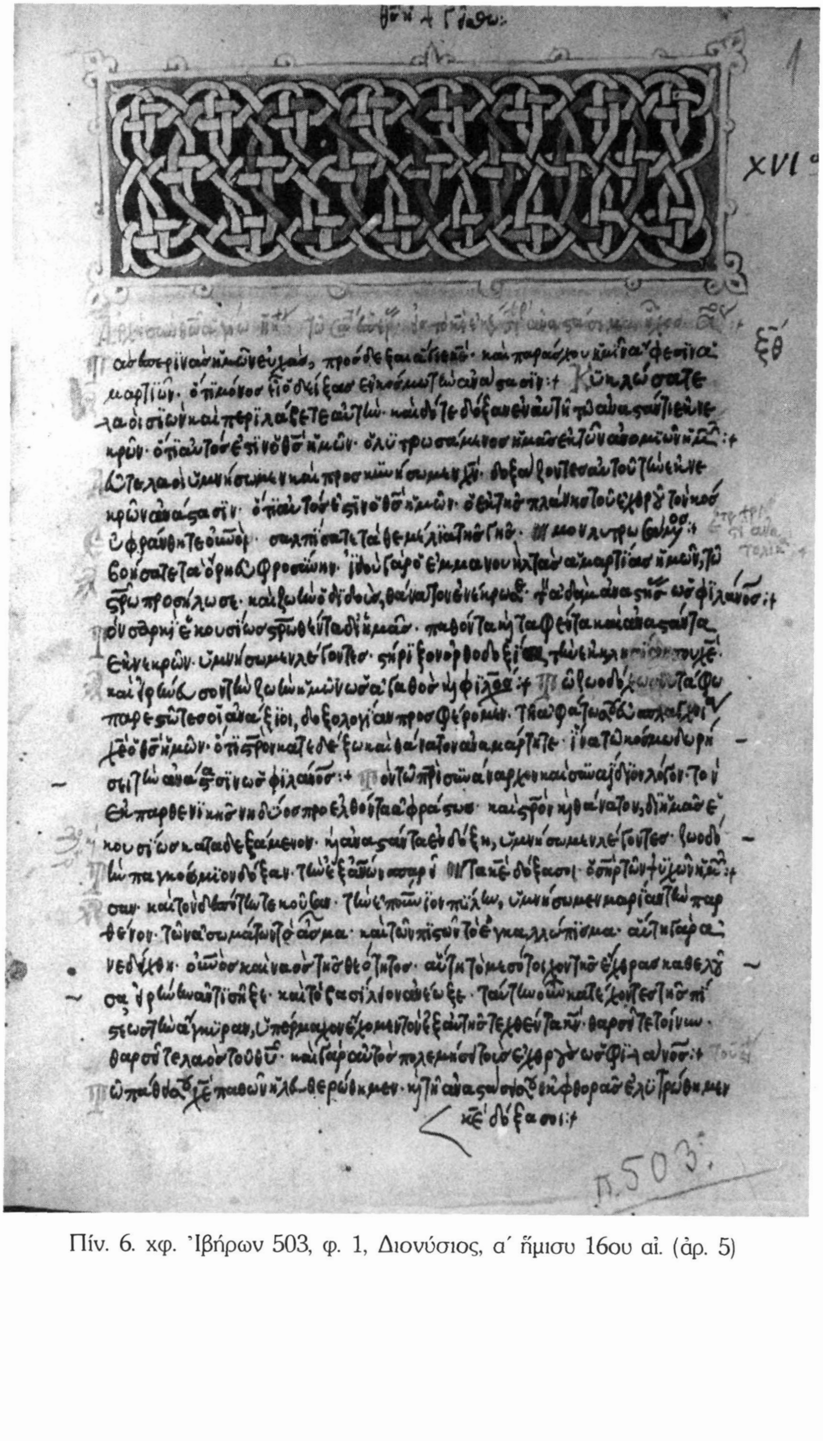

Πίν. 6. χφ. Ἰβήρων 503, φ. 1, Διονύσιος, α΄ ἥμισυ 16ου αἰ. (ἀρ. 5)

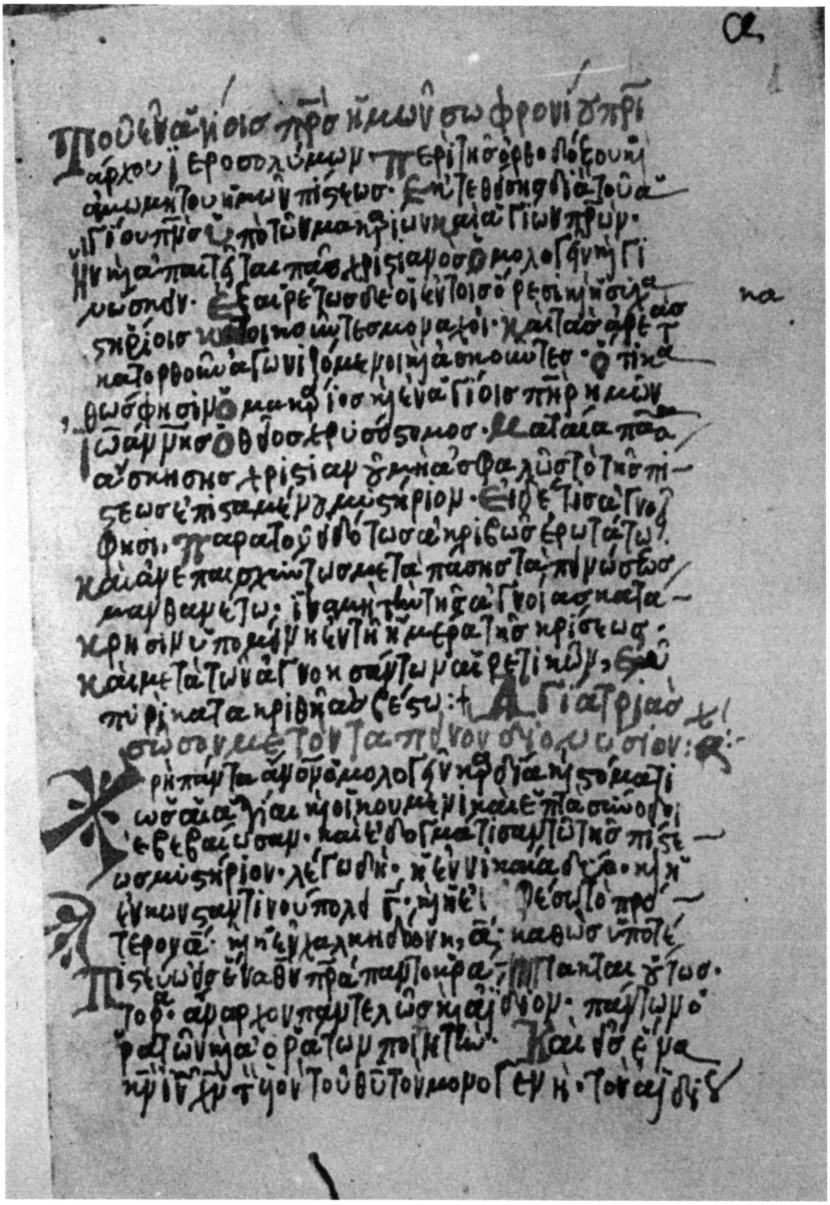

Πίν. 7. χφ. Ἰβήρων 691, φ. 1, Διονύσιος, α΄ ἥμισυ 16ου αἰ. (ἀρ. 6)

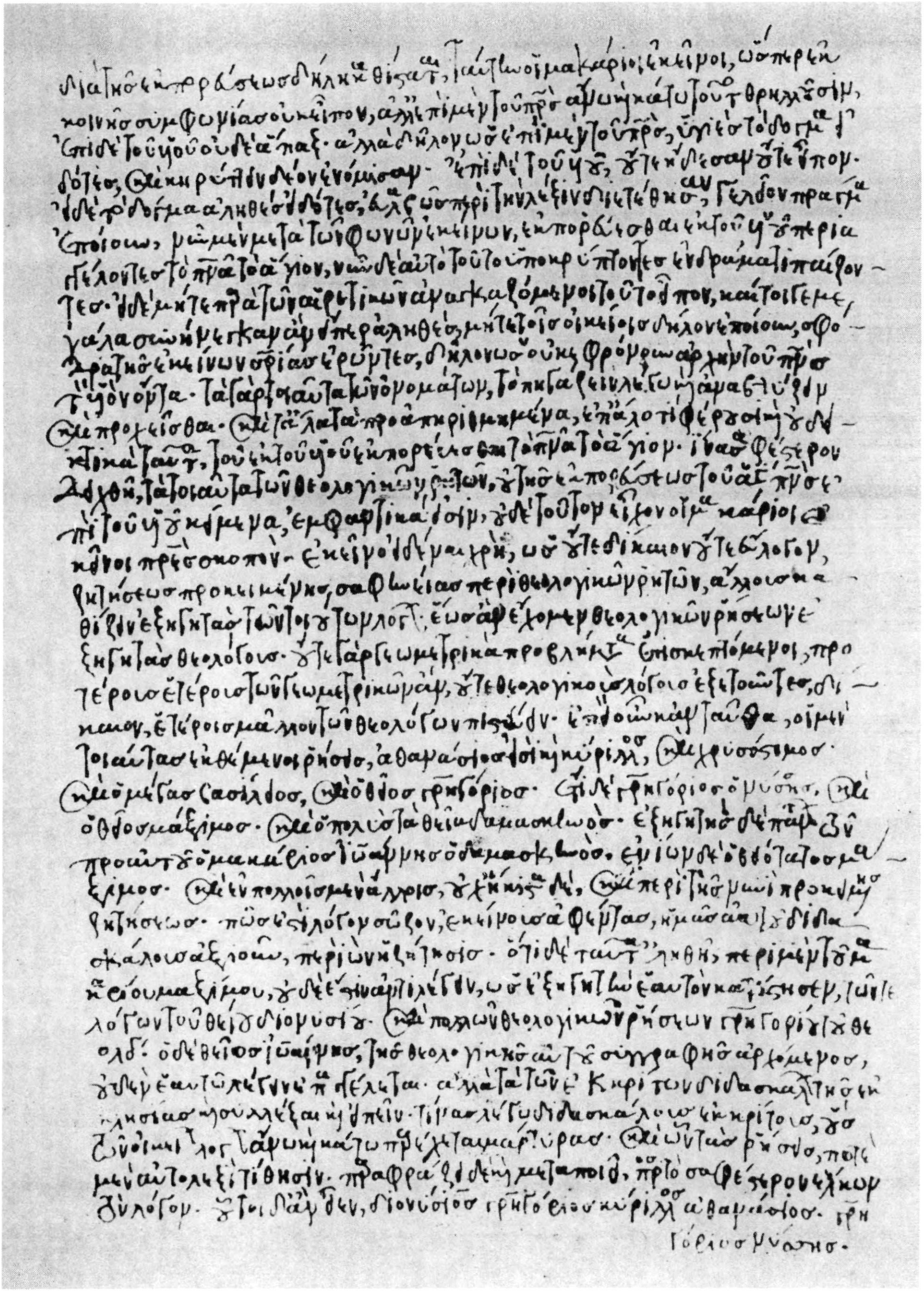

Πίν. 8. χφ. Ἰβήρων 329, φ. 5, Διονύσιος, α΄ ἥμισυ 16ου αἰ. (ἀρ. 7)

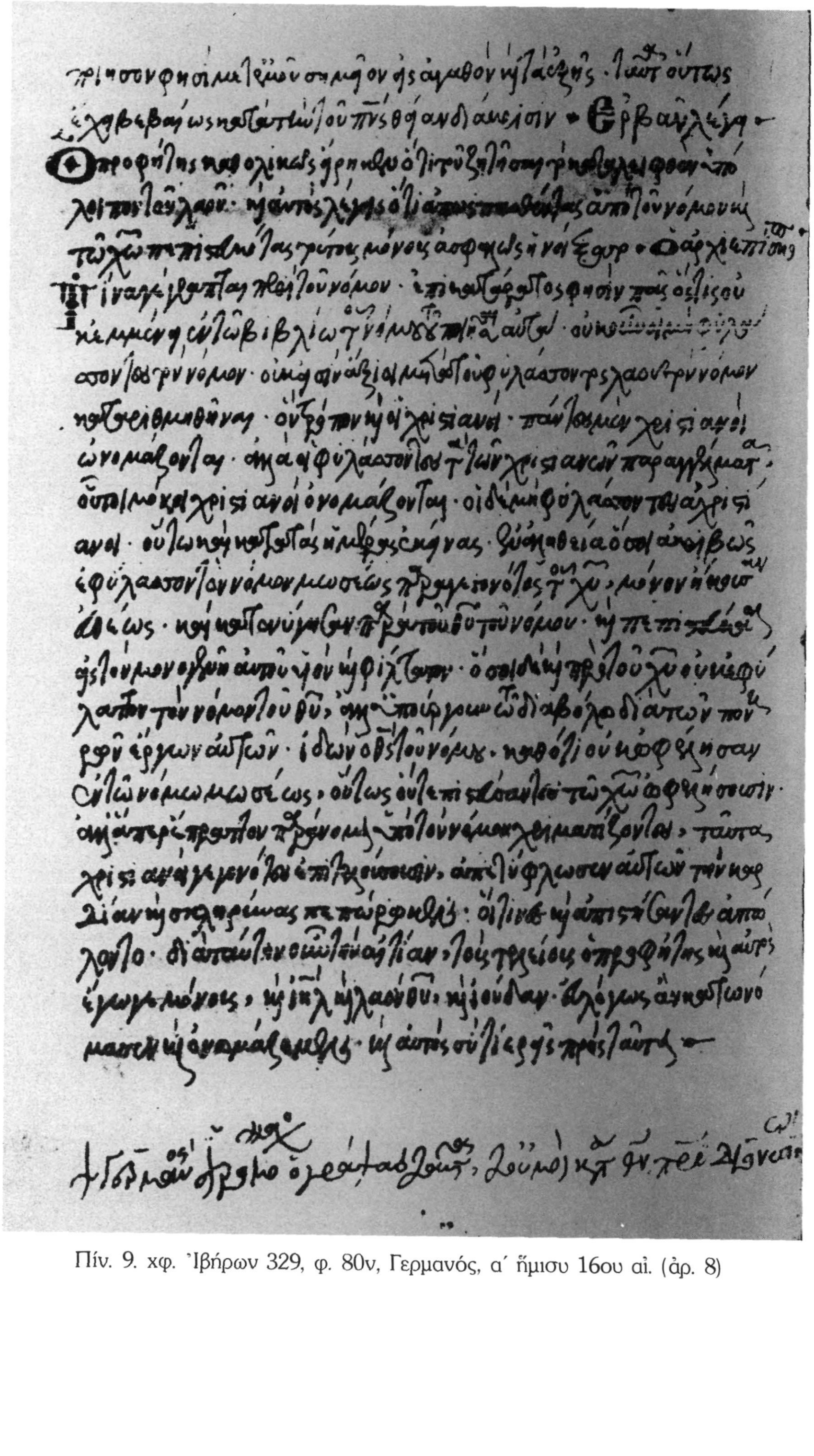

Πίν. 9. χφ. Ἰβήρων 329, φ. 80v, Γερμανός, α´ ἥμισυ 16ου αἰ. (ἀρ. 8)

Πίν. 10. Ἀρχεῖο μονῆς Ἰβήρων. Αὐτόγραφη ἐπιστολή Διονυσίου (Β΄ αὐτόγραφο ἀντίγραφο) [1539] (ἀρ. 8)

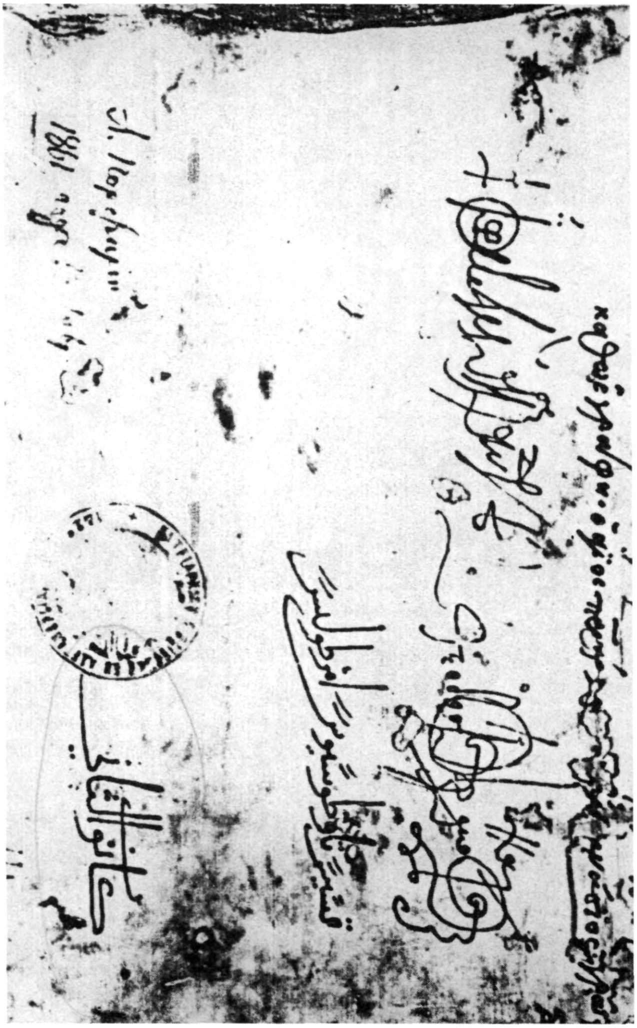

Πίν. 11. χφ. Alexandrinus gr. 34, φ. 342, Θεοδόσιος (μονοκονδυλιά καί ὑπογραφή μέ ἀραβικό ἀλφάβητο) [1509]

Πίν. 12. χφ. Ἰβήρων 790, φ. 1, Θεόδωρος Ἀριολογᾶς, α΄ ἥμισυ 16ου αἰ.

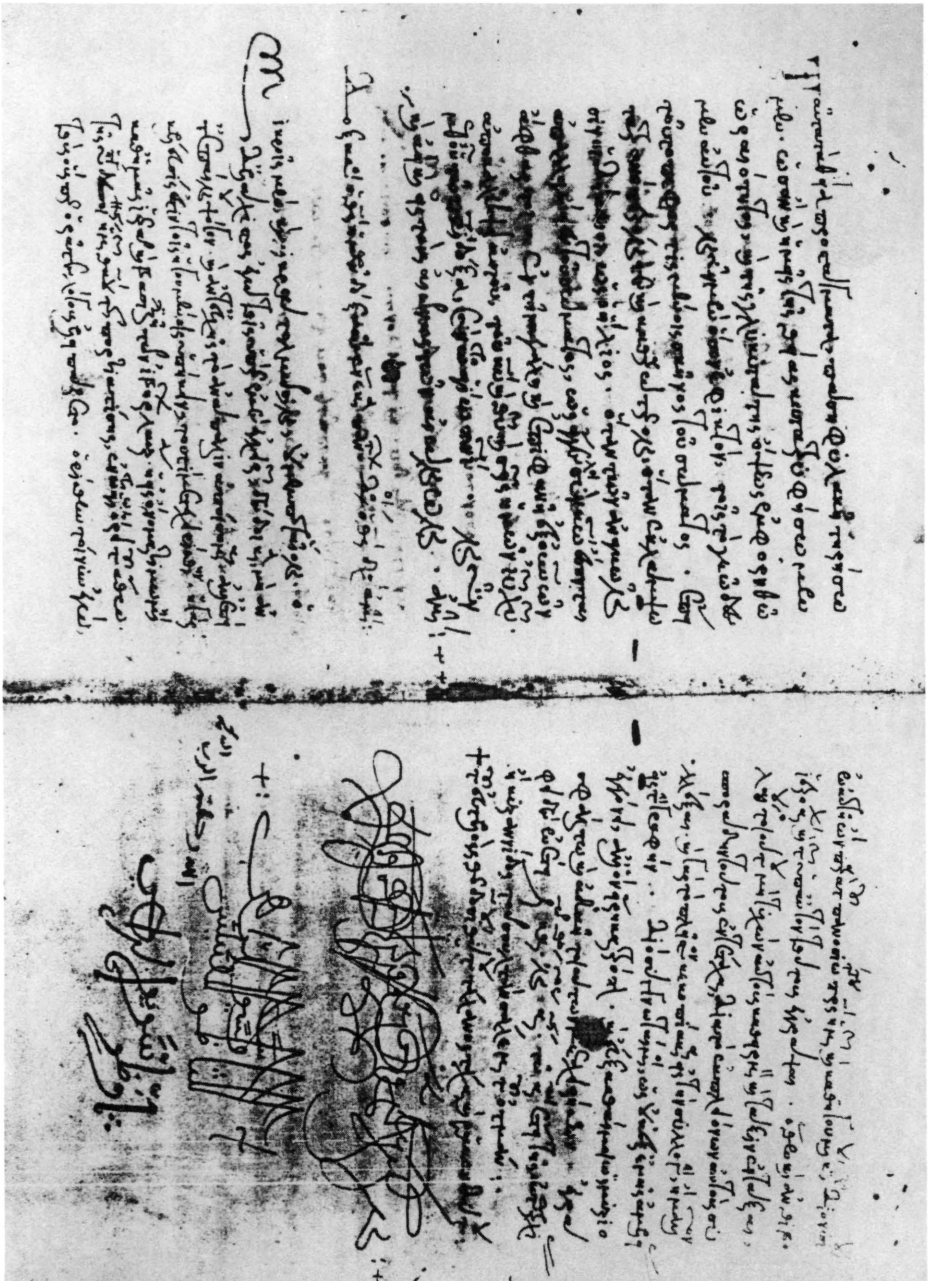

Πίν. 13. χφ. Ἰβήρων 436, φ. 493v-494r, Θεοδόσιος. Βιβλιογραφικό σημείωμα 1512/13 (ἀρ. 1)

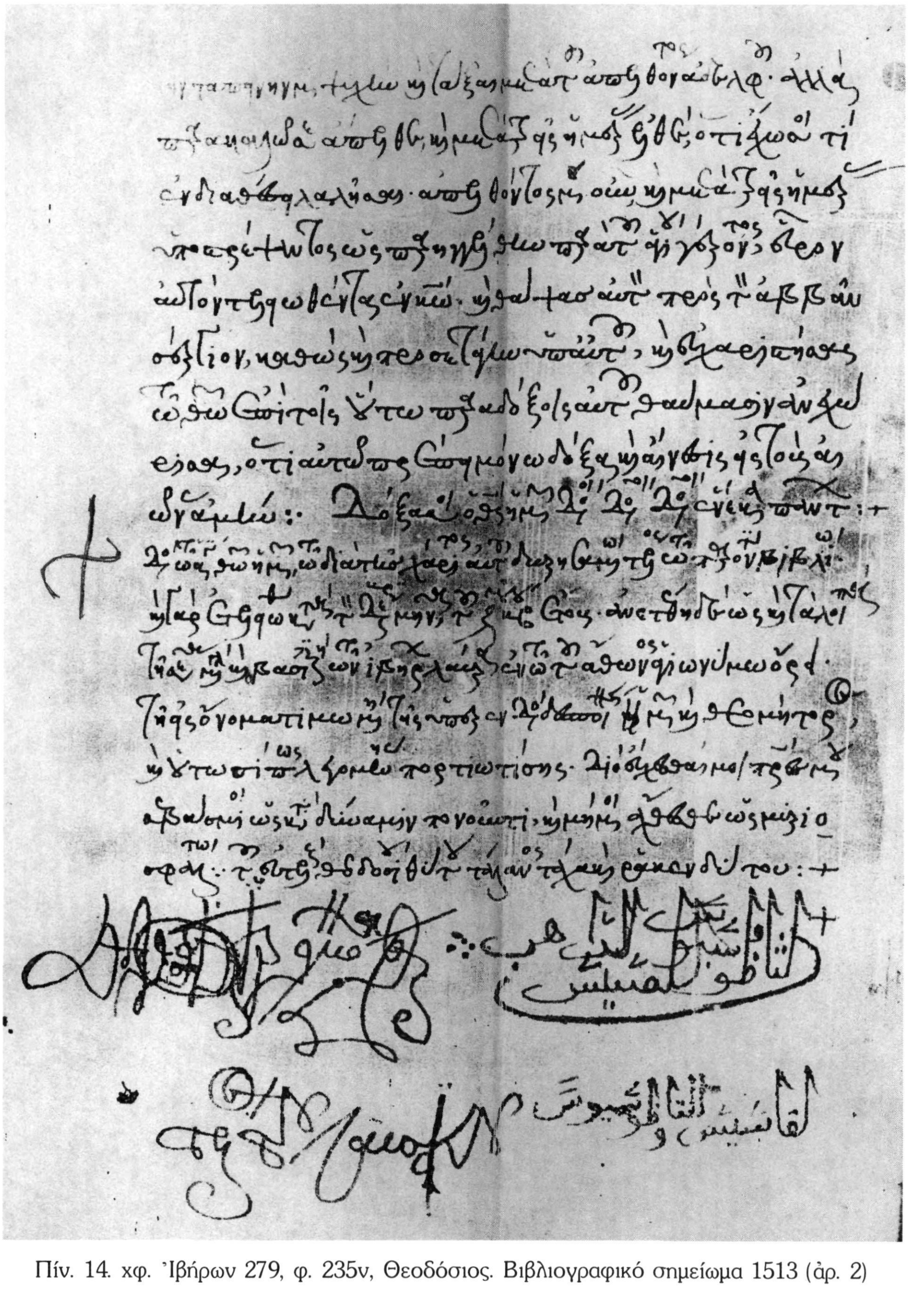

Πίν. 14. χφ. Ἰβήρων 279, φ. 235ν, Θεοδόσιος. Βιβλιογραφικό σημείωμα 1513 (ἀρ. 2)

Πίν. 15. χφ. Ἰβήρων 834, φ. 475v–476r, Θεοδόσιος. Βιβλιογραφικό σημείωμα 1514 (ἀρ. 4)

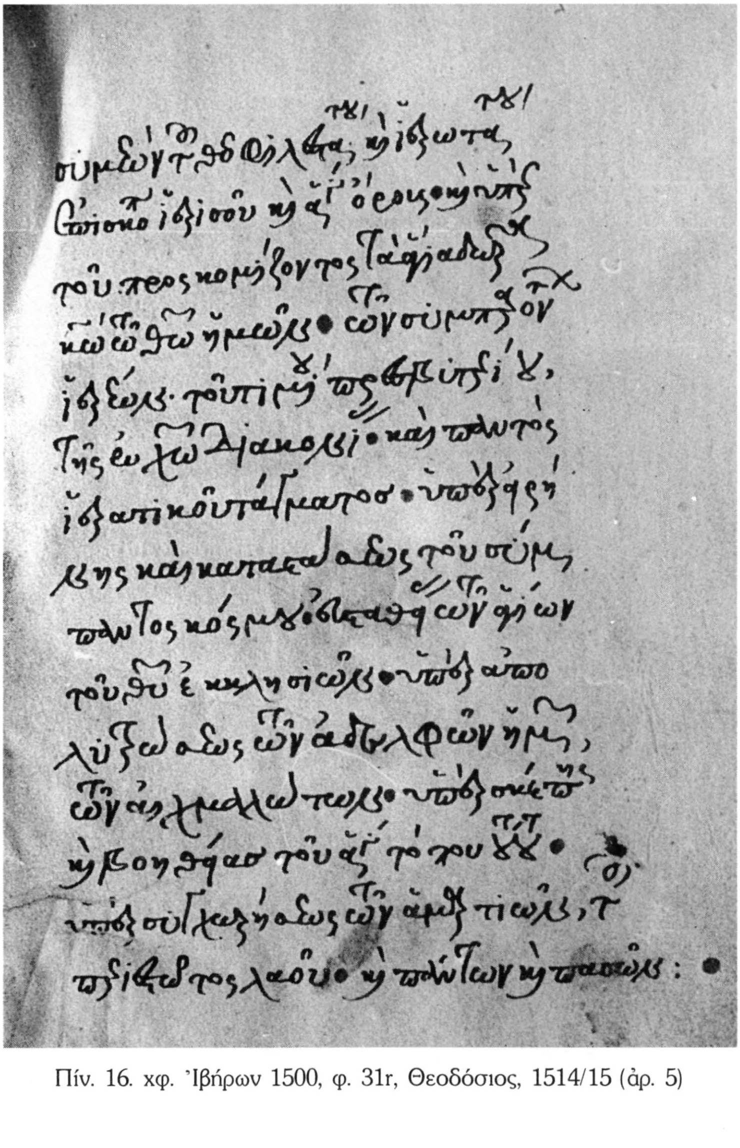

Πίν. 16. χφ. Ἰβήρων 1500, φ. 31r, Θεοδόσιος, 1514/15 (ἀρ. 5)

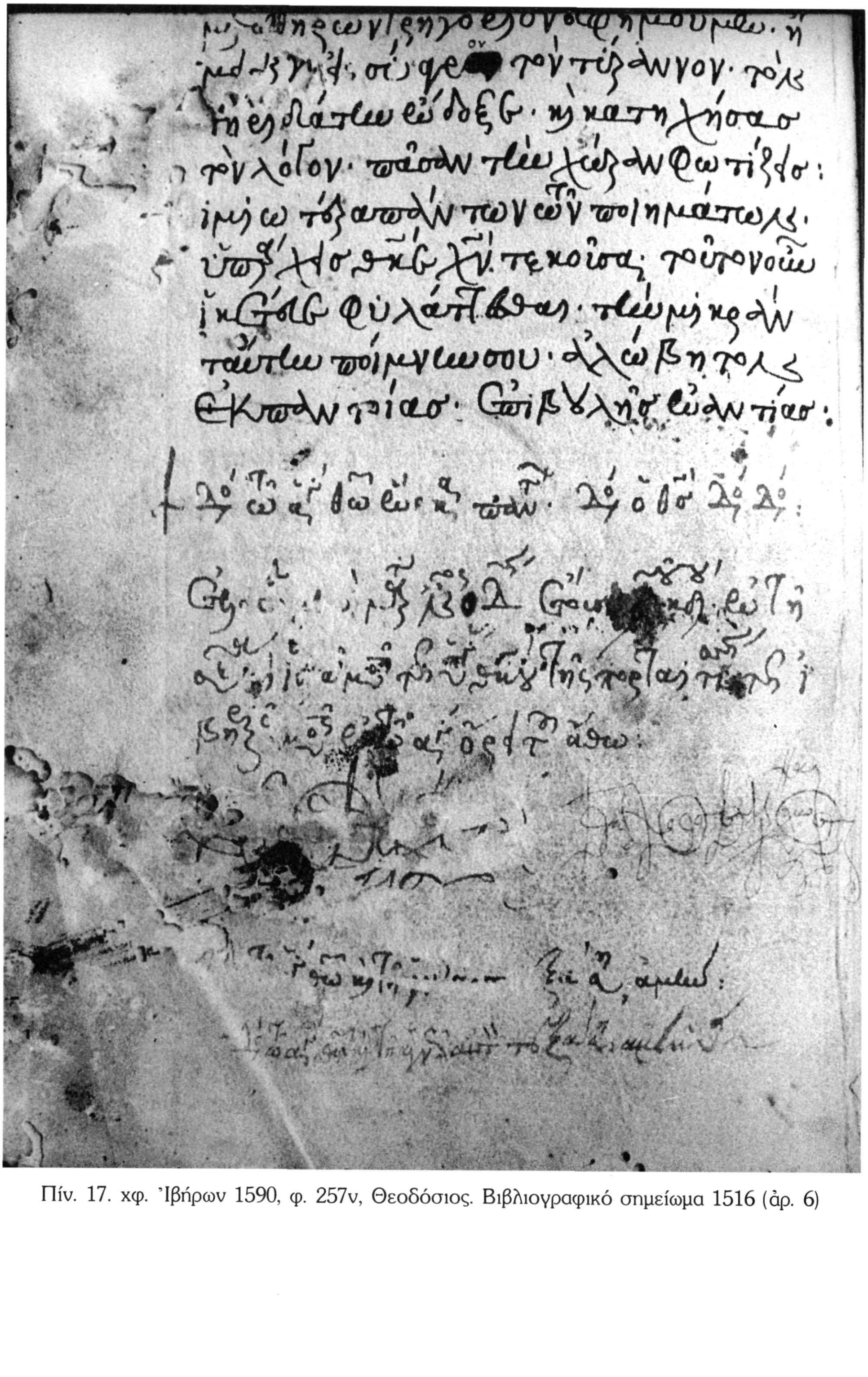

Πίν. 17. χφ. Ἰβήρων 1590, φ. 257v, Θεοδόσιος. Βιβλιογραφικό σημείωμα 1516 (ἀρ. 6)

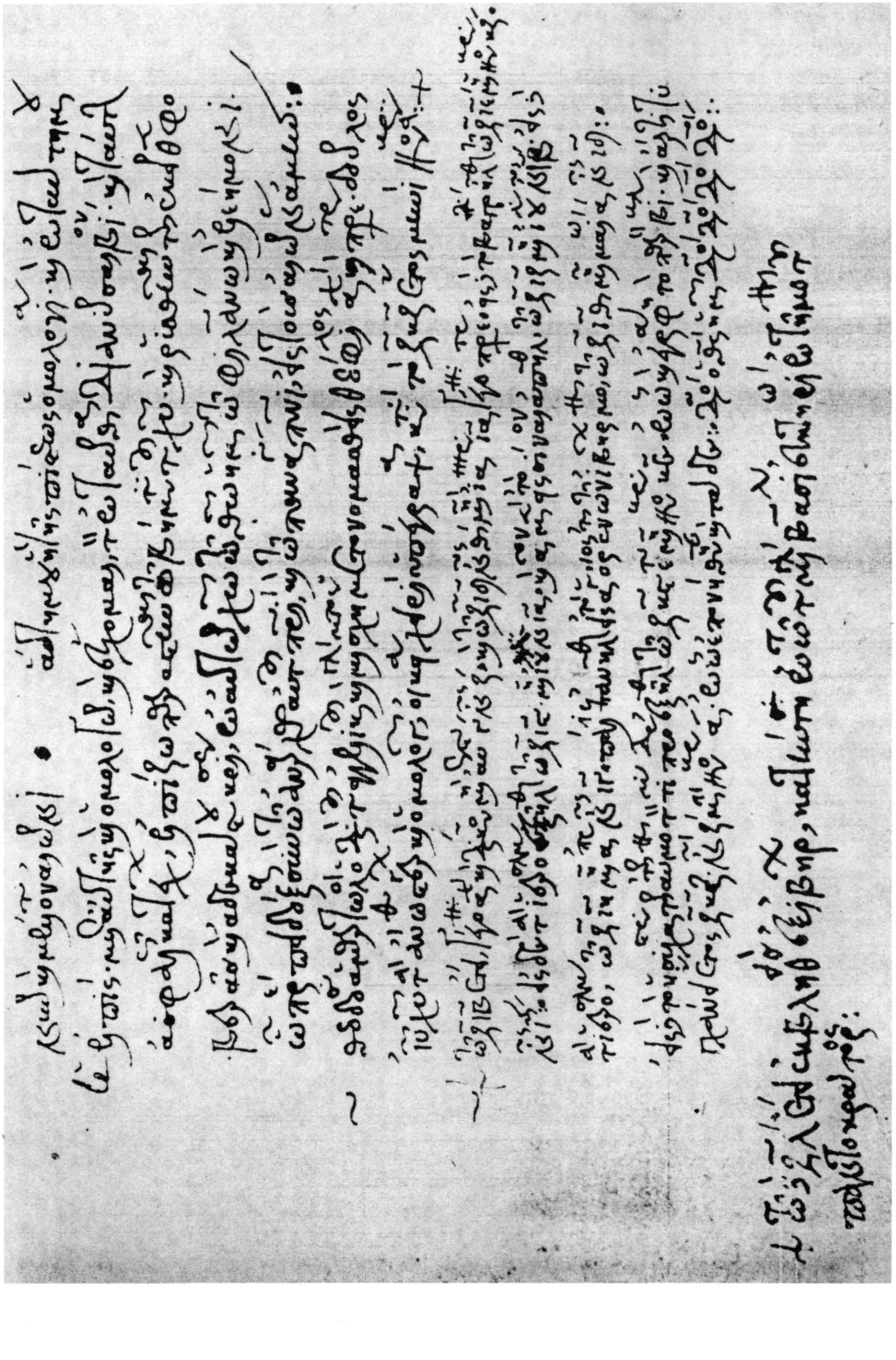

Πίν. 18. χφ. Ἰβήρων 809, φ. 496v (κάτω μέρος), Θεόφιλος. Αὐτοβιογραφικό σημείωμα 1518 (ἀρ. 7)

Πίν. 19. χφ. Ἰβήρων 809, φ. 252r, Θεόφιλος, 1518 (ἀρ. 7)

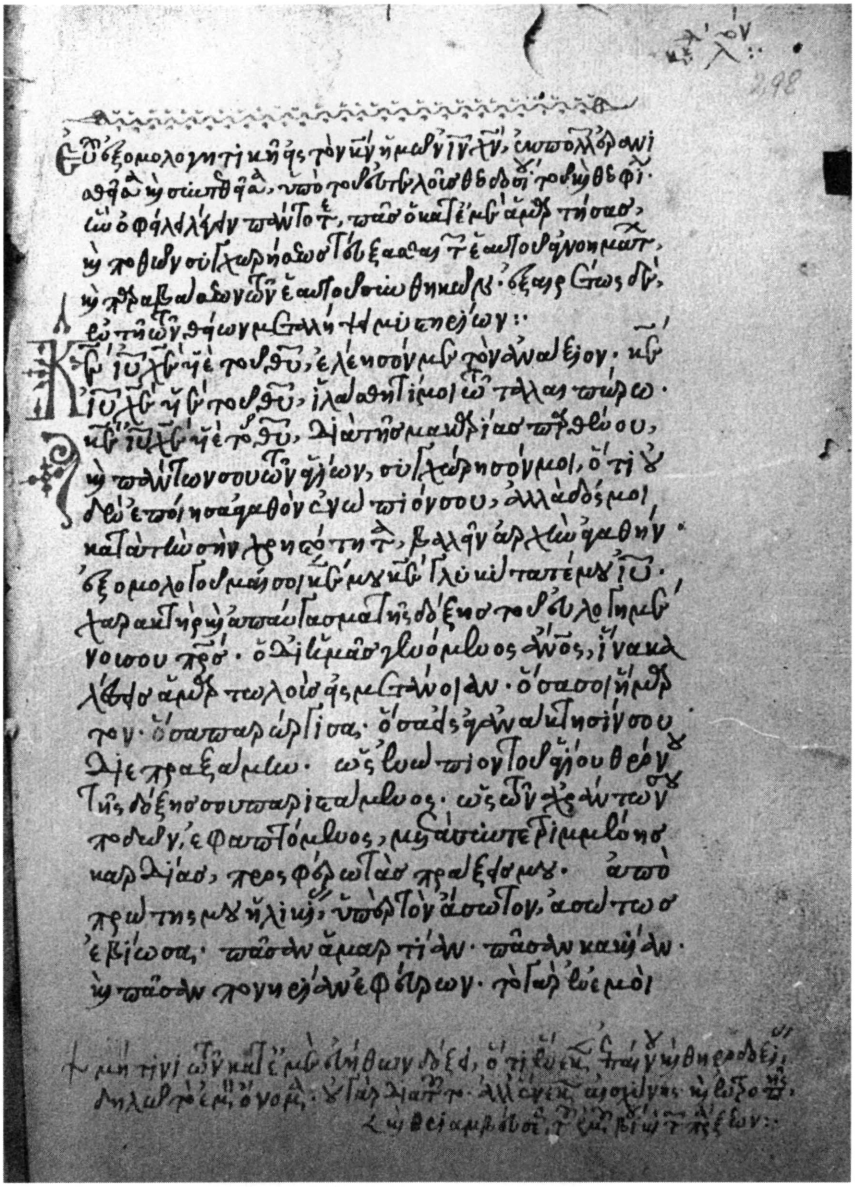

Πίν. 20. χφ. Ἰβήρων 678, φ. 298r, Θεόφιλος, α΄ ἥμισυ 16ου αἰ. (ἀρ. 12)

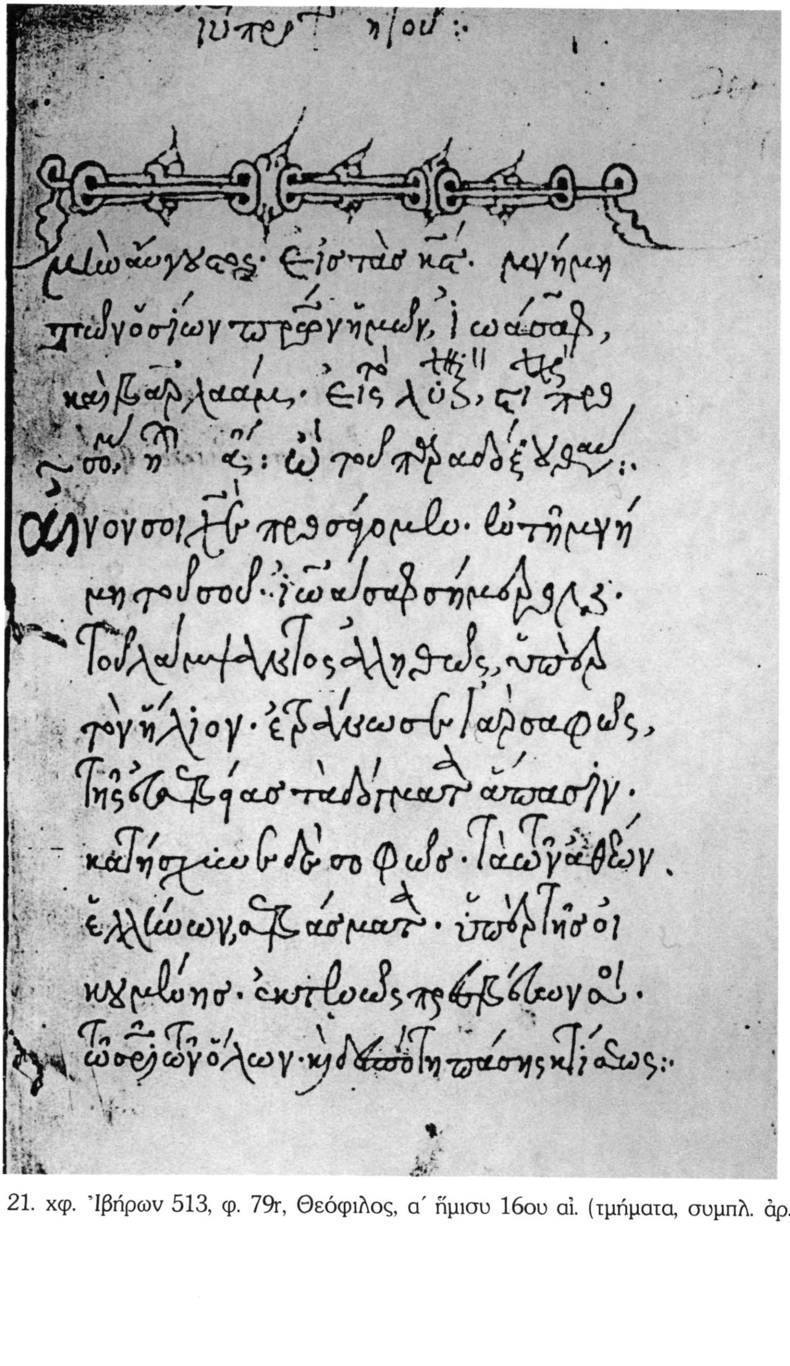

Πίν. 21. χφ. Ἰβήρων 513, φ. 79r, Θεόφιλος, α΄ ἥμισυ 16ου αἰ. (τμήματα, συμπλ. ἀρ. 1)

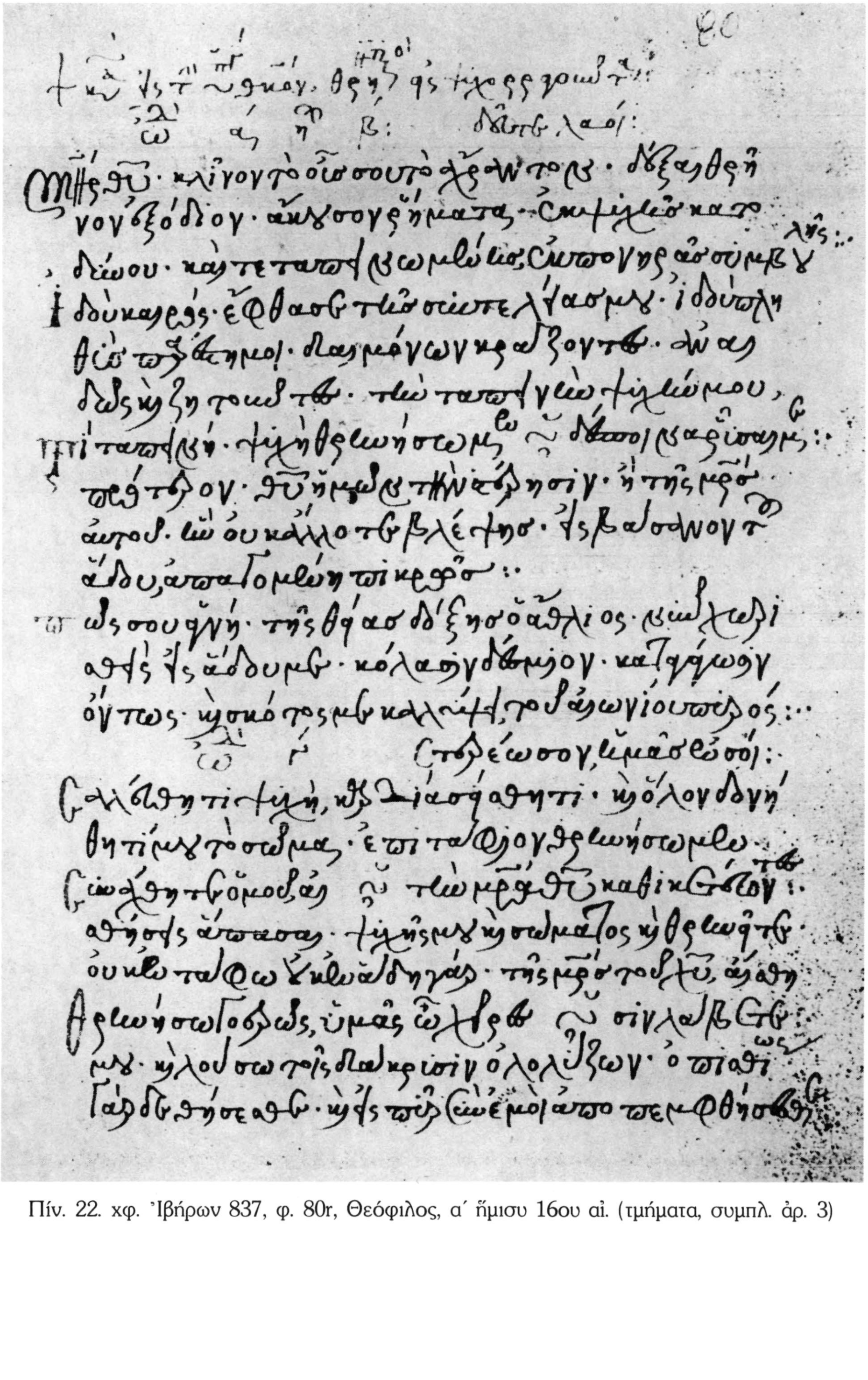

Πίν. 22. χφ. Ἰβήρων 837, φ. 80r, Θεόφιλος, α´ ἥμισυ 16ου αἰ. (τμήματα, συμπλ. ἀρ. 3)

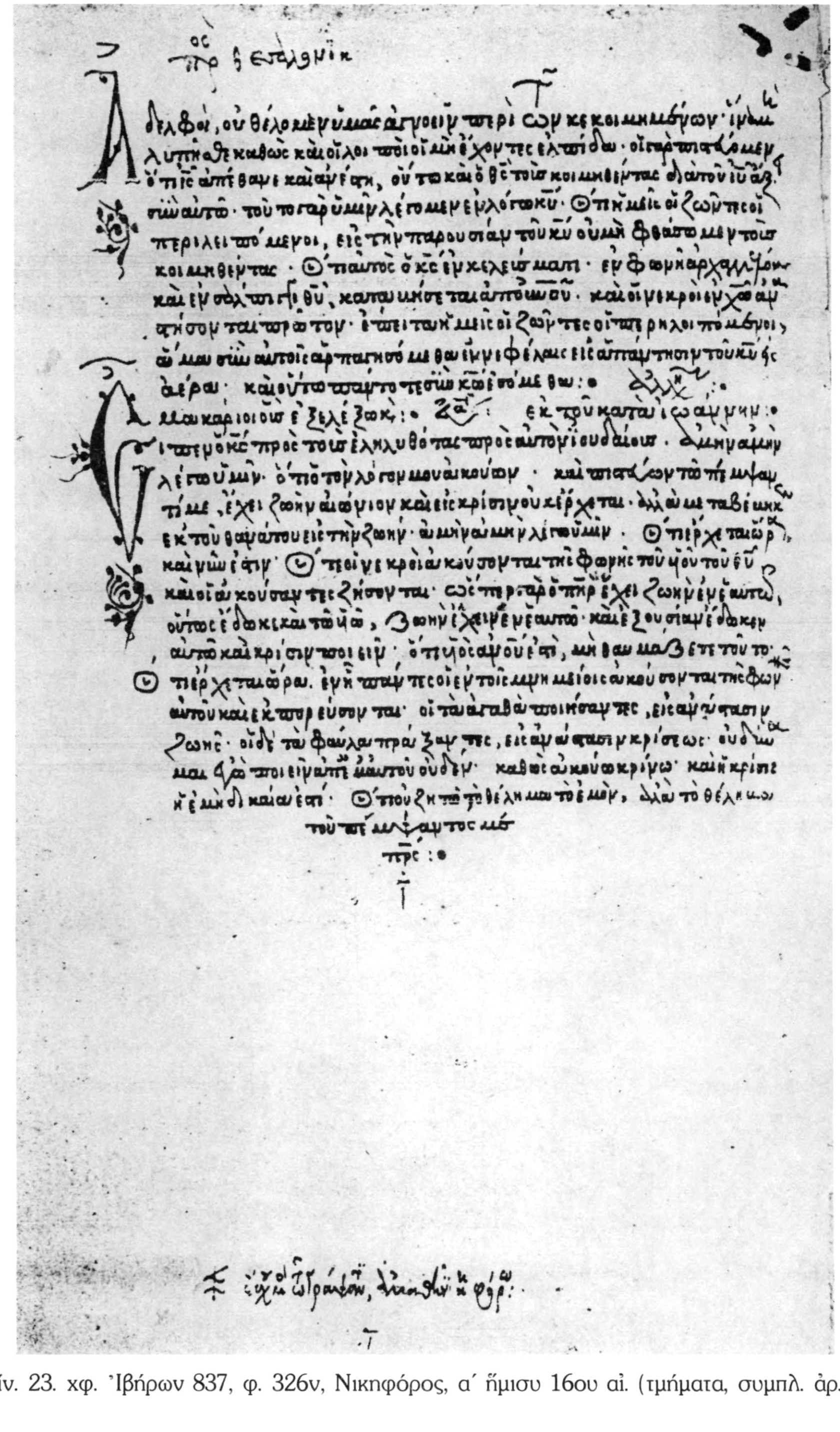

Πίν. 23. χφ. Ἰβήρων 837, φ. 326v, Νικηφόρος, α΄ ἥμισυ 16ου αἰ. (τμήματα, συμπλ. ἀρ. 3)

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΦΗ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ 15ο ΚΑΙ 16ο ΑΙΩΝΕΣ»
ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 600 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΤΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ
ΚΑΙ Η ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ-ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΑΠΟ ΤΗ
ΖΑΜΠΕΛΑ ΛΕΟΝΤΑΡΑ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 2000

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

INTERNATIONAL SYMPOSIUM 7

THE GREEK SCRIPT
IN THE 15th AND 16th CENTURIES

ATHENS 2000

ISSN 1106-144
ISBN 960-371-